

9354

УКРАЇНЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE, SECTION HISTORIQUE

Sommaire voir p. IX

ЧЕРНИГІВ І ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

ОГЛЯДИ, РОЗВІДКИ, МАТЕРІЯЛИ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАДЕМИКА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

**ЗАПИСОК УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
(ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК)**

TOM XXIII

**MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAINE (JADIS SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE UKRAINIENNE à KIEV)**

VOL. XXIII

L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
SECTION HISTORIQUE

TCHERNYHIV

ET LA PARTIE NORD DE LA
RIVE GAUCHE DU DNIÉPER

EXPOSÉS, ÉTUDES, MATÉRIAUX

SOUS LA RÉDACTION DE
MICHEL HRUSHEVSKY
PRÉSIDENT DE LA SECTION

ÉDITION DE LA RÉPUBLIQUE SOVIETISTE
UKRAINIENNE
1928

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

ЧЕРНИГІВ І ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

ОГЛЯДИ, РОЗВІДКИ, МАТЕРІЯЛИ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАДЕМИКА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

1928

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Укр. Акад. Наук,
Акад. *А. Крипський*.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам № 1626—3000.

ВИПУСТИВШИ весною 1926 року збірник, присвячений Київу та його околиці¹, Історична Секція випускає тепер другий—присвячений історичному соперникові старого Київа—Чернигову, і тій території, що навколо його групувалася—північній частині Українського Лівобережжя: поріччям Десни, Снови, Убеди, Сойму і Остра,—пам'яткам їх культурного, мистецького і політичного життя, ілюстраціям соціально-економічного, культурно-побутового й політичного процесу, що протікав тут і впливав на концентрацію сеї території.

В передмові до Київського Збірника було розповідено історію сього видавничого плану і ті труднощі, що стрінулися на шляху його реалізації. Спочатку була надія охопити такими порайонними збірниками протягом кількох літ всю українську етнографічну територію. Розбудити тим живий інтерес до всіх сторін історичного процесу: економічної, соціальної, культурної, політичної. Підняти рух і об'єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередка в спільній плановій праці. Розвивати її крок за кроком, повторяючи такі збірники що-кілька років: частіш чи рідше в залежності від багатства тем і напливу праць. При можності перетворювати їх в періодичні щорічники, а завершити все се виготовленням суцільних компендіїв, присвячених поодиноким районам-землям. Можна було сподіватись, що в процесі такої роботи, тісно звязаної з культурними осередками України і науковими силами, в них скупченими, не тільки викристалізується перспектива історичного процесу України в розрізі горизонтальнім: територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними, і всім далшим соціальним і культурним розвитком,

¹ Київ та його околиця в історії та пам'ятках, 1926, ст. ХП і 475 (Записки Українського Наукового Товариства, т. XXII).

і в розрізі вертикальним: суцільного образу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвою, і так знайдуть своє повне завершення початки такого дослід, дані старшими корифеями української історії: Костомаровим, Антоновичем, Лазаревським та їх численними учениками. Більше того—знайде потрібні рухові сили могутній дослідчий процес всебічного обслідування історії Української землі в цілості—після довгої летаргії, спричиненої реакцією, війною, голодом і всякими іншими несприятливими обставинами, і так Робітничо-Селянський Нарід сеї землі дістане потрібний йому ясний і чіткий образ минувшини—і перспективи дальшого розвою.

На перші кроки в сім напрямі—першу серію порайонних збірників згода Державного Видавництва була отримана в-осени 1924 р., і зараз-же тоді приступлено до виготовлення перших збірників: київський мав вийти весною 1925 року, в-осени чернігівський¹, за ними збірник Полудневого Лівобережжя (Переяславщина—Полтавщина—Слобідщина), Правобічної України, Західньої України, Полудневої України і Чорномор'я і т. д. Але на початку 1925 р. в планах Держ. Видав. сталися серйозні зміни: залунали гасла економії, самооплачування наукових видань, пішли скорочення видавничих планів, і порайонні збірники знято з плану 1924/5 року. Перенесено їх на р. 1925/6, і тільки під кінець 1925 року вдалось почати друк київського збірника, а чернігівський перенесено на осінь 1926. В падолисті 1926 року рукописи були віддані до друкарні—але друк їх знову затримано, і тільки під літо 1927 року завдяки енергійній підтримці нар. комісара освіти М. О. Скрипника, що заінтересувавшись сим збірником, настояв на його негайнім виданню, друк його почався—але як останнього збірника такого типу. Державне Видавництво не може продовжувати таке коштовне і дефіцитне видання, а Історична Секція—потративши стільки зусиль на те, щоб довести до видання

¹ Редакція полишила в сім збірнику сю прийняту форму: Чернігів, котрої трималася більшість авторів, що взяли в нім участь. Як відомо, видвигнуто тепер нову форму: Чернігів, але вибір між сими двома формами не рішений остаточно. В французькій транскрипції вживалася форма Tchernigov, за російською термінологією.

сі два збірники, не має й охоти поновлювати сі заходи. Її намір підняти наукову роботу сим руховим засобом тим самим упадає. Їй лишається яко мога підтримувати розбуджену енергію за поміччю тих інших видань, які зістаються в її розпорядженню: «Україна», «Науковий Збірник», «Записки Істор.-Філолог. Відділу Академії» (щороку Секція дістає один том для своїх праць у сій серії), та чекати більш сприятливих обставин, щоб поновити свій план порайонних збірників коли не в тих формах, в яких їх розпочато, то хоч-би в скромніших.

Видана тепер книга особливо багато дає до пізнання передісторичної і ранньої історичної техніки і мистецтва—те, чим саме й звертала на себе увагу Чернигівщина—більш ніж чим иным. Се мистецькі вироби палеолітичної доби, дещо з неоліту й енеоліту, бронзи, срібло й емалі, взагалі золотарська техніка, архітектурні пам'ятки і малювання, всякі княжі фундації, помилені часом тут більше ніж по інших місцях; зібране в сій книзі, сподіваюсь, кине багато світла на старе мистецтво нашої землі. Історично-побутовий матеріал масового вжитку, історія продукції й нижчої техніки менше досліджувані; сей матеріал ще чекає систематичного студіювання і він менше освітлений і в сім збірнику. Так само сорозмірно мало вдалось притягти до сеї праці дослідного матеріалу з сфери соціально-економічних і юридичних відносин старої й середньої доби—хоча з сього погляду Чернигівське Полісся особливо цікаве. Воно майже не зазнало на себе впливів литовсько-польського права, бо вийшло з литовсько-польської держави перед тими часами, коли сі впливи стали глибше вриватися в життя провінцій в. кн. Литовського. Через те в тутешніх соціальних відносинах, так як вони стають нам відомими в другій половині XVII віку, особливо в землеволодінню, організації господарства і формах залежності підданської людности монастирів—сеї найсильніш законсервованої інституції, з богатим документальним, архівним матеріалом,—треба шукати пережитків княжої доби, перенесених потім доволі свіжо в практику Гетьманщини. Одна з підготовчих студій в сім напрямі—студія П. К. Федоренка про монастирське хазяйство одного з

чернигівських монастирів,—призначена для цього збірника, не могла вміститися в сім томі через більший свій розмір і тому вийшла в XI томі Записок Істор.-Філол. Відділу Академії, друга друкується в «Студіях» Науково-дослідчої катедри історії України; дальша робота буде в сім напрямі вестися і сподіваємось—дасть свої наслідки. В сій книжці соціяльні відносини XVI—XVIII вв. представлені студіями О. С. Грушевського, М. Н. Петровського, А. Г. Ёршова, В. В. Дубровського; инший матеріал, присланий редакції, прийшлося теж розмістити в инших виданнях (Науковий Збірник, Археографічний Збірник, Записки Істор.-Філол. Відділу)—тому що він давав мало узагальнень. Наукова робота наша все ще обертається коло препаровання сирового, документального матеріалу і сорозмірно рідко підіймається до загальніших висновків. Власне системою порайонних збірників, що ставили своїм завданням науковий синтез досліду, Історична Секція сподівалась розвинути енергію досліду і яко мога вище підняти його над рівнем простого збирання. Будемо сподіватися, що сей другий збірник зробить свій вплив в сім напрямі—і будемо старатися впливати далі в сім напрямі на напрям наукових занять, поскільки матимемо для цього змогу.

Складаючи щирю подяку всім науковим робітникам на місцях, які відізналися на поклик Секції, висловлюємо свою вдячність всім співробітникам нашого академічного осередку, що приложили свою працю до видання обох порайонних збірників—київського і чернигівського: місто-голови Секції О. С. Грушевському, керівникам комісій: Правобічної, Лівобічної й Західньо-української: В. І. Щербині, О. Ю. Гермайзе, Ф. Я. Савченку, секретарям: С. В. Глушку, К. О. Лазаревській і В. Д. Юркевичеві, співробітникам П. С. Глядківському, І. І. Щітківському і К. Б. Кондратьєвій, і всім, хто брав участь у сій тяжкій і клопотливій справі. Одного з них уже нема: Івана Осиповича Коссака, що стільки вложив енергії в заходи й клопотання про друк цього останнього збірника. Земля йому пером!

М. Г.

Київ, 20 лютого 1928 р.

SOMMAIRE

P. Toutkovsky, membre de l'Académie, La nature préhistorique de la province de Tchernyhiv. (Le passé géologique de la province de Tchernyhiv à l'époque quaternaire)	1
M. Hrushevsky, membre de l'Académie, Les techniques et les arts de l'époque paléolithique dans les fouilles de Mizyn	17
P. Smolitchev, Un «trésor» paléolithique (des ustensils de silex enfouillis dans l'ossement d'un mamouth de la station paléolithique de Mizyn) . .	36
V. Kozlovska, Les fouilles néolithiques et trypilliennes dans la province de Tchernyhiv	42
A. Verzilov, La vie préhistorique dans la province de Tchernyhiv . .	62
N. Makarenko, Les émaux de Borzna et les anciens émaux ukrainiens en général	80
M. Hrushevsky, membre de l'Académie, Tchernyhiv et le pays Siverien, leur rôle dans l'histoire d'Ukraine	101
P. Smolitchev, Tchernyhiv et ses environs à l'époque des grands ducs de Kiev	118
G. Vynohradsky, Sosnytsia et ses environs (Matériaux topographiques et archéologiques)	147
I. Morhylevsky, La cathédrale du St. Sauveur à Tchernyhiv d'après les nouvelles recherches	169
N. Makarenko, Autour de la cathédrale de Tchernyhiv (recherches archéologiques en 1923)	184
I. Morhylevsky, L'église de l'Assomption à Tchernyhiv	197
N. Makarenko, Les fresques de la chapelle d'Oster	205
V. Chouhaievsky, L'amulette aux serpents du Musée de Tchernyhiv .	225
A. Lachtchenko, Les légendes de Kiev et de Tchernyhiv sur le thème du cheval prodigieux	235
V. Hantsov, Les frontières dialectiques dans la province de Tchernyhiv .	262
A. Hrushevsky, Le rayon de Lubetch à la deuxième moitié du XVI-e siècle	281
N. Vassylenko, membre de l'Académie, L'état juridique de la province de Tchernyhiv pendant la domination polonaise (1618—1648)	290
N. Petrovsky, Le droit de Magdebourg à Nijyn en 1625	301
A. Ierchov, Les corporations de Nijyn vers le milieu du XVII-e siècle .	315
V. Chouhaievsky, La monnaie dans la province de Tchernyhiv au XVII-s.	319
V. Drozdov, Les ustensils religieux en argent du XVII-e siècle au Musée de l'Etat à Tchernyhiv	325

Th. Ernst, La soit-disant «maison de Mazeppa» à Tchernyhiv	347
B. Doubrovsky, Les serfs fugitifs de la Rive Gauche vers la fin du XVIII-e siècle (1782—1791)	368
K. Koperjynsky, Le théâtre à Tchernyhiv et en province (1750—1830) .	402
L. Mylovydov, Les écoles de dimanche dans la province de Tchernyhiv en 1860. \	431
B. Chevelev, Le journal hebdomadaire «Tchernyhivskij Lystok» et son rédacteur L. Hlibov en 1861—63.	443
A. Verzilov et M. Hrintchenko, La société ukrainienne à Tchernyhiv en 1880—90	463
N. Tkatchenko, L'historiographie nouvelle de Tchernyhiv	488
A. Souliz (Batourynets), A. Lazarevsky dans son activité sociale . .	501
O. Drozdov, L'année 1905 au gouvernement de Tchernyhiv	515

З М І С Т

Акад. Павло Тутковський, Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду)	1
Акад. Михайло Грушевський, Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища	17
Петро Смоличев, «Скарб» палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стадії)	36
Валерія Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині	42
Аркадій Верзилів, Найдавніший побут Чернігівської околиці	62
Микола Макаренко, Борзенські емалі й старі емалі України взагалі.	80
Акад. Михайло Грушевський, Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань)	101
Петро Смоличев, Чернігів та його околиці за часів великокнязівських.	118
Юрій Виноградський, Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості)	147
Іполіт Моргилевський, Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідami	169
Микола Макаренко, Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923).	184
Іполіт Моргилевський, Успенська церква Євдецького монастиря в Чернігові	197
Микола Макаренко, Старгородська «божниця» та її малювання	205
Валентин Шугаєвський, Мідяний змієвик Чернігівського Музею—повторення золотої «Чернігівської гривни»	224
Аркадій Лященко, Билина про Івана Гостинного сина (київсько-чернігівське сказання про чудового коня)	235
Всеволод Гандов, Діалектичні межі на Чернігівщині	262
Олександр Грушевський, Любецькі справи другої половини XVI в.	281
Акад. Микола Василенко, Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648).	290
Микола Петровський, Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році	301
Анатолій Єршов, Ніжинські дехи в першій половині XVII в.	315
Валентин Шугаєвський, До грошового обігу Чернігівщини XVII в. (Клад західньо-європейських талярів, знайдений біля «Чорторіївського рівчака» поблизу Чернігова 1923 р.)	319

Володимир Дроздов, Датоване культове срібло XVII ст. в Чернигівським Державним Музеї	325
Федір Ернст, «Мазепин будинок» у Чернигові, (до історії культурних взаємин України з Московією в кінці XVII століття)	347
Василь Дубровський, Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782—1791 рр.)	368
Кость Копержинський, Театр на Чернигівщині (1750—1830 рр.)	402
Лев Миловидов, Недільні школи на Чернигівщині 1860 р.	431
Борис Шевелів, Тижневик «Черниговский Листок» за редакцією Л. Глібова (1861—63)	443
Аркадій Верзилів та Марія Грінченкова, З життя чернигівської Громади 1880—90 рр.	463
Микола Ткаченко, З нової історіографії Чернигова	488
Панас Суліз (Батуринець), З громадської діяльності О. М. Лазаревського на Чернигівщині	501
Осип Дроздов, Як «зустрічали» на Чернигівщині «конституцію 1905 р.»	515

Акад. Павло Тутковський.

ПЕРЕДІСТОРИЧНА ПРИРОДА ЧЕРНИГІВЩИНИ.

(Геологічне минуле території Чернигівщини
за четвертинного періоду).

Вічні, часто малопомітні, але невинні зміни в мертвій і в живій природі протягом тисячоліттів цілком перетворюють увесь вигляд кожної країни. Розподіл та обриси горбів і западин поверхні, увесь характер її рельєфу, склад ґрунтів та підґрунтя, розташування надземних і підземних вод, підсоля, рослинність і животинний світ,— все це було за колишніх, прадавніх часів інше, ніж тепер—і всі ці зміни в природі неминуче відбивалися на побуті людини та на еволюції її культури. Тому для відбудування давнього минулого людської культури цікаво відбудувати й минуле природи кожної країни, починаючи з того моменту, коли на землі з'явилася справжня людина. Цей момент приблизно збігається з початком так званого в геології четвертинного періоду. Про попередню геологічну історію можна лише коротко зауважити, що на території Чернигівщини (як і по всій Україні) вона була надзвичайно довга (тягнулася багато мільйонів років) і надзвичайно складна,—тут за різних часів виникали глибокі та обширі моря, виникали й суходоли різного характеру, знов утворювалися моря замкнені або сполучені з океанами і т. и.; останнє перед четвертинним періодом море—було те пліоценове море, що в ньому на дні утворилися поклади наших р'ябих ганчарських глин, які лежать на Чернигівщині на піскуватих верствах палеогенових третинних покладів (здебільшого пісковиків), а під ними (глибше від поверхні) лежить вже біла крейда—поклад глибокого мезозойського моря. Четвертинний період у нас поділяється на три епохи: передльодовикову, льодовикову та польодовикову, що дуже відрізнялися одна від одної всім характером тодішньої природи, й тому повинно розглянути їх окремо.

І. Чернигівщина за передльодовикової епохи четвертинного періоду. На початку четвертинного періоду, протягом дуже довгого часу, на території Чернигівщини відбувалися лише різноманітні процеси руйнування попередніх покладів через діяльність текучої води. Після зникання того пліоценового (горішньо-третинного) моря, що з нього утворилися наші р'ябі глини, за першої половини четвертинного періоду в Західній Європі відбулося цілих два зледеніння з відповідною перервою між ними (так зване Гюнцське зледеніння Альпейських і сумежних країн, потім значна перерва—так званий Норфолькський

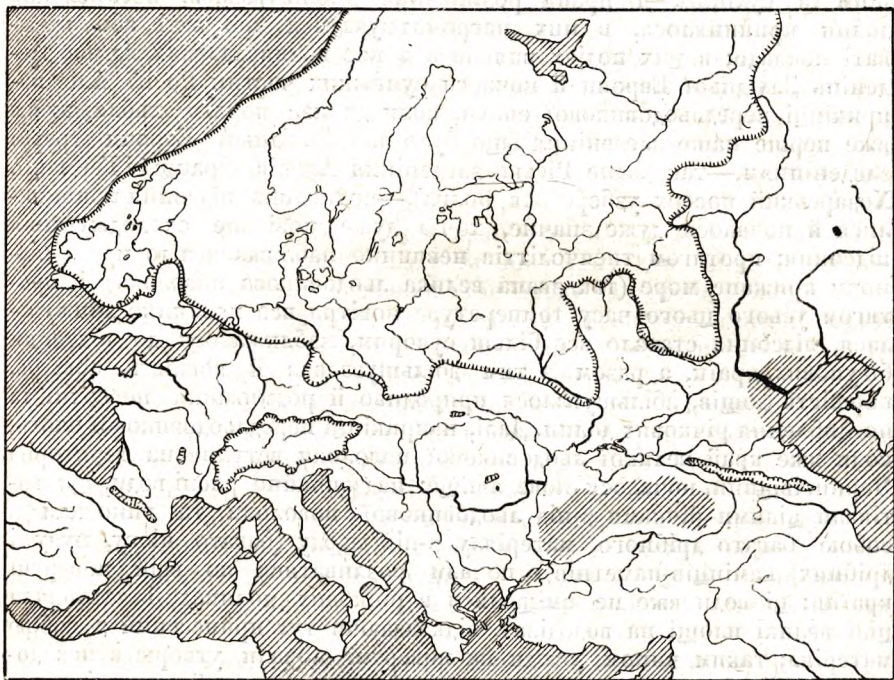
поверх—і друге, Міндельське зледеніння, що захопило Англію, почасти Францію і Германію і Альпи); у Східній Європі відбулося лише друге (Міндельське) зледеніння, що захопило північну й центральну Росію та узбережжя Волги (так званий Бакинський поверх); у нас на Україні за цей час (очевидно, досить довгий) не було ніяких зледенень; слідів їх ніде в нас не знайдено; але події ці відбулися на підсонні

Мапа найбільшого розповсюдження моря за часів третинного періоду.

і на житті України, в тому числі й Чернігівщини. Поверхня верстви рябих глин була вже з початку нерівною; у північних частинах Чернігівщини ці глини лежали вище, ніж в південній її частині; окрім того на західньому краї Чернігівщини вже на самому початку четвертинного періоду існувала долина Дніпра з сумезними до неї схилами; а наявність цих схилів та низовин спричинила утворення нових річкових долин, що прямували до цих низовин (до Дніпра). Такі первісні нерівності поверхні рябих глин сприяли розмиванню цих глин дощовими струмками; потрохи праця цих струмків все далі розчленовувала рельєф рябих глин—утворювала рівчаки, далі яри і нарешті нові річкові долини, що врзувалися в землю та збігалися до долини Дніпра. Сила або інтенсивність розмивання поверхні рябих глин мінялася за різних часів в залежності від змін підсоння, від кількості дощів; коли підсоння ставало вогікішим, коли дощів випадало

більше,—тоді розмивання збільшувалося, рівчак, яри й долини річок поглиблювалися, а під час сухіших епох розмивання зменшувалося і дощові струмки відкладали подекуди на схилах нагромадження ділювіальних верствуватих пісків, глини і суглинків, що згодом знов могли розмиватись. Долина Дніпра потрохи відсувалася на захід, у бік правого його берега (у наслідок універсального для всієї землі

Мапа Ріського зледеніння.

закону Коріоліса), а на лівому березі в Чернігівщині лишалися широченні пологісті схили лівого берега Дніпра з піскуватими старими його річищами (західня частина колишнього Остерського повіту). Взагалі-ж уся поверхня Чернігівщини за тих часів була помітно нижча, ніж тепер,—приблизно сажнів на 15 або метрів на 32, бо на рябих глинах ще не було тих четвертинних утворів (морени й лесу), що ми їх бачимо тепер.

Підсоння Чернігівщини за описуваної першої половини четвертинного періоду (за так званої передльодовикової епохи) було змінне під впливом вищезазначених геологічних подій, що відбувалися в Західній Європі та згодом на півночі і на північному сході від України. Попереду воно й досить тепле підсоння (що наближалося до субтропічного підсоння попередньої третини пліоценової епохи) ставало потрохи холоднішим; особливо охолоджувалося тут підсоння за тих

епох, коли на віддаленні виникали зледеніння (вищезгадані Гюнцське й Міндельське зледеніння Альпів і сумежних частин Європи); одночасно підсоння в нас ставало й вогкішим,—розмивання поверхневими водами тоді збільшувалося, ставало інтенсивнішим; навпаки, підчас зникання зледеніння, підчас так званих міжльодовикових або інтергляціяльних епох Західної Європи, підсоння й у нас ставало теплішим та сухішим—і праця розмивання зменшувалася, поглиблення долин припинялося, в них нагромаджувалися піскуваті або глеюваті поклади; в цих подіях виявився в нас вплив далеких від нас зледенінь Західної Європи й почасті сумежних частин Росії. Але наприкінці передльодовикової епохи, коли до нас почало наближатися вже перше наше зледеніння (що було для Західної Європи третім зледенінням,—так зване Ріське зледеніння Альпів, Франції і Германії, Хозарський поверх узбережжя Волги),—коливання підсоння припинилися й почалося дуже значне, хоч і дуже повільне охолодження підсоння; протягом тисячоліттів невинно наближалося до нас з півночі крижане море (так звана велика льодовикова поволока) і протягом усього цього часу температура повітря все невинно знижувалася, підсоння ставало все більш суворим, наближалося до підсоння бігунових країн, а разом з тим збільшувалася й вогкість повітря, кількість дощів, збільшувалося природно й розмивання поверхні та поглиблення річкових долин. Далі, наприкінці передльодовикової епохи, коли вже край великої льодовикової поволоки вступив на територію Чернигівщини, почалося нове явище: надзвичайно ясні води, що витікали цілими річками з-під льодовикової поволоки та виносили з собою багато дрібного матеріалу з-під льоду (багато піску, мулу і дрібних камінців-наметнів), почали розливатися по всій поверхні країни; ці води вже не вміщалися в річкових долинах і затопляли цілі великі площі на вододілах, відкладаючи тут принесений з собою матеріал; таким чином, усюди на поверхні почали утворюватися досить грубі намули, тонковерстовуваті піски, суглинки й мергелі з черепашками солодководних м'якунів (молюсків), так звані флювіогляціяльні поклади, що значна частина їх заціліла в нас і досі; подекуди в западинах з цих підльодовикових холодних вод утворювалися чималі озера з відповідною фавною м'якунів. Поклади цих потоків та озер всюди відкладалися на нерівній, розмитій поверхні рябих глин.

Рівнобіжно з такими повільними (протягом тисячоліттів) змінами поверхні й підсоння повинні були неминуче виникати й відповідні повільні зміни всього органічного світу—рослинності та животин, флори й фауни. Так само, як і по інших місцях України, на Чернигівщині на початку передльодовикової епохи після зникнення моря, що відклало рябі ганчарські глини, існувала була субтропічна рослинність, як спадщина пліоценової епохи третинного періоду; згодом, в міру того, як змінювалося підсоння в бік охолодження, ця флора протягом тисячоліттів потрохи змінювалася,—деякі менш тривалі форми вимирали, інші пристосовувались до нових умов, перетворювалися та набирали нового вигляду; одночасно з північних країн повільно

розповсюджувалася до нас інша рослинність. Так само підчас коливань підсоння перемагала то водолюбна (гідрофільна) флора—за вологих епох, то сухолюбна (ксерофільна) флора—за сухих епох. Нарешті, наприкінці передльодовикового періоду, коли почала вже наближатися до нас своїм краєм велика льодовикова поволока, коли почали затоплювати геть усю місцевість холодні підльодовикові води,—тоді могла тут існувати тільки водолюбна, пристосована до холоду арктична рослинність, що потрохи розповсюджувалася на південь перед краєм льодовикової поволоки; недалеко за краєм цієї поволоки (верстов за 40—50) утворилися в нас тоді справжні тундри, що в них ростуть різні північні мохи, обрісники (лишай), карликові березки (*Betula nana*), арктичні верби (*Salix polaris*), *Dryas octopetala* та інші північні рослини. Такі тундри вкривали собою мало не всю Чернігівщину і тяглися навкруги на далекі простори. Але край льодовикової поволоки не був нерухомим; цей край є те місце, де встановлюється рівновага між притіканням льоду та його тануттям; льодовикова поволока кінчається там, де стільки тане льоду на одиницю часу, скільки його насувається з півночі; але обидві ці величини змінні: притікання льоду збільшується або зменшується, в залежності від випадання снігу в центрі зледеніння (десь на півночі); так само змінюється й тануття льоду на краї льодовикової поволоки в залежності від змін сонячного опромінювання та хмарности; тому край льодовикової поволоки завжди потрохи (дуже повільно, протягом століть) пересувався то наперед, то назад, змінював своє положення, коливався то на північ, то на південь (як кажуть, то наступав, то відступав), при чому ці пересування краю зледеніння часом бували досить великі, відбувалися на досить значне віддалення; в зв'язку із цими коливаннями мусіла що-разу відповідно змінитися й рослинність, і весь вигляд місцевості.

Зміни підсоння, рельєфу та рослинності неминуче мусили спричинити протягом тисячоліть передльодовикової епохи такі самі ґрунтовні зміни й серед тодішнього животинного світу. Фавна, що лишилася на початку четвертинного періоду від колишньої пліоценової третинної епохи із субтропічним підсонням, не могла заціліти при описаних вище змінах підсоння та рослинності, що набрали врешті, наприкінці передльодовикової епохи, чисто-арктичного характеру; субтропічна фавна не могла жити в тундрах і мусіла поволі, протягом тисячоліть, або вмирати, або мандрувати на південь, і на її місце потрохи надходила інша, північна фавна, а деякі триваліші форми потрохи перетворювалися та пристосовувалися до нових умов оточення. Добрим прикладом такого пристосування є мамут. Цей слон являється мабуть нащадком горішньо-третинних слонів, що жили в нас раніше за різних епох третинного періоду в складі тодішньої фавни; це були *Elephas meridionalis*, *Elephas antiquus*, згодом цікавий *Elephas trogontherii*; разом з ними жили різні носорожці, еламотерії, трогонтерії, олені, бізони, багато хижаків; згодом від *Elephas trogontherii* виробився новий вид *Elephas primigenius*—мамут, що був

вкритий довгою та густою вовною й міг жити при умовах арктичного підсоння; а наприкінці передльодовикової епохи до нас разом з краєм льодовикової поволоки примандрувало з півночі чимало ріжних бігунових животин, що потрохи домішувалися до попередньої фауни, а згодом ці представники північної фауни зовсім витіснили попередній животинний світ. В тундрах і лісах Чернигівщини з'явилися цілі великі отари лемінгів, пеструшок, північних оленів, лижмовців (*Ovibos moschatus*), лось, заєць, вовк, росомаха, песець і інші ссавці та багато птахів; разом з ними жили мамути й носорожці. Таким чином, протягом передльодовикової епохи склад фауни, як і склад флори, потрохи змінявся, пристосовуючись до змінних умов підсоння.

Чи жила вже тоді на Чернигівщині людина,—про це нема ніяких відомостей; ймовірно, що людині тут ще тоді не було, бо ніде на Україні слідів її за передльодовикової епохи не знайдено (в Західній Європі за того часу вже існувала шельська й почасти ашельська палеолітична культура та були відомі гейдельбергська, а незабаром і неандертальська раси людини).

II. Чернигівщина за льодовикової епохи. Передльодовикової холодної води, що намулювали верстуваті флювіогляціальні поклади, віщували велике лихо: наступ льодовикової поволоки. Справді, слідом за ними поволі насувалося страшне, безмежне крижане море, що згодом вкрило собою всю Чернигівщину й сумежні простори на велике віддалення. Це була величезна льодова пустиня з дуже нерівною поверхнею, що була порозбивана глибочними й широкими щілинами; на поверхні її, як тепер десь у Гренландії, по низовинах утворювалися холодні озера, а по рівчаках текли цілі річки з швидковіддями й водоспадами на стрімких схилах; ніде не проглядала земля, ніде не було-видко ознак життя,—все було мертве, всюди була гола крига. Грубість льодовикової поволоки досягала тут 600 і більше метрів. Це був розквіт льодовикової епохи, таке зване максимальне на Україні зледеніння, що відповідає приблизно так званому Ріському зледенінню Альпів (або другому зледенінню Західньої Європи і т. зв. Хозарському поверхові узбережжя Волги). Льодовикова поволока тяглася далі на південь в узбережжі Дніпра аж до гирла річки Орелі й вкривала теж широченні простори на Полтавщині та на Київщині, заховуючи всюди тут той самий характер крижаного моря. Поверхня цієї величезної криги була приблизно на півверстви вища, ніж теперішня поверхня землі на Чернигівщині,—отже тут утворилося тоді високе льодове плато з абсолютною височиною до 750 метрів або 350 сажнів над теперішнім рівнем моря. Протягом дуже довгих тисячоліттів існувала тут льодова пустиня; з півночі напливали раз-у-раз нові маси льоду та приносили з собою чимало всяких мінеральних матеріалів (каміння, глини, піску), захоплених десь далеко на півночі (у Скандинавії та по дорозі—в Олонецькій губернії на берегах Онезького озера, у Прибалтійських країнах, у Московщині і инш.). Весь час крижана поволока пересувалася на південь і в ній часто утворювалися глибочненні нові щілини (по тих місцях, де вона пересувалася

по стрімких схилах підлеглих рябих глин та флювіогляціяльних покладів) та потрохи замикалися старі щілини; по цих щілинах з поверхні потрапляли додолу землясті й каменясті матеріали, що принесені були з півночі, та нагромаджувалися під льодом, утворюючи тут так звану денну морену,—хаотичне нагромадження грубих і дрібних пісків, глин і камінців-наметнів, що лежать у морені без ніякого порядку, без сліду сортування; ця денна морена, що має на Чернигівщині подекуди грубість до 8 сажнів або 17 метрів, пересувалася теж під льодом (під великим його тисненням), при чому північні гості—наметні обтиралися, трохи заокруглювалися на краях, часом від тертя одного наметня об один набували шрамів і рис на поверхні; дими наметнями рухлива льодовикова поволока рила підлеглі передльодовикові поклади та приєднувала продукти їх руйнування до тої самої денної морени. Документом, що свідчить про тодішні геологічні події, лишилися в нас ця денна морена великого зледеніння з ератичними заходцями—великими й меншими різноманітними наметнями.

Зрозуміло, що підчас насування на територію Чернигівщини краю великої льодовикової поволоки колишні тундри й ліси передльодовикової епохи були цілком знищені, а животинна фауна, що в них жила, перемандрувала перед наступом крижаного моря на південь та жила вже десь далі, пристосовуючись до нових умов. Підсоння протягом усієї довжезної льодовикової епохи було тут чисто-арктичне, бігунове—холодне й суворе; температура на поверхні льодовикової поволоки ніколи не могла бути вища за нуль градусів; всюди панувала вічна, безперервна зима, літа не було. До льодової пустині мабуть деколи забігали різні тварини на короткий час, а взагалі тут було мертве царство холоду й криги. Про існування за того часу за краєм зледеніння на Україні первісної людини ніяких вказівок нема (у Західній Європі це зледеніння відповідає Амелський другій епосі). Описані умови на Чернигівщині тривали аж до кінця льодовикової епохи; протягом цього часу край льодовикової поволоки коливався, часом пересовувався трохи на південь («наступав»), або трохи на північ («відступав»); ці коливання залежали від змінного припливу льодових мас і часом були досить значні,—розповсюджувалися на чималі віддалення, але взагалі ввесь характер фізико-географічних умов був одноманітний протягом довгих тисячоліттів тривання зледеніння. Мертву тишу льодової пустині лише иноді порушували снігові бурі. Таку сумну картину, такий холодний льодовий спокій тепер можна бачити лише на широких просторах центральної Гренландії або на височенному плато Антарктиди, де й за сучасної епохи існують величезні зледеніння, що їх характер і особливості вже добре вивчили численні бігунові експедиції.

III. Чернигівщина за польодовикової епохи. Протягом льодовикової епохи на Україні, коли й на Чернигівщині було велике крижане море, підсоння десь далеко на півночі, де був осередок зледеніння, трохи мінялося то в один бік, то в другий,—кількість снігу то збільшувалася, то зменшувалася; відгуком цих коливань

підсоння було коливання краю льодовикової поволоки, як сказано вище. Але врешті, після тисячоліттів існування зледеніння, умови на далекій півночі почали ґрунтовно змінятися в один бік— в бік зменшення випадання там снігу; тоді живлення льодом велетенської льодовикової поволоки ставало що-раз меншим та меншим, льоду притікало до нас з півночі все менше та менше; місцевого тепла в наших географічних широтах вистачало вже не тільки для розтоплення всього льоду, що насувався із Скандинавії, але й трохи більше; тому край льодовикової поволоки почав безупинно потрохи одсуватися на північ. Багато потрібно було часу, щоб поволі розтопили це грубезне крижане море; тисячоліттями відступав край льодовикової поволоки, але настав час, коли він знову пройшов і через територію теперішньої Чернигівщини, одсуваючись на північ. Отже ця територія врешті назавжди звільнилася від крижаної грубезної кори; але край її довгий час був ще близько й вплив її на підсоння був великий; за краєм льодовикової поволоки знову з'явилися на поверхні рясні холодні води, але кількість їх була значно менша, ніж за передльодовикової епохи, підчас наступу криги; все-ж таки на якийсь час знову з'явилися на Чернигівщині бігунові тундри й ліси з їх флорою та фауною, але характер цих тундр та лісів був інший: в міру дальшого відсування на північ краю зледеніння води на поверхні ставало все менше (бо льоду притікало менше); вогкість повітря все зменшувалася; праця цих флювіогляціальних вод була дуже мала, вони намулювали на морені лише подекуди невеличкі намули, що легко розмивалися та зникали; усюди на поверхню виступала денна морена, що мала вже спочатку дуже нерівний горішній рельєф у наслідок самих умов свого утворення (бо накопичення різних матеріалів під льодовиковою поволокою було нерівномірне); рельєф поверхні денної морени складався з безлічі невисоких заокруглених горбків. з поміжистими схилами, а поміж цими горбками існувала безліч рівчаків та жолобів, що по них води швидко стікали до різних старих річкових долин, і далі цими долинами—до Дніпра; отже дренавання місцевости тепер було значне, води не затоплювали великих просторів (як це було за передльодовикової епохи), не застоювалися, не утворювали озер; лише річки (що тепер знову тут з'явилися) були дуже многоводі та енергійно працювали—поглиблювали свої долини, утворюючи по обох боках своїх долин мочаруваті заплавини. Розмірно теплі та дуже сухі вітри, що безупинно віяли з поверхні недалекої льодовикової поволоки (так звані льодовикові фени), дуже швидко випаровували воду з поверхні вододілів, висушували їх. Тому вже на розмірно незначному віддаленні від краю льодовикової поволоки підчас її відступання моренові поклади ставали зовсім сухими, непридатними для розповсюдження на них рослинності. При таких змінах умовах бігунова водолюбна рослинність тундр та північних лісів повинна була швидко вимирати, зникати, а нова рослинність не встигла примандрувати десь з півдня та й не могла рости на неродючих сухих моренових покладах; ніякої рослинності на них не було. Таким

чином, вже на початку польодовикової епохи на певному віддаленні від краю зледеніння утворилися всюди за дим краєм смуги справжніх пустинь, позбавлених рослинності (ознаки таких справжніх пустинь дуже яскраві й констатовані вже в нас і по всіх країнах Європи й Північної Америки, де було четвертинне зледеніння). В цих пустинях природньо й неминуче відбувалися такі самі події, які й тепер відбуваються в сучасних пустинях: значні коливання температур, розтріскування всіх поверхневих порід, утворення дрібного детритусу й пилу, шліфування всіх твердих порід та окремих камінців (наметнів) піском, вивіювання западин, навіювання рухливих піскуватих гряд (дюн або видм) у дуже характерній формі барханів і т. и.; цими подіями нерівна, горбкувата поверхня морени була ще більше розчленована.

Тимчасом процес відступання краю льодовикової поволоки продовжувався безупинно і край цей відсувався від Чернігівщини все далі та далі, а за ним пересувалася на північ і смуга пустині. На більш-менш значному віддаленні від льодовикової поволоки (верстов за 70—100) льодовикові фени вже змінювали свої властивості,—вони вже слабшали, не могли пересувати горби піску й тільки переносили хмари пилу, вивіяного з поверхні морени; де цей пил невинно утворювався знову. Ще далі від краю зледеніння прадездатність льодовикових фенів остільки зменшувалася, що вони вже й пилу не могли переносити,—цей пил осідав тут на всіх рівнях (на височинах і в низовинах), потрохи скупчувався та утворював плащувату поволоку дуже поруватого (шпаруватого) жовтого суглинку, що його звать лесом. Тут була вже так звана смуга навіювання. Тут вже безсилі фени не могли так сильно висушувати землю, як у смузі розвіювання (у смузі пустинь); сюди вже забігали інші вітри—вогкі вітри з океану й приносили з собою атмосферні опади; тому в смузі навіювання з лесу утворювалися родючі ґрунти, а на них проквітала рясна травіста рослинність,—тут були справжні степи. Таким чином за периферією льодовикової поволоки, що відступала, утворилися дві смуги—поблизу смуга пустинь (зона розвіювання), а за нею—смуга степів (зона навіювання). В міру відступання краю зледеніння обидві смуги потрохи пересувалися на північ; за першої половини польодовикової епохи на Чернігівщині була справжня пустиня, а за другої половини тої самої польодовикової епохи тут були вже квітучі степи; зона навіювання насунала на зону розвіювання й поховала під собою колишні пустині з усіма їх характерними ознаками. Під грубою товщею лесу опинилися поховані, копальні пустині.

Так змінювалася за польодовикової епохи поверхня землі, так перетворювалися її ґрунти й підґрунтя. Але одночасно невинне відступання краю льодовикової поволоки неминуче яскраво відбивалося й на підсонні, на флорі та фауні Чернігівщини,—на всьому характері й вигляді країни.

Зрозуміло, що в міру одсування на північ великої льодовикової поволоки, що принесла з собою холод, підсоння ставало менш суворим;

температура повітря підвищувалася й улітку була в льодовикових пустинях така сама підвищена, як і тепер; зникла вічна зима, настала зміна сезонів, як тепер. Але за першої половини льодовикової епохи підсоння стало дуже сухим в описаних льодовикових пустинях. Протягом тисячоліттів, в міру пересування зони розвіювання на північ, підсоння ставало потрохи сприятливішим, вогішим і за другої половини льодовикової епохи воно було вже степовим, себ-то досить сухим (континентальним), але вже сприятливим для рослинності, наближаючись своїм характером до сучасного підсоння українських степів; тільки до північних частин Чернігівщини зона навіювання не встигла дійти і тут лишилися на поверхні піскуваті ґрунти—утворилося Полісся, степів не було.

В пустинях першої половини льодовикової епохи, як сказано, не було ніякої рослинності; тільки вздовж узбережжів більших річок та великих рік (Дніпра, Десни) на болотяних заплавах і тоді існували були довгі, неширокі смуги оаз, де знаходила собі притулок або сховище водолюбна рослинність (тут заціліли в нас, між іншим, деякі реліктові рослини льодовикової епохи). Коли-ж на Чернігівщину насунулася до певних географічних широт зона навіювання, то степи поховали під собою пустині й на поверхні з'явилися судильні килими травистої рослинності. Згодом, коли підсоння почало наближатися до сучасного, в середній та північній частинах Чернігівщини з'явилися й ліси (переважно на піскуватих північних ґрунтах, де тепер Полісся).

Відповідно до таких змін підсоння й рослинності змінялася й фавна на Чернігівщині. В пустинях першої половини льодовикової епохи не було постійної фавни, не жили постійно животини, а тільки іноді забігали до пустині на її периферії, шукаючи рятунку від своїх ворогів—хижаків; за цими животинами слідом до пустині заходила мабуть і первісна людина, що любила навіть іноді оселятися на вершках дюн-барханів, звідки було зручно стежити мисливцям за різними звірями. Мабуть в цих саме пустинях первісна людина спостерігала у великому масштабі шліфування каміння піском та навчилася й сама шліфувати каміння та виробляти шліфовані кам'яні знаряддя (перехід від палеолітичної до неолітичної культури). В степовій зоні, де континентальне підсоння й глибоке залягання ґрунтової води не давали змоги розвинутися лісовій рослинності, животинний світ склався теж чисто степовий; сюди примандрували та розселилися різні степові животини—суслики, бобак, земляний заєць, пищуха, сайгак, дикий кінь, дикий осел, різноманітні бики, лис, вовк і інші, з птахів дрохва та інші. До цих представників степової фавни часто приєднувалися ще протягом довгого часу (особливо взимку) деякі зацілілі представники льодовикової фавни, що жили за того часу переважно по лісах на згаданих вище річкових заплавах та залюбки заходили й до степів, як ото носорожці, слони (мамути), північні олені, мускусні овцебики та інші (сучасні слони теж частенько заходять з лісів до сумежних степів, як свідчить Брем); хоч ці «релікти» льодовикової

фавни тоді вже почали були потрохи вимирати, але вони ще й за другої половини польодовикової епохи зустрічалися цілими отарами або табунами; тому неправильно твердити, що це не була чисто-степова фавна, й нема чому дивуватися, що кістки мамута незрідка трапляються в степовому лесі разом з кістками типової степової фавни (надзвичайно цікаво, що така сама степова фавна була існувала з другої половини польодовикової епохи і далі на захід—в Угорщині, в північній Германії, навіть у південній Бельгії та сумежних частинах Франції,—і там усюди були підчас утворення лесу справжні степи).

Описане вище навіювання пилу з пустині та утворення еолового лесу на Україні (в тому числі й на Чернигівщині) ускладнялися подіями, що відбувалися далеко поза межами України—в Росії. Після скінчення Ріського зледеніння й утворення в нас частини лесу на заході та на півночі Росії відбулося ще одне зледеніння—так зване Бюрмське, що захопило частину Західної Європи з Альпами і Росію аж до губернь Минської, Смоленської та сумежних, але до межі України не дійшло. Цей новий наступ льодовикової поволоки з наступними великими коливаннями її краю і з відповідною міжльодовиковою епохою (Хвалінський поверх узбережжя Волги) неминуче повинні були зробити свій вплив, відбитися на ході подій теж і в нас за другої половини польодовикової епохи, за часів утворення в нас горішніх частин лесу. І справді, ці розмірно далекі від нас зледеніння та їх коливання вплинули на утворення в нас лесу таким чином, що підчас кожного наступу або коливання краю зледеніння на південь (підчас кожного наближення до нас краю льодовикової поволоки) підсоння в нас ставало трохи вогкішим і утворення лесу на якийсь час припинювалося, а на поверхні вже утвореної товщі лесу виникала груба верства ґрунту; навпаки,—підчас кожного відступання краю льодовикової поволоки на півночі—в нас утворення лесу відновлялося і зверху того ґрунту нагромаджувалися нові маси лесу, ховаючи під собою той ґрунт; звідси в лесі маємо декілька похованих старих ґрунтів і самий лес поділюється ними на декілька поверхів; на Херсонщині, напр., вже встановлено 4 поверхи лесу з 3 похованими ґрунтами, на Чернигівщині—поки що принаймні два поверхи лесу з одним похованим ґрунтом. Всі ці події та зміни мусіла пережити на Чернигівщині й первісна людина.

IV. Мізинська палеолітична стоянка в геологічному освітленні. Безсумнівно до польодовикової (в широкому розумінні) епохи належить та верства, в якій Ф. К. Вовк знайшов та описав надзвичайно цікаву Мізинську палеолітичну стоянку (поки що єдину, що була констатована на території Чернигівщини). З'ясування геологічних умов цієї стоянки, оскільки це можна зробити на підставі не зовсім згідних, суперечних відомостей старої й нової геологічної літератури, має значну вагу. Дуже важливо виявити, що це за верства, яка її природа й генеза і коли саме вона утворилася, які тоді були фізико-географічні умови для життя первісної

людини й яке було навкруги оточення. (Окрім старої геологічної літератури, тут взято на увагу такі праці: перш за все праці самого Ф. К. Вовка, а саме: 1) попередня розвідка Ф. К. Вовка під заголовком «Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернигівщині», що надрукована в «Записках Українського Наукового Товариства у Києві», 1909 р., кн. IV, стор. 90—99; 2) розвідка Ф. К. Вовка, «Палеолитическая стоянка въ с. Мезинѣ Черниговской губ.», «Труды Археологического съѣзда въ г. Черниговѣ 1910 г.», т. III, стор. 1—9; 3) праця його-ж: Т. Volkov, «Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mezine (Ukraine)», «Compte Rendu de la XIV Session du Congrès International. d'Archeologie prehistor.», 1912, pp. 415—428; далі 4) П. Ефименко, «Каменные орудія палеолитической стоянки въ с. Мезинѣ Черниг. губ.», «Ежегодникъ Русск. Антрополог. Общ. при Спб. унив.», 1913 г., томъ IV, стор. 67—102; нарешті новіші геологічні праці: 5) проф. Г. Ф. Мирчинк, «Послетретичные отложения Черниговской губернии и их отношение к аналогичным отложениям Европейской России», ч. I, Москва, 1923 г., стор. 29—33; ч. II, 1925 г., стор. 32—33; 6) проф. і акад. А. П. Павлов, «Неогеновые и послетретичные отложения Южной и Восточной Европы», Москва, 1925 г., стор. 96, 99, 101).

З порівняння й зіставлення відомостей, що є в літературі, випливає висновок, що в околицях с. Мізина геологічна будова землі в різних місцях неоднакова. Первісний берег Десни та сумежні значні простори вододілів збудовані, як кажуть, нормально, себ-то з повної серії порід, що тут утворювалися за різних геологічних часів, а частина берега Десни, де саме було знайдено палеолітичну стоянку, збудована трохи инакше, — знаходиться на місці колишньої долини, що була вирита в первісному березі за тої частини льодовикової епохи, коли на півночі (у Росії) відбувалося нове, так зване Вюрмське зледеніння, що до нас не дійшло; вплив цього розмірно далекого від нас зледеніння виявився в тому, що підсоння стало тут на якийсь час вогкішим і річкові води врзалися в берег, вимили тут нову долину, що згодом була почасти знов заповнена ріжними породами (див. малюнок на стор. 13).

Будова первісного берега й сумежного плато в околицях с. Мізина така (породи перераховуються тут згори додолу):

а. Ґрунт (чорноземля) змінної грубости.

б. Ґоловий нормальний лес від 4 до 10 метрів завгрубшки.

в. Гумусовий суглинок (похований ґрунт)—від 0,5 до 2 метрів.

г. Лес від 3,5 до 8 метрів.

ґ. Елювіальні продукти руйнування морени, що утворилися на початку відступання максимального і єдиного тутешнього (Ріського) зледеніння—1,5 метра.

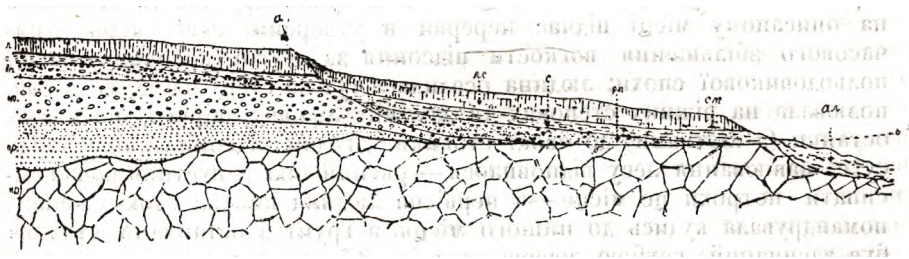
д. Морена (Ріського зледеніння)—9 метрів.

е. Передльодовикові флювіогляціяльні піски, що утворилися підчас настання льодовикової поволоки максимального (Ріського) зледеніння,—від 0,8 до 5 метрів.

є. Третинні (палеогенові) піски—15 метрів.

ж. Біла крейда (грубість невизначена).

Ця геологічна будова цілком нормально відповідає геологічній історії цієї місцевості за четвертинного періоду. На початку четвертинного періоду підчас наступу льодовикової поволоки (Ріського зледеніння) тут працювали флювіогляціальні води, що намулили свої поклади на третинних пісках, далі відкладалася морена, згодом на початку відступання льодовикової поволоки знову працювали флювіогляціальні води, що трохи зруйнували морену та відклали продукти її руйнування, далі тут була зона розвіювання (пустиня), згодом насунулася зона навіювання й почав утворюватися лес; далі під впливом якогось коливання: далекого північного зледеніння підсоння

Геологічний перетин околиць Мізинського становища.

Лівий бік малюнку (первісний берег): л = лес; долинна частина лесу в гумусовий сулинок (похований ґрунт); с = лес; вп = елювіальний пісок (старий); мо = морена; тр = передльодовикові третинні піски; ме = біла крейда.

Правий бік малюнку: а, б, в, = дно річкової долини; а.л. = алювій; лс = лес; ст = стоянка; с = старий алювій; рп = річкові пускуваті поклади; біла крейда.

стало вогікішим і утворення лесу припинилося та на ньому утворився грубий ґрунт; потім утворення лесу відновилося і нарешті настала сучасна епоха та утворилася чорноземля на поверхні.

Геологічна будова частини берега, найближчої до Десни, де було знайдено палеолітичну стоянку, рахуючи згори дотолу, така:

а. Ґрунт (чорноземля) 0,80 метра завгрубшки.

б. Еоловий лес — 2,70 метра.

в. Похований ґрунт (з культурною верствою)—від 0,10 до 0,15 метра:

г. Еоловий лес — 1,05 метра.

г. Річкові піскуваті поклади та алювіальні продукти розмивання морени — 0,30 метра.

д. Біла крейда.

З цього геологічного розрізу видно, що на тому місці, де знайдено палеолітичну стоянку, берег був розмитий долиною річки і це трапилося за тої пори четвертинного періоду, коли на північ від Чернигівщини (в Росії) відбувалося останнє тамтешнє зледеніння (Вюрмське), яке не дійшло до України. Підчас цього розмивання берега річкою були цілком знищені тут усі третинні поклади, передльодовикові поклади, льодовикова морена (Ріського зледеніння) й частина

вже утвореного еолового лесу, а на їх місці утворені алювіальні річкові поклади з продуктів руйнування морени (в цих річкових покладах трапляються наметні з колишньої морени); згодом вплив північного зледеніння припинився, підсоння знов стало сухим, річка зникла і почалося нагромадження нормального еолового лесу, який утворювався одночасно й на суміжному первісному березі (де епізоду розмивання долиною річки не було). Через якийсь час так само, як і на первісному березі, під впливом якогось значного коливання північного зледеніння утворення лесу тимчасово припинилося, на лесі виробився ґрунт, а далі навіювання лесу відновилося й урешті настала сучасна епоха. Отже виявляється, що палеолітична стоянка (культурна верства) знаходиться тут у верстві похованого ґрунту, серед маси лесу. Це значить, що людина примандрувала та оселилася на описаному місці підчас перерви в утворенні лесу, підчас тимчасового збільшення вогкості підсоння за другої половини нашої польодовикової епохи; людина оселилася тут на степу на березі Десни, полювала на різних степових та захожих лісових звірів і зносила їх останки (з кістками) до своєї стоянки. Згодом підсоння знову стало сухе, навіювання лесу відновилося — рясний пил з пустині почав засипати потрохи це місце — і первісна людина кинула свою стоянку, помандрувала кудись до іншого місця, а ґрунт з останками стоянки був засипаний грубою масою лесу (до 3,5 метра з чорноземлею) та став похованим ґрунтом (пізніше, за неолітичної епохи, людина знову жила в околицях Мізіна, — на горбах заплавини; див. П. Ефименко, і.с., стор. 70).

Вирахувати з якою-будь певністю протяг часу, який був потрібний, щоб зверху колишньої стоянки встигла навіятися маса лесу до 3,5 метра завгрубшки, ніяк не можна, бо для цього бракує точних даних: процес навіювання лесу був безсумнівно змінний і швидкість утворення лесу коливалася в залежності від коливань підсоння та сили або працездатности льодовикових фенів. В кожному разі для утворення такої маси лесу потрібно було чимало тисячоліттів. Отже з цих міркувань випливає висновок, що з того моменту, коли первісна людина кинула свою стоянку, до початку сучасної епохи пройшло що-найменше багато тисячоліттів, а сучасна епоха теж тягнеться вже чимало тисячоліттів. Це все стверджується й характером тої копальної фавни, що її знайдено в культурній верстві (похованому ґрунті) Мізінської стоянки.

Ця фавна, що утворювала для тодішньої людини біологічне оточення, була зовсім не сучасна і тільки протягом довгих тисячоліттів могла вимерти та заступитись сучасною фавною. На жаль, склад цієї фавни досі визначений тільки почасти; частину кісток з Мізінської стоянки визначено під керуванням проф. і акад. Насонова, а більшу частину передано проф. Мирчинку, що визначив ці кістки лише почасти. В кожному разі тепер нема вже сумніву, що в Мізінській фавні відсутні ті форми, що жили за перших епох четвертинного періоду, як *Elephas meridionalis*, *El. Wüsti*, *El. trogontherii*, і знайдено

тільки такі степові та лісові форми, що виробилися пізніше та жили за другої половини польодовикової епохи; це добре згоджується з зазначеними вище геологічними умовами Мізинської стоянки (в масі лесу). В першій своїй праці 1909 р. Ф. К. Вовк наводить за визначенням Функсона й Насонова такі форми:

Elephas primigenius (мамут). *Rhinoceros tichorhinus* (сибірський носоріг). *Equus caballus fossilis* (дикий степовий кінь). *Cervus tarandus* (північний олень). *Gulo borealis* (?) (північна росомаха). *Lepus (variabilis?)* (заєць). *Ursus (arctos?)* (ведмідь).

В пізнішій праці своїй 1912 р. Ф. К. Вовк додає ще такі форми:

Bos priscus (?) (первісний бик). *Ovibos moschatus* (мускусний овцебик). *Leucocyon lagopus* (особливий вид лиса). *Canis lupus* (вовк). *Canis campestris* (польовий собака). *Gulo luscus* (росомаха).

У праці П. Єфименка згадується ще «песець» (?) (стор. 76).

Проф. Мирчинк в своїй праці 1925 р. нових форм до цього не додає.

У складі цієї фавни бачимо польодовикових лісових звірів—мамута, ведмеда, росомаху, далі багато степових звірів—носорога, дикого коня, північного оленя, зайця, первісного бика, овцебика, ріжних вовків, польового собаку. Очевидно, на всіх цих звірів первісна людина полювала; травоядних мамутів, носорогів, коней, оленів, зайців, биків та овцебиків мабуть вживалося для живлення, а хижаків—для одержання шкір. Більша частина цих животин згодом потрохи зовсім вимерла й зникла. Мамути тоді були ще дуже численні й широко розповсюджені, але вони мабуть вимерли раніше від інших зазначених животин, бо не вважаючи на свої велетенські розміри й маєстатичний вигляд, вони були безсилі проти хитрощів людини, та й сама організація їх (дуже тонкі та крихкі кістки черепа, надто недоцільний устрій органів дихання і инш.) не давала їм змоги протистояти нападам людини та хижаків; вимирання мамутів приблизно збігається з кінцем польодовикової епохи.

V. Чернигівщина на початку сучасної геологічної епохи. За кінець польодовикової епохи треба вважати той геологічний момент, коли в цілій Європі зовсім зникла льодовикова поволока. Тільки саме з цього моменту могли встановитися цілком нові кліматичні умови, бо при остаточному зниканні льодовикової поволоки зникла зв'язана з нею антициклонічна система розподілу барометричного тиснення над льодовиковою поволокою, зникли льодовикові фени, а одночасно, коли звільнилися від льодовикової поволоки моря й суходоли, з океану почали раз-у-раз надходити циклони, що їх раніше не допускало на схід (між иншим, і на Україну) підвищене барометричне тиснення; це все разом збільшило вплив океану на підсоння всієї Європи та зробило це підсоння далеко вогкішим, ніж воно могло бути за польодовикової епохи; а з такою ґрунтовною зміною підсоння були сполучені відповідні зміни й у флорі та фавні. Змінився теж і рельєф країни,—горби й вододіли стали вищі через те, що на них вже утворилася значна товща лесу; одночасно у наслідок

звогшення підсоння почалося жваве утворення ярів та інтенсивніша праця рік і річок, поглиблення та розширення їх долин. Вигляд Чернігівщини вже наблизився до сучасного. Північна частина Чернігівщини позаростала лісами та перетворилася на Полісся; ці ліси захопили згодом і значну смугу колишнього первісного степу (так звана смуга лісостепу). Пристосування флори й фауни до нових умов підсоння та до могутнього втручання людини перетворило рослинність та животинний світ. Нові рослини й тварини примандрували до нас з заходу та з півдня, інші рослини зникли у наслідок боротьби за існування або помандрували до інших країн (напр., значна частина степової фауни переселилася потрохи до Азії). Таким чином усе в природі на початку сучасної епохи стало зовсім іншим, ніж за польодовикової епохи; між цими епохами помічається яскравий контраст: саме ті ділячі, що були найбільш активними за польодовикової епохи—вітер і пісок—стали тепер на останньому плані; колишні могутні процеси розвіювання та навіювання майже зовсім припинилися (тільки в піскуватому Поліссі старі польодовикові бархани, коли на них людина нообережно знищує рослинність, вирубаючи ліси, починають за сухої пори потрохи розвіюватися та пересуватися у вигляді сучасних дюн); навпаки, роля праці води, що була зовсім непомітно мала за польодовикової епохи, тепер стала найбільшою (розмивання ярів та річкових долин, намулювання алювіяльних покладів, розширення долин управо за законом Коріоліса, утворення піскуватих лівих узбережжів рік і т. и.). Колишні могутні велетні стали за сучасної епохи карликами, а колишні бліді тіні—сміливими потужниками, найбільш впливовими в природі діячами. Тепер, коли механізм цих природніх процесів та їх головні пружини вже добре вивчені, від людини залежить протиставляти сили природи одна одній та керувати змінами, невпинними змінами в природі—на користь людності.

Акад. Михайло Грушевський.

ТЕХНІКА І УМІЛІСТЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ В НАХІДКАХ МІЗИНСЬКОГО СЕЛИЩА.

ЧЕРНИГІВСЬКИЙ археологічний з'їзд 1908 року несподівано відслонив перед нами віко тисячеліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі. Мамутові кістки з найденими при них кремневими відщипками, прислані на виставу з'їзду з села Мізиня (в офіційальній формі: Мезин) тодішнього Кролевецького повіту, зацікавили нашого покійного палеетнолога Ф. К. Вовка, що літував тоді в сусідстві Мізиня, в с. Псярівці, і він з своїм слухачем Є. Руденком поїхав подивитися на місце нахідки. Виявилось, що сі нахідки знайшлися на схилку глибокої балки, себ-то колишнього потоку, що протинав високий, правий берег Десни, в напрямі заходу на схід. Тут недалеко берега Десни, при вулиці с. Мізиня, що проходить долиною згаданої балки (рис. 1), копаючи сховок за хатою козака Сисоя Кошеля, в кручі балки, то значить в березі колишнього потоку, на устю його до Десни, на початку того літа, за яких два три місяці перед з'їздом, знайдено було мамутові кістки і при них кремніні відщипки. Довідавшись про се, один з членів чернігівського організаційного комітету археол. з'їзду постарався розкопати далі сю кручу в сусідстві сховку, і тим способом збільшив первісну нахідку рядом нових інтересних взірців. Разом взята ся колекція (з якої походить і та цікава кістка, нижче описана П. І. Смолічевим) була настільки показна, що зацікавила відвідувачів вистави і спонукала Ф. К. Вовка до розвіду на місці. Коротка розвідка, переведена ним на місці, переконала його, що тут маємо діло з безсумнівною палеолітичною оселею, що лежала на верстві післяльодовикового лесу, під другою, грубою верствою пізнішого лесу, і заховалася безсумнівно in situ—в непорушеному первісному стані. В розрізі високої кручі, між сими двома верствами рудого лесу: старшого, утвореного безпосереднє після українського оледеніння, і пізнішого—що з'явився після другого оледеніння, що хоч не дійшло до української території, але виявило

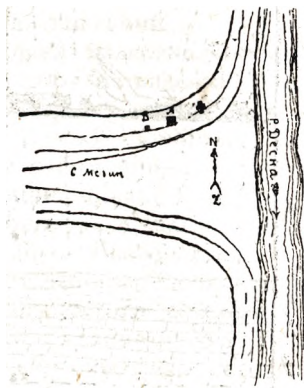

Рис. 1.

тут свої палеолітичні й атмосферичні наслідки, ясно вирисовувалась культурна верстівка характеристичного червоного (малинуватого) кольору, з ріжними фрагментами звірячих кісток, серед яких стирчали місцями великі мамутові кості, відщипки креміння і чорні плями вугілля

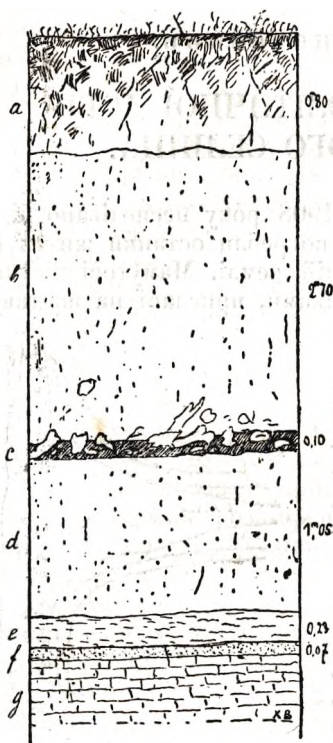

Рис. 2.

а) Чорна земля; б) лес; в) червокувата глина з уламками кісток, креміннями, то-що; д) лес; е) сірий зеленкуватий пісок; ф) жовторудий пісок; г) крейда.

давати незвичайно багаті й інтересні вироби з рогу й кости, щедро орнаментовані тими характеристичними й одностайними визерунками, що стали характеристичною прикметою Мізинської культури. Подані до широкого світового відому на паризьких ювілейних зборах Антропологічного Товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року), вони зробили сенсацію в кругах спеціалістів¹.

¹ Заголовки сих звідомлень (звідки взяті й сі рис. 1—7) див. в попередній статті акад. Тутковського. Вона дає докладні геологічні та палеонтологічні відомості про се селище і я не вважаю потрібним ще раз входити в сі питання.

(рис. 2). Зробивши глибоку розвідку траншею в нерушенім місці, а потім відкривши на невеличкім просторі культурну верству, Вовк переконався, що малинова фарба верстви походить від розкладу старої льодовикової морени. Кості мамута й інших звірят міжльодовикової підарктичної фауни, і серед них кремінні відщипки з явними знаками удару, в великих масах лежать цілком ясно в сій міжльодовиковій культурній верстві, в первіснім положенню—не знесені водою з иншого місця. Таким чином людське становище палеолітичної доби — котре Вовк зараз-же на око прирівняв до т. зв. Маделенської доби французької археологічної схеми Мортільє — констатувалось цілком певно. Отже Ф. К., повернувши на з'їзд до Чернигова, мав змогу вже зробити перше коротке тимчасове звідомлення з нововідкритої палеолітичної культури Чернигівщини та поздоровити з'їзд з сим важним науковим надбанням, що палеєтнологія завдячала безпосереднє самому з'їздові. Таке-ж коротке звідомлення небижчик зробив зараз-же також в історичній секції Київського Українського Наукового Товариства. А його ученики за його вказівками стали далі відкривати сю культурну верству, яка слідом виявилась далеко багатшою, ніж показала себе в перших розвідках: крім кремінних відпадків і знаряддя вона стала

ученики за його вказівками стали далі відкривати сю культурну верству, яка слідом виявилась далеко багатшою, ніж показала себе в перших розвідках: крім кремінних відпадків і знаряддя вона стала

На жаль, різні несприятливі обставини не дали змоги повести обслідування Мізинського селища з відповідною систематичністю й вичерпати вповні його останки. Поважний вік і слабе здоров'я керманича сих розвідів, Ф. К. Вовка, що не міг сам вести розвідки, а тільки кермував своїми учнями-студентами петербурзького університету, що провадили роботу безпосереднє (П. Єфименко, Л. Чикаленко, Сахаров, Смелов). Недостача коштів, що спричиняла чималі павзи в розслідах, і загальна непевність сих асигнувань. Нарешті вибух світової війни і смерть самого Ф. К. Вовка, літом 1918 р. Розпорошення здобутих річей в різних не завсіди приступних колекціях. Все не дало можливості ані вичерпати останки селища, ані подати повне й вичерпуюче звітлення про його нахідки. Останніми роками на щастя головна маса видобутого палеєтнологічного матеріалу зібралася нарешті в антропологічнім кабінеті ім. Вовка при Українській Академії Наук; підчеркую—матеріалу палеєтнологічного в тіснішій значінню—вироби рук людських, бо матеріал палеєтнологічний, що вимагав природничого означення, висланий до різних лабораторій, не весь повернувся. Та й матеріал палеєтнологічний, зібраний тепер в кабінеті ім. Вовка, не описаний і не виданий. Учені пох. Вовка рішили не роздроблюючи матеріалу видати його й описати разом, в однім збірнику присвяченім пам'яті покійного, але коли се здійсниться, невідомо. Тимчасом в сім нашім збірнику мусить бути дана хоч коротка інформація про сю незмірно цікаву культуру—не так іще про се, що дає нам Мізинське селище для пізнання палеолітичної культури України, зокрема—північного Лівобережжя, а—скільки воно обіщує дати при дальшій його дослідженню, більш систематичнім і пильнім, і всебічнім вистудіюванню добутого матеріалу.

Під сими умовами Мізинське становище здобуде величезне значіння, та й тепер воно незвичайно цінне. Не перебільшуючи треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське палеолітичне становище не то що на Україні, а в цілій Східній Європі. Знайдене ненарушеним на своїм місці (*in situ*)¹, обстудійоване крок за кроком в міру того, як знімалися покрови з культурної верстви, збережене краще ніж яка-небудь з попередніх нахідок, Мізинське селище вже тепер вибивається високо над усіма иншими палеолітичними селищами України, досі викритими. Воно кидає світло на палеолітичну культуру України, особливо тодішню умілість, як ні одне инше. Дає змогу зафіксувати цілу сторінку в історії мистецтва. Не тільки для нашого краю, але в перспективі світовій—що-до розвою геометричного орнаменту, його походження і техніки.

Тому то дообслідування останків сього селища, ще пильніше і скрупульатніше ніж дотеперішнє, і всебічне студіювання добутого матеріалу і його найповніша публікація пожадані незвичайно. А тимчасом

¹ Я підчеркую се з огляду на те, що найбогатша доти київська нахідка при Кирилівській вул., за спостереженнями ак. Тутковського, знайдена була в обвалі землі, а не на своїм місці, хоча її палеолітичне походження безсумнівне.

сих кілька сторінок, написаних на основі звідомлень учасників розкопок та знімків уділених Антропологічним Кабінетом, нехай послужать ознайомленню широких кругів громадянства з одним з найцінніших культурних скарбів Чернігівщини.

Серед останків людського життя й людської техніки зареєстрованих дотеперішніми публікаціями можна констатувати такі категорії: кістки тут знайдених чи де-інде побитих і тут спожитих звірят; черепашки (мушлі) і останки вугля; органічні продукти вживані людиною (напр. смола); камінне знаряддя і відпадки; вироби з кости і рогу, господарського вжитку; окраси та предмети магічного чи культового значіння.

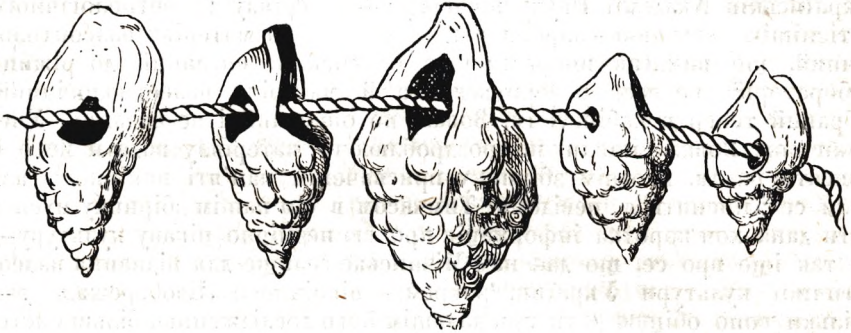

Рис. 3.

Остання категорія представлена тут найбільш сильно й ефектно, тому звернула на себе найбільшу увагу, і до певної міри притїмила інші ряди нахідок.

Так напр. про останки вугля пок. Вовк зазначив в доповіді своїй читаній у Київському Науковому Товаристві, що вони «дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба» (с. 94); П. Єфименко до сього додав, що більші і краще збережені куснички вугля походять від костей, а вугілля від дерева було занадто дрібне, щоб його означити (с. 79). Пізніші звідомлення вже не повертались до сього питання.

Л. Чикаленко принагідно згадує, що в селищу «було знайдено багато грудочок живиці, подібної до бурштину, але ніразу не було знайдено з неї якогось виробу», і робить висновок, що ся живиця вживалася не для окрас, а для технічних завдань, як от примозовування вістри до ратища (с. 166).

Знаємо про вживання морських раковинок (мушель) на намиста чи привіски (з зробленою на те дірою—рис. 3), але не чуємо нічого про сліди вживання водяних тварин. На кістки ссавців головнo звернено

увагу, щоб означити ту фавну, яка окружала сю людину, але поза тим маємо тільки дуже загальні замітки про ті вказівки, які дають вони на вживання людиною сього звіриного матеріялу. П. Єфименко в зводній статті пише:

На місце становища люди приносили частини тупі з кращим м'ясом, довгі кістки кінчин (вони завсіди розколені)—що давали їм кістковий мозок, не тільки як ласощ, але й необхідний засіб для розм'якшення шкір, ремінів, звязок; звязки давали тривкі, тонкі нитки, котрими зшивано футряну одежу; які тонкі були сі нитки, показує діаметр вушок декотрих кістяних голок. Сюди-ж приносились ті кості, що головно давали матеріял на вироби з кости,—роги оленів, сікачі мамутів і под. Таким чином на невеликім, порівнюючи, розкопанім просторі зібралася значна кількість костей, серед яких переважали розколоті трубчаті кості, ребра різних звірят, зуби й сікачі мамута, роги північного оленя і под. (с. 79).

На інших місцях він пише: Культурна верства тут не однохарактерна: місцями серед маси відпадків переважають викинені знаряддя тих чи інших форм, місцями зібрано в купи звірячі кості—безсумнівний результат людської діяльності. Так в півн.-східн. куті розкопаного простору знайдено велику купу нагромаджених сікачів мамута, оленячих рогів та інших костей різних звірят, наче сировий матеріял для виробу з рогу й кости. Цікаво, що сливе в сім тільки місці траплялись і кістяні вироби; тут-же знайдено череп *Bos priscus*, з цілою купою речей в черепній камері: два орнаментовані, вирізані з сікачів мамута вироби особливого мізинського стилю; кілька фрагментів мамутового сікача; кілька кремінних знарядь і відпадків: все се ледве витягнуто з черепа через потиличний отвір. Тяжко рішити, чи маємо тут своєрідний сховок, чи сі речі трапили туди випадком.

Далі він зауважає: Закраска культурної верстви при ближчій розгледі пояснюється дрібними крупками і плямами залізного окисла, розкиданими у всій масі культурної верстви. Однак подекуди стрічаються більші куснички червоного, малиново-рудого й інших відтінків. Рідше трапляється жовта охра і крейда. Дуже правдоподібно, що фарбуючі матерії принесені були людьми та ними використовувались. В таких здогадках нема нічого неймовірного, бо фарби знаходжено в багатьох становищах горішнього (пізнішого) палеоліту Зах. Європи і не підлягає сумнівові, що їх вживано не тільки для малювання, крашення різних предметів ужитку, але й для розмальовування тіла (с. 77—8).

Всі ці спостереження і міркування, зроблені автором на підставі розкопок 1909 року, більш-менш гіпотетично, очевидно вимагають перевірки і доповнення з боку учасників пізніших розкопок, на підставі всього матеріялу Мізинського селища.

Людські вироби констатовано головню камінні й кістяні (кість і ріг). Камінні вироби, досі знайдені, не дають чогось особливо ефектного; правда сей матеріял досі не обслідуваний детально, але загальне вражіння—що се відщипки, слабо оброблені і мало диференційовані, так що в величезній більшості трудно судити, чи се фрагменти невжиточні й випадкові, чи се продукти людської праці вживані як знаряддя: різці, скрібнички, протички, свердла¹. Тільки порівнюючи невелика частина має виразні «відбивні гульки» (*bulbes de percussion*)—сліді удару людської руки, або явні знаки «ретушовання»—оббивання дрібними систематичними ударами краю скалки для відповідного вжитку (рис. 4 і 5). Стрічаються й так зв. нуклеуси: останки кремінних зростків,

¹ Див. нижче знімки статті П. І. Смоличева.

від котрих відбито відщипки для вжитку людськими руками. Всього цього досить на те аби посвідчити, що маємо діло не з верствою przypadкових кремінних риняків, а з останками людської роботи над кремінням (очевидно тут-же видобуваним з крейдяної верстви). Але все таки лишається характеристичним, що досі серед сеї маси креміння не видно зброї, в властивім розумінню слова, здатної для вжитку безпосереднє з руки чи на держаку, в ролі пізніших булав, списів, мечів, кинжалів, то-що. З приводу маси дрібних гострих скалок, з явними

Рис. 4.

знаками людського відбивання пок. Вовк заважив, що «се велике число скалок і уламків дуже нагадує нам оповідання про Ново-кале-

Рис. 5.

донців й інші первісні племена, що при якій-небудь роботі, або під час їжі тут-же відбивають від шматка кременю скалку, ріжуть нею кілька разів, а потім кидають і відбивають нову. Можливо також, що деякі з сих скалок вживались і до вироблення кремінців новішого, так званого геометричного типу, що тут стрічаються в невеликім порівнюючи числі. Недостачу більшого кремінного знаряддя він поясняв тим, що місцеві зростки кременю, з котрого очевидно робилось знаряддя, «або дуже невеличкі, або коли й чималенькі, то дуже попсовані глибокими дірками, виглубленнями, то-що»¹. Але як собі радили такими невеличкими відщипками тодішні люди там де була потрібна солідніша оборонна чи наступна зброя, або взагалі більша сила удару—напр. при розбиванню великих костей мамута,—зістається поки що неясним. Історик української культури нетерпеливо чекатиме—від

¹ Записки Київ. Укр. Наук. Т-ва, IV, с. 94—5, 95—6.

дальшого розсліду самого становища, і від обслідування кремінного матеріалу — більш рішучої й категоричної відповіді: орудувала тутешня палеолітична людина більшим кремінним знаряддям, чи радила собі инакше.

Виробництво з кости й рогу було дуже розвинене, а хоч і тут досі сильніше виступають дрібніші предмети вжитку, річі декоративного, а може й магiчно-культового значіння, то поміж ними є чимало й таких, що могли служити, відповідно укріплені на держаку, за сокири, мотики, списи, кинжалі. Напр. на табл. I.10 маємо великий кусень мамутового сікача (19 см, з круглою діркою коло 2 см в діаметрі); Вовк вказував на подібні знаряддя для злочення ременів, але воно могло служити й за зброю, вважаючи на його добре вигострений кінець. Чималі гарно вигладжені кусні сікачів могли служити до гладження, — але як і клини, як сокири й мотики, відповідно закріплені на держаку з дерева й кости, прищоповані ремнями, то-що. Фрагменти оленячого рогу відповідно оброблені могли служити як молотки і булави, і под. Звертає на себе увагу чималий фрагмент в формі пилки (табл. I.7): зубці її стерті, не гострі, і не можна рішуче сказати, чи се таки пилка, чи декоративний предмет.

Найбільш одначе різних протичок, шил, голок, то-що: цілі і в фрагментах, різної грубости й довжини, до 10 см і довші (на табл. I.1—6 читач має перед собою маленьку колекцію їх). Деякі вироблені незвичайно тонко й правильно, інші тільки з грубшого; їх матеріал і техніка не обслідувані. Чудову орнаментовану велику голку (коло 10 см довжини) заховану в незвичайній цілості з нерушеним вушком виймаємо з женеvської доповіді Вовка (рис. 6). Богато вістрів які могли служити як кинжалі, списи, то-що (таб. I—II).

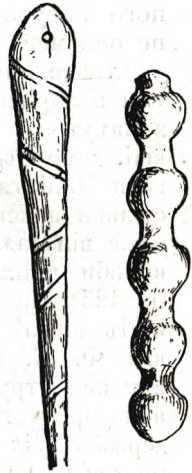

Рис. 6 і 7.

Переходячи до предметів декоративних, насамперед одмітимо чималу колекцію круглих привісок з мамутової кости, з вивірченою діркою — дукачків, вживаних очевидно поруч таких-же черепашок з провирченою діркою, вказаних вище. Взірці таких дукачів бачимо на табл. III. Можливо, що так уживались і ті подовгісті привіски з кости, оздоблені різним орнаментом, що їх взірць читач може побачити на тій-же таблиці. Не ясне призначення вирізаних з кости тоненьких плиточок, подібно декорованих (табл. III), а також прутиків вирізьблених в ряді кульок — як на рис. 7. Комбінації двох таких кульок Вовк тлумачив як зашпину (гудзик); призначення більшого числа таких кульок зіставалось йому неясним.

Але перше місце між всіма покрасами палеолітичної культури займає чудовий наручник (браслет) (табл. IV.1—2). Се тонка стяжка незвичайно зручно, технічно-тонко вирізана з мамутового сікача, що мала

з'язуватися (зшнуровуватися) через дірочки, зроблені на кождім краю сеї стяжки (три пари дірочок). Вона розкішно помережена геометричним орнаментом, що становить спеціальність і окрасу мізинської техніки—про нього буде мова зараз нижче. Розбитий—як здогадується Ф. К. Вовк—підчас самого виробу, а може вже й у уживанню, сей браслет знайшовся в трьох різних місцях становища, і тепер змонтований разом (з деякими дефектами против фотографій знятих перед монтованням) він становить найбільшу окрасу мізинської колекції. Такої дороговартності не дала досі ні одна світова нахідка палеолітичної доби. Поруч сього незвичайно тонко виробленого і розкішного орнаментованого наручника знайшовся фрагмент другого—далеко простішого, не орнаментованого, з грубшої верстви мамутичої кости.

Аналогічним геометричним орнаментом —не таким тільки багатим в порівнянні з першим наручником—оздоблені загадкові вироби з мамутової кости, що, як каже пок. Вовк в своїй Женевській доповіді, демонстровані перед світилами нашої науки, що зібралися з нагоди 50-ліття Паризького Антропологічного Товариства, «викликали стільки пояснень, скільки було й голів». «Їх значіння і призначення—каже він далі—зістається досі одвертим—тим більше що такі кістяні вироби цілком незвісні в палеолітичних нахідках всеї Зах. Європи» (с. 425). На перший погляд їх охрещено «фалосами», але се подібність доволі далека, а призначення вони мали мабуть—як констатував Ф. К. Вовк—служити ручками або оздобними закінченнями якихось струментів. На се вказує не орнаментований кінець, що у деяких предметів—видко досить виразно—призначався для приправки на держак. Всіх їх знайдено сім; з них три найкраще оброблені подані на табл. VI з різних боків. Призначення їх і по нинішній день зістається неясним: чи було воно технічне, чи декоративне, чи магичне, се поки що даремно було-б силуватися вгадати.

Друга категорія таких-же загадкових що-до свого призначення, хоча ясніших до свого значіння виробів—се пташки (два взірці з різних боків на табл. V). Деякі з них (числом 6—7) не лишають сумніву в тім, що вони мають представляти птаха: з зложеними крильцями, з слабо зазначеною голівкою, але зате з дуже виразно модельованим хвостом. Інші не так виразисті і тільки за деякими аналогіями можуть бути зараховані до «пташок», так що загальне число сих виробів сягає тепер до десятка. Виразніш вироблені примірники мають на хребті трикутник звернений верхом до голови; на животику доволі складний геометричний (меандричний) орнамент, і на боках і хвосту паралельні лінії, що мають означати пір'я. Загадковим здається, що ці вироби не мають ніякого сліду того, що вони мали насаджуватися на держак або яким-небудь иншим способом до чогось примоцовуватися.

Орнамент сих от предметів становить спеціальність Мізинського селища, яка досі ні в одній європейській нахідці не виступала в такім багатстві й виразистості, тому й викликала сенсацію в кругах істориків культури й мистецтва. Дійсно, тим часом як на Заході

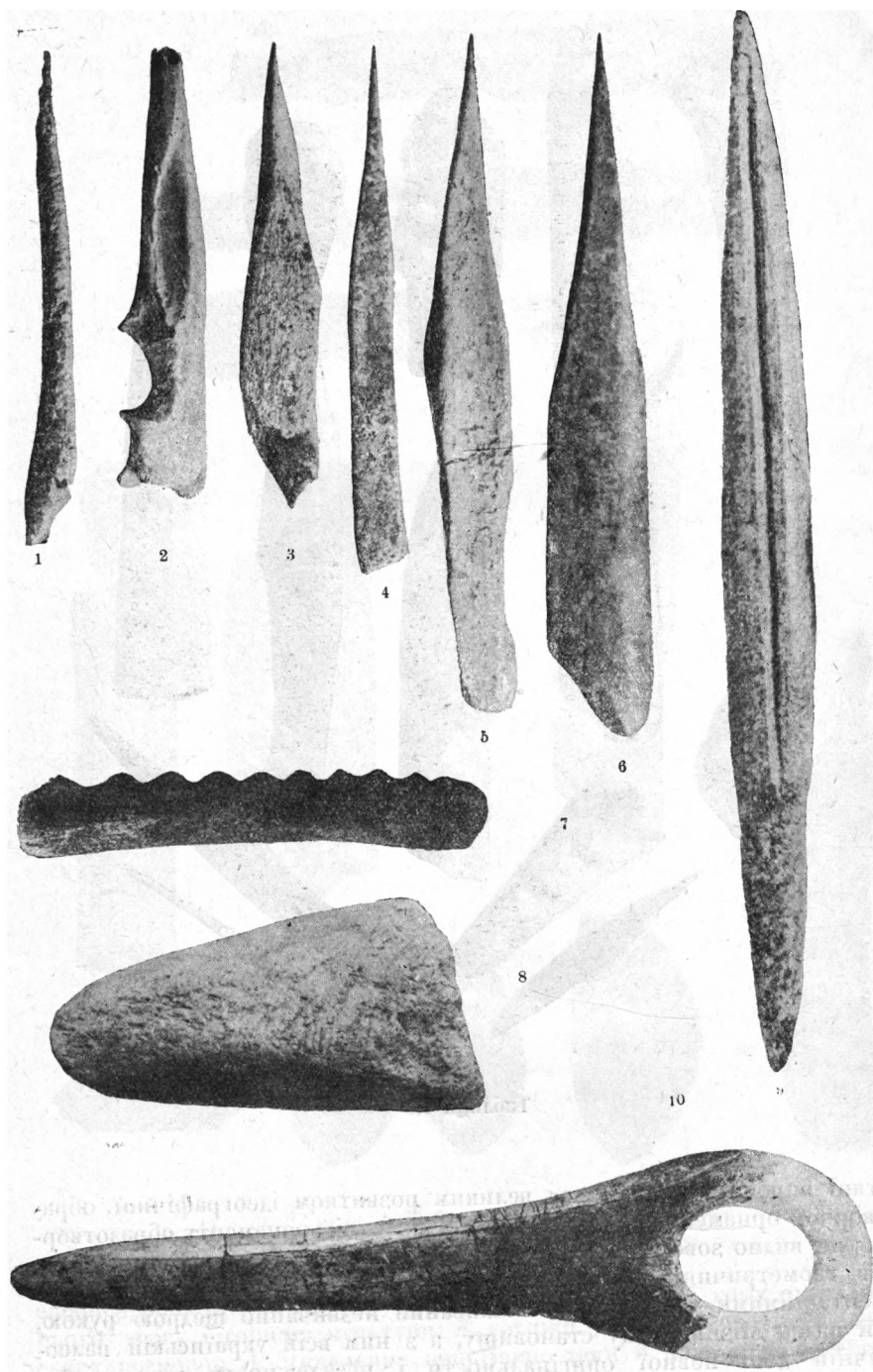
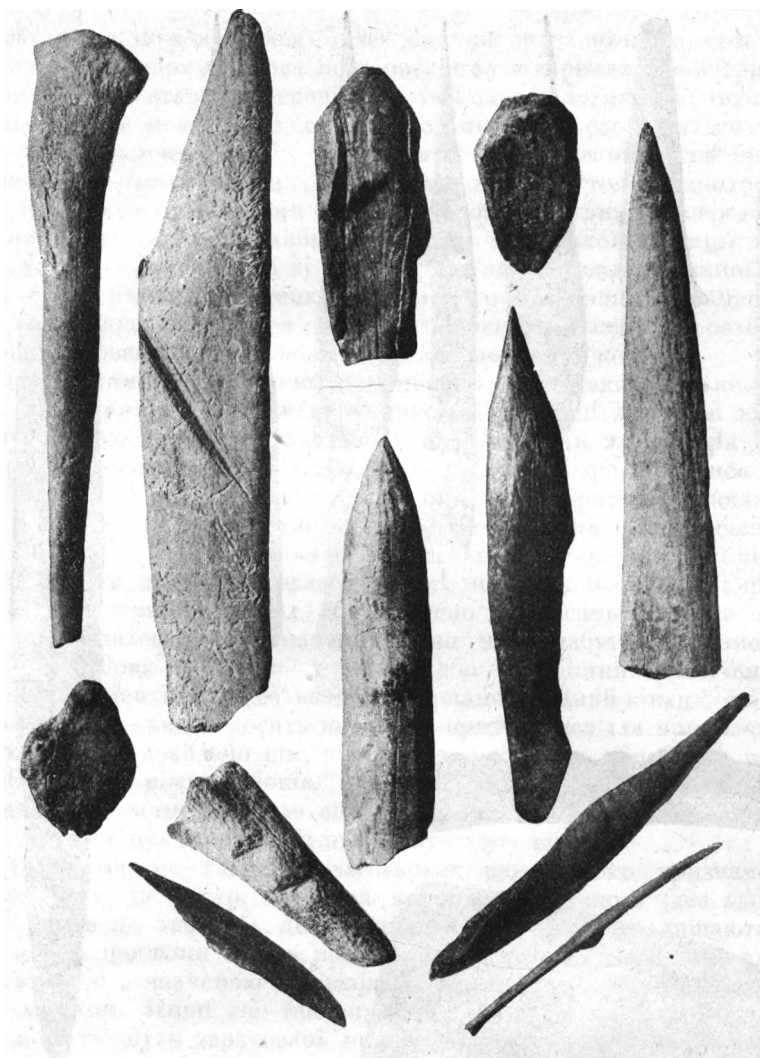
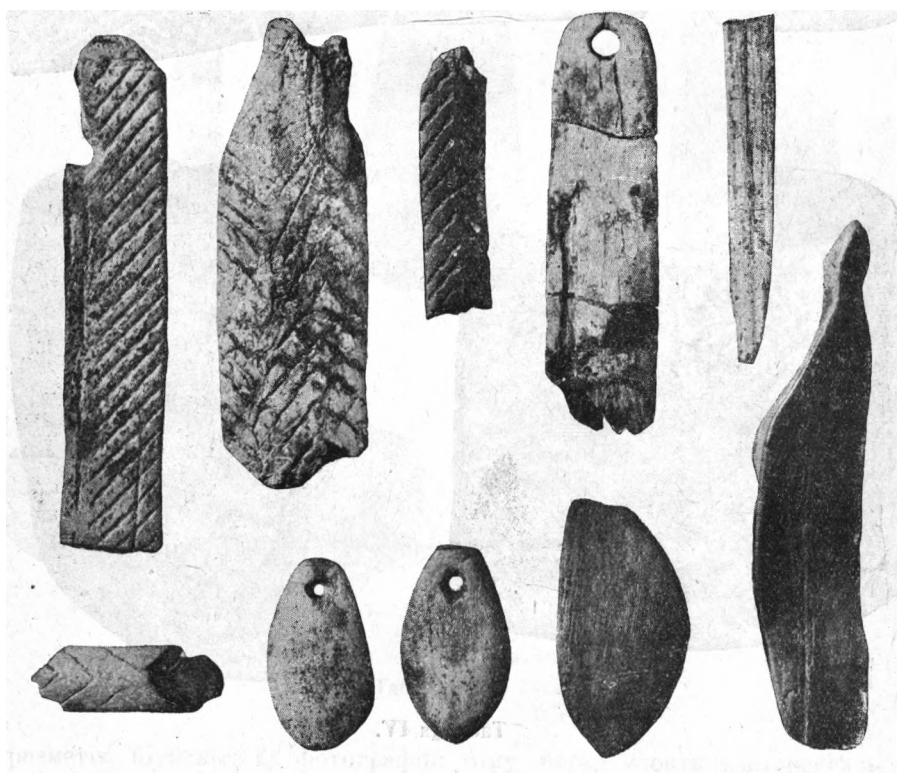
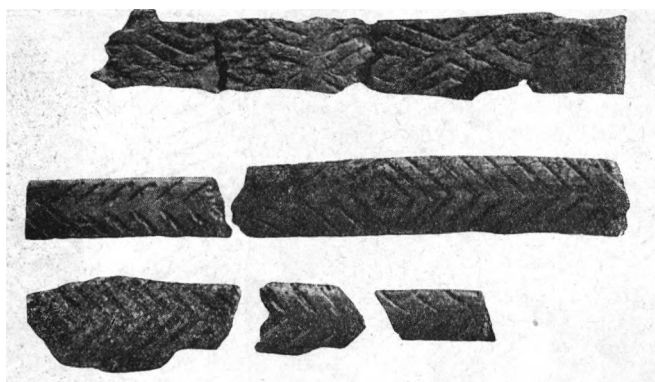

Таблица I.

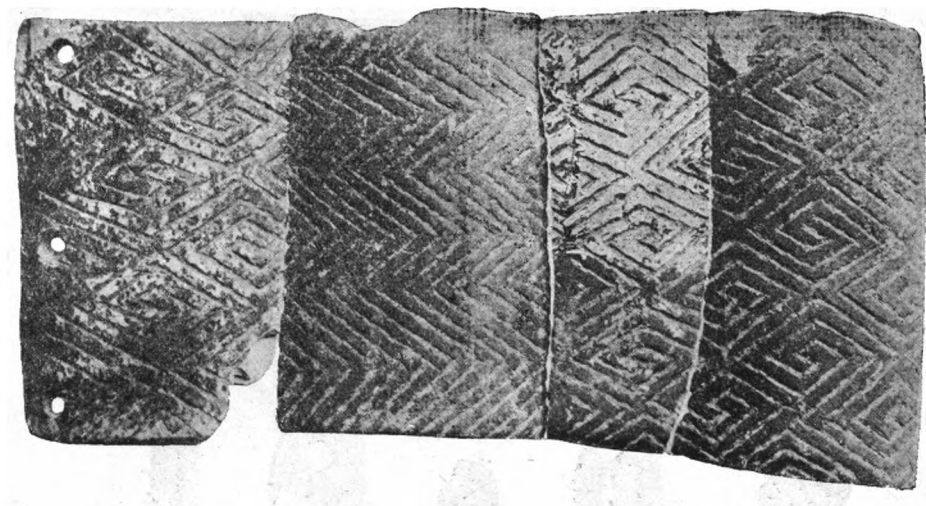
Таблиця II.

кістяні вироби визначаються великим розвитком ідеографічної, образотворчої орнаментики, в Мізинській колекції орнаменту образотворчого не видно зовсім. А за те в незвичайнім багатстві виступає орнамент геометричний—дуже простий, монотонний, дуже небогатий орнаментативними мотивами, але вживаний незвичайно щедрою рукою. Се й надає Мізинському становищу, а з ним всій українській палеолітичній добі повної оригінальності і незалежності від західне-

Таблиця III.

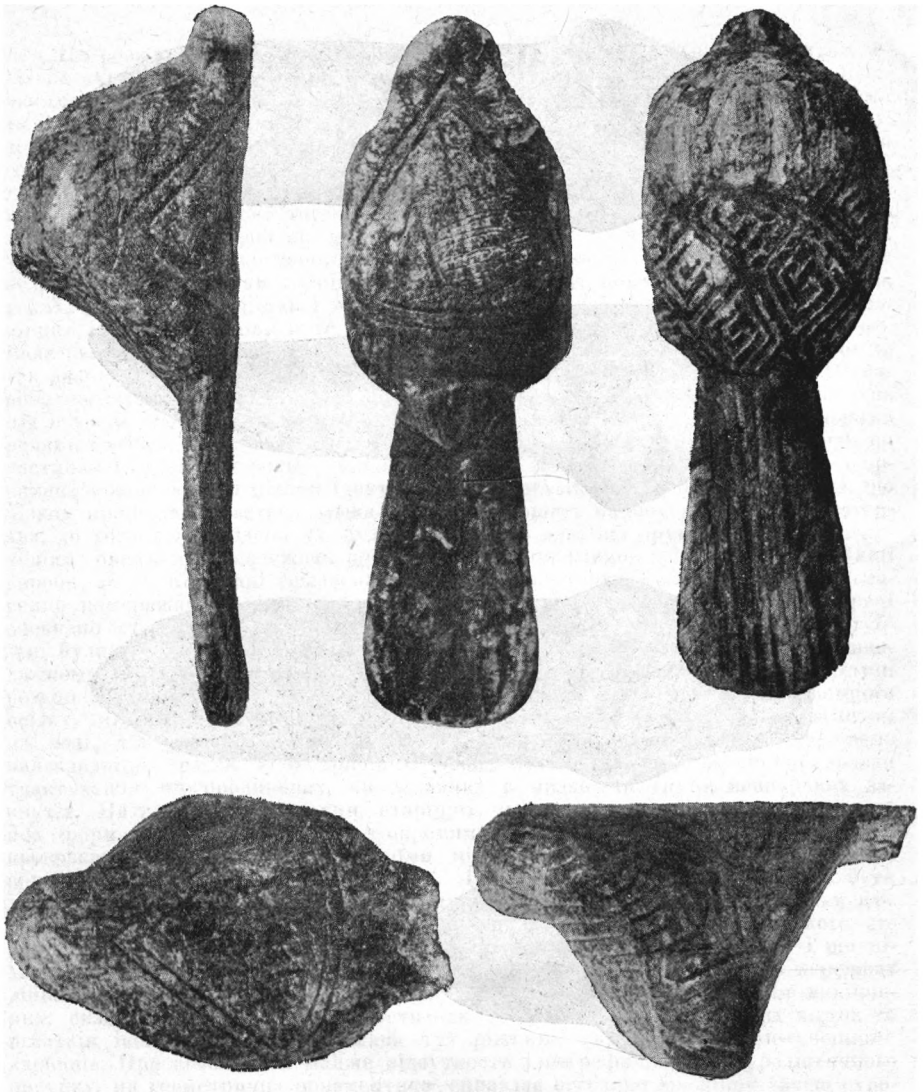
європейських етапів розвитку умілости й мистецтва і тому звертає на нього увагу істориків культури й техніки. Один з учасників мізинських розкопок Л. Чикаленко нещодавно таки й присвятив інтересну

Таблиця IV.

студію мізинському орнаментові й його техніці¹. На жаль, він писав її живучи в Празі, більше з пам'яті, не маючи перед очима ні самих

¹ Левко Чикаленко, Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби, Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. I, 1923, ст. 148—201. Обговорення сеї праці М. О. Макаренка, «Україна», 1926, кн. 2—3.

Таблиця V.

предметів, ні навіть їх фотографій; тому нераз мусить застерегтись що-до повної докладности своїх описів і спостережень. Все-ж таки його знайомість з мізинським матеріалом, що він його так часто мав в своїх руках, настільки ґрунтовна, що його завваження мають повну вартість.

Насамперед, як учасник розкопок, він дає дуже цікаву пробу розмежувати старшу і новішу верству в знайдених досі мізинських виробках. Я наведу се місце з його статті:

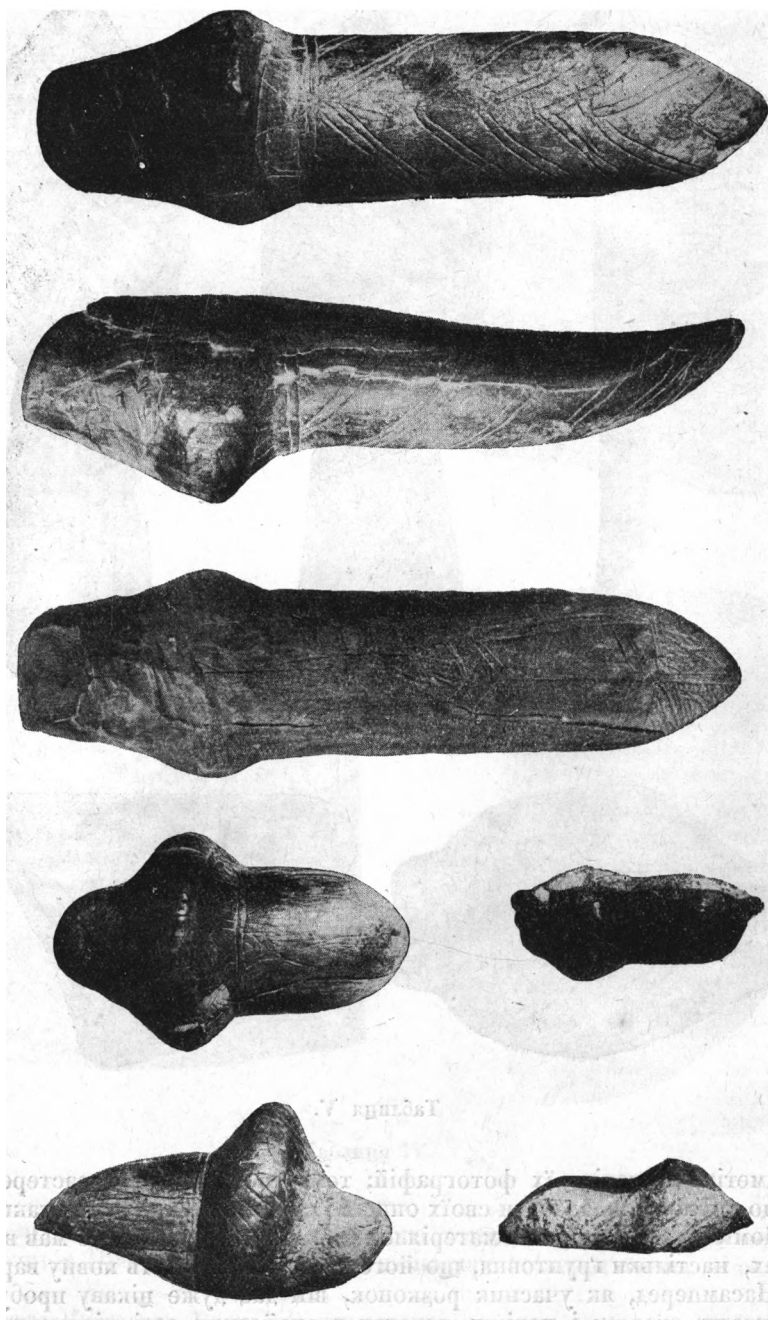

Таблица VI.

Ще розкопки 1909 року дали, між иншим, і декілька зразків мистецтва, декілька виробів з мамутової іклі. Більшість їх була мережана карбиками, сполученими в кроковки. Одні з цих виробів, подібні між собою загальними формами та її типом орнаментальної оздоби, були визначені проф. Вовком, як «фалоси»; другі, що теж були помережані,—на жаль всі вони були пошкоджені і уявляли собою тільки частини, правда більші, якихсь невідомого призначення предметів,—їх проф. Хв. Вовк ладен був вважати за головки шпильок до волосся. Ще інші вироби з розкопок того-ж таки року уявляли собою фігурки чи якихсь звірят, так вже стилізовані, що неможна добрати їх змісту, чи просто якісь зразки певного роду костюяного начиння, спосіб ужиття котрого зараз для нас незрозумілий. Розкопки пізніших років давали силу нових виробів з кости, як таких, що були відомі, так і таких, що були знайдені у перше. З'ясували між иншим пізніші розкопки і те, що фрагменти костяних виробів, що їх проф. Вовк вважав за головки до шпильок, уявляють собою вироби дуже подібні до так званих «фалосів», але зі значно витонченими силесканими формами. Ці вироби нагадували швидче формою своєю пташок зі складеними крилами і так під назвою «пташок» і гадаються вони у відчпах проф. Вовка. Між новими речами треба у першу голову згадати великий браслет з мамутової іклі, що по частинам був, за три роки, знайдений цілий.—Як орнамент браслету, так і орнамент «пташок» або цілком ідентичний, або остільки близький між собою, що цілком природно являється думка про одночасовість виробу цих зразків мистецтва; до того-ж і знайдено їх було неподалеку одні від других. До речей з подібним орнаментом належить ще й невикінчений клинок з іклі мамута¹. Інші вироби, як то так звані «фалоси» та численні плиточки з мамутової кости, старанно помережані з одного тільки боку і з дірочкою з одного кінця—це речі очевидно старші, бо умови їх знаходження показують, що вони: одно—загублені були і попали між ріжний кремляний та костяний дрібязок уже в пошкодженому вигляді, уже старими, а друге—те, що знайдено було їх в тій частині розкопаного селища, яку з багатьох причин треба вважати місцем давнішого осідку, ніж ті місця, де були знайдені вироби першої групи з браслетом на чолі. На цих речах новішого виробу—браслеті та «пташках»—ми маємо найскладніші зразки геометричного орнаменту. Уявляють собою ці зразки трактування чи поодиноких, чи зєднаних в низки та групи меандрових закрутів. На речах другої групи, старіших, находимо другий тип орнаментальних форм, тут маємо до діла з окремими кроковками або-ж такими самими кроковками, тільки зєднаними своїми ніжками так, що утворюється нова ще орнаментальна форма—зигзакові лінії. Деякі вироби, правда, не можуть бути залічені до тої чи иншої групи тому, що оздоблено їх зразками орнаменту обох типів. Вони наочно доводять, що на самій території Мізинського селища відбулася певна еволюція в формах геометричного орнаменту і що мізинський мистець палеолітичної доби цілком самостійно в своїх мережках дійшов до таких складних форм, як меандр. Сила речей далеко не викінчених, сила дрібних шматочків кости—як то ребер, довгих дудчатих кісток та шматків ікол мамута—помережана тут ріжними карбиками та сполученнями карбиків. При абсолютній майже відсутности ідеографичного, натуралістичного рисунку, ця геометрична орнаментика справляє особливе вражіння своєю суворістю однаманітністю та надзвичайно широким її застосуванням чи вжитком, уміщенням мережки скрізь, де тільки є вільна поверхня, инколи навіть там, де її поява здається не могла бути викликана жадним міркуванням ні практичного, ні естетичного порядку. (с. 150—1).

Аналізуючи складніші геометричні форми новішого типу, автор приходить до таких спостережень:

Тільки на одному клинкові, зробленому з шматка іклі мамута, маємо ми відокремлену низку зєднаних між собою меандрових закрутів². Досконало зроблений рисунок вражає зразу глядача тим незрозумілим положенням, яке надане

¹ У нас табл. IV. ² Мова про той-же предмет табл. IV.

тут напрямкові дієї низки. Де-б ми не зустрічались з меандровими низками в класичному мистецтві: чи то на грецьких вазах, чи то на яких-небудь частинах архітектурних утворів—завжди ми бачимо його низки, що йдуть або як рямці, обгортаючи собою яку-небудь площу, чи, як якась лиштва, рівнобіжно котрієсь яскраво визначеній лінії чи осі предмету. Чи це будуть віндя вази, чи карніз капітелі—скрізь ми зустрічаємо низку меандрових закрутів, орієнтовану відповідно якомусь визначному напрямкові в контурах оздобленої речі. Зовсім инше ми бачимо тут. На довгастому шматочкові мамутової ікли, добре виструганому на дощечку та вигладженому і з одного кінця заокругленому в лопатку, вирізьблено декілька меандрових закрутів, зв'язаних в одну судільну низку. Іде ця низка похило з горішнього правого різька клинка ліворуч, додолу спускаючись. Видно добре, що мистець, вирізьблюючи визерунок, абсолютно не вважав свій твір за щось другорядне, за якісь рямці до чогось иншого; навпаки, єдиною його метою було вирізьбити одню меандрову низку. Але чомусь її напрямком йде зовсім незрозуміло сучасному глядачеві, якимось навкоси, з жадною з осей, з жадним з країв клинка не суголосно. Те саме спостерегаємо ми і на оздобі однієї з пташок, вирізьбленої на увігнутому її черевці. Тут декілька низок меандрових закрутів йдуть з одного краю поля на другий, рівнобіжно одна одній, але зовсім незалежно від котрого-небудь визначного напрямку в контурах самої пташки. Ні з її довгою віссю, що йде від головки через тулубець до хвоста, ні з коротшою, перпендикулярною до попередньої, напрямком цих низок не суголосить. Перерізує він ці, довшу та коротшу, осі під кутом приблизно в 45°. Проте вже тут ми можемо помітити, що всі вершини кутів (різків) меандрових закрутів приходяться на певних прямих лініях, орієнтованих майже відповідно головним напрямкам, що спостерегаються в контурах пташки. Одні йдуть рівнобіжно продовжному промірові пташки, другі рівнобіжно поперечному.

Коли ми тепер перейдемо до орнаменту браслету, ми так само мимохідь звернемо увагу на ту сувору правильність, мовляв, сухість його, але, коли почнемо і на цьому орнаменті простежувати низки меандрових закрутів, то зразу-ж побачимо, що жадної правильності в цьому зразкові Мізінського мистецтва немає. Коли на попередніх зразках ми мали до діла з правильними низками меандрових закрутів, що йшли справа, згори—ліворуч, додолу (коли держати орнаментовані вироби довгою віссю прямовісно перед собою), то тут такої правильності зовсім немає. Ми добре можемо спостерегати окремі закрути, але прослідкувати їхнє сполучення не тільки важко, але й просто неможливо, хоч загальне враження залишається таке, наче і тут окремі меандрові закрути йдуть так само, як і на мережці пташки та клинка, зєднуючись в напрямкові справа, згори—ліворуч, додолу. Цей напрямок низок на орнаменті браслету при уважнішому аналізі виказується ілюзорним; виникає навіть думка, чи не маємо ми до діла тут з якимсь зразком «лябіринту», з якимсь нарочитим запутуванням зв'язку одного закруту з другим. Ця показна правильність орнаменту пояснюється тим, що, як і в двох попередніх орнаментальних зразках, самі меандрові закрути укладаються в рядки такого напрямку, що творить з головними напрямками в мережаних речах кут в 45° (приблизно). Ріжки-ж меандрових закрутів орієнтуються, як і в попередніх орнаментах, по головним осям оздоблених виробів. Думка, що ми маємо тут до діла з якогось роду «лябіринтом», відпадає після того, коли ми спробуємо простежити на більшому просторі хід якої-будь лінії. Ми побачимо, що лінія ця ніколи неперивається, ніколи неупирається в якусь иншу лінію і тоді зовсім зупиняється, ніколи вона не творить два меандрових закрути одного похилого рядка, то переходить в закрут нижнього рядка, то знову вертається в горішній рядок і т. д. і т. д.

З аналізу орнаменту браслета, в зв'язку зі спостереженнями раніше орнаментами клинка та пташки, ми можемо зробити такі спостереження: 1. Рисунок на браслеті не складається з одної суцільної лінії, а є результатом заламування в той чи инший бік окремих відтинків прямої лінії. Ці відтинки, заламуючись певним законотримним чином то в один, то в другий бік, і творять собою меандрові закрути. 2. Здебільшого тут меандрові закрути не сполучаються між собою в низки по якомусь певному напрямкові (як то спостерегається в орнаментах клинка та пташки, де меандрові закрути були зєдані в низки у

напрямку зправа, згори—ліворуч, додолу), а зєднані вони між собою будь-як, без жадної системи. 3. Що й самі закрути не уявляють собою якоїсь досконалості і деякі з них уявляють собою якісь нові фігури, що мало подібні на інші закрути цього самого орнаменту та й на ті, що ми спостерегали на попередніх зразках. З цих спостережень з певністю можемо зробити тепер такі висновки. Майстер, що різьбив цей останній орнамент, не має поняття про похилу низку меандрових закрутів, як про якусь певну цілість. Навіть окремі закрути він не досконало уміє робити, чому доказом вище подані помилки. Показна-ж правильність узору повстає через те, що, як і в попереднього трактованих зразках орнаменту, відтинки прямої лінії, що заламуючись творять меандровий закрут, при своїх заламах завжди роблять певні і ті самі кути і так, до того, що завжди декілька кутів приходяться вершинами на одну лінію (с. 151—3).

Виходячи з зауваження істориків-фізіологів, що початок симетричного орнаменту залягає в ритмі праці, яка наносить паралельні лінії наслідком свого ритму, незалежно від яких-небудь орнаментальних завдань, Л. Чикаленко в аналізі мізинської орнаментики виходить від таких неорнаментальних карбувань—роблених в одностайнім темпі і з однаковими відступами, або з певними інтервалами—що розділяють карби в відокремлені пари. Переходить до подвійного карбування, що дає в результаті зубці, або «кроківки» (chevrons), як він їх зве. Нарешті до тих орнаментальних вислідів, які дає при орнаментуванні обертання предмета противним кінцем («на 180°», як він се означає). І кінець-кінцем робить такі висновки:

З огляду на це ми можемо зробити такий висновок з наших спостережень: Мізинський майстер не має ще поняття лінії симетрії, він її не відчуває. Завдяки цьому тільки, мабуть, у нього з'являються такі фігури, як меандровий закрут. У мізинського майстра, як і взагалі у палеолітичного мистця, краще виходять лінії скеровані зліва, згори—праворуч, до долу. Завдяки цьому, при застосуванні в своїй різьбярській техніці повертання в руках виробів на 180°, себ-то при застосуванні в орнаментиді осі симетрії другого порядку, майстер доходить до винайдення таких орнаментальних форм, як праворуч скручений паралелограм, правий меандровий закрут, а потім і до меандрової низки, що складається з правих закрутів і йде на площі згори, справа—ліворуч, до долу.

Роблячи-ж загальний підсумок нашим спостереженням, ми тепер можемо вільно сказати про геометричний орнамент наступне:

Ця галузь пластичного мистецтва бере свій початок в давній давнині, на перших стадіях людського розвитку, в людській праці, що мала своїм завданням формування сирової матерії: чи то дерева, чи кістки, чи креміню. Оббиваючи, чи обшкрібаючи шматки матеріалу, над яким працювалося, людина виробила в собі певне почуття ритму, яке відзначилося в певній упорядкованості її рухів, а в наслідок того і в упорядкованості перших відомих нам, людською рукою накарбованих, рисок. Повставши таким чином, геометричний орнамент розвивається далі, скерований по своїх шляхах самою природою людини та її повільним вишталтуванням. Очевидно першество правої руки над лівою, що вже тоді зазначилось, і спричинилося до переваги в кількості та в якості карбиків, роблених зліва, згори—праворуч, до долу. Коли-ж потреби самої справи покликали до існування карбіки, поставлені на поверхні й інакше, ніж ті, які було найзручніше людині різьбити, то ці останні завжди слабше розвинені ніж перші. На певній стадії свого розвитку людина застосовує в різьбярському мистецтві технічного засобу—повертання виробу на 180° відносно першого його положення. Це, практичними потребами викликане до життя, зявище зазначається в орнаменті появленням осі симетрії другого порядку і, в звязку з попереднє набутими придбаннями в геометричному орнаменті, приводить нарешті до повстання нових, доти незнаних форм.

Площа симетрії в скульптурних виробах добре відома людні, але в орнаменті на площі вона ще не зазначається чітко, як добре вже усвідомлене зявище—у вигляді лінії симетрії. На цьому її припиняються наші відомості про розвиток геометричного орнаменту при сучасному стані наших знань про початкові стадії людської культури. В мистецтві неолітичному, в геометричному орнаменті керамічних виробів, ми бачимо вже високо розвинене знайомство з багатьма іншими елементами симетрії. Неолітичний мистець знайомий досконало і з віссю симетрії другого порядку, і з лінією симетрії; він, навіть, знайомий з віссю симетрії четвертого порядку, що видно з чисто орнаментальної форми, на нашу думку, так званої «свастики», яка до осі симетрії четвертого порядку стоїть у такому відношенню, як меандровий закрут до осі симетрії порядку другого.

І от вельми цікаве питання встає перед нами в зв'язку зі зробленим нами що до розвитку геометричного орнаменту висновками. Де саме і коли саме відбулася ця даліша еволюція геометричного орнаменту, бо вже в європейському неоліті, в культурі, так званої, «Паскової кераміки» зустрічаємо ми значно вище розвинений геометричний орнамент. Той факт, що найбагатші зразки геометричного орнаменту палеолітичні селища лежать на Сході Європи, спричинився до того, що більшість сучасних передісториків схилиється до думки А. Н. Breuila—вважати Східню Європу за окрему культурну провінцію. Наш погляд, що, нам здається, цілком опертій на зібраному нами матеріалі, веде до того, що і Західня Європа не відрізняється особливою убогістю геометричного орнаменту, і що всі елементи його в західно-європейському молодшому палеоліті надзвичайно добре розвинені. Тільки в самому кінці другої половини молодшого палеоліту Східня Європа починає вести перед в геометричний орнамент. Що і у нас на Україні маємо ми певні селища з чудово представленою ідеопластичною гравірою, в тому немає жадного сумніву. Тільки місцевість, де вони знаходяться, зовсім ще не досліджена. Чудова гравіра мамута на кості того-ж звіря, з м. Озаринець Могилівського повіту на Поділлі, красномовно свідчить про це. Кирпильське селище у Київі та Мізинське дають теж зразки ідеопластичних гравірів, але до краю схематизованих. Очевидно, що вапнякові печери Наддніпрянщини зберегли зразки мистецтва тих часів, коли панувала в ньому ідеопластична гравіра, і коли життя в тих ширинах, де мистець Кирпильське селище, а тим більше Мізинське, просто не було ще можливе. Тому й видається нам дуже можливим,—з огляду на те, що в Мізинському мистецтві ми маємо найбільші досягнення геометричного орнаменту в палеоліті і в той же час повне виродження ідеопластичного мистецтва,—разом з Хв. Вовком вбачати на Сході Європи в культурі Мізинського селища певне своєрідне виродження Мадленської культури, принесеної на територію України з Західньої Європи тоді, коли там може вже запанувала культура Азильська. У всякому разі, треба в Східній Європі десь, здається нам, шукати тих осередків, де відбувся даліший розвиток геометричного орнаменту, що вже в зразках культури неолітичної так яскраво та широко представлений в Середній та Південно-Східній Європі.

Звичайно, це в тому разі, коли між палеолітом та неолітом на території Східньої Європи удалося б простежити та довести цілковите переміщення,—бо-ж, як ми це показали, геометричний орнамент міг розвинутих цілком самостійно скрізь, де людина влязла за різьбярство. І не якісь особливості інтелектуальні, чи які інші, спричинили повстання та розвиток цієї галузі мистецтва, а звичайна природа, яка доводить людину в певних подібних обставинах до певних подібних вчинків (с. 181—3).

Спостереження і висновки безсумнівно інтересні і дають зрозуміти, яке важке значіння може здобути нахідка Мізинського селища в історії техніки й мистецтва не тільки в східно-європейській, але й загально-світовій перспективі при далішій досліджуванні становища і докладнішим вивченні його матеріалу.

Але ці мистецькі аспекти не повинні ні трохи спихати на другий план того значіння, яке сей матеріал може мати для освітлення по-

буту й господарства тої старої людности України: обстанова його життя, засобів прожитку і господарської техніки. З сього побутового становища так само як і з історично-мистецького Мізинське селище, як найкраще заховане з усіх дотеперішніх, має значіння незвичайне. Се наш український скарб, не менш важний, а може навіть важніший, ніж скажем Ольбія.

Те що здобуто в ній, являється цінним задатком на будучі успіхи— і осторогою против повторення попередніх хиб.

Досі розвідка велась уривками, руками молодих adeptів, що на сій розкопці вчилися дослідчій техніці, а здобутки її розпорошувались по різних установах, звідки їх тепер навіть звести не можна разом, ані уставити одного методу і плану обслідування. На щастя, матеріал не вичерпаний в цілості, і розвідка зроблена в 1925 р. показала, як кажуть, що становище за сі роки не пограбоване, ані не попсоване. Воно повинно бути поставлене під сувору охорону, а дообслідування його наперед повинно бути вповні забезпечене всіма потрібними матеріалами і науковими засобами. Тільки тоді воно може бути поведене, коли буде всяка певність, що се дообслідування буде переведене повно і бездоганно і з огляду палеонтологічного і палеєтнологічного, в аспекті історії побуту, господарства і техніки. Ні одна риса, ні одна подробиця не має бути пущена поміж пальці. Хто знає, коли ми вдруге дістанемо до рук такий другий дорогоцінний документ старого побуту України. Отже треба, щоб його використання було честю української науки, а не виправдувало його дефектів її «молодістю».

1926, листопад.

Петро Смолічев.

«СКАРБ» ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ.

(Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації).

В Чернігівському Державному Музеї переховується невелика збірка речей, що їх було знайдено в році 1907 в с. Мізині, колишнього Кролевецького повіту на Чернігівщині¹. Це якраз ті речі, що зацікавили в свій час покійного проф. Ф. К. Вовка і примусили його дослідити місцевість у с. Мізині, і в наслідок цього й було відкрито відому палеолітичну стацію. Року 1925 виникла думка законсервувати кістки мамута, що були в збірці, щоб охоронити їх від псування та нищення, а для цього треба було почистити та помити ці кістки. Коли переводилося цю роботу, співробітник Чернігівського Державного Музею Т. М. Головинська, очищаючи середину однієї з кісток від глини (лесту), що нею вщерть була забита з одного кінця ця кістка, знайшла в ній кремінне начиння та мушлю. Перші речі не звернули на себе особливої уваги тому, що вважали цю знахідку за просту випадковість, але-ж досить значна кількість речей примусила уважніше поставитися до цієї знахідки, беручи до уваги те, що для Мізинської стації це є не першим випадком заховування речей у кістках². Всіх речей у кістці було знайдено 33.

Знаряддя зроблене із звичайного для Мізинської стації кременю, темно-сірого, майже чорного кольору, крейдяного походження. У більшій половині речей невеликі частини їхньої поверхні вкриває вапняна кора.

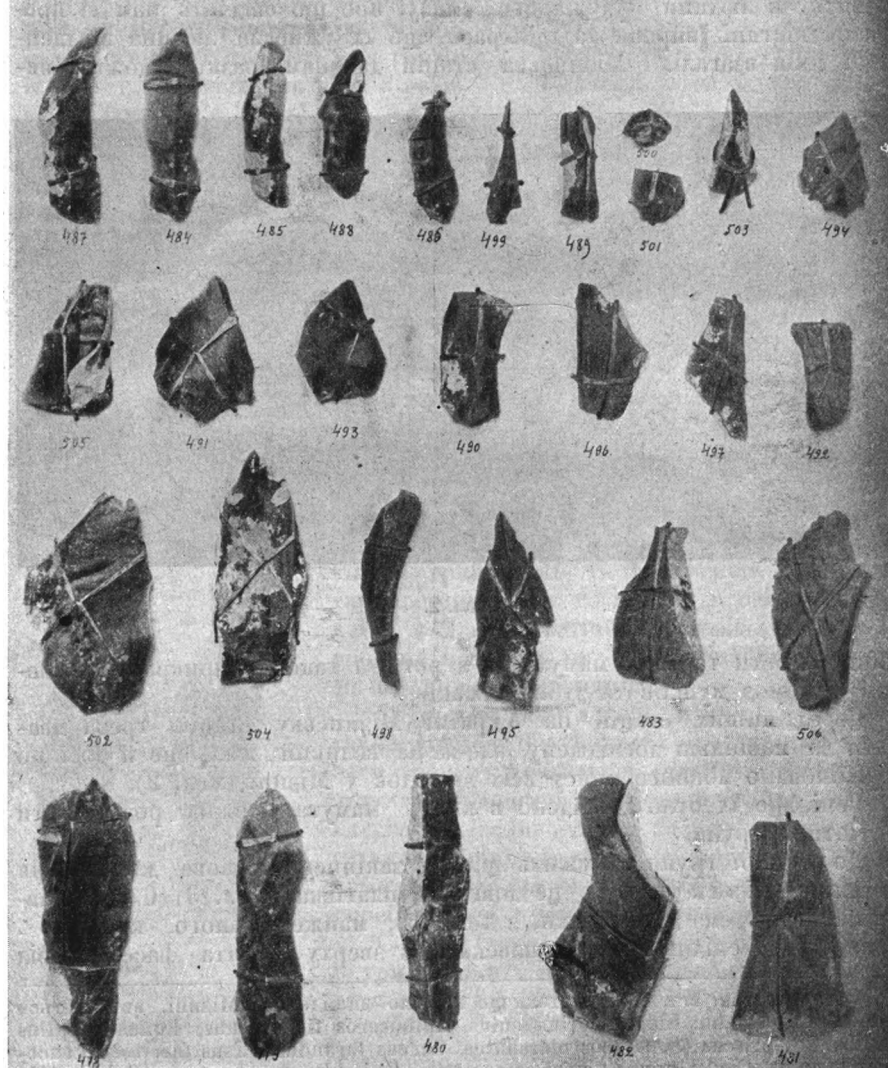
Мізинська стація відноситься як відомо до Мадленської епохи, що закінчує собою постпліоценову чи плейстоценову добу, її післяльодовиковий період³. В цю епоху людина жила вже переважно в печерах, а головним засобом до існування її було полювання, чому

¹ Нині село Мізинь належить до Глухівської округи.

² Ще року 1909 підчас розкопів П. П. Єфименко знайшов череп *Bos pris-*cus, в якому сховане було різне кремінне начиння, речі з іклів мамута та уламки іклів (П. Єфименко, «Каменные орудія палеолитической стоянки в с. Мезинъ Черниговской губ.», СПб., 1912, стор. 77).

³ Приймаючи класифікацію G. de Mortillet що-до розподілу постпліоценової доби, для палеолітичних знахідок на Україні мусимо зазначити, що знахідки ці хронологічно можуть і не відповідати дії класифікації G. de Mortillet. В даному разі ми тільки визначаємо, що Мізинська палеолітична стація складом, формами та характером своїх речей відповідає характерові Мадленської епохи Мортільє. Природне оточення та умови життя мізинської людини на берегах Десни були подібні до тих умов та оточення, що в них перебувала людина la Madeleine на берегах Везера.

Хрелінне напиння, сховане в кістці
матуня, що її знайдено було в с. Мізуні.

Мал. 1.

сприяла досить багата фауна¹. Разом з цим входить до вжитку новий матеріал, щоб виготовляти потрібне для людини начиння—це кістка та ріг. Матеріал цей, що є значно м'якший ніж кремій, не тільки давав змогу надавати начинню цілком уже певних форм, але-ж і оздоблювати його різними визерунками. Все це давало вже умови для розвитку в людини художнього смаку, про що свідчать нам ті прекрасні кістяні вироби та прикраси, що їх уживала людина Мадленської доби взагалі. І Мізинська стація дає нам зразки художніх ви-

Мал. 2.

робів з кости та іклів мамута та з рогу, а також і прикраси, головним чином з мушлів та зубів хижаків.

Серед інших стацій на Україні Мізинську стацію треба вважати за найбільш досліджену, але-ж на великий жаль ще й досі не опубліковано повного опису всіх знахідок у Мізині (мал. 2).

Речі, що їх було знайдено в кістці мамута, можна розподілити на чотири групи.

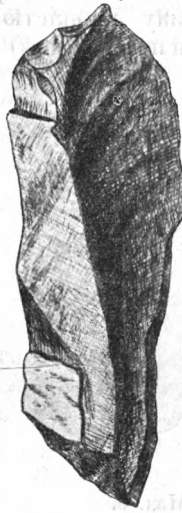
До першої групи належить цілком закінчене типове для Мізиня начиння—різак (burin); це довгаста платівка (мал. 3) 6,6 см завдовжки і 2,3 см завширшки, з темного, майже чорного, кременю². Поверхня зі спіднього боку плеската, а зверху вкрита фасетами від

¹ На підставі вивчення кісток, що їх було знайдено в Мізині, виявляється такий склад фауни: *Elephas primigenius*, *Rhinoceros tichorhinus*, *Equus caballus fossilis*, *Bos priscus* (?), *Ovibos moschatus*, *Cervus tarandus*, *Ursus (arctos?)*, *Leucocydon lagopus*, *Canis lupus*, *Canis campestris*, *Gulo luscus*, *Lepus variabilis* (Th. Volcov, «Nouvelles découvertes dans la station paleolithique de Mezine (Ukraine)», *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques, Compte Rendu de la XIV-me Session, Genève, 1912*. Порівн. П. Ефименко, «Каменные орудия палеолитической стоянки въ с. Мезинѣ Черниговской губ.», СПб., 1912 г., стор. 80).

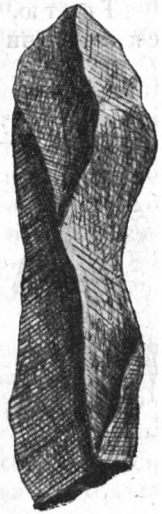
² Таблица (мал. 1) під № 478.

одбитих відщипків. Один кінець, на якому помітна відбивна гулька (bulbe de percussion), напівкруглий з невеликим вістрям, а протилежний кінець—à tranchant vive—оброблений навкоси та загострений подовжнім відщепленням (coup de burin) з лівого боку. Таким чином ми маємо типовий для Мізинської стадії бічний різак (burin lateral¹), які знайдено там у великій кількості.

До другої групи треба зарахувати ті речі, що їх, завдяки природнім формам, трохи тільки штучно підправивши, можна було досить легко пристосувати до певного призначення. Сюди належать перш за все дві скалки (lames²): одна довга, вузька з сіруватого кремню 6,4 см завдовжки та 1,7 см завширшки, плеската зі спіднього боку, а зверху вкрита фасетами. Один кінець її, на якому помітна відбивна гулька, досить тонкий, загострений, а протилежний, грубший, трикутний в перетині, оброблений навкоси (мал. 4); друга-ж подібна до першої,

Мал. 3.

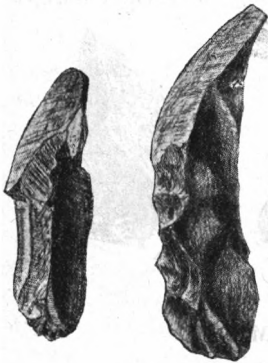

Мал. 4.

тільки грубша. П. П. Єфименко класифікує такі начиння як скалки з обрубаним краєм (lames abattues) і вважає їх за недобро зроблене начиння, що його лише підготовлено до дальшого оброблення³.

До цієї-ж таки групи мусимо зарахувати також і дві скалки (lames⁴), що їх могли вживати як скребачки (grattoirs). Це невеликі тонкі довгі платівки, трохи зігнуті, плескати зі спіднього боку, а зверху вкриті фасетами. Широкий кінець заокруглений з ознаками оброблення (мал. 5). Але-ж за типові для скребачок ці примірники вважати не можна.

Сюди-ж таки нарешті треба зарахувати й три скалки⁵, що їх можна було використовувати як протички чи повертачі (perçoirs). Дві більші скалки являють собою тонкі, трикутні в перетині

Мал. 5.

¹ Цей тип різак, як зауважує П. П. Єфименко, з'являється в так званих ориньяських шарах і зникає у верхньому Мадлені (П. Єфименко, *Op. cit.*, стор. 96, прим.).

² Табл. №№ 479 та 480.

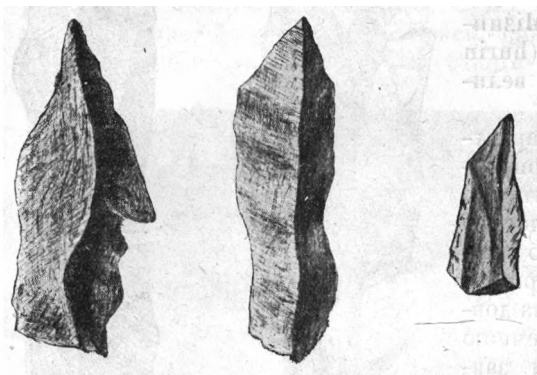
³ П. Єфименко, *Op. cit.*, стор. 85—87.

⁴ Таблиця №№ 487 та 488.

⁵ Таблиця №№ 484, 495 та 503.

платівки 4,5 см завдовжки і 1,4—1,9 см завширшки. Платівки з заго-стреним кінцем з темного кременю. Третя скалка—менша розміром (2,4 см), досить груба, конічної форми (мал. 6).

Третю, найбільшу кількістю групу (21 примірник) складають скалки чи відщипки (lames) та уламки їх. Скалки ці різнома-

Мал. 6.

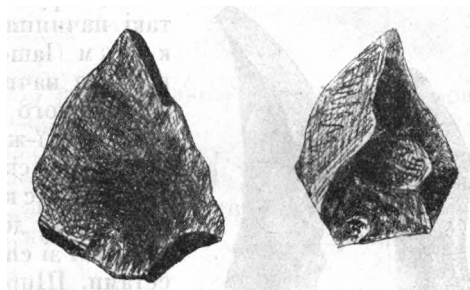
нітної форми та розмірів. Найбільша серед них має 6,3 см завдовжки й 2,6 см завширшки (табл. № 482), а найменша 2,6 см завдовжки й 0,8 см завширшки (табл. № 489). Мало не всі скалки за невеликим винятком являють собою невеликі довгасті платівки, з плескатою зі спіднього боку поверхнею, на якій часто можна побачити досить виразно відбивні гільки (bulbes de percussion). Верхній бік скалок вкритий фасетами від одбитих відщипків. Серед

цих скалок три¹ мають форму трикутників і наближаються типом до муст'єрського *pointe à main* (мал. 7), але це подібність без сумніву випадкова. На всіх скалках ознак ретушування не помітно.

Нарешті до останньої групи, четвертої, можна зарахувати мушлі, що їх знайдено чотири. Це звичайні морські мушлі з третинної доби, що очевидно були прикрасами; через те всі вони мають у своїй нижній частині дірки механічного походження.

Яким-же чином потрапили ці речі до кістки? Що ми маємо в даному разі: «скарб», схованку яку, чи просто випадкове явище? Кількість речей виразно свідчить

про те, що вони не могли потрапити туди випадково, тим паче, що речі були не з краю, а всередині кістки й їх було закладено глиною. Можна припустити, що випадково могла запасти в кістку одна-дві речі, що инколи й спостерігалось, але-ж припустити, що 33 речі опинилися всередині кістки випадково, що випадково їх затрусила глина,—неможливо. Тут без сумніву ми маємо навмисне сховання речей. Інша справа—для чого саме сховано було ці речі?

Мал. 7.

¹ Таблиця (мал. 1), №№ 491, 493 та 494.

Студіювання самих речей приводить до висновків, що якої-небудь надзвичайної вартості ці речі собою не являють; отже не може й мови бути про те, що була потреба старанно їх зберігати. Не можна сказати й те, що тут ми маємо певний асортимент найбільш необхідного начиння, яке повсякчасно потрібне було людині й вона держала його, як кажуть, завжди під рукою. З усіх речей, що їх знайдено було в кістці, лише одна-дві являють собою цілком закінчені начиння, решта-ж—це просто відщипки, що їх можна було иноді використати.

Мимоволі виникає думка—яка рація була людині ховати ці, власне кажучи, випадкові речі, коли навколо були сотні гарно виробленого начиння, не рахуючи всяких відщипків, що їх мусимо лічити тисячами? Підчас розкопів у Мізині знайдено було кістяні орнаментовані речі гарного виробу, дійсно цінні, їх варто було заховати, і все-ж таки їх не було заховано.

Нам здається, що розв'язання цього питання треба шукати в іншій площині. Все-ж таки факт лишається фактом—речі сховала в кістку чиясь рука, але-ж це була мабуть не—рука дорослої людини, хоч яке-б примітивне було в неї мислення,—не могла-ж бо доросла людина ховати те, що їй не потрібне, вона безперечно сховала-б або цінні речі, або певний набір начиння, тут-же цього немає. Сховала ці речі в кістку, треба гадати, рука дитяча. Дитина бо справді могла не відбирати начиння, а поклала бавлячись у кістку все те, що їй траплялося під руку, і все це старанно замазала глиною. Приймаючи цю думку, ми зрозуміємо й те, що сховані речі не являють собою якоїсь вартості, що склад їх цілком випадковий.

Валерія Козловська.

НЕОЛІТИЧНІ ТА ТРИПІЛЬСЬКІ ЗНАХІДКИ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

АРХЕОЛОГІЧНІ досліді на території України здебільшого не мали планового характеру. Тому деякі частини її, які мали сприятливі обставини що-до студіювання, вивчено було з археологічного боку краще й порівнюючи всебічно (напр. Київщину), інші й донині ще мало досліджено. З таких країн у найбільш несприятливих умовах була Чернигівщина. Проте доба захоплення могилами-курганами та городищами не проминула також і її минулого. Роботи проф. Д. Я. Самоквасова вкрили мапу Чернигівщини сіткою городищ, а цікаві матеріали з його розкопів висунули питання про сіверянські могили. Але в передісторичні часи Чернигівщини дослідники не заглиблювалися. Всі знання з цієї доби обмежувалися мало не 2 неолітичними стаціями в околицях Києва—біля с. Микольська Слобідка й с. Вишеньки. Відкриття Мізинських палеолітичної й неолітичної стацій дало початок до поширення студій з праісторії Чернигівщини. Тепер ми можемо констатувати такі досліді в обсягу неоліту Чернигівщини. Правда їх недавно тільки почато, і тому вони не встигли ще широко охопити територію і обмежуються переважно лише двома центрами—м. Остром і його околицями та околицями Новгород-Сіверського. Перші з зазначених дослідів переводить завідуючий Остерського Музею А. Г. Розанов. Матеріали, що їх здобуто підчас цих розкопів, переходять у Остерському Музеї і чекають на наукове розроблення. У минулому й біжучому рр. з доручення Всеукраїнського Археологічного Комітету при Українській Академії Наук систематичні досліді в с. Евминді на Остерщині та її околицях переводив М. О. Макаренко. Околиці Новгород-Сіверського 2 роки (1925 і 1926) досліджували також з доручення Археологічного Комітету М. Я. Рудинський і в минулому році—В. Д. Юркевич¹.

Неолітичні стації Чернигівщини, що їх виявлено, лежать вузькою смугою на обох берегах р. Десни, удовж мало не всієї її течії, починаючи з півночі від м. Новгород-Сіверського до села Псарівки (на південь від міста), далі окремими пунктами кинуті на оз. Бурімці коло м. Сосниці й коло Чернигова (Татарська Горка). На Остерщині (на північ і південь від Остра) знов починається смуга більш-менш досліджених стацій, що уривається на с. Крихаєві.

¹ Коротке зведення за археологічні досліді 1925, Київ, 1926, ст. 96—97.

Дозволю собі навести всі пункти неолітичних стацій Чернігівщини, що я їх знаю з дослідів або випадкових знахідок, кінчаючи роком 1925.

р. Десна. *Правий беріг*. На північ від Новгорода-Сіверського—с.с. Грем'яч, Камінь, Пушкарі, Рогівка, Лісконоги, Смяч; на південь—с.с. Кудлаївка, Юхнов, Мізинь, Псярівка. Далі перерва до м. Сосниці—де зазначено оз. Бурімка, ще далі коло Чернигова—«Татарська Горка» між с.с. Онисовим та Підгорним¹, с. Старий Білоус, с. Півці, по Десні верстов 20—30 угору річкою с.с. Гориця, Дурні. На Остерщині²—на північ від м. Остра—с. Карніївка (неоліт. стація між цим селом і с. Нов. Короп'я), на південь—с.с. Виползово, Бугаївка, Сувід, Боденки, Новоселки на Дніпрі, Жукинъ (з урочища—Загороддя, П'ячка, Олексини).

Лівий беріг. На північ від м. Новгорода-Сіверського між с.с. Очкиним і Боровичами, на р. Бичиха (оз. Зване—14 стацій); над р. Сенівлею біля м. Новгорода-Сіверського на південь від Новгорода-Сіверського між с.с. Івіт-Пирогівка за 30 в. од Чернигова угору річкою с. Ковчин. На Остерщині—на північ від м. Остра—с.с. Вовчик, Церковище, Нобільська, на схід—с. Кашани; на південь—с. Вовча-Гора, х. Береміцька, с. Евминка, уроч. Мірень (коло Евминки), уроч. Тарасів ріг (коло Евминки), с. Красульська, с. Крихаєво (уроч. «Пимохово болото»), с. Купрійцеві-Млини. На півн.-сх. верстов за 23 на північний схід від Остра—с. Данівка. Крім цього є відомості про окремі знахідки кам'яних знарядь у с.с. Великих Романьках, Кругликах—на Остерщині, у Старо-Бумажному заводі—на Городнянщині, в ур. Острів біля Юр'ївського монастиря на Козелеччині та Гуживці на Борзенщині³.

р. Дніпро. *Лівий беріг*—поблизу м. Київ—с.с. Вигуровщина, Миколська Слобідка, Гнідин і Вишенки біля річки Зволоччя.

Окремі знахідки або окремі неолітичні стації дюнного характеру відомі також в інших пунктах Чернігівщини, напр., у кол. Глухівському повіті коло с. Славути на р. Есмань є дюнна стація; відомі окремі знахідки кам'яних знарядь у кол. Глухівському повіті в околицях с. Горілі Хутори на р. Шостці біля с. Рудня-Голубовка (кол. Суразький пов.)⁴, в долині р. Сойма коло уроч. Мельників-Хутір кол. Конотіпського пов.⁵ В кол. Кролевецькому пов. коло с. Заболоття студенти київського ІНО виявили дюнну стацію⁶. Велика кількість неолітичних стацій у деяких пильно досліджених районах Чернігівщини свідчить про силу силенню неолітичних пам'яток, які виявляться при дальших дослідах берегів Десни, Сойма, Снови та

¹ Изв. Археол. К-и, прибавленіє къ вып. 42, СПб., 1911, ст. 77.

² Відомості про остерські неолітичні стації я складала із збірок Остерського Музею.

³ Ці відомості та деякі з інших я одержала від П. І. Смоличева, зав. Археолог. відділу Чернігівського Музею.

⁴ Каталогъ выставкы XIV Арх. С. въ Черниговѣ, Черниговъ, 1908, ст. 4—6.

⁵ Черниговск. Губернск. Вѣдомости, 1887, 21.

⁶ Відомості ці ласкаво подав мені проф. В. Ю. Данилевич.

инших місцевостей цієї території, зв'язаних з річками та пісковими горбками, то-що. Отже поширити досліді на всю територію Чернігівщини, а також науково розробити вже здобутий матеріал—це чергове завдання, що стоїть тепер перед українськими археологами.

Зазначені неолітичні майстерні й стації не можна вважати за одночасові. З них найстаріші виявив М. Я. Рудинський у 3-х пунктах: 1) на південний захід від села Смяч, на високому лівому березі р. Смячки; ґрунт—наметневі поклади; 2) на піскових горбах над р. Смячкою; 3) поблизу долини р. Смячки, коло вальні Демчанки; ґрунт—наметневий суглинок. Повна відсутність кераміки, а також давні форми кремінного знаряддя, без слідів шліхування, переважно великого й грубого, але надзвичайно вигідного для уживання—відсувають ці цікаві майстерні-стації до ранішого неоліту. На думку автора розшуків паралелі цій культурі треба шукати на Поліссі, яке має зв'язати її з волинським неолітом¹.

Важливість смячанської культури для розв'язування деяких питань українського неоліту примушує нас нетерпляче чекати того часу, коли буде оволодено студії з цього нового матеріалу.

Важко робити певні підсумки з неповного та необробленого матеріалу. Тому торкнуся лише деяких відомих чернігівських стацій-майстерень з мікролітичною технікою. До зазначених пам'яток належить більшість майстерень-стацій, що лежать на піскових горбах біля річок та озер. Найбільш відомі з них—стації та майстерні на оз. Бурімці та коло сіл Микольська Слобідка й Вишенки.

Оз. Бурімка лежить за 1 верстуву від правого берега Десни і верстов за 5 в північно-східному напрямку від м. Сосниці. Великі горби з білого крапчастого піску розляглися на високому березі цього озера і тягнуться з заходу на схід приблизно на $1\frac{1}{2}$ в. Поміж ними і в місцях, де їх розвіяв вітер, темним проверстком визначається культурний шар, що складається з попільного проверстку з вугільними вкрапленнями, з залишками кераміки та кремінних уламків. Уперше досліджувати тут почала я в р. 1910², а тепер досліді ці провадить далі завідуючий Сосницького Музею Ю. С. Виноградський.

Бурімські кам'яні знаряддя невиразної форми і мають переважно характер невеликих гострих уламків (табл. I, мал. 3—6). Знаряддя ці належать до найпростіших типів. Їх було вироблено з 2-х порід каменю—кременю майже чорного й темно-сірого кольору інколи з дрібненькими білястими вкрапленнями та бурого дрібнозернистого пісковцю³. Знаряддя цього типу становлять невеликий відсоток серед

¹ Михайло Рудинський, «Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині», Коротке звітлення за археологічні досліді 1925, Київ, 1926, ст. 16—20.

² В. Козловская, «Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на оз. Буромкѣ, Черниг. губ., Сосницк. у.», Изв. Тавр. Уч. Архивн. Ком., № 47.

³ Вироби з пісковцю відомі також з майстерень стацій с.с. Микольської Слобідки і переважно у Вигуровщині.

кремінного знаряддя¹. З них найбільш виразні²: 1) скребачки (*grattoirs*), завдовжки 3—6 см. Їх було знайдено—5 з чорного кременю й 2 з пісковцю. Зроблено їх з грубих скалок, і тому вони мають випадкову форму. Їх дрібно ретушовано по самому краю з одного боку (табл. I, мал. 8). Уламки пісковцю з гострими краями, що могли бути за скребачки, не ретушовано; 2) вістря (*pointes*) завдовжки 1—1½ см. переважно, в вигляді плескуватих напівпрозорих скалочок з одним гострим кінчиком (табл. I, мал. 5, 6). З них два грубші, злегка зігнутої форми, подібні до пташиних пазурів з чорного й білого кременю (завдовжки 2,7—2,2 см,—табл. I, мал. 3, 4); 3) вістря на стрілку у вигляді трикутника з ніжкою. Знайдено їх одно (завдовжки—3,2 см, основа завширшки—1,3 см, ніжка завдовжки—0,8 см). Воно являє собою недороблений примірник з одним рівним і другим опуклим боком (табл. I, мал. 1); 4) відщипки (*lames*)—вузькі довгасті з подовжнім гранчастим одколом і заокругленим закінченням. У збірці Київського Всеукр. Історичного Музею ім. Т. Шевченка є 1 цілий (завдовжки—2,6 см, завширшки—0,8 см,—табл. I, мал. 7) і уламок (табл. I, мал. 12). 5) Серед відщипків різних форм є один, що нагадує начиння геометричної форми. Вироблено його з кременю темного кольору з дрібненькими білястими вкрапленнями, але це не є цілком закінчене й оброблене знаряддя (табл. I, мал. 11; завдовжки—2,1 см, завширшки—1 см, завгрубшки—0,4 см).

Сила дрібнісіньких відщипків різної форми на Бурімських дюнах, що в піску нагадували рибачу луску, промовляє за те, що знаряддя було вироблено на місці, а маленькі розміри їх і відсутність нуклеусів дає підставу гадати, що на вироблення бурімських начинь уживано було дрібні кремінні гальки, які й використано до кінця. Кремінь могли привозити з Новгород-Сіверщини.

Бурімська кераміка переважно грубого ґатунку, до глини домішано товчений кварц або (рідше) пісок. Проте є фрагменти тонкостінних посудин гарного виробу. Випалено їх нерівномірно, і тому колір черепків з одної посудини часто-густо буває різний. Що-до орнаментатії, то бурімський посуд можна поділити на 2 групи. До першої групи належать фрагменти посудин рясно орнаментованих, а саме: а) черепки тонкостінних посудин (стілки посуду завгрубшки 0,4 см), оздоблених рядками ямок, глибоко втиснутих кінцем палички, а тому на внутрішньому боці утворилися горбки. Під хвилястим вінцем посудинки ці було прикрашено гребінчастим орнаментом (табл. I, мал. 17); б) черепки того-ж самого ґатунку, оздоблені рядками витисків паличком, що його кінець було обкручено мотузком. Витиски ці розміщено ялинкою, поміж ними є ще окремі круглі ямки (табл. I, 14). в) Грубого виробу товстостінні фрагменти посудин (стілки

¹ Всі матеріали, що їх я зібрала на Бурімських дюнах, переходять у Всеукр. Історич. Музей ім. Т. Шевченка у Києві. Арх. відд. інв. №№ 22848—23040.

² Вживаю тут тої термінології кам'яних знаряддів, що її подав Н. Я. Рудинський у статті «Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла», Укр. Акад. Наук, Київ, 1926.

завгрубшки—0,8 см) цієї групи з простим вінцем. До глини домішано товчений кольоровий кварц та крапчастий пісок, і тому поверхня черепків дірчаста од кублочок, що залишили піскові зернятка. Фрагменти ці рясно орнаментовано рядками майже трикутніх ямок (табл. I, мал. 15). г) Черепки грубого виробу з нерівно вигладженою поверхнею, оздобленою крапчастим орнаментом (табл. I, мал. 16). г) Уламки шийки з посудини, прикрашені рядками дрібного псевдо-мотузкового орнаменту та ямками (табл. I, мал. 21). д) Цікаво орнаментовані черепки з цієї-ж таки групи, оздоблені в горішній частині глибокими довгастими ямками, що їх насічено гострим начинням. Нижче черепки ці прикрашено зігнутим мотузком, відтиски якого подібні до звірячих лапок (табл. I, мал. 20). Поверхня черепків нерівно вигладжена. Значна кварцева домішка до глини, а також непомірність в орнаментативній зазначеної групи бурізької кераміки, ніби страх залишити вільну площу, наближають цю керамічну групу до черепків з дюнних стацій північної та північно-східної Росії. Напр. зазначену кераміку можна порівняти з черепками неолітичних стацій у с. Балахни коло р. Оки¹, або в кол. Олонецькій губ.² Крапчастий орнамент зв'язує їх зі стаціями біля Білого моря³.

Інакше орнаментовано другу групу бурізької кераміки, значно меншу од першої. Вона містить у собі посуд помірно орнаментований або неорнаментований зовсім. Вироб його грубий. До орнаментованого посуду цієї групи належать: а) Черепки з грубою домішкою товченого кварцу з рельєфною смугою під шийкою, вищипаною пальцями (табл. I, мал. 19, 19а). б) Черепки з рядками мотузкового орнаменту й глибокими нарізаними гострим інструментом рисами, розміщеними під гострим кутом до мотузкового орнаменту. Поверхня черепків вигладжена. До глини домішано крапчастий пісок (табл. I, мал. 22); в) Черепки з рідкими рядками неглибоких схожих на серце ямок і одиничними круглими ямками. Поверхня нерівно вигладжена. До глини домішано піску й трохи товченого кварцу (табл. I, мал. 18). г) Черепки з 2 рядками квадратних ямок, штапованих очевидячки коліщатком (табл. I, мал. 23). Поверхня нерівно вигладжена. Глина з домішкою товченого кварцу й піску. Рельєфний і мотузковий орнамент, риси, нарізані гострим начинням, а головне помірність або відсутність орнаменту наближають другу групу бурізької кераміки до неолітичної кераміки дюнних стацій Правобережної України. Таке сполучення двох керамічних типів, а також характер кам'яних знаряддів зв'язують Бурізьку стацію з деякими неолітичними стаціями Харківщини (напр. сл. Хухри, с. Кочетка⁴).

¹ «Стоянка каменного вѣка близь г. Балахны», Зап. Русск. Отд. И. Р. Археол. О-ва, т. II, табл. I—XIV.

² А. Галаченко, «О каменномъ вѣкѣ и объ остаткахъ его въ Олонецкой губ.», Петрозаводскъ, 1913, табл.

³ В. А. Городцовъ, «Замѣтка о доисторическихъ стоянкахъ побережья Бѣлаго моря», Москва, 1901, т. 6, 7.

⁴ В. Е. Данилевичъ, «Стоянка и мастерская около сл. Хухры, Ахтыр-скаго у. Харьковской губ.», Сборн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва, т. XVI. А. С. Фе-

Форми бурімських посудинок важко реконструювати з дрібних фрагментів. Денця посудинки ці мали рівні. У збірці Київського Музею є 3 з бережком. Шийки прості й широкі. З керамічних виробів іншого характеру можна зазначити уламок глиняної речі, на якій могли виліплювати посудини. Кісток або кістяних знарядь не збереглося.

Багатша на знахідки майстерня-стація, що була на протилежному від Києва березі Дніпра, біля с. Микольської Слобідки. У рр. 1888—1889 її дослідив пок. акад. М. Т. Біляшівський, що подав опис її в своїх працях, присвячених неолітичним стаціям на Дніпрових берегах¹. Стація ця розляглася була коло невеликого оз. Святища. Культурний шар, який досягав $\frac{1}{4}$ арш. завглубшки та складався з попільного проверстку, насиченого череп'ям і кремінцями, був на початку озера, де в ті часи кінчалося село². Тут було зібрано досить велику кількість кремінців, черепків з посуду і 4 цілі посудинки. Кремінні знаряддя цієї стації нагадують бурімські. Так само вони невиразні що-до свого призначення, крім деяких. З них найцікавіші: а) Довгасті відщипки—ножі (lames). Найдовші з них мають—5,5 см; звичайна-ж довжина їх—1,5—2,5 см. Більшість з них з 2-ма гострими краями, всі вони мають заокруглене ретушоване закінчення. б) Вістря (pointes), що досягають завдовжки не більш як 3 см; закінчення в деяких з них ретушовано. в) Вістря на стріли гарного виробу, ретушовані, завдовжки 1—3 см. Автор дослідів М. Т. Біляшівський зазначив 4 типи їх з основою: круглястою, рівною, угнутою і з ніжкою. г) Скребачки (grattoirs)—овальної форми, невеликі. г) Геометричні кремінці, вироблені з довгастих відщипків з подовжніми гранями.

Кераміка зі стації с. Микольської Слобідки грубого виробу з домішкою товченого кварцу, а також і гарного сорту без помітної до глини домішки. Випалено посудинки різно, але переважно неповно, і тому краще випалено горішню поверхню. Що-до форми посудин, то М. Т. Біляшівський, базуючись на знахідках цілого посуду, зазначив 2 форми—з заокругленим денцем і з рівним; до шийки посудинки трохи вужчали. Мало не всі посудини оздоблено в їх горішній частині; ніколи прикрашено вінце. Рясного орнаменту, що вкривав весь вичеревок посудини, типу першої групи бурімської кераміки, тут не знайдено. Орнамент траплявся гребінчастий, мотузковий, складався з ямок, витиснених різним начинням, з нарізних рис, скомбінованих у сітку, або коротеньких ямочок, розміщених ялинкою. Зрідка траплялися посудини, прикрашені пшптиками, які, на думку М. Т. Біляшівського, були замість вушок. З інших керамічних виробів на

д о р о в с к і й, «Доисторическое прошлое Харьковской губ.», 1918, ст. 7—Неолитическая стоянка у с. Черкасскай Бишкинь Зміевск. у.

¹ Н. О. Бѣляшевскій, «Первобытный человек на берегахъ рѣки Днѣпра вблизи г. Кіева», Кіевск. Стар., 1890, кн. 4. Його-ж, «Слѣды пребыванія первобытнаго человека на берегахъ р. Днѣпра вблизи Кіева», Тр. VIII Арх. С., т. III, ст. 19.

² У р. 1911 я оглядала ці пункти, але тоді вже можна було констатувати, що культурний шар знищено.

зазначеній стації знайдено т. зв. прясличка. Одно з них, циліндричної форми, знайдено ціле. Тут-же зібрано трухляві уламки зв'язних кісток.

Найбільше відома й багата майстерня-стація, що була коло с. Вишенки. Вона так само, як обидві тільки-що названі стації, розлягалася була на піскових горбах, що лежать на височині. Матеріал, знайдений тут, ріжноманітний і багатий. Кам'яна техніка, хоча в загальних рисах подібна до техніки із згаданих майстерень-стацій, визначається гарними формами, тонким виробом. Чудовий різнокольоровий кремій підкреслює уміння підбирати матеріал. А все разом промовляє за удосконалену техніку виробництва. Знаряддя переважно мініатюрні, але серед них трапляється також начиння й великого розміру, напр., кремінні ножі, шліховані кам'яні молоти та долота¹. У Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Т. Шевченка переховується збірка кремінних знаряддів з Вишенської стації-майстерні, що складається з понад 400 примірників². Серед них є чудові екземпляри тонко оброблених вістрів на стрілки завдовжки од 1,4 см до 3 см з основою 1—2,5 см. Вістря ці різних типів—з рівною та угнутою основою або ніжкою. Є кілька примірників ножів з темного кременю (завдовжки—6,5 см, завширшки—2 см) та угнуті пилки з вишліхованою од роботи поверхнею (завдовжки 11—12,2 см, завширшки—4 см) з гарного темно-сірого кременю, а також маленьке майже квадратове (3,5 × 4,1 см) кам'яне долото з ясного сірого каменю.

Кераміка, що її зібрано на Вишенській стації, грубого виробу. Окрім фрагментів посудин, переважно орнаментованих, знайдено тут у досить великій кількості глиняні грузки та прясличка³.

Кінчаючи огляд чернігівського неоліту, маю коротко зупинитися на неолітичних стаціях і майстернях Остерщини. Збірки Остерського Музею містять у собі переважно керамічні вироби, зібрані на них. Найбагатша на орнаментовану кераміку збірка з Бугаївської стації⁴. Тут ми маємо кераміку досить добре виготовлену, ясно мережану ріжноманітним орнаментом з різних комбінацій простих рис, ямками, мотузковим та гребінчастим орнаментом. Характер кераміки пізній і промовляє скорше за енеоліт, як неоліт. Деякі елементи енеолітичної кераміки можна спостерегти серед фрагментів посудин у збірці з с. Кашани, напр., оздоблення посуду на шийці дрібними прямовисними рисами. Так само пізні і інші стації. Підставою для такого

¹ К. Мельникъ, «Каталогъ коллекціи древностей А. Н. Поль, въ Екатеринославѣ», вып. I, Київ, 1893, ст. 4. «Каталогъ Выставки XI Археологическаго Съѣзда въ Київѣ», Київ, 1899, ст. 38.

² Археол. відділ інв. №№ 16246—16253; 30145—30536. Крім того збірки кремінного знаряддя з Вишніківської стації переховуються в Археологічному кабінеті Київського ІНО, в Катеринославському Музеї Поля й у Чернігівському Музеї.

³ Н. О. Бѣляшевскій, «Первобытныи челоѣкъ на берегахъ р. Днѣпра», Київск. Стар., 1890, кн. 4, ст. 11. Невелика збірка кераміки з Вишенської стації переховується в Боришпільському Музеї.

⁴ Див. також—Микола Макаренко, «Стоянка в місцевості Бугаївка», Коротке звітання за археологічні дослідні 1925, Київ, 1926, ст. 65.

датування є знахідки напр. старанно обробленої кремінної пилки й уламки шліхованих знаряддів зі стації коло с. Сувід, а також кам'яних просвердлених молотів у с. Крихаєві і с. Рожни.

Трипільську культуру на Чернігівщині виявлено у двох пунктах— у с. Евминки і на височині між с.с. Бортничі і Гнідин. Є відомості ще за третій пункт—височина коло с. Виползова¹. Проте до останніх відомостів треба ставитися обережно і от чому. Вони, очевидно, виникли з матеріалів, що тепер переходує Чернігівський Музей, і що раніш їх було експоновано на виставці XIV Археологічного З'їзду в Чернігові². Матеріали ці уміщено на двох таблицях, що переходуються в одній вітрині (таблиця з евминською керамікою і таблиця з виползовською керамікою). Цілковита схожість обох цих керамік і дає підставу скептично поставитися до походження Виползовського пункту Трипільської культури. Думку цю підпирає ще той факт, що згадані речі, як про це зазначено в інвентарі Чернігівського Музею (а також і раніш, на виставці Чернігівського Археологічного З'їзду), виставив був пок. К. В. Болсуновський із збірки К. А. Ставровського, який, як відомо, перший почав збирати евминську кераміку. Отож чи не приписано помилково частину евминської кераміки до Виползовського городища?

Евминська стація Трипільської культури лежить на пісковому узгір'ї в урочищі «Звіз», біля с. Евминки, в північно-західному напрямі од села. Зі слів старих людей років із 30 тому значна частина узгір'я обвалилася (півд.-зах. бік) і потягла із собою силу череп'я й цілий посуд. Виявив цю стацію, як уже було зазначено, К. А. Ставровський у р. 1908. Після нього копали тут різні особи. Розкопи ці були випадкові і мали характер не науковий. Лише у рр. 1925—1926 з доручення Археологічного Комітету систематичні розкопи переводив тут М. О. Макаренко³. Досліди першого року виявили культурний шар з попелу, черепків, дрібних кусочків глиняної обмазки, колотих звірячих кісток, черепашок, то-що. Черепки були розкидані нерівномірно. Більше було їх у південно-східній частині височини ближче до кручі. Знайдено було декілька залишків вогнищ, руїни одної печи, а також декілька місць з невикористаними черепашками Unio. Глиняних точків не констатовано⁴. Такі дані промовляють за місце оселі із слідами житла, залишками неуживаного харчу й покидьків їжі, а саме нерозкритих черепашок Unio і розколотих товарячих кісток.

¹ Зі слів зав. Остерського Музею А. Г. Розанова череп'я типу Трипільської культури знайдено було з північного сходу на Виползовському городищі.

² Каталог виставки XIV Археологического Съезда въ г. Черниговѣ, Черниговъ, 1908, ст. 45—46.

³ Розкопи ці попереджала підготовча екскурсія до м. Остра та його околиць у складі В. Є. Козловської, А. З. Носова і М. М. Ткаченка.

⁴ Микола Макаренко, «Досліди на Остерщині. Євминка», Коротке звітання за археологічні досліди 1925, Київ, 1926, ст. 62—63.

Речі з Евминської Трипільської стадії, переважно керамічні вироби, розпорошено по різних місцях, а саме: невеликі збірки переховуються в Чернігівському Музеї та в Київському Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Т. Шевченка; значно більша збірка є в Остерському Музеї; нарешті, речі з евминських розкопів М. О. Макаренка тимчасово перебувають у Всеукраїнському Археологічному Комітеті при Українській Академії Наук.

Евминську кераміку на підставі музейних збірок можна поділити на 2 окремі групи: групу кераміки типу Трипільської (культури В) і групу кераміки типу пізньо-неолітичних, певніше енеолітичних стадій Остерщини (напр., Бугайвської, Кашанівської). З матеріалу розкопів р. 1925¹, а також із збірок Остерського Музею можна зазначити невеликий відсоток кераміки першого типу, особливо мальованої, яка репрезентована в дуже обмеженій кількості.

Дозволю собі на підставі матеріалів з музейних збірок схарактеризувати обидві групи евминської кераміки².

Група, що складається з фрагментів посудин енеолітичного характеру в збірці Київського Музею, невелика. Тут ми маємо уламки посудин переважно з простою шийкою. До глини домішано дрібний пісок. Є черепки без помітної домішки. Поверхня ясно-брунатна з червонуватим або сіруватим відтінком. Випалено не дуже добре; від нерівномірного випалу деякі черепки мають темні плями або темну середину в зламі. Поверхня в деяких вигладжена, в інших шаршава з дрібнесенькими ямочками від випалих піскових зерняток. Вінчики або зрізані і тоді прямокутні в розрізі, або (більшість) звужені до краю. Оздоблені мало не всі—зрізані по самому вінцю рядками втиснених рисок, звужені—або зараз-таки під вінцем, або нижче. Вінце оздоблене ямками, витисненими пальцями, має хвилястий край. Щодо орнаментативі вичеревка посудини, то важко на підставі дуже обмеженої кількості матеріалу робити які-небудь висновки. Орнаментатива цієї групи евминського посуду Київського Музею досить одноманітна, а саме: це є комбінації рисок грубших та тонших (нарізаних гострим начинням), короткі грубі риси комбінації мотузкового орнаменту (табл. II, мал. 17), ямки (табл. II, мал. 16). Начиння для орнаментативі уживано було таке—патички дерев'яні й кістяні (товстіші і тонші), кремінні гострі відщипки, мотузок тонкий та товстий. Досить поширений був нігтевий орнамент, витиснений нігтем з відбитком пальців; він оздоблював переважно вінце посудини (табл. II, мал. 16). У Чернігівському Музеї евминська кераміка цієї групи багатша за кераміку Київського Музею. Тут є фрагменти з розкішним орнаментом, напр., черепки інв. №№ 280 (сп. Болсуновського 14) і 287 (сп. Болсуновського 17). Вони оздоблені широкими паралельними

¹ Микола Макаренко, «Досліди на Остерщині. Євминка», Коротке звітлення за археологічні досліді 1925, Київ, 1926, ст. 63.

² Всеукр. Історичн. Музей ім. Т. Шевченка у Києві, Арх. відд. інв. №№ 7692—7696. Чернігівський Музей, збірка, що її подарував К. П. Болсуновський.

смугами мотузкового чітко відбитого орнаменту, а поміж ними вміщено рядок ямок, витиснених кінцем патичка на одному й кінцем кістки на другому черепку. Вінце в одного з них просте — зрізане, у другого хвилясте — придушене пучкою. Цікавий також фрагмент шийки, оздоблений під вінцем гребінчастим орнаментом, а нижче багатим мотузковим (інв. № 282, сп. Болсуновського 21). Черепок № 298 (сп. Болсуновського 2) на вигладженій поверхні оздоблений коротенькими рисками, скомбінованими з двох боків довгої простовисної риси на зразок ялинки.

Трипільський тип євминської кераміки поділяється на 3 види керамічних форм, а саме: на фрагменти посудинок, фрагменти фігурок і прясличка. Фрагменти посуду складають дві групи — уламки кераміки мальованої й немальованої. Євминська мальована кераміка звичайного типу Трипільської культури В. Фрагменти її в збірці Київського Музею тілесно-рожевого кольору, глина їх чудово одмулена і добре випалена, поверхня пофарбована на жовто-рожеве, орнамент намальований темно-брунатною (майже чорною) фарбою (табл. II, мал. 6). На 35 уламків немальованої кераміки Трипільського типу ми маємо тут лише 3 уламки мальовані; з них один уламок оббитий круглясто має дірочку, просвердлену, можливо, вже на побитому черепку (табл. II, мал. 5). Зразки фрагментів мальованої кераміки з Євминської стації у Чернігівському Музеї кращі за київські. Там є фрагменти з великих посудин (напр. інв. №№ 310, 312, 314, 315) із слідами чорного орнаменту на червоно-гарячому тлі. Орнамент в обох зазначених збірках зберігся зле. Можна констатувати лише комбінації товстих та тонких рис — звичайні для культури В.

До іншої групи кераміки Трипільського типу з Євминської стації належать фрагменти посудин грубого виробу. До глини домішано дрібний пісок, зрідка окремі зерна темних твердих камінців, очевидно, якогось вохристого походження (ця домішка властива взагалі Трипільській немальованій кераміці) або товчені черепашки (остання домішка рідка — в київській збірці — 1 черепок на 35). Поверхня деяких посудин цієї групи примазана й вигладжена. Колір черепків — ясно-брунатний з червонуватими, сіруватими й жовтуватими відтінками. Випалено її не добре. Взагалі фрагменти немальованих посудин Трипільського типу з Євминської стації технікою вироблення подібні до енеолітичної кераміки з зазначеної стації, окрім деяких, за які мова буде далі. Відміна полягає лише в орнаментативі. Як загальне явище для немальованої кераміки культури В, так само й для євминської кераміки Трипільського типу, є орнамент двох видів: витиснений і наліпний. Іноді обидва ці види сполучаються в одному композиванні. Звичайна оздоба немальованого посуду культури В така: шийки схожих на макітру посудин оброблено дрібними неглибокими прямовисними рисами, а вичеревки такими-ж самими рисами, небало розкиданими поземо, через що риси ці іноді перетинаються. Шийка відділена од вичеревка звичайно низкою різно скомпонованих, втиснених ямок або рисок, а також різними опуклинами, звірячими

голівками, то-що. Зразки такої орнаментатії можна констатувати також у збірках євминської кераміки (табл. II, мал. 14). Київська збірка має декілька варіантів цього типу орнаментатії. Євминській кераміці відома також Трипільська орнаментатія у вигляді комбінацій з глибоких рисок (табл. II, мал. 7). Наліпний орнамент у збірці Київського музею досить одноманітний. До нього належать фрагменти посуду, що їх оздоблено в горішній частині плескуватим пиптем (табл. II, мал. 11) або подвійними опуклинами (табл. II, мал. 10). Є фрагменти з маленькими круглястими вушками, а також на ніжках. З уламків посудин немальованої кераміки іншого гатунку є фрагменти великих неорнаментованих посудин із злегка вигнутою зовні шийкою і вінцем, здебільшого оздобленим низкою ямок (табл. II, мал. 15), а також фрагменти також великих посудин з грубими вухами, виробленими з товщі стінок¹. Поверхня цих посудин примашена й вигладжена². Глина доброго сорту. За зразок переходнової кераміки між двома зазначеними керамічними групами (Трипільської й енеолітичної) можна вважати грубо вироблений черепок, оздоблений на вінці насічкою, а в місці, де з'єднується шийка з вичеревком, низкою нігтевих ямок. Поверхня злегка мережана косими рисами (табл. II, мал. 13). Кінчаючи описувати фрагменти посуду Трипільського типу з Євминської стації, згадаю за уламок речі невиразного призначення. Це є довгаста увігнутої форми річ, переділена перетинкою на дві половини. В одному місці на стінці її збереглися ямки. Вироблено її з ясно-брунатної глини з домішкою піску (табл. II, мал. 9).

Глиняні фігурки з Євминської стації являють собою виображення людей. Фігурочок тварин тут досі не було знайдено. Всіх фрагментів, що переховуються в Київському музеї, 23. З них мало не половина являє собою уламки ніг, що їх було виліплено окремо одна від одної (табл. II, мал. 4). Фрагментів торсу 7. З них два мають по дірочки на плечах і один—на спеціально зроблених опуклинах коло крижів; чотири фігурки зовсім без дірочок (табл. II, мал. 1, 3). На всіх їх, крім одної, груди не зазначено (табл. II, мал. 1). Є фігурка, що в неї через праве плече на спину та груди протягнуто заглиблену рису, що має показувати перекинтий через плече ремінець. Ознака ця властива чоловічим фігуркам культури В. Можливо, що тут ми маємо також виображення чоловіка. Досить оригінальну фігурку являє собою фрагмент маленької статуетки (завд. 2,3 см) з відбитою голівкою та ногами. Широкі плечі без дірочок низко посажені на вужчі за них крижі, стан перев'язкуватий. Спереду фігурка цілком рівна, груди не зазначені (табл. II, мал. 3, 3а). В згаданій збірці переховується лише одна голівка від фігурки. Зображено її дуже схематично—посеред обличчя заокругленим гребінцем від горішньої частини голови до шиї поставлено ніс; з боків від нього на круглястих

¹ Тотожні вушка знайшов пок. В. Хвойка в точку Трипільської культури пізньої доби у с. Білогородді на Київщині та в інших місцях.

² В збірці Київського музею поверхня перших із згаданих фрагментів посуду попсована.

поширеннях зроблено три дірочки одна під одною (табл. II, мал. 2) ¹. Цього-ж типу голівка переходується в евминській збірці Чернігівського музею (інв. № 271, сп. Болсуновського № 11).

Що-до прясличок, то в евминській збірці Київського музею їх є лише одно. Воно має біконічну форму (завдовжки—2,3 см; завширшки—2,5 см), при чому один кінець вузкий за другий (табл. II, мал. 8).

Мапа місцевости сс. Бортничів, Гнідина та Вишеньок.

Другу Трипільську стацію на Чернігівщині був виявив і розкопав на-весні р. 1912 пок. В. Хвойка. Досліджено було височини між с.с. Бортничами та Гнідином в ур. Топилець (див. мапу). Урочище це лежить у низині за 1½ верстви як від одного, так і від другого села біля притоки річки Золоччя, що пробігає з Дарниці до Вишеньок, де зливається із Дніпром. Місцевість ця — лука, але не скрізь рівна, з ярами та долинами і підноситься на узгір'я, що тягнуться з Бортничів за Вишеньки ². Біля ярка на узгір'ї були залишки землянок з керамікою Трипільського типу. З них 3 розкопав був пок. В. Хвойка. Наведу тут опис кожної з них, беручи повністю відомості з його коротеньких нотаток та ілюструючи їх Хвойчиними-ж рисунками з цих землянок ³. На жаль, автор не зазначив, на якому схилі височини їх було виявлено і як вони планувалися. Орієнтуючися на мапі, можна

¹ Права частина голівки відбита по дірочках. Голівки Трипільських фігурок з двома й більше дірочками з боків трапляються серед цієї керамічної форми культури В.

² Географічні відомості про ур. Топилець подав мені зав. Боришпільського Музею А. М. Полонський.

³ Зшит з польовими нотатками В. Хвойка, ч. 6, ст. 17—19.

гадати, що вони були на плато височини на початку західного або південно-західного схилу. Перше місце розкопів відкрило залишки житла, викопаного в землі (табл. III, мал. 1). Воно являло собою квадратну яму ($2 \times 2,2$ м), а посередині її на глибині 0,7 м констатовано було другу, меншу яму ($1,2 \times 1,4$ м). Горішній шар цієї ями до глибини 0,1—0,15 м містив у собі кусочки черепашок, що на зазначеній глибині утворювали міцний суцільний шар. Цього-ж типу землянки Трипільської культури виявив також пок. В. Хвойко в садибі Петровського в Києві¹. Друга землянка являла собою також квадратну яму ($2,5 \times 2,8$ м). В ній на глибині 0,85 м була внутрішня яма ($1,30 \times 1,55$ м). Тут у тому місці, де зазначена землянка краще заховалася, зберігся частково культурний шар у вигляді півкруглого виступу, завглубшки 0,45 м (табл. III, мал. 2). Шар цей доходив до верху меншої ями. Він складався з черепашок Unio, а серед них знайдено череп'я з посудин, 2 фрагменти фігурок, зернотертка, камінці з вигладженим боком (верхняки до зернотертки), кусочки печини, декілька звірячих кісток, кістки та луска з риби, щитки з черепахи. Все зазначене було перемішане з землею. Нарешті, третє місце, де колись було житло—землянка (табл. III, мал. 3), являло собою площу завбільшки $2,4 \times 2,65$ м, де на глибині 0,8 м знайдено камінь від зернотертки—спідняк (заввишки—0,23 м, завдовжки—0,47 м), що лежав вигладженим боком угору. На ньому було покладено верхняк з круглястим верхком. Навкруги було розкидано черепки з посудин, глиняна застібка (т. зв. «прясличко»), кусочки печини, 2 кремінні скребачки, ще один верхняк до зернотертки й попіл. Ці коротенькі дані промовляють за те, що розкопи зазначених землянок мали характер розвідки. Можливо, що поруйнований стан їх примусив В. Хвойку обмежитися розкопами лише трьох згаданих пунктів.

Керамічні вироби², що їх знайдено підчас цих розкопів, поділяються на фрагменти посудин, фрагменти фігурок й т. зв. «прясличка». Фрагменти посудин досить грубого виробу, проте є посудини кращого ґатунку з вигладженою поверхнею. Всіх їх можна поділити на дві групи—черепки посудин типу неолітичного й черепки посудин типу Трипільської культури. До першої групи належать уламки посудин: а) з поверхнею неувигладженою й неорнаментованою, б) з поверхнею або увигладженою або неувигладженою переважно рясно орнаментованою й в) з поверхнею і увигладженою й неувигладженою з наліпними орнаментом. До глини всіх зазначених видів цієї групи кераміки домішано дрібний пісок, випалено їх не дуже добре. Рясно орнаментовані черепки (б) оздоблено або рядками дрібних ямок (табл. IV, мал. 15), або трикутними ямками, витисненими кутком начиння—лопаточки (табл. IV, мал. 2), або гребінчастим орнаментом (табл. IV, мал. 4). До рясно-орнаментованих черепків належать фрагменти

¹ В. В. Хвойка, «Древние обитатели Среднего Приднѣпровья», Київ, 1913, ст. 64—65.

² Матеріали, здобуті підчас Бортницьких розкопів, переходять у Всеукр. Історичн. Музеї ім. Т. Шевченка у Києві, Арх. відд. №№ 16192—16235.

посуду, прикрашені короткими рисками, комбінованими ялинкою (табл. IV, мал. 14). Серед фрагментів кераміки згаданого виду є уламок конусового денця з посудинки, орнаментованої дрібними ямками (табл. IV, мал. 5), типу північних та північно-східніх російських дюньних стоянок. Проте є черепки помірно орнаментовані, напр., оздоблені лише під вінцем ямками (табл. IV, мал. 16), мотузковим витиском на вичеревку чи на вусі (табл. IV, мал. 11, 17). Рельєфний орнамент переважно оздоблював горішню частину посудин, частіше — раз-же під вінцем або саме вінце, і являв собою наліплену глиняну смужку, що її було витиснено пальцями або кінцем палички, і тому утворювалася хвиляста рельєфна смуга. Іноді через ямку було пробито дірку (табл. IV, мал. 18)¹. Вінця в деяких посудинках мали хвилястий рельєфний контур через те, що їх дуже було впишнуто пальцями (табл. IV, мал. 7). Інколи наліплену смугу було прорізано дрібними або грубими насічками (табл. IV, мал. 6, 9).

Фрагменти Трипільського типу серед зазначеної групи кераміки становлять приблизно одну третину усіх уламків посуду (на 41 фрагмент посуду—13 черепків Трипільського типу). Порівнюючи з евминськими черепками цього-ж типу вони бідніші й простіші. Уламків мальованого посуду тут зовсім немає. Глина здебільшого з домішкою дрібного піску, іноді без помітної домішки, зрідка з домішкою товчених черепашок. Посуд переважно досконалого виробу. Поверхня неорнаментованих черепків примазана кольоровою глиною й вигладжена. Є посудинки досить тонкостінні (стілки завгрубки 0,5 см). Орнаментований посуд технікою вироблення наближається до посуду першої групи, але орнамент повторює звичайну оздобу немальованої кераміки культури В. А саме: широкошії посудини орнаментовані на шийці простовисними неглибокими рисами та на вінці й під шийкою низкою ямок (табл. IV, мал. 19). Є фрагменти посуду, оздоблені пиптями (табл. IV, мал. 1). Поверхню таких посудин було вигладжено. Вигладжено поверхню також і в тих посудинах, що їх було оздоблено під вінцем низкою горошкуватих опуклин. Опуклини ці були витиснені паличком з внутрішнього боку посудини, а ямки старанно замащені глиною, чому їх зовсім не знати. Такий спосіб орнаментування звичайний для Трипільської культури (табл. IV, мал. 10). Деякі посудини мали маленькі вушка (табл. IV, мал. 8), інші — великі, цілком розвинені вуха пізньої доби неоліту. Поверхня таких вух примазана кольоровою глиною й добре вигладжена. Горішню частину (коло самого вінця) з розширенням подано на мал. 12, табл. IV.

До переходового типу між двома керамічними групами належить черепок з маленьким вушком, оздоблений гребінчастим орнаментом (табл. IV, мал. 13). Глиняні фігурки являли собою людей. Всього їх знайдено 3 фрагменти—2 уламки спідніх частин і одна ніжка (табл. III, мал. 6, 7). Глина того-ж самого ґатунку, що й черепків

¹ Зазначений орнамент був поширений у пізніші часи на початку залізної доби.

Трипільського типу, а саме з домішкою дрібнісінького піску й дуже рідко окремих камінців вохристого походження; присутність їх зазначено в дуже обмеженій кількості в бортницькій і євминській кераміці.

Нарешті, третя керамічна форма з бортницьких землянок—це так звані «прясличка». Певніше тут ми маємо глиняні застібки з одним орнаментованим боком. З них є 2 цілі й 4 уламки. Найбільша з них неорнаментована, має трохи увігнуту в середину спідню частину і конусову горішню (діаметр її—4,5 см, заввишки—2 см) (табл. IV, мал. 3). Друга застібка також неорнаментована. Вона грушкуватої форми і біля вузького кінця має рівчачок, що його зроблено у вогкій ще глині (заввишки—3,2 см, діаметр ширшого кінця—3,5 см, діаметр вузького кінця—2 см) (табл. III, мал. 4). Фрагменти належать до застібок одного типу—всі вони біконічні й орнаментовані на горішньому більш витягнутому боці (табл. III, мал. 5).

З кременного начиння, здобутого в бортницьких землянках, треба зазначити ножі, скребачки невеликого розміру звичайного типу.

На цьому скінчу опис Трипільських знахідок на Чернигівщині. Можливо, що майбутні досліди археологічного минулого Чернигівщини виявлять нові пункти цієї культури. Проте сподіватися на велику кількість їх немає підстав. Не дала їх також Полтавщина, краще досліджена з археологічного боку, де археолог В. М. Щербаківський після довгих розшуків точків Трипільської культури на території Полтавщини виявив їх у с. Лукашах. Їх і не повинно бути багато. Знайдені донині пункти Трипільської культури на Лівобережжі групуються біля Дніпра або на його допливах в найближчих до нього місцях. Від його протилежного берега широко на захід і південний захід розлігся терен Трипільських поселень, досягаючи повного розквіту культури на Уманщині та далі на Поділлі. Тут що-року виявляються нові пункти її з новими відмінами. Рівняючи ці пишні виявлення зазначеної культури на Правобережжі до бідних спорадичних знахідок її на Лівобережжі, що зв'язані з місцевою енеолітичною культурою, на ґрунті якої, очевидно, виникла тут трипільська культура, мимохідь з'являється думка про немісцевий, завезений сюди її характер. Це справедливо що-до чернигівської Трипільської культури. Орнаментація євминської та бортницької немальованої кераміки Трипільського характеру близька до такої самої орнаментації культури В, але техніка вироблення наближає її до місцевої енеолітичної кераміки. Нечисленийий мальований посуд, аналогічний з Трипільською мальованою керамікою культури В, можливо, імпортовано з Правобережжя. Гадка ця, базована на моїх власних спостереженнях, зійшлася з подібною-ж гадкою проф. Айліо¹. Припущення що-до впливу Правобережної Трипільської культури на місцеву енеолітичну культуру близьких до Дніпра пунктів Чернигівщини уґрунтовується ще тим фактом, що донині на місцях Лівобережних Трипільських поселень не знайдено було

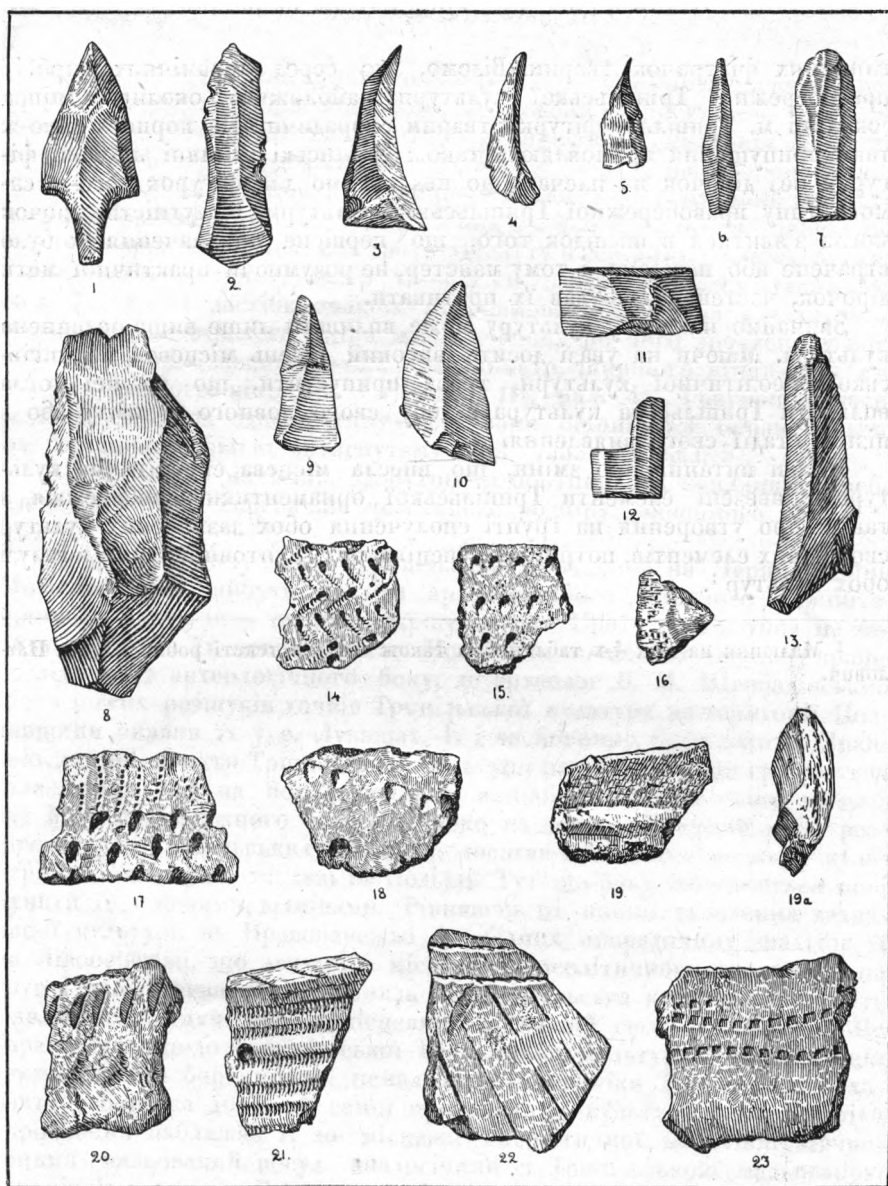
¹ Julius Ailio, «Fragen der Russischen Steinzeit», Helsingfors, 1922, ст. 61, 62.

глиняних фігурочок тварин. Відомо, що серед керамічних виробів правобережної Трипільської культури найближчих околиць Дніпра (околиці м. Трипілля) фігурки тварин спорадичні. На користь того-ж таки припущення промовляють також євминські глиняні людські фігурки без дірочок на плечах, що незвичайно для фігурок того-ж самого типу правобережної Трипільської культури. Відсутність дірочок могла з'явитися в наслідок того, що первісне призначення їх було втрачене або невідоме, і тому майстер, не розуміючи практичної мети дірочок, частенько забував їх протикати.

Звичайно на певну культуру може впливати лише вище розвинена культура. Маючи на увазі досить високий рівень місцевої Чернігівської енеолітичної культури, треба припустити, що на неї могла впливати Трипільська культура в добу свого повного розквіту або в пізній стадії свого виявлення.

Цікаві питання про зміни, що внесла місцева енеолітична культура в завезені елементи Трипільської орнаментики Лівобережжя, а також про утворення на ґрунті сполучення обох зазначених культур своєрідних елементів, потребують спеціальної ґрунтовної студії в галузі обох культур¹.

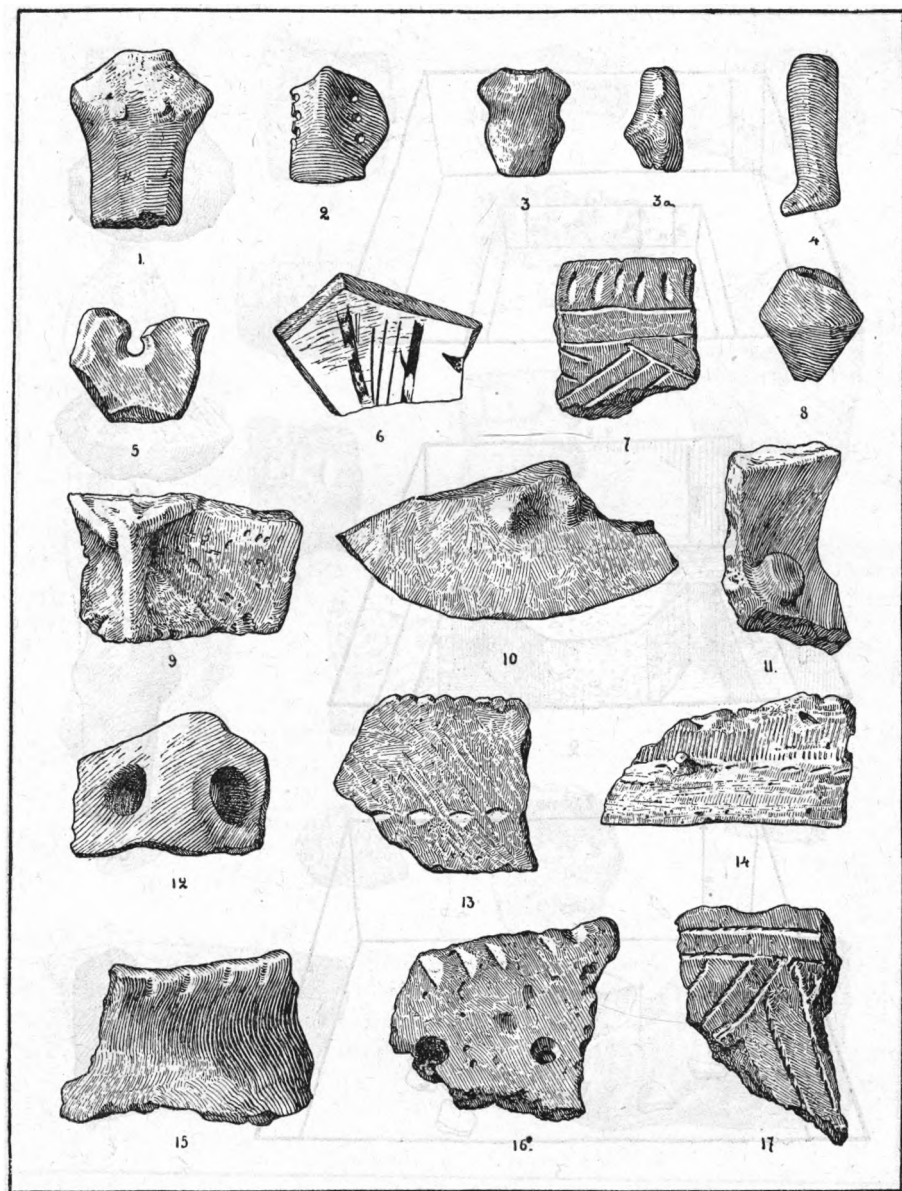
¹ Малюнки на всіх 4-х таблицях, а також мапу в тексті робив Ю. Ю. Павлович.

Таблиця I.

Речі, що їх зібрано на Бурімських дюнах (Збірка Всеукр. Історичн. Музею ім. Т. Шевченка в Київі).

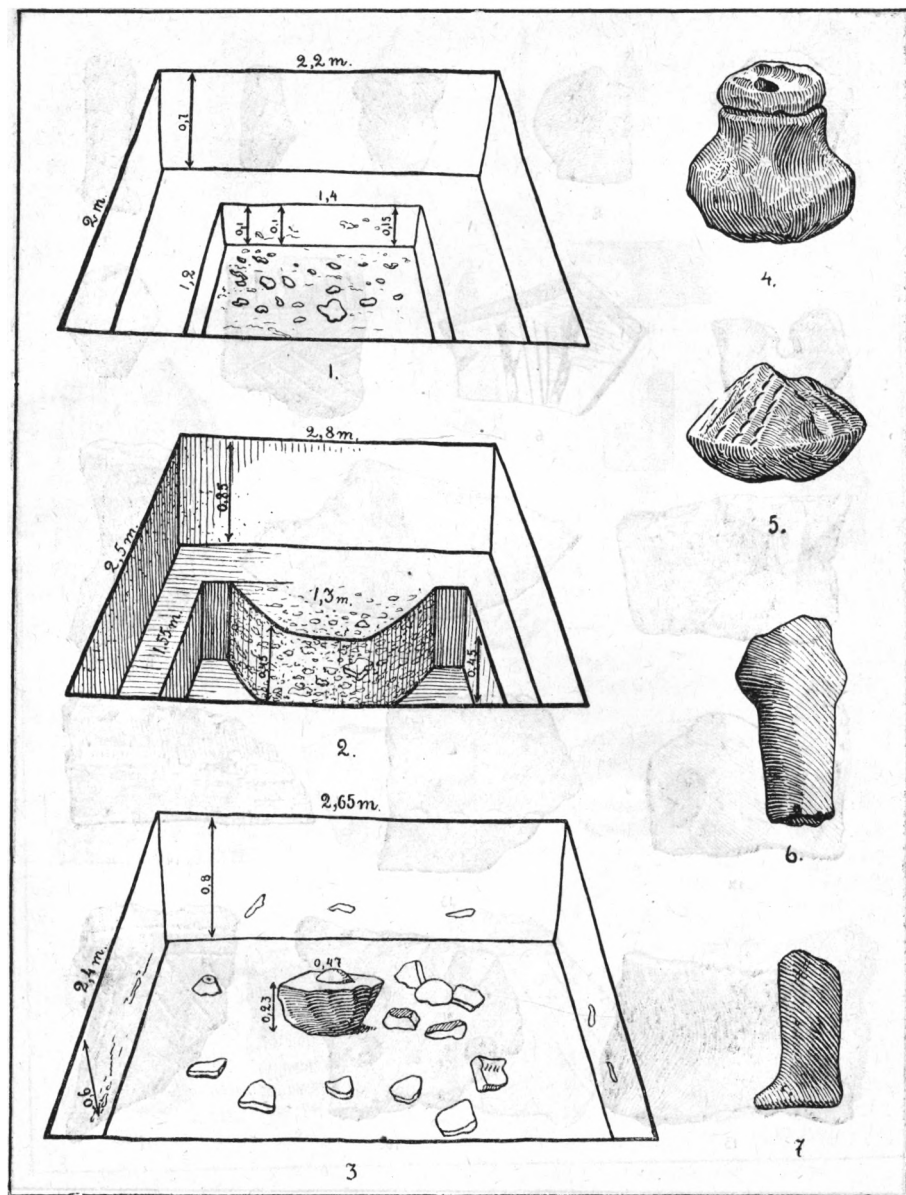
№№ 1—13. Кременні знаряддя ($\frac{1}{2}$ натурального розміру) №№ 14—23. Фрагменти посудин різного типу ($\frac{1}{4}$ натуральн. розміру).

Таблиця II.

Речі з Евминської стадії Трипільської культури (Зб. Всеукр. Істор. Музею).

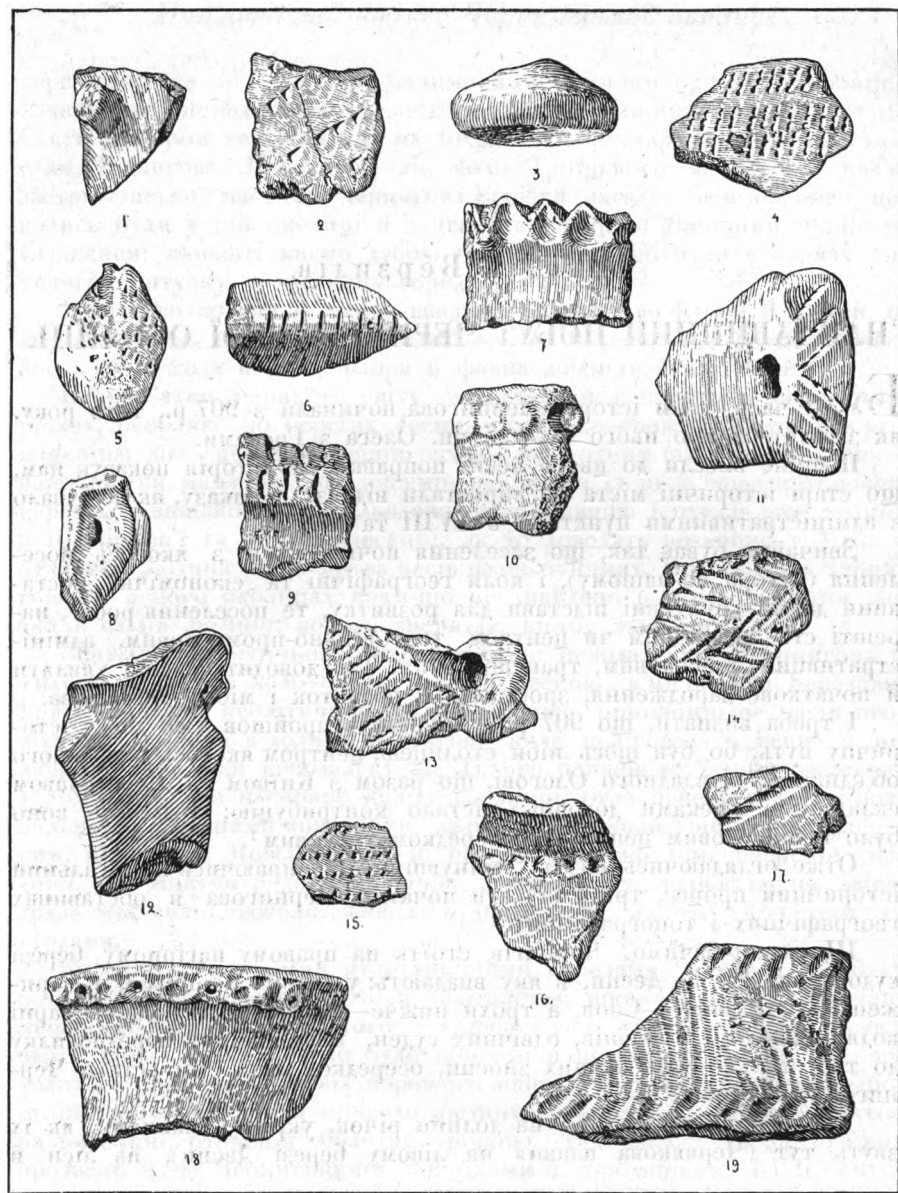
№№ 1—4. Фрагменти глиняних фігурок ($\frac{1}{2}$ натурального розміру). № 8. Глиняна застібка ($\frac{1}{2}$ натурального розміру). №№ 5—7. Фрагменти мальованого і (7) мережаного посуду ($\frac{1}{2}$ натурального розміру). №№ 9—11. Зразки немальованої кераміки Трипільського типу ($\frac{1}{4}$ натурального розміру). №№ 12—15. Те-ж саме ($\frac{1}{8}$ натурального розміру). №№ 16—17. Зразки неолітичної кераміки ($\frac{1}{4}$ натурального розміру).

Таблиця III.

Землянки Трипільської культури в окол. с. Бортничі.

№№ 1—3. Розрізи 3-х землянок. З креслеників В. Хвойка. №№ 4—5. Глиняні за-
стібки ($\frac{1}{6}$ натурального розміру). №№ 6—7. Фрагменти глиняних фігурок ($\frac{1}{4}$ на-
турального розміру).

Таблиця IV.

Речі з Трипільських землянок біля с. Бортничі.

№ 3. Глиняна застібка ($\frac{1}{4}$ натурального розміру). №№ 1, 2, 4—17. Зразки фрагментів глиняного посуду ($\frac{1}{4}$ натурального розміру). №№ 18—19. Вікня з посудин ($\frac{1}{2}$ натурального розміру).

Аркадій Верзилів.

НАЙДАВНІШИЙ ПОБУТ ЧЕРНИГІВСЬКОЇ ОКОЛИЦІ.

Були часи, коли історію Чернигова починали з 907 р., того року, як згадується про нього в умові кн. Олега з Греками.

Пізніше внесли до цього певні поправки, бо історія показує нам, що старі історичні міста не виростили відразу з наказу, як це бувало з адміністративними пунктами в XVIII та XIX вв.

Звичайно буває так, що заселення починається з якогось поселення (хутора по-нашому), і коли географічні та економічні обставини дають ґрунтовні підстави для розвитку, те поселення росте, нарешті стає осередком чи центром торговельно-промисловим, адміністративним, військовим, транспортним. Так доводиться собі уявляти й початкове зародження, зростання й розвиток і міста Чернигова.

І треба визнати, що 907 року Чернигів пройшов уже довгу історичну путь, бо був щось ніби столицею, центром якогось державного об'єднання, підвладного Олегові, що разом з Київом та Переяславом складало з Греками договір і дістало контрибуцію; тоді вже воно було й військовим центром і осередком торговим¹.

Отже оглядаючись назад у минувшину і спираючись на загальний історичний процес, треба шукати початків Чернигова в обставинах географічних і топографічних.

Що-ж ми бачимо? Чернигів стоїть на правому нагірному березі судоплавної річки Десни, в яку впадають: у самому Чернигові р. Стрижень, трохи вище—Снов, а трохи нижче—Білоус; отже маємо гарні водяні шляхи для човнів, одвічних суден, маємо гарну передпосилку до торговельно-економічних зносин, осередком яких міг стати Чернигів уже здавна.

Далі звертаємо увагу й на долини річок, укриті плавнями, як їх звуть тут (Червякова плавня на лівому березі Десни), на ліси й

¹ Найдавнішу історію Чернигівщини подано в двох спеціальних розвідках, присвячених історії Сіверської землі—Багалія та Голубовського, у відповідних розділах праці акад. М. С. Грушевського «Історія України-Руси», т. I—III. Самоквасов, що один з перших почав студіювати археологічне минуле Чернигівщини, подав результати своїх розкопів у книзі «Могили Русской Земли», а свої міркування про найдавнішу історію Чернигівщини в кн. «Сѣверянская земля и сѣверяне». Археологічний з'їзд у Чернигові дав декілька статтів на споріднені теми.

переліски, що й тепер ще бачимо поза долинами річок в околицях Чернигова і понад річками; навіть у долині Десни проти Чернигова ліс Святе з озером теж Святим; на Болдиній горі зараз-же за передмістям Чернигова Лісковцею ліс коло Троїцького монастиря; назва застриженської частини Чернигова Берізки нагадує березові ліси, що колись були у цій околиці й зливались з пущами Ялошчини, що йшли Стрижнем; нарешті маємо дубові гаї, що недавно були в парках дитячого притулку, в міському городі.

Багатство водяне й лісове вказує на багатство флори й фауни, де водилась риба, птиця й звір, бджола. Ще й тепер все це не перевелось, хоч і вода й ліси, флора й фауна збідніли й здрібніли.

Як пам'ятки звірячого світу далекої доби залишилися знахідки по річках, особливо по берегах Десни, кісток носорогця, кісток *bos primigenius*; коло цегельні чернигівської під грубим шаром глини викопано кістки мамутові. Ми знаємо, що поруч із цією передпотоповою передльодовиковою чи міжльодовиковою фауною існувала вже людина в Подніпров'ї та й у Придесенні, як то доводять розкопки у Мізині: отже там людина жила ще за часів палеолітичних. Правда, ні в Чернигові, ні в його околицях поки-що не знайдено разом з кістками тих звірів слідів людини: вогню, знаряддя, кісток людських.

Знахідки неолітичного знаряддя були: неподалеку від Чернигова в Тихому (урочище коло озера, що над Десною), в місцевості Березовій Гряді знайдено неолітичний молоток. Отже принаймні за часів неолітичних людина в долині Чернигова жила, працювала й певне й полювала. Знов-таки неподалеку від Тихого ближче до Чернигова, якраз у тому місці, де насипано колію залізниці, була печера в лесі з правильними штучними контурами, далі печери є коло Трійці й під Єлеським, під Іллею. Можливо, що ці печери були житлом первісної людини, що живучи в долинах річок, ловила рибу, полювала на звіра, драла мед дикої бджоли, жила в придатних на їжу корінням та ягодами.

Зносини із сусідніми культурнішими народами привели до збуту продуктів звіроловства, бджоли, скотарства, шкури й воску. Тутешні мешканці багатіли, а до того й худоба і сама оселя теж були чогось варті: що їх не так легко було понести й погнати з собою, то доводилось обороняти їх від ворожого нападу і шукати способів постійної оборони, що й привело людину до обрання захисних пунктів, на височині, оточеній болотом, річкою. Такі високі місця пізніше прозвано й на Чернигівщині городками й городищами. В. Б. Антонович доводив, що такі городища були лише захисними пунктами, що вони не були оселеною площею; тої-ж таки гадки тримався й М. Ковалевський що-до європейських городищ у добу родового побуту. Таким чином городища обслуговували людину в її потребах оборони ще в ту добу, коли вона була ще не зовсім оселеною, в добу переходову від рибальсько-мисливського життя до осілого з городками хліборобства й скотарства. Культурна верства на таких городищах з'явилася пізніше.

Чернігівські городища. На Чернігівщині городищ багато; ними користались за часів родового побуту, коли ворогували рід з родом і кожний рід мав свій оборонний захисний пункт. На правому березі Десни в напрямі до Дніпра, в напрямі на північ і захід городища звуть городками, а на лівому березі городищами і то в напрямку на південь і схід.

Самоквасов налічив між річками Білоусом і Стрижнем в околиці Чернигова чотири городища; те городище, що коло Білоуса, належить до с. Гушина, а три городища, значить, ніби до Чернигова. І справді, коло Чернигова й тепер знаємо три городища: одне над Стрижнем і власне за Стрижнем, в Ялошині за Яром; на тому городищі М. О. Макаренко робив 1923 року розкопи й не знайшов культурного шару, отже виходить, що Самоквасов мав може на увазі инше якесь городище десь не за Стрижнем, а по цей бік Стрижня. Друге городище є десь проти Троїцького лісу, бо проти Болдиної Гори, вкритої лісом, на долині одну болотяну сіножать звуть Городком.

Третє городище В. Б. Антонович, Д. І. Самоквасов та й усі инші дослідники вбачали в самому Чернигові на валу над Десною в кутку на горі між Стрижнем і Десною; справді, й тепер ми бачимо на самій горі горб, оточений ровом з боку від суходолу, що переходить у Соборну площу; рів не доходить до краю гори і з горба є спуск на гору повз той край її, де тепер цегляні сходи; рів не доходить також і на південь до самого краю гори, лишаючи смугу на спуск, що веде в напрямку на площу.

Ми знаємо, що тут споконвіку була чернігівська цитаделя; отже коли це й було городище, то воно під впливом фортифікації міняло свій зовнішній вигляд, свої форми. Отже це городище й треба вважати за Чернігівське, що коло нього й на ньому й виріс Чернігів. Самоквасов висував гіпотезу, що спершу було два поселення на місці Чернигова по обидва боки р. Стрижня, вважаючи мабуть на два городища й на дві групи могил по обидва боки Стрижня. Але те Застриженське городище, що його розкопував Макаренко, власне недалеко навіть від сучасного Чернигова, а Застриженські могили ближче до сучасного Чернигова й далі від того городища, що за Стрижнем, бо могили увійшли вже в межі осілости Чернигова й забудовані на Ростиславській вулиці й захоплені сучасним кладовищем у Берізках. Отже треба гадати, що Чернігів виріс таки біля цього городища, що на Валі. А те городище, що за Ялошиною за Стрижнем, буде чи не вище від чернігівського; коли воно й було поселенням чи скоріше опорним пунктом, бо на валу не знайдено культурного шару, то якогось дальшого й окремого від Чернигова поселення; а можливо, що то якийсь пізніший форпост. Отой-же городок, що під Трійцею десь на болоті,—теж окреме городище, де могло бути якесь поселення, яке потім стало поселенням Жоввинки; те городище було раніше від чернігівського, бо його людність була ближча до звіроловського побуту.

Самоквасов описав Юхновське городище, де знайдено багатий культурний шар, з чого видно, що те городище було поселенням уже в металеву добу бронзи й заліза.

На Чернігівському городищі той-таки Самоквасов знаходив монети римських імператорів, отже й воно стало поселенням десь у пізню добу.

Знов-же В. Шугаєвський робив розкопи на протилежному березі Десни, на так званій Татарській Горці, себ-то там, де кінчається долина Десни на схилі, де тепер Анисів; там знайдено сліди поселення, що існувало довгі віки, і як воно скорше на низині, ніж на височині, принаймні порівнюючи з Черниговом, то напрошується здогад, що й те селище на Татарській Горці раніше за Чернігівське, бо воно було поселенням у звіроловній долині, а потім, коли виник Чернігів, то воно підупало, як підупали й сусідні городища під Черниговом.

Торг. Знайдені в самому Чернигові та в його околицях монети свідчать про торговельні зносини однієї місцевості з іншими народами й краями ще за давніх часів. Так, на березі р. Білоуса знайдено мідяні пантикапейські монети IV—III вв. перед нашою ерою, що ніби вказують на зносини з півднем—в напрямку до Криму.

В басейні Десни знайдено срібні динарії другої половини I в., II й початку III в., переважно-ж II в., часів Траяна й Антонінів. В самому Чернигові на описаному городищі знайдено 2 мідяних і 2 срібних монети Траяна, Антоніна Пія, Адріана й Діоклетіяна. Коли на бульварі, що його засаджено на місці Валу, копано рови на підмурки реальної школи, то знайдено динарій Марка-Аврелія. Нарешті в Чернигові-ж таки знайдено мідяну монету з Александрії часів імператора Галлієна.

Коли зважити, що великі клади монет римських імператорів знайдено під Ніжевом (1312 монет), на Могилівщині коло Климівич (1815 монет), то прийдемо до висновку, що взагалі Придесення мало значні торговельні зносини з півднем, що воно було в сфері впливу Римської імперії, отже видно, що й людність давнього Чернигова теж була захоплена цими торговельними зносинами, не була винятком.

Людність і назва Чернигова. До якої раси належала людність Чернигова та його околиць до того, як прийшли Слов'яни, не знати; думають, що то була фінська людність, яка чи переселилась на північ, чи асимілювалась з Слов'янами. Коли прийняти, як звичайно думають, що Слов'яни до Наддніпров'я прийшли десь у V—VII віках, а крім того можливо, що Десна й Чернігів слов'янські назви, то виходить, що фінську людність, коли вона справді тут була, витіснили швидко геть зовсім звідси, так що навіть не залишилося фінських назв, як у Великоросії Ока, Москва, Муром і т. д.

Назву Чернігів, думаю, прикладалося до граду—Чернігів-град; це вказує, як і Київ, на патронімічне походження, на родовий патріархальний побут. Назва Чернігів нагадує схожі назви з правого берега Дніпра—Черняхів. Коли зважити, що й тепер людність вимовляє Чернїгов, то треба гадати, що назва походить від Черниг, Черніг, щоє

подібне до Черняк від кореня чорний, хоч можуть бути, й інші пояснення. Щоб пояснити цю назву, придумано вже в ХІХ в. легенду про князя Чорного й князівну Чорну, що їх ніби поховано у великих могилах, з яких одну звали Чорна здавна. Знати неадаптованість вигадки хоч-би з того, що в могилі, приписаній легендою князівні Чорній, поховано військову людину, а не жінку, а до того невлучно приплутано Древлян, що з Сіверянами не мали ніякої стичності. Це невдала спроба наслідувати літописне оповідання про Полян і Древлян. Літопис каже, що на Десні оселились Сіверяни, але-ж не згадує про те, щоб у Сіверян були свої племінні князі, як от були такі князі у Древлян, В'ятчів, та певно й у Полян, перед тим як з'явилася династія київських князів, що її вважали за варязьку. Отже за аналогією й беручи на увагу загальний племінний устрій з князями на чолі, що об'єднували роди в одне плем'я, можна гадати, що й у Сіверян були свої племінні князі, та вони не виявили такого опору, як древлянські,—літописець про них нічого не знав. Тому археологи, зважаючи на пишний похорон у величезних могилах, як Чорна, Гульбище, робили здогад, що там, мабуть, поховані чернігівські, сіверські князі; та чи так воно, наші відомості тільки дозволяють про це гадати, та нарешті це не так і важно.

Хозарська зверхність. За часи переселення народів у наших археологічних відомостях помітно перерву. Відомості поновляються й припадають на VI—VII вв., або коли прийняти, що монети до кладів попадають пізніше від своїх дат, то й відомості можна пересунути на VII—VIII вв., що припадають уже на ті століття, коли тут безперечно вже жили Слов'яни—Сіверяни, а над ними панували Хозари.

Так, коло Ярилович Городн. повіту Черниг. губ. знайдено великий клад з 285 східних монет; з них кілька монет династії Сасанідів від 551 до 627 рр., а інші монети арабських династій VII—IX вв. В Сосницькому повіті в Локнистому знайдено 33 диргеми саманідських емірів IX—X вв. В самому Чернигові знайдено диргеми в могилі Гульбищі й на Бобровиці. З XI віку арабська монета зникає. Натомість з'являється візантійська монета. В славетній Чорній могилі було знайдено: золоту монету Василя I і Костянтина IX щось із часів 869—870 рр. та другу, імператора Романа II з 948—950 рр. В Чернигові коло кладовища знайдено мідяну монету Ів. Цімісхія з 969—976 рр.; на Татарській Горді коло Анисова супроти Чернигова знайдено срібного мілісарія Василя II і Костянтина з 976—1025 рр.

Ці знахідки свідчать про інтенсивні торговельні зносини зі східними народами через хозарські прикаспійські землі, а також про торговельні зносини з Візантією шляхом Дніпровим із Варяг в Греки.

Про зносини з Хозарами свідчать криві шаблі, що їх знайдено в чернігівських могилах. Самоквасов каже, що та зброя, яку знайшов він в чернігівських могилах, має сліди давньої традиції, ніби-то асирійської, яка перейшла до східної культури.

Та й літописець ясно уявляє собі, що все Подніпров'я до Олега визнавало хозарську зверхність і платило дань Хозарам: Поляни, Радимичі й Сіверяни, навіть В'ятичі по шелягу з рала, а Поляни по мечу з диму; останнє здається треба розуміти фігурально,—що Поляни на Хозарську державу справляли військову повинність, виставляючи озброєного мечем чоловіка. Гадають, що за часів хозарської зверхности вирости на Подніпров'ї та Подесенні міста, завдяки добрій торгівлі, що дало їм змогу добре озброїтися та завести військову організацію. Отоді остаточно й зформувався той Чернигів, що вже фігурував в умові Олега з Греками.

Чернигів лежав у Поліссі, багатому на шкуру соболя й чорнобурого лиса, що в наші часи геть чисто перевелись, а за тих часів їх дуже цінували на східніх ринках.

Великі клади свідчать про значний вивіз з нашого краю, що від цього й багатів; про багатство та пишність свідчить і культура чернигівських могил.

Варяги. Ще до занепаду Хозарської держави та її впливів торгівля подніпрянських міст набула більшої активності. Ті кола, що брали до своїх рук торговельні зносини та звязки, мусіли подумати про дальше забезпечення торговельних шляхів. Для цього потрібні були більші військові сили, і якраз цій потребі відповідали варязькі дружини. В процесі поширення торговельних звязків ці варязькі дружини мали велике значіння. Варяги стали за той військовий торговельний фермент, що розворушив народні маси, втягнув їх у кола торговельних інтересів та військових справ, що були з ними звязані. Прибутки торговельні тісно були звязані з пільгами в торгівлі, але розуміється сусідні держави не могли легко на це згодитись. Отже дипломатичні заходи у випадках незгоди уступали своє місце військовим демонстраціям, бо воляк та купець було чи не тотожне розуміння. Де не мали впливу переконування, Варяги швидко, не вагаючись, уживали сили й мали успіх, діставали ті пільги, що були їм потрібні. Зате всяке зменшення сили швидко відбивалося на торговельних справах, на торговельних пільгах. Невдача у воєнних походах зменшувала уважність до купців з придніпровських міст, збільшувала видатки, зменшувала вигоди торговельних операцій та збільшувала незадоволення, зміцнюючи гадку про новий похід. До участі в такому поході притягали київські владущі кола також і сусідні племена, що підлягали зверхності Київів.

Київські варязькі кола багато попрацювали коло того, щоб тісніше звязати з Київом сусідні подніпровські племена. Племінних князів місцевих чи зовсім усунули, чи позбавили їх попереднього впливу, поставивши над ними намісників з Варягів, про що свідчать їх імена.

Ці намісники, прислані з Київів, приводили з собою і дружини, які, не маючи тісного звязку з місцевою людністю, могли бути за певну підпору в тих випадках, коли загострювалися стосунки з місцевим людом. Такими заходами можна було придушити тенденції

самостійності, які були ще сильні, придушити всякі протести проти київського панування, не спиняючися часом і перед жорстоким втручанням. За те ці київські варязькі кола давали змогу вищим верствам брати участь у жвавій торгівлі з Візантією та сусідніми східними країнами та примиряли тим з київською зверхністю. Усунуто було тепер арабських та хозарських посередників, розвинені торговельні стосунки Київів втягували купецькі кола з інших міст до сфери цих інтересів, збагачували їх та заохочували триматись Київського верховенства в торговельних справах.

Чернигівські могили. Могили—то найдавніші пам'ятки чернигівської старовини й культури; пройшло яких тисячу літ з того часу, як насипано ті могили десь поза містом, що розрослося і заняло й могили в свої оселі; на тих могилах виросли новітні кладовища: в Берізках, Петропавлівське і коло Трійці та Іллі; багато могил зникло: деякі розкопано, деякі обсунулись, засипано кучугурами піщаними, так що й не розбереш, чи то кучугура піску, чи то могила. А проте бачимо могили і в дворах по Ростиславській вулиці, на Берізькому кладовищі, тепер вже закритому, під Ялощиною, на Халявинському шляху, на кладовищі Петропавлівському, на полі коло Затворницького, Чорна Могила проти Єлецького монастиря; де була могила так званої княжни Чорної, тепер вже не знаємо; кінець-кінцем слов'янський могильник у Трійці. Ще 1908 року Самоквасов, демонструючи перед Чернигівським Археологічним З'їздом сіверянські могили, розкопував їх у Трійці і на Берізькому кладовищі.

Той-таки Самоквасов каже, що в околицях Чернигова в місцевості, обмеженій рікою Десною і річками Стрижнем і Білоусом, року 1872 він нарахував більш як 500 дрібних могил, згрупованих переважно в гаю Троїцького монастиря, на правому побережжі р. Стрижня і на лівому побережжі р. Білоусу коло с. Гущина.

Троїцька чи Бовдинська група становила собою до 200 могильних насипів, що поросли лісом від 15 до 40 арш. довкола і від $\frac{1}{2}$ до 3 арш. заввишки.

Стрижнева група по Гончій вулиці на правому березі Стрижня на виїзді з Чернигова становила із 100 могильних насипів. Додамо од себе, що тепер у цій місцевості могил не знати, бо місцевість заселена.

Гушинська група коло села Гущина на високому побережжі Білоуса із 120 могил, на $\frac{1}{4}$ верстви городище круглої форми з валом і ровом, що відійшло під сучасне кладовище Гушинське. Самоквасов серед цих могил одзначив найбільші могили: заввишки від 6 до 15 арш. і довкола від 8 до 180 арш.; чотири таких могили було на Бовдиній Горі (в Трійці), одна в самому Чернигові на городі Єлецького монастиря (Чорна), одна на Ольговім полі (коло Залеварницького?) і на решті одна в центрі Гушинської групи. Самоквасов не рахує тут і нічого не говорить про могили чернигівські й за Стрижнем по Ростиславській ул., на Іванівському хуторі, на Берізькому кладовищі, під Ялощиною й на Халявинському шляху, що про них ми

вище згадували; отже коли-б він взяв під обрахунок і ті застриженські могили, теж чернігівські, то його обрахунок могил значно-б виріс, а це обчислення могил надає тодішньому давньому поганському Чернігову вигляду значного міста, а до того й багатого, з густо заселеною околицею, як то знати з сусідніх городищ.

Самоквасов, оповідаючи про руйнування описуваних могил, думає, що просторінь верстов зо дві між сучасною базарною («Красною») площею чернігівською, Єлецьким та Троїцьким монастирями являла собою поганське кладовище, від якого залишились: велика Чорна Могила з невеличкою могилою на дворі Єлецького монастиря, шість могил на Ольговім полі й могили Троїцької групи. Ще в 1851 р. коло Красної Площі поруч із будинком Цвіта на дворі ремісничої школи була велика могила завбільшки з Чорну Могилу, яку Котляров прозвав у своїй легенді могилою князівни Черни, що вбилася, впавши із свого вікна, коли древлянський князь, що закохався в неї, звоював Чернігів; ця князівна була дочкою князя Чорного, що заснував Чернігів і похований у Чорній Могилі.

Похорон. Самоквасов розкопав багато могил з цієї чернігівської групи, з Гушинської, далі він розкопував могили коло Седнева, нарешті по всій Сіверщині. Отже беручи до уваги тільки могили чернігівські та могили коло містечок Чернігівської округи, бачимо, та це й він сам ствердив, що тип похорону був більш-менш однаковий, а проте не один: насамперед бачимо могили великі й маленькі; у великих багатий похорон, в маленьких бідний; отже мусимо прийти до висновку, що тут був якийсь поділ у зв'язку з достатком, класовий: багатий похорон визначає багатого, родовитого й знатного, можливо якогось представника влади: родовладу, князя, боярина, намісника.

Далі бачимо два різні похорони: на вогнищі (кострищі, стосі) й у землі.

Похорон з паленням мерця дає два типи, принаймні в Седневських могилах: палено небіжчика на стосі й засипувано землею, насипувано могилу; другий тип—палено небіжчика десь на стороні, збирали перепалені кістки покійника до урни, приносили урну туди, де ховали небіжчика, та насипали над урною могилу.

Похорон у землі має два типи: 1) в гробках, більш-менш схожий з пізнішим християнським, 2) з конем у більшій камері, забрусований деревом. Похорон з конем П. М. Добровольський знайшов на Халавинському шляху, розкопавши могилу в присутності моєї і А. П. Шелухина. Наскільки пригадую, раз похорон з конем знайшов Самоквасов на Бовдиній Горі коло Трійці, коли робив розкопки для Чернігівського Археологічного З'їзду.

Самоквасівський спосіб похорону з конем у Гушинській групі знайдено у великій могилі, і цей похорон, можна сказати, рівняючи з іншими могилами Гушинської групи, багатший на знахідки речей зброї й побуту, одже і це похорон визначної людини, не простої.

Висловлювали гадку, що палення небіжчика є обряд цілком поганський, тоді як похорон у землі ніби християнський, принаймні

схожий на нього. Пригадують з літопису уступ про Ольгу: «призва (Ольга) сина своего Святослава и заповѣда ему съ землею равно погRESTись и могилы не суги, ни тризн творити, ни бдына¹⁾ дѣяти... бѣ бо имущи презвутер, сей похорони блаженну Ольгу». Зазначено теж у джерелах, що муромський князь Костянтин поховав сина свого Михайла згідно з християнським обрядом: «невѣрные людѣе, видяще сѣя, дивяхуся, еже не по их обычаю творимо бѣ погребение, яко погребаему сушу сыну самодержцеву князю Михаилу, во знак на восток лицем, а могилы вверх холмом не сыпаху, но ровно съ землею».

Ці цитати Самоквасов бере з Котляревського (О погреб. обычаяхъ язых. славянъ). Виходить так, що погреб поганський визначався й тим, що насипувано велику могилу, а християнина клали в могилу рівно з землею, не насипаючи великої могили. Але той-таки Самоквасов додає, що 1874 року він з Івановським і Саваїтовим розкопали в Китаївській пустині могилу, де покійника поховано в ямі з хрестом, отже по-християнськи, а проте могилу (курган) насипано. Отже якийсь час ще й над християнським погребом сипано могили. Далі, Самоквасов у Гушинській групі, а також у Стриженській не знайшов палення небіжчиків, та й у Трійці багато курганів без кострищ, лише великі могили з кострищами, а тимчасом і в могилах без кострищ (погреб у землі) не знати слідів християнського культу—хрестів, то-що; виходить, що навіть чернігівський погреб у землі був теж ще поганський; виходить далі так, що й похорон з паленням мерців і погреб у землі обидва поганські і неясно, чи вони існували одночасно, чи йшли один по одним хронологічно, чи, може, існували обидва одночасно й визначали: в землі—наче-б для простих людей, а другий, багатий, препишний—для знатних городян і то переважно з паленням небіжчиків. Можливо, що коли християнство стало офіційним державним культом, то було заборонено поганський похорон з паленням покійника, тризною, то-що. Але людність, особливо проста, жила в поганстві, не приймаючи християнства, оттоді й практикувалося погреб у землі.

Можуть тут бути ще етнографічні пояснення: жили постійно Сіверяни, могли найжджати Кияни, Варяги, були й кочові з Тюрків. Отой погреб з конем хіба не кочовника? Араб описував палення умерлого над Волгою Руса, чи не був це Слов'янин, припустім, Сіверянин, чи, може, то був Варяг? А проте погреб з конем і без домовини вважають за погреб степових народів—Тюрків, Печенігів, Половців, а раніше народів скито-сарматських. Відомо, що навіть у чернігівських князів були Ковуї; за Десною є озеро Торчин (Турчин?), що нагадує Тюрків; нічого нема дивного, коли-б припустити, що в Гушині помер степовик і його поховано там у обставленій деревом квадратовій камері (ямі) з 4 аршини, а зверху насипано велику могилу на 6 аршин заввишки і з 80 арш. довкола.

¹ «Бдын» чи не одного кореня з болдин-бовдин-бовдур і чи не від цього кореня й Болдина Гора в Чернигові.

Культура. Кожний погреб має свою, мовляв, техніку, що ставить собі завдання санітарно-гігієнічні, соціально-культурні, національно-культурні й релігійно-культурні; кожний бік справи потребує своєї техніки матеріальної, знання звичаїв, символів та вміння виконати їх. Разом з тим оця техніка, через брак чи бідність інших відомостей, є головне джерело до пізнання культури матеріальної, технічної, звичаєвої, можливо, й правної, а також і духовної. Взагалі-ж ті речі, що їх знайдено при розкопках, характеризують культуру й побут людности в усіх проявах її життя.

Ми знаємо, що місцева людність жила з експлуатації багатої тоді ще фавни, що давала головні речі збуту, експорту; також і з могил можна знати, що людність та була і хліборобська. Навіть у могилах великих і багатих на речі знайдено серпи, навіть у того похованого з конем, чи не степовика, коло лівої плечової кістки лежав залізний серп; в могилі Гульбищі на кострищі теж був залізний серп і зерно житнє й ячмінне, в великій могилі без імення—теж серп; в найбагатшій могилі, Чорній, знайдено з десятка серпів та обпалені зерна. Все це свідчить, що хліборобство, сільське господарство було в пошані у вищих клас, що воно не було долею лише смердів та челядін невольничої, себ-то рабів, що безперечно тоді вже були, а також може закупів ролейних та наймитів, хоч, можливо, що ці категорії напівпоневоленої людности з'явилися пізніше, як результат зuboжіння хліборобської людности.

Хліборобство тісно сполучене із скотарством, бо треба робочої худоби, шкур, шерсти, повсти, молока, м'яса; отже в могилах знати кістки, крім кінських, волів, баранячі й собачі. Є й птичі та риб'ячі кістки; знайдено шкаралупу від курячих яєць. Речі, що їх знайдено в могилах, вказують нам на розвій ремесл. Забрусування в могили з конем і сліди домовин в інших могилах свідчать, що серед людности тогочасної були теслі; відра й барила показують на бондарство, а до того бондарство розвинене, бо відра були з залізними обручами, дужками, а ще й тепер відра, барила й діжки в нас роблять з дерев'яними обручами; правда, то відра й барила знатних і багатих людей, що могли їх і купити десь инде, але скорше це місцевий виріб.

Багатство залізних і взагалі металевих речей свідчить про те, що людність давно вийшла з тієї не тільки кам'яно-кістяної культури, а й з дерев'яної, принаймні це доводиться ствердити що-до людности міської та приміської, бо й у гушинських могилах залізні речі не рідкість: гнuzдечки, стремена, застібки, кресала, сокира, ніжик, вістря спису; ще більше заліза у великих чернігівських могилах: залізний шолом, панцер із залізних кілець, мечі, списи, стріли, начиння, сокира-молоток, шабля, острога, рискаль.

Напевне були тоді ковалі й навіть слюсарі, бо є напр. замки з бронзовою платівкою всередині. Були також мідяні й бронзові речі: начиння, бронзові гудзики, бляшки, основа бронзового щита, бронзовий наконечник меча, бубонці, мідяні кільця панцера, бронзове

начиння, бронзові кільця. Далі—срібні й золоті речі: срібна обковка на рогу, срібні кільця, срібні ковтки з дроту, срібні підвіски, срібна «луночка» (півмісячко), вита срібна каблучка, срібні гудзики, срібні бляшки, срібна визолочена бляшка, срібні гвіздочки, золота бляха, срібні й золоті зливки.

Хто зна, може були тут не тільки слюсарі, а й ювеліри, хоч можливо, що ці речі київського виробу; правда, ці речі знаходяться переважно в багатих великих могилах коло якихось знатних покійників, тому куплено їх може на чужоземних ринках або від чужих купців, а проте срібло в окрасах трапляється й у звичайних, бідних могилах. Кінська збруя, кульбаки свідчать про те, що були стельмахи, римарі, а оброблена шкура свідчить про кожум'яків, чинбарів. Трапляються розкішні речі, вироблені з рогу: вже Ригельман у могилі (кн. Чорної) знайшов срібну обковку великого рогу з різьбою. Самоквасову пощастило знайти 2 роги в Чорній могилі: турій ріг завдовжки 12 вершків, окований з широкого кінця срібною позолоченою бляхою, прикрашеною по золотому тлі різьбленою мережкою; на середині одного боку ромбувата срібна визолочена бляха, що облямовує ріг з широкого кінця; бляхи прибито до рогу срібними гвіздками. Другий турій ріг широкий, довший за перший, з 15 верш. завдовжки, обкований з широкого кінця срібною позолоченою бляхою, прикрашеною зверху накладними срібними мережаними бляхами. Серед фігур середньої частини бачимо: мисливців у панцері, що стріляють з луків, собак, птицю, що падає, півня, що кричить з піднятими крилами, і фантастичних грифів. Це все витиснуто на блясі рельєфом, а одєжу в фігур та їхні прикраси вирізано на рельєфах. На середній частині одного з боків рогу збереглися фрагменти ромбуватої позолоченої бляхи, прикрашеної по золотому тлі різьбленою мережкою.

Вироби кістяні знайдено такі: в Гульбищі уламки кістяного грєбінця, прикрашеного різьбою, 11 кістяних гудзиків, продіравлених усередині й прикрашених різьбою ріжних малюнків; 8 кісточок невідомого призначення: одна в формі пера, прикрашеного малюнком і рельєфом кінської голови, друга в формі риби, схожої на щуку, третя—риби, схожої на леща, дві в формі пер, прикрашених різьбленими малюнками. Самоквасов знайшов теж численні гральні кісточки, між ними були чотири шостикутні гральні кісточки з вирізаними значками, одна такої-ж самої форми бабка з міді.

Разом з кістяними й металевими виробами трапляються й скляні: уламки скляної обручки з жовтими смугами, ковтки з скляними пацьорками, скляні зливки від розтоплених речей. Само собою зрозуміло, що є також вироби з глини: горшки, пряслиці.

Те, що перелічені вище знаряддя, як серпи, сокири, рикалі, долота, знайдено в могилах, певне, знатних покійників і що те знаряддя характеризує дві професії: хліборобську й теслярську, наводить наче-б-то на висновок, що ці професії були поширені серед загалу й загально потрібні, засвоєні й поважні, це наче-б-то основні професії,

на яких трималось життя, потрібні на цьому й на тому світі. Отже маємо натяк і на те, що інші професії, особливо фахові ремісничі: ковальство, римарство і ин., були не такі засвоєні, не такі ще потрібні й не такі поважні, що на них спеціалізувались чи не прийшли заходжі люди, може з інших народів, як бачимо це навіть і досі на селах.

Що виділяється в чернігівських славетних могилах, це зброя й певне зброя, тільки що зброя дуже перегоріла (правда, й зброя теж перегоріла, та як вона з металевого матеріялу, то її форми більше заціліли).

Із зброї та зброї знайдено в могилах такі речі: в могилі кн. Чорної кільця панцера й кольчуги; в Гушинській великій могилі: гнущечка, вудила, стремена, кінець спису; в Гульбищі шолом з шишаком, панцер, широкий меч, списи, стріла, вудила, щит бронзовий, прикрашений сріблом, меч простий на обидва боки гострий з масивним держалом, прикрашеним срібною—насичкою й коштовним камінням, спис з залізною застібкою, широка стріла, бронзові піхви, меч чи кинжал, прикрашений різьбою, вудила й стремена, бронзові бубенчики; 40 срібних блях, орнаментованих різними малюнками й позолотою. В Чорній Могилі: два залізні шоломи, один обкований мідяною бляхою, шоломи, подібні до тих, що й у Гульбищі; дві залізні кольчуги, теж схожі з кольчугою, що в Гульбищі, поруч з залізними кільцями мідяні кільця кольчужні; дві довгі на обидва боки гострі речі, певне мечі; далі на кострищі (вогнищі) спис, два мечі, знов два списи, шабля, два ножі, кольчуга, острога, стремена, бронзові бляхи (з щита?), 12 стріл різної форми, двоє стремени, річ схожа на підкову(?), вудила, 2 бронзові бубінці. До цих речей треба додати вище описані роги, що їх Самоквасов зве туровими і гадає, що то кубки.

Треба визнати, що поховано в тих славетних могилах було людей військового стану та ловецького заняття, що жили серед суто хліборобської людности, бо в Чорній Могилі знайдено цілих 10' серпів, а в Гушинській (ніби могили степовика з конем) теж лежить серп коло лівої плечової кістки, а кінець списа коло лівого стегна.

Самоквасов думав, що зброя нагадує асирійську, і посилався на Масперо; певне, це якась давня іранська традиція, що свідчить про виразний східний вплив і про східне походження тієї зброї, як і хоразька шабля.

Перейдімо до одержі й окрас. В Гульбищі є такі речі: пацьорки (46) з різного матеріялу; 15 гудзиків металевих, різного розміру, з них один золотий, десять срібних, чотири бронзових; каблучка, дві застібки, 24 срібних бляшки від поясу, прикрашені, різьбою й позолотою; 11 кістяних гудзиків з дірочками всередині й прикрашених різьбою з різних малюнків. В Могилі Безименній: гудзик, каблучка, рештки полотна. В Могилі Чорній: тканини, вовна; 3 срібних кільця—ковтки з розтопленими пацьоринками—підвісками; пацьорки з різного матеріялу (9), 6 бронзових кінцівок з пояса; 3 кільця з плескатими основами; рештки шиття й китиці. В Гушинській могилі: вовняна тканина, шкура; 6 бронзових гудзиків; бронзові бляшки: дві довгасті, одна квадратова й одна, що схожа на передню частину морди тваринячої.

Що-до орнаменту, то він, як кажуть, звірячий. Маємо образки звіря й птиці: в могилі кн. Чорної срібна обковка рогу з кінцівкою у формі орлиної головки; в Гульбищі кісточка у формі пера, прикрашеного різьбленим малюнком та рельєфним різьбленим малюнком кінської голови, друга у формі риби, щуки, леща. Звірячий орнамент теж стверджує наш здогад про східну культуру й походження зброї, зброї й побутових речей, принаймні про вплив східного мистецтва.

Багатство золота, срібла, бронзи, різьби, інкрустації, все це показує на Кавказ, на Азію, китиці натякають на грезет, певне був і шовк, та згорів; візантійські монети вказують на Візантію, що й сама була східною державою з напівсхідною культурою.

Полотно, шкура, вовна вказують на те, з чого вироблялося місцеву одягу й узуття, і на розвиток місцевих ремесл: шевського, кравецького, кожум'яцького, ткацького, то-що; а горшки—на ганчарський промисел; скляні вироби, обручки, пацьорки в окрасах—хто зна, чи місцеві, скорше мабуть привізні.

Що-до будівництва, то воно було переважно дерев'яне, про те свідчать бруси дерева, домовини, сокири, долота. Ця дерев'яна техніка йде від Готів чи не з праслов'янських часів, бо не тільки українська хата, а й «ізба»—це слова, як гадають (Шахматов), з німецького кореня, як і колодязь. Певно поруч із теслярством було якесь і столярство та й бондарство (про останнє ми вже згадували).

Раніше гадали, що кам'яне, цегляне будівництво має зв'язок з грецьким, переважно християнським будівництвом, та й справді херсонська й чернігівська княжа цегла одна з одною схожі. А проте Самоквасов на могилах з кострищами, отже на могилах поганських з часів дохристиянських, приблизно X віку, знайшов цеглу: на Гульбищі був шар цегли, яку вибрали манахи; на Чорній Могилі, коли знято шар зарослої землі (дернини), над центром знайдено чотири квадрати цегли; бік нижнього квадрату 4, а верхнього—2 аршини; цеглини зв'язані міцним цементом, схожі з цеглою в Спаському соборі й підмуркові церкви, що на березі Стрижня (св. Михайла); в центрі цієї квадратної цегляної будівлі дірка квадратова в дві чверті, а під діркою останки дубового стовпа, що стояв на дрібній битій цеглі (грузі), схожій з цеглою того фундаменту (квадрату). Самоквасов робив здогад, що та цегляна будівля була пам'ятником.

Од себе додаю, що на самому краєчку чернігівського городища (Валу) в бік до Десни я ще молодим хлопцем знаходив таку-ж саму цеглу, яку я до цього часу вважав за княжу християнських часів. Отже тепер доводиться міняти той погляд і приходити до того припущення, що в Чернигові могло бути кам'яне будівництво дохристиянських часів, хоч ця техніка, як видно з форми й сорту цегли, йшла з візантійського Криму чи з самої Візантії.

Будова самих могил свідчить про певну технічну вмілість і звички до земляних грабарських і цегляних робіт, про техніку каменярську.

На всій цій чернігівській передхристиянській культурі добачаємо впливи східні хозарські й східно-південні візантійські остільки значні,

що під ними важко пізнати своє питоме, слов'янське, бо й тут важко розрізнити, що було своє слов'янське, що від степовиків, які поховані з конем (коли визнати, що наших не ховали з конем, бо й коня палено з небіжчиком), а що від Готів, як техніка будування хати, техніка заліза (мечі), та дещо й від римської культури, як кімната, комин. Та й степова культура (кочовиків) була східня, азійська, вона теж стара культура і хто зна, чи не вища вона була за старослов'янську культуру, про яку зрештою ми мало знаємо. Хіба що плетені з лози хижі та хлівці, обмазані глиною та кизяками, що нагадують якісь будівлі з кінця кам'яного віку трипільської культури, доведеться визнати за наші питомі, а також і курені, бо ці первісні будівлі ведуть нас до рибальсько-мисливської та скотарської культури, та й то хто зна, на яку культуру показують слова хлів, хмиз.

Що-до хатнього побуту—життя, то про них дещо говорить посуд: череп'яний, металевий та нарешті дерев'яний. Ще Ригельман у Могилі кн. Чорної бачив посуд: невеличку мідяну посудину, ніби кострулю без держака 4 вер. діаметром, закриту з усіх боків (себ-то й зверху) з вирізаною на плескатій поверхні дрію у формі півмісяця. В троїцьких могилах з кістяками й домовинами є такий посуд: глиняна мисочка. В великій Гушчинській Могилі: глиняний горщик, прикрашений зверху обідком з кривої лінії, рештки дерев'яного відра з залізними обручами й скріпами і крім того кресало (залізне огниво) й кремінь. В Гульбищі: залізний посуд з великим держаклом діаметром з дві чверті; відра з дужками й обручами, такі-ж самі барила, а також кресало. В Безименній могилі: 2 турових роги, оковані сріблом, що про них багато говорилося вище, такий-же самий ріг і в могилі кн. Чорної; обручі й скріпи з відер і барил; бронзова посудина; 5 залізних ножики з кістяними держаклами; три ключі й замок з бронзовою платівкою всередині; масивний держак з частками посудини, що розтопилася, де були кісточки до гри. Зверху в насипі Чорної Могили знайдено фрагменти глиняного начиння з кістками тварин (може від тризни?); під зброєю залізна посудина з кістками барана (жертва чи страва?).

Отже бачимо, що було дерев'яне начиння: барила, відра на воду; глиняне: горшки й мисочки на страву; металеве: залізне, мідяне, бронзове—це більше начиння, щось ніби казани, бо ті, що з кістками барана,—це якісь жертвні урни, а разом і якісь вази, що прикрашали світлиці, як ті, що з кісточками до гри. Вже й вище зазначалося, що є сліди скла, але воно стопилося, і тому не знати, які речі, яке начиння саме було з нього, окрім обручки з зеленими проверстками на Чорній Могилі (збереглася у верхньому насипі).

Додамо тут ще трохи про окраси людські, про ті окраси, що більш зацікавили в могилах з домовинами й ямами без палення небіжчиків; правда, вони певно пізнішого походження й бідніші на коштовні речі та й узагалі на речі; може тут знати вже вплив християнської проповіді й заборони поганських звичаїв; ті могили менші обсягом як заввишки, так і завширшки, хоч як на сучасний погляд то й не такі вже малі: 2 аршини заввишки й 40—30 аршинів завширшки.

Подаємо далі, які де знайдено окраси:

В Троїцькій групі: біля голови дві дротяні срібні каблучки, одна пацьоринка скляна, одна кривавникова, на правій руці бронзова глуха каблучка. В дитячій могилі: на тулубі бронзова застібка, на пальцях дві срібні каблучки. Могила № IV: біля голови ковтки (2) з срібного дроту з трьома срібними підвісками, як ягоди, й срібна позолочена підвіска у формі півмісячка; на правій руці каблучка із скрученого срібного дроту, а на лівій руці глуха каблучка також із срібного дроту. Могила № VI: взуття з шкіри, оббите спереду бронзовим дротом, якісь парадні черевики. Могила № VIII: коло дитячого кістяка ковтки кривавникові (2) з круглими кривавниковими пацьорками, на пальці лівої руки золота каблучка. Могила № IX, також дитяча: коло голівки шматочок зеленого сукна й биндочка, шита шовком та золотом. Могила № XI: під щелепами шматок золотого брузументу й маленький бронзовий гудзик; на середині тулуба каблучка, скручена із срібних дротів (витих). Могила № XII: коло голови дві маленькі срібні каблучки й дві металеві пацьоринки. Коло нижніх щелепів шматочок золотого брузументу, гудзик бронзовий, на тулубі бронзове кільце.

Отже окраси й тут найбільше з срібла, найменше з золота, є й бронзові, особливо гудзики. Окраси коло голови: підвіски, ковтки, пацьоринки (намиста?), на руках браслети (обручки) й каблучки, бинди зеленого кольору, шовком і золотом шиті, брузумент і грезет з гудзиками, то чи не з одягу. Як бачимо, тут досить срібла, що теж чи не на Кавказ показує.

З туалетових речей згадувалося вже про гребінці, правда, вони є лише у великих могилах з паленими небіжчиками: в Гульбищі уламок кістяного гребінця, прикрашеного різьбою; в Могилі Безименній уламок різьбленої кістки, що прикрашала кістяний-же гребінець; в Чорній Могилі уламки кістяних гребінців, прикрашених різьбленими мережками. До цих великих могил вкидали кам'яні бруски, в могилі Чорній один брусок на кінці обтягнений срібною золоченою бляшкою з срібним кільцем, певне, щоб вішати його; коштовність оправки вказує на якесь тонке й делікатне призначення цього бруска. Так само в Могилі Безименній знайдено брусок з діркою на тонкому кінці; виходить, що дірка ця для того, щоб почепити бруска. Ми вже висловлювали здогад, чи не туалетовий це брусок, щоб гострити бритву; правда, вкинуто шаблі, мечі, ножі навіть у могилу з ямою № X, де побутових речей майже не кладено, був кривий ніж чи кинжал, а в могилі № XVIII навіть рискаль, отже цю зброю й знаряддя носили на собі; тому можливо, що із собою носили чи возили й бруски, щоб гострити зброю.

Справді помітно значний контраст між могилами з паленням небіжчиків і ямами без палення: в цих останніх могилах, крім окрас і то жіночих, побутові речі трапляються як виняток, як рідкий пережиток; тому може цей похорон є хоч і поганський, та вже пізніший, коли християнство зробило вже свій вплив і примусово й морально: змінився світогляд,—змінився й обряд.

Соціяльна культура. Людність описуваного часу жила родами й племенами; певне кожний рід мав своє городище: коли з'явилась назва город, городище, то ще не було поділу на городи—міста й села—весі, та й сам град не був оселею для роду, а лише осередком оборони, осередком торгу для зайшлих і найджих купців, осередком, де збиралася чи збігалася в біді родова нарада (віче). Сам рід, думаємо, розмножувався в окремі сім'ї, що жили окремими оселями, наче-б хуторами круг града, городища; до цього града тяглася якась околиця лісу, озер, болот, річки, паші, сіножати й поля, що були в спільному користуванні роду, зародок отієї пізнішої верви—копи, тої земельної площі, де рід рибу ловив, звіря бив, худобу пас, сів жито й пшеницю й усяку пашиницю. Отому городищ і багато і такі часом вони близькі одне до одного, тому вони й невеличкі. Коли був рід, то був і родовладика, найстарший у роді, що природньо стояв на чолі його, правив ним за згодою старших членів роду, що стояли на чолі, і родової дружини. Роди об'єднувалися в плем'я¹ сіверянське й мали племінного князя на чолі, що виходив з якогось знатнішого й багатшого роду й града; пізніше таким головним градом став Чернігів. Історики, археологи, як Самоквасов, були певні того, що в могилах Чорній, Чорної, Гульбищі поховано сіверянських князів ще не з Ігорєвої династії.

Отакий собі Чернігів-град, його рід, його князь забагатів, зміцнів, озброївся через те, що лежав на торговельному шляху водяному, на придатному від природи та оборони місці, тому до нього тягнулись інші роди й гради, шукаючи захисту та й побоюючись. Пізніше торгова людність, військова, реміснича, взагалі зайшла й наймана міняла суто родовий склад людности такого града; тоді вироблялись загальні не стільки племінні, скільки краєві інтереси: торгу, оборони, походу, каравану (валки), на чолі ставав Чернігів-град, що, як видно з договорів з Візантією й з Костянтином Багрянородним, був уже в союзі з Київом та Переяславом під гегемонією Києва та його князів.

Сім'я сіверянська вийшла з «умички» жінок, крадіжки чи брання їх силою; сліди такого шлюбу знати й з весільного обряду. Тільки вже Сіверяни в X в. своїх жінок навсправжки не умикали, а тільки удавали те умикання десь біля води, може, коло криниці, де брали воду, умикаючи ту дівчину, що з нею молодий умовлявся (совіща-шеся). З весільного обряду знати, що й після умички кінець-кінцем доходило таки до згоди між родами, не без торгу й платні братові молодой з ображеного роду. З обряду сватання знати, що дівчина рівняється до куніці, а свати з молодим—ловці, отже образи ці—звіроловної доби та й тут є натяк на умичку, ловлення жінки.

Сім'я, заснована на умичці й купівлі, повинна була бути патріархальна, полігамічна з підлеглим становищем жінки, близьким до рабського; а до того сім'я збільшувалась ще й купленими рабнями-на-

¹ І досі прості люди слова рід і плем'я ототожнюють: «я знаю їх плем'я» значить «я знаю їх рід».

ложниціями; в такій сім'ї родились парубки й хлопці, що були підлеглі батькові, родовладіці. Правда, в традиціях української сім'ї, у весільному ритуалі, та й у самій літописній згадці є вказівка (з нею совпадає) на те, що умички були пережитком, що вони можливо були не в усіх родів, що становище жінки було хоч і підлегле, але стало далеким од рабського.

У весільному ритуалі помічено видатну роль матери й непомітне становище батька, що його заміняє брат молодой, отже ніби-то сім'я матріярхальна. Сліди матріярхального роду можна добачити в тому звичаї по наших селах, що всякого дорослого чоловіка звуть «дядьком», а жінку «тіткою», а молодь «сестрою» й «братом». Та й тепер в сім'ї мати ближча до дітей, навіть дорослих, з нею радяться про шлюб; батько ніби чужий інтимно дітям і далекий від хатнього господарства: він десь у дорозі, на полі—лузі; мати доглядає хатнє господарство: дробину, птицю, молочне хазяйство, пряде, тче, продає все це на себе, працює на городі, доглядає овчече господарство; це сліди того жіночого господарства—хліборобства з мотикою, копаницею, що його вели жінки сами чи з челяддю. До речі сказати, що челядь—це раби й «домочадці», увесь рід молодой—«челядь»; тому, видно, й становище рабів не було таке зле й підлегле в родових сем'ях, яке було пізніше в капіталістичних господарствах, заснованих на рабській праці, тому й становище тієї жінки, що йшла заміж по згоді з молодим і ставала добровільним членом чоловікового роду, не могло бути занадто підлеглим, бо й велика полігамічна сім'я могла бути лише в багатих і дужих родах, що накуповували й удержували більше жінок.

Зауважимо, що й досі по наших селах є «грища», куди приходять парубки на гулянку й з інших сусідніх хуторів та сіл; грища ті иноді звуть «колодками», бо гуляють наче-б то на колодках—деревні, що її складено на нову будівлю під чийсь двором; взимку ходять на вечорниці й досвітки, де дівчата й парубки гуляють, а потім сплять покатом.

Всі ці досвітки й грища вважають за темний пережиток якогось давнішого групового шлюбу, коли ще не було ні поліандрії, ні полігамії, а ці організації молоді є пережитки первісних молодечих організацій, коли молодь виділяла від дорослих і підготовляли до дорівності. Молодь, що колядує й щедреє, збирає потрібні продукти на свої організації; можливо, що колись збирала вона на родові племінні пирування й пожертви.

В сфері поземельних стосунків сучасності бачимо пережитки родового й громадського (общинного) землеволодіння й землекористування: не лише спільні пасовиська, а й право випасати на толоді, спільні лози, часом луги, гаї; таке спільне громадське користування звуть у Городнянському повіті, за яких 40—50 вер. від Чернигова, сярбинним: кожний громадянин є сярб, що має право на свою пайку (долю) лози, лісу і то не в натурі, не на певному участку, а рівне абстрактне право вирубати, накосити.

Оці групи сьабрів і є пережитки роду, а сьабри, що цілою громадою використовують якесь урочище, то є рід, що осівся громадою і що колись мав землю в спільному користуванні; сліди цього знати з помірків; громада, що вийшла з роду, володіла й користувалася всіма землями села, а потім в індивідуальне користування перейшли кращі уподобані й відібрані індивідуально участки, «погної», виділені й виміряні, тому і по цей день їх звуть «помірками», «погноями».

Як рід ділиться на індивідуальні сім'ї, знати з інституту «отариці»: коли в старій сім'ї оженився син і взяв за жінкою посаг (найчастіше молодій її родичі дарують телицю, дробину), то це майно є власна доля (пайка) молодого подружжя в спільному господарстві наче-б родовому, прибуток з цієї пайки—їх прибуток, до неї додаються й приватні заробітки молодого подружжя; оце маленьке майно, господарство, прибутки молодого подружжя й звуть «отарицею», себ-то маленькою отарою, рівняючи з більшою, родовою отарою. З цього терміну «отариця» знати, що інститут цей дуже давній, скотарського побуту, коли «худоба» й отара була головним багатством, «товаром». Добачаємо тут і право жінки, що прийшла з иншого роду, принісши в посаг якесь майно; це свідчить про певну самостійність жінки, що спирається на свою економічну базу, яка стає й базою сім'ї, що зароджується й згодом виділяється із старого роду в молоду родину.

Села носять родові назви: Сябрічі, Кувічічі; це роди осіли в громади коло городищ, або розрослися з роду в громаду; правда, ми не можемо, за рідкими винятками, простежити, як переходили ці громади від родів, бо був і одплив і приплив населення і хто зна, звідки прийшли ці Сябрічі й Кувічічі. Та найбільше одних пережитків родової старовини в місцевості, що тягнеться від Чернигова до Любеча, власне в Любецькій окрузі, що межує з Дніпром. Часом де-небудь і над Дніпром рід звуть плем'ям, тому в старовину певне між родом і плем'ям не було тієї ріжниць, яку ми надаємо, бо власне й корінь слів «рід» і «плем'я» з розуміння семазіологічного ніби один.

Роди жили в первісному комунізмі, а проте рівності не знати: раби—власність роду чи родини; підлегле становище жінки та її породження, парубки, хлопці; підвищене становище чоловіків, як голів родини, роду; певне були й бідні роди і такі, що забагатіли; багатіли також і голови родів, племін від торговельних, рабівницьких операцій, про що свідчать і великі клади і пишні похорон (а поруч його похорон, де один рискаль, як у могилі № XVIII). В дальшому ця ріжниця між окремими родами мусіла зростати, і родове життя відходить від давніших звичаїв. Пережитки старовини зберігались по селах, а в містах складався новий побут.

Микола Макаренко.

БОРЗЕНСЬКІ ЕМАЛІ Й СТАРІ ЕМАЛІ УКРАЇНИ ВЗАГАЛІ.

МЕТАЛЕВИХ речей прикрашених емалею в жолобках, на території східно-європейської рівнини до цього часу знайдено досить багато. Все це речі людських окрас: пряжки, застібки, фібули, браслети, персні, ланцюжки, шпильки, привіски, підвіски, то-що. Починаючи від Кавказу аж до Пермських лісів і від Уральського крижу до Балтики та Прикарпаття таких речей як у могильниках, так і окремо знайдено сотки. Вони дуже різноманітні і стилем і технікою, але після уважного вивчення матеріалу, форми, техніки та системи орнаментативної в них не так уже й важко розібратися. Вони різні і своїм походженням, і часом, коли виникли.

Спробу розібратися в цих емалевих виробках зробив колись російський учений О. А. Спіцин у своїй праці: «Предметы съ выемчатою эмалью»¹. Схема, що її накреслив цей автор, з нашого погляду правильна і може залишитися для дальших дослідників як схема, збудована на певному матеріалі. Але тепер, коли матеріалу є далеко більше, до цієї схеми багато чого довелося б додати й деякі погляди змінити.

В цій невеличкій праці ми публікуємо про декілька речей, прикрашених емалею,—речей у тому стилі, що в названій праці Спіцина їм присвячено багатий відділ під назвою емалей аланських і що їх зараховує він до VI—VIII сторіччя.

Маємо нагоду описати невеличкий скарб речей з глибокого минулого нашої України. Нижчезазначені речі ласкаво дозволила нам описати й опублікувати власниця їх, вельмишановна Катерина Миколаївна Антонович-Мельник. Приблизно в 1900-х роках небіжчик В. Б. Антонович одержав зазначені речі в подарунок від І. І. Білозерського з Борзенського повіту на Чернігівщині, як знайдені в околицях Борзни.

Зовнішній вигляд речей, їх так звана патинізація і міра цілості дають підставу гадати, що ці речі перебували десь у сухому ґрунті, можливо в піску, куди з повітря доходило досить кисню, щоб утворити ту патинізацію, яку ці речі мають і яка утворюється на міді й на бронзі лише тоді, коли є зазначені умови, протягом великого часу.

¹ В «Записках Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Имп. Русскаго Археологическаго Общества», т. V, вып. 1, СПб, 1903, ст. 149—192.

Ці речі такі:

I. Дві металеві з червоною емалею фібули (застібки) відомого в археологічній дисципліні типу, з трикутньої довгої прорізаної платівки, що завершується ромбічною хрестуватою окрасою (табл. I).

II. Три прорізні металеві бляхи, також з червоною емалею, з'єднані довгими платівками та кільцями, що утворювали всі разом окрасу (табл. II, III).

Небагато речей, але речі ці такі важливі, що заслуговують всебічної уваги і разом з іншими речами тієї-ж таки матеріальної культури дають не мало корисних даних. Почнемо з їх опису.

I. Фібули. Користуюсь цим загально вживаним терміном для визначення застібки, що на кшталт сучасної так званої англійської шпильки з'єднує два краї, дві поли тканини людської одєжи. Їх призначення не викликає жадних суперечок. Відзначаю цей факт у протилежність тим речам, що далі будемо описувати.

Фібули мають форму високого й вузького прорізного трикутника з мідяної платівки. У цього трикутника при його основі виступають униз два кінці, що крізь них проходить залізний шпеник (вісь). На вісь навинуту дратяну мідяну-ж пружину, що через неї пружинить голка, яка лежить мало не на всю довжину трикутника під платівкою. Трикутник вінчається вгорі ромбом, що відокремлюється від площі трикутника пружком і ніби являє собою самостійне ціле. Три кутки ромба мають масивні кружки. Крім цього в трикутника вгорі, нижче від пружка є з боків дві маленькі круглі петлі з наскрізними круглими дірками.

Площину платівки орнаментально розроблено по чотирьох поземних ділянках-смугах таким чином, що і прорізі, і невиняті частини металу своїми формами дають враження одного орнаментального цілого. Не можна сказати, що окраса фібули полягає виключно в частинах невірзаних, або навпаки, бо одне доповнює друге.

Крім того, до цієї орнаmentaції, цілком геометричного й до того-ж формального характеру, що заснована на явищах світотіни, майстер додає кольорову проблему. Як у нижній смузі, так і в кружечку, що в центрі дальшої над ним смуги, а також у середньому трикутнику верхньої смуги, є орнаментальні елементи емалевого походження, червоного кольору тону вермільйон і трохи темніші. Емалі є також у верхньому ромбіку й на трьох кружках, що розміщені на кутках ромбу. Всю нижню вузеньку смужку, що розміщена над пружиною, прикрашено емалею. Від металу тут залишається лише вузенька рамочка, що тримає й обмежує емалеву масу. В тому місці платівки, де ця вузенька емалева смужечка відокремлюється від дальшої над нею ділянки—прорізної, на бічних рамках є невеликі горбки, утворені частиною незрізаного з боків трикутника ребра металу, зрізаного на всю височину фібули, за винятком цієї точки.

Друга ділянка, середня, має орнаmentaцію виключно геометричного характеру, що утворена круговими: середнім маленьким кружком, прикрашеним емалею, та двома бічними півколами, що своїми

кінцями повернені до бічних рамок платівки. Середину цих півкіл і просторинь між кружком та ними вийнято, прорізано.

Третя ділянка, що займає середину платівки, прикрашена двома стоячими довгими трикутниками, вирізаними з металу платівки. Вони стоять на вузенькій поземій перетягці. Такі перетяжки відділяють смужки одну від одної. Середня між трикутниками прорізь також має форму трикутника, поставленого в протилежному напрямкові—вниз вершком.

Четверта й остання ділянка прикрашена одним трикутником, залитим червоною-ж таки емалею та двома прорізями з його боків.

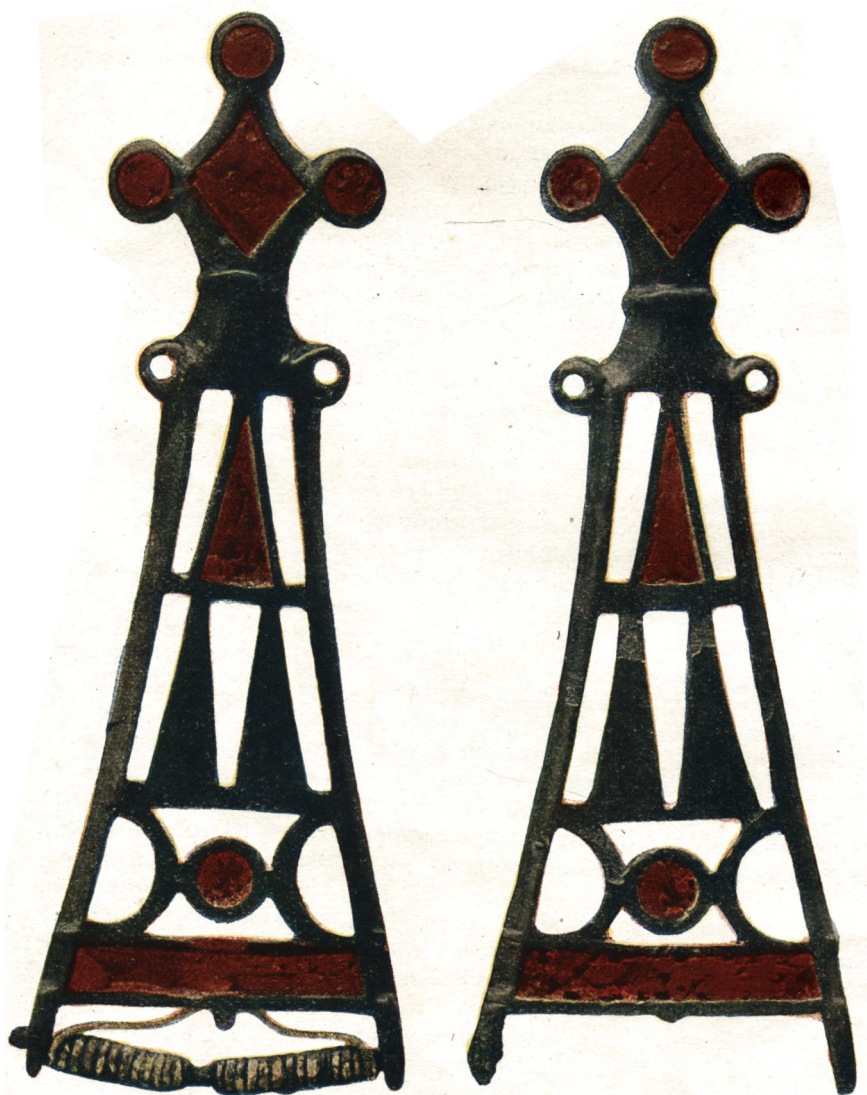
Ромб і кружки, що на кутках його, також залито червоною емалею.

На другому боці (зісподу) всю ту частину платівки, що має прорізь, мало не на половину її глибини видовбано, половину маси знято. А на всю первісну глибину платівки залишилися бічні рамки, що обмежують фібулу. В ромбічному-ж (хрестуватому) вершку також залишилася всюди первісна його глибина. Такі особливості не випадкові. Вони виникли з міркувань цілком практичних і ось чому. Коли-б усю платівку фібули залишено було цілою, не вирізано було жолобка в прорізній її частині, то ця більша частина фібули мала-б далеко більшу вагу і тому перетягувала-б фібулу на один бік. Те-ж саме було-б і тоді, коли-б вирізка йшла далі, на хрестуватий вершок, себ-то відношення ваги не змінилося-б.

Майстер зрізав на половину глибини платівку, в прорізній широкій частині її залишив первісну глибину в хрестуватому вершку й тим зрівноважив більшу вагу фібули. І тепер фібула, коли її підперти на половині віддалення від кінців, не нахилється ні в той, ні в той бік.

Зісподу, під нижньою вузенькою ділянкою, що вся вкрита емалею, вирізана з того-ж самого металу петля; в неї проходить тоненька частина дроту, що потім поволі грубшає, обвиває залізну вісь і має тримати голку. Голки в обох фібулах нема, бо її обламано. Зісподу-ж таки, в тому місці, де з'єднується основна платівка трикутника з ромбічним вершком, є гачок—приємник для голки. Зроблено його з грубої платівки й прилютовано в перпендикулярному напрямкові до площі ромбічного вершка.

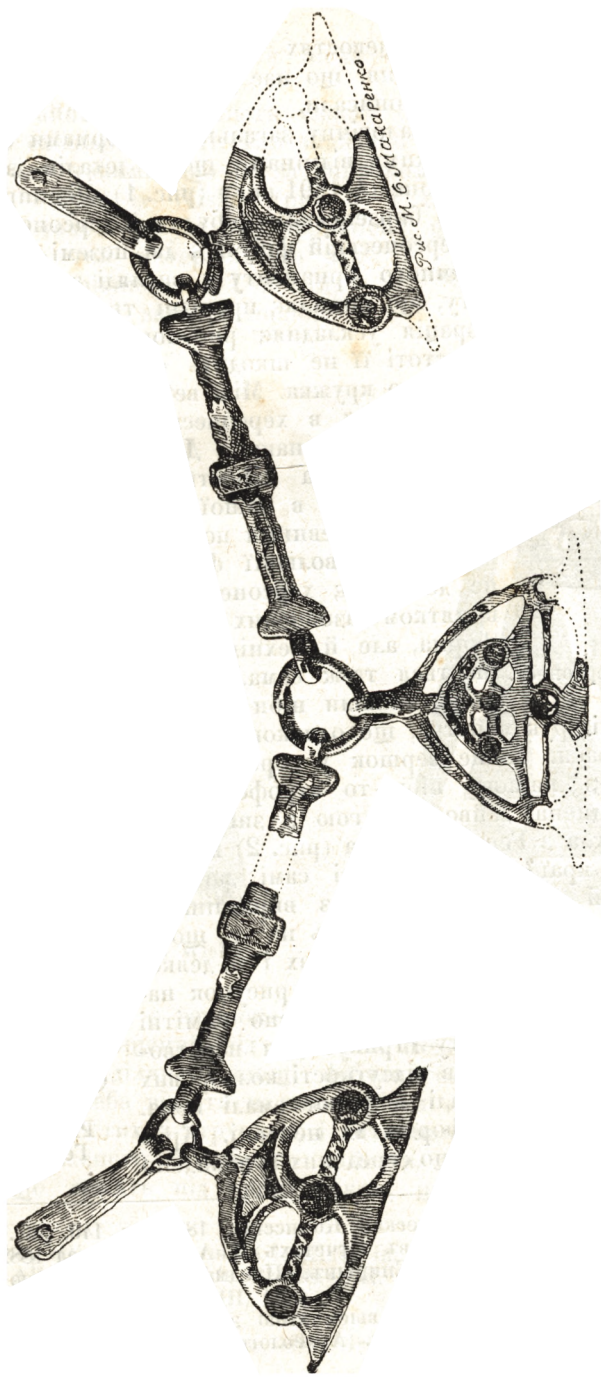
Нащо зроблено було дві дірки в бічних круглих виступах, що розміщені у верхній частині фібули, — невідомо. Але-ж здається можна припустити тільки таке тлумачення: там могли бути привішені якісь окраси—привіски з м'якого матеріалу на взір китиць (м'якого тому, що всякий твердий, як метал, залишив-би які-небудь сліди, а в даному разі не помітно абсолютно ніяких порушень первісної різни ребра). Можливо, що такі окраси потрібні були тут, щоб закрити кінець голки та приємник, який завдяки височині останнього підіймав високо від поверхні тканини цю частину фібули. Такі виступи з дірками є й у інших аналогічних фібулах, але ці дірки не обов'язкові, не завжди трапляються.

Борзенські емалі (фібула)

Борзенські емалі (особиста окраса)

Таблиця III. Привіски з ланцюгами.

Розгляньмо, в яких місцевостях трапляються фібули з такою формою й технікою виконання, що нас у даному разі цікавлять і якими описали.

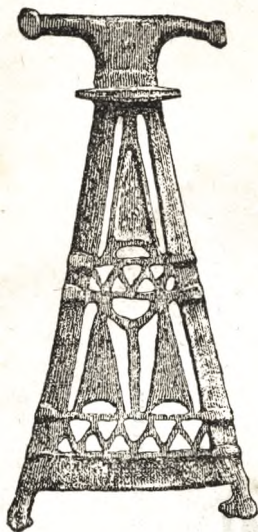

Рис. 1.
Фібула з Херсонеса.

Аналогічну загальними формами фібулу, але з деякими відмінами що-до деталей, знайдено в Херсонесі¹ 1891 року (рис. 1). Різниця між нашою борзенською фібулою й херсонеською така: в херсонеській фібулі є дві поземі смуги геометричного орнаменту у вигляді звичайного зигзагу, що розділяє прорізи трикутники. Ця декорація ускладняє рисунок. Наша — простіша. Простоті її не шкодить смуга з півкола та середнього кружка. Між вершком і самою платівкою фібули в херсонеської — високий пружок, якого нема в нашої. Далі — вершки в фібулах неоднакові: два паростки херсонеської фібули замість ромба в нашої — якась атрофія цілого, утвореного певними потребами.

Що-до еволюції форм, то ні наша фібула не доповнює херсонеську, ні остання нашу, за винятком зазначених смуг зигзагу. І не тільки форма, але й техніка залишається та-ж сама. Обидві вони вийшли ніби з однієї

майстерні з-під рук майстра, що однаково розумів форми й окраси. Лише вершок у херсонеській, порівнюючи з нашою, ніби-то атрофований і фібула ускладнена зайвою смугою з зигзагами.

Далі — фібула з Гертруденгофа (рис. 2) в Прибалтійському краї²; вона має ті самі загальні форми, що й херсонеська, але з виразнішими ознаками виродження. Не дивлячись на те, що її форми повторюють у загальних рисах і до деякої міри в окремих частинах загальний рисунок нашої фібули, сліди виродження виразно помітні і в деформації орнаменту (трикутники перетворено на певні плями), і в відсутності кольорових елементів — гнізда для емалі й самої емалі нема. Самі прорізи дрібніші, форми їх непевні. Крім того той комплекс речей, що серед них її знайдено

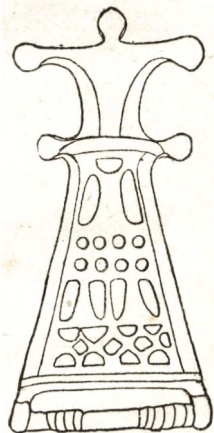

Рис. 2. Фібула з Гертруденгофа.

¹ «Отчетъ Имп. Археологической Комиссіи», 1891, ст. 140, рис. 153; «Альбомъ рисунковъ, помѣщенныхъ въ Отчетахъ И. Арх. Ком.» за 1882—1898 гг., СПб., 1906 г., ст. 108, рис. 570; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», ст. 154, рис. 147.

² А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», «Записки Русской и Славянской Археологіи Имп. Русск. Археологич. Общества», т. V, ст. 161 і 163, ч. 173.

в попелнищі, що залишилося після спалення небіжчика, свідчить про пізніє її походження.

Надзвичайно приваблюють своєю простотою й стрункістю дві фібули із східньої Пруссії. Там знайдено їх у могильниках з іншими речами, але такими, що їх за винятком деяких важко з певністю датувати. Фібула із Wiska¹ (рис. 3) і далі—фібула з Grüneiken'a² (рис. 4) (а також фібула з Moythienen³, що доповнює перші дві)—от поки-що той матеріял, що з ним можна порівнювати. І в тій, і в другій фібулі замість нашого

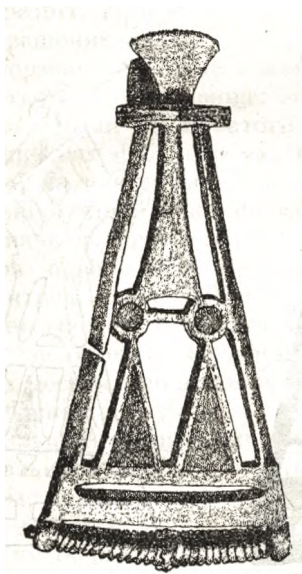

Рис. 3. Фібула з Wiska.

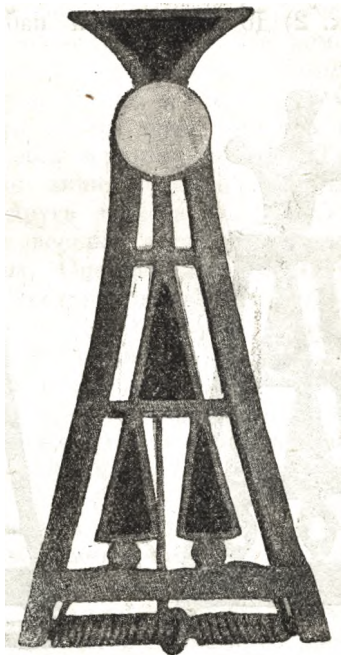

Рис. 4. Фібула з Grüneiken'a.

хрестуватого ромба є вершок—невеличкий трикутник, що ледве прикриває гачок, уміщений під вершком. Поземі вузькі смуги, що розділяють окремі ділянки площі фібули, сходять на ледве помітну стрічку. Але треба віддати належне фібулі з Grüneiken'a. В загальних її формах, простих і струнких, і витриманих прорізах, відчувається рука урівноваженого й доброго майстра. Вершок її займає великий кружок, що лежить під трикутником; цей кружок трохи порушує

¹ Bujack, «Die Bronzen mit Glassfluss im Prussia-Museum» (у «Sitzungsberichte der Alterthumsgeschichte Prussia», H. XVI, 1891, ss. 189—191); Tischler, «Ostpreussische Gräberfelder», III, 1879.

² Ibidem.

³ E. Hollack und F. E. Peiser, «Das Gräberfeld von Moythienen», Königsberg 1904, Abl. 33.

вражіння витриманости форм своїм розміром, але-ж усе-таки вся фібула дає вражіння речі в строгому стилі.

Фібули, найбільш подібні до борзенських і загальними формами, і ідеєю їх окрас, знайдено в таких місцях: 1) Дві фібули в селі Ромашки, Васильківського повіту на Київщині¹ (рис. 5 і 6). Одна з них простіша своїми формами й відзначається брутальною роботою, друга-ж близько нагадує, навіть деталями, борзенську. Присутність у цих фібул вершка з такого-ж самого хрестуватого ромба більш зближає їх. 2) До деякої міри наближається до нашої і фібула з села

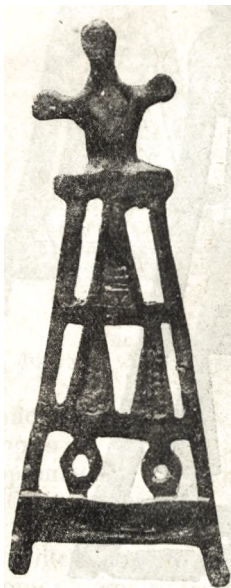

Рис. 5.
Фібула з с. Ромашок.

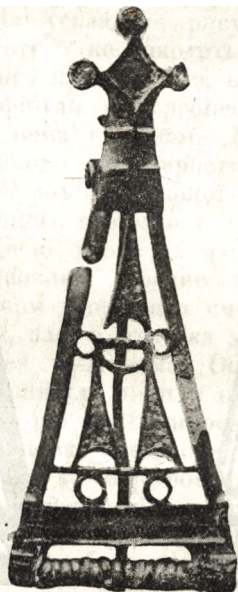

Рис. 6.
Фібула з с. Ромашок.

Рис. 7.
Фібула з с. Черняхова.

Черняхово Київського пов.² (рис. 7). Але вона, подібна своєю загальною формою, має непомірно розвинений вершок—той таки ромб з окрасами на його кутках. З цієї частини утворюється ніби-то окрема частина, окрема окраса. Таке переродження свідчить про останні часи в розвитку наших форм. 3) Про те-ж саме явище в еволюції форми фібули каже і уламок фібули, знайдений у с. Михайлівці Васильківського повіту³. В ній немає загальної стрункости, вершок

¹ Б. И. и В. Н. Ханенко, «Древности Приднѣпровья», Выпуск IV, К., 1901, табл. VII, чч. 196 та 197; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», «Записки Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Имп. Русск. Археол. О-ва», т. V, ст. 173, рис. 214 та 216.

² А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 173, рис. 212.

³ Б. И. и В. Н. Ханенко, «Древн. Приднѣпр.», вип. IV, табл. VII, ч. 193; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», ст. 173, ч. 213.

атрофувався. В рисунку багато дрібниць. 4) Кусок такої самої фібули (вершок її) з с. Старосілля Черкаського пов. переховується в збірці Ф. Ф. Кундеревича в Києві¹.

Ще далі—не повні аналогії, через брак частини вершків, але виробом дуже близькі до наших фібул, знаходимо в славетному скарбі, що його знайшов невтомний дослідник, нині небіжчик М. І. Буличов у валу Мошинського городища (між сс. Улянино й Мошини на високому березі річки Пополти, Калужької губ.).

В цьому скарбі, що являється виключним і кількістю речей, і їх пристосуванням, маємо десять фібул тієї-ж форми, тієї-ж композиції і однаковою технікою виконаних, і одну фібулу трохи відмінну від попередніх, крім решти речей в тому-ж стилі і з такою-ж технікою, прикрашених емалею. Ці десять фібул мають єдину помітну відмінну від борзенських лише в композиції своїх вершків (рис. 8). Тут спостерігається одне явище: вершок—має лише половину подібного до нашої фібули хрестуватого ромба. Друга відміна їх така: жадна з мошинських фібул не має в своєму вершку виступів з дірочками в них, як це зроблено на борзенських. Оце всі відміни. Далі—борзенські й мошинські фібули—рідні сестри. Звичайно, речі, що їх виконано не штампом, не відливано з однієї форми, будуть мати кожна окремо яку-небудь особливість і цим будуть між собою різнитися. Такі дрібні відміни є й на фібулах, що ми їх порівнюємо (кожна з мошинських, а також і з борзенських). Ці відміни полягають виключно в орнаментативі, досить різноманітній у тих десяти, що входять у мошинський скарб, і в деталях техніки вироблення.

Кільцями мошинські фібули з'єднано в ланцюжки, та ще й досить брутального сорту і розміщено їх у симетричну систему; це дало привід деяким ученим твердити, що таким чином складений ланцюжок з фібул є ні що інше як окраса кінської гнущечки². З таким твердженням можна погодитися лише в одній його частині,—що це дійсно окраса, і ні в якому разі не далі. Думку Толстого й Кондакова не визнав бар. де-Бай³ і сам Буличов⁴, посиляючись на де-Бая, здається хоче приєднатися до такої думки як бар. де-Бай.

¹ В цій цікавій збірці є ще декілька речей тієї-ж культури: а) підковувата пряжка з кружками на кінцях, прикрашеним емалевим хрестом з розширеними кінцями (з Коночі Черкаського повіту); б) велика фібула з поперечними перетяжками, широкою основою, зігнута в двох протилежних напрямках, типу такого, як у Спідина («Предметы съ выемчатою эмалью...», рис. 183, 215, 282), з села Шепіўки Сквирського пов.; в) дворога привіска, з емалевими кружками на обох різках, з с. Гути на Київщині.

² «Русскія древности въ памятникахъ искусства, издаваемыя гр. Толстымъ и Н. Кондаковымъ», вып. III, СПб., 1890, стор. 152—154; «Византийскія эмали», Собрание А. В. Звенигородскаго; «Исторія и памятники византийской эмали», Соч. Н. Кондакова, СПб., 1892, ст. 32.

³ Le Baron J. de Baye, «Les bronzes émaillés de Mostchina gouvernement de Kalouga (Russie)», Paris, 1891.

⁴ N. de Boulitchov, «Fouilles de la Russie Centrale. Kourgans et Gorodietz», Москва, 1900, p. 17.

Отже-ж Н. Кондаков в своєму великому творі¹ (між иншим переповненому фактичними помилками) рішуче висловлюється, що мощинські речі є кінська гнуздечка та удила. О. А. Спіцин² утримався від такого визначення і схиляється до цілком правдивого та єдино можливого тлумачення цих речей. Вони можуть бути людською тільки окрасою, скажім, жіночою, нагрудною, і саме те, що Кондаков репродукує на стор. 32 свого великого твору під назвою «узды», і є окраса на груди. Первісне їх призначення, крім привіски з трьох частин, — фібули. Такі людські окраси у вигляді ланцюжка було вперше знайдено шістдесят років тому у Виленській губ., де було знайдено чудову що-до краси окрасу; тоді перші археологи правильно поясняли їх призначення і помилилися лише в хронологічній даті: зарахували їх до так званих діядем (в усякому разі до окрас людських) і до класичної доби³. Але з легкої руки Кондакова стали вони відомі як кінська «збруя». Він каже: «число этих предметовъ, а главнымъ образомъ ихъ почти исключительная принадлежность къ разряду конскихъ и воинскихъ уборовъ... указываетъ намъ на совершенно самобытное явленіе ранней восточно-славянской культуры»⁴. Дуже цікаво було-б почути від поважного історика мистецтв ті мотиви, що він на їх підставі так рішуче й так безапеляційно зараховував усю цю серію металевих окрас з емалею до кінської збруї. Але-ж на наші питання праця його не дає відповіді: ніде в усьому величезному творі він не дав жадних пояснень, чому він вважає такі окраси за кінські. Тимчасом основне правило для всякого археолога, коли він видає паспорт якій-будь речі, і яким користуються і інші дисципліни знаннів: «десять раз одмір, а потім лише відріж».

Ми розглянули фібулу, що її призначення не викликає абсолютної ніяких суперечок: прорізна трикутна платівка з емалевими гніздами, пружина, голка, вісь, що входить своїми кінцями в два бічні виступи, приємник для голки на другому кінці, прикритий вершком,—порівняємо її тепер з тими речами в мощинському скарбі Н. Буличова, що мають ланцюжок і, як бажає Кондаков, повинні бути кінською окрасою: 1) зовсім подібні платівки з прорізним геометричного характеру узором, з емалею у відповідних місцях; 2) внизу—два бічні виступи; 3) крізь них проходить вісь; 4) на осі закручена пружина; чи є із зворотнього боку під вершком приємник, чи він зламаний, або одрізаний, коли пристосовувано фібулу до грудної окраси,—не відомо (на знімку не видно, а мій особистий огляд був давно—не пам'ятаю).

Цілком механічне з'єднання двох зовсім однакових формою окрас, що вийшли з-під руки майстра з иншою метою,—безперечне. Фібули

¹ «Исторія и памятники византийской эмали» (Собрание Звенигородскаго), СПб., 1892, ст. 30—33.

² А. Спидынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 180.

³ Гр. К. Тышкевичъ, «О курганахъ въ Литвѣ и Западной Руси», Вильна, 1865, стор. 35; hr. Konst. Tyszkiewicz, «O kourganch na Litwie i na Rusi Zachodniej», Berlin, 1868, стор. 61.

⁴ «Исторія и памятники...», стор. 30.

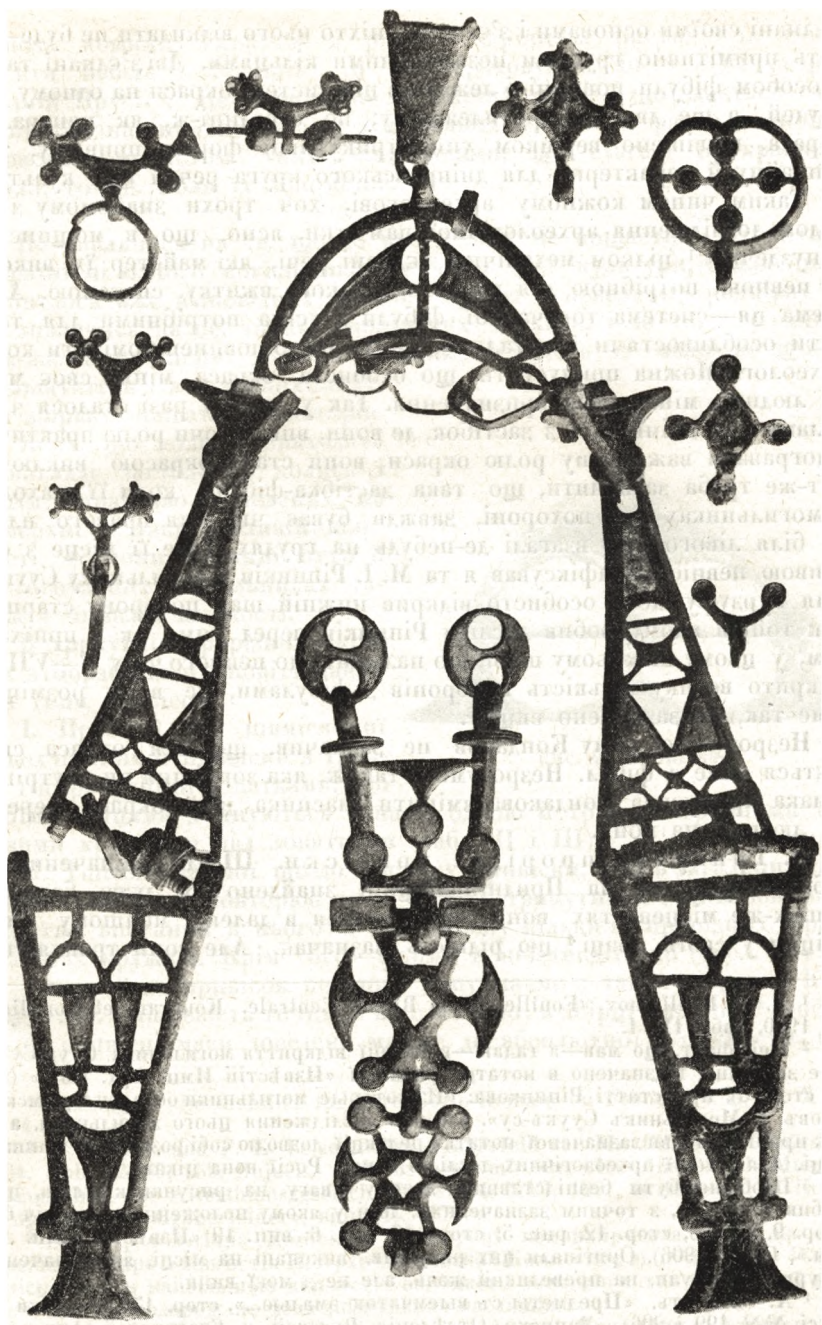

Рис. 8. Фібули Мошинські.

з'єднані своїми основами і з'єднані—ніхто цього відкидати не буде—до-сить примітивно грубими незамкненими кільцями. Дві з'єднані таким способом фібули повинні-б лежати в цій системі окраси на одному боці грудей, а ще дві—на протилежному; по середині-ж, як центральна окраса, підвішено вершком униз трикутної форми привіску, таку звичайну й характерну для дніпровського круга речей цієї культури.

Таким чином кожному археологові, хоч трохи знайомому з методом дослідження археологічної пам'ятки, ясно, що в мошинській «гнуздечці»¹ цілком механічно з'єднані речі, які майстер їх виконав за певною, потрібною для певного-ж такого вжитку, системою. А система ця—система тогочасної фібули з усіма потрібними для такої мети особливостями й деталями, що їх легко повинен помітити кожен археолог. Можна припустити, що особиста окраса міняє своє місце на людині, міняє своє призначення. Так у даному разі сталося з фібулами—їх змінили, і з застібок, де вони, виконуючи роль практичну, відігравали важливішу роль окраси, вони стали окрасою виключно. Тут-же треба зазначити, що така застібка-фібула, коли її знаходять у могильниках при похороні, завжди буває чи біля правого плеча, чи біля лівого, або взагалі де-небудь на грудях. Таке її місце з особливою певністю зафіксував я та М. І. Ріпників у могильнику Суук-Су біля Гурзуфу, де я особисто відкрив нижній шар похорону старший, ніж той, в якому робив досліди Ріпників перед тим, як я приїхав². Там, у цьому нижньому шарі, що належить до певного часу V—VI вв., відкрито велику кількість похоронів з фібулами, де вони розміщені саме так, як зазначено вище³.

Незрозуміло, чому Кондаков не зазначив, що вся окраса складається саме з фібул. Незрозуміло також, яка зовнішня чи внутрішня ознака примусила Кондакова змінити власника цієї окраси, перейти від людини на коня.

II. Трикутні прорізнi привіски. Що-до зазначених виробів—окрас, то на Придніпрянщині знайдено їх дуже багато, в інших-же місцевостях вони трапляються в далеко меншому числі. Спідин у своїй праці⁴ цю рідкість зазначає. Але вони трапляються

¹ N. de Boulitchov, «Fouilles de la Russie Centrale. Kourgans et Gorodietz», M., 1900, табл. IX, 1.

² Цей факт, що мав—я гадаю—в історії відкриття могильника Суук-Су чимале значіння, відзначено в нотатці редакції «Извѣстiи Имп. Арх. Ком.» (вип. 19, стор. 3), при статті Ріпникова: «Нѣкоторые могильники области Крымскихъ готовъ. I. Могильникъ Суукъ-су». Історію дослідження цього могильника, а також причини появи зазначеної нотатки редакції дозволю собі розказати в іншому місці. Для історії археологічних дослідів в кол. Росії вона цікава.

³ Щоб не бути безпідставним, зверну увагу на рисунки кістяків, що я зробив з натури, з точним зазначенням, де й у якому положенні кожна річ була (стор. 9, рис. 3; стор. 12, рис. 5; стор. 16, рис. 6; вип. 19 «Извѣстiи Имп. Арх. Ком.», СПб., 1906). Оригінали цих рисунків, виконані на місці, як зазначено, з натури,—загинули, на превеликий жаль, але не з моєї вини.

⁴ А. Спидинъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 172 (нотатки при описі №№ 199 і 206), «Записки Отдѣленія Русской и Славянской Археологiи Имп. Русск. Археол. О-ва», т. V, вып. I, СПб., 1903.

й поза межами України: в різних варіантах рисунку їх можна знайти навіть у Франції¹, де їх зараховують до V—VI стор., в східній Пруссії². Це—привіски до інших окрас, що здається самостійного значіння не мають, а вживаються завжди разом з іншими окрасами—намистом, тими ланцюжками, що взагалі прикрашають груди, то-що. Роля їх допоміжна.

Не дивлячись на те, що до цього часу не пощастило відкрити на Україні ні одного могильника з речами цієї культури, а для цього вживалося вже відповідних заходів, правда в невеликих розмірах³,— не дивлячись на це, таких випадкових знахідок і до того в одних і тих-же самих місцях зібрано чимало. Кількість їх мало не щодня збільшується і в музейних залах, і в збірках приватних аматорів.

Ясно, що коли їх знаходять у вигляді загублених колись і потім випадково знайдених на поверхні в такій великій кількості, то вони повинні бути й у тогочасних могильниках також у чималій кількості.

В трикутних прорізних окрасах з Борзенського повіту маємо два типи привісок:

I. Простий тип півмісячної трьохчастинної привіски з трьома гострокутними лопатками, що своїми кінцями з'єднуються одна з одною й трьома червоними емалевими кружками над лопатками (табл. II і III).

II. Тип складнішої що-до рисунку привіски, яка в загальних своїх формах два рази повторює ту-ж форму трикутника (один зовнішній і другий вписаний в нього) і має більшу кількість прорізних дірок і емалевих кружків. Крім того—форми в неї тендітніші (табл. II і III).

Аналогії до привісок першого типу маємо в таких місцях: з Київської губ. (місцевість точніше не означено) в збірці Ханенка⁴ (рис. 9). В цій привісці маси доведено майже до абсолютної тотожності, ніби

Рис. 9. Привіска.

¹ Boulanger, «Le mobilier funere Gallo-Romain en France», t. II, pl. XXVI, ч. 14.

² E. Hollack und F. E. Peiser, «Das Gräberfeld von Moythienen», Königsberg, 1904, Abb. 32, 69, 159; Bujack, «Die Bronzen mit Grasfluss im Prussia-Museum» (Sitzungsber. der Alterthumsgesellsch. Prussia, t. XVI, 1891, ss. 189—191); Tischler, «Ostpreussische Gräberfelder», вып. III, 1879.

³ Имп. Археологична Комісія в 1906 році командувала мене на Лівобережжя Дніпра («Извѣстія И. Археологической Комиссии», вып. 22, стор. 47—49), в місцевості з найбільшою кількістю випадково знайдених там речей цієї культури, але ця подорож не дала позитивних наслідків.

⁴ «Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко», «Древн. Приднѣпр.», выпускъ IV, табл. VIII, ч. 252.

її відліто з однієї форми. Тимчасом тут-же треба зазначити, що всі такі привіски—різані, а не відліті, і тому точного повторення не може виникнути. Друга привіска, близької форми, з незамкненими гострьками, менших розмірів, походить з Ліпляви Полтавської губернії (на Переяславщині)¹ (рис. 10). Третя привіска, також дуже близька і зовнішньою формою і орнаментациєю, походить з околиць Охтирки на Харківщині (знайдено її там на дюнах²).

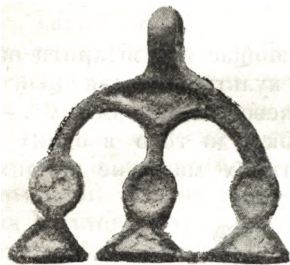

Рис. 10.
Привіска з Ліпляви.

Далі, більш розвинений перший тип привісок стає відомий в Межанських курганах Виленської губ.³ Але тут форма трьох ріжок загублена: в одній всі ріжки злиті один з одним своїми кінцями, крім того до них додані з боків копістки на взір крил, що заповнюють порожні місця між ріжками; в другій ці елементи ще більш деформовані таким чином, що проста ідея півмісячної привіски з трьома окремими ріжками і з трикутниками на кінцях їх перетворилася на загальну форму бляшки з півкруглим вершком і з основою, що йде по рівній простій. Просторинь-же між цими рисами, що обмежують, заповнено цілком геометричною орнаментациєю, що складається з трикутників і кружків, залитих червоною емалю (рис. 11 і 12).

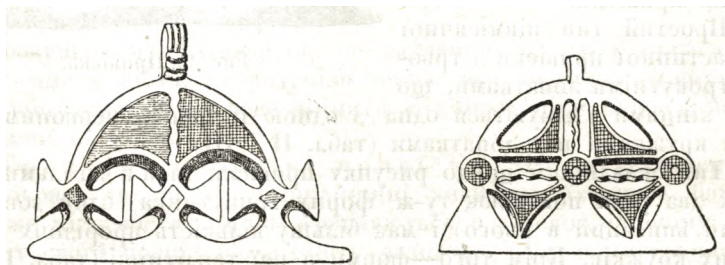

Рис. 11 і 12. Привіски з Межан.

Таким чином, перед нами в останній з описаних привісок тип ніби-то новий—тип трикутної платівки, де майже непомітно про-

¹ Собр. Б. И. и В. Н. Ханенко, «Древн. Приднѣпр.», вып. IV, табл. VIII, ч. 244.

² А. Спицынъ, «Археологическій альбомъ», в «Запискахъ Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Имп. Русск. Археол. О-ва», т. XI, Петроград, 1915, стор. 227, рис. 4.

³ Ө. Покровский, «Къ изслѣдованію кургановъ и городищъ на восточной окраинѣ современной Литвы», «Труды IX Виленскаго Археологическаго Съѣзда», т. II; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалю...», в «Запискахъ Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Имп. Русск. Археол. О-ва», т. V, стор. 167, рис. 181, ч. 6—7.

різних частин, а головне—де металева маса, і вся декорація її скупчена на кольоруванні емалею, що так рясно вкриває широкі просторони металевого поля. Ясно, що первісна форма виродилася. Майстер дбає не про красу форм, а про кольорові сполучення. А це знаменує иншу добу, ніж та, що створила перший тип.

Борзенська бляшка другого типу в загальній формі трикутника також уже досить попсована і тому не може дати повного уявлення і незнайомому з цими речами. Але-ж повна форма ясна (табл. III).

Нижня частина цієї привіски відламана. Від неї залишилася лише центральна частина в формі трикутної лопатки, що очевиднож з'єднувалася з двома такими-ж бічними. Вище від цієї відламанної частини—кружок з червоної емалі. А над ним рядом—повторення привіски трикутної форми, тієї привіски, що ми вище розглянули,—першого типу з усіма належними сюди елементами: трьома лопатями, трьома кружками червоної емалі над кожною лопаттю. Нарешті ця внутрішня привіску охоплює зовнішня. Прорізи тут доведені до максимуму. Металу залишено лише стільки, скільки потрібно, аби з'єднати один з одним окремі елементи, що складають привіску, та щоб тримати червоні емалеві окраси. Прорізи частини бляшки займають більшу площу, ніж невірзані. Тут яскраво спостерігається одне явище, почасти вже зазначене: вся зовнішня форма бляшки-привіски у вигляді трикутника повторюється в формах внутрішнього замкненого трикутника, внутрішньої бляшки. Тут одна бляшка первісного типу вписана в другу, або—одна бляшка повторює форму другої. Форма внутрішньої бляшки відома добре, тоді як форма, що утворилася з'єднанням ніби-то двох бляшок, трапляється не так часто, і її можна зарахувати до рідких.

Ні на східно-європейській рівнині, ні на території України особливо, ні в Пруссії я не можу вказати бляшки, що мала-б цілком тожні форми з нашою. Очевидячки, поки що це є єдина річ. До деякої міри нагадує нашу своїм нахилом до ускладнення первісної форми та бляшка-привіска, що входить у систему, як я гадаю, нашійної окраси з виключного своїм значінням Межигірського скарбу¹ (рис. 13). Нагадує також до деякої міри нашу окрасу инша бляшка з не менш відомого й рідкого скарбу Мошинського² (рис. 8) (а не «Монзинського», як писав скрізь у своїх творах Н. П. Кондаков). Але вони нашу бляшку тільки нагадують, повних-же аналогій ніде не видно.

Ідею трикутної привіски (чи з роз'єднаними кінцями, чи із з'єднаними) на протязі віків і в різних країнах здійснювано в різних формах. Еволюцію ця форма перейшла велику. Спочатку була це ма-

¹ І. Хойновскій, «Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси», В. 1, К., 1896, табл. XIX, ч. 851 і стор. 166. Повторена також у О. Спіцина («Предметы съ выемчатою эмалью...», в «Записках Отделения Русской и Славянской Археологии Имп. Русск. Археол. о-ва», т. V, вып. 1, табл. XXXII).

² N. de Boulitchov, «Fouilles de la Russie Centrale. Kourgans et gorodietz», M., 1900, табл. IX, 1.

ленька проста підвіска «лунниця» з трьома відокремленими кінцями (тип—з Ліпляви на Переяславщині¹) (рис. 10), потім перейшла вона в форми складніші, як от наша бляшка першого типу і київська², і нарешті в часи найвищого розвитку техніки ускладнилася до форми, відомої з Межигірського скарбу³ (рис. 13) і з скарбу Мошинського городища⁴, де вони набувають і тендітніших форм. В дальшому розвитку ця форма вироджується і замість ясної й чіткої в системі своєї орнаментальної окраси заміняє її майже одна, схожа на трикутник платівка, в якій превалює значіння емалевої окраси з широкими площами, як от привіски з Межанських (Виленьких) курганів⁵ (рис. 12). Поруч із цією формою особистої окраси маємо багато привісок лише з двома ріжками—тип раніший ніж вищеописаний, від якого пішла й наша привіска. Їх дуже багато знайдено на Придніпрянщині, менше в Поніманському районі і ще менше в Східній Пруссії. Своєю основною схемою ці підвіски майже однакові, але-ж що-до окраси ріжків, то вони такі різнomanітні, що дають вражіння багатства формами їх окрас. Між иншим серед них трапляються і переходові форми між вищезазначеними й найпростішими, що про них іде мова⁶. Очевидячки, складніші трьохчастинні виникли звідсіля.

III. Ланцюжок. Елементом, що з'єднує, в системі окраси між трикутними прорізними бляхами-привісками, що оздоблені гніздами червоної емалі, служать дві довгі й вузькі платівки з того-ж самого металу (табл. III). Платівки-ланцюжки замикаються з обох боків невеличкими різаними з тієї-ж платівки поперечними кільцями, що охоплюють дротяне кільце з трьома кутками.

Таким чином одна лапка ланцюжка прямує від середнього кільця праворуч, друга—ліворуч. Тут на кінцях, в їх кінцеві кільця, входять дротяні кільця, і до них знизу привішено трикутні бляхи, а з боків платівчаті петлі—урванти з поперечною заклепкою для з'єднання з тим елементом, що держав усю систему окраси, чи ремінем,—здається, ним, а не иншим матеріалом, чи якимсь иншим.

Платівки-ланки після своїх кінцевих кілець мають з обох протилежних боків трикутні розширення, що двома ріжками виступають вбік; посередині-ж платівки є довгастий прямокутник, що йде в перпендикулярному напрямку до платівки. З лиця платівка на всю свою довжину має зрізані подовжні ребра.

¹ Б. Н. и В. Н. Ханенко, «Древн. Приднѣпр.», вып. IV, табл. VIII, ч. 244.

² Ibid., ч. 252.

³ І. Хойновскій, «Краткія археологическія свѣдѣнія...», вып. 1, табл. XIX, 851 (в складі шийної окраси з ланцюжків, блях і привіски).

⁴ N. de Boulitchov, «Kourgane et Gorodietz», M., 1900, pl. IX, 1 (в системі нагрудної окраси, що складалася з фібул).

⁵ Покровський, «Къ изслѣдованію кургановъ и городищъ восточной окраины современной Литвы».

⁶ Ханенко, «Древн. Приднѣпр.», IV, VIII, 251, 256 з Київської губернії (точніше місцевості не названо); Ibid., VI, XXI, 347 (з Черняхова Київського повіту); А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 175, рис. 224 (з села Вишеньок, Черниг. губ.).

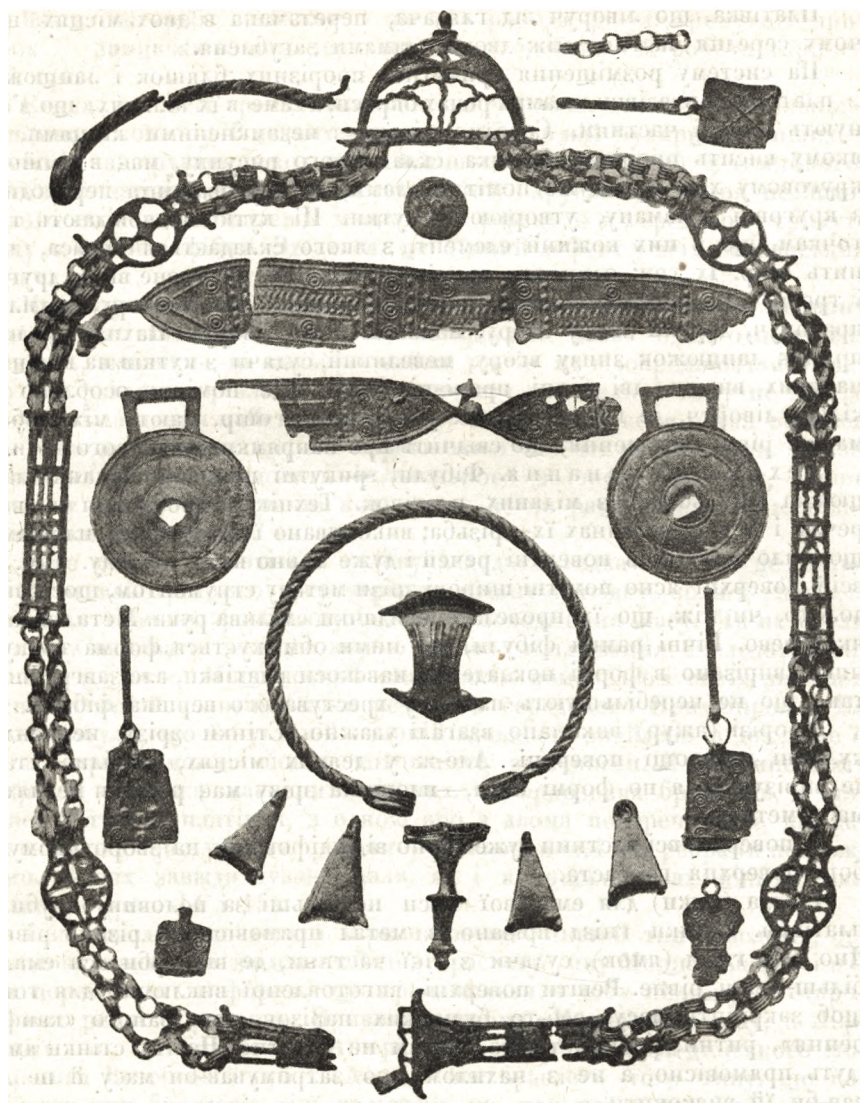

Рис. 13. Скарб Межигірський.

В середніх прямокутниках ланки є гнізда, залиті емалю чистого ультрамаринного кольору. Звичайний колір емалі—червоний, колір вермільйону, або чогось середнього між вермільйоном та венетійською червоною. Колір-же блакитний, ультрамаринний на виробх цієї культури трапляється дуже рідко.

Платівка, що ліворуч від глядача, переламана в двох місцях, причому середня частина між двома зламами загублена.

На систему розміщення трикутних прорізних бляшок і ланцюжка з платівок є вказівки в самих речах окраси, а саме в їх кільцях, що з'єднують окремі частини. Середнє кільце з незамкненими кінцями, на якому висить прорізна бляшка складнішого рисунку, має в своєму круговому ході три дуже помітні злами, де кругова лінія переходить з кругової в ламану, утворюючи кутки. Ці кутки відповідають тим точкам, що в них кожний елемент, з якого складається окраса, чинить опір. Їх три: один для прорізної бляшки, що тягне вниз, другий і третій для двох ланцюжків, що тягнуть один знизу вгору, нахилом праворуч, другий знизу вгору, нахилом лінії ліворуч. Нахил, що ним прямує ланцюжок знизу вгору, невеликий, судячи з кутків на кільцях, на яких висять дві бічні прорізні бляхи. Це помітно особливо на кільці ліворуч, де кутки, в яких утворюється опір, мають між собою майже рівні віддалення, що свідчить про напрямки невеликого нахилу.

Техніка виконання. Фібули, трикутні привіски й ланки ланцюжка вирізьблено з мідяних платівок. Техніка оброблення на всіх речах і в усіх частинах їх—різьба; виконувано її широкими площами, що мало помітні з поверхні речей і дуже гарно видні зісподу. Там, по всій поверхні ясно помітні широкі зрізи металу струментом, щось ніби долото, чи ніж, що їх провела очевидячки смілива рука. Метал різано як дерево. Бічні рамки фібули, що ними обмежується форма трикутника, вирізано в формі покладеної навскоси платівки, але завгрубшки такі, що не перебільшують платівку хрестуватого вершка фібули.

Прорізи (ажур) виконано взагалі уважно. Стінки зрізу перпендикулярні до площі поверхні. Але-ж у деяких місцях, особливо там, де вирізувалося по формі кола,—площина зрізу має рештки незнятої маси металу.

З поверхні всі частини дуже гарно відшліфовано, на зворотньому-ж боці поверхня горбаста.

Гнізда (ямки) для емалевої маси не більші за половину grubини платівки. Стінки гнізд врізано в метал прямовісно й різано рівно. Дно цих гнізд (ямок), судячи з тієї частини, де вищербилася емаль, більш-менш рівне. Решти поверхні, виготовленої виключно для того, щоб закріпити масу, себ-то будь-яких нарізок, так званого «канфарення», ритин, рубців, то-що, зовсім не помітно. Навіть стінки ямок ідуть прямовісно, а не з нахилом, що затримував-би масу й не давав-би їй вискочити.

Таким чином треба гадати, що і метал, і нанесена на нього емалева маса були дуже гарно пристосовані один до одної. Коефіцієнт розширення емалевої маси й металевий був один. Лише цим технічним досягненням можна пояснити ту міцність, що її мають наші речі і емаль на них особливо. Вона й досі ще добре держиться. А коли і є в її масі тріщини й шербини, то це є наслідок не недосконалого вироблення, а руйнної сили природи протягом багатьох віків, а перед такою руйнацією, як відомо, ніщо не встоїть.

Взагалі-ж треба зазначити, що вся робота фібул, трикутних привісок і ланцюжків має характер і всі особливості роботи гарного майстра.

Емалю на всіх речах одноманітна червона, досить інтенсивного приємного кольору. В деяких місцях помітні в ній пухирці, в інших—помітні нашарування кольорів яснішого (звичайного) й темнішого. Останній нагадує колір вишневий. І той і другий—наслідок недосконалого стоплення емалевої маси. Цей дефект є в середньому трикутнику в одній з фібул. Здається, це єдиний дефект у всіх борзенських речах.

Червону емалю в творах нашої культури накладали на червону мідяну платівку. І той, і другий матеріал не давав один одному виділитись, навпаки—ці кольори майже зовсім не відокремлювались, як-що не рахувати різного блиску: металу та емалі. І тому не зовсім зрозумілі завдання майстрів того часу. Лише тепер, коли метал вкрився так званою патиною, цеб-то корою окисів досить рівномірною з гладенькою поверхнею досить інтенсивного зеленого кольору,—лише тепер у цьому сполученні кольорів є певна рація, певні художньо-кольорові досягнення.

Сама собою мимохідь в голову заходить гадка—та чи не патинували майстри того часу червону мідяну платівку, коли в гніздо її насипали товчену фарбовану скляного походження масу. Чи не могли платівку вкривати зеленою корою підчас стоплювання емалевої маси.

Висновки. Мошинський скарб усім комплексом своїх знахідок тісно зв'язаний з подібними-ж речами з середнього Придніпров'я. Не лише фібули, що їх у такій великій кількості знайдено в нас, але й інші окраси мають повну тотожність з нашими. В Мошинському скарбі є декілька масивних мідяних чи бронзових браслетів, з широкію й грубою платівки, з одною або з двома поперечинами, що далеко назовні виступають, ребрами, а також іноді і з ребрами подовжніми. В них завжди буває емалю, як і в інших речах цієї-ж таки культури (рис. 14 і 15).

Такі браслети до деякої міри нагадують інший тип браслетів, що безумовно виникли звідси, себ-то з браслету типу Мошинського, і потім переходили в форми, що трапляються в добу пізнішу, в старовинних речах у районах: Привіслянському, Прибалтійському, в Ліфляндії, як от браслет з Ашерадена¹, браслет з Люцинського могильника Витебської губ.². Але це все браслети того типу, що наслідував тип браслетів тієї культури, що про неї в нас іде мова.

Браслет, зовсім подібний до мошинського, знаходимо в Полтавському Музеї, він походить з випадкових знахідок біля Лубень на Полтавщині.

¹ D-r Friedr. Kruse, «Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Est- und Curland...», Dorpat, 1842, Taf. 4t und Taf. 13, 9.

² «Матеріали по археології Росії, издаваемые Императорскою Археологическою Комиссією», № 14, «Древности Северо-Западнаго края», т. I, вып. 2, «Люцинскій могильникъ», СПб., 1893, табл. II, рис. 5, 6.

Далі, в імпозантному скарбі (на превеликий жаль, його досі не описано й не видано, і вже давно він перейшов за кордон) з Межигір'я біля Києва¹ єсть браслет, зовсім подібний до мошинського (рис. 14).

До деякої міри можна гадати, що й такі браслети, як браслет з дуже широкої платівки з продовжними й поперечними кружками, що його знайдено випадково в 1888 році в с. Бакшишки Сувалкської губ.² при фортифікаційних роботах, єсть далеке відображення наших браслетів.

На таке-ж можливе запозичення вказує О. А. Спідин що-до браслету з П'яноборського могильника³, але проти цього я сперечався-б.

Рис. 14 і 15. Браслетки Мошинського скарбу.

На ближчу аналогію вказує О. Спідин в Самтаврському могильникові на Кавказі⁴. Але все-ж таки ближчої аналогії, крім браслетів полтавського й межигірського, поки-що не знаємо.

Таким чином, крім фібул, що мають найближчу аналогію і найтісніший зв'язок у надніпрянських пам'ятках, мошинський скарб зв'язаний безпосередньо з нашими і в інших його речах.

Речі-ж із скарбів межигірського й жукинського (з Остерського повіту, на березі Десни⁵) мають між собою безумовний зв'язок у

¹ І. Хойновскій, «Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси», вып. I, табл. XIX, 856; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», табл. XXXII.

² А. Спицынъ, «Находка древнихъ вещей въ Сувалской губ.», «Записки Имп. Русск. Археол. О-ва», т. X, 1—2 н. с., стор. 258—360 і табл. I, чч. 6, 7.

³ «Матеріали по археології Россіи, изд. арх. Ком.», № 25, «Древности бассейновъ рѣкъ Оки и Камы, въ обработкѣ... А. А. Спицына», вып. I, стор. 6; А. Спицынъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 180, рис. 268—279.

⁴ Chantre, *Етс.*, «Recherches anthropologiques dans le Caucase», Atlas, pl. XLIV.

⁵ Собрание *ВМ.* и В. Н. Ханенко, «Древн. Приднѣпр.», вып. 6, Київ, 1907, табл. XXXI, №№ 537, 538.

системі й техніці виконання, в формах і стилі орнаментатив: пружків, півкуль, концентричних кружків і різних комбінацій з них.

Ще далі—речі з жукинської знахідки і речі з Красного Бору Борисівського повіту Мінської губ.¹ так наближаються одна до одної своєю орнаментативією та засобами її виконання, а також і загальною формою, що зарахувати їх не лише до однієї доби, або одного стилю, а навіть до однієї майстерні в широкому розумінні цього слова—не буде ніякою помилкою. А до них-же безумовно треба додати і ланцюг з емалевими привісками та підвісками й бляхами, таким-же самим способом орнаментованими, що маємо у Виленському Музеї. Всі ці речі однакового смаку й стилю, і всі вони своєю роботою належать майстерням одного кола, однієї місцевості, одного народу,—очевидячки, того народу, що найближче був знайомий з багатими речами доби великого переселення народів з її геометричною орнаментативією, з її прагненням до кольоризму, до блиску, до слява, того народу, що маючи такий нахил до художніх завдань, які утворили попередники їх, не мав засобів, щоб досягти таких завдань за допомогою тих-же матеріалів, себ-то золота й каменю і з тією-ж технікою.

Те, що О. А. Спіцин дав назву зазначеним виробам «аланських», ніяк не може задовольнити дослідника, коли він побажає визначити той нарід, у якого такі вироби ввійшли, так-би мовити, в моду. І сам інвентор цього терміну аніяк не претендує на цю назву, як назву стала, що відповідала-б народові, який міг дати таку систему окрас.² Але можливість з боку шановного автора припустити такий термін—явище певного погляду. Авторів цього терміну, хоч він і пише, що вироби ці однаково належать як придніпровським Слов'янам, так поніманським Литовцям і приоцьким Фінам, було ясно, що даного типу емалі йшли з півдня, з середньої Придніпрянщини.

Справді, в напрямку до приоцьких Фінів ми бачимо дуже й дуже обмежену кількість речей даного типу, коли не рахувати в їх складі мощинський скарб, як явище для цього району цілком випадкове. Крім того, трапляються вони в складі речей і інших форм і іншої техніки: у одних різьба, у других—ливарництво.

Про напрямок Німану й усього цього району, себ-то району Литовців, ми маємо повне право сказати, що знайдені там вироби з емалевими окрасами являються своїми формами, системою й мотивами орнаментативі, а також і технічними досягненнями речами того виробництва, що наслідувало придніпрянські взірці, за винятком деяких (невеликої кількості) речей, що попали сюди шляхом різних зносин. Більшість знайдених там речей мають певні ознаки виродження раніше досягненої форми.

В Прибалтиці емалеві речі знаходять мало, а в Фінляндії трапляються самотніми примірниками, наприклад, з Pälkäne (Wärilä)³.

¹ Ө. Покровскій, «Виленскій Музей», табл. XIII, а також А. Спидинъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», табл. XXVI.

² А. Спидинъ, «Предметы съ выемчатою эмалью...», стор. 160.

³ А. Hackman, «Die Emailfibel von Wärilä im Kirchspiel Pälkäne» в «Suomen muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja» XXVI, ss. 205.

Що-ж до півдня України, то й тут крім Київщини фібули майже не трапляються, знов такі за винятком одного—двох випадків, як, наприклад, одної фібули з Херсонесу¹, що явно не належить до всього того комплексу речей, що з нею знайдено, та ще двох-трьох інших.

В східному напрямку речі цієї техніки не йдуть далі Харківщини, як, наприклад, зазначена вже трикутня привіска, яку випадково знайдено на дюнах біля Охтирки².

Речами, що вказано тут, не обмежується кількість пам'яток на території середньої Придніпрянщини. Ми брали для нашої мети лише аналогічні форми. Речей інших форм і иншого призначення з тою-ж технікою виконання й тим самими орнаментальними мотивами знаходимо в цих-же місцях середньої Придніпрянщини силу-силенну. Крім опублікованих речей чимало маємо їх у різних музеях і в приватних збірках: гарні речі має Новгород-Сіверський Музей (фібули, пряжки); прекрасні речі довелося мені бачити й фотографувати в приватній збірці відомого київського аматора Ф. Ф. Кундеревича.

Питання, що так настирливо виникає при огляді і самих речей нашої культури, і району їх поширення, а саме: якому народові могли належати зазначені речі, здається мені коли не передчасним, то взагалі таким, що його важко розв'язати з такою певністю, як цього вимагає наукова дисципліна. Не думаю, щоб в утворенні цих речей брали яку-небудь участь Алани. Для такого твердження не маємо ніяких підстав: ні з боку історії, ні з боку пам'ятників матеріальної культури. Що-ж до Слов'ян, яким могла належати відповідна роля в утворенні і форм, і мотивів речей емалевої техніки, то про них у наших місцях за часів, про які йде мова і до яких належать наші речі, ми ще дуже мало знаємо.

Розгадку про походження речей, утворених могутньою технікою й з великим художнім смаком, речей у своїх формах витриманих, удосконалених, доведених до можливої простоти й ясности призначення, розгадку речей з емалевими окрасами і тих, що їм супроводять, знайдемо в тих невідомих ще нам могильниках і городищах, що повинні лежати на окресленій території середнього Придніпров'я, і що належать до відзначеної культури.

Що-до часу, коли їх зроблено, гадаю: вони виникли під свіжим вражінням інкрустованих камінням речей великої доби переселення народів у IV стор. нашої ери, і удосконалено їх щось у VI—VIII сторіччях.

¹ «Отчетъ Имп. Археологической Комиссіи за 1891 г.», стор. 138.

² А. Спидынь, «Археологическій альбомъ», «Записки Отдѣл. Русской и Славянской Археологіи Имп. Русск. Археол. О-ва», т. XI, Петроград, 1915, стор. 227, рис. 4.

Акад. Михайло Грушевський.

ЧЕРНИГІВ І СІВЕРЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ.

Кілька спостережень, здогадів і побажань.

СЕРЕД темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і повільних замулених річок, дрімає нинішня Чернигівщина, здалека прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна—Чернигів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старинних церков, музеїв і архівів—облишений новішою динамікою українського життя... Життя пішло геть далеко на полудні, ближче до моря, до вугля, до заліза—залишивши Півночі сі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, останки співацьких цехів, фольклорні скарби й діалектичні пережитки—багатющі наукові й національні клейноти,—з собою понісши засоби нової економічної і соціалістичної активності й широкі перспективи нового будівництва.

Розуміється, кожде узагальнення має свої виїмки. Така велика територія не може бути абсолютно однотайною. На полудневім краю, по лінії Київсько-брянської залізниці виростають рухливі комунікаційні центри—як Конотоп, торгові осередки, як Ніжин. Можливо, що таке саме явище викличе нова залізниця Чернигівсько-Гомельська. Можливо, що експлоатація сили тихих річок—що мала на меті перша десенська електрична станція, сотворить дешеву енергію, яка розвине промисловий рух і робітничі осередки. Можливо, що відродиться в новім розмаху колись славна продукція чернигівських скляних гут, блискуча глухівська кераміка («Волокитино» Миклашевських) і под. Нові винаходи, нові методи використання природніх засобів можуть раптом утворити продукційні осередки, котрих ми навіть не передчуваємо тепер. А й незалежно від того—промисловий індустріальний рух полудня, дійшовши високого напруження, з часом неминуно почне шукати виладовання своєї енергії і в північнім запіллі. Але загальна схема останніх півтора—двох століть тим не порушиться. З моменту як українська колонізація й господарство остаточно опанували степову зону й стали певною ногою на морському побережжю, і ся певність усвідомилася і відчулася в українським життю, воно стихійно і непереможно почало відливати з своїх північних резервуарів і сховків, укритих в затінку північних лісів і болот,—пішло за своїм одвічним потягом до моря, до сонця.—Але паралельно з тим, як тікала жива економічна й соціальна енергія, прибираючи нові форми, рвучи старі традиції,—вирисовувалася вага і цінність тих

північних територій для наукового дослідження—і для кон-струкції національної культури.

В попередніх начерках цієї книги уже дало себе відчуття незмірне значіння північного Лівобережжя для пізнання передісторичного життя на нашій землі. Таке напр. Мізинське селище кидає промінь світла—як ні одна інша археологічна нахідка! Археологічні розсліди ведені обережно і планово (досі їх північне Лівобережжя мало дуже обмаль!), без сумніву дадуть з цього погляду незвичайно цікаві вказівки і для пізніших часів. Але я менш усього маю охоту отсими стрічками будити руйну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефектних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важких в своїй цілості вказівок на старе розселення, його концентрацію, розвій комунікаційних зв'язків і акумуляцію засобів старої української людности в часах її розселення і по ній,—от що потрібне нам також! От що хотів-би я викликати і розворушити отсими своїми замітками.

В основних, простих зарисах схема старого українського життя укладається в сих кількох головних моментах:

Колонізаційний похід до моря, пробосм між старше тутешнє заселення, і змагання закріпити свої позиції в приморській зоні, на великих торговельних шляхах, в сусідстві культурних осередків або і в них самих, в безпосереднім зв'язку з світовим культурним оборотом.

Вільне і невільне обсадження цієї дороги фрагментами свого розселення—які або не мали тої рухової енергії, щоб проробити сю путь до краю, або знаходили по дорозі догідні місця й обставини для свого розселення й господарства на сім шляху, і приростали до них.

Завірюхи в степовій зоні: колонізаційні, господарські і політичні (зміни в складі й розміщенню найбільш активних, воєвничих орд, головню під впливами неустанного тиску зі Сходу) від часу до часу проганяють з полудня менші й більші маси людности, змушують їх шукати схоронища в безпечніших місцях передстепової зони, а коли тут трудніше знайти вільні місця—то і в північній, лісовій зоні: менш догідній для господарства й культури, але за те затишнішій і слабше залюдненій.

Сі пересування людности з Чорноморських країв на Північ скріпляють тутешню північну людність не тільки чисельно (статистично), але й культурно: вони підносять її культурний рівень і життєві вимоги, узброюють досконалішим зняряддям і засобами хазяйства й продукції взагалі; запліднюють тутешнє життя організаційними формами політичними й соціально-економічними; впливають на піднесення міст, збільшують мережу торговельних зносин.

Ослаблення кочового наступу в степу і акумуляція економічної і популяційної сили в північних частинах території дають привід до все нових колонізаційних походів на полуднє, до змагань наново опанувати втрачені займанщини і закріпитися в них.

Сі колонізаційні пересування з півночі на полуднє і навпаки, в зв'язку з утворенням воєнних і торговельних організацій, приводять

до фактичної звязлості цілої території українського розселення в меридіональним напрямі: від крайнього загілля (тилу) на півночі до крайніх аванпостів на полудні. І в останнім висліді торговельні, воєнні, культурно-церковні, княжо-династичні звязки витворюють поняття єдиної території «Руської землі», котрої цілості почували обов'язок пильнувати відповідальні представники громадянства: княжа династія, церква, письменська верства (носії ідеології)—і громади провідних політичних центрів.

Такими центрами на Лівобережжі виступають передусім Чернігів і Переяслав. Перша звістка про них походить з початків X віку, з даної Повістю Временних Літ парафрази Олегового договору з Візантією. Не зовсім ясно, чи ймення Чернигова й Переяслава, як найбільших після Київа дружинних центрів, походять з автентичного тексту сього трактату, чи додані від літописця. Але в кождім разі ясно, що сі городи для X віку вважалися—чи в тім тексті, чи в пізнішій київській традиції—за визначні осідки українсько-варязької дружини, за найбільші після Київа воєнні залоги, що панували на великих прилеглих до них територіях.

Як до сього прийшло, се не ясно і вимагає історично-географічного й археологічного дослідження. Географічно беручи, маємо перед собою дві зони, звязані з одним і другим осередком: Черниговом і Переяславом, і політична ривалізація, що кінєць кінцем розірвала Сіверянську територію на дві державні території, дає зрозуміти, що коли Чернігів держав у своїх руках шляхи північно-східні, головно водні, Переяслав панував на сухопутних шляхах східно-полудневих. Держав у своїх руках звязки з долішнім Подніпров'ям і Подонням і східнім Чорноморсько-Азовським побережжям і не хотів відмовитись від такої пануючої, суверенної ролі навіть тоді, коли від неї лишилася тільки тінь і нічого більше.

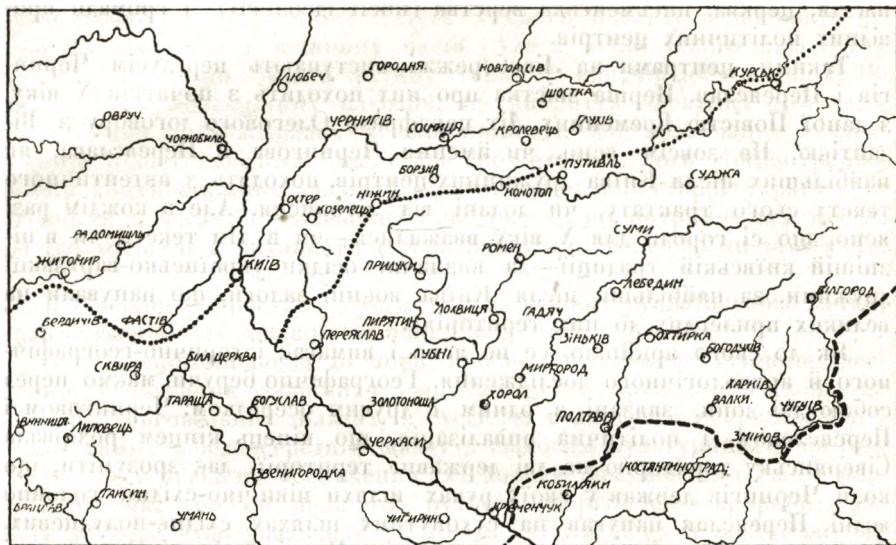
Як прийшло до сеї ривалізації, і хто в кого переймав славу: Переяслав не хотів знати гегемонії Чернигова, чи навпаки Чернігів вибився з-під впливів Переяслава, що захирів з тим як спустили степи і утруднилися звязки з морським побережжям?

Джерела не лишили не тільки ясних звісток, але й виразніших натяків про сеї процес. Річ характеристична, що в більш відомих часах: в XI—XII—XIII вв. між Черниговом і Переяславом не бачимо одвертої боротьби. Тільки зрідка, епізодично виникають плани об'єднання Чернигово-переяславських волостей в однім політичнім комплексі (напр. підчас боротьби Всеволода з Олегом, і півстоліття пізніш у Святослава Всеволодовича).

Вся увага і енергія Чернигова звернена на Київ, і в залежності від сеї політики складається тактика переяславської громади. Безпосередні-ж політичні відносини Чернигова—Переяслава зістаються неясними: династичні відносини самим неприємним способом їх покривають і перехресшують.

Приходиться догадуватись. Можна думати, що в часах полудневого розселення і колонізаційних пересувань з полудня на північ і навпаки

Переяслав був важнішим пунктом ніж Чернігів, бо стояв у ближчій звязку з полудневими краями—де тоді була «вся життя»¹, і ся колишня роля: панування на полуднево-східніх шляхах може дати розгадку пізнішої історії Переяслава: дуже ілюзійного епілогу його колишнього вповні реального великого значіння.

Звичайно прийняті межі лісу: ---- полуднева межа лісової зони, --- полуднева межа лісостепу. В сусідстві Дніпра вони вимагають детальної перевірки.

Його географічне положення при краю лісової зони має певні аналогії з Київом і вимагає докладнішого розслідування. Воно може ближче вияснити, як в умовах степового розселення VII—VIII вв. могло витворитися се значіння переяславського осередка—цілком не зрозуміле в відносинах X—XI вв.

Можливо, що в IX—X вв. був ще якийсь інший, далше на схід просто, чи на полудневий схід висунений політичний осередок українського розселення. Але занепавши після того як степи опанували кочові орди, він не був відновлений як Переяслав і вийшов з овиду нашої історії, і се теж одна з проблем археологічного досліду—викриття сих колишніх східне-українських осередків. Але в кождім разі видно, що в X—XI вв. вже таких більш східніх центрів уже не пам'ятали, і відновлений Переяслав був останнім спадкоємцем сеї Східне-полудневої Руси.

В VII—VIII вв. Переяслав і Чернігів разом з усею лівобічною територією стояли під зверхністю Хозарів, що держали в своїх руках

¹ Вираз сей беру з автентичного тексту 1146 р.—див. нижче стор. 108.

всю східню торгівлю й зносили. В першій пол. IX віку воєнні сили Києва зросли настільки, що він цілком виполошив хозарські впливи з Лівобережної України і став наступати на сам хозарський осередок (укріплення Білої-Вежі—Саркела в 840-х рр. може більше викликане було «руським» натиском, ніж печенізьким). Переяслав, Чернігів і різні інші лівобережні осередки перейшли тоді в тісну залежність від Києва. Але удари задані з боку Київської Русі Хозарській орді в IX—X вв., приложилися до збільшення кочового натиску на українське розселення, на український торг і на звязки в степовій і морській зоні, і протягом сих століть «вся жизнь» українська стала все більше відливати на північ. В X віці Переяслав, видко, цілком занепадає, і під кінець цього століття мабуть був зовсім знищений, а між північними містами Лівобережжя вибився на перше місце Чернігів і став розпросторювати свої впливи не тільки в районі Десни, але й в районі Остра і Семи, та підбирати ті останки звязків з східньо-полудневим степовим краєм, які в тих часах іще існували. В оповіданнях Порфирородного, в 940-х роках «Чернигога» се єдиний осередок української торговельної мережі, звисний його інформаторові на Лівобережжі. Мстислав Володимирович, що відібравши від Ярослава всю задніпрянську Україну, свою столицю основує в Чернигові, закріплює сей стан речей: Чернігів гегемон всього Українського Лівобережжя.

Але за Володимира відновлюється Переяслав. Фундується тут мітрополія (можливо також з огляду на давні звязки Переяслава з Чорноморським побережжям—що може мали наслідком уже раніше перебування тут грецьких владиків—мітрополітів!). Відокремлюється тут особна княжа волость, як одна з старших столів в «Руській» системі—очевидно теж за старими традиціями колишньої визначної ролі: панування на полудневім Лівобережжі. Можна думати, що в тих часах—зеніті свого державного будівництва, воєнної сили, широких політичних і династичних планів Володимир мав перед собою програму нового поширення на полудневий схід, опанування морського побережжя (Мстислав в Тмутарокані!), закріплення степових доріг новими, чи відновленими укріпленнями (ставлення городів «на Десні, Трубежу, Острі й Сулі»), і виводження сюди нової колонізації з півночі, згадане літописцем, могло мати значіння не тільки оборонне, але й наступне—приготовання такого колонізаційно-організаційного наступу на полудне). Переяслав-би мав служити опорою такого поширення на Лівобережжі, і тим пояснялось-би таке форсовне висування його.

Але ці плани порізались на чімсь і упали (може під новим обгостреним натиском Печенігів), і тоді се що Мстислав осівсь не в Переяславі, а в Чернигові, було проречистим сконстатуванням цього провалу.

Починається трагедія Переяслава—котрому наявні засоби XI—XII вв. абсолютно не вистачають на те, аби підтримувати свій престиж і грати ту роль, яку диктували йому традиції його колишнього значіння і

нові плани його відродження¹. Заходи Володимира, Мстислава й Ярослава коло реставрації полудневого українського Лівобережжя в останнім рахунку не дали ні великих, ні тривких наслідків: в поріччях Трубежа, Удаю, горішньої Сули, під натиском степовиків ледви жило кілька оновлених городів, а поріччя Остра та Семи загорнув Чернігів. Підняти Переяслав у таких обставинах було трудно.

Але з другої сторони—викроєння сього переяславського сегменту з сфери чернігівських впливів було дуже неприємним ускладненням для чернігівської династії й чернігівського боярства. Як я вище підкреслював, вони обминали безпосередню боротьбу з Переяславом: не вели так-би сказати фронтової атаки на його політичну окремішність, а підтинали боковим обходом—стараючись захопити Київ, та заривали пограничні території, на котрі претендував Переяслав (боротьба за Посем'я в другій четвертині XII в.). Але що до широкого порозуміння між сими двома сіверянськими центрами теж ніколи не приходило, і переяславська громада шукала опертя у чернігівських противників: тих династій і політичних осередків, з якими чернігівські князі вели одверту боротьбу, або стояли в політичній ривалізації,—то се політичне роздвоєння Сіверщини було для Чернигова все таки явищем дуже неприємним. Воно звязувало розмах чернігівської політики, ослабляло його силу, примушуючи при всяких воєнних операціях пам'ятати про охорону своєї полудневої границі, і т. д. Ся-ж ривалізація двох політичних сіверянських центрів підтнула енергію боротьби з турецькими ордами за степову зону, за можливість торговельних зносин і колонізації, ослабляла рухову енергію поширення на полудне:

Розьно им хоботы пашуть—

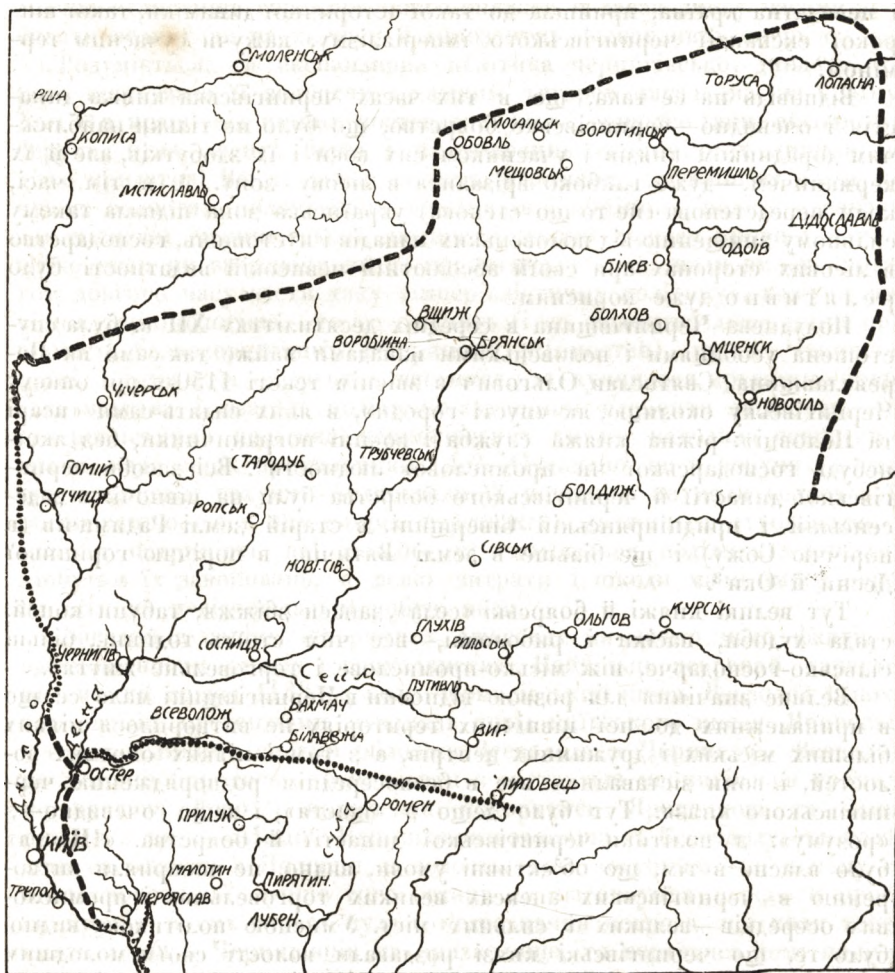
як висловився співець Слова о полку Ігоревім устами старого чернігівського патріарха Святослава Всеволодича.

В світлі наших джерел можемо констатувати два періоди сильної політичної експансії Чернигова. Одна, слабше освітлена нашими джерелами, припадає на середні десятиліття XI в.; ближче її треба мабуть означити роками: 1023 (запанування Мстислава в Чернігові) до 1076 (смерть Святослава Ярославовича). Потім наступають часи «Олега Гориславича», зусилля Всеволода і його сина Мономаха, звернені на те щоб позбавити Святославове потомство його батьківщини і звести Чернігів на лінію другорядних волостей; крах сих планів в 1090-х роках (з'їзд на Любчу 1097 р.), повільне відживання Чернігівщини під управою Давида і Олега і початки нової активності з смертю Мстислава Великого, звязані з іменем Всеволода Ольговича.

Діяльність сього Всеволода, його сина Святослава, внука Всеволода, правнука Михайла, праправнука Ростислава—позначають сей другий,

¹ Я вважаю, що все таки тільки давнішою ролею Переяслава можна пояснити таке значіння, яке пробувано йому надати в добі Володимира—Ярослава: в умовах кінця X і першої половини XI віку не бачу реальних індичій для таких планів.

приблизно столітній (трохи навіть довший) період чернігівської експанзії, що становила властивий нерв всієї політичної історії України цих часів. Претензії Олегової династії на Київ, Переяслав, Галичину

Політичні межі Чернігівщини в XI—XIII вв.: ... межі які уставляються джерелами більш детально, ---- що вказуються загально і гіпотетично.

хвилями блискучо вдаються (1206 рік наприклад дає нам імпазантну, тільки дуже коротку картину панування Ольговичів крім Чернігівщини в Києві, Переяславі, Володимирі Волинським, і в Галицьких волостях!). Але се не дає тривких політичних наслідків і кінець кінцем тільки розхитує, руйнує і нищить «Руську» політичну систему.

Та зверхня історія сеї експанзії—скільки служать нам джерела—досить добре досліджена¹, і я хочу тут підчеркнути тільки деякі питання її внутрішньої динаміки, так-би сказати.

Передусім питання—як се Чернігівщина, така—здавалося бідна і невидатна країна, прийшла до такої історичної динаміки, такої широкій експанзії чернігівського імперіялізму, кажучи сучасним терміном?

Відповідь на се така, що в тих часах чернігівська княжа династія і очевидно—чернігівське боярство, що було не тільки найближчим дорадником князів і учасником сих воєн і їх здобутків, але й їх керманічем,—дуже глибоко врізалися в лісову зону. А в тім часі, коли передстєпова (не то що степова) українська зона підпала такому сильному знищенню від половецьких нападів і пустошень, господарство в лісових сторонах при своїй абсолютній невисокій видатності було релятивно дуже корисним.

Полуднева Чернігівщина в середніх десятиліттях XII в. була спустошена усобицями і половецькими нападами майже так само як Переяславщина. Святослав Ольгович в звіснім тексті 1150-х рр. описує Чернігівську околицю, як «пусті города», в яких сидять сами «псарі та Половці»: різна княжа служба і воєнні пограничники, без якої-небудь господарської чи промислової людности². Всі засоби чернігівської династії й чернігівського боярства були на півночі: в задезенській і придніпрянській Сіверщині, в старій землі Радимичів (в поріччю Сожу) і ще більше в землі Вятичів, в поріччю горішньої Десни й Оки³.

Тут великі князі й боярські «села», запаси збіжжя, табуни коней, стада худоби, пасіки і риболовлі,—все чим стоїть тодішнє, більш сільсько-господарче, ніж місько-промислове і торговельне життя⁴.

Велике значіння для розвою відносин в Чернігівщині мало се, що в приналежних до неї північних територіях не витворилося ніяких більших міських і дружинних центрів, а з тим і ніяких окремих волостей, і вони зіставалися все в безпосереднім розпорядженню чернігівського князя. Тут було дещо з «щастя», і дещо очевидно—з «розуму»: з політики чернігівської династії й боярства. «Щастя» було власне в тім, що об'єктивні умови, видно, не посприяли витворенню в чернігівських анексах великих торговельних і промислових осередків—великих і сильних міст. Умисною політикою, видно, було те, що чернігівські князі роздавали волості своїм молодшим родичам тільки на сіверянській території, ділили її на «уділи», як потім се повелось називати, і тут витворюється та «ліствиця» волостей, котрою переходили молодші князата, поки діставались на головний, чернігівський стіл: Чернігів, Новгород Сіверський, Курськ,

¹ Див. Історію України т. II, с. 320 дд.

² Іпат. літоп. під р. 1159.

³ Так говорять в 1146 р. Ізяслав Мстиславич: «поидем к Любечю, идеже нх естъ вся жизнь». Іпат. літоп. під р. 1148.

⁴ Іпат. літоп. під р. 1146-й ин.

Стародуб і дрібніші волості: Трубчевськ, Вишиж, Рильськ, Путивль. Північні-ж чернігівські провінції чернігівські князі все стараються затримати безпосереднє в своїх руках, як головне джерело фінансової, а з тим і військової сили, і такий фонд дійсно забезпечав їм визначне становище серед сучасного княжжя й давав змогу часами розвивати велику як на ті часи й імпазантну експанзивну енергію.

Розуміється, ця експанзивна політика чернігівської династії дорого коштувала її волостям і тяжким тигарем лягала на сю країну. Хоч і в краді від інших поставлена умова, вона все таки, абсолютно беручи, була досить бідна і на збирання економічних лишків не дуже придатна! Всі ті далекі походи, утримання дружинних залог по чужих волостях, оплачування союзників і помічних полків означали для місцевої чернігівської людності великі жертви крові і майна! Отже коли не вважаючи на се чернігівські князі мали змогу протягом довгого часу вести таку «імперіялістичну політику», кажучи новою термінологією,—то се свідчить (і се свідство дуже цінне при бідності безпосередніх історичних відомостей), що в Чернігівщині, і саме в її сіверських частинах, де купчилася дружинно-боярська верства і взагалі політично-активніші елементи людності,—ця імперіялістична політика чернігівських князів находила певне спочуття, мала своїх прихильників. Де?—Очевидно, не в робучих масах, що в кінцевім рахунку оплачували її кошти, а не мали голосу в її обговоренню,—а в тих вищих верствах: в дружині, в духовенстві, в міських патриціяті, які ділили—чи сподівалися поділити з князями здобутки їх завойовань, а всякі витрати і шкоди мали змогу перекладати на невідповідальні робучі маси.

Загалом в наших історичних джерелах ми маємо мало фактів із взаємовідносин князів і громадянства. Найбільш яскравий характеристичний епізод 1138 р., коли чернігівський князь Всеволод Ольгович своїми претензіями накликав похід київського князя Ярополка, і той з великими силами обложив Всеволода в Чернігові. Всеволод, не можучи боротись, хотів тікати з міста; але чернігівська громада не пустила його і примусила покоритись Ярополкові та замиритися з ним.—«Людиє Черниговци возопиша къ Всеволоду: ты надѣвши ся бѣжати в Половци, а волость свою погубиши—то к чему ся опять воротитишь? лучше того остани ся високоумья своего и проси си мира!» В сих словах чулась недвозначна погроза, що коли тепер князь лишить Чернігівців на призволяще, то вертатись йому не буде чого: вони знайдуть собі іншого князя, а його не приймуть. І така погроза без сумніву висіла над чернігівською династією весь час. Людність—то значить провідні верстви сіверянських осередків, підтримували її постільки-поскільки, і сорозмірно спокійні династичні відносини в сій галузі Ярославичів—більш-менш правильний перехід чернігівських столів з рук до рук, від старших до молодших (так зване у пізніших книжників «лѣствичне восхожденіє») ми мусимо приймати як свідство того, що князі Ольгової династії вміли вести свою політику згідно з інтересами сих владущих верств провідних

сіверських осередків. Знаходили певні суголосні моменти, або підпорядковували свою політику інтересам сих провідних верств, так що сі верстви не відчували потреби викликати конкуренцію між князями і противставляти менш податним на їх бажання кандидатам кандидатів податливіших.

При бажанню се не було трудним ділом. Династія була досить розгалужена, князі її визначались не аби-якою енергією та ініціативністю, та й поза сею династією можна було знайти скільки хоч претендентів—аби тільки чернигівська чи яка-небудь провідна громада кликнула клич по охочого засісти на її столі та пообіцяла серйозну підтримку. Коли-ж сього не було, і чернигівська чи новгородська громада спокійно, з повним довірям приймала по смерті свого князя його наступника, якому сей стіл припадав за генеалогічними княжими рахунками, то се свідчить, що громада була певна свого: знала, що наслідник, хто-б він не був, против її волі не піде.

Се знов таки свідчить про економічну силу і організаційні засоби сих осередків: що вони тримали в відповіднім респекті княжу династію, і так само вміли затримати в послуху свої «пригороди» і волості, так що їм не кортіло доходити самостійности, висуваючи якогонебудь претендента в ролі свого «осібного князя» против того «старійшини», що сидів в «городі». А се знов таки висуває як чергову проблему досліду досі мало освітлене і навіть мало досліджене питання: в чім лежав секрет сили головніших сіверянських центрів та їх впливу на периферії, особливо в північних анексах, прив'язаних до Сіверщини: землях Радимичів і Вятичів, які так і зісталися в залежності від неї, не здобувшись на автономію, на окремішність. Навіть по довгім занепаді сіверянських городів в другій половині XIII і першій пол. XIV віку, коли Сіверянина починає відроджуватися під володінням князів литовської династії в другій половині XIV віку, і далі—коли на місце старої боярської верстви Сіверщину обсаджую нова воєнна верства—козацька, і тоді колишні північні волості чернигівські знову відновляють свої звязки з Сіверщиною, не вважаючи на свою етнографічну окремішність, і входять в склад Чернигівщини в виді Стародубського полку—до котрого тягнуть і пограничні волості старої землі Радимичів.

Се дуже інтересне питання, але як передумова його розсліdження, встає перед нами инше, також не розсліdжене й не освітлене досі—що з себе уявляла територіально й популяційно та Сіверська земля? Як відбилися вище зазначені хвилювання українського розселення на її обсягу? Як далеко і як інтенсивно заходили відворотні хвилі сього розселення на північ? Як тривкі були наслідки сих відворотних розселень української людности на півночі між великоруським і білоруським: колишнім вятицьким і радимичьким розселенням?

Історично беручи й вважаючи на те, що в моментах обгострення кочовницького натиску людність ішла на північ з таких великих передестепових і степових просторів—не тільки тої історичної Пере-

яславщини, якою її бачимо в XI—XIII вв., але і з далеко дальших на полудне висунених колонізаційних теренів, не кажучи про своє Переддесення й Посем'я, ми мусимо уявляти собі ці поворотні хвилі дуже великими й сильними. Переселенці з сих просторів мусіли становити багаточисельні контингенти, і в моментах обострення степового натиску вони мусіли приносити дуже значну популяційну домішку не тільки між людність сіверського заселення, але й дальших країв: радимидьких та вятицьких волостей. А хоч по якімсь часі—коли обставини життя в передстеповій зоні ставали знову спокійнішими, і зноснішими для осілої, хліборобської людности,—значна, навіть переважна частина повертала, певно, назад на свої колишні оселі. Проте сліди й останки переселенської хвилі в її словесних пристановищах не зникали без останку: частина її зіставалася там надалі. Зіставались сліди спільного життя, мішання, побутової й словесної дифузії на великих просторах лісової Чернігівщини.

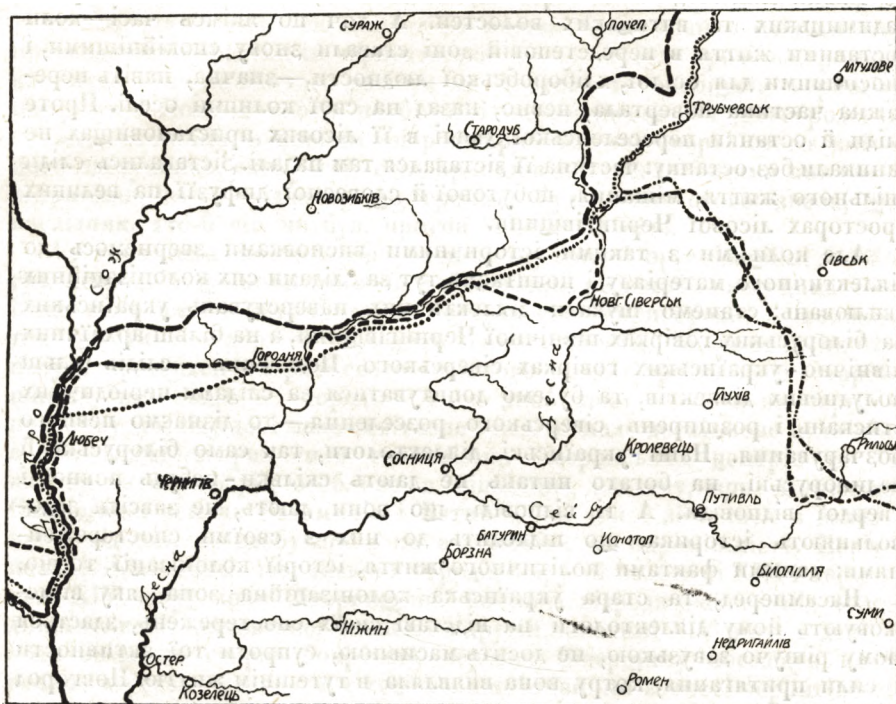
Але коли ми з такими історичними висновками звернемось до діалектичного матеріалу і попитаємо тут за слідами сих колонізаційних хвилювань: станемо шукати діалектичних наверстувань українських на білоруських говірках північної Чернігівщини, а на більш архаїчних північно-українських говірках сіверського Подесення—слідів більш полудневих діалектів, та будемо допитуватися за слідами періодичних стискань і розширень сіверського розселення,—то дізнаємо певного розчарування. Наші українські діалектологи, так само білоруські й великоруські, на багато питань не дають скільки-небудь повної і твердої відповіді. А ті відповіді, що вони дають, не завжди задовольняють історика, що підходить до них з своїми спостереженнями: даними фактами політичного життя, історії колонізації, то-що.

Насамперед, та стара українська колонізаційна зона, яку вимежують йому діалектологи на підставі своїх спостережень, здається йому рішучо завузькою, не досить масивною, супроти тої активності і сили притягання, котру вона виявляла в тутешнім життю. Новгород Сіверський, за ходячими діалектичними спостереженнями, лежить на самій межі, навіть і за межею українських говірок—не кажучи за Стародуб. А судячи з того, що в Стародубі був княжий стіл і досить активна громада—я наприклад теж сподівався-б бачити її в сіверським діалектичним офарбленню!

По-друге: сліди старих флюктуацій поза сею зоною старого корінного українського розселення на діалектичних мапах виступають теж занадто скромно. Історик сподівався-б слідів українських діалектичних хвилі далеко глибше в білоруській території, і на полудні від Десни елементи старих північно-українських говірок він думав-би бачити далеко дальше на полудень.

Але тут годиться спинитись хоч коротенько на питанню, чи стару сіверянську колонізацію можна напевно вважати українською, або інакше сказати—зараховувати її до полудневої групи східно-слов'янських племен? В філологічній літературі доводиться стрічатися з певними недоговореностями або сумнівами в сій справі—що стоять у

генетичному звязку з звісною старою теорією великоросійства Полян і взагалі старого заселення середнього Подніпров'я. Як відомо, була теорія (Погодіна-Соболевського), що людність цього краю за княжої доби належала до групи північної, великоруської, підчас татарського спустошення вийшла до північних країв, а їх місце зайняли згодом переселенці з галицько-волинських країн, полудневої або української

Діалектологічні межі дані дотеперішніми дослідниками (Михальчуком, Карским, Ушаковим): різні варіанти українсько-білоруської і українсько-великоруської мовної границі.

групи¹. Останню редакцію сеї теорії дав Шахматов у своїй статті «Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій» (1894). Правдоподібно, вона змусила пок. Ягіча виступити в ролі верховного арбітра в сім питанні, і він звернувся тоді до мене, як до представника українського погляду на се питання (в котрім він справедливо відчуває певний політичний, міжнаціональний підклад), а свій посередній, компромісний присуд виніс у статті *Einige Streitfragen* (*Archiv für slav. Philologie*, XX, 1898). Навівши мою аргументацію про те,

¹ Я дав перегляд цього питання в-останнє в третім виданні (1913) *Історії України-Руси*, т. I, с. 553 дд.; тут виймаю деякі моменти, інтересні для поставленої справи.

що Поляни не могли бути иншого походження, ніж уся инша правобічна людність, він прилучився до цього погляду, але завважив: «За Дніпром, на широкому просторі до сходу і півночі могла мати свою арену: вже инша, східня група племен або діалектів—се признаю я охоче; Сіверяни найдавнішої літописи могли й язиком відрізнитись від осадників правого боку Дніпра». Під впливом такого присуду і пок. Шахматов—що вважав себе учеником Ягіча—в новім виданні своєї статті (1899) став на подібнім-же становищу: признав приналежність правобічного заселення (Древлян і Полян) до полудневої групи, а Сіверян зараховував до східньої, або як він її назвав: середнь-руської групи.—«Припустити, що Сіверяни були одноплеменниками Полян та інших полуднево-руських племен, не маємо підстави. Політична історія Чернигова з одного боку, Переяслава—що став отчиною володимирських князів—з другого, думаю, виразно свідчить, що Сіверяни й Поляни ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а пізніш, коли Русь розпадалася на області, утворити одну спільну область». Ся дуже побіжна аргументація ясно вказувала, що як у Ягіча, так і в Шахматова великоросійство (чи східнь-руськість) Сіверян було тільки уступкою старій теорії великоросійства цілого Подніпров'я. На се вказав я в своїй статті «Спірні питання староруської етнографії», випущеній в 1903 році (в «Статяхъ по славяновѣдѣнію» петербур. академії), піддаючи детальному розбору ті кілька гадок, що Шахматов висловив за окремішність Сіверян від полудневої групи в своїх друкованих працях і в усних розмовах зо мною. Я вказав там, що всі вказівки на сю окремішність не витримують критики: нема ніяких таких реальних, конкретних фактів. Ані нятяку нема на ріжноплемінність і етнографічний антагонізм між сіверянською й полянською людністю. Спільність культури очевидна. Похоронний тип один, з невеликими відміннями, йде від поріччя Стири до поріччя Сули й Десни; з другого боку вятицькі похорони значно відрізняються від сіверянських. Архаїчні українські діалекти Подесення тяжко витолкувати инакше, ніж на підставі приналежності Сіверян до полудневої групи. Шахматов, щоб погодити їх існування з своєю теорією, висловив був здогад про пізнішу колонізацію Древлян і Дреговичів з правобічного Полісся до лівобічного «під охороною литовських князів, від XIV в. почавши»; але така гіпотеза дуже мало правдоподібна, не кажучи вже, що ніякі джерела нам про неї не говорять. Його уявлення Сіверян, як специфічного степового племені, що, мовляв, займало басейн Дону і Азовське побережжя, а Задесення не заселяло, я піддав у тій статті також докладнішому розбору. Шахматов ішов у сих гіпотезах за істориками Сіверщини: Багалієм та Голубовським, а ті знов пішли в сім за старим дослідником географії київської літописи, пок. Барсовим. Але се була теорія позбавлена реальних підстав, і їй виразно суперечать ті факти, які я навів у своїй статті: що назва «Сіверського Донця», звідна на старих мапах, ясно вказує, що верхній Донець як «Сіверський» противставлявся иншим частинам Донецького басейну,—очевидно, до Сіверян

не приналежним. Далі — назва «сіверських уходів» у люстраціях середини XVI в. прикладається тільки до Посулли, не далі¹.

Сі аргументи Шахматов прийняв до відома. В своїй студії «Южныя поселенія Вятичей» (1907) він з дечим згодився виразно, з иншим погодився мовчки; на місце подонського розселення Сіверян висунув нову гіпотезу — що Подоння займали Вятичі, й признав — побіжно, що правда — що нема потреби підтримувати гіпотезу про «середньоруське» походження Сіверян. В новішій праці: Введеніє въ курсъ історіи русскаго языка (1916) він написав ще виразніш: «До полудневої групи належать іще й Сіверяни, що сиділи на полудні від Десни — на Семі й Сулі, і можна думати — в своїх крайніх осадах заходили далеко на полудневий схід» (с. 100). На північ-же від Десни він у сій праці гіпотетично розселяє Древлян — уже не як пізніших колоністів, XIV віку і наступних (як то він робив перед тим), а як осадників відначальних: мовляв вони сиділи не тільки на правім березі Дніпра, але переходили й за Дніпро, займаючи правий беріг Десни².

Обидві сі гіпотези: і вятицьке заселення басейну Дону, і древлянське розселення на правім березі Десни мало правдоподібні. Вони не мають під собою ніяких вказівок джерел, не викликаються ніякими реальними фактами, а виходять з ріжних гіпотетичних толкувань³, і тому на них не можна нічого будувати. Спеціально гіпотеза про деревську колонізацію в вилах Дніпра-Десни дуже трудно прилучити з огляду на літописне посвідчення, що Сівера сиділа по Десні, очевидно — по обох сторонах її⁴. А в тім — ближче обслідування лівого

¹ Статті по славяновѣдѣнію, I, с. 312—5; Історія України-Руси, т. I, вид. 3, с. 193—7 і 555—6.

² Трудно утверждать, чтобы Древляне, которымъ соответствуютъ современные намъ Полѣщуки, не переходили на лѣвый берегъ Днѣпра; по Деснѣ, Семи и Сулѣ, какъ увидимъ, сидѣли Сѣверяне, но возможно, что Правобережное Подесенье было занято Древлянами. Нѣкоторое указаніе на это даетъ, какъ будто, древнѣйшій видъ (правда, предположительно возстановленный) разсказа о мести Ольги Древлянамъ. Покоривъ Древлянъ, Ольга отправилась съ дружиной по Деревской землѣ, «уставляючи уставы и уроки, и суть становища ея и ловища, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселѣ»: такъ приходится возстановить текстъ лѣтописныхъ статей 946 и 947 г., если допустить, что сообщеніе о поѣздкѣ Ольги на сѣверъ къ Новгороду и Пскову позднѣйшая вставка изъ другого источника. Впрочемъ необходимо допустить, что Древляне сидѣли и на лѣвой сторонѣ Днѣпра еще въ виду лѣтописной статьи 970 года. Здѣсь мать Владиміра и сестра Добрини Малюша названа дочерью Малъка Любечанина; признавая вѣроятною догадку Прозоровскаго и Срезневскаго о томъ, что этотъ Малъкъ тождественъ съ древлянскимъ княземъ Маломъ, приходится заключить, что Любечъ былъ древлянскимъ городомъ (не исключена, все же, возможность порчи текста, вслѣдствіе которой первоначальное: «Малъ Кольчанинъ», то есть происходящій изъ древлянскаго города Кольда, превратилось въ «Малъко Любечанинъ» (с. 100—1).

³ Таке ототожнення Малка Любечанина з Малом князем древлянськ., на котрім спирається древлянство Любеча (завваження до сього здогаду в моїй Історії, I, вид. 3, с. 469—70). Здогад, що «Ольжичи» по всякій імовірності треба вважати допискою, зробленою з огляду на ім'я Ольги, але в зв'язку з територією Древлян і пол.

⁴ Що-до другої гіпотези — про розселення Вятичів в басейні Дона — я дав критичні завваження в своїй статті: До питання про розселення Вятичів, львівські Записки, т. 98.

берега Дніпра між Любечем і Переяславом може кинути ясніше світло на се саме по собі, незалежно від останньої гіпотези Шахматова, цікаве питання про те, чи переходило правобічне заселення з правого берега на лівий. Воно інтересне з становища історії колонізації, поширення полянської культури на Лівобережжі, впливу правобічних осередків, — Київ, Вишгорода, може й інших, — на лівобережну людність¹ — тільки для нас тут воно менш цікаве. Поки що досить констатувати, що гіпотеза про неприналежність Сівери до полудневої групи східно-слов'янських племен можна зважати відданими до архіву після появи згаданої книжки Шахматова. Так як при кінці 1890-х рр. нове видання його «Обзору» означало повне відречення від теорії київських великоросіян, так сей курс 1916 року означає ліквідацію Великоросів чернигівських. Приналежність Сівери до української групи не стрічає нині вже ніяких серйозних заперечень; полеміка 1900-х років поставила над ними хреста, і всякі теперішні сумніви являються запізніним відгомонам суперечки скінченої і похованої.

З тим від наших діалектологів та істориків мови історик української культури чекає вказівок для висвітлення вище зазначених питань: Як сильний був сей сіверянський український фонд? Як велика була основна первісна колонізаційна сіверська зона? В якій мірі вона засвоювала етнічно свої північні анекси? Як глибоко і як інтенсивно вона проникала в сі північні провінції? Чи можна вважати такі визначні північні осередки як Любеч, Стародуб то-що за сіверянські або асимільовані сіверянським розселенням радимидькі та вятицькі осади, — чи се корінна сіверянська територія? Як представляються пізніші колонізаційні українські наверствування, XVI, XVII, XVIII віків, на старших слідах української експансії? Як відомо, висловлювались відокремлені завваження про діалектичні відміни козацької людности, новішого розселення — XVII—XVIII вв., від селянського заселення старших часів і від іще новіших переселенців. Такі спорадичні і здебільшого голословні завваження треба-б заступити більшим числом систематично переведених обслідувань. Та й взагалі така рухлива з колонізаційного погляду територія як стара Чернигівщина вимагає дуже густої сітки діалектичних спостережень, аби вона могла дати ясний і певний образ мовної і колонізаційної історії сього краю.

Проби та вибірки, котрими досі оперують діалектологи в вимежуванні діалектичних територій, не забезпечують від помилок, коли навіть число таких проб і збільшується. Доконче потрібне систематичне обслідування, а одночасно — й перевірка діалектологічних критеріїв. Коли дотеперішні розмежування, зроблені на діалектичних підставах, не сходяться з історичними даними, се може мати свою причину не тільки в бідності спостережень, а також і в тому, що

¹ Такий здогад, що до Києва належала також невеличка прибережна задніпрянська зона, був давно висловлений Барсовим і підтриманий в моїй давній праці «Історія Київ. землі», с. 9—10.

сучасні діалектичні прикмети, які вважаються характеристичними для тих чи інших говорів, не трапляють в діалектичні відміни старих племінних чи територіальних угруповань. Очевидно в сім напрямі діалектологи й історики мови мусять ще сильно попрацювати, щоб намацати мовні прикмети, характеристичні для старого діалектичного розподілу, та на підставі сучасного діалектичного матеріалу означити основну українську територію й процес інфільтрації українського елементу в сусідніх не-українських територіях, і навпаки: всякя не-української колонізації між українську. Мені не раз доводилось говорити з істориками мови на ці теми, від пок. Шахматова почавши і до нинішніх наших українських діалектологів включно. Нижче читачі знайдуть цікаву студію В. М. Гандова, ласкаво написану ним для цього збірника, як підсумок зробленого—і програму дальших потрібних дослідів на сім полі. Те що наші діалектологи й історики дадуть на сім полі, буде незвичайно цінним матеріалом до історії української колонізації, соціальної, культурної й політичної історії.

Спеціально історія політичної й культурної експанзії Української Сівері в сусідніх землях, великоруських та білоруських набирає особливого інтересу як одна з найцінніших сторінок історії української культури: поширення і закріплення її впливів на територіях не-українських, та втягання їх у сферу українського політичного й громадського життя. Як я підчеркнув вище—те що діялося на сім полі в X—XII вв., потім повторилося, ще яскравіш і для історичного досліді приступніш у віках XV—XVIII, коли стара Сіверщина стала лабораторією нового українського побуту, державности і культури козацької доби, що послужила підосновою нового українського відродження XIX віку і виявила чималу силу притягання не тільки для колишніх сіверянських волостей, але й для всього взагалі Східно-слов'янського світу («мода» на український побут, творчість, мистецтво на Московщині XVIII в. і першій половині XIX віку—до її століть включно).

Я не можу входити тут в докладніший розгляд сих явищ. Я зазначаю се як проблему українських дослідів: дослідження старої Чернигівщини як великого культурного резервуару українського життя на протязі цілого тисячоліття, та джерела української культури, що посиляло звідси свої проміння в різних напрямках: в українських і не-українських землях.

На протязі цього тисячоліття в життя сеї північної Сіверщини певними моментами брала перевагу активна сторона, і тоді вона ставала такою українською робітнею, де кувалися нові форми української культури, чи економіки, або соціально-політичного життя (для прикладу згадати хоч-би ролю чернигівських князів в поширенню нових романських форм будівництва в XI—XII вв., що відкривається новішими дослідями проф. Моргилевського, котрих коротке резюме читачі знайдуть нижче).

(Іншими разами її роля більш консервативна: тоді вона зберігає і підтримує здобутки і досягнення української культури, не даючи

перерватися золотій нитці української творчої традиції—до припливу нової хвилі активності.

В обох разях ~~щоб~~ пізнати розвій українського життя—побуту, матеріальної і інтелектуальної культури, соціального укладу, морали і права, в їх звязку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків, комор українського життя.

В них треба шукати посередніх огнів, моментів звязку для відокремлених, хоч може часами й яскравіших, пишніших проявів сього життя в привільніших полудневих просторах: сприятливіших буйнішому розвитку, але більш виставлених на всякого роду колонізаційні катастрофи, перерви й антракти.

І тимчасом як буйний похід сучасного економічного життя, індустріялізації, інтенсифікації—т. д. рветься в широкі простори Нової України,—дослідник історії українського життя, в якій-будь сфері, все з збільшеною енергією мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, облишених в затишках лівобережного і правобережного Полісся.

(Тут поховані секрети Старої України—і зародки Нової.)

Петро Смолічев.

ЧЕРНИГІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ ЗА ЧАСІВ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКИХ.

Дослиди історичного життя Чернигова та його околиць за часів великокнязівських спирались виключно на історичний матеріал і тільки в невеликій своїй частині підсилювалися даними археології. Таких даних ще дуже мало, треба ще багато часу, багато коштів, щоб перевірити історичний матеріал, що є.

Чернигів зокрема має дуже мало таких археологічних, наукових дослідів, що допомогли-б встановити картину історичного його життя. Наукові дослиди та розкопи відомого знавця Сіверянської землі проф. Д. Я. Самоквасова торкалися головним чином доби переддержавного життя Сіверян і тільки в невеличкій частині, можна сказати випадково, захоплювали добу великокнязівську.

Грунтового археологічного дослідження міста Чернигова не було переведено, бо ті невеликі розкопи, що їх зробили Кибальчич, Самоквасов та Чернигівська губ. Вчена Архівна Комісія на місці так званого «Княжого двору», не можна вважати не тільки за вичерпні, але-ж і за такі, що більш-менш допомагають встановити історичне життя та топографію Чернигова доби великокнязівської. Тільки останніми часами (1923 року) було зроблено, можна сказати, перші заходи коло ґрунтового наукового дослідження Чернигова великокнязівської доби. Я маю на оці дослиди найстаршої пам'ятки Чернигова—Спаського Собору, що їх перевели з доручення Всеукраїнської Академії Наук проф. І. В. Моргилевський та М. О. Макаренко, та наукові дослиди Єлецького монастиря проф. І. В. Моргилевського в 1924 році.

Беручи на себе спробу використати сировий матеріал що-до Чернигова та Чернигівщини за часів великокнязівських, я маю також ще небагато фактичного археологічного матеріалу й працю свою мушу будувати головним чином також на історичному ґрунті. В багатьох питаннях мушу йти шляхом теоретичних міркувань, а не наукових дослідів; немало висновків попередніх дослідників минулого Чернигова доводиться брати під сумнів, але-ж остаточно переконатися в їх помилковості немає змоги, бо немає для цього ґрунту, немає фактичного наукового матеріалу. Через те й мусимо в таких питаннях дуже обережно підходити до висновків, робити їх з різними застереженнями, що може й надає всій праці деякого непевного характеру. Підкреслюю, це не від того, що не вистачає в нас можности зробити

висновки, а від того виключно, що не бажано з цими висновками опинитися в такому-ж непевному стані, в якому опинилися попередні дослідники.

Логічно за краще було-б перечекати деякий час до тієї пори, поки з'явився-б такий науковий фактичний матеріал, але життя досить гостро висуває необхідність вивчити нашу країну як у сучасному, так і в її минулому. Необхідно підрахувати зараз все те, що вже зроблено і що треба зробити в майбутньому. В цьому короткому нарисі, що захоплює тільки невеличку частинку минулого життя Чернигівщини, я й хочу зробити спробу такого підрахунку. Майбутнє, якщо дасть нам змогу перевести науково-археологічні досліді, тим самим дасть змогу й перевірити наші нині досить непевні ще висновки, покаже або помилковість їх, або навпаки підсилить їх.

Чернигів лежить під 51° 29' півн. широти та 48° 59' сх. довготи¹. З двох боків—зі сходу та з півдня його оточують річки—з півдня Десна, а зі сходу Стрижень, що під самим містом впливає до Десни. Місцевість, де лежить місто, висока, а зазначені річки ще більше зміцнювали його.

Час, коли засновано Чернигів, остаточно вказати не можна, бо ми не маємо ніяких відомостей про це, можна лише вивести приблизну дату, порівнюючи літописні відомості.

Про первісне заселення території сучасної Чернигівщини та про її насельників ми маємо дуже обмежені звістки. У вступі до старого Київського літопису читаємо запевнення літописця, що Руська земля пішла з землі Дунайської, де за його часів існували держави Болгарів та Угрів. Відсіля на думку літописця вийшли Слов'яни й оселилися по різних місцях. Про них і каже літопис, що «нині с'їдоша на Деснѣ, и по Семи, и по Сулѣ и нарекошася Сѣвера»²). Із того-ж літопису ми довідуємося, що Сіверяни в IX сторіччі залежали від Хозарів та платили їм данину³, а далі новгородський князь Олег, заснувавшись в Києві, підгортає під себе й Сіверян, роблячи це так, щоб підлеглість ця здавалася Сіверянам легшою й більш бажаною ніж залежність від Хозарів: окрім того, що зменшує данину, обіцяє ще Сіверянам боронити їх від Хозарів⁴.

¹ Ми беремо відомості академічні, що їх показано в Марковича. Взагалі-ж треба зазначити, що географічне положення Чернигова в різних джерелах показане різне: так, Щекатов дає відомості такі: 51° 24' півн. широти та 48° 13' сх. довготи, Шафонський—51° 22' півн. широти та 49° сх. довготи. Аджеж різниця в цих відомостях не велика, тому й не буде особливо великої помилки брати що до вподоби.

² Полное собрание русских летописей, Изд. Археографич. Комиссии, СПб., 1846 г., т. I, стор. 10, т. II, стор. 6.

³ Ibid., стор. 235. «Въ лѣто же 6354 (846) Варязи приїдоша изъ-за моря и взимаху дани на Чуди и на Словянахъ, и на Меряхъ, и на Кривичахъ; а Козари взимаху дани на Полянехъ и Сѣверянехъ, Вятичехъ, по бѣлой вѣверици отъ дыма».

⁴ «Иде Олег на Сѣверы, и побѣдивъ я вложи на нихъ дань легку; повѣлѣ же не даяти дани Козаромъ, обѣщая ихъ отъ Козаровъ бранити»... (П.С.Р.Л., т. II, стор. 239; т. I, стор. 10).

Сіверяни, безумовно, мали вже тоді досить розвинене громадське життя з певним устроєм, мали свої осередки громадсько-політичні—города, навколо яких існували «волости». За один з таких осередків можна вважати й Чернігів. Але-ж поки що літопис не називає ще нам Чернигова, як не називає й узагалі ні одного міста в землі Сіверянській тих часів, крім Любеча¹. Тільки 907 р. знову згадує він Сіверян і перший раз їх головне місто—Чернигів. Досить докладно описуючи воєнний похід київського князя Олега на Греків та угоду з Греками, що він її склав, літописець зазначає, що Олег примусив Греків давати «уклади»—себ-то данину поруч з іншими городами й Чернигову². Таким чином на самому початку X сторіччя ми вже бачимо Чернігів, як значніше після Києва місто, осередок, без сумніву, цілої країни. Та не можна припустити, що місто це, осередок політичного й економічного життя цілої землі, повстало тільки в ці часи. Справді в науковій літературі існують думки, що Чернігів не завжди був головним осередком землі Сіверянської, яким він виявляється в літопису під 907 роком. Він став таким лише наприкінці IX сторіччя, а доти його місце займав Сновейськ—сучасне містечко Седнів, 25 верстов на північний схід від Чернигова. Таку гадку висловив пок. проф. Д. Я. Самоквасов, але з нею погодитися важко. Чернігів уже раніш ніж наприкінці IX сторіччя мусів стояти на чолі Сіверянської землі, а взагалі—початок його існування багато раніший. Під тою чи іншою назвою він мусів бути одним з перших місць, де оселилося сіверянське плем'я.

Всі оселення Сіверян до доби державного життя характеризують існування старих городищ певної форми та присутність навколо них кладовищ з великими могилами—курганами. Це необхідні умови. У всіх оселеннях Сіверян за часів великокнязівських ми бачимо городища такої-ж самої форми, але навколо них немає вже тих великих кладовищ з курганами. І в Седневі, і в Чернигові ми маємо великі кладовища курганів і це свідчить нам про їх стародавнє існування, але хто з них старший,—сказати важко.

За те, що Седнів був першим політично-економічним осередком країни, промовляють такі факти. Перш за все серед Седнівських курганів є багато великих, що а ргіогі повинні бути могилами старшини, могилами князівськими. Розкопи проф. Самоквасова справді підтвердили цю думку—останки побутових речей, знайдені в цих великих курганах, були багатші, ніж у малих курганах, що, можна думати, були могилами простого люду. Без сумніву це були могили видатніших громадян, що мали значіння та вплив у суспільстві. Таких курганів проф. Самоквасов 1873 року навколо Седнева нарахував щось

¹ Ibid., т. I, стор. 10.

² «И заповѣда Олегъ даяти воемъ на 2000 кораблѣй, по двѣнадцать гривнѣ на ключъ, и потомъ даяти уклады на Рускіе города: первое на Кіевъ, таже и на Черниговъ, и на Переяславъ и на Полътескъ, и на Ростовъ и на Любечъ, и на прочая городы; по тѣмъ бо городамъ сѣдяху князья подъ Ольгомъ суще» (П.С.Р.Л., т. I, стор. 113).

із 40, тоді як навколо Чернигова він тоді-ж таки знайшов тільки 5 таких великих курганів. По-друге речі, що їх знайдено у великих Седнівських курганах, належать до старіших часів, ніж речі з великих Чернігівських курганів. З цього висновки такі: осередок життя спочатку був у Седневі, або стародавньому Сновейську, і тільки наприкінці IX сторіччя перенесено його було до Чернигова, через те й князівських могил тут менше й датуються вони пізніше.

Проте сам проф. Самоквасов рахує наприкінці IX сторіччя в Чернигові велику кількість населення, про що свідчать поганські кладовища в його околицях. «Ще недавно,—каже він,—біля Чернигова зберігалася велика кількість (множество) курганів; вся площа між Чорною могилою, Болдиними горами та шляхом, що веде з Чернигова до Любеча, була вкрита курганами... Ще на початку 70-х років я нарахував із західного боку Чернигова, в місцевості, що обмежена Десною, річками Білоусом та Стрижем, більш як 500 курганів»¹. Далі, треба звернути увагу на те, як швидко нищатьс я ці пам'ятки старовини. Спільна праця природи та людини не залишає від них ніякого сліду. Досить яскраво малює це руйнування могил сам проф. Самоквасов. Про знищення курганів біля Седнева він пише: За «Описанием Черниговского Наместничества» О. Шафонського 1786 року навколо Седнівського городища нараховувалося 74 великих та 241 мала могила; з них у 1874 році лишалось вже великих тільки половина, а малих—понад 150; в горідах збереглося ще декільки поодиноких великих курганів; вони свідчать про те, що на місці,занятому нині хатами та іншими будівлями м-ка Седнева, існувало за стародавніх часів велике поганське кладовище...»² Протягом одного тільки сторіччя зникла половина великих та мало не половина малих курганів, зникла до щенту, не залишивши по собі жадних ознак свого існування. А в Чернигові, біля західного тільки його боку, в тих-таки 70-х роках, шановний професор нараховував більш як 500 курганів. А скільки їх загинуло протягом 1000 років? Сам-же Самоквасов каже: «Очевидно, всю територію (щось із 2 верстви) від базарної площі Чернигова, між Єлеським та Троїцьким монастирями, займало в стародавні часи одне поганське кладовище, що його частину тільки являють собою Чорна могила, невеликий курган біля Чорної могили, 6 курганів на «Ольговім полі» та кургани Троїцької групи, що збереглися до наших часів. Коли будували житла, орали, проводили шляхи, добували глину та пісок, то-що, знищено було не тільки невеличкі кургани, але-ж і великі могильні насипи»³. А коли до цього додати ще велику групу курганів на північ від Чернигова, що тягнулася майже до села Товстоліса (щось із 10 верст.), то мусимо визнати

¹ Проф. Самоквасов, «Северянская земля и Северяне по городищам и могилам», М., 1908 г., стор. 36. Його-ж таки, «Могины русской земли», М., 1908 г., стор. 188.

² Проф. Самоквасов, «Северяне и Северянская земля», стор. 37; його-ж таки, «Могины русской земли», стор. 201.

³ Проф. Самоквасов, «Могины русской земли», стор. 190.

як значну кількість населення в Чернигові, так і досить довгий час його існування. Тільки за таких умов можна з'ясувати присутність декількох тисяч курганів. Цим я хочу уґрунтувати свою думку, що Чернигів почав існувати далеко раніше від половини навіть IX сторіччя.

Чи був Чернигів на початку свого існування осередком Сіверянської землі, чи таким осередком був Сновейськ, сперечатися не будемо, оскільки ми маємо тепер археологічні дані на користь Сновейську. Тільки одне мушу зазначити, що економічно Чернигів стояв безумовно вище від Сновейська, який лежав убік від головної артерії Сіверянської землі—Десни. Чернигів що-до торгівлі для північної Сіверянщини був тим, чим Київ—для всієї слов'янської землі,—він був ключем, що замикав всю торгівлю. Всі великі притоки Десни, що були торговельними шляхами, впливали в неї вище від Чернигова, або біля нього, як Стрижень та Білоус. Всі товари з волостей Стародубської, Новгород-Сіверської, Воргольської (на Клевені та Сеймі), Всеволозької, Чернигівської (на Стрижні та Білоусі) йшли тільки через Чернигів. Нижче від нього, на Десні, не було більш-менш значних пунктів, крім Морovejська. Без сумніву, Чернигів (коли не зразу, то з часом) мусів зайняти перше місце серед городів Сіверянської землі.

Як осередок економічного життя, що веде торгівлю по чужих краях вже наприкінці IX сторіччя, виступає Чернигів, а не Сновейськ. Чернигів, а не Сновейськ веде торгівлю з Греками, посилає туди Десною та Дніпром свої човни—«моноксили», як називає їх грецький цісар Костянтин Багрянородний¹; Чернигову-ж, а не Сновейську, згідно з умовою князя Олега, повинні були Греки платити «уклади». Все це, безумовно, свідчить про те, що Чернигів був фактично осередком життя цілої країни, хоча може й не був таким юридично². Можливо, що деякий час політичним осередком був ще Сновейськ, але-ж положення Чернигова, як економічного осередку країни, примусило перенести до нього й адміністративно-політичний осередок, так само, як новгородський князь Олег переніс осередок політичного життя Слов'ян з Новгорода до фактичного економічно-торговельного осередку—Київ.

Цим можна пояснити меншу кількість, ніж біля Седнева, великих курганів—могил князівських та пізніше їх датування, але-ж це не може бути доводом, що пізніше його засновано.

Що-до походження назви міста—Чернигів—існують різні відомості. Ми знаємо, що взагалі назву оселенням надавалося або від імення особи чи племені, що засновували оселення ці, або згідно з природнім оточенням. Через брак певних відомостей назву Чернигова виводять також цими методами. Повстають легендарні особи князя Чорного та княжни Цорни, що колись, за стародавніх часів, стояли

¹ Monum. Pol. hist., pag. 15.

² Порівн. Голубовський, «История Северной земли до половины XIV ст.», К., 1881 г., стор. 13, 32.

на чолі місцевого населення в його боротьбі за незалежність, чому й місце перебування цих князів дістало назву Чернігова або Цорнігова. Проходять чорні постати племені Меланхленів, що дістали від Греків таку назву через те, що вживали одіж тільки чорного кольору; а за назвою племені («Черниги») почали називати й саме місто—Чернигом. Випускається до околиць Чернигова силу-силенну серн і від них виводиться назву—Сернигів. То з далечи віків малюють нам картину місцевости, вкритої великими гаями, серед яких, на крутому березі, лежить місто. Темні, чорні гаї оточують його майже з усіх боків, а через те й саме місто зветься—Чернигів, себ-то «Чорний Гай».

Розглядаючи ці оповідання, ми повинні відкинути перш за все відомості, що виводять назву міста від племені Меланхленів. Свідощтва стародавніх географів (як от Геродота) дають можливість зачислити межі оселення цього племені до інших місцевостей¹. Не будемо спинятись над ділком фантастичним виводом назви Чернигова від серн. Більшої уваги заслуговує вже оповідання про князя Чорного. Народня помова ще й досі називає один з великих курганів, що лежить у садибі сучасного агрономічного технікуму,—могилою князя Чорного, або прямо «Чорною могилою». Ця назва «Чорної могили» з давніх-давен збереглася серед місцевого населення. Ще літопис під 1148 роком згадує нам під Чернигом місцевість «біля Чорної могили», тільки-ж ця назва або належала не тому курганові, що є в саду агрономічного технікуму, або пішла з чогось иншого, а не через те, що там поховано було князя Чорного. Досліди проф. Самоквасова, що розкопав цю могилу 1873 року, привели до висновків, що походження її треба віднести до X сторіччя², коли Чернигів уже існував як політично-економічний осередок, і, значить, князь Чорний не міг уже надати йому свого ім'я.

Вивод назви Чернигова від великих, темних (чорних) гаїв, що навколо оточували його, знаходить підтримку в «Поученні» Володимира Мономаха. Перераховуючи адміністративну та війовничу діяльність свою, Володимир розповідає й про відпочинок свій, що проходив майже виключно в полюванні. «А се въ Черниговѣ дѣялъ есмѣ: конь дикихъ своими руками связалъ есмѣ, въ пушахъ 10 и 20 живыхъ конь, а кромѣ того иже по рови їзда ималъ есмѣ своими руками тѣ же кони дикіѣ, тура мя 2 метала на розѣхъ и съ конемъ, олень мя одинъ боля, а 2 лоси, одинъ ногама топталъ, а другой рогома боля, вепрь ми на бедрѣ звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедра, и конь со мною поверже»...³ Дикі коні, тури, олені, лосі, вепрі (або дикі кабани), ведмеді, люті звірі (вовки)—насельники гаїв навколо Черни-

¹ N. de Boulitchev, Fouilles de la Russie Centrale, «Kourgans et gorodietz», Recherches archéologiques sur la ligne de partage des eaux de la Volga et du Dniéper, M., 1910 г., Carte II-а.

² Проф. Самоквасов, «Могила русской земли», стр. 235. Його-ж таки, «Северная земля и Северяне», стр. 37.

³ П.С.Р.Л., т. I, стор. 104.

гова—свідчать нам про їх великі розміри. І все це існувало ще наприкінці XI та на початку XII сторіччя. Це, дійсно, повинні бути темні, чорні¹ гаї, непрохідні нетри, що давали притулок всьому цьому звіру. Тільки-ж походження назви Чернигова від них зістається «народною етимологією». Поки що можемо тільки констатувати, що сама назва Чернигова не дає нічого для історії.

Чернигів стоїть на правому боці Десни, як-раз у тому місці, де вона досить круто повертає на південний захід. В трикутнику, який утворює річка Стрижень, що під самим містом впливає до Десни, розкинувся він на досить високому та крутому березі. В західній частині міста, за Єлецьким монастирем, кручі ці називаються «Болдиними горами», і назву цю зберегли вони ще з давніх-давен.

З південного боку, між містом та Десною, що найближче підходить до нього на 150 приблизно сажнів, лежить луг, попорізуваний досить великими озерами. З західного та північного боків Чернигів оточують поля, які за доби поганської густо були вкриті могилами, що геть далеко розкидалися навколо. Нині всі вони мало не цілком знищені й тільки невеличкі уламки свідчать нам про те, що їх колись було дуже багато.

З північного заходу на південь тече через місто невелика річка Стрижень, розрізуючи його на дві частини: західню, або власне місто, та східню, або так зване «Застриження». Мусимо зазначити, що такий вигляд, як нині, Стрижень мав не завжди,—в старі часи він був багато більшою річкою, яка була мідним захистом місту зі східного боку. Порівнюючи ще не дуже давно, в половині XVIII сторіччя, Стрижень був досить великою річкою, як про це можна дізнатись із «Описів», що їх надано було до «Комісії сочинення в полку Черниговському Генеральної Ревізії» в 1765 та 1766 роках².

¹ Не в значінні «чорнолісся», а в значінні саме великих, темних—«аж чорних» гаїв.

² Комісію цю в Чернигові було затверджено 17 жовтня 1765 року під головуванням підполковника Ногаткина (Великоросіянина) та членів — бунчукового товариша Ширая та полкового писаря Ніженського полку Почеки. З січня 1766 року членами цієї комісії ми вже бачимо бунчукового товариша Дмитра Борозну та значкового товариша Максима Москальця. 1 січня 1766 р. бурмистр Чернігівський Бублік та райца Леонт'єв надали до магістрату «опис» Чернигову, що склали вони в грудні 1765 р. Після цього, в лютому 1766 р. складено було повний опис Чернигову; його копію й надано було до вищезгаданої Комісії 29 травня 1766 р. Повні назви цих описів такі: «Опись городу Чернигову. Прикакихъ урочищахъ лежитъ, и какъ въ исправленіи валъ; сколько въ городѣ воротъ и какимъ оніѣ названіемъ; въ сколько саженой отъ валу, подле города, какая рѣчка и съ какой стороны тѣчетъ, въ сколько оная саженой ширины; какиє черезъ нея переправи и кемъ те учреждени; сколько уѣздъ и какъ ихъ названія; на какихъ улицахъ публичные строения, разумея—церкви, ратуши, больницы и тому подобные,—1765 году Декабря дня учиненая; другої: «Опись въ Комісію сочиненія въ полку Черниговскомъ Генеральной Ревизіи, отъ Магистрата Черниговского, въ сидѣ предложеній оной Комісії, поданной той Комісії отъ его Сіятелства, Высокопревосходительнѣшаго Господина Генераль-Аншефа, Малороссійскаго Генераль-Губернатора, Малороссійской Коллегіи Пре-

З цих «Описів» ми довідуємось, що Стрижень був досить великою річкою, яка мала завширшки 10 сажнів¹. Розглядаючи старі плани м. Чернигова XVIII та початку XIX сторіччя², ми, дійсно, бачимо напрямок бігу Стрижня повз самий вал, а на південному боці Чернигова, між Десною та містом, на лугові—досить великі водяні площі. Частина їх існує й досі, праворуч від шосе, що йде на Київ, під назвою «Млиновище» та «Деменка». На плані кінця XVIII сторіччя (іст.-арх. відділ № 162) озера ці названо «Старим руслом Стрижня», але, на мою думку, категорично запевняти в цьому не можна. Найскорше це були старі рукави Десни, а може й останки стародавнього її річища. Для XVIII сторіччя, коли Стрижень ще був з'єднаний з цими рукавами, цілком логічно було зробити висновок, що вони є старе річище Стрижня, але-ж це буде безумовно не так. За часів великокнязівських Стрижень не обтікав вал, як бачимо це в XVIII сторіччі, а впливав у Десну прямою смугою. Відомості про це знаходимо ми й у Шафонського в його «Топографическомъ описаніи Черниговскаго Намѣстничества»³.

Крім цього книжного свідoctва, маємо ми ще певніше свідoctво про те, що сучасний свій напрямок Стрижень набрав уже в пізніші часи, а саме: садиба колишнього повітового земства на кол. Гончій, а нині вул. Леніна, за будинком інституту народної освіти, біля якої тече Стрижень, ще на пам'яті місцевого населення йшла далі на схід ніж тепер, а за часи великокнязівські це місце являло собою досить простору площу, де містилася велика кам'яна церква, що її підмурки зберігалися майже до наших часів⁴, а може були й ще які будівлі.

зидента, Украинского и Малороссійского корпусовъ Главного Командира и раз-
ныхъ орденовъ Кавалера, Графа Петра Александровича Румянцева — инструк-
ції,—въ Магистратъ насланныхъ: городъ Черниговъ при какихъ урочищахъ ле-
жить; сколько въ городѣ воротъ, и какимъ названіемъ; во сколько саженой отъ
ваду, подля города, какаѣ рѣка, и зъ якої стороны тѣчетъ; и о протчемъ—про-
тивъ выраженныхъ въ оныхъ предложеніяхъ пунктовъ, въ ономъ Магистратѣ
Черниговскомъ, 1766 году Мая 27 дня сочиненная» (Черниг. Губ. Вел., 1852 г.,
Отдел II, часть неофид., Приб. к № 45 и 46, стр. 505 і 515—516).

¹ «Рѣчка, называемой Стрижень, по-взъ самой валъ, тѣчетъ отъ запада
повзъ востокъ на полудень,—которой въширь саженой триоршинныхъ десять»
(Опис 1765 р.); а в Описі 1766 р.: «...которая рѣчка шириною въ берегахъ состоитъ
въ десять троаршинныхъ саженой».

² В нашому розпорядженні були плани, що переховуються в історично-
археологічному відділі Чернігівського Державного Музею, а саме: 1) копія плану
кінця XVIII ст. (розділ карт і планів № 172), 2) план початку XIX ст. з фа-
мільного архіву кн. Куракіна, колишн. Малорос. генерал-губернатора (розділ
карт і планів № 15), 3) план міста Чернигова тих-же часів (розділ карт і пла-
нів), 4) план другої половини XVIII ст., що належав до збірки покійного
М. В. Любарського, а нині є власністю зав. 1-го відділу Черниг. Держмузею
В. О. Шугаєвського.

³ «В прежние времена речка Стрижень под самою крепостью не шла, а от
оной подальше, в левую сторону, в Десну протекала» (А. Шафонский, «Черни-
говского Наместничества Топографическое описание с кратким географическим
и историческим описанием Малыя России, из части коей оное Наместничество
составлено», Киев, 1851 г., стор. 239).

⁴ Ще 1909 року черн. губ. уч. арх. комісія перевела розкопи цих підмурків, що
виявили останки будівлі великокнязівської доби. Докладніше про це буде нижче.

Тепер від цієї частини садиби не лишилося нічогосінько—все зруйнував Стрижень; що-року поступово підбиваючи берег. Отже там, де нині тече Стрижень, колись існував високий крутий берег, а річище його було десь далі на схід.

Сучасний профіль міського лугу зі східного боку Чернигова, де тече Стрижень, дійсно, дає нам ознаки логів. Нині ці логи ледве помітні, але безумовно раніш вони були значно глибші, а в XVIII навіть сторіччі вони були заповнені водою. Один з цих логів, як можна досить ясно помітити ще й тепер, підходив до самого Стрижня, як-раз у тому місці, де він нині повертає на захід, під самий вал, до згаданої вище садиби кол. повітового земства на вул. Леніна. Одним логом, треба думати, і проходило в XI—XIII вв. старе річище Стрижня.

Напрямок бігу Стрижня, що ми його бачимо в XVIII ст. і що йшов під самим валом фортеці, виник уже пізніше і виник, можна гадати, за допомогою людини. Необхідно зазначити, що Чернігів, яко захищене місце (фортеця), відновлений міг бути після татарської руїни, хіба тільки за часів литовської зверхности. Бо ми знаємо, що Татари, опанувавши руські князівства, зруйнували всі захищені місця й пильно слідкували за тим, щоб їх ніде не відновлялося, а тим більше не давали дозволу будувати нові. Навпаки, навіть Татари вимагали до певної міри, щоб населення жило по вільних незахищених місцях. Таким чином, Чернігів міг відновити свої фортеці, що їх було зруйновано в XIII ст., не раніш як у XIV—XV сторіччі, коли він був під міцною охороною Литви. Збудувавши вали, щоб ще більш зміцнити фортецю, й одвели Стрижень до рову, що йшов навколо валу. Випущено-ж Стрижень до одного з тих рукавів (а може й останків старого річища) Десни, що ми їх бачимо на плані XVIII ст. з південного боку Чернигова. Напрямок Стрижня повз вал, на мою думку, річ цілком штучна.

Тепер декільки слів з приводу самої назви «Стрижень». Цим ім'ям у народі взагалі називають невеликі річки; можна гадати, що й у даному разі ми маємо як-раз таку рядову назву, що поступово перейшла у власну. Дійсно, коли ми звертаємось до літописів, то там не знаходимо ані разу назви «Стрижень» у розумінні власного ім'я річки. Незрозуміло, чому літописець, розповідаючи про різні воєнні події під Черниговом, називає інші річки, як Боловос, Снов та Свинь, що течуть в околицях Чернигова, але не згадує Стрижня, а він повинен був це зробити. Це дає нам ґрунт до того, щоб зробити висновок, що за часів великокнязівських власної назви «Стрижень» не було, а була інша якась назва цієї річки.

Існувала ще одна невелика річка—сучасна Кордиківка; напрямок бігу її в Шафонського¹ ясно показаний, аджеж і тепер вона ще

¹ «Под самым городом, впадала в речку Стрижень, с левой ея стороны маленькая речка Кордиковка, которая с восточной стороны от села Бобровицы, мимо архиерейского загородного двора, ныне только весною протекает, а в другое время местами высыхает» (Шафонский, Оп. Черн. Нам., стор. 239).

частково існує, а рельєф міського лугу дає змогу більш-менш правдиво встановити старе її річище. Треба взагалі зазначити, що місцевість, де протікала Кордиківка, як і луг між Десною та містом з південного боку, являла собою досить велике багно, що було міцним захистом для міста з південно-східного боку.

Чи мала ця річка свою назву і за часів великокнязівських, відповісти на це запитання дуже важко, бо в літописах про це немає жадних звісток.

Перейдемо тепер до топографії самого міста за часів великокнязівських.

Коли ми розглядаємо ті місця літопису, де мова йде про Чернигів, то знаходимо різні назви окремих частин міста, як наприклад: «дѣтинець» або «днешній градъ» і «градъ окольный», «острогъ» або «передъгородье». Ці назви дають нам вказівки на те, що Чернигів був тоді не один город, а декільки, принаймні два, і обидва вони були захищені. Зовнішній город («градъ окольный», «острогъ» або «передъгородье») було обнесено навколо валом та палисадом, а внутрішній город («дѣтинець» або «днешній градъ»),—можливо, що було обведено й мурами¹.

Від стін як внутрішнього города, так і зовнішнього до наших часів не збереглося нічого, тому встановлювати місця, де саме вони йшли, мусимо вже за допомогою пізніших валів Чернигівської фортеці, що її знищено було на самому кінці XVIII ст.².

Після зруйнування Чернигова від Татар 1240 року, стіни його було знищено і відновити їх настала змога хіба тільки за часів ли-

¹ В описі походу князя Суздальського Юрія на Чернигів в 1153 році ми читаємо: «На ту же ночь Изяславъ, и Ростиславъ, и Всеволодичъ, видѣвше силу Половечскую, повелѣша людемъ всѣмъ бѣжати изъ острога въ дѣтинець. Наутри же день Гюрги и Святославъ исполчивша всѣ свои, поидоша къ городу и стаха не дошедше Семыня; тогда же все множество Половечь ѣхаша къ городу битися, и отѣмше острогъ (курсив наш, П. С.) зажгоша передъгородье все, и пришедше всею силою стаха около города» (П.С.Р.Л., т. I, стор. 145). Тут ми ясно бачимо з самої назви «острогъ» характер стін — це був палисад, що ним було обнесено «передъгородье», яке й саме через це називалося просто «острогом», і з якого князі Чернигівські наказали населенню перейти до «дѣтинца». Що-ж до останнього, то його було обведено можливо й мурами, на що можна й знайти деякі вказівки в літопису під роком 1240—«и бысть брань велія и сѣча зла, а отъ града на Татаръ меташу каменіе со стѣнъ (курсив наш, П. С.) на четьре перестрѣла, а каменіе яко же можаху четьре человекъа сильниі подѣяти». В даному разі літописець називає укріплення вже «стінами», а не «острогом», як перший раз, і це дає нам змогу зробити висновок, що «дѣтинець» дійсно було обведено стінами, але-ж встановити, з якого матеріялу збудовано було ці стіни, не можна. Навколо Чернигова ми не маємо місцевостей, де добували-б камінь; його мусіли привозити сюди або з Новгороду Сіверського, або з Київ (з першого—легше). Найскорше стіни збудовано було або з цегли, або з дерева, що траплялося за тих часів досить часто.

² Фортецю скасовано було за царювання Павла I, в 1798 р., а трохи пізніш, після 1803 року, коли затверджено було нове планування міста Чернигова, знищено було й вали фортеці з північно-західного та західного боків.

товської зверхности, цеб-то в XIV—XV ст. Вали нової фортеці збудовано було, треба гадати, на останках старих стін, бо невеликий порівнюючи час не встиг ще знищити їх до щенту. Ці фортеці не раз після того відновлялося, змінювалося може в деяких дрібницях, але-ж вони зберігали свій загальний вигляд до останніх часів свого існування. Ми маємо описи чернігівських фортець, що дійшли до нас з кінця XVIII ст. від Шафонського та Маркова, які майже нічим не різняться один від одного¹.

Згідно з цими відомостями, ще в XVIII ст. в Чернигові існували останки двох фортець (валів), замкнених одна в одну. Зовнішній, довгий вал починався від 250 сажнів на північний схід від того місця, де впливав у Десну Стрижень, і берегом його йшов на північ—500 сажнів, потім повертав до північного заходу на 100 сажн., далі 20 сажнів на захід і, нарешті, йшов на південний захід, майже рівнобіжно з північно-західним боком нової фортеці, вигнутою лінією до Єлецького монастиря на 525 сажнів, а потім ішов повз нього, ліворуч, униз під гору 135 сажн. до передмістя Подолу; від цього місця повертав на схід, ліворуч, горою 340 сажнів, потім на південь—90 сажн. і, врешті, знову на схід—40 сажнів. Площа, що обмежена була цим валом, мала вдовж прямою лінією 550 сажнів, а вшир була біля Стрижня 500 сажнів, а біля Єлецького монастиря не більш як 150 сажнів; увесь-же обвід її був $3\frac{1}{2}$ верстви. Зазначене стародавнє укріплення, за старих ще також часів, було зменшене від південного заходу на 200 сажнів, і зроблено було новий поперечний вал, між південно-західним та північно-східним валами фортеці, де нині призначена вулиця Святославська. Ця зменшена фортеця мала обвід трохи більший як $2\frac{1}{2}$ верстви. Одрізану частину (до Єлецького монастиря) почали називати «Третяком». В 70-х—80-х роках XVII сторіччя, за полковника Чернигівського Дуніна-Борковського збудовано було, згідно з вказівками сотника Седнівського Мандрики, нову фортецю, яка була, на думку Маркова, тільки відновленням стародавнього внутрішнього города. «Новая сія крѣпость,—каже він,—состояла въ видѣ продолговатаго искривленнаго треугольника, имѣла семь полигоновъ, обрыта была къ сторонамъ старыхъ валовъ² сухимъ рвомъ и обнесена низкой острожкой не выше аршина. Окружность ея была не съ большимъ полторы версты». Від старого зовнішнього валу ця нова фортеця

¹ Шафонський, як відомо, написав своє «Описание Черниговского Наместничества» в 1786 році, але-ж видано його було лише в 1851 р. М. Є. Марков написав «О достопамятностяхъ Чернигова» в 1814—1815 рр. (див. проф. М. Березков, «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова», Труды Черниг. XIV Всеросс. Арх. Съезда, т. III, М., 1911 г.), але-ж він жив на Україні ще з кінця XVIII ст., а в Чернигові—з 1800 р., коли його було призначено на посаду «директора училищъ Малороссійской губерніи»; можна думати, що Марков і раніш від 1800 р. бував у Чернигові. Вали Чернігівської фортеці, як згадано вище, знищено було після 1803 року, так що Марков, як і Шафонський, власними очима бачив їх, а тому, гадаю, не буде великою помилкою вважати і свідцтво Маркова, власне кажучи, також кінця XVIII ст.

² Вищезазначеного зовнішнього валу.

відлягала східнім кутом 250, а західнім—130 сажнів; з південно-західнього боку вал нової фортеці проходив на 70 сажнів від старого валу, що відокремлював «Третяк». Такі відомості знаходимо ми в Маркова та в Шафонського¹.

Переглядаючи плани Чернигова XVIII та початку XIX ст., знаходимо на них накреслені останки зовнішнього валу та цілком фортецю, що знищено було після 1803 року. Перевірівши напрямок валів масштабом, мусимо зазначити, що відомості Маркова майже цілком відповідають планам, в деяких тільки окремих місцях треба внести невеликі корективи.

Де-ж саме були в сучасному Чернигові вали, що показано на планах XVIII та початку XIX ст.? Про це досить уже легко дізнатися, якщо накласти ці плани на сучасний план міста. В цьому багато ще допомагає нам і план, що його накреслив О. К. Яригин, а з нього, очевидно, зроблено було в 1908 році (з приводу святкування 1000-річчя літописного існування Чернигова) план Чернигова «з зазначенням колишньої Чернигівської фортеці та валу». Але-ж мені здається, що як план Яригина, так і зроблений на підставі його план 1908 року потребують деяких корективів. Яригин, як ми довідуємося з його праці², користувався й будував свої висновки на вказівках Шафонського, а той дає тільки загальні відомості про напрямок валів, і очевидно не використав інших, докладніших вказівок—Маркова, що дає не тільки напрямок останків валів, що за його часів існували, але навіть і їх обміри. Порівнюючи відомості Шафонського та Маркова, ми бачимо, що обидва вони ведуть напрямок валів однаковий, а перевіряючи масштабом обміри Маркова, можемо встановити більш-менш докладно й ті місцевості, де саме вони йшли.

На підставі цих відомостей ми повинні накреслити такий план зовнішнього валу. Від того місця, де тепер стоїть будинок літнього театру «на Валю», вал ішов 500 сажнів на північ, берегом Стрижня, сучасною Набережною вулицею до площі в кінці Радянської (кол. Богоявленської) вулиці. Відсіля він повертав ліворуч на північний захід біля сучасної садиби Хананова й виходив на вулицю Селюка (кол. Богуславську) недалеко від міської лазні. Далі повертав ще більше ліворуч, на захід, до сучасної кол. садиби Проніна, а від цього пункту, перетинаючи ріг вулиці Радянської та Раковського (кол. Мстиславська), виходив на ріг Пролетарської (кол. Здвиженська) та Правдивости (кол. Святославська); від цього місця йшов ліворуч вулицею Правдивости до звозу на сучасне передмістя «Кавказ». Це як-раз і буде та територія, що її ми мусимо визнати за стародавній «окольний град», або «острог». До нього з південно-західнього боку прилягала місцевість, яку також обведено було навкруги валом, що

¹ Марков, «О достопамятностях Чернигова», Изд. Импер. О-ва Ист. и Древн. Россійск., М., 1847 г., стор. 20—21; Шафонский, «Опис. Черниг. Наместнич.», стор. 276—277; Бережков, Труды XIV Арх. Съезда, т. III, стор. 290—291.

² А. К. Яригин, «Изыскания о древнем расположении г. Чернигова», М., 1905 г., де вміщено й згаданий план.

починався від раніш зазначеного біля садиби Губвиконкому (будинок кол. губерніяльного земства) і йшов на південний захід Пролетарською вулицею до Єлецького монастиря і тут, залишаючи його назовні від себе, праворуч, звертав до півдня. Протягнувшись 135 сажнів, він звертав на схід, йшов горою й з'єднувався з тим-таки раніш зазначеним валом біля Святославської вулиці. Цю місцевість ще з давніх-давен звали «Третьаком», але не через те, що, як гадає Марков, вона являла собою третину всіх укріплень, а лише через те, що виникла після двох попередніх частин—«дитинця» та зовнішнього городу. В даному разі, здається мені, Марков і Шафонський помиляються, коли вважають, що «Третьак» було відділено від загальної території стародавніх Чернигівських фортець. На мою думку, як-раз навпаки, Третьак було прибудовано до зазначеного вище зовнішнього городу, через те, що збільшилося населення в місті та розширилася його територія¹.

Зовнішній город мав принаймні три в'їзди: один до Третьака, другий на захід на Любецький та Київський шлях, і третій на схід. Переконувати в існуванні перших двох виїздів немає чого, бо це й так ясно, що-ж до останнього, ми маємо досить певні вказівки в літопису під роком 1078². Що-до Третьака, то він мав два в'їзди: один, що був на південний захід на кінці сучасної Єлецької вулиці, проти дзвіниці Єлецького монастиря³, а другий—на південь, з Подолу.

Крім цих двох частин (зовнішнього города й Третьака) існувала в Чернигові ще одна—це його внутрішній город,—або «дитинець». Яку саме територію займає цей внутрішній город—це питання, на яке дуже важко зараз відповісти категорично. Літописи не дають нам ніяких вказівок що-до розмірів його, а на території міста не залишилося жадних ознак. Таким чином, устанавлюючи цю площу, мусимо перш за все виходити з того, що саме містилось в цьому внутрішньому городі. Без сумніву, це був осередок, де скупчено було все більш-менш значне для Чернигова—всі значні будівлі, як то: головні церкви, оселі князівські та видатних громадян—все це було під захистом міцних стін внутрішнього города.

На щастя роки та людність не змогли знищити всіх пам'яток старовини, що були свідками давноминулого життя Чернигова за часів великокнязівських. Ці пам'ятки існують ще й досі по різних частинах міста та допомагають нам встановлювати його історію.

¹ Це цілком можна припустити, особливо з огляду на те, що стародавні городи являли собою взагалі, власне кажучи, не один, а декілька городів, що містилися концентрично навколо дитинця. Це ми бачимо в Києві, Новгороді та в інших місцях; те-ж саме було в даному разі й у Чернигові.

² Даючи опис облоги Чернигова від князів Ізяслава, Всеволода та Володимира, літописець каже: «И придоша къ Чернигову, и Черниговци затворишася во градъ; Олегъ же и Борисъ не бяста. Черниговдемъ же не отворившимся приступиша ко граду; Володимеръ же приступи ко вратомъ восточнымъ, отъ стрєженіи отъ врата, и отвориша градъ окольний и пожгоша и, людемъ же вбѣгшимъ въ дѣяньный градъ» (П.С.Р.Л., т. I, стор. 86).

³ Шафонский А., «Опис. Черниговск. Наместнич.», стор. 277.

Собори Спаський та Глібо-Борисівський, головні святощі Чернигова з часів великокнязівських, переконують нас у тому, що тут саме, біля них, треба шукати внутрішній город. За таке місце ми повинні визнати територію, на якій за часів Дуніна-Борковського, полковника Чернигівського, збудовано було нову фортецю, територію, що лежить нині на південний схід від бульварів, між річкою Стрижем та вулицею Шевченка. Територію цю міцно захищав вал, а можливо й мури. Вона, правдоподібно, мала два виїзди: з південно-західного та з північно-західного боків, що зв'язували дитинець з зовнішнім городом. Можливо, що існував ще якийсь вихід з південно-східного боку, в напрямку до гирла Стрижня, де треба припустити була торговельна пристань, але-ж запевняти в цьому не можна. Найскорше цей вихід до пристани був із зовнішнього города—це, можливо, були як-раз ті «восточные врата», що виламавши їх Володимир Мономах 1078 року увійшов до «града окольного». Тоді вони були ближче на південь, ніж зазначено їх на планах Яригина та 1908 року, приблизно проти сучасної вулиці К. Маркса (кол. Бульварна) де-сь у садибі Будинку Пролетарського Студентства.

Що-ж саме містилося у внутрішньому городі? Тут було, як вже зазначено, все більш-менш важливе для Чернигова—собори, церкви, князівський двір, то-що.

Головну й найстаршу пам'ятку Чернигова—Спаський Собор заклав перший Чернигівський князь з династії «Ігоровичів»—син Володимира—Мстислав¹ у першій половині XI ст. На території СРСР він є найстаріший кам'яний храм, що зберігся до наших часів². Остаточно встановити рік, коли засновано було Спаський собор, неможливо, можна говорити за це тільки більш-менш приблизно. Звичайно, будівництва таких великих церков за стародавніх часів з'єднано було з тими чи іншими значнішими подіями в житті князівському. Таких подій у житті Мстислава за часів його перебування в Чернигівській землі ми знаємо з літопису дві. Одна—це війна його 1024 року з Ярославом, князем Новгородським, коли, після битви під Лівенем, в якій Мстислав лишився переможцем, 1026 року вони склали замирення й Мстислав дістав Чернигівську землю. Друга—похід Мстислава з Ярославом до Польщі, наслідком чого було повернення до руської землі городів Червенських, себ-то сучасної Галичини, що сталося 1031 року³. Отже час, коли засновано було Спаський собор, треба

¹ Останніми часами в науковій літературі було висловлено таку думку (проф. Пархоменко), що Мстислав зовсім не належав до Володимирового роду, а був походженням з Тмутаракани і в Сіверській землі він з'являється лише як колонізатор країни. Питання це досить цікаве, але-ж тому що воно не має особливої ваги для нашої роботи, ми не будемо зупинятись на детальному його розгляді.

² Св. Софію Київську заснував Ярослав 1037 року, а св. Софію Новгородську—Володимир Ярославич 1045 року.

³ Вказують ще одну подію, яка трапилася Мстиславові ще за часів Тмутараканського його життя. Маркович пише: «Князь Мстислав Удалой, сын Владимира, в воспоминание о победе своей над Косожским великаном Рече-

віднести на роки 1026—1032. Правдивіше на мою думку відсунути це заснування ближче до другої з зазначених дат, бо підчас смерті Мстислава в 1036 році стіни собора виведено було «възвыше яко на кони стояще рукою досящи»¹, що вказує на досить недавній початок будування—років 4—5. По смерті Мстислава будувати собор скінчив Ярослав, а остаточно його було закінчено, оздоблено та прикрашено треба гадати за Святослава, князя Чернігівського, коло 70-х років XI сторіччя.

Св. Спас Чернігівський являє собою величний 5-тибаний храм у візантійському стилі. З обох боків західного головного фасаду прибудовано було дві башти: з північного боку—кругла, а з південного—чотирикутна, в якій містилася церква. Північна башта існує й до цього часу, а підмурки південної було знайдено підчас наукових дослідів проф. Моргилевського та Макаренка в 1923 році². В східній частині, біля вівтаря, з тих-таки північного та південного боків існували ще невеликі одноповерхові прибудови (вони мабуть були «усипальницями»), розкішно оздоблені фресками та мозаїкою, що її уламки тут знайдено.

Всередині Спаський собор було оздоблено фресками, що ними було розписано мало не всі стіни. Підчас тих самих дослідів в 1923 році відкрито було під сучасним тинком останки дих фресок XI сторіччя. Вони були дуже попсовані взагалі, але-ж одна, що випадково збереглася більш-менш гарно, дає нам уявлення надзвичайно художнього виконання. Треба зазначити взагалі, що на будування Спаського собору князі Чернігівські не пожалували коштів і він, дійсно, повинен був вражати своїм художнім та багатим виглядом як зовні, так і всередині. Не буду зупинятися довго на описі цієї видатної пам'ятки старого Чернігова, бо незабаром ми будемо мати ґрунтовну працю проф. І. В. Моргилевського про св. Спаса Чернігівського, де, покладаємо надію, це буде виконано і краще, й докладніше.

Поруч із Спасом існує друга пам'ятка часів великокнязівських—сучасний Глибо-Борисівський собор. Збудував його пізніш за Спаса—на початку вже XII сторіччя князь Чернігівський Давид Святославич.

Шафонський у своїй «Описаніи Черниговскаго Намѣстничества» каже, що церкву цю збудовано за польської зверхности, десть при-близно наприкінці XVI ст. або на початку XVII сторіччя, і що збу-

дею, заложил эту церковь (Спасский собор) и успел построить ее «възвыше яко на кони стояще досящи» (Маркович, «Историческое и статистическое описание Чернигова», Черниг. Губ. Вед., 1852 г., Прибавл. к № 8, стор. 69). Маркович у даному разі дуже помиляється. Мстислав дійсно збудував церкву, що її присвячено було пам'яті цієї події, але-ж церкву цю збудовано було на честь богородиці, а не спаса, в Тмутаракані, а не в Чернігові, й напевно раніш ніж Спаський собор. Літопис дає більш-менш яснї вказівки до цього, коли каже під роком 1022: «и возвратиса (Мстислав) съ радостію ко Тмутороканю; и абіе созда церковь Пресвятой Богородици, по своему обѣту, яже стойтъ и донинѣ» (П.С.Р.Л., т. II, стор. 264). Очевидно, вказівки ці не були відомі Марковичу, инакше він не міг-би припустити таку грубу помилку.

¹ П.С.Р.Л., т. I, стор. 65.

² На цих підмурках існує тепер подібна до північної кругла башта, що її змуrowано було вже наприкінці XVIII ст.

дували її Поляки¹. Відкіля бере Шафонський такі відомості, він не вказує, але-ж можна гадати, що з якої-небудь польської хроніки. Мушу зазначити, що в даному разі автор помиляється—Глібо-Борисівський собор є пам'ятка без сумніву часів великокнязівських. В літописах ми маємо декільки вказівок на існування в Чернигові монастиря і церкви св. Бориса й Гліба вже на початку XII сторіччя. Перший раз ми маємо звістку під 1123 роком про смерть князя Давида Святославича, де сказано, що його поховано в церкві Бориса та Гліба, що він сам збудував². В другому місці, розповідаючи про смерть великого князя Київського Ізяслава Давидовича (сина згаданого Давида Святославича), що раніш князував у Чернигові, літописець каже, що поховано його було не в Києві, а в Чернигові і теж в церкві Бориса та Гліба, що її збудував його батько³. Ці вказівки безумовно переконують нас у тому, що сучасний Глібо-Борисівський собор і є ця сама церква⁴. Ніяких рішуче ознак того, що в Чернигові існувала инша якась церква Бориса та Гліба, ми не маємо.

В сучасному вигляді Глібо-Борисівський собор не зберіг уже характерних архітектурних рис часів великокнязівських,—його може не один раз досить значно перебудовувано, але-ж і нині можна ще помітити в плані його загальні форми візантійського будівництва.

Собори—це все, що зберегли нам часи від доби великокнязівської. Де-ж решта значних будівель, де саме містилися вони в унутрішньому городі? Я не кажу вже про загальну масу будівель—вона звичайно була дерев'яна й тому, цілком натурально, зникла до щенту. Я маю на оці будівлі кам'яні, як княжий двір та церкви св. Михайла та Благовіщення, що згідно з літописними відомостями тут існували⁵.

¹ «Церковь святых мученик Бориса и Глеба, нареченных в святом крещении Романа и Давида, каменная, небольшая, на 4-х столбах с хорами. Она строена католиками, но когда неизвестно» (стор. 263), а трохи вище він каже, що монастир, в якому існувала ця церква, був «Римский Католицкий Доминиканский, конвенту казнодейского; но в котором году и кем построен, неизвестно. Из грамоты короля польского Владислава Сигисмунда, 1628 года Доминиканам данной, видно, что он уже в сем году существовал» (стор. 263).

² П.С.Р.Л., т. II.

³ «Въ лѣто 6670 (1162)...Убїенъ же бысть Ізяславъ мѣсяца марта въ 6 день, и оттогѣ послаша и Чернигову; Святославъ же спрятавъ тѣло его съ слезами, и положиша тѣло его въ отци ему церкви у святогѣ мученику Бориса и Глѣба, мѣсяца марта 13 день же бѣ тогда понедѣльникъ» (П.С.Р.Л., том II, стор. 90—91).

⁴ Підтверджує це ще й те, що біля Глібо-Борисівського собору існувало (та й досі ще напевно існує) багато могил часів великокнязівських, які випадково знаходять підчас сучасних похорон. Так, року 1883, коли копали могилу для панотця Пучківського, знайдено було речі великокнязівської доби. Речі ці були такі цікаві та цінні, що їх забрано до Ермітажу, де вони й досі переховуються. Проф. С. амовкасов, що переводив розкопи біля зазначеної могили, щоб дослідити цю місцевість, знайшов між иншим і склеп, дега і характер кладки якого не лишали ніякого сумніву, що в даному разі була пам'ятка XII сторіччя. Порівн. Труды XIV Арх. С'езда, т. III, доповідь Х. Х. Горностаєва.

⁵ «Того же лѣта (6682) Святославъ Всеволодичъ заложилъ церковь каменну, въ Черниговѣ, на княжѣ дворѣ, святого Михаила» (П.С.Р.Л., т. II, стор. 108, 314). «Въ томъ же лѣтѣ преставился Олегъ Святославичъ, 4 мѣсяца Генваря въ 16 и положиша ѣ у святого Михаила» (П.С.Р.Л., т. II, стор. 122).

Від них мусіли зберегтися хоча-б невеликі уламки, підмурки, і на підставі їх можна було-б встановити місце їх існування. Оттут особливо гостро відчувається брак археологічних дослідів старого Чернигова. Без сумніву, детальні досліді допомогли-б знайти ці останки, що їх що-року лишається все менше.

Першу спробу встановити місце існування церкви св. Михайла, а разом і княжого двору знаходимо в архієпископа Філарета Гумилевського в його «Историко-статистическомъ описаніи Черниговской Епархіи»¹. На підставі звичаю будувати церкви на місці тих, що раніш існували, і маючи відомості з «Опису» Чернигова 1766 р.² про існування в фортеді Чернигівській дерев'яного храму архангела Михайла, архієпископ Філарет і робить висновок, що княжий двір та церкву св. Михайла в ньому треба шукати на тому місці, де існувала в XVIII ст. згадана церква арханг. Михайла. На вищезгаданих планах Чернигова церква ця зазначена на схід від собору на 52 сажні від нього, де-то біля сучасного будинку школи ім. Т. Г. Шевченка (колишн. пансіон хлоп'ячої гімназії). В цьому місці, на думку арх. Філарета, існував княжий двір, але-ж жадного фактичного археологічного матеріялу арх. Філарет для підсилення своїх висновків не мав.

Років приблизно через 10—15 після того, як складено було «Историко-статистическое описание Черниговской Епархіи», 1878 року громадянка В. І. Величківська під кручею колишн. валу на березі Стрижня за будинком гр. Рішко³ випадково знайшла клад—дев'ять старих срібних гривень⁴. Ця знахідка примусила звернути увагу на місце-вість, де саме її було знайдено. Сучасник цього обслідування так малює наслідки його: «із кручі валу вистромлювалися чотири кам'яних стіни завгрубшки від 2 до 2½ арш. Зверху присипані вони були землею на піваршина та на аршин. Кладка стін стара. Знизу дике каміння, облите грубим шаром цем'янки, потім білі та червоні з залізом великі тонкі квадратові цеглини, між ними вершків зо 2 шар цем'янки... Років зо два тому із кручі стреміли ще два великих грубих кам'яних склепіння. Але-ж дві останні великі весняні поводи (мину-

¹ Після Собору та монастиря Борисо-Глібовського бачимо в літописах в фортеді Чернигівській кам'яний храм арх. Михайла. Року 1174, або точніш 1173, «Святославъ Всеволодовичъ», тоді князь Чернигівський, «заложил церковъ каменю, въ Черниговѣ, на княжѣ дворѣ, святого Михаила» (Арх. Філарет, «Историко-статистическое описание Черниговской Епархии», т. 5, стор. 60).

² Черн. Губ. Вед., 1852 г., № 46, отд. 2, стор. 515.

³ Садиба Рішко містилася на кінці вул. Леніна (кол. Пенча), пізніш її купило повітове земство, а тепер там міститься Окріко та будинок для безробітних жінок.

⁴ Згідно з відомостями свідка, форма гривень така-ж сама, як і форма гривень кївських, тільки на них немає жадних ознак або нарізів та написів. Довжина найменшої 25/8 дюйма, а найбільшої—31/8 дюйма. Грубина по середині буде біля 3/8 дюйма. Вироблено надзвичайно грубо. Помітно, що зверху були в них маленькі вухка, але від огню вони майже зовсім розтопилися. Вага кожної з них біля півфунта. 20 червня (знахідка була 15 червня 1878 р.) всі ці гривні придбав археолог Т. В. Кибальчич (И. Кибальчич, «Археологическая находка», Черниг. Епарх. Изв., 1878 г., № 25, Прибавление, часть неофид., стор. 302).

лого 1877 та біжучого 1878 років) дуже підмили вал, і через те він зсунувся, склепіння, що стреміли з нього, обвалилися, розбилися на декільки частин і лежать на березі Стрижня, почасти над водою, а почасти у воді»¹.

З дозволу власника садиби археолог Т. В. Кибальчич перевів розкопи (21, 22, 23 червня 1878 р.) на краю кручі; вони з'ясували, що тут існувала досить велика кам'яна церква. З унутрішнього боку її оздоблено було фресками, що їх уламки знайдено по стінах, а в землі мозаїчну смальту та плитки від підлоги та різні старовинні церковні речі, що всі цілком забрав Кибальчич до своєї колекції. Після Кибальчича, в липні того-ж таки 1878 року підмурки церкви знову розкопав проф. Д. Я. Самоквасов; від нього ми й довідуємося, що церква була трьохпрестольна, подібна зовсім своїм планом та способами будування до Чернигівського Спаського собору, але далеко менших розмірів. Уламки фресок та мозаїка, що їх знайдено було підчас розкопів, вказують нам на гарно оздоблену церкву—розкішніше навіть ніж Спаський собор, де, як показали наукові досліді 1923 р., мозаїки не було². Це була, без сумніву, князівська будівля, а з літопису ми знаємо крім Спаса та Глібо-Борисівського собору тільки дві такі: церкви св. Михайла та Благовіщення. З другого боку, кількість знайдених речей щоденного побутового вжитку свідчила про те, що навколо існувало й житло. Все це давало до певної міри змогу робити висновок, що тут як-раз і треба шукати місце княжого двору. Виходячи з цього, проф. Самоквасов та інші³ висловили тоді думку, що знайдені підмурки є останками храму часів великокнязівських, «по всей вероятности (курсив наш, П. С.), того самого, о котором в летописи сказано: в 1173 году князь Святослав Всеволодович «заложи церковь камену, въ Черниговѣ, на княжѣ дворѣ, св. Михаила» и в котором в 1196 г. был погребен князь Всеволод Святославович».

1909 року, в червні місяці, Чернигівська Вчена Архівна Комісія, під керуванням П. С. Кармалія та М. А. Сахновського, зробила ще одні розкопки на цьому місці, щоб з'ясувати остаточно місце, де існував зниклий Чернигівський храм св. Михайла, «бо,—на думку автора звідомлення про ці розкопи, з часів Т. В. Кибальчича та проф. Самоквасова,—возникли разные сомнения о местоположении княжьего двора и церкви св. Михаила, разрешенные (курсив наш, П. С.) наконец предпринятой раскопкой»⁴. Незрозумілим є до певної міри

¹ Кибальчич И., «Археологическая находка», Черниг. Епарх. Изв., 1878 г. Приб. к № 25, стор. 302—303.

² Справді, уламки мозаїки біля собору, власне кажучи, знайдено, але-ж вона була тільки в північній прибудові — «усипальниці», а в самому соборі жадних ознак мозаїки не знайдено.

³ Проф. Д. Я. Самоквасов, «Новые археологические исследования и находки в г. Чернигове и его окрестностях» (Черниг. Губ. Вед., 1878 г., № 35, Особое прибавление). Кибальчич И., «Археологическая находка» (Черниг. Епарх. Изв., 1878 г., Прибавление к № 25).

⁴ При цьому автор посилається на працю П. М. Добровольського, «где находились старинные, несуществующие храмы г. Чернигова» (Чернигов, 1908 г.).

авторитетна, погордлива навіть, заява автора звідомлення, в якій він вважає ці розкопи за цікаві з того боку, що вони ніби-то вказують «полное несовершенство» попередніх¹.

Розкопи Кармалія та Сахновського, дійсно, дали нові матеріали, але-ж детальний аналіз цих матеріалів навряд чи дає підставу для такої погордливої заяви,—ніби-то цими розкопами остаточно й категорично розв'язано питання про місце, де була церква св. Михайла та княжий двір. На мою думку, вони як-раз навпаки—дають ґрунт, щоб критично поставитися до цього.

Розгляньмо-ж тепер, чим-же саме уґрунтовується думку, що підмурки, які знайдено в садибі кол. повітового земства, є дійсно останки церкви св. Михайла.

Підстави ці такі:

1) Характер кладки підмурків та матеріал, з якого їх збудовано, є часів великокнязівських; 2) частина речей, що їх знайдено в цьому місці, як випадково, так і підчас розкопів, датуються тими-ж таки часами; 3) уламки фресок та мозаїки свідчать нам про розкішне оздоблення церкви, що в свою чергу вказує на князівське будівництво; 4) значну кількість речей часів великокнязівських складають речі щоденного, побутового вжитку, а це, мовляв, свідчить за те, що навколо або біля церкви існувало житло й таким був княжий двір; 5) нарешті, гадки, що їх висловив І. Кибальчич на підставі народ-

Мені це зовсім незрозуміло, бо Добровольський вважав, що княжий двір та церква св. Михайла були в тій-же садибі колишн. повітового земства, де переводилося розкопи.

¹ В даному разі, треба гадати, мова йде не про науково-технічний бік дослідів Самоквасова та Кибальчича, а про обсяги цих досліджень. Дійсно, останні досліді Кармалія та Сахновського захоплювали більшу територію, дали нові матеріали, але-ж визнати їх за вичерпні, як і попередні, теж неможливо, бо все-ж таки на перешкоді тим і іншим стояли чисто об'єктивні обставини, що їх досить гостро почував проф. Самоквасов. «Я не сомневаюсь,—писав він—что дальнейшие раскопки в северо-восточном углу бывшей Черниговской крепости, где помещались княжий двор и дворцовая княжеская церковь удельного периода, могли бы доставить много любопытного в историко-археологическом отношении. Но к сожалению, в настоящее время законные права и естественный интерес частного владельца препятствуют дальнейшему продолжению раскопок в сказанной местности. А между тем, этой местности в недалеком будущем грозит полное уничтожение, еще несколько разливов Десны и местность помещения древнего Черниговского княжеского двора обрушится, подобно алтарной части древней Черниговской дворцовой церкви, а ее возможные археологические сокровища будут засыпаны песком и затянуты илом. Вот почему было бы желательно, в виду научного интереса приобрести сказанную местность от ее настоящего владельца специально для археологических изысканий и поспешить основательным дальнейшим ее исследованием» («Новые Археологические Исследования и находки в Чернигове и его окрестностях», Черниговские Губ. Вед., 1878 г., Прибавление к № 35). Отже одному на перешкоді стояли «законные права и естественный интерес частного владельца», а іншим—технічні обставини—існування будинку З'їзду, що містився в садибі, але-ж ні той, ні другий не виконали розкопів, як того вимагали наукові інтереси; отже обоє були, власне кажучи, «несовершеннями».

нього «преданія»¹ та розкішного краєвиду, який відкривається з цього місця².

Ці тези (крім останньої) дають нам дані, на підставі яких мусимо визнати, що в даному разі ми маємо безумовно пам'ятки часів великокнязівських. Але-ж ми знаємо також і те, що майже одночасно з церквою св. Михайла в Чернігові збудував той-таки князь Святослав Всеволодич і другу церкву—Благовіщення, що її було свячено 1186 р.³. Ця церква як і церква св. Михайла не збереглася до наших часів, а її було мабуть зруйновано підчас Батиєвого погрому.

Отже ми й мусимо тепер вирішити, які саме будові належали ці знайдені в садибі кол. повітового земства підмурки.

Перш за все ми повинні відповісти на питання: чи є вищезгадані тези, що ними уґрунтовують думку про приналежність знайдених підмурків церкві св. Михайла такі характерні та індивідуальні, що на їх підставі можна дійсно запевняти в цьому? Відповідь, на мою думку, одна—ні в якому разі. Перші 4 тези переконують нас лише в тому, що в даному разі ми маємо дійсно пам'ятку часів великокнязівських, але-ж і тільки, особливо коли ми візьмемо на увагу: 1) що Благовіщенська церква як будова князівська (навіть більш—великокнязівська, оскільки Святослав Всеволодич з 1177 року був уже великим князем Київським) також могла бути розкішно оздоблена мозаїкою та фресками, і 2) що ця церква стояла не на пустопорожнім місці, а в осередку города й була навколо оточена будівлями й дворами, а через те й побутові речі, які було знайдено, не є виключно ознакою існування тут тільки княжого двору. Остання теза, цілком індивідуального характеру, може мати вагу хіба лише для того, хто бажає не досить критично поставитися до джерел, на підставі яких робить висновки.

Звернемося тепер до фактивного археологічного матеріалу, знайденого на цьому місці підчас розкопів Кармалія та Сахновського.

¹ «По преданию и по летописям вблизи этого места был княжий и двор (курсив автора) Черниговских удельных князей»... (И. Кибальчич, «Археологическая находка», Черн. Епарх. Извест., 1878 г., Прибавл. к № 25, стор. 305).

² Ibid., стор. 303.

³ «Въ лѣто 6694 мѣсяца марта Святославъ Всеволодичъ святы церковь въ Черниговѣ святого Благовѣщенія юже бѣ самъ создалъ» (П. С. Р. Л., т. II, стор. 134, 320). Крім цього ми маємо ще дві згадки літопису про цю церкву: 1) під роком 1196 (6704)—«тогоже лѣта во Ольговичѣхъ преставися князь Всеволодъ Святославичъ, братъ Игоревъ, мѣсяца мая, и тако спрятавшє тѣло его вся братѣя во Ольговичѣхъ племени, съ великою чєстью и съ плачемъ великимъ и рыданіємъ понеже бо во Ольговичѣхъ всихъ удалѣе рожаемъ, и воспитаніємъ, и возрастомъ, и всею добротою и мужественною доблєстью, и любовію нмаше ко всимъ епискупъ же Черниговской и вси игумени и попове проводиша его до гроба, со обычными пѣснями, и положиша его во церкви святоѣ Богородици въ Черниговѣ» (П. С. Р. Л., т. II, стор. 148, 149) і 2) під роком 1227: «Тое же зими ожени великій князь Гюрги, сынъ Всеволожъ, сыновца своего Василка, Костянтиновича, и поятъ за нь Михайловну Черниговскаго князя, и вѣнчанъ бысть благородный князь Василко съ своею княгинею въ церкви святыя Богородица Благовѣщенія»... (П. С. Р. Л., т. I, стор. 191).

Перечитуючи щоденник розкопів¹ та студіюючи самі речі, що переходять в Історично-Археологічному Відділі Чернігівського Державного Музею, можна твердо встановити, що речі ці належать до часів починаючи від доби великокнязівської (включно) до першої половини XVIII сторіччя². Це свідчить нам про те, що на цьому місці, коли можна так висловитись, «увесь час провадилося життя», а не були це тільки покинуті руїни стародавньої церкви, зруйнованої ще в першій половині XIII сторіччя. Про те, що в XVII ст. існувала тут церква, свідчать нам також і уламки цегляної кладки цього часу, що її змуровано було на старих підмурках часів великокнязівських. А що це є останки церкви, а не каплиці, ми переконані в цьому існуванням навколо похоронів XVII—XVIII ст., бо неможливе є цілком, щоб ховали мерців у самому центрі міста, хоча-б і біля стародавніх руїн, якби не існувало тут церкви. Все оце примушує нас визнати, що на цьому місці майже увесь час до XVIII сторіччя дійсно існувала якась церква, що зникла десь у першій половині XVIII сторіччя³. У Шафонського та Маркова ми також знаходимо вказівки, що серед населення залишилися ще спогади за якусь церкву, яка існувала в межах фортеці раніш, але-ж до їх часів вже не збереглася, і це була на їх думку церква Благовіщення. Дійсно на планах XVIII ст. ми вже не бачимо церкви Благовіщення⁴, але-ж

¹ Надруковано в «Отчете о деятельности Черниговской Губ. Уч. Арх. Комиссии» за 1909 р., стор. 5—13.

² Археологічного матеріалу, що його здобуто підчас розкопів Кибальчича та Самоквасова, в Чернигові немає, а через те не маємо змоги ґрунтуватися на ньому. Докладних більш-менш описів самих розкопів та речей, що їх було знайдено, ні Кибальчич, ні Самоквасов не залишили, а тому не відомо, до яких саме часів вони належали.

³ Такий висновок ми робимо на підставі того, що підчас розкопів Кармалія та Сахновського було знайдено чоловічий похорон, на якому збереглася одіж, а в кешені 3 мідяних п'ятака 1727 р. та 1729 р. Отже поховано цього небіжчика не раніш як 1729—30 років і під цей час церква ще існувала і зникла вона вже десь після 30-х років, а може й згоріла підчас великої пожежі 1750 року.

⁴ «Остается память в бывшей крепости церкви большой 3-х престольной в северо-восточном углу, которой основание видно было в XVIII столетии, но когда разобрана, неизвестно; только живший около 30 лет тому назад, на сем месте комендант, открыл внезапно погреб, нашел в нем множество кровельных свинцовых и оловянных листов, которыми видно была покрыта церковь и которые в древности не иначе могли быть на то употребляемы, как от Княжеского ижедения, подобно, как в Вледком монастыре Успения церковь, строенная князем Святославом Ярославичем в 1060 году, была покрыта. По обычаю здесь воздвигать новые церкви вместо старых в прежние наименования, можно отчасти заключить, что означенная церковь была та древняя Благовещения, в рассуждении, что в 1676 году построена была недалеко от оной полковником Дуниным-Борковским, деревянная в то же название» (Марков, «О достопамятностях Чернигова», стор. 19). Шафонський-же дає такі відомості: «До бывших пожаров, находились в крепости еще пять приходских церквей, а именно: 1) Каменная большая, 3-х престольная, по имени неизвестная, стоявшая там, где ныне инженерный и подполковника Троицкого дома (курсив наш, П. С.), кем и когда была создана и почему уничтожилась, не известно... 3) Благовещения деревянная; стояла близ вала, на западную сторону, где ныне сад подполковника Троицкого (курсив наш, П. С.). Она была Черниговским полков-

встановити місце де вона стояла досить легко на підставі відомостей, що дають згадані автори. Марков каже про це в загальних рисах— «в північно-східньому кутку» фортеці, а Шафонський вказує місце докладніше—садиби підполковника Троцького та інженерного будинку. На тих-таки планах ми знаходимо «інженерний дім» на місці сучасного Окрфінууправління (буд. колишнього губерніяльного казначейства) на Гончій вулиці, майже супроти садиби кол. повітового земства. Отже й садиба підполковника Троцького була десь тут, займала принаймні половину садиби повітового земства, цеб-то була біля того як-раз місця, де існують підмурки.

Треба зазначити, що як Марков, так і Шафонський подають відомості про дві церкви—стародавню 3-х престольну, кам'яну, невідомо на честь кого збудовану, та пізнішу, дерев'яну, на честь Благовіщення, що її збудував ніби-то полковник Дунін-Борковський десь у 70-х роках XVII сторіччя. Аджеж що-до другої церкви, здається автори помиляються, бо церква Благовіщення існувала вже раніш від 70-х років XVII ст., на що ми маємо досить певні фактичні дані. В Чернігівському Державному Музеї (Відділ Культів, розділ стародруків, № 81) є досить цінна пам'ятка першої половини XVII сторіччя—Євангелія Львівського друку 1636 року¹. По аркушах цієї Євангелії (з 12 до 25 включно) є напис², з якого довідуємося, що її офіровано до церкви Благовіщення в Чернігові 17 березня 1659 року, отже церква існувала раніш.

На підставі всього цього ми мусимо зробити такі висновки: 1) Підмурки, що існують в садибі кол. повітового земства, є останки церкви Благовіщення, що її збудував Святослав Всеволодич; її зруйновано було в першій половині XIII сторіччя підчас татарського

ником Васи́лем Кашпоровичем Ду́ниным-Борковским сооружена, но неизвестно в котором году» (Шафонский А., «Описание Черниговского Наместничества», стор. 290—291).

¹ Переховувалася до 1908 року в церкві села Рідківки, Чернігівської округи.

² Цей напис такого змісту: «Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа. Се азъ многгрѣшный и велико недостойный рабъ Христовъ, Захарія Лучниковскіи на-тотъ часъ обозный полку Черниговскаго, купилемъ сію книгу, реченую Евангеліе тетра въславу и честъ Господу Богу, во Тройцѣ святой Единому славивому; сидеже и христоименитому Россійскому роду, во общу ползу и спасеніе, ко наказанію, ко наученію, и обличенію, и ко исправленію еже во правду. Себѣ же вышереченному Захаріи Лучниковскому, и жонѣ моей Пелагіи Веремѣвнѣ, и дѣтемъ, во отпушеніе грѣховъ, и вѣчный попок, во небесныхъ кровѣхъ, идеже вси святѣи почиваютъ, вѣдѣрѣхъ Авраама, и Исаака, и Іакова, в приснѣй радости, чающе одесную Христа предстоянія, вденъ страшного испытанія, вѣрою яже охристъ, сего ради и придаю сію книгу ко храму Благовѣщенія Пресвятыи Владычицы, нашея Богородици, и приснодѣвы Маріа, церкви Черниговъское; за священника Сумеона Котовича; ино кто бы ей смѣл, коимъ любо дерзнове-ніемъ ради прибытка душевредного себѣ, от сего мѣста святого отдалити: и себѣ присвоити. Стаковымъ судъ хошу имѣти, предъ страшнымъ судію, Христомъ Спасителемъ нашимъ. Которому нехайи будетъ чест, и слава нынѣ и завжды, и навѣкомъ вѣки, аминь. Надаю року Божіаго 1659. мѣсяца марта 17 дня на святого Алексѣя челоуѣка Божіа».

наскоку¹. 2) На місці цієї церкви до половини XVIII ст. існувала друга церква того-ж таки імення. 3) Церква св. Михайла була або лише приділом Благовіщенської церкви², тоді княжий двір містився леше тут—найскорше на південний захід, в сучасних садибах Губерніяльного Архіву та школи ім. Леніна (кол. дворянського зібрання та жіночої гімназії), і нарешті 4) Коли-ж церква св. Михайла була окремою, тоді безумовно її, отже й княжий двір треба шукати десь в іншому місці, тільки не тут.

На цілком зрозуміле запитання—де-ж саме тоді містився княжий двір?—треба одверто сказати—не знаємо. Археологічні дослідження, що їх є надія перевести цим літом³, може й допоможуть нам установити це місце, а поки що воно залишається невідомим⁴.

Решта пам'яток часів великокнязівських, що збереглися до наших днів, лежить вже поза межами не тільки внутрішнього, а й зовнішнього навіть городу. Це П'ятницька церква, Єлецький монастир та церква св. Іллі.

П'ятницька церква, що існує тепер на старому базарі, містилася тоді, треба гадати, вже поза городом. З другої половини XVII ст. тут існував жіночий монастир, що його було скасовано 1786 року. Шафонський та Марков подають відомості про те, що П'ятницька церква є пам'ятка часів польського володіння⁵, але-ж треба зазна-

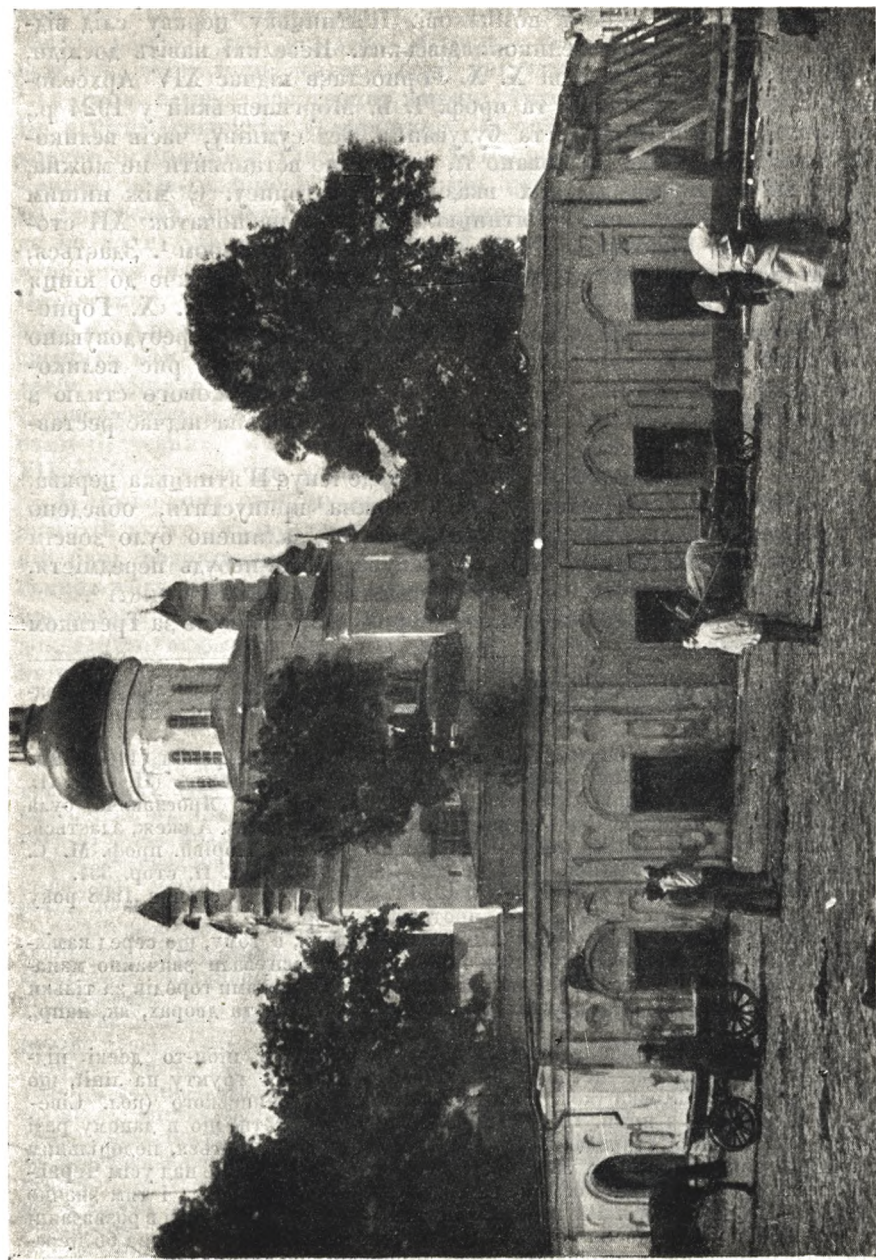
¹ Даремна праця шукати місце церкви Благовіщення часів великокнязівських недалеко біля садиби кол. повітового земства в сучасній садибі Інституту Народної Освіти, як це робить П. М. Добровольський у своїй праці («Где находились старинные, несуществующие ныне храмы г. Чернигова», Чернигов, 1908 г., стор. 15).

² Це можлива річ, бо незрозуміло, щоб князь Святослав Всеволодич одночасно майже (в 1173 і в 1186 рр.) в одному і тому-ж самому місці, на княжому дворі будував дві церкви, які були ніби-то «домовими». Найскорше він збудував одну церкву Благовіщення, де один приділ було присвячено патронів князя, св. Михайлові.

³ Писано 1926 р.

⁴ Топографічні міркування дають деякий ґрунт, на мою думку, припускати існування княжого двору не в садибі кол. повітового земства. Профіль території внутрішнього городу має зниження з півдня на північний схід, і найнижче місце є як-раз північно-східний кут його, де міститься згадана садиба. Коли саме тут існував княжий двір, то мусимо зазначити, що місце було обрано надзвичайно невдало—на краю, біля стіни (валу) та ще й до того на найнижчому місці. Незрозумілим є такий вибір, коли були місця багато кращі в південному та в південно-західному боці внутрішнього городу, на високому місці. Гадаю, що князі Чернігівські не занесли-б до низького північно-східного кута внутрішнього городу своєї резиденції. Але-ж підкреслюю, що це є лише теоретичні міркування, і правдивість їх можуть установити тільки археологічні досліді.

⁵ Шафонський пише: «Монастырь бывший Пятницкий женский лежит за старым земляным валом, где торговая площадь, на скатистом месте. Он заведен за польского Черниговом владения, только неизвестно которого года» («Описание Черн. Наместничества», стор. 271). У Маркова знаходимо такі-ж самі відомості: «Церковь св. Параскевы, нарицаемые Пятницы. Место, где она стоит, прежде означалось за старым валом на торговой площади, где скотопродажная часть, ныне тут северо-восточная часть Красной площади. Кем и когда дерковь

Фотографія І. Л. Вахгазєна.

П'ятицька церква (XII—XIII ст.) з південного боку.

чити, що відомості ці, як і згадані вже вище відомості про Глібо-Борисівський собор, цілком помилкові. П'ятницьку церкву слід віднести до пам'яток часів великокнязівських. Невеликі навіть досліди, що їх перевели в цій церкві Х. Х. Горностаєв під час XIV Археологічного З'їзду в 1908 році та проф. І. В. Моргилевський у 1924 р., виявили характер матеріалу та будування, без сумніву, часів великокнязівських. Час, коли засновано її, остаточно встановити не можна, тому що ми не маємо жадних вказівок у літопису. Є між іншим думка віднести збудування П'ятницької церкви на початок XII сторіччя одночасно приблизно з Глібо-Борисівським собором¹. Здається, краще буде віднести час збудування цієї церкви ближче до кінця XII, а то й на початок XIII сторіччя, як робить це Х. Х. Горностаєв². З того часу церкву цю певно вже не один раз перебудовувано й тому вона не зберегла до наших часів характерних рис великокнязівського будівництва, а має вигляд будови барокового стилю з другої половини XVII ст.; такого вигляду набула вона під час реставрування, що його перевів Дунін-Борковський.

За часів великокнязівських місцевість, де існує П'ятницька церква, що можливо була тоді монастирем³, можна припустити, обведено було принаймні валом, бо неможливо, щоб її залишено було зовсім без захисту. Можна гадати, що тут існувало яке-небудь передмістя, які виникали в міру того, як збільшувалося населення в місті⁴.

З південно-західного боку міста Чернигова, зараз-же за Третяком

сія построєна, неизвєстно; но вид ея означает (?) Польских костелов, следовательно она должна быть построєна во владение оных» («О достопамятностях Чернигова», стор. 13).

¹ Підставу для цього знаходять у звітці літопису під роком 1116 (6624): «Томъ же лѣтъ и Предислава, черница, Святославна преставися» (П. С. Р. Л., т. II, стор. 8),—коли, мовляв, Предислава (дочка Святослава Ярославича) була тоді черницею, то повинен був існувати й жіночий монастир. Аджеж, здається, ґрунтуватися на такій досить неясній звітці небезпечно. Порівн. проф. М. С. Грушевський, «Історія України», вид. друге, Львів, 1905 р., т. II, стор. 334.

² В своїй доповіді, що зробив він на XIV Арх. З'їзді 4 серпня 1908 року (Труды Черн. XIV Арх. С'єзда, т. III, протоколи, стор. 67).

³ Деякі підстави для цього можна бачити, здається, в тому, що серед кам'яного церковного будівництва в ті часи поза городами існували звичайно монастирі. Як виняток треба вважати кам'яні церкви поза межами городів за тільки князівське будівництво в загородніх та підгородніх селах та дворах, як, напр., Спас на Берестові, то-що.

⁴ Переводячи обслідування цієї місцевості, я знайшов ніби-то деякі підтвердження своїм гадкам,—це досить помітне зниження ґрунту на лінії, що тягнеться між вул. Селюка (кох. Богуславська) та Кочубинського (кох. Сіверянська), рівнобіжно з ними. Це дає мені змогу припускати, що в даному разі ми маємо тут останки стародавнього валу. Крім того, здається, недоцільним було лишати таку місцевість, як старий базар, що панує майже над усім Черниговом, незахищеною перед самим валом, зовні від укріплення, і тим значно зменшувати міцність його. На превеликий жаль, доводиться стояти в розв'язанні цього питання поки лише на ґрунті теоретичних міркувань, не можна бо перевірити правдивість чи помилковість таких міркувань фактично науковими дослідями, які-б допомогли твердо встановити, що ми тут маємо—штучно наспинаний вал, чи лише природній рельєф місцевості.

лежить Єлецький монастир, що його соборна Успенська церква є також пам'ятка розглядуваних часів. Коли засновано Успенський храм, власне кажучи, досі невідомо. Літописи не дають нам про це прямих вказівок, вони лише згадують про монастир «Святое Богородици» в Чернігові підчас перебування в ньому Антонія Печерського в 1074 р.¹ На підставі свідчення «Скарбниці» Лазаря Барановича (що її надруковано в Новгороді Сіверському 1676 року) Шафонський (а за ним і інші) подає відомості про те, що церкву Успіння збудував нібито Святослав Ярославич, князь Чернігівський у 1060 році, на місці, де на ялині знайдено було явлений образ Богородиці, через що монастир став зватися «Єлецький». Коли перебував у Чернігові Антоній Печерський, тут було засновано монастир, що також звався «Єлецьким»². Але ж мусимо зазначити, що існування монастиря ще не свідчить нам про час збудування Успенського храму. В даному разі треба повірити науковим дослідженням. На підставі тих дослідів, що їх переводить нині проф. Моргилевський над матеріялами та способами будівництва, мусимо визнати, що церква Успіння є пам'ятка XII ст. і до того ще може другої його половини³.

В первісному своєму вигляді Успенська церква була однобанною, візантійського стилю; сучасні три маленькі бані, як і дахи на великій бані, надбудовано вже в XVII ст. і вони мають бароковий український стиль. В середині Єлецьку церкву оздоблено було фресками, що останки їх збереглися й досі під сучасним тинком⁴. Певніші та докладніші відомості про цю церкву будемо мати, коли закінчено буде наукові досліді, в праці проф. Моргилевського.

Остання пам'ятка часів великокнязівських—це церква св. Іллі, що

¹ «Въ лѣто 6682 (1074)... Въ си же времена приключися прити Изяславу изъ Ляховъ, нача гнѣватися Изяславъ на Антоныхъ изъ Всеслава; и приславъ Святославъ въ ночь поя Антоныхъ Чернигову. Антоній же пришеде къ Чернигову възлюбѣ Болдины горы, ископавъ пещеру, ту ся всели. естъ ту монастырь святое Богородици, на Болдиныхъ горахъ, и до сего мѣста» (П. С. Р. Л., т. I, стор. 83). Порівн. з Густинським літописом, де подію цю визначається під роком 1069 (П. С. Р. Л., т. II, стор. 272).

² Шафонський, «Опис. Черн. Нам.», стор. 265—266. Порівн. Марков, «О достопамятн. Чернигова», стор. 9—10; Маркович Н. А., «Чернигов. Историч. и статистич. описание», Черниг. Губерн. Ведомости, 1852 г. Часть неоффиц., стор. 65—66.

³ На підставі цього виникла між иншим думка об'єднати Єлецьку Успенську церкву з відомою вже церквою Благовіщення, що її збудував Святослав Всеволодич у 1186 р., але-ж, здається, думка ця не буде відповідати дійсності, бо тоді ми мусимо визнати, що Успенська церква не була монастирем. В літопису ми маємо звістку про те, що в церкві Благовіщення в 1227 році відбулося вінчання князя Василька Костянтиновича з дочкою князя Чернігівського Михайла Всеволодовича. Як ми знаємо, устав монастирський забороняє вінчати по монастирях, і тому не можна припустити, щоб у даному разі було це зроблено, та ще й зробив це князь Михайло Всеволодович, що, як свідчить де літопис, був справжнім християнином. Церква Благовіщення була окремою від Єлецької Успенської і припускати таке об'єднання не можна.

⁴ Влітку 1924 р. над розчищенням та виявленням цих фресок працював проф. М. А. Бойчук.

міститься на південний захід на сучасному передмісті «Лісковиці» біля Троїцького монастиря (1 верста від города).

Заснування церкви св. Іллі всі місцеві історики¹ відносять до половини XI ст., коли перебував у Чернигові Антоній Печерський. Згідно з літописними вказівками, коли Антоній прийшов до Чернигова, тікаючи од гніву Ізяслава, він вибрав для оселення Болдині Гори, де викопав собі печеру; біля неї князь Чернигівський Святослав Ярославич збудував кам'яну церкву св. Іллі. Ці літописні відомості підтримують і фактичні дані — матеріал, що з нього її збудовано та характер будування, що, без сумніву, належать до розглядуваних часів; вони переконують нас у тому, що церква св. Іллі справді є пам'ятка великокнязівської доби. На жаль, відомості про досліди, що їх перевів Х. Х. Горностаєв у 1908 році, не дають нам більш-менш докладних даних про те, до якого принаймні сторіччя треба віднести цю будівлю. Але-ж чи можна визнати остаточно, що засновано церкву 1069 року, як це звичайно роблять, чи треба віднести на інші роки, не варт сперечатися.

В сучасному вигляді церква св. Іллі дуже перебудована й являє собою будівлю в бароковому стилі, як і Єлецька Успенська церква, але-ж за старих часів вона мала інший вигляд — це була невелика однокорава церква, з однією апсидою та візантійським перекриттям.

Треба зазначити ще одну пам'ятку часів великокнязівських — це три могили, що їх випадково зовсім було знайдено влітку 1924 р., на розі вулиці Шевченка, на площі біля Театрального скверу². Могили ці, власне кажучи, являли собою цегляні труни, в які кладено було покійників. Бічні стінки могил змуровано було з цегли; матеріал та форма її переконують нас у тому, що вони є доби великокнязівської. Зверху їх було накрито великими грубими щільними плитами з рожевого шиферу³.

Місцевість, де було знайдено ці могили, лежить вже поза межами зовнішнього городу, і тому дуже важко робити які-небудь певні висновки, поки не переведено буде ґрунтовних досліджень її. З'ясувати ці могили з П'ятницькою церквою чи монастирем, здається, неможливо, бо між ними не менш як 100—120 сажнів. Правдоподібніше припустити, що тут або існувала церква, що на її цвинтарі й були ці могили, або це було взагалі міське кладовище.

Нарешті, коли ми звертаємось до планів Чернигова, що їх склали Яригин та в 1908 році, то бачимо накреслений ще один вал, який ішов вже полем, охоплюючи майже весь сучасний Чернигів. Цей са-

¹ Шафонський, Марков, Маркович, арх. Філарет Гумілевський, а за ними й пізніші.

² Ці могили було знайдено, коли копали ямку для телеф. стовпа. Перевести докладніші дослідження цієї місцевості дальшими розкопками було неможливо, тому що місцевість цю займають будівлі. Мушу також зазначити, що як-раз підчас знахідки я не був у Чернигові, і тому не міг особисто взяти участь у дослідженні її.

³ Зразки цегли та 2 шиферні плити нині переховується в Іст.-Арх. Відділі Черн. Держ. Музею.

Фот. Р. А. Чарнецького.

Церква св. Іллі на Лісковиді (XI—XII ст.).

мий вал та напрямок його ми помічаємо й на планах XVIII та початку XIX сторіччя, про нього-ж такі дають нам відомості Марков та Шафонський¹.

Утворення цього валу мусимо віднести також до розглядуваних часів. Рівна та вільна місцевість з західного та північного боків, безумовно, примушувала вживати штучних засобів, щоб захистити місто. Вважати, що вал цей оточував межі колишнього стародавнього Чернигова, як робить це² Яригин, — неможливо, бо тоді ми мусимо визнати, що стародавній Чернигів мав надзвичайно великий розмір. Це треба гадати був лише тільки охоронний вал, що проходив далеко поза містом та захищав його від поля; вал цей подібний до такого-ж охоронного валу, тільки подвійного, що ми знаємо навколо Переяслава.

¹ «В летописях упоминается в Чернигове внешний или Окольный град, и внутренний или Детинец; но вокруг первого видны еще остатки древнего вала, который оба вышеозначенные укрепления в себе заключает и который в южной стороне не смыкается в рассуждении тут низменного, болотистого, малопрístupного местоположения. Сей вал, как полагают должно, заключал в себе предместья между им и окольным градом; один конец его виден в саду Елецкого монастыря, откуда вал идет полем позади прежней кладбищенской церкви Воскресения Христова и, обращаясь на север к речке Стрижню, простирается за нею через Петербургскую дорогу, позади огородов, и, пересекая Московскую, мимо нынешнего Дома воспитания бедных, в 600 саженьях от речки Стрижня, имеет другой конец на лугу, у моста Синего, через речку Кордюковку; между обоими ж концами отверстого места, неудобоподступаемого по натуре к городу, около 3-х верст от востока к западу, означенный вал ныне едва приметен, поелику большею частью разрыт и сравнен с полем» (Марков, «О достопамятностях Чернигова», стор. 19—20. Порівн. Шафонський, «Опис. Черн. Нам.», стор. 278). Тут тільки в Маркова є, здається, одна помилка—він каже, що згаданий вал перетинав Московський шлях за 600 сажнів від Стрижня; за масштабом місде це повинно бути приблизно біля сучасної садиби І Від. Черниг. Держ. Музею, але-ж досі ще ясно помітно рів значно ближче—в саду сучасного Дитячого Палацу (кол. губернаторський будинок).

² Яригин, А. К., «Изыскания о древнем расположении г. Чернигова», М., 1905 г., стор. 4.

Юрій Виноградський.

СОСНИЦЯ ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ.

Топографічні й археологічні матеріали,
перекази та історичні відомості.

В кожному районі є чимало цікавих урочищ, особливо, коли осібні кутки району відрізняються один від одного своїми природньо-топографічними умовами. Таку різноманітність природніх умов знаходимо в багатьох районах на Чернігівщині. Як приклад—вказу околиці м. Сосниці, більш мені відомі. Тут маємо такі умови. Південь Сосницького району перерізує р. Десна з її гарними лугами, вкритими дібровами, дикими грушевими деревами та яблунями, сріблястими тополями, осиковими гаями, кущами ліщини, ожини, порічок та лозою. За 6 верстов від Сосниці, проти с. Малого Устя, в Десну впадає її значніший доплив—р. Сейм. Менш відома р. Убедь, що бере початок у Новгородсіверщині, в'ється на протязі приблизно 90 верстов з півночі на південь і, роблячи своєю течією лінію, подібну до латинської літери S, впадає в східньому кутку Сосницького району в р. Десну за 3¹/₂ в. від Сосниці, яка розляглася на терасах, пригорох, а почасти й на низинах з правого її боку. Всю площу цього району, що простяглася на північ від долини р. Десни, р. Убедь поділяє на дві частини: степову (на правому боці р. Убеди), вкриту більш-менш грубим шаром чорноземлі, і лісову (на лівому її боці)—Заубедде з супісками. Заубедде вкрите вже не чорним лісом, а бором, котрий тягнеться від самої Сосниці далеко на північ. Недивно-ж, що при таких умовах в цьому районі є безліч урочищ: польових, лісових, озерних і т. и. З них я наведу кілька більш-менш цікавих. Назви деяких із цих урочищ прийшли до нас з давніх давен.

Хоробор. Слобідський Городок. З літописів г. Хоробор—відомий ще з 1153 р. Історик П. Голубовський визнає його за головний центр осібної Хороборської волости ще за часи передтатарські й, залічуючи до цієї волости й м. Сосницю, вказує отакі її межі: р.р. Десна, Мена й Убедь¹. З літописних звісток про г. Хоробор нагадаю найцікавішу, звязану з ім'ям кн. Данила Галицького, котрий із своїм військом, допомагаючи київському кн. Володимирові проти чернігівського кн. Михайла, спустошив 1234 р. Чернігівську землю: «Данилъ же поиде ко Володимеру, и поидоста Чернигову, и приде къ нима Мъстиславъ Глѣбовичъ; оттуда же поидоша плѣнячи землю,

¹ Тр. XIII Арх. С., М., 1908, т. II, с. 48.

поимаша грады многы по Деснѣ, ту же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многіи, и придоша же опять Чернигову»¹.

Коли Сосниця не змінила своєї назви до цього часу, і через це не було сперечань між істориками, де вона була за часів передтатарських, то про два інші городи: «Сновескъ» та «Хороборъ» сказати цього не можна. «Сновескъ» довго містили в усті р. Снову і тільки нещодавно почали визнавати, що літописний Сновскъ відповідає городищу коло м. Седнева. А тимчасом ще Шафонський у XVIII в. з певністю казав про Седнів, що це містечко за стародавніх часів «Сновейскъ городъ» звалось². Певно, пам'ять про стародавню назву держалася довго. Між иншим на мапах географічних Я. Гастальдо 1548 й 1562 рр. бачимо місто Snuest³. В цій неправильній транскрипції важко не взнати «Сновеск». Цікаво, що на двох мапах Гастальдо на території Чернигівщини позначено тільки два городи: Trochi (Остер) та Snuest (Сновськ).

Що-ж до г. Хоробору, то його місце й тепер під сумнівом. Більшість істориків,—серед них О. Лазаревський, М. Любавський, проф. Д. Багалій,—визнавали, що Хоробор це—м. Короп кол. Крелевцького пов. Філарет думав, що це—с. Хоробичі (або Хоробричі) кол. Городнянського пов. П. Голубовський приходить до висновку, що давній Хоробор це—м. Мена кол. Сосницького пов. Проте проф. М. Грушевський каже про Голубовського, що він робить цей висновок з великими натягненнями, і посилаючись на Опис Чернигівських границь з початку XVI в., що називає Хоробор «між подесенськими городами Чернигівської волости десь між Бзестовим і Сосницею», додає, що «вповні докладно локалізувати його не можемо»⁴.

Відкидаючи питання про схожість назв Хоробор і Короп, а також і про те, що таке було теперішнє с. Хоробичі⁵, я спиняюсь на тім Хороборі, котрий взяв кн. Данило Галицький підчас походу 1234 р. Після досліду П. Голубовського та критики М. Грушевського, здається, не повинно бути сумніву, що Хоробор літописної згадки за 1234 р. є той самий, що й Хоробор Опису границь Чернигівських від XVI в. (коло 1523 р.). Де-ж шукати місця Хоробору тепер? Опис дає вказівки, що Хоробор був десь на Десні в кол. Сосницькому повіті. Опис каже так: «Село Колчов уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулешов. Блистовичи село городовое по верхъ Дисны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подворей 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было». Далі перелічується села на р. Снові. В другім місці Опису читаємо: «Домыслин село Черниговское домов 40. Волинчно село черниговское, граница з Новым Городком, домов 4»⁶. Козлиничи село Черниговское,

¹ Полн. Собр. Р. Л., СПб, 1843, т. II, Ипат. Л., с. 173.

² Шафонский А., Черниг. Нам., К., 1851, с. 197, 317.

³ Мат. по Ист. Р. Картогр., К., 1899, в. I, карт. №№ IV, V, XXII.

⁴ Грушевський М., Ист. Укр.-Р., т. II, Л., 1905, с. 328, 605.

⁵ Чув я, що воно дає в місцевій говірці прикметник «хороборський».

⁶ В другім місці Опису: «домов 30».

боярщина, домов 10. Сосниця черниговское, граница черниговская, рубеж з Новым Городком, домов 30, а деркви 2»¹. Звідсіля видно, що місце давнього Хоробору—між с. Ушнею та м. Сосницею. З сіл та місцевостів, що тепер звертають на себе увагу на протязі р. Десни між цими пунктами, бачимо давнє с. Макошин. Оттут і довелося мені зустрінути врочище, що разом з іншими даними допомагає вирішити питання про місце г. Хоробору 1234 р. Назва цього врочища—«Хоробор». Ця назва в с. Макошині—добре відома. Як їхати з Сосниці в Макошин, то при самому в'їзді в це село з лугу доводиться переїздити через рівчак. Цей рівчак і є врочище Хоробор. Ліворуч буде так званий «Лиман» (велика й глибока Десняна затока), в котрий впадає згаданий рівчак, а праворуч і просто—узгір'я, де лежить один з кутків Макошина. Рівчак тягнеться попід самим узгір'ям, що його недалеко (в селі) перерізує ще й другий рівчак з назвою «Бобрик». Перший рівчак бере початок з Макошинського болота під с. Слобідкою. Вдовж має він з верстув, як не рахувати ряду болот, що з'єднуються одне з одним, починаючи від с. Слобідки, і тягнуться попід кручею, що робить тут, між Слобідкою й Макошином, велику дугу. Рівчак у верхній своїй частині має назву «Криница», і тільки на протязі 40—50 сажн. зветься Хоробор. Високе місце біля цього Хоробору в давні часи було вигідне для населення, бо якраз тут сходилися дві річечки (Хоробор та Бобрик), а поблизу була затока річки Десни та й сама Десна була недалечко. Круча, очевидно, була вкрита сосновим лісом (бором). Ця-ж сама круча тягнеться повз хут. Веселе й м. Сосницю (де вона зветься «Горá» й досягає 6 сажнів заввишки), а далі повертає на північ і продовжується далеко понад болотом «Іванчá» й над долиною р. Убеди. Я чув перекази про те, що на Кручі (Горі) коло Сосниці років 75 тому росли великі сосни «кущами», і що сосновий ліс подекуди вкривав і поле коло с. Макошина. На березі Хоробору та в урвищах коло нього я знаходив куски глиняного посуду, грубі, незугарно вироблені, інші з кусочками граніту. Мені ще не доводилось зустрічати Макошинців, котрі-б знали про городище в с. Макошині, або коло нього, а ті, котрих я про це розпитував, завжди відповідали, що про це не чули, і вказували городок коло с. Слобідки (верстов за 3—4 від с. Макошина), або городище над озером Бурімкою (верстов за 8 від цього-ж таки села) та село Городище (коло м. Синявки кол. Сосницького пов.). Отже город тут, при р. Хороборі, був. Не дурно-ж в актах Макошинського мастиря згадується велике городище: «в Макошинскомъ полѣ нива великая и ланѣ, такожъ и сѣножать подлѣ городища великого»². Що мова йде не про Бурімське городище й не про Слобідський городок, видно вже з того, що як це городище, так і городок біля с. Слобідки мають малі розміри.—Це-ж не диво, що Макошинці забули про городище над р. Хоробором, бо сліди його стерлись через те, що на

¹ Докум. Моск. Арх. М. Ю., т. I, М., 1897, с. 63, 64.

² Цитую з грамоти 1742 р. за Філаретом, кн. VI, Ч., 1874, с. 107.

місці городища давно вже (може з кінця XVIII в.) стоять оселі; та й нові покоління Макошинців у більшості ведуть свій рід від тих селян-кріпаків, яких перекидали із села в село монастирі, Безборідьки та Капнисти, попередники останнього володаря Макошинських маєтностей, гр. Мусин-Пушкина. Отже буває так, що в іншому селі знають про своїх сусідів більш, ніж сами сусіди про себе. С. Макошин та с. Баба можуть бути цьому прикладом. В-осени 1923 р., перебуваючи в с. Бабі та розпитуючи про старовину її околиць селянина С. К. Олиференка, людину років 65, я зовсім несподівано для себе почув від нього переказ, який він знає від свого батька, що в с. Макошині був колись город і що він лежав при в'їзді в с. Макошин з Сосницької дороги, з правого її боку, де-то саме там, де рівчакі Хоробор та Бобрик охоплюють високе місце, яке, на мою думку, й займав давній г. Хоробор літописної звітки 1234 р. та Опису Чернігівських границь початку XVI в. Не дурно-ж на географічній мапі Боплана «*Ucrainae Pars quae Kiovia Palatinatus vulgo dicitur*»¹ зазначено *Ma-koszyn* як город (*oppidum*), тимчасом як, напр., *Uscie* (де р. Сейм впадає в р. Десну), де-то Велике Устє—як село (*pagus*), *Sosnica*—ж як кріпость (*Urbs munita*). Зазначену мапу Боплана виготовлено було в першій половині XVII в. Тоді г. Хоробору певно вже не було,—цю назву заступила інша—Макошин. Мені здається, що тоді вже було тільки городище Хоробору й стояв уже Макошин, осаджений недалеко від нього, з лівого боку Сосницької дороги, над Лиманом (де колись була стара макошинська церква).

Відкіля-ж взялися назви Хоробор та Макошин? Припускаю думку, що назва Макошин походить від прізвища. Прізвище «Макиша» й тепер зустрічається в нашім краю, напр., в с. Величковці кол. Сосницького пов.², а прізвище «Макоша» я зустрічав в актах Західної Руси, які видав проф. Довнар-Запольський. Коли осаджено Макошин, сказати важко. Є згадка про волость Макошинську в переказі, що записано в родоводі кн. Глинських, а саме про те, як Витовт, після бою з Татарами при Ворсклі в 1399 р., заблудився в степах і, тільки дякуючи кн. Іванові Глинському, потрапив до Литовської України. Цитую за О. Лазаревським: «И князь Ивановы (Глинскаго) вожи привели в. кн. Витовта къ Литовской Украинѣ, къ городу его Хороблю да къ волостемъ: къ Макошину, да къ Сохачеву, да къ Верху, да къ Обононю. Князь-же великій Витовтъ тотъ городъ Хороборъ и волости тѣ далъ въ вотчину князю Ивану Глинскому»³. В переказі з родоводу Глинських, як і в кожному переказі, дещо певно поплутано. Можна припускати думку, що спомини про володіння г. Хоробором

¹ Ляскоронскій В., Гильомъ Левассеръ де-Бопланъ и его ист.-геогр. труды относит. Южн. Р., К., 1901.

² Є й село Макишин,—в кол. Городнянському пов.

³ Лазаревскій А., Опис. Стар. Мал., т. II, П. Нѣжинск., К., 1893, с. 310, 311. З приводу цього місця Лазаревський висловлюється так: «По названнѣмъ поселеніямъ легко узнается часть по-Десенѣ теперешнихъ Сосницкаго и Кролевецкаго уѣздовъ».

довго зберігалися в роді Глинських, і щоб пояснити, що то саме є за Хоробор, додано було в процесі переходу переказу з покоління в покоління ще й Макошин, власне—волость Макошин, як більш знайому назву. Цей переказ наводить ще й на інші здогади.

Серед князів, що в 1408 р. подалися до Москви з вел. кн. Литовського до вел. кн. Василя Дмитровича, був кн. Урустай Менський¹. Р. Зотов каже, що цей князь—зовсім йому невідомий, і, згадуючи про м. Мену на Чернигівщині, припускає думку, що «може́ть быть, вь этой мѣстности находился удѣлъ князя Урустая Менскаго»². Думка Зотова—правдоподібна, особливо коли згадати, що в той час кн. Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко стояв від Мени, а кн. Глинські були з Татар³, так що «Урустай» могло бути татарським прізвищем одного з кн. Глинських.

Верстов за 3—4 від с. Макошина, край с. Слобідки, на захід від неї, на тій самій кручі, під якою тягнеться р. Хоробор, стоїть «Городок». Стоїть він над широкою низиною (лугом), яку заливає весняна повідь з р. Десни, що тече тут верстов за 2¹/₂ від села. Форму має сливе округлу. Верхня його площа такого розміру: 90 арш. ушир та 125 арш. удовж. Ні валу, ні рову не збереглося. Є тільки маленьке урвище 1—3 арш. заввишки. На городку—хата, клуня та горід селянина Руденка. На городку та біля нього знаходять черепки битого посуду, між иншим і такі, що їх зроблено з глини з домішкою куsocків граніту, прясельдя з шиферу та кам'яні кулі з дірочками. Давніше знаходили багато застібок, мідяних кілець та великих залізних кілець, а також глиняні «ляльки», цеб-то фігурки людей, які були добре зроблені й гарно збереглися, збереглися навіть фарби на них. Пишу це за переказами селян з с. Слобідки. Згадують у переказах і про браму, що була в городку, та про криницю, в котру (як звичайно в переказах) закинуто скарб. На мою думку, городок цей є пам'ятка города часів передтатарських, що пережив цілу низку культур. Можливо, що він був «пригородом» г. Хоробору. За переказами, що їх передають з роду в рід, тут сотні років тому жив «якись корольок чи князь», а потім «Ляхи жили». Чи не дійшла в цьому переказі до нас згадка про кн. Глинського? Хоч може бути й те, що в цьому князі треба вбачати якого-небудь боярина, може того Філю (або Филева), що іменем його величалось селище (Филево), на якому осаджено було в кінці XVII в. або на початку XVIII в. с. Слобідку на землях Макошинського Миколаївського монастиря⁴.

Городище над оз. Бурімкою лежить верстов за 5 від с. Слобідки в південно-східній бік. Сливе посередині між ними—врочище «Горá

¹ Це місце в літописах инші читають инакше, а саме: «Староста Менскій».

² Зотов Р., О Черниг. княз. по Любецк. синодику, Лѣтоп. зан. Археогр. Комм., в. IX, СПб, 1893, с. 126, 127, 128.

³ Зотов Р., *ibid.*, с. 131.

⁴ Див. унів. Данила Апостола з 31 Серпня 1732 р. в «Обозр. Рум. О. М.» Н. Константиновича, в. IV (Дополн.), Ч., 1885, с. 12, 13. «Остров меновитый селище Филево» згадується в привілеї Адама Киселя, який надав це селище Макошинському Миколаївському монастиреві 19 Липня 1650 р. (*Ibid.*, с. 11).

Красногорська» (хут. Ярошка)¹, де трапляються останки старовини, а саме: черепки глиняного посуду давнього виробу (проте на ганчарському крузі) та шиферні прясельця. По дорозі до цієї «Гори»—оз. Титовка, на березі якого я знайшов останки неолітичного посуду, орнаментованого ямочками. Біля оз. Титовки, на лузі,—горб (вкритий грубим шаром культурної землі), що має вигляд городка сливе округлої форми. За $\frac{3}{4}$ верстви від зазначеної гори—озеро «Городень». Своєю назвою воно ніби нагадує ті часи, коли населення городу привластило собі (або йому хтось надав) виключне право користуватися цим озером. В актах Макошинського Миколаївського монастиря, котрому дісталось це озеро, я бачив відомість про нього в зазначеній транскрипції, але в акті (друкованому), що зараз у мене під рукою, маємо вже транскрипцію «Городець»².

Бурімка. Біла Круча. Манастирище. Красні гори. Глибоке озеро Бурімка, або Борімка (5 в. від м. Сосниці), на правому боці р. Десни, це видно—останки Десни, що текла тут багато літ тому. Широкі дуги з гарними травами, ліс дубовий по одному боці озера, сосновий з березами та в'язами по другому боці³, поруч озера—широка Десна з високим берегом, який тут зразу підноситься на 6—7 саж. над рівнем ріки й творить так звану «Білу Кручу», по берегах озера й Десни—ліщина, шипшина, порічки, ожина, суніці й полуниці, сила-силенна запашних квіток: ромен, деревій, материнка, конвалія, дика лилея, наперсник (*digitalis*) і т. и.,—все це робить Бурімку однією з найкращих місцевостів в околицях Сосниці⁴. В озеро Бурімку впадає невеличка річка (теж з назвою Бурімка⁵), яка, судячи з напрямку рівчаків, має зв'язок з рукавом р. Убеди—Чепелихою, що, відділившись біля Сосниці від Убеди, тече під назвами: Коноплянка, В'юнка, Жерело, Чепелиха і, протікаючи по Грузькому Десняку, вступає в Десну так званим «Прижієм» (теж рукав р. Убеди) за верству від оз. Бурімки. Ця місцевість була до вподоби людям у різні епохи і з різними культурами, особливо в ті часи, коли тут у річках та в озерах водилось безліч гарної риби, а в лісах-пущах—безліч всякого звіря.

Життя людське заснувалось над оз. Бурімкою ще в добу неоліту, і з цієї доби людина тут залишила по собі численні пам'ятки своєї

¹ Назвою «Гора Красногорська» я позначив хут. Ярошка за вказівкою володаря його, котрий спирався на якийсь давній акт.

² Лазаревський А., Обзор. Р. О. М., II, П. Киевск. и Нѣж., Ч., 1867, с. 371 (грамота 1668 р.).

³ В давні часи сосна переважала тут інші породи дерев. От через це й маємо назву «Бурімка». В грамоті Макошинськ. Микол. ман. 1668 р. озеро Бурімка зветься «Буромля» (Обзор. Р. О. М., II, с. 370).

⁴ З фавни околиць Бурімки зазначу: видних, норок, борсуків, лисиць та вовків.

⁵ Річки з тією-ж назвою єй у інших місцях на Україні, напр., «Буромка»—лівий доплив р. Удая (правого допливу р. Сули) і «Буромка» (по Кн. Больш. Черт. «Буромля») —правий доплив р. Сули (Маштаков П., Списокъ рѣкъ Днѣпр. басс., СПб, 1913, с. 60, 62).

культури. Ці останки давноминулого життя людей та давньої їх умілости розкидані вдовж усього високого берега озера, а особливо там, де беріг його в східньому кінці приймає характер піскових дюн (кучугур з видмами), на яких вітер то видимає, то засипає багато останків стародавньої кераміки доби неолітичної: боки, шийки, дещо посуду і т. и. з жовтуватої, або червонуватої глини з кусочками граніту або з піском. Більшу частину цих уламків орнаментовано ямочками, зубчиками, 'ялинкою, наліпкою з глини й т. ин., інші-ж

Озеро Бурімка біля неолітичного становища (околиці м. Сосниці).

проколото наскрізь (з дірочками). Трапляється тут кам'яне знаряддя: частини зернотерток з граніту та пісковика, а також наконечники стріл з кременю, скребачки, вістря й різноманітні крем'яні уламки. В. Козловська, що подала цікаві відомості про Бурімку, крім зазначених предметів, знайшла тут частину кам'яного ножа чудового виробу, пилки й частину глиняного «правила», на якому людина вилиплювала посуд. Невеликий розмір струменту дає дослідниці Козловській підставу зарахувати Бурімське становище до типу «мікролітичних» становищ, а характером знаряддя та кераміки визнати його за типове для місцевостів на схід від Дніпра, де в окрасах посуду поруч із західнім орнаментом є риси орнаменту Далекого Сходу. Бурімське становище, де в добу неоліту людина на протязі довгих часів добувала собі поживу та мала майстерню, Козловська визнає за подібне до становища й майстерні біля сл. Хухри Охтирського пов., а де в чому до становищ біля с. Кочетка та біля с. Буд на Харківщині¹.

¹ Козловская В., Остатки город. и дюнн. стоянки на Буромкѣ, Извѣст. Тавр. Уч. Арх. К., № 47, с. 10—13, 16. Я чув, що останки старовини, які знайшла В. Козловська на Бурімці, передала вона до одного з київських музеїв. Предмети з моїх власних знахідок на Бурімському становищі (останки посуду, зерно-

На західньому високому березі оз. Бурімки, за півверстви від неолітичного становища є «болотяне» городище без валу та рову. Вода, що колись давала захисток цьому місцю, в останні часи все рве городище, так що тепер лишилася четверта, а може й менша частина його¹. Разом із землею, піском та глиною обвалюються у воду й ті останки минулого життя людського, що залишилися в бурімському городищі. А все-ж останків цих ще й тепер досить багато. В урвищі городища, над берегом озера, під шаром чорної землі — перегною, кидається в вічі безліч кісток звірів та риби, попіл, вугілля й численні останки глиняного посуду, типового для слов'янського посуду доби поганської. Деякі з цих черепків—без орнаменту, інші з орнаментом у вигляді простих і витих ліній, глинок, то-що. По черепках видно, що частину посуду зроблено на ганчарському крузі та гарно випалено, частину-ж грубо виліплено рукою й мало випалено. Поміж кісток у Бурімському городищі можна добути кістки свійських тварин: баранів, волів та коней і диких звірів: оленів, ведмедів, бобрів, кабанів та турів або зубрів. Багато теж є тут кісток риби та риб'ячої луски. В 1910 році В. Козловська на Бурімському городищі знайшла між иншим: кістяний наконечник стріли дуже гарного виробу, залізний ніжик з кістяною ручкою, яку було прикрашено зубчиками, кісточку з дірочкою, що її вживалося як привіску, жужелицю та уламок ребра, на котрому було вирізьблено фантастичну фігуру, що нагадувала зайця з хвостом змії, по якому перевивається стьожка. Козловська зробила також дослід над житлом людей Бурімського городища, і виявилось, що колишній «город» утворився тут на місці становища людей кам'яної доби (неолітичної) і складався він із землянок. Стінки й долівка землянок увіходили (як це знайдено підчас досліду) в пісок більш ніж на 2 арш. завглибшки; вони зроблені були з глини, більш-менш випаленої. В цій глині трапляються куски гарної крейди, що її добувається в кол. Крелевецькому повіті (ближче-ж крейди немає) і далі на північ по Десні. На підставі добытих з дослідів даних Козловська визнає, що на Бурімському городищі ще за часів поганських (в IX в. або на початку X в.) серед великих лісів жили Сіверяни, які мали свою худобу, ловили рибу, били звіря, знали ганчарство й ковальську справу, торгували з сусідами й мали почуття художньої краси².

«Біла Кру́ча» (понад р. Десною з правого її боку) тягнеться біля оз. Бурімки на протязі 3 верстві. Взяла вона свою назву від ясно-

терток, наконечник стріли, то-що) переходуються в Сосницькому Історично-Археологічному та Етнографічному Музеї (Ю. В.).

¹ В 1897 р. я бачив це городище, коли тільки почало його рвати водою. Тепер останки його такі: 100 ступенів (арш.) удовж та 10—20 ступен. ушир. Останків городища не орють, вони вкриті травною та молодими деревами.

² Козловская В., Остатки город. и дьяня. ст. на Буромкѣ, с. 1—9.

В Сосницькому Музеї є речі з моїх знахідок на Бурімському городищі, переважно це—останки глиняного посуду та кістки диких звірів: оленя, бобра, кабана, ведмеда, то-що (Ю. В.).

жовтого піску, з якого переважно складена в добу льодовикову. По її урвищу теж трапляється знаходити останки неолітичного посуду, хоч і не такі численні, як на «становищі» в піскових видмах. Біла Круча з її гарними краєвидами — улюблене місце сосницьких рибалок. В 1924 р. вона дала 2 цікавих предмети. О. З. Бакуменко (з м. Сосниці), ловлячи рибу, знайшов під кручею, на березі Десни, сливе в воді, частину великого ікла мамута, завважки приблизно 2 пуди, завдовжки до 2 арш., а завгрубшки в деяких місцях до $\frac{3}{4}$ арш. (кругом). На жаль, вона видно довго пролежала в воді підчас поводи,

Біла Круча коло оз. Бурімки над р. Десною (околиці м. Сосниці).

розламалась зразу на 3 частині й почала дуже кришитись. А П. П. Дерюгин (шк. роб. Сосницьк. шк.) на Білій Кручі (на версі, на піску), там, де вона починається з боку «Прижа», знайшов малесенький наконечник стріли з спижу, трьохреберний, порожній у середині, з маленькою дірочкою, характерний для стріл Скитів.

Верстов за $2\frac{1}{2}$ від Білої Кручі, на захід від неї, на височенькому березі р. Десни є монастирище в ур. «Лобазі». Це те місце, де був Макошинський Миколаївський монастир, що його заснував Адам Кисіль у XVII в. (не пізніш як 1650 р.). Від нього залишилось декілька великих ям з останками цегли, вапни й кахель та рів, де стояла мурована стіна навкруги монастиря. Кілька поколінь селян с. Слобідки користується тут цеглою, викопуючи її як груз за-для своїх печей. З монастирських будівель зроблено в XIX в. (здається, в 1855 р.) в м. Сосниці «Тюремний Замок» та один приватний будинок. Цей «Луговий монастир» закрито було в 1786 р. разом з де-

кількома іншими в околицях Сосниці (Сосницьким Рувимо-Спаським, Макошинським Покровським та Кербутивським, або Ново-Млинським Проським)¹. Чув я в с. Слобідці про шпетні вчинки розбещених ченців цього монастиря. Коли прийшли ліквідувати монастир, ченці довго не пускали, поки не взято цього монастиря силою. Ченці втікли, а перед тим, як утікати, ніби закопали скарб. Відомо, що зазначений монастир був надзвичайно багатий, володів кількома селами (між іншим с.с. Слобідкою й Бутівкою), хуторами (хут. Бурімка й Гутище)². Було в нього сила полів, лугів, озер (між іншим озера: риботинські, змітневські, сохачівські та конятинські) та млинів (в м. Сосниці, в х. Гутищі, в с. Слобідці), «перевозъ на рецѣ Деснѣ в мѣстечку Макошинѣ будучій» і т. и.³ Серед численних урочищ, що належали цьому монастиреві, вкажу: «сѣножать под Бутовкою противъ горы под типой»⁴ та оз. «Береску»⁵.

Урочище «Типова Гора» лежить між с. Бутівкою та Бондарівкою (на лівому боці р. Десни). Кажуть, що цю «Гору» насипали люди за Петра I та Мазепи. В дійсності-ж це — природня висока площа над лугом, що займає кілька десятин землі, вкрита дібровою, а частину її ореться. Як і врочище Бурімка з Білою Кручею вона являє собою уламок високого берега над Десняною низиною (котру заливає повідь), і утворилась ще в добу льодовикову. В давні часи це врочище було гарним присіллям для людини, як і тепер воно служить для хуторського господарства. Знахідки черепків від глиняного посуду підтверджують цю думку.

Озера «Береза» та «Церковіще» лежать приблизно за 2 $\frac{1}{2}$ верстві від В'юнища (передмістя Сосниці), на захід від нього, біля врочища «Красної гори», яку зазначу В'юницькою. На цій «Горі», коло її шпиля, я знаходив останки посуду різних культур, між іншим і доби старо-слов'янської з різноманітним орнаментом, а на «Лісій Горі» (недалеко від Красної Гори)—останки посуду доби неолітичної (невеличкі кусочки в піскових видмах).

¹ Фундатором Сосницького монастиря був на початку XVIII в. Рувим, єпископ Нишевський (з Землі Сербської). Місце цього монастиря (монастирище)—на Горі Сосницькій, коло кладовища, в селітбі коло Бучинських. Макошинський Покровський монастир заснував Адам Кисіль у 1640 р. Його монастирище—в с. Макошині (власне в Слобідці Макошинській), на березі р. Десни, котра забрала вже більшу частину цього монастирища. Кербутивський монастир згадується вже в Опису Ніженського Полку 1654 р. Монастирище його було в с. Кербутивці (недалеко від м. Нових Млинів). Воно тепер сливе все в р. Сеймі. Окрім згаданих, в кол. Сосницькому пов. були ще такі монастирі: Максаківський (за 31 в. від Сосниці), Андронидський (за 50 в.) та Миронівський (за 55 в.) та біля Батурина—Крупецький (в кол. Конотіпському пов., за 25 в. від Сосниці) і Рихлівський (в кол. Кролевецькому пов., за 35 в. від Сосниці). Навдивовижу багато монастирів недалеко один від одного! Це пояснюється тим, що наше Наддесення й Посем'я були захисні місця, віддалені від степу.

² Генер. Слѣдств. о маетн. Черниг. Полка, Ч, 1908, с. 112, 131, 195.

³ Обзор. Рум. О. М., в. IV, с. 13.

⁴ Ibid., с. 14.

⁵ Обзор. Рум. О. М., II, с. 370.

Назва «Красна Гора» в нашій місцевості часто трапляється. Окрім Гори Красногорської (див. вище) та Красної Гори В'юницької, є ще Красна Гора за 1½ в. від Сосниці, а саме, від тієї частини цього міста, що зветься Покровою, ліворуч дороги з Сосниці на с. Устє, недалеко від хут. Чаші¹, та Красна Гора на лівому березі р. Сейма, сливе проти с. Пекарова². По всім цим Красним Горам, які являють собою горби на широкому лузі, що їх орють і не заливає їх весняна повідь, можна надібати невеликі куски пісковика, граніту й кременю та черепки потрошеного глиняного посуду з ріжноманітним орнаментом. Деякі з цих черепків можна зарахувати до часів старослав'янських доби передхристиянської, інші-ж до пізніших часів — великокнязівських. Значна кількість урочищ з назвою «Красна Гора» в околицях Сосниці, знахідки на них з давньої кераміки, існування біля декотрих з них озер з назвою «Перковіще», все це дає підставу визнати ці урочища за улюблені й важні для основної давньої людності цих місцевостів — Сіверян, про котрих літописець каже: «живяху въ лѣсѣхъ, якоже и всякій звѣрь». Але Сіверяни не були вже такі дикуни. Знайдені в могилах Сіверян на Чернігівщині серпи та обпалені зерна жита, ячменю й пшениці свідчать про те, що головне заняття Сіверян ще за часів поганських було хліборобство. За р. Раттю (та на південь від р. Сули) жили вже не хлібороби, а степові хижаки — кочовники, котрі сами не сіяли й не орали, а тільки користувались сіянкою й оранкою своїх сусідів — Сіверян. За р. Сівом у давні часи жили теж дикуни — фінські племена, а потім прийшли туди В'ятичі.

Про Красну Гору Покровську я чув перекази, що на ній давно колись був монастир. Можливо, що й це урочище, так як і Красна Гора В'юницька (з озером Березою) та й інші Красні Гори в цьому районі, належало монастирв' (або монастирям). Але ця Красна Гора не зветься ні монастирищем, ні монастирською, не зветься монастирськими й інші Красні Гори, а з численних озер, що належали монастирям, зветься «Церковищами» тільки два, — при Красних Горах. Церковище біля Красної Гори Покровської (що по дорозі на с. Устє) відоме з такою назвою вже в XVII в.³ Подібні місця, гадаю, з давніх давен, ще за часів поганських, місцеве населення дуже шанувало, як святі. В таких місцях правдоподібно ставили ідолів і приносили жертви. В християнські часи почуття пошани до таких місцевостів довго ще зберігалось серед населення, що ніяк не забувало звичаїв поганського культу. Отже через це церква християнська, не маючи змоги з успіхом боротись проти звичаїв поганських, особливо в першу добу поширення християнства, вживала заходів до того, щоб пере-

¹ Хут. Чаші (недавно там була діброва «Чаші») розкинувся на взгір'ї, що зветься «Тохвина Гора». На ній знайдено чималу кулясту намистину з сірого мармуру.

² Коло дієї Красної Гори, за переказами, був колись міст через р. Сейм (відомості шк. роб. с. Малого Устя М. С. Карети).

³ Обозр. Р. О. М., в. I, П. Черниг., Ч., 1866, с. 130, купчий запис 1684 р.

творити поганське на християнське такими обставинами, предметами та звичаями, які нагадували те, до чого звикло населення.

Устя р.р. Сейма й Убеди. Корольова Гора. Шабалиновське Городище. Лунча. Маслов. Зазначена вище р. Вижівка є доплив р. Чепелихи, що являє собою один з рукавів р. Убеди. Там, де Чепелиха проходить коло Чистого Десняка, піднімається досить значне згір'я. На ньому, біля хут. Рубанова й далі, коло с. Малого Устя, трапляється чимало кусків глиняного посуду, деякі з великокнязівських часів, інші з давнішої доби—часів поганських, особливо—в урочищі Забір'є (Забуйр'є) на виступі площі над лугом, на спаді її до р. Чепелихи. Можна припускати думку, що с.с. Мале Усте (6 в. від Сосниці) і Велике Усте (10 в. від Сосниці) осаджено на старих селищах. Зотов про кн. Всеволода Устівського каже: «вѣроятнымъ кажется, что Всеволодъ имѣлъ удѣлъ свой въ предѣлахъ нынѣшняго Сосницкаго уѣзда Черниговской губ.; въ настоящее время въ этомъ уѣздѣ имѣются два села съ приходами: Великое Устье и Малое Устье»¹.

Якраз біля с. Великого Устя є (старе) устя р. Сейма, а біля с. Малого Устя, або Устечка—устя р. Пісні (колишнього головного рукава р. Убеди). Треба зазначити, що слово усте—в розумінні входу річки—у нашому районі не вживається. У нас кажуть: Сеймовий Устѹп, Убедський Уступ, Уступ Прижя. Назва р. Убеди (іноді її помилково позначають на мапах географічних «Убеть») —такого-ж словотворення, як і р. Уборть, або врочища Усороч. Убедь, особливо в верхній її частині, де пісковатий ґрунт, дає можливість тільки для нужденного життя. Один з лівих допливів р. Убеди має назву «Багачка». Там і ґрунт і умови життя—кращі. На географічній мапі Боплана 1650 р. читаємо: «Ubiedz»². Походження назви «Приж» — для мене загадкове. Р. Приж—це той протік, який з'єднує болото Грузький Десняк з р. Десною. Річка з такою-ж самою назвою (Приж) зустрічається на Новгородсіверщині (згадується в грамоті Новгородсіверському монастиреві 1552 р.).

Р. Убедь ще в XVIII в. впадала в р. Десну біля с. Малого Устя. Це видно й з актів і з переказів. Тепер Убедський Уступ значно вище (по Десні) й ближче від Сосниці (за 3¹/₂ в. від міста) та й Сеймовий Уступ—вище (за 6 в. в прямому напрямку, давніш був верстов за 8). Сеймовий Уступ перенісся сам, завдяки тому, що р. Сейм у низинах дуже шматує беріг і міняє свою течію³, а Убедський Уступ перенесли люди, і ось як. Давніш було багато млинів на р. Убеди

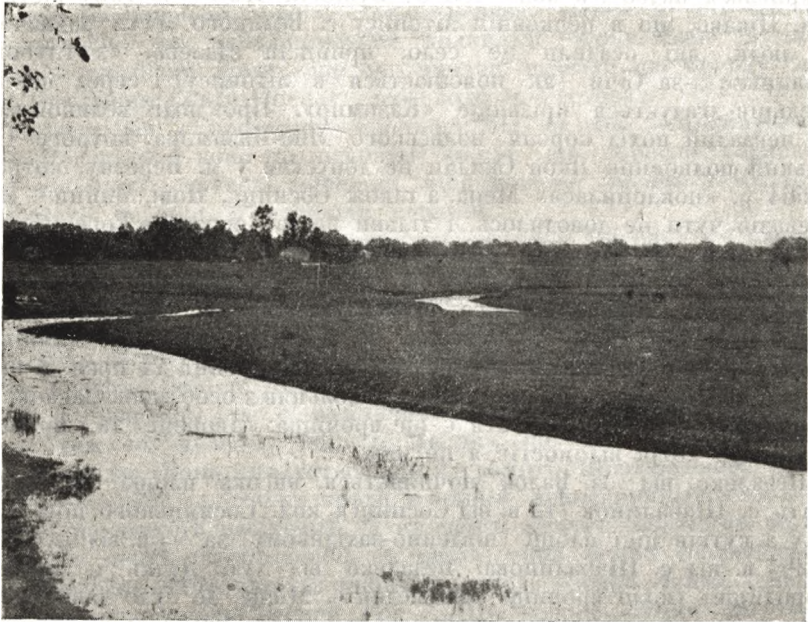
¹ Зотов Р., О Черниг. княз. по Любецкому Синодику, с. 111.

² Матер. по Ист. Р. Картогр., I, Київ, 1899, № XXXII.

Все це дає доказ тому, що населення в давні часи в своєму розумінні значіння слова Убедь пояснювало цю назву словом біда (бѣда, беда). Слово убедь було ім'я рядове. Назва «Убедь» траплялась мені в універс. 1701 р., а саме врочище «Убедь дуброва» (біля м. Новозибкова; див. Черниг. Ист.-Археол. Отр. календарь на 1906 г., Ч., 1905, с. 172) та в Геогр.-Статист. Словарѣ П. Семёнова—р. Убедь за 3 в. від м. Солтикової Дівиці (т. IV, СПб., 1873, с. 397).

³ Через те тут маємо назви: «Стари Сейм», «Молоди Сейм», «Бистри Сейм».

та на її рукавах. Були млини на р. Пісні в с. Малому Усті, що належали Сосницькому монастиреві, й млини приватні—теж на р. Пісні, так звані Пісенські, недалеко від теперішнього устя р. Убеди. Монастирські млини спирали воду Пісенським млинам, і от після довгих суперечок люди прокопали рівчак і зробили новий протік для р. Убеди в Десну. Протягом часу давній рукав Убеди—Пісню—поводі пересипали піском. Такий переказ я чув від одного з кол. володарів Пісен-

Р. Убедь та вигін між м. Сосницею та с. Загребелям.

ських млинів—колишнього чумака Йовхима Довженка. Тепер Пісенських млинів уже немає, про монастирські млини рідко хто знає, а на місці рукава р. Убеди—Пісні—є тільки довгий рівчак та озеро Пісня коло с. Малого Устя.

Між с. Великим Устям та м. Новими Млинами є кілька значних урочищ. Про Красну Гору над р. Сеймом я вже згадував. Зазначу ще Шейнину Гору та Корольову Гору. Перша стоїть по дорозі з с. Великого Устя на хут. Маріянталь¹, ліворуч від дороги, на полі. В пам'яті населення не збереглося споминів про похід московського воєводи Шеїна в 1632 р. в наш край, коли він був під владою поль-

¹ Цю чужоземну назву можна почути з уст населення інакше, а саме: «Маянтър». В XVIII в. цей хутір належав Марії фон-Лоссев (Об. Р. О. М., II, с. 329). З роду фон-Лоссев знаємо вченого чужоземця «Фонлосова», який був першим учителем Афан. Филип. Шафонського (Топогр. Оп. Черн. Нам., с. VI).

ською, тільки кажуть про Шейнину Гору, що тут була війна з Поляками, і про Корольову Гору, котра стоїть біля р. Сейма за 5 в. від с. Великого Устя та за $2\frac{1}{2}$ в. від м. Нових Млинів, ходять в Великому Усті перекази тільки про те, що на ній жив король.—Корольова Гора це—грива до 3-х сажн. заввишки, коло $\frac{1}{3}$ в. удовж та кілька десятків сажнів ушир. Кажуть, що на ній давно колись були руїни якоїсь великої кам'яної будівлі¹. На цій горі знайдено хрещика, що розкривався надвоє, а коло неї, в «Бушовій Ямі»—частину кістяної дуги. Цікаво, що в церковнім літопису с. Великого Устя зазначено, що люди, які осадили це село, прийшли здалека, «з глибокої України», з-за Січи (як пояснюється в літопису) і серед перших населенців згадується прізвище «Казимир». Про події великої ваги, про невдалий похід короля польського Яна-Казимира, котрого Сосницький полковник Яков Скидан не допустив у м. Березну, котрому в 1664 р. «поклонилася» Мена, а також Сосниця, Нові Млини², мені переказів чути не доводилось, і тільки назва Корольова Гора свідчить про те місце, де Казимир розташувався тоді своїм обозом і довго стояв, куди до нього приїздили на поклон представники духовництва (з монастирів Макошинського Миколаївського та Максаківського), навіть де в чому йому допомагали, та приватні володарі млинів та всяких маєтностей приїздили прохати підтвердження їх прав. З актів відомо, що Казимир такі прохання задовольняв з особливою ласкою³.—В околицях с. Великого Устя є ще врочища: «Дворець» та «Аріїнова Гора», про котрі відомостів я не маю.

Недалеко від оз. Валок починається висока площа, на котрій стоїть с. Шабалинов (12 в. від Сосниці), кол. Сосницького пов. В одному з кутків цієї площі (південно-західньому) за $\frac{1}{2}$ в. від оз. Валок, за $2\frac{1}{2}$ в. від с. Шабалинова, недалеко від хут. Дудки є врочище «Городище» (коло врочища «Ведмедки»). Місце, де було давнє житло людське—колишній город,—займає ріг площі, яка з двох боків над болотяною низиною має тут урвища до 7 арш. заввишки. Від поля город захищено було валом, останки якого ще й тепер помітні. Розміри їх такі: 2—3 арш. заввишки та до 20 арш. ушир. Вал іде більш-менш півкругом. Городище в середині валу має коло 120 арш. ушир та 160 арш. удовж. На городищі, що його орють і засівають, скрізь розкидані черепки від глиняного посуду, деякі з орнаментом. Трапляються теж кістки звірини та куски дикого каменю: пісковіку та кременю. В 1921 р., коли я оглядав це городище, мені трапилось знайти 2 бусині (або 2 важки), зроблені з глини, з маленькою дірочкою наскрізь. Підчас балачок про це городище з населенням, коли

¹ Відомості шк. роб. М. С. Карети із слів його баби—Д. Бббир, 80 р., з с. Малого Устя.

² «Зъ подѣ Дѣвицы подѣѣздъ ходилъ подѣ Березную, аже тамѣ полковникъ сосницкій стоялъ зъ козаками, не приворочалъ король, ку Менѣ простовалъ, которому Мена поклонилася, также Сосница, Новыѣ Млины» (Лѣтопись Самовида, М., 1846, с. 43).

³ Ген. Слѣдств. о маети. Черниг. II., с. 594—597. Філарет, IV, с. 144.

дехто припускав думку, що город зробили Шведи, дід Пилип Левченко (75 років) висловився, що це не так, бо він чув, що «там люди жили ще до Шведчини». В дійсності видно, що тут був город Сіверян ще перед татарським погромом і що він певно існував вже в часи поганські. Недалеко від цього городища, на низині, стоїть курган під назвою «Саврова Могила». Ще недавно ця могила, кажуть, була аршинів 10 заввишки, тепер її розорано плугом і має вона 3—4 арш. заввишки та кілька сажнів у діаметрі. Той самий дід Левченко чув переказ, що на Савровій Могилі стояла церква. Що-ж до походження назви могили, то шабалинівський колишній чумака Іван Потійко (80 років) висловив думку, що це чумаки назвали цю могилу Савровою, згадуючи Савур-Могилу «десь коло м. Ростова».

Недалеко від «Городища»—врочище під назвою «Могілуватий Буйр». Розляглося воно на пісковому місці, що поросло сосновим лісом, а в ньому—піскові горбочки, ніби могили, числом з 15, арш. 6 в діаметрі та арш. 2 заввишки кожний.

Біля с. Шабалинова є ще врочища: «Сьвяті Оборок» і «Чортова Лоза». Серед численних урочищ є тут такі, що розуміння самих їх назв у населення втралилось, напр., оз. Хабинь, річечка Хабенька, оз. Опуди, Балагіня, бол. Пока́ле й т. і.¹ Цими врочищами дійдемо до «уходів» району с.с. Спаського, Купчич та Змітнева, що стоять вже на правому боці р. Десни².

Між с. Спаським та с. Купчичами розляглася велика болотяна низина (теж на правому боці р. Десни), що має назву «Лунча́». Давня це назва. Вона згадується ще в грамоті Новгородсіверському монастиреві 1552 р., тільки трохи в іншій транскрипції: «починок Лучаєвъ на озерцѣ на Лучнѣ, а въ немъ живуть бортники монастирскіє, а зная крестъ косой въ верху тѣнь, вопче со взмѣтневскими крестяни бортники, да рыбныхъ ловель озеро Лука, озеро Дерба, Десница озеро, озеро Рог»³. Що озерце Лучня це—теперішнє врочище Лунча, видно з того, що поруч із урочищем Лунча маємо тепер назви урочищ, подібні до тих, які зазначено в грамоті 1552 р., а саме «Верба», «Руйг», «Деснище» (по лівий бік р. Десни, коло с. Спаського), а в «взмѣтневскихъ крестянахъ» визнаємо селян с. Змітнева, що недалеко від с. Спаського. Відомо, що останнє село, котре, на мою думку, розвинулося з «починку Лучаєва», теж належало Новгородсіверському Спаському монастиреві⁴. Недалеко від

¹ Хабинь (від слова Хабі́на) = кушувате озеро.

² Слово «уходи» вживає місцеве населення. Напр., коли я розпитував був дорогу до якого-небудь урочища, то доводилось чути: «я тут усі уходи знаю, ідіть просто до Жерелá, к Деснищу, а там Вас справлять». С. Змітнев було відоме бобровими гонами. Років 10 тому я зустрічав старих людей з цього села, що на їхній пам'яті в околицях Змітнева водились бобри, при чому люди зазначали мені, що бобри будок уже не робили.

³ Обзор. Р. О. М., Полкъ Стародубск., с. 852.

⁴ Ibid., с. 846, грам. з 11 квітня 1671 р. Що Лучаєв не є теперішнє с. Лучники, або Лушники (кол. Кролевецького пов.), видно з того, що Лушники стоять верстов за 40 від Змітнева й «вопче» з Змітневцями не могли бути.

с. Спаського починається рукав Десни, що тягнеться на південь у напрямку на хут. Гапошківку, повз х. Якличі, на протязі приблизно 5—6 в. Він скоро буде являти собою гомологію оз. Валки—Мерляк—Лопинець (що по лівому боці Десни). Поки-ж що це справжній рукав, з біжучою водою, і зветься він «Старá», або «Малá Десна». В останні роки коло впаду р. Біленької її починає засипати пісок.

Як перекинемося через супісковате Спаське поле на захід, до р. Убеди, то зустрінемо між с. Киріївкою (9 в. від Сосниці) та хут. Прогóнами цікаве врочище «Маслов». Давніш воно звалося «Мáслов Борóк», бо на ньому ріс сосновий ліс. Киріївці пояснюють походження назви «Маслов» від якогось—давнього володаря цього врочища на прізвисько Масло. Щоб знайти це врочище, треба податись від с. Киріївки полем-дорогою по правий бік р. Убеди в напрямку на хут. Прогони. Верстов за 2 від с. Киріївки дорога сливе впирається в р. Убель. Тут і є «Маслов»,—піскове місце на спадистому березі Убеди, біля водопійла, з останками глиняного посуду. В черепках від посуду трапляються домішані в глину кусочки граніту, а поруч із черепками—куски кременю. Киріївські люди кажуть, що вони знаходили тут «громові стріли». Одна з таких стріл (з-під Киріївки) переховується в Сосницькому Іст.-Арх. Музеї. Це—гарно вироблений наконечник стріли з сірого кременю з маленькою ніжкою, щоб насаджувати на прут. На цьому неолітичному становищі та в сусідніх місцевостях можна надібати й пам'ятки інших культур. Кажуть, що на Маслові знаходили шиферні прясельця, кульки з олива, куски міді та церковні речі. Це, видно—одне з тих урочищ, що належали Макошинському Миколаївському монастиреві й були поруч із маєтностями Новгородсіверського Спаського монастиря. В переказах згадується, що там жили ченці, яких прогнав¹. Інші-ж додають, що тут був монастир, а коло с. Киріївки—«Ляхи жили». Біля с. Киріївки (за 1/2 в., праворуч від дороги на Маслов), на високому полі, над проваллям, поміж черепків теж знаходили шиферні прясельця та речі, що своїми ознаками являли собою уламки скляних браслетів, а біля хут. Голодоміровки, що недалеко від Киріївки, знайдено хрещика, який розкривався надвоє. Шиферні прясельця, що знаходять і в самій Киріївці, вживають тут жінки (та й у багатьох інших селах, напр., в сс. Кудровці та Ляшковцях) яко ліки від болів у шлунках, а саме: з прясельця нашкрібують ножиком порох і випивають його з водою. На моє здивування, киріївські жінки відповідали: «Вік лічилися і не померли, і наші матері лічилися і помагало, і ми лічимося». Іноді прясельце буває в уживанні яко ліки років 40.

¹ Назву хут. Прогони Киріївці пояснюють тим, що один брат прогнав другого свого брата й сам оселився там, де тепер зазначений хутір. Можливо, що назва хут. Прогони, яка взялася, на мою думку, від дороги для прогону худоби, задержала в пам'яті людей відгук відомостів про те, як єзуїти новгородські зогнали Бритиків (прізвисько) з лівого боку Убеди на правий, коли вони почали робити борти в маєтностях єзуїтів коло с. Спаського (Акты по історії землевлад. в/з Малор. 1630—1690,—осібна брошура, вид. О. Лазаревський, с. 36).

Таким чином околиці с. Киріївки перед тим, як її було осаджено в першій половині XVII в. за Олександра Пісочинського¹, було місцем постійних осель різних культур, починаючи з неолітичної. Великий жаль, що матеріяли з архіву Пісочинського не досліджено (нема в друку), як не досліджено й судові акти Люблинського Трибуналу за апеляційними скаргами на суди чернігівський та новгородсіверський за 1636—1648 рр. В цих матеріялах безумовно є відомості й за часи попередні.

Обминаючи далі ті місця, де мені дослідів робити не доводилось, я хочу звернутись до селищ Сосницького Степка.

Два селища. Про селища на Чернігівщині мало відомо в історичній та археологічній літературі. А тимчасом вони, на мою думку, мають важне значіння, щоб вивчити історію культури нашого краю. Відомо, що давні селища були головними місцями для заселення в XVII—XVIII вв. та певно й перед тим. В таких місцях назва «селище» рідко де збереглась, бо де було колишнє селище, там тепер знов є село². Місцевостів з назвою «селище», що лежать осторонь від сіл, є багато. Деякі з них були місцем для житла людей однієї якої-небудь культури, в інших перейшла ціла низка культур. Нема сумніву, що чимало місцевостів, де тепер селища, були місцями постійного довгого перебування наших предків—Сіверян, і щоб уявити собі більш-менш правдоподібну картину, як розселилися Сіверяни, треба крім дослідів на місцях над городками та городищами, звернутись також до селищ і різнманітних урочищ, збираючи навіть і такі відомості, що можуть здаватись дрібницею. От через це я подаю деякі відомості про ті два селища, котрі трапилось мені оглянути недавно. Це—селища над болотом Ильмино-вим та біля с. Бабі.

Обидва селища знаходяться в Сосницькому районі, в східній частині так званого «Сосницького Степка», що простягся між м. Сосницею та м. Березною на протязі 50 верстов удовж та 15—20 верстов ушир і являє собою уламок тих більших степів, які займають південні частини кол. Конотіпського, Борзенського та Ніженського повітів. Це та частина кол. Сосницького повіту, що здавна не тільки забезпечувала населення хлібом, а й давала йому змогу «вивозити» збіжжя, уславлена продукцією тютюну (бакуну); що-до цього, а також етнографічно вона значно відрізняється від північної частини цього повіту, що має назву «Полісся», і відома виробленням дерев'яного посуду, саней, коліс і т. и.

¹ Ibid., с. 34.—З актів слідства по скарзі Спащан та Сосничан на ченців Новгородсіверського монастиря за утиски, захоплення полів та насильства між ними видно, що на тім боці Убеди, де тепер с. Киріївка, сиділи в бору люди «домами своїми» ще «за державы московское давное». В той час та й пізніш населення займалось тут бортництвом, користуючись великими лісами, що їх останки в околицях с. Киріївки, переважно сосна, ще й тепер досить великі.

² Як приклад, де частина села й тепер має назву «селище», вкажу с. Волінку кол. Сосницького пов. (12 в. від м. Сосниці).

Селище Ильминове ¹ (так пишу його назву для скорочення) лежить у північно-західній бік від м. Сосниці (за 7 в.), над широкою та довгою долиною, що має назву «Болото Ильминове». Можливо, що болото взяло свою назву від тих дерев-ильмин, що колись росли по його берегах. Тепер ніяких дерев, окрім кількох верб при дорозі, на ньому немає. Назва болота—давня, бо навіть назви дерева ильм, або ильмина в цьому районі мені зустрічати не доводилось. Болото починається недалеко від дороги, що йде від м. Сосниці на с. Лави, і тягнеться в напрямку на хут. Веселе ², на протязі приблизно 5 в. удовж, маючи в деяких місцях з верству вшир. Років 30 тому я пам'ятаю цю низину, як справжнє болото, з плавом, де виводилось безліч всякого птаства. Тепер, завдяки канаві, що її викопано вповдовж болота, вода в ньому стоїть тільки в дощове літо. Селище лежить біля тієї частини болота Ильминового, котра має назву «Кут», на південному боці «спаховистого» ³ узгір'я, що тягнеться понад болотом з обох його боків. Селище займає з десятину площі. Ніяких ознак валу та рову тут немає. Місце, де трапляються останки старовини, являє собою поле з гарною чорною землею, котру орють з давніх давен.

Я оглядав селище Ильминове влітку 1921 й 1924 рр. Останки старовини, особливо дрібненькі кусочки битого посуду з чорної, жовтої та білої глини, деякі з слідами орнаменту з ліній та цяткок, або маленьких ямочок, лежали скрізь по селищу, розкидані плугом після оранки. Траплялись теж куски цегли (без форми), куски дикого каменю (пісковіку, граніту та шиферу), що побували в руках людини, та брусочки, щоб гострити ножі й т. и.

Підчас дослідів на селищі між иншим було знайдено: кілька кусків скляних браслетів темно-зеленого та синього кольорів (инші гладенькі, инші з виттям у смужках), частину невеликої спижової опукуватої підвіски з вушечком (порожньої та вкритої темно-зеленою «патиною»), вушко з частиною срібної підвіски, срібну гранчасту намистину, що пролягом віків ніби оксидувалась, частину залізного держална від кинжала, або великого ножа, залізну пряжечку, невелике прясельде з червоного шиферу, кусок олива та кілька маленьких залізних ножикиів (лез) 4—5 см удовж та коло 1 см вшир ⁴.

Хто їхатиме від м. Мені ⁵ на Сосницю по шляху, той, не доїздячи до Сосниці, здалека побачить з лівого боку, верстов за 31½ від шляху, групу високих дерев на полі. Це так званий хут. Степók (або Тендіт-ного). За 1 верству перед цим хутором і є селище Ильминове.

¹ Транскрипція Ильминове більш відповідає місцевій говірці ніж Ильминове

² Такої назви цього хутора (Веселе) найбільш тут уживається. На мапах географічних його позначається «Веселий Млинок», «Хут. Анненский».

³ Спаховистий—місцевий вираз = спадистий.

⁴ Ці речі переховуються в Сосницькому Історично-Археологічному Музеї. Кажуть, що років 20—30 тому на Ильминовому селищі знайдено скарб срібних монет із рваними краями та якусь річ, що нагадувала чайник.

⁵ Давніше в назві цього містечка, яка має корінь «мѣн», наголос скрізь у Сосницькому повіті завжди вживалося на останньому складі. Тепер часто трапляється почувати «Мѣна».

Широкий Чернігівський шлях прокладено в кінці XVIII в., вже після подорожі до Криму Катерини II, що проїздила через Сосницю в 1787 р. Її залишила по собі в пам'яті населення недобру славу як своєю антиморальною поведінкою, так особливо тим, що гуляючи з панами, вона пороздавала їм великі маєтності з людьми. Відомо, що їхала вона з великою пихою та в розкошах і що на її путі було інсценійовано прихильність нашого народу до цариці. Кажуть, напр., що коні в дорозі випряглись¹, і що люди тягли карету з царицею самотужки. Так був між м. Сосницею та с. Бабою. Тягли й баб'яни. Тільки-ж не через це, а власне завдяки тому, що Баба була не аби-яким хутірцем, а великим селом з козацьким населенням; цариця й не подарувала цього села панові, що прохав подарувати його ще тоді, як бачився з царицею в Петербурзі. «Это-же не Бабка, а настоящая Баба!»—одмовила Катерина—тому панові, що супроводив її в подорожі. Такі ходять перекази в с. Бабі та в с. Волинці².

Село Баба (12 в. від Сосниці, 8 в. від Мени) розляглося по обох берегах річечки Бабки, з якої утворено в селі кілька ставків. Навкруги села—сута чорноземля. Недалеко від села—селище. Лежить воно за 1 $\frac{1}{2}$ —2 в. від цього села в північно-східній бік, коло джерела р. Бабки, на правому її березі, при дорозі, що йде з с. Лав до м. Мени. Я оглядав це селище в серпні 1923 р. Ледве помітні сліди рову охоплюють селище на простороні кількох десятин. Безліч маленьких черепків битого глиняного посуду, іноді дуже грубого, кусочки крейди та попіл, перемішаний з глиною (видно від печищ) кидаються тут у вічі. Такі-ж самі останки старовини лежать скрізь уподовж р. Бабки, сливе до самого с. Баби, на протязі 1 $\frac{1}{2}$ —2 в., на невисокому згір'ї. Його здавна орють це поле-згір'я з родючою чорною землею, і плуг попереतिнав тут глиняний посуд на дуже дрібні кусочки. Коли досліджувалося, селище та суміжні місця були вже поорані й засіяне жито на них уже походило. Недавно селяни знаходили там хрещики, прясельця з шиферу, намистини різного роду, маленькі ножики, кільця, сережки, невеличкі брусочки до гостріння, куски олива й т. и. Знайдено було ланцюжка з темного металу³, а років 50 тому—гличика з монетами. Пишу це з слів селянина з с. Баби—С. К. Олиференка,—вже старої людини,—котрий, перелічуючи різноманітні речі старовинні з селища та з сусідньої місцевости, згадав між иншим і про хрещик, що своїми ознаками, без сумніву, був енкалпійон. Сліди окопів та останки низенького валу видно недалеко від селища,—ближче до села Баби. Певно, це—те місце, про котре йде

¹ Випряглись ніби-то сами, злякавшись поваленої верби. Переказ не припускає й думки, щоб коней для цього розпрягали з бажання людей.

² Поруч із цим цікаво поставити такий переказ. Коли цариця Катерина проїздила через с. Лави чи Волинку, то зупинила коней і попрохала одного чоловіка, щоб дав їй води напиться. Той чоловік не мав гарної посудини, навіть горщика, і виніс їй води в черепку. Від того часу люди прозвали його «Черепок», і весь рід його й тепер зветься «Черепки».

³ Який зроблено було з ряду хрещиків.

наукова звістка ще з 1854 р. про с. Бабу, а саме про те, що біля цього села стоїть великий курган, коло нього сліди земляного укріплення і на ньому—незугарно зроблена кам'яна баба, 2¹/₂ арш. заввишки, з одбитою головою ¹⁾. Оповідючи про старовину, Олиференко згадав переказ, який чув від свого старого батька, що «тут було щось таке устроєно—якась игрушка—тут поклонялись огню». Цікаво, що Баб'яни та селяни сусідніх сіл не орють, не мажуть хати й не прядуть у п'ятницю (шити можна) і що пояснення цього звичаю в с. Бабі звязують з огнем. Наприклад, Олиференко, коли згадував мені переказ про «якусь игрушку» та про те, що тут «поклонялись огню», додав, що «одного разу чоловік упав у вогонь і згорів, і од того Баб'яни не орють і не прядуть у п'ятницю». Складаючи це пояснення, або краще сказати, міняючи якийсь давній переказ і надаючи йому нового змісту, Баб'яни не звернули уваги на те, що в багатьох селах збереглися такі-ж самі ознаки «святкування» п'ятниці—цього магометанського свята. Пригадується мені інше пояснення, яке я чув давно від діда з с. Баби. Казав мені той дід (на прізвище Вовк): «колись було, як виїде чоловік орать у п'ятницю, дак понабігають якісь ганакі і порозкидають сохи». В обох переказах є зерно істини, що його донесла до нас пам'ять людей з давнього давна. Нагадують ці перекази про напади на Чернігівщину Татар, що руйнували наші села навіть у другій половині XVII в. та забороняли робити всяке діло в п'ятницю, а побачивши за роботою, накладали пеню. Слідів мазання хати, прядіння (кострицю й т. и.) зразу не прибереш, і тільки з такою роботою як шитво легко було схватись. От через що шити в п'ятницю можна.

Коли саме в перший раз урочище над бол. Ильминовим та р. Бабкою вподобалися людям як місця для заселення та коли вони стали селищами, сказати важко. Ні неоліту, ні ознак передхристиянської культури Сіверян мені там поки що не траплялось. А на підставі тих ознак старовини, що трапилось мені знайти на Ильминовому селищі, та на підставі тих відомостів, що вдалося мені зібрати протягом короткого часу перебування в с. Бабі, я припускаю думку, що в зазначених урочищах села стояли вже за часів половецьких, ще перед татарським погромом 1239—1240 рр. Природньо-топографічні умови сприяли населенню цих місцевостів. Степок із своєю чорною землею давав можливість мати добрі врожаї зерна. Коням та худобі паші й сіна було доволі, і населенню турбуватись про те, щоб прогодувати худобу, особливо не доводилось, бо частини Степка були вкриті гарними травами. В лісах-пушах, що були за кілька верстов від сіл, водилось безліч ведмедів, диких свиней, турів, оленів та інших звірів. Б'ючи їх, населення мало велику користь і у власному господарстві безпосередньо і в торговельних зносинах своїх з населенням інших країн. Самі ліси були ближче до сіл ніж тепер, бо Степок у той час був трохи менший: є вказівки, навіть у переказах людей, що тепе-

¹ Записки Русск. Арх. Общ., т. VIII, Обзор., с. 128.

рішні краї Степка колись вкривали ліси. Населення забезпечене було гарною водою. Болото Ильминове тоді було досить значним озером, з якого можна було легко доїхати водою в р. Десну. Ще й тепер на-весні та в-осени бол. Ильминове з'єднується з р. Десною протоком води. А саме: з Ильминового бере початок річечка Прудка, що тече через хут. Веселе (де років 60 тому був млин «Веселий Млинок») у Чепелиху, а Чепелиха це—рукав р. Убеди, що впадає в Десну верстов за 6 від Ильминового¹. Річка Бабка, на котрій було сусіднє село (де тепер селище), теж з'єднується з р. Десною. Вона тече через с. Слобідку (2 в. від с. Баби), котре, як було вже зазначено, осаджено на селищі «Филевом»².

Г. Хоробор з Слобідським городком, Сосниця та город, що на його місці стоїть тепер м. Мена, були захистом для сіл над Ильминовим та Бабкою. До цих городів насамперед «бігли» люди від Ильминового та Бабки, втікаючи від нападів степових хижаків-кочовників та підчас чвар між князями: чернігівськими, київськими та новгородсіверськими³. Утікали вони, видно, і в долину р. Убеди з її непролазними «нетрами», вибираючи, куди найкраще, в залежності від того, з якого боку йшли вороги. В XII—XIII вв. ця місцевість була пограниччям між Чернігівським та Новгородсіверським князівствами, а р. Убедь—границею⁴. Підчас походу кн. Данила Галицького на Чернігівщину в 1234 р. Сосниця та околиці села були попустошені перш за все, бо похід на Чернігівщину почався від Новгородсіверського боку. Можливо, що тоді-ж таки, а може ще перед тим—Половці зруйнували були села над бол. Ильминовим та р. Бабкою. Що Половці учащали в цей принадний для них куток і довгенько тут кочували, сумніву немає. Про це між иншим свідчать ті могили, що стоять по Степу. Це-ж Половці поставили кам'яну фігуру-бабу—

¹ Частина бол. Ильминового має назву «Прудіще». Назву Прудка (можливо з наголосом на останньому складі) зовсім забули. Я бачив цю назву на географічній мапі. У дощове літо Ильминове з'єднується з Десною ще й так: Прудка—бол. Сиваш—оз. Берестівця—оз. Гіродень—Десна. Зазначені озера населення зве річками. Є ще друга Прудка, це—правий доплив р. Убеди, котрий тече недалеко від с. Кудровки.

² В привілеї Адама Киселя Макошинському Миколаївському монастиреві з 19 липня 1650 р. бачимо «селище Филево между двома р'ками Бабюю и Братаницею» (Обозр. Р. О. М., IV, с. 11). Р. Братаниця з XVIII в. вже зветься «Братова». Братаниця (західн.-укр.)—дочка брата, а братова—жінка брата. Однак слово братова має ще й инше значіння, а саме—дружня компанія. Чи не має й слово братаниця значіння ще й місця братання? Якби це було так, то назва дієї річки могла-б взятись з давнього давна як згадка про братання в 1153 р. кн. новгородсіверського Святослава Ольговича з кн. чернігівським Ізяславом Давидовичем. За літописом це братання було коло «Хороборя», де-то недалеко від теперішнього с. Слобідки.

³ Від Сосниці до Мени, перед утворенням теперішнього шляху, дорога йшла, як кажуть, ближче до с. Лави, певно на селища Ильминове та Бабку. Перекази про те, як люди з с. Баби втікали ховатись у Менський Замок, певно, в XVII в., дійшли до наших часів.

⁴ П. В. Голубовській, Тр. XIII Арх. С., т. II, с. 45, 47. М. Грушевський, Іст. Укр.-р., т. II, с. 328.

що стояла біля с. Баби¹. Фігур таких було певно не одна, бо недурно-ж і назва цього села має ще й інший варіант, а саме: Бабі, з наголосом завжди на останньому складі. Цікаво, що річка з назвою Бабка була й біля м. Мени, де з південного її боку, за переїздом через залізницю (як їхати на Сосницю), є довгий рівчак з такою-ж самою назвою (Бабка).

Ще не дуже давно між м. Сосницею, с. Бабою, с. Ольшаним та хут. Степком було чимало високих нерозораних могил круглої форми до 3-х сажнів заввишки та сажнів 5 у діаметрі. З таких могил зазначу тут помітніші ще й тепер, а саме: 2 могили недалеко від болота Рокитника за 2 версті від Сосниці по дорозі від великого шляху на с. Ольшане, це так звані «Литовчикові Могили», 2 могили під назвою «Вічні Могили» верстов за 3 від с. Баби по Ольшанській дорозі, на найвищому в околицях с. Баби місці, 2 могили під назвою «Дальні Могили», приблизно за 6 верстов від с. Баби в напрямку на хут. Буліговку, 2 могили в самому селі Бабі, в селитьбі Сокола, 1 могила верстов за 4 від с. Ольшаного, за 2 в. від хут. Степка, недалеко від дороги, що йде від хут. Степка на хут. Дубінін (Зосимов, або Братову). Цих могил ще не розкопувано, тільки одну з «Вічних Могила» років 50 тому почали було розкопувати, та, докопавшись до шару «вапни», такої твердої, що її заступ не взяв, кинули². З менших могил помітно: 1 могилу біля м. Сосниці між єврейським та християнським кладовищами, кілька могил по дорозі з Сосниці на хут. Веселе, з лівого й правого боку від шляху та 3 могили, так звані «Селезєновські», за 4 в. від Сосниці по дорозі на с. Лави, з котрих 2 мають на верху влоговини. Було 3 могили над болотом Братовою, за 2 версті від с. Баби, 1 могила під с. Бабою, «за Полозами», були вони й у інших місцях коло с. Баби³. Науково переведені розкопки могил дали-б цінні матеріяли до історії краю, як і досліди над городками, селищами та іншими цікавими врочищами, що в різних місцях порозкидані по Сосницькому Степку.

¹ Відомо, що слово «баба» нагадує старо-тюркське «балбал» (надмогильна статуя) і що такі балбал'и ставили Половці.

² Відомості про ці розкопки наводжу з слів С. М. Педа, шк. роб. с. Баби, що чув про це від свого діда.

³ Відомості від С. К. Олиференка. Наводжу їх як приклад знищення могил за останні десятиріччя.

Іполіт Моргилевський.

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНИГОВІ

за новими дослідями.

ПРО час будування Спасо-Преображенського собору в Чернигові точних відомостей в писаних джерелах немає. З коротких звісток літопису ясно, що почато було будувати собор між р. 1024—роком, коли Мстислав Тмутараканський опанував Чернігівщину, і роком 1036—роком смерти цього князя-завойовника. Літопис згадує, що до смерти Мстислава храм не був ще закінчений; хто його кінчав, точно не відомо, а тільки з досліду ясно, що жадних перерв в його будуванні не було, найскорше добудований він був за часів Святославових. Таким чином Спасо-Преображенський собор треба вважати за муровану будову першої половини XI віку.

В плані Спасо-Преображенський собор (див. план) удає з себе досить витягнений по лінії схід-захід чотирикутник, що має 28,25 м довжини і 19,20 м ширини (по внутрішньому проміру), що складає в середньому співвідношення боків коло 1,5. Площу чотирикутника розбито на три нави, з котрих середня має 7,60 м ширини, а бічні по 4,40 м ширини, що складає співвідношення ширин нав коло 1,7.

Від західного муру в середині відділений нартекс (притвір) 5 м ширини; він розбитий на три ділянки відповідно до трьох мав собору; ділянки ці мають—середня ширину головної нави, бічні—ширину нав бічних. Далі на схід від нартексу план собору має три поперечних ділянки, з котрих середня найширша і пересікаючись із головною навою утворює те, що зветься середохрестям храму; по чотирьох кутах цього середохреста поставлені хрещасті стовпи, т. зв. пілони; пілони перекриті піддужними арками, на яких стоїть головна баня собору. Між парами пілонів з півночі і півдня в обидвох поверхах собору побудовані трьохаркові конструкції, котрі в верхньому поверсі оперті на квадратні в плані стовпи з півколонками по границях, в нижньому поверсі на могутні округлі колони. Нижче виображено північну трьохаркову конструкцію і частину піддужин, а на звороті деталь розчищеного стовпа у верхньому поверсі собору. Щодо третьої поперечної ділянки, яка лежить між східною парою хрещастих пілонів і вівтарною частиною, то вона складає особливість чернігівського собору і відрізняє його від інших споруджень цього кола.

Середні три ділянки собору (відкидаючи нартекс і вівтар) складають майже рівнобічний чотирикутник, середня з цих ділянок в

пересіченню з головною навою вирізує з плану рівнобічного хреста; середохрестя його, як вже сказано, покрите головною банею, а пазухи чотирма меншими банями (див. заг. вигляд).

На сході три нави закінчуються апсидами, що в плані окреслені так зовні, як в середині дуже точними дугами кол, центри котрих, як з'ясовано вимірами, лежать майже на одній і тій-же простій лінії. З початку-ж обмірних робіт кинулося в вічі, що весь корпус храму зм'ятий в напрямку діагоналі чотирикутника, яка з'єднує кути північно-східній і південно-західній, зм'ятий настільки, що діагоналі середохрестя,—яке теоретично має удавати з себе точний квадрат, а діагоналі бути рівні між собою,—одна коротша другої на 0,75 м. Оскільки боки чотирикутника плану, як показали виміри, між собою і рівні і рівнобіжні, а поскошувано тільки кути, то пояснити цю хибу можна тим, що розбивка фундаменту робилася за допомогою шнуру (по якому відкладені точно лінійні розміри), але-ж без кутмірного приладдя. Тут до речі сказати, що з цілої низки вимірів інших пам'яток княжої доби ані в одній немає правильних простих кутів, що ще більше стверджує висловлену догадку про перекоси.

До кінців північного й південного нартексу прибудовано без перелазки в кладках по могутній башті, приблизно циліндричної форми так зовні, як і з середини.

Північна башта первісної кладки принаймні до перемички входу на хори собору викладена з середини в півдегли знизу аж до верху матеріалом XVII віку, з якого побудований і середній пілон в ній через те, що старий пілон очевидячки зруйнувався за часів спустошень і занепаду Чернигова за часів татарських і початку XVIII в. і для відновлення покриття сходів на хори треба було побудувати опору для п'ятової поверхні гвинтового склепіння, що перекрило сходи.

Якої височини була башта в первісному вигляді, сказати цілком неможливо через брак матеріалу,—чи вона виходила понад дахом собору, чи була урівень із ним, чим була покрита,—все це питання, на які навряд чи коли-небудь знайдеться задовольща відповідь. Що башта не зв'язана із корпусом храму, вдалося встановити через розмуровку величезного пролому в північній стінці лівої ділянки нартексу, що зроблений раніш початку XIX віку (а коли саме, сказати поки неможливо) і був спробою зробити внутрішній хід з нартексу на хори; пробивши всенюку товщу муру, роботу було припинено, треба думати через надзвичайну міць кладки, яка тут здебільшого складається з каміння-дикуна, так зцементованого розчином, що пройшовши приблизно півдороги (див. план), треба було покинути думку працювати далі. Між стіною храму і масивом башти ясно помічаються і праворуч і ліворуч щілини, що відділяють башту від корпусу храму.

Очевидячки для симетрії з баштою північною з північного кінця нартексу наприкінці XVIII в. було примуровано такого-ж розміру башту, тільки без сходів. В той-же час було попримуровувано і три ганки з півдня, півночі і заходу.

Фот. Р. А. Чернецкого.

Загальний вигляд собору.

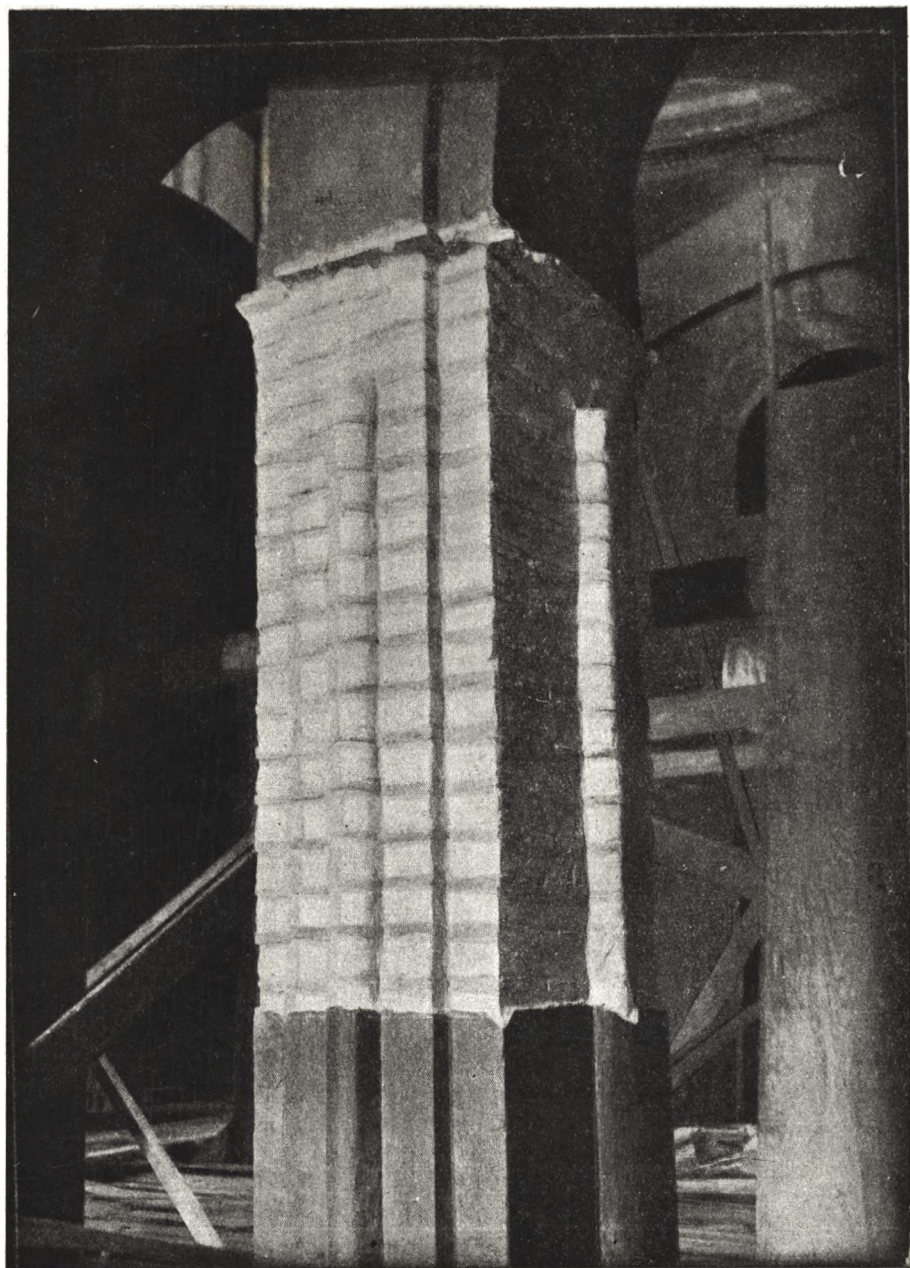
Фот. Ушакова.

Зовнішній вигляд собору зі сходу.

Фот. Ушакова.

Північна трьохаркова конструкція.
(Лівий бік центральної нави).

Фот. И. Михайлова.

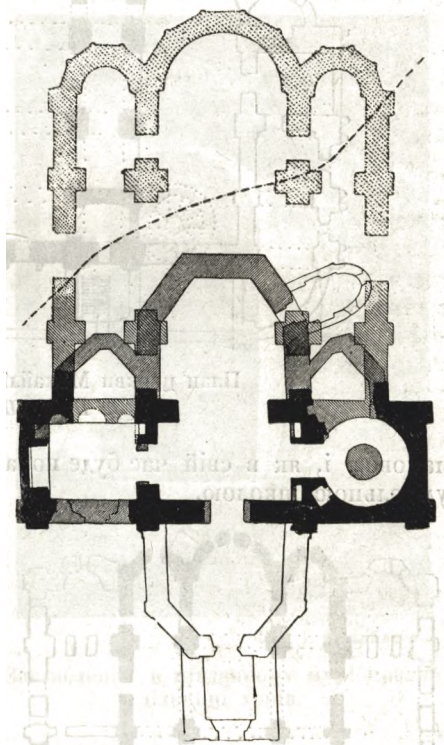
Деталь розчищеного стовпа.

Розкопай М. О. Макаренка навколо південної башти було відкрито підмурки майже квадратного в плані спорудження з трьома апсидами в товщі стіни (див. план і фіг. на стор. 192).

Складене хоч і з великокнязівського, але ж пізнішого матеріалу (про матеріали мова нижче), спорудження це було досить довгий час загадковим щодо свого призначення, проте після точної науково-обґрунтованої класифікації пам'яток архітектури княжих часів на підставі вивчення будівельних матеріалів, планування, перекриття окремих конструкцій, методів будівництва і форм, пам'ятки були розташовані на чіткі групи і класи, і тоді досить легко з'ясувалася функція південної прибудови коло собору Спаса.

Досить найповерховнішого порівняння планів Спаса Чернігівського і Спаса на Берестові в Києві¹, щоби побачити, що західня частина цих храмів побудована однаковійсьню з тою тільки відміною, що маленьке трьохапсидне спорудження і башта зі сходами в цих пам'ятках помінялись місцями (порівняти плани), та хіба ще тою, що в Чернігові спорудження і башта притулені до стін храму, а у Спаса на Берестові займають ліву і праву ділянки нартексу. Коли-ж ми вдамося до планів церков Успенської Печерської і Михайлівської монастирської в Києві, то побачимо (див. плани на звороті), що в Успенській Лаврській церкві ліворуч від нартексу на 1,5 м від стіни великої церкви є так зв. Івано-Предтеченський приділ, який удає такого-ж типу прибудову до храму великого, відрізняючись від Чернігівської і Берестовської тільки тим, що апсида І.-Предтеченського приділу не в товщі кладки, а виступають.

Точнісінько таке-ж спорудження, як в Лаврі, маємо коло церкви Михайлівського монастиря, так як і в Чернігові—на півдні; з півночі-ж маємо круглу башту.

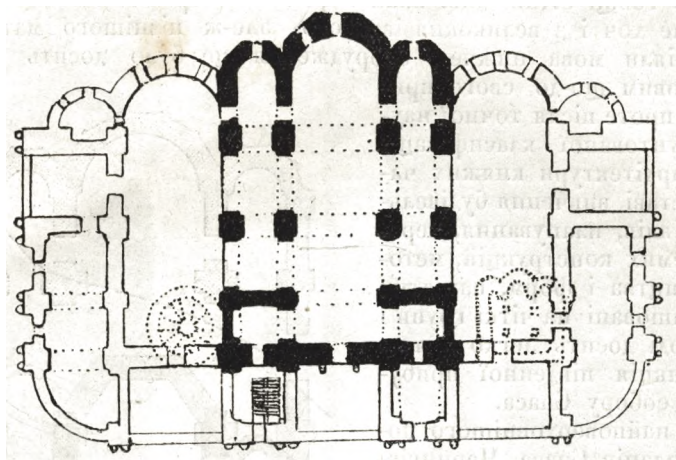
План церкви Спаса на Берестові.

Похилим штрихом справа наліво зазначено частини, збудовані в XVII ст.

(за П. П. Покришкиним).

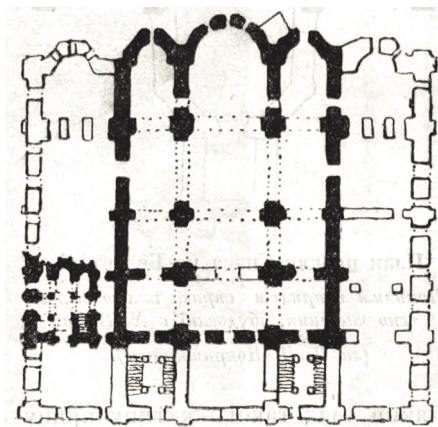
¹ Розкопи П. П. Покришкина, Отчетъ Имп. Археологич. Коммисс. за 1909 и 1910 г., СПб, 1913.

Треба думати, що цього матеріялу досить, щоби сказати, що ми тут маємо справу з певним канонізованим типом будови, з певною

План церкви Михайлівського монастиря.
(За Н. В. Шероцьким).

плановою і, як в свій час буде показано на певних матеріялах глибше, будівельною школою.

План Лаврської Успенської церкви.
(За Н. В. Шероцьким).

З того, що прибудови в трьох випадках з чотирьох цілком відокремлені від храмів, мають характер якихось маленьких примурків десь коло притворів, з того, нарешті, що в Лаврі прибудова закладена була на ім'я хрестителя Івана, треба думати досить ясно, що спорудження ці були християнськими.

В тому, що в Лаврі приділ Івана ніяк не міг закладатися як церква в тісному розумінні слова, можна впевнитися при огляді його в середині в сучасний мент. Престол там стоїть між чотирма пілонами, де-то під центральною банею через те, що приділа замуровано в

пізній «футляр»; це не так кидається в вічі, а щоби ясно побачити, оскільки абсурдно це виглядає в православному храмі, досить уявити собі в великому храмі, скажім в соборі Софії Київської, престола серед церкви під головною банею. Для того, щоб поставити пре-

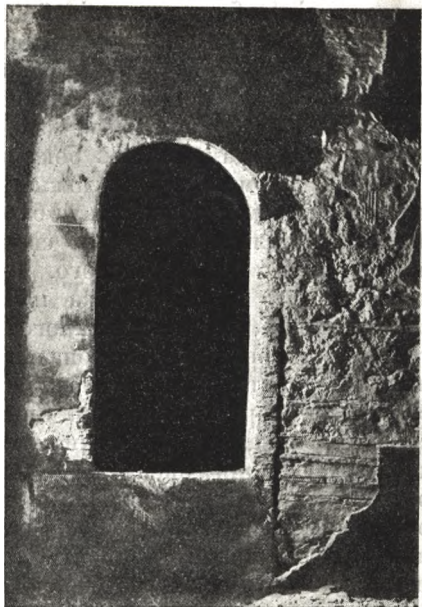
стола навіть в цій найбільшій ділянці спорудження, треба було варварськи позрубувати середні кути пілонів, що-ж до головної апсиди, то вона остільки маленька, що якби і поставити в ній якогось на сміх маленького престола, то вже його-б ніяк не обійти священникові. З усього цього досить ясно, що Івано-Предтеченський приділ як справжня церква не будувався, а удавав з себе типову хрестильню.

При дослідях Успенської церкви Єлецького монастиря в Чернигові в правій ділянці нартексу, що відокремлювалася від середини нартексу особливим муром з потрібною аркадою знизу, а від храму відокремлюється апсидою, коло внутрішньої поверхні апсиди знайдено половину мурованої купелі, що без сумніву вказує на призначення цього приміщення. Всім відома хрестильня в Софії Київській, що її було побудовано в одній з камер зовнішнього опасання собору.

Ясно, що на початку християнства Україна не могла бути винятком з цілої низки інших держав, де-б можна було вказати безліч храмів з хрестильнями, або як частинами самих храмів, або-ж як окремими спорудженнями при храмах. Оскільки в Спасі на Берестові і в Успенській церкві Єлецького монастиря в хрестильнях існують т. зв. аркосолії, можна думати, що хрестильня часто була в той же час і усипальною.

В Спасі на Берестові хрестильня збереглася всенька цілою, включаючи і коробчасте склепіння, котрим вона покрита, й була заввишки врівень з дахом храму. Також була рівною з храмом і хрестильня Лаври і була до того покрита окремою банею.

В Спасі Чернігівському в південному мурі правої ділянки хорів викрито з-під тинків замуrowане пізньою цеглою заглиблення в старій кладці, що йде аж до самої долівки хорів; судячи з розмірів і розположення це якийсь хід, цілком симетричний з ходом з башти на хори. Хрестильня побудована пізніше від самого храму, але-ж, як ми бачили з порівнянь з іншими храмами цього типу, складала невід'ємну частину храму і завжди примикалася до кінця притвору—чи з півдня, чи то з півночі від нього. Коли башту зі сходами на хори було побудовано з північного кінця, ясно, що хрестильня перед-

Фот. І. Михайлова

Заглиблення в південному мурі правої ділянки хорів.

бачалася з південного і згаданий хід міг бути залишений для внутрішніх сполучень з хрестильнею через сходи в товщі мурів, що ясно доводить існування таких сходів в Івано-Предтеченському приділі. В храмах типу Єлеського і Кирилівської цц. сходи в товщі мурів набувають характеру сталої конструкції.

Таким чином цілком припустимо в згаданому поглибленні бачити хід з хорів до хрестильні. Коло північно-східного і південно-східного кутів собору до мурів його було прибудовано по одному одноапсидному маленькому спорудженню, від яких лишилися тільки підмурки, які, як і підмурок хрестильні, розкопав М. О. Макаренко; точний вимір їх нанесений на загальний план (див. план). Цим підмуркам М. О. Макаренко присвячує далі цілу спеціальну статтю.

В цілому храм Спаса з боку архітектурних форм удає з себе надзвичайно гармонійну, художньо-закінчену, з чіткими і урівноваженими масами п'ятибанну будову, в якій до найдрібніших деталей все доцільне, все має своє призначення, в якому немає нічого зайвого, невинновданого. Функціональний метод в архітектурі, якого допіру дійшла думка найкращих сучасних архітектів, в Спаському храмі має дивовижного представника, який з боку обсягово-просторових і функціональних досягнень дає величезний скарб молодим архітектурним силам сучасности. На великий жаль з первісних перекриттів в соборі Спаса не заховалося нічого, лишилися тільки вертикальні обмеження: мури, барабани бань і паруси. Навіть конхи (раковини) апсид надбудовані в XVII віці. Треба думати, що реставратори другої половини XVII віку застали в Спасі цілковиту руїну; правда ретельний аналіз всіх переробок показує, що здебільшого порушзовані покриття досить точно відновлювано за старими формами, так що де вже позберігалися хоч-би невеличкі рештки п'ятових частин арок, або склепіннь, то по них кривизна старих окреслень відновлювалася зо всім старанням, через що вигляд собору в цілому навряд чи дуже відрізняється від первісного.

Головний архітектурний хрест собору покритий коробчастими склепіннями, які на північний, південний і західний мури виходять т. зв. закомарами; що-ж до східного його кінця, то тут до нього притуляється конха головної апсиди.

Середохрестя покрито головною банею з 8-и вікнами в циліндричному барабані, в пазухах хреста поставлено чотири менших бані з гранчастими зовні і циліндричними з середини барабанами з 4 вікнами кожна, при чому вікна ці повернені на зовнішній від головної бані бік.

Бічні дільниці хорів покриті коробчастими склепіннями, осі яких ідуть нормально до головних осей храму.

Що-до парусів, то в Спасі вони складають чистий зразок кільцевої горизонтальної цегляної кладки нависаючими верствами.

Південна й північна дільниці нартексу перекриті поновленими парусними склепіннями; з уламків розчину, що їх здобуто розкопами в південній дільниці помітно широкий вжиток т. зв. голосни-

ків, що тут уживалися для полегшення кладок колишніх парусних склепінь.

Все-ж таки за найцікавіші з міжповерхових перекриттів з боку будівельної техніки в Спасі слід визнати міжповерхові перекриття бічних нав собору.

Довелося чимало попрацювати, поки з'ясувалася конструкція цього перекриття, яке було простим дерев'яним настилом на чотирьох пря-

Фот. І. Михайлова.

Деталь розчищеного паруса.

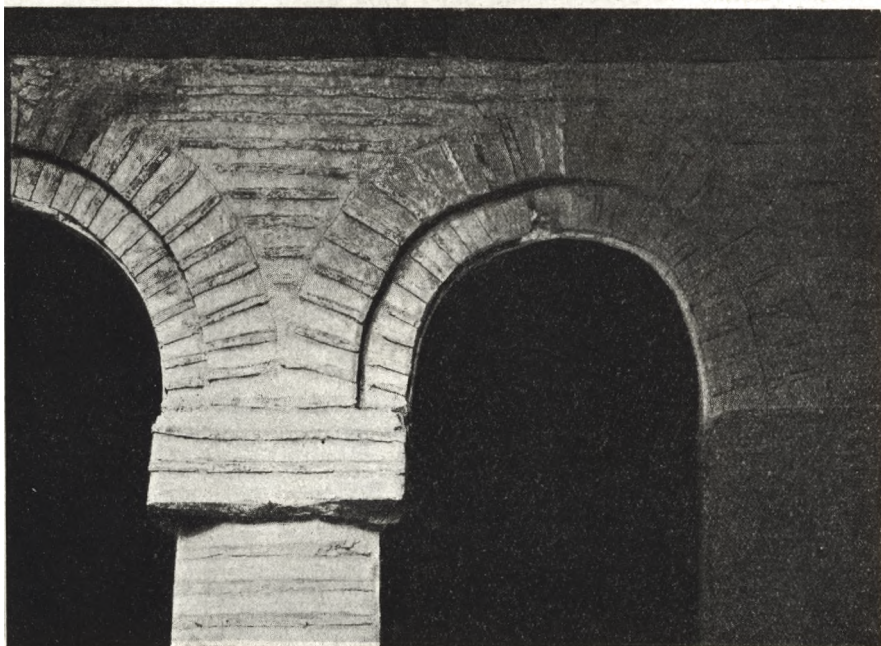
мокутного січення балках, що лежали поперек бічних нав трошечки вище перемичок нижнього ряду вікон. Простягалися ці перекриття до східної пари хрещатих пілонів. Вдалося установити наведений факт розкриттям по мурах і пілонах поглиблень, до яких було встромлено кінці балок і поручнів.

Від головної нави бабинедь (другий поверх бічних нав) в середній частині відділявся шиферовими різьбленими балюстрадами; треба думати, що такі-ж балюстради були і в західній парі арок, але звідси вони позникали і в XVII віці їх позаміняно простими цегляними бар'єрами.

Середня частина хорів відділена від головної нави трьохарковою конструкцією, що тримається на двох восьмикутних стовпах, складених з цегли. Торкаючись перекриття, доводиться на жаль лише поста-

вити питання про перекриття хрестильні, залишаючи його тільки при гіпотетичних міркуваннях без ясної відповіді через брак матеріалу.

Хрестильня Лаври уявляє з себе, як вже сказано, цілком окреме спорудження за 4-ма пілонами, призначення котрих цілком ясне—нести вагу бані; тут питання про покриття розв'язується само собою незалежно від того, первісна чи пізня на ньому сучасна баня (добре не

Фот. І. Михайлова.

Деталь трьохаркової конструкції на хорах.

досліджена). Те-ж саме треба сказати про хрестильню собору Михайлівського монастиря, судячи з плану, на котрому ясно позначені 4 пілони.

Що-до хрестильні Спаса, то підмурок башти XVIII віку врізався в підмурок хрестильні і таким чином навіки поховав внутрішні елементи цієї будови, тому про покриття її, не знаючи, чи були в ній пілони чи ні, сказати щось певне ніяк не можна. Виходячи тільки з того, що вона розмірами дуже підходить до хрестильні Спаса на Берестові, і з того, що апсиди її, як і в Берестовській—в товщі муру, можна думати, що вона була й покрита так, як Берестовська, цегло-коробчастим склепінням. Треба нагадати знову, що це є більш-менш правдоподібний висновок і ніяк не твердження.

Матеріалом для корпусу храму, пілонів і барабанів бань був темно-сірий дуже густий чудесної технічної якості пісковик, який вживався, як і во всіх будовах з подібною технікою кладки, в дикому вигляді, лише оббитий, верстви його вирівнювалися верстами пласкої цегли. Таким чином Спас Чернігівський удає з себе будову т. зв. мішаної кладки.

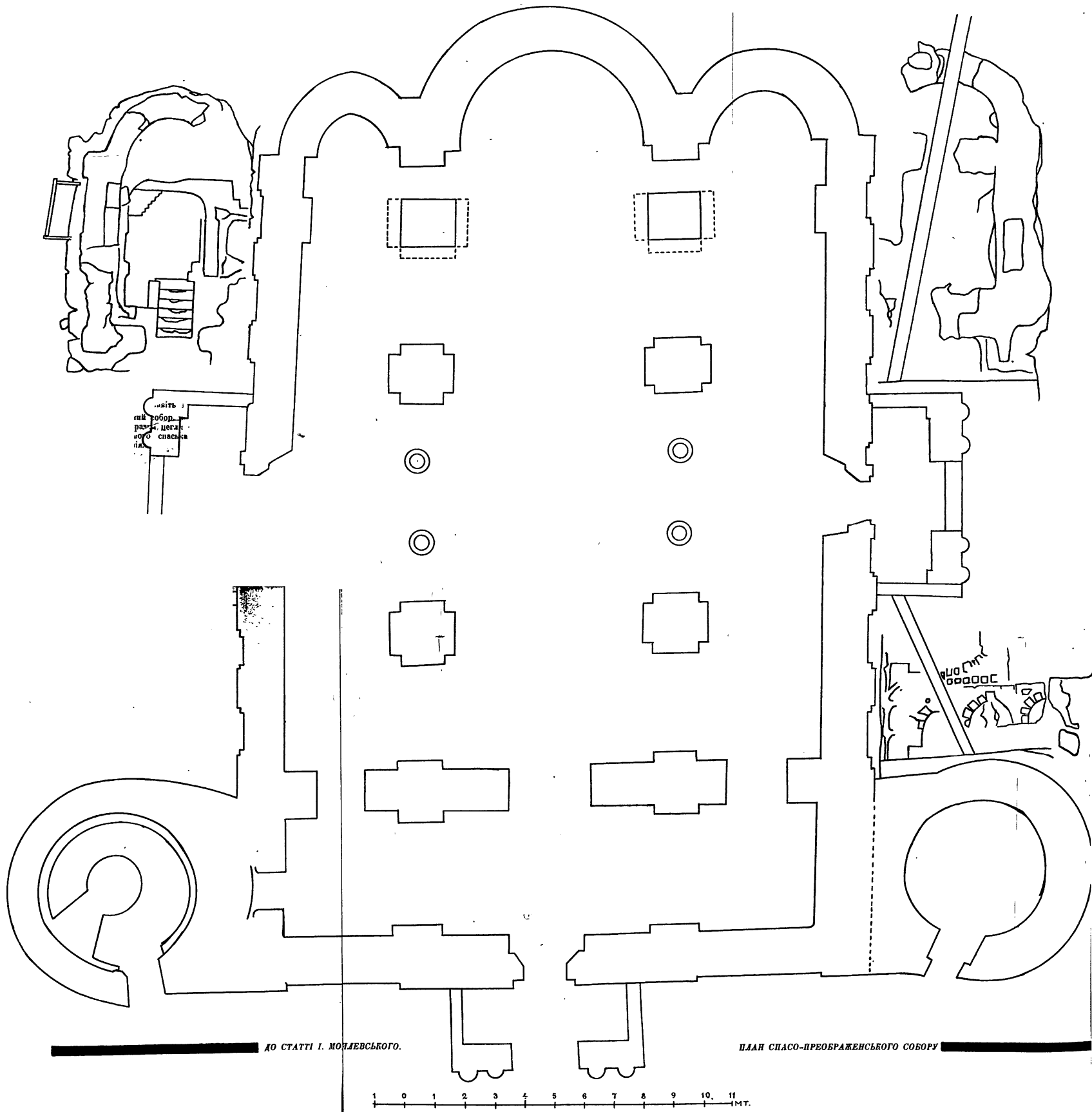
Всі арки, паруси, віконні перемички, стовпи на хорах і в бабинці викладені з чистої цегли, там, де того вимагають форми,—з цегли спеціально формованої. Оскільки по інших будовах з мішаної кладки (скажім в св. Софії Київській) склепіння пороблені як і арки з чистої цегли, то треба думати, що Спас в цьому відношенні не був винятком, та воно на погляд технічний цілком зрозуміло, що в клинчастій конструкції, яка розвиває косі зусилля і де рівномірність розподілу цих зусиль по всій конструкції відіграє велику роль, треба вживати лише матеріал правильної форми, щоб-то цеглу або-ж тесане й добре притерте каміння, а ніяк не уламки дикуна, цілком безформеного та й до того-ж найрізноматніших розмірів. Цегла в основному корпусі храму і північний прибудові удає з себе майже квадратні плитки від 30 до 32 см в боці при товщині в середньому коло 3 см, цегла-ж в прибудові південній, в хрестильні і рештках муру невідомого призначення між дією прибудовою і хрестильню в середньому має $31 \times 27 \times 4$ см, щоб-то на 1 см грубша від цегли корпусу.

Спостережено на багатьох інших прикладах, що цегла що пізніш то грубшає, і тому і хрестильню і південну прибудову треба вважати за спорудження пізніші ніж сам храм Спаса. Вказати більш-менш точно різницю в часі тут надзвичайно важко.

Що-до глини, з яких формувалася цегла для собору і прибудов, то вона остільки різнороманітна, що вдалося підібрати збірку цегли з 12 зразків, починаючи з жовтаво-білого каолінового типу і кінчаючи інтенсивним вишнево-червоним, мабуть із значним відсотком залізних солей, зо всіма перехідними відтінками. Для фізично-механічного лабораторного випробовування було взято жовту цеглину, яка дала такі наслідки: цегла чистої формівки, дуже добре випалена, з досить ясним звуком при ударі, трохи короблена через випалювання (пласка великокнязівська цегла дуже часто буває короблена) треба думати не менш як при 1000°C . В невеликій кількості до неї включені кварцеві зерна. Тимчасовий опір на стискування (руйнівне зусилля)

$$106 \frac{\text{kg}}{\text{cm}^2}.$$

Коли взяти на увагу, що сучасна цегла вважається за задовольну при $75 \frac{\text{kg}}{\text{cm}^2}$, а для маленьких споруджень навіть при $35\text{—}45 \frac{\text{kg}}{\text{cm}^2}$, то стає ясним, що цегла, з якої збудований собор, надзвичайної технічної якості. Що правда трапляються зразки цегли і в Спасі значно слабші від наведеної, але-ж здебільшого спаська цегла становить собою першорядний будівельний матеріал.

на робору
раз-4, деталі
ного спаска
па.

на робору
раз-4, деталі
ного спаска
па.

ДО СТАТТІ І. МОШЕВСЬКОГО.

ПЛАН СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 м.

Твердий матеріал камення і цегла зцементовані вапняним розчином, до якого домішано товченої кераміки.

Товчена кераміка дає вапні властивості гідралічного розчину і зветься цем'янкою¹, або штучним гідралічним додатком. Наведена мішанина дає досить густу масу, хемічний аналіз котрої дав такі наслідки: зразок складається з вапна і цем'янки, при чому їх вагове відношення—1:4,4, обсягове—1:3. Розчин містить в собі:

Вологи	12,10%
CaCO ₃	20,57% (вапно)
Ca(OH) ₂	0,20%
CaSiO ₃	1,40%
Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃	3,20%
MgO	0,14%
Не розчинилося в HCl . . .	61,28% (цем'янка)
Втрата при перекалюванні . .	1,25%
<hr/>	
	100,14%

Наведений розчин видатної технічної якості і з твердим матеріалом звязується найміцнішим робом в одне ціле, але-ж в цьому є своя хиба, бо так звязуючись з твердою кладкою, він надає спорудженню надто велику цупкість, через що при неминучій осадці спорудження окремі конструкції (арки і склепіння) зазнають чималих напружень, що часто спричиняється до розколин (в Спасі підпружні арки під головною банею і арки на хорах). Тут-би була до речі певна пластичність конструкцій.

Цегляна кладка зроблена так, що поміж двома верствами цегли, які випинаються краями на поверхню муру, 1 або 2 верстви її посунуті до середини муру і зверху затинковані. Тинок цей хоч і нагадує розчин, на якому складено кладку, але-ж він досить відмінний від розчину, маючи порівнюючи невеличкий відсоток цем'янки і цем'янка ця тут побита значно дрібніше ніж в розчині, инакше не можна було-б так гладенько вирівнювати затинковані поверхні, як то зроблено в будовах, зроблених такою технікою. Карнізи й подушки, як і скрізь по великокнязівських будовах, пороблені з т. зв. шиферу, малинового кольору волинського лупаку.

Подекуди в Спасі вжито й мармур: дві пари колон в нижньому поверсі собору під південною й північною підпружними арками. Після пожеж їх було обкладено товстим шаром цегли, крім того на ба-

¹ Часто помилково звуть цем'янкою розчин в цілому.

бинці чотири підпружних арки під малими банями лежать на парних мармурових консолях.

На попередніх сторінках вже наводилися подекуди аналогії собору Спаса; наприкінці цього короткого нарису треба сказати ще раз, що на Україні до кола собору Спаса належить Спас на Берестові, Велика Успенська церква в Лаврі і собор Михайлівського монастиря.

Для мурованих пам'яток архітектури княжих часів за цілою низкою певних ознак, як то технічні методи, планування, конструкції, будівельні матеріали, архітектурні форми, переведено останніми часами нову наукову класифікацію. Розбивка всіх пам'яток княжої доби за наведеними ознаками на чіткі групи спричинилася до нового плану вивчення і видання пам'яток, плану типологічно-групового, за яким оброблятиметься ціла група пам'яток даного типу, а не окремі її представники.

Микола Макаренко.

БІЛЯ ЧЕРНИГІВСЬКОГО СПАСА.

(Археологічні дослідження року 1923).

ЧЕРНИГІВСЬКИЙ Спас приваблює вчених давно. Його поважні літа, його форми й матеріал були основою для студій мистецьких, архітектурних та технічних.

Завдяки своєму видатному значінню він мав не мало дослідників. Його вивчали, обміряли, про нього писали. Їм милувались, його форми хвалили. Вводили в курс архітектури на першому місці, як найстарший пам'ятник, що до того найкраще зберіг свої первісні форми.

Колишні дослідники були задоволені тими відомостями про Спаса, що були в їх руках. Але з року на рік запитання зростають, еволюціонують і дані минулих часів зараз вже нездатні задовольняти дослідника. Доводиться шукати докладніших даних, поповнювати відомості відповідно до вимог дисципліни нашого часу. Вже зібралося багато питань що-до Спаса, вирішити які стало конче потрібно. Була дана деяка можливість перевести роботи для вирішення цих питань, і ми приступили до праці.

Чи знає чернігівське громадянство мету і наслідки виконаної роботи? Гадаю, небагато знайдеться осіб, що з певною уявою міркує про ті «руйнації», які наробили ми біля собору та в соборі, і від яких між иншим нині там вже не помітно й сліду. Яка мета і наслідки робіт, що ми провадили протягом майже двох місяців навколо видатнішої пам'ятки минулого?

Нині Спас повстає перед нами в вигляді монументальної будови з трьома вівтарними півкружжями—апсидами з двома баштами з західного боку. Тим часом історики та історики мистецтва запевняють нас, що Спас колись мав инший вигляд: він ніби-то мав п'ять вівтарних півкружжів і тому був ширший, більший.

Крім зазначеної будови з трьома вівтарями та двома баштами біля собору немає зараз ніяких инших споруджень. Літопис-же запевняє нас в тому, що собор мав «терем», де ховали чернігівських князів. Літопис нараховує немало похованих тут осіб. Тут покоїлись: фундатор собору, чернігівський князь Мстислав Володимирович († р. 1034) і певно його дружина Настя та син Остап; Святослав Ярославич, спочатку князь чернігівський, потім київський († р. 1076) і забитий в Заволоччі син Святослава, «кроткий» і «страннолюбивий» Гліб

(† р. 1078); забитий черню у Києві Ігор (Георгій) Ольгович († р. 1147), що лежав поважаний як святий спочатку в ц. Семена на Копиревому Кінці у Києві, а потім перенесений р. 1150 до Чернигівського Спаса; далі—тут-же біля гроба батька свого Святослава похований Олег Святославич († р. 1115); разом з іншими видатними духовними особами—митрополіт Костянтин († р. 1159); брат Ігоря Всеволод Святославич (батько кн. Михайла, замученого в Орді, † р. 1196), Ярослав Всеволодич († р. 1198), Ігор Святославич і інші. Тут-же лежали до року 1572 тіла чернигівського князя Михайла та боярина Федора, замучених в Орді.

Цілком природньо, що зацікавлення відомостями літопису про терем, в якому декого з зазначених князів поховано, викликало цілу літературу. Про чернигівський терем писали чимало дослідників. І про його призначення і про зовнішні його форми висловлено було багато ріжних думок. Зупинитись тут на них не будемо. Але і гадка про п'ятиківтарність собору і розмова про терем конче потребували з'ясування. Отже здобути відомості про терем з першоджерела, за допомогою археологічних дослідів біля собору і в ньому самому, було завданням, як нам здавалося, першої ваги. Лише після таких дослідів—так ми міркували—можлива була-б та чи інша позиція що-до князівського терему в його чернигівській обробці.

Дослідами, переведеними коло собору 1923 року, було встановлено, що з північного боку собору прибудовано було в великокнязівські часи невеличку розмірами, але дуже цікаву з технічного боку будівлю. Вона складена була в своїй фундаментній частині з каменю «дикарю» на товстому розчині рожевого кольору, надзвичайно міцному. Будівля ця не зв'язана з мурами собору, а приєднана була до нього «в притик». Поставлена коло північно-східного кутка собору біля найбільш крайньої з трьох існуючих апсид, прибудова мала в плані форму прямокутника з далеко висуненим на схід півкрусом.

Знімаючи крок за кроком ті земляні напашарування, що накладалися тут над цією будовою протягом порівнюючи невеликого часу, ми мали можливість здобути цілу низку спостережень, що свідчать і про час і про характер будівлі й руйнування її.

Відкривши на глибині від 0,25 до 0,50 м мури прибудови, тут-же зустріли і кладку з іншого матеріалу—червоної цегли великих розмірів. Далі вияснилось, що кладка з цієї цегли займала лише середину прибудови, а саме йшла по внутрішніх стінках прибудови з каменю, обходячи її по всіх чотирьох стінках і утворюючи таким чином будівлю тих-же форм, але менших розмірів. Ця нова стінка щільно приставлена до старої кам'яної. Сліди надбудови з великої цегли над кам'яною зруйнованою будівлею залишились крім того і на кам'яній кладці на північній стіні і на східному півкрусі. Але це була цегла інша і розмірами, і масою, і кольором.

Середина прибудови завалена була грузом з червоної цегли тих-же великих розмірів, цеб-то з тієї цегли, з якої було збудовано будівлю,

Північна прибудова.
Знімок з даху собору.

Фот. М. Макаренка.

Фот. М. Макаренка.

Північна прибудова; вигляд зі сходу.

вставлену в середину. Між грузом траплялося чимало уламків тинку пізніх часів і землі. Далі в глибину кількість землі зменшувалася, кількість будівельного грузу збільшувалася, в ньому почало траплятися більше шматків великокнязівського розчину, уламків мармурових, рожевого розчину міцно опаленого, навіть сплавленого з скляними теж сплавленими кубиками; зустріли також чимало олив'яних обривків з дистів, словом чим глибше тим більше траплялося решток речей старіших часів.

В це помешкання спускались сходи, споруджені з тієї-ж червоної цегли, східців на сім. Вони спирались на невеличку площу, що замощена була тією-ж цеглою шаром в одну цеглину. Решта долівки залишалась незамощена і складалась з чистого ґрунтового піску.

Біля північної стінки впускного помешкання і біля стінки східної лежали дощенту зруйновані поховання. Біля північної стінки—очевидячки двох духовних осіб, а біля східної—одної. На місці перших двох знайдено срібний визолочений хрест з гравірованими виображеннями: на одному боці розп'яття і на головних рукавах—хреста Божої матери та Івана Предтечі, над розп'яттям—Саваофа; на другому боці в середині—оранти, а на рукавах—митрополіта Петра, мітр. Олексія, мітр. Іони і мітр. Пилипа, цеб-то митрополітів київських за винятком останнього.

Південна стінка помешкання мала в своїй товщі аркосолій з плескуватим арковим покриттям. Його було замуровано. Але руйнатори пробили дірку і весь похорон знищили. По дну аркосолію підібрано лише два десятки різної форми і величини бурштинових намистин та декілька залізних клямр невідомого призначення.

Розміри помешкання були такі: з заходу на схід 4,30 м і в протилежному напрямкові 2,60 м. На височині колишнього рівня старовинної прибудови залишилася в півкружній частині цементована долівка з сірої маси надзвичайної міцності.

З північного та східного боків прибудови відкрито декілька поховань на різних глибинах і в різному стані. Їх датування непевне, але й не неможливе. Біля них не знайдено ніяких речей. Більшість їх навіть не мала знаків грабування.

Біля північно-східного рогу будівлі поставлено було кам'яне гробовище—саркофаг, що складався з чотирьох дошок малинового каменю: двох поперечних, північної бічної і дна. Бічна південна стінка, що приєднувалася до стіни прибудови, складена була з цегли. Саркофаг накрито було такого-ж малинового кольору дошкою, що була розбита на декілька шматків і провалена в середину. Східня коротка дошка в горішній своїй частині була прорубана. Похорон, що знаходився на дні, пограбовано: кістяк лежав на місці, але його череп знаходився на ножних кістках перед виходом в прорубану дірку. Навколо кістяка знаходились решітки тканини в вигляді темно-брунатної маси консистенції землі. Вся маса мала в собі золоті тоненькі нитки. Очевидячки тканина, в якій знаходився небіжчик, була заткана золотом. Тканина мабуть була шерстяна. Характер орнамен-

тації прослідкувати не пощастило. Над проваленими в середину шматками кришки саркофагу лежав похорон пізніх часів, якого зверху не було навіть прикрито.

Від зазначеної прибудови тяглися рештки цегляної кладки починаючи від південно-західного її кутка в напрямку до башти, ніби-то продовження північної стінки прибудови.

Фот. М. Макаренка.

Північна прибудова; вигляд внутрішньої частини зі сходу.

Коло самої прибудови кладка мала декілька рядів, укладених на досить крихкий сірий розчин, далі кладка поволі зникала і на віддаленні біля 3-х м зникла зовсім.

На підставі всіх даних, здобутих дослідями: і будівельних матеріалів, і знахідок речей, і різноманітних інших спостережень, маємо можливість в коротких рисах зробити такі висновки: 1) З північного боку собору було збудовано помешкання в вигляді каплиці чи часовні з вітварною апсидою. 2) Час спорудження цієї прибудови або той-же, коли збудовано було собор, або коли й пізніше, то незабаром після нього: способи будування й матеріал одні й ті-ж. Що прибудова не має звязку з собором, це не відиграє в цьому випадкові особливої ролі: будівлі різного навантаження завжди мають такий спосіб будовий з огляду на можливість різної осадки. 3) Прибудова

очевидячки мала відношення до похоронного ритуалу. 4) Руйнування прибудови почалося до появи червоної цегли, що належить до литовських часів української історії. 5) В зруйнованій прибудові, виставши її фундаменти, закладено було нову будівлю того-ж призначення в часи литовського господарювання на Україні. 6) Руйнування нової будівлі треба віднести до XVIII ст.

З південного боку Спаса на тій-же глибині 0,25—0,40 м під нашаруванням з досить великою домішкою сучасних будівельних уламків відкрито фундаменти зовсім подібної будівлі тих-же форм і того-ж розміру, складеної з того-ж матеріалу з додатком великих цеглин червоного кольору, які входять в склад кладки разом з камінням «дикарю». Техніка виконання цієї кладки відзначається своєю недбайливістю і неохайністю. На рівні колишньої поверхні в південній стіні залишилася основа аркосолію, дуже добре обмазаного і вигладженого з рештками розпису. Ця прибудова дуже попсована в віттарній частині і по північній стінці. В середині її не знайдено нічого. Долівка—пісковий матеріал.

В віттарній частині коло стінки, що відокремлює віттар від основної частини, в одному з тих поглиблень в кладці, що утворились завдяки недбайливій техніці виконання, було сховано загорненим в полотняну тканину скарб срібних речей особистого жіночого убору. Він складався з таких речей: півкруглих штампованих колодочок з чимсь подібним до левових голівок на кінцях, двох серег з трьома намистиновидними кульками, двох «ковтків» з виображеннями фантастичних тварин, зроблених черню, одної монетної гривни київського типу та двох браслетів з низкою різних виображень, виконаних черню. Скарб належить до XIII сторіччя, судячи з характеру рисунка, стилю, фактури, техніки виконання.

З південного боку південної прибудови, на глибині коло 1,50 м знайдено дно і решту стінок складеного з цегли склепу (щільно приставленого до стіни прибудови) з подвійним похованням. Склеп розруйновано, похорон попсовано. При них знайдено лише декілька срібних кулястих гудзиків.

Про визначення цієї прибудови можна сказати те-ж саме, що й про передню: 1) Вона мала явно похоронний характер. 2) Вона ледве чи належала до того-ж часу, що й північна прибудова, бо і матеріал, і техніка виконання виявили всі характерні ознаки пізнішого часу, хоч і тієї-ж великокнязівської доби. 3) Руїна її одночасна з руїною попередньої. 4) Підчас відновлення північної прибудови південна не була відновлена.

Біля південно-західньої башти з боку південної стіни Спаса безпосередньо під поверхневим дерновим нашаруванням 0,20 м товщини почали виявлятися фундаменти будівлі.

Після уважної розчистки перед нами з'явилось надзвичайно цікаве спорудження—рештки колишньої трьохвіттарної церкви, що її по-

Фот. М. Макаренка.

Південна прибудова.
Знімок з даху собору.

Грьохансидна церковка.
Знімок з південно-західної башти.

Фот. М. Матчаренка.

кладено було на дивовижну масивну підвалину. Рештки стінок залишилися не вище 0,20 м. В товщі надзвичайно масивної східньої стіни «вирізані» три мініатюрні віттарні півкружжя таким чином, що надвірна поверхня стіни залишилась рівною без вибочин, і півкружжя вироблені з середини. Такі технічні особливості, як виїмка віттаря в товщі стіни в пам'ятниках релігійного призначення, відомі давно у різних народів Сходу і навіть Заходу в будівлях раннього походження: наприклад в будівлях малоазійських IV—VI стол., де середня апсида не виходить півколом на двір, а праворуч і ліворуч залишаються прямокутні помешкання. Такі будівлі, особливо численні в Сирії, виникли під впливом грецьких храмів, а безпосереднім зразком їх був храм Тихі в Сирії, як показав це Бутлер.

На Кавказі, особливо в Грузії, такий спосіб будування—звичайне явище: Сафарський монастир, церква с. Алі Посховського участка, церква с. Тигви Тифліської губ., церква с. Бедії (південь Абхазії) і інші. Далі—цікаві приклади подібного-ж способу будівлі апсид знаходимо в Палермо в Сицилії: в церкві св. Катальдо, хрестильні Zisa, крипті Палермського собору.

Ще далі на північ, у Франкфурті-на-Майні, в церкві св. Сальватора (закладена 852 року) вжито ту-ж обробку стіни півколовими поглибленнями зсередини. Багато інших прикладів можна було-б навести тут. Але-ж майже всі ці будівлі належать до вищезазначених районів. Чернігівська форма апсидної будівлі можливо запозичена звідтіля, звідкіля запозичили її і європейські майстри—цеб-то з Малої Азії. Якими шляхами вона дійшла до нас—про це будемо говорити в іншому місці.

Біля самої долівки в середньому півкружжі на лівій (північній) стінці залишилася частина гарно виконаного тинку, на поверхні якого маємо розпис по жовтавому полю в вигляді трьох смуг, що півколами то спускаючись, то підіймаючись проходять по стінці. Три кольори: блакитний (вгорі), жовтий (в середині) і синій (внизу) складають просту гаму цих трьох смуг. До них додається ще тоненька смужка червоної фарби дуже інтенсивної, при сірувато-м'ятному тоні попередніх. Фундамент цієї церкви складено з необробленого каменю на рожавій цем'янці. Глибина фундаменту досягала 1,75 м. Стінка східня з віттарними півкружжями підложена тоненькими цеглинами майже квадратної форми, біло-жовтавого кольору. Розмір цегли значно менший від цеглин, з яких складено мури Спаса.

Фундамент цієї церкви підходив під мури південно-західньої башти і в південному, а також в південно-західньому напрямку виходив далеко з-під башти. Таким чином сучасна башта улаштована на старому масивному фундаменті, який було розраховано безумовно для великого навантаження.

Біля південної стінки фундаменту на глибині 0,80 м улаштовано було гробницю частинно з цегли, частинно з великих плит малинового каменю (серадитовий лупак?). Гробниця була зруйнована, поховання зрушене. На грудях небіжчика лежав металевий образок, розмальований олійними (?) фарбами. Його було оправлено в вузеньку

металеву рамочку. Найбільший розмір 0,15 м. Малювання на ньому остільки попусувалося, що про сюжет нічого сказати не можна.

З'ясувати вповні питання про помешкання під долівкою собору нам не пощастило через різні причини, через брак коштів на ці роботи і завдяки обставинам іншого характеру, про які розкажемо в іншому місці. У всякому разі досліди піддолівкової частини собору вважаємо ми за незакінчені. Виконано-ж в цьому напрямкові нижчезначені роботи.

1. В нартексі собору, праворуч від входу біля самої південної стіни було закладено шурф, який дав цікаві наслідки що-до вказівок на пожежі і ті руйнації, що пожежі нарobili. Тут зустріли декілька різних нашарувань, що досить різко відокремлювались одне від одного своїм складовим характером: одні нашарування являли собою лише підстилку під нову долівку звичайної земляної маси, другі, навпаки,— нашарування, що склалися після пожежі і мають в собі крім вугілля попелу і т. и. ще й рештки того будівельного цегляного та тинкового матеріалу, який пожежа зруйнувала: частини склепіння, рожавий розчин з рештами голосників, тинк з слідами розпису і т. и. Під цими нашаруваннями в шарах бурої землі було заховано один над другим чотири цілих похорони і п'ятий частинний (кістяк не повний: знайдено лише кістки горішньої частини тулубу). Цим-же шурфом виявлено і характер техніки кладки фундаменту собору і глибину його залягання. Надзвичайної могутності фундамент складено з необроблених блоків каменю—«дикарю» на масивних проверстках рожавого розчину, надзвичайної міцності, аж до глибини 5,50 м, де він починався на чистому материковому піску без яких-будь підстилок.

2. В центральній наві собору закладено три шурфи: два біля самої «солеї» і третій біля першого правого пілона.

Шурф, що його закладено було праворуч біля солеї, натрапив на склепіння, яке було пробите вже в порівнюючи недавні часи. Це був склеп для похорону, складений з дуже довгих цеглин великих розмірів на сірому розчині. В плані він мав майже квадратні розміри, а перекрито його було коробчастим склепінням. На західній бік він мав вихід—східці. Поховання були вже порозкидані за винятком трьох, що лежали праворуч від входу. Належить склеп до кінця XVI—початку XVII століття.

Другий шурф, що закладено було ліворуч і біля солеї-ж, дав великої ваги наслідки для питання про долівку собору. Чіткими і ясними нашаруваннями лежала піддолівкова «земля» і розказала нам, яким чином і в які часи виникали долівки. Таких долівок, як показав цей шурф, в соборі було аж п'ять: першою починаючи згори була сучасна нам долівка з пірогранітних плиток, друга—з квадратних великих чавунних плит; третя з штикутних білявих плиток, четверта, від якої залишалася біла вапнякова підстилка, з невідомого нам матеріалу і п'ята остання, деб-то найстаріша, що лежала на бурій землі, складалася з плит малинового каменю і була прикрашена орна-

ментом з концентричних кругів, що чергувалися з мозаїчними вимостками. Таких поламаних вже плит цієї первісної долівки, одночасової з будівлею Спаса, знайдено декілька. Один з шурфів середньої частини собору показав, як міцно будували старі архітекти свої спорудження. Закладений шурф між першою парою пілонів праворуч і ліворуч від входу зустрів на своїй дорозі масивну кладку з каменю

Фот. М. Макаревка.

Внутрішній вигляд склепу в середній наві собору.

на рожевому розчині. Його ширина та товщина досягали 1,50 м. Кладка йшла від одного пілона до другого. На превеликий жаль на всьому протязі вона не простежена, але-ж встановлено відношення їх до самих пілонів: це—рама, постамент для пілонів, на які вони стоять, на яку вони спираються.

Шурф в північному приділі виявив склеп, що мав розміри більші від склепу середньої нави, але перекритий тим-же коробчастим склепінням. Вихід східцями склеп має на схід. Склеп було заповнено похованнями в гробовищах, що стояли рядами один над другим. І характер будівельного матеріалу—цеглини та розчин, і самі похорони давали вказівки на кінець XVII—початок XVIII стол.

Два шурфи, що їх прокладено було в південному притворі, допомогли уявити з більшою певністю ті нашарування під долівкою собору, які протягом майже дев'ятисот років накладалися один на один.

Взагалі шурфи, що закладені були в соборі, довели нам таке

1. Сучасна нам долівка лежить вище долівки первісної на 1 метр. Таким чином всі відношення ширини до висоти в соборі—в цьому архітектурному творі—значно порушені. Коли-ж пригадаємо, що й ті чотири колони, що стоять праворуч і ліворуч між пілонами, було обкладено в XVIII стол. цеглинами і тим товщину їх значно збільшено, то уявимо собі, оскільки змінено загальний вигляд середини собору. З стрункого і тендитного його зроблено присадкуватим, важким.
2. Під долівкою собору нашими дослідями не знайдено ніяких інших склепів старшого часу ніж ті, що про них вище згадано. Тому думати, що похорони осіб княжого стану були зроблені колись в склепах під долівкою, ні в якому разі не доводиться.

Наші досліді довели, що праворуч і ліворуч до Спаса в ті-ж старі часи, коли було його збудовано, або трохи пізніш (це стосується до південної прибудови), було прироблено окремі будівлі-каплиці спеціального призначення для похорону. Можливо, що ці прибудови і були тими, про які згадує літопис в зв'язку з похоронами князів під ім'ям терема. Ніяких інших слідів прибудов чи будівель біля собору також як і в середині собору дослідями не знайдено. Тимчасом терем, в якому положено було тіло не одного князя, мусів мати не лише маленьку покрівлю в вигляді балдахіну, як дехто з дослідників уявляв собі згадуваний «терем» літописів, а більш фундаментальну будову. Гадаю, що відкопані прибудови і є решта великокнязівських будівель, які згадує літопис під ім'ям «терема».

Маленька трьохапсидна церковка, що прибудована в притик, і що фундаменти її нині знаходяться під південно-західньою баштою собору, могла бути або хрестильнею на зразок відомих хрестильень Софійського собору, Єлецького монастиря і ин., або домовою княжою церковкою. Для хрестильні ледве чи потрібні були три апсиди. Звичайно для хрестильень улаштовується одна.

Докладно роботу свою з описом всіх деталей і з власними спостереженнями я маю надію оголосити в іншому місці. Всі попередні сторінки вважаю за короткий огляд проробленого нами в соборі спаса.

Вся наша майже двохмісячна праця біля собору на наш погляд є лише попередня спроба дослідів однієї з найцікавіших будівель великокнязівських часів. Багато ще залишається зробити, щоб з належною повнотою виявити характер художніх і технічних досягнень минулого в цьому видатному архітектурному творі XI віку.

Іполіт Моргилевський.

УСПЕНСЬКА ЦЕРКВА ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ В ЧЕРНИГОВІ.

ЦЕЙ короткий нарис має на меті подати лише загальну інформацію про найголовніші наслідки дослідження однієї з найцікавіших пам'яток старо-української архітектури княжих часів.

На кошти, які відпустила УкрНаука і Чернігівський ОкрВиконКом, пророблено вичерпні виміри будівлі й досконалий матеріальний аналіз її. Досліди тривали два літа (1924 і 1926 рр.), разом коло 7 місяців.

В своїм плані Єлецька церква розбита на три нави (головну, середню і дві бічні), які зі сходу закінчуються трьома вівтарними апсидами, а з заходу нартексом, або притвором, поділеним відповідно до трьох нав на три ділянки, з котрих кожна завширшки відповідає ширині своєї нави. Права (південна) ділянка нартексу відділена від храму внутрішньою апсидою (див. план); коло внутрішньої поверхні цієї апсиди дослідниками знайдено половину мурованої циліндричної купелі, і се дало зрозуміти призначення цієї частини храму, яка, без сумніву, була хрестильнею. Коли саме було зрубано передню половину купелі, сказати досить важко. Можна думати, що це сталося за часів польсько-литовських, бо за писаними джерелами тут тоді було улаштовано капличку. Справді половину купелі було надмуровано цеглою XVII віку і вона, дуже можливо, в такому вигляді являла собою відкритий католицький вівтар.

Дослід застав хрестильню відділеною від середньої ділянки нартексу глухим муром з ходом знадвору. Скоро з'ясувалося, що хід цей пробитий пізніше—на це вказують попробовані первісні фрескові стінописи. Коли-ж зі згаданого глухого муру було знято пізні тинки, виявилось, що мур цей складений з тої таки цегли, що й сама церква, і що лежить він на чотирьох стовпчиках, між якими було перекинуто три арочки, що становили внутрішній хід з нартексу до хрестильні. Арокки ці були знайдені наглухо замуrowаними кладкою, котру датувати не вдалося.

В південному мурі в середині хрестильні відкрито з-під замуrowки цеглою кінця XIX віку досить попсовану в верхній частині аркосолію з рештками стінопису на внутрішній її поверхні. Існування тут аркосолії вказує на те, що хрестильня була разом і усипальнею. Факт такого самого сполучення маємо в Спасі на Берестові в Києві.

Фот. Р. А. Чарвецького.

Капітеля одної з півколон на фасадах Єлецької церкви.
(Загальний вигляд).

Дві аркосолії меншого розміру розмуровано в північному мурі нартексу. Позамуровані вони були цеглою XVIII віку, в одній з них (східній) було знайдено подвійний похорон в одній труні.

З півдня й півночі до храму зроблено як звичайно бічні входи.

З південного боку вздовж усього храму примуровано в XVII в. цілий одноповерховий приділ.

Перекрыто Єлецьку церкву по головному архітектурному хресту коробчастими склепіннями, а середохрестя—банею на високому циліндричному барабані. Дослідами з'ясовано, що Єлецьку церкву було побудовано однобанною. Три менші бані було добудовано в XVII в.

На жаль з старих перекрить в Єлецькій церкві не залишилося ні одного і довелося перевести чималу дослідчу роботу над рештками

цих перекрити, щоб уявити собі їх первісний вигляд. Все-ж таки повну картину первісних форм церкви цілком вдалося встановити за допомогою рівнобіжного аналізу інших пам'яток цього-ж кола.

Будівельними матеріалами і методами мурування Єлецька церква відзначає собою окрему школу, яка вже не має нічого спільного із школою, що будувала Спаса і інші спорудження мішаної кладки. Єлецька церква складена з чистої цегли без ніякого вжитку каміння. Всі верстви цегли лежать на одній вертикалі і ніде не відходять від

Фот. С. Аршеневського.

Деталь капітелі з чола.

неї у глибину муру, як в пам'ятках згаданої школи з мішаною кладкою. Розчин вапняний з гідравлічним додатком (т. зв. цем'янкою) в вигляді товченої кераміки, але-ж цем'янки тут значно менше ніж в пам'ятках мішаної кладки.

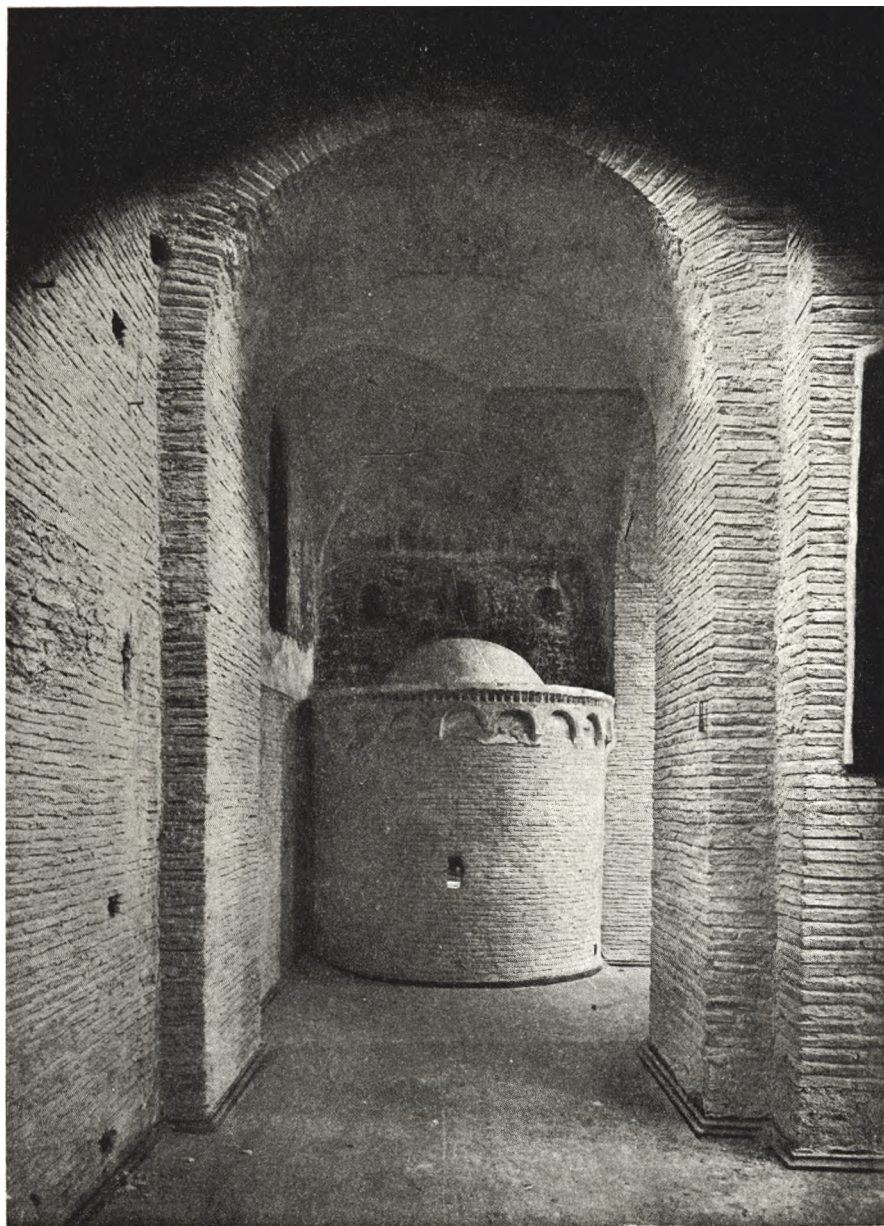
З боку зовнішніх форм в Єлецькій церкві спостерігається чималий вплив романського мистецтва. На фасадах на внутрішній апсиді, що відділює хрестильню від храму, бачимо типовий романський архітектурний пас.

По пілястрах фасадів бачимо півколони, де так само виявились романські форми. Нарешті за точними обмірними даними вдалося довести, що славнозвісна «чернігівська капітеля» найтипівішого ро-

манського взірця належить до Єлецької церкви і прикрашала одну з півколон на фасадах.

Закінчуючи цей коротенький нарис, доцільно відзначити, що за новою класифікацією пам'яток архітектури княжої доби, встановленою за такими ознаками, як будівельні матеріали, планування, перекриття, конструктивні деталі, методи будування і архітектурні форми, цілком ясно вирисовується група пам'яток типу Єлецької церкви, як пам'яток—введення цього терміну цілком вчасне і науково обґрунтоване—романо-візантійських конструкцій з шістьма опорами. Сюди належать церкви: Успенська на Подолі в Києві (1131—1132), Кирила в Києві (1140), Успенська в Каневі (1144), Успенська і т. зв. «Стара Катедра» у Володимирі Волинському, Борисоглібська в Смоленському і св. Апостолів в Білгороді (1197).

Літописних даних про час будування Єлецької церкви немає. Пізні джерела намагаються зв'язати її будування з часом перебування в Чернигові св. Антонія Печерського (1069), себ-то з другою половиною XI в. Однак, коли з одного боку подивитися на більшість дат пам'яток даного кола, а з другого взяти на увагу, що романські форми в себе на Заході починають формуватися лише наприкінці XI віку, то мимоволі доводиться схилитися до висновку, що Єлецьку церкву треба вважати будовою в кожному разі XII, а ніяк не XI віку.

Фот. С. Аршеневського.

Вигляд апсиди хрестильні з середини храму; на апсиді помітно романські деталі, акатуру і зубчастий пасок.

Фот. С. Аршеневського.

Розчищена стінка з розмурованим віконечком і пізнім ходом з нартексу
до христильні Єлецької церкви.

Фот С. Аршеневського.

Північний фасад Єлецької церкви.

Фот. Р. А. Чарнецького.

Західний фасад Єледзької церкви.

Микола Макаренко.

СТАРОГОРОДСЬКА «БОЖНИЦЯ» ТА ЇЇ МАЛЮВАННЯ.

На давній дорозі з Києва на Боголюбів, Володимир, Суздаль, колись дуже відомій, а нині закинутій, засновано було за 45 верстов від Києва маленького городка, що відігравав ролю фортеці, укріпленого пункту. Літопис знає його під назвою «Остерського Городка», або «Города на Вьстри». Але наше уявлення про укріплений пункт, яким зазначає його літопис, ніяк не зв'язується з тим надзвичайно маленьким на розмір городищем, що в сучасний момент репрезентує колишній «Городъ на Вьстри».

Невеликих розмірів кругле городище на самому березі (правому) річки Остра, що впадає неподалеку в Десну, розмістилося на високому розі і обведене валом, який де-не-де ще піднімається до краю площі городища. На його поверхні нині стоїть нова дерев'яна церква з дзвіницею, а навкруги її розташувались німі свідки, що відійшли в «потойбічний» світ, могили колишніх мешканців села Старогородки, яка лежить поруч з городищем. На східному краї городища, за декілька десятків сажнів від нової дерев'яної церкви підіймаються руїни колишньої мурованої церкви. Вигляд кам'яних решток поруч з новою дерев'яною будівлею наводить на сумні думки. Часи давно, давно минулі володіють творами монументальними, а наша сучасність ефемерними. Нині ми володіємо всіма удосконаленнями техніки, до наших послуг всі машини. Мусимо стояти на всіх щаблях свого розвитку і своїх досягнень значно вище від тисячолітнього минулого. Але-ж ніхто не поручиться ні за одну з наших будівель, що життя її буде таке-ж довгочасне, як будівель великокнязівських часів. І хто скаже, що дерев'яна церква кріпша, монументальніша, краща, як колишня кам'яна, що простоявши вісімсот років під тиском сил природи і руїниницьких звичок злобної людини, всё-ж донесла до наших днів велику умілість майстрів—наших попередників.

На городищі залишилась вівтарна частина колишньої княжої церкви, що збудована тут на північно-західному пограниччі Переяславського князівства та на південному Чернігівського, на тій великій стратегічній дорозі, що була єдиною, яка прямувала в північно-східні землі.

Городець Остерський заснував року 1098 Володимир Мономах¹ та укріпив його син, суздальський князь Юрій. Церкву муровану

¹ «Того же літа заложи Володимер Мономах Городъ на Вьстри»—П. С. Р. Л., т. I, 116; II, 248 і друге видання II, 285. М. І. Петров тримався тої гадки, що

збудував або сам Мономах підчас заложення Городця, або його син Юрій, який зве церков своєю: «оже есте мой Городець пожгли (и божницю) то я ся тому отожду противу»¹—каже Юрій з приводу розорення, що його наробив Ізяслав Мстиславич в році 1152². Отже церква з'явилась між роком заснування Городця, 1098-м і подією року 1152-го. Нині я гадаю, що її збудував ніхто инший, як Юрій Довгорукий, що з року 1120 сидів в Ростовській області (пом. 1157)³. Себ-то божницю збудовано не раніш 1120 і не пізніш 1152 року, в ті часи, коли Юрій домагався Київського столу, і йому бажано було сидіти найчастіше близько Київва.

Дозволю собі тут зупинитись на розписі стіни вівтарної апсиди, яка з кожним днем все більше й більше гине.

Розпис кожного храму дає нам релігійну ідею свого часу. Але найменше нас в даному разі будуть цікавити ідеї. Звернемо свою увагу на загально мистецькі прагнення майстрів: на композицію, на рисунок, на форму та кольорові досягнення, себ-то на все те, що залишає майстер-художник як такий, а не оповідач, не белегист. Звичайно не можна зовсім відокремити ідею, сюжет від тих форм, в які ці ідеї виливаються, і поскільки це потрібно, постільки нам доведеться мати справу і з ідеями, сюжетами і так званим оповіданням, зводячи їх значіння до мінімуму.

Згідно з художньою традицією, вгорі вівтарного півкружжя (конха, лоб) виображено божу матір, типу так зв. оранти, себ-то тої, що молиться за світ, за гріхи людські.

З обох боків біля неї стоять архангели Гавріїл та Михаїл. Нижче оранти—виображення так званої евхаристії, себ-то причащення спасителем апостолів. Ще нижче—представники устроїтелів церкви земної, святителі, пророки.—Це є в коротких рисах оповідання.

Решту поверхні вкрито декоративною розписом.

Оранта стоїть на підвищенні в позі повного спокою, обличчям до глядача, з правою ногою, що висунута гарно наперед, і лівою, що стушовується й не помітна, будучи задрاپована одягом. Руки зігнуті в ліктях і підняті вгору, але не так, як цей момент був-би в дійсності,

Городець Остерський був лише укріплений р. 1098 («Извѣстія Церковно-Археологическаго Общества при Киевской Духовной Академіи» за 1894 г., стор. 19). Тієї-ж гадки тримається і В. Ляскоронський («Історія Переяславской землі», изд. 2-е, К., 1903, с. 140). Можливо обидва вони мають рацію, що Городок було засновано на місці, де існувало поселення ще з неолітичної доби, але поки не зроблено відповідних дослідів—певного нічого сказати не можна.

¹ П.С.Р.Л., II вид., р. 1908, с. 456.

² «В лѣ(то) 3ХХ Ізяславъ Мстиславичъ скупивъся съ Давидовичемъ Ізяславомъ и Стославомъ Всеволодичемъ, и ту сдумавше разведоша Городокъ Гюргевъ, и пожгоша и (и божницю) же святого Михаила, верхъ бѣше нарубленъ деревомъ и то сгорѣ», П.С.Р.Л., II, с. 446, 2-е вид., під 6660 роком.

³ Хто бажав-би докладніше ознайомитись з історичним минулим Остерського Городця та з його церквою, того прохую звернутись до моєї праці «Древнѣйшій паматникъ искусства Переяславскаго княжества» в «Сборникъ статей въ честь гр. Пр. С. Уваровой», М., 1896, с. 373—404.

Загальний вигляд руїн «Божниці» Городця Остерського до поправи.

а саме так, як це потрібно було передати майстрові-декоратору з метою декоративною, сказати-б орнаментальною, щоб заповнити певну площу і утворити красиві композиційні плями.

Одяг б. м. звичайний—брунатний, навіть червонуватий плащ і блакитна стола. Кінці рукавів зтягнуто поручами з ділком орнаментальною обробкою. Головне вбрання, так званий мафорій, нині остілки стерте, змите, що про нього не може бути й мови.

Надзвичайно проста композицією постать свідчить про довгу традицію трактовки, про продуманість її в усіх подробицях. Витримана в зовнішніх формах і в окремих частинах та приведена так-би мовити до одного знаменника—все того-ж самого декоративно-орнаментального завдання,—вона вражає і легкістю і монументальністю одночасно. Але ця монументальність досягається не грузністю форм, або їх збільшенням, що почасти спостерігаємо в оранті київської Софії, а в більшій відповідності один одному елементів, що її складають. Старгородська оранта таким чином стоїть в цьому композиційному розумінні на багато вищому ступені ніж композиція Софійська. Отже тепер мушу зазначити: від цього ще далеко до проголошення її твором кращого майстра. Гадаю, що за зразок для неї стали інші, більше витримані оригінали.

В остерській оранті постать струнка, шляхетна, тендітна. В київській Софійській—вона важка, і окремі частини мало підпорядковані загальним формам. Остерська постать оранти викликає почуття піднесення, руху, активної дії і взагалі динаміки. Софійська—почуття спокою, роздуми, взагалі—статики.

Отже чи не характеризує навіть одна ця постать зі всієї розписи психічний і фізичний стан, настрої майстрів, а з ними і той осередок, з якого вони вийшли? Але зробимо огляд і інших композицій, що залишилися на руїнах, щоб потім дійти до певнішого визначення. А поки що торкнемося спроби можливих визначень в еволюції форм різних типів оранти та генези оранти Остерської. Порівняння з аналогічними зображеннями хоч і приводить до цікавих наслідків, але все-ж не до тих, на підставі яких ставлять послідню крапку.

Що-до спорідненості нашої оранти з попередніми, а також із одночасними тієї-ж самої композиції, і згідно з цим спорідненням виявлення шляху, яким ця композиція дійшла до Остерського Городця, то перед нами широке поле аналогій. Тип б. м., що стоїть обличчям до глядача в молитовній позі з піднятими руками, що зветься орантою, з'явився в християнській іконографії як відомо за старовинних часів. Форми йдуть від ранніх розписів катакомб, а також різних художньо-промислових речей. Згідно з матеріалом, що до цього часу відомий, перші виображення жінки в молитовній позі, що відповідають типові оранти—це є портрети небіжчиць, що крім стін катакомб намальовані були на скляних денцях¹, де вони мають і ім'я «Мара»,

¹ Garucci, R. Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa, Prato, 1873—1880, pl. 178, des. 6, 7, 8, 10, 11.

«Maria» між іншими іменами, як «Annes»¹. На мармуровій плиті, що знаходиться в крипті церкви св. Максимина біля Тараскони в Провансі (Франція), цікаве зображення молодої дівчини з піднятими руками та розпущеним волоссям². Воно належить до початку V століття. З таких самих зображень на так званих художньо-промислових речах не менше цікаве зображення на срібній блясі хреста єпископа Аньєла (пом. р. 566), що переховується в соборі Равенни і належить до початку VI стол.³. І нарешті на мармуровому рельєфі на колоні в Хорі (Тракія) VIII—IX стол. Який зв'язок має з зазначеним типом жінки в молитовній позі виображення чоловічої постати на глиняній лямпочці східного походження V—VI століття, з такими-ж піднятими руками в молитовній позі,—напевно сказати не маю змоги, але-ж їх споріднені ідеї не підлягають сумніву⁴, так само як не підлягає сумніву й аналогічна композиція.

Зображення на цьому пам'ятникові не є, правда, одиноким—чоловіча постать з такими-ж піднятими руками коли й не зустрічається так часто, як жіноча, то у всякому разі має своє місце у іконографії і навіть поруч із зображенням жіночим, як це бачимо наприклад в розписі катакомби S. Sotère⁵, де над кожним зображенням написані їх імена. Це картина раю роботи кінця III стол. А також в церкві Аполінарія in Classe в Равенні⁶, де Аполінарій стоїть в тій самій позі між своєю отарою.

В стінних розписах одно з перших зображень оранти знаходиться в катакомбі Каліста в Римі і відноситься до кінця III століття⁷. Друге—в таблініумі в будинку Памахіїв на Целі у Римі під церквою SS. Giovanni Paolo—зображення занадто реальне і з великою динамікою⁸. Того-ж самого типу зображення, але в інших більше декоративних формах маємо і в розписах катакомби Прискили⁹. Далі—в Острійських катакомбах біля Риму на вулиці Номентана, наприклад біля церкви Агнії написано оранту в тих композиційних формах, які надалі залишилися незмінними, але тут-же з'являється образ Христа перед б. м.¹⁰, себ-то композиція, що ми зовемо «Знаменієм».

¹ Orazio Marucchi, Handbuch der christlichen Archäologie, 1912, S. 349, fig. 171.

² Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. I, с. 82, рис. 64.

³ Ibid., с. 97, рис. 74.

⁴ W. Gruncisen, Sainte Marie Antique. Avec le concours de Huelsen, Giorgis, Federici, David. Rome, MCMXI, p. 189, fig. 141.

⁵ A. Michel, Histoire de l'Art, T. I, première partie, p. 22, fig. 14. M. Laurent, L'Art Chrétien primitive, t. I, pl. VII, 1.

⁶ Corrado Ricci, Ravenna (в серії: «Italia artistica»), Bergamo, 1905, pl. 102, fig. 107. Також: Ch. Diehl, Ravenna (серія: Les villes d'Art célèbres), Paris, 1903, p. 71. Диль, Ш. «Юстиніанъ и византийская цивилизація», СПб., 1908, с. 431.

⁷ Vilpert, J. Die Malereien der Katakomben Roms, Freiburg, 1903, taf. 88.

⁸ Н. П. Кондаков, «Иконография Богоматери», I, 68, рис. 49.

⁹ J. Vilpert. Die Gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderte der Kirche, Freiburg, 1892, taf. 1; Кондаков, op. cit., 84, рис. 87.

¹⁰ «Въ память выставки изображений Богоматери», М., 1897, табл. 2. Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. I, табл. кольорова, II, і с. 166. Прекрасна кольорова репродукція у Успенського: «Исторія византийской имперіи», т. I, вид. Брокгауз-Ефрон, табл. I.

Залишаємо цілу низку подібних-же композицій від різних часів і перейдемо до тих, що стоять своїми формами, композицією і рисунком в найближчому зв'язку з орантою Старгородською.

Між такими дозволимо собі зупинитись на деяких зображеннях.

Оранта в бані собору в Венеції¹, що належить до XI стол. (між 1071—1094), в загальній композиції близька до нашої, але важка голова робить всю постать придушеною, короткою. Саме в цій мозаїці як і в інших єсть ті риси, що відокремлюють низку композицій оранти X—XII століть від зображень первісних, які відомі з катакомб: в них тип оранти—це привітне, молоде й красиве обличчя без тіни недосяжності, самопоглибленості, в протилежність композиціям вищезазначеного типу.

Мозаїчне зображення оранти на стіні собору в Чефалу (в Сіцилії), що збудував його Рожер II в р. 1148², своїм загальним типом стоїть на межі між мозаїкою київської Софії та розписом Старгородки: струнким високим відношенням мозаїка Чефалу ближча до Старгородської, ніж до Софійської, і занадто далека від цієї послідньої своєю докладністю в деталях.

Але ще ближче ніж тільки що зазначені—мозаїчне зображення оранти, що тепер знаходиться в капелі Петра Хризолога в Равенні (в архієпископському палаці³). Подібна загальна композиція, той самий рух постаті, той самий рисунок частин тканини, що становить одяг, а головне—те саме вражіння простоти й легкості, невимушеності й вільності. А ці особливості більш як в інших зображеннях зближують равенську мозаїку з Старгородською розписом. До цієї-ж композиції дуже наближається зображення оранти над царськими воротами в Успенській церкві в Нікеї⁴, а також мозаїка над західними дверима в соборі о. Торчело біля Венеції, того-ж таки XI стол.⁵

¹ Schlumberger, G. *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle*, III partie, p. 397. Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. II, с. 82, рис. 17. G. et L. Kreutz, «Mosaici non Compresi negli Spaccati geometrici nell'interno della Basilica di San Marco in Venezia».

² Dalton, O. *Byzantine Art and archaeology*, Oxford, 1911, p. 324; Diehl, Ch. *Manuel d'Art Byzantin*, Paris, 1910, p. 516. Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. II, с. 79, рис. 14.

³ «Въ память выставки изображеній Богоматери устроенной Московскимъ Обществомъ любителей художествъ», М., 1897, табл. 4. Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», Петрогр., 1915, т. II, с. 78, рис. 12. Рѣдинъ, Е. «Мозаики Равенскихъ деталей» в «Запискахъ И. Русск. Археологическаго Общества», т. IX, кн. 2, рис. 46, і окремо, стор. 178, рис. 46. Гр. Уваров, А. С. «Сборникъ мелкихъ трудовъ», т. I, «Мѣсяцъ въ Равеннѣ», табл. XI, рис. 22. Лихачев, Н. П. «Историческое значеніе школы греческой иконописи»... СПб., 1911, с. 50, рис. 69.

⁴ Вульф, О. «Архитектура и мозаика храма Успенія Богородицы въ Никее», «Византийскій Временникъ», т. VII, отд. I (виображення мозаїки на стор. 409). Diehl, Ch. *Manuel d'Art Byzantin*, Paris, 1910, p. 487. Diehl, Ch. «Mosaïques byzantines de Nicée», *Byzantinische Zeitschrift*, I, 82. Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. II, стор. 76—77, рис. 10—11. Springer, A. *Handbuch der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1913, т. II, S. 67.

⁵ Diehl, Ch. *Manuel...*, p. 475, 1910. Кондаков, Н. П. «Иконография»..., т. II, с. 79, рис. 13.

Руїни «Божниці» Городця Остерського.
Правий від_глядача бік.

Що-ж до мозаїчного виображення оранти в бані Софії Солунської (середина XI ст.¹), то вона остільки різниться від нашої розписи своєю деталізованістю, своїми відношеннями частин, що ми ні в якому разі не поставили-б її навіть поруч з орантою Софії київської, як це зробив високошановний Н. П. Кондаков². Це—два різних типи духом, характером, особливо стилістичними даними. Також далека вона і від нашої Старгородської.

Рельєфні виображення в Юр'ївському соборі (г. Юр'їв польський) переносять нас в зовсім иншу декоративну сферу, і виображена тут оранта³ значно змінена, порівнюючи з нашою розписсю.

Але, хоч це і несподівано, ще ближчу аналогію нашій композиції ми зустрічаємо на рельєфному виображенні оранти, що знаходиться в Равенні, в ц. *Maria in Porto*⁴, ніби-то привезеній сюди в році 1100 з Греції. В цьому барельєфі крім загальної пози, що цілком відповідає нашій розписі, така-ж сама композиція долоней, так само розміщені складки одягу, зовсім однаково поставлена права нога і взагалі тотожність виявляється в багатьох частинах.

Коли-ж з християнського сходу та Візантії перейдемо на терен Кавказу та колишньої Росії, то близькість до нашої розписи знаходимо в напізруйнованій розписі в церкві Гелатського м-ря, далі в ц. Спаса в Полоцькому, в ц. Спаса Нередицького біля Новгороду та в Софії київській. Але всі вони стоять значно далі від нашої, як ті, на які ми вже посилались вище.

Навпаки є дуже багато спільних рис між нашою розписсю та деякими мініатюрами християнського сходу. Зазначати всі не маємо потреби, але деякі з них вимагають того, щоб їх відзначити.

Мініатюра рукописного євангелія XI ст. в збірці Андріївського скиту в Атоні⁵ (євангеліє ч. 5) наближається до нашої розписи загальною концепцією мас і також деякими дрібницями (постави правої ноги).

Які сильні формальні традиції і в які форми ця шляхетна постать перетворюється на сході-ж в пізніші часи, це можливо собі уявити

¹ Diehl, Ch. Manuel..., p. 489, fig. 238. Кондаков, «Иконография»..., II, стр. 71, рис. 7.

² «Иконография Богоматери», т. II, с. 74, прим. 1.

³ Гр. Бобринский, А. А. «Ръзной камень въ Россіи», М., 1916, табл. 37. Романов, К. К. «Георгіевскій соборъ въ Юрьевѣ Польскомъ», «Изв. Имп. Археологической Комиссії», вып. 36 («Вопросы реставраціи», вып. 6-й), СПб, 1910, с. 82, рис. 14.

⁴ Diehl, Ch. Ravenne (в серіі: «Les villes d'Art célèbres»), Paris, 1903, p. 113, Кондаков, Н. П. «Иконография»..., т. II, с. 86, рис. 19. Diehl, Ch. Manuel d'Art Byzantin, Paris, 1910, p. 610, fig. 302. Байе, «Византійское искусство», СПб., 1888, с. 183, рис. 60. Schlumberger, G. Un Empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas, Paris, 1890, p. 441. Rohault de Fleury, La Sainte Vierge. Etudes Archeologiques et ikonographiques, Paris, 1878, pl. CVIII. Покровский, Н. В. «Стѣнные росписи въ древнихъ храмахъ греческихъ и русскихъ»... М., 1890, табл. I.

⁵ Кондаков, Н. П. «Иконография Богоматери», т. II, Петрогр., 1915, с. 80, рис. 15.

з мініятури коптського рукопису збірки Ватиканської бібліотеки (число 9 Cortici¹).

Відоме Ечміядзинське євангеліє має між своїми мініятурами VII—VIII стол. мініятуру, що приложена до нього в році 989 з виображенням б. м., що сидить на троні з піднятими руками і дитиною спасителем на колінах². Ця композиція лише зайвий раз підкреслює, як розповсюджене було виображення б. м., що молиться за нарід, як воно по-різному розумілося і як згідно з часом і характером народу трактувалося. Між ним і нашим мало спільного.

Отже, окинувши оком наведені мозаїчні та малярські твори—виображення оранти, розмістимо їх в хронологічному порядку: 1) київська Софійська, 2) Нікейська, 3) Солунська, 4) Марка в Венеції, 5) Петра Хризолога і 6) в Чефалу,—то одержимо картину, згідно з якою Старогородська розпись (що з'явилася між рр. 1120—1152) пізніша від усіх попередніх п'ятьох і одночасна з композицією в Чефалу, себ-то могла бути наслідуюнням однієї з зазначених крім Чефалу. Але-ж з них зовсім виключається дві: Київсько-Софійська та Софійська Солунська³. Залишаються: Нікейська, Венеційська та Равенська.

З трьох зазначених найближче буде мозаїчне виображення оранти в капелі Петра Хризолога в Равенні та зображення в Успенській церкві в Нікеї. Шляхи, якими йшла ця композиція в двох напрямках: на Україну і в Равенну, а рівно джерело, з якого вона брала свій початок, в сучасний момент можуть бути лише намічені, а не остаточно вирішені.

Праворуч і ліворуч біля оранти стоять як стражі два архангели—Гавріїл та Михаїл. Величаві постаті небесних сил стоять в позі урочисто-парадній, в багатому, розкішному вбранні з лабарумами в руках. Архангел Михаїл, що стоїть по ліву руку оранти, зберігся краще як архангел Гавріїл. Крім обличчя та німбу, що дуже стерті і змиті дощовою водою, все инше збереглось. А деякі подробиці вбрання ніби-то не зачеплені руйнаторськими силами.

Вбрання архангелів надзвичайно гарно оздоблені, як видно, шиттям, дорогоцінними каменями та перлами. Таке вбрання з'явилося на цій категорії небесних воїнських сил в візантійському мистецтві з XI стол., коли зовнішні ознаки придворного етикету та побуту перейшли на зображення архангелів як вищих ангельських чинів.

Що-до еволюції форм ангелів та архангелів в мистецтві, то про це ще не багато маємо обґрунтованих даних, і не всі моменти в розвитку форм ангельських чинів в мистецтві ясні⁴. Отже Старогородські виображення своєю красою належать до найвищих форм та

¹ Кондаков, *op. cit.*, II, 81, рис. 16.

² Strzygowski, I. *Byzantinische Denkmäler*, I, Das Etschmiadzin-Evangelium, 1891, с. 55, 56, 64, 65, taf. IV, I. Кондаков, Н. П. *Op. cit.*, т. I, с. 169, рис. 93.

³ Я. Смирновъ, «О времени мозаикъ Св. Софіи Солунской», «Византійскій Временникъ», т. 5-й (1898). Час солунських мозаїк—від 795 до 797. Diehl, Ch. et Le Tourneau, *Les mosaïques de Sainte Sophie de Salonique* в «Monument Piot.», т. VI (1909 p.).

⁴ Georg Stuhlfauth, *Die Engel in der altchristlichen Kunst*, Freiburg, 1897. Глаголев, А. Ветхозавѣтное библейское учение объ Ангелахъ (опытъ библейско-богословскаго изслѣдованія), К., 1900.

можуть бути поставлені поруч з архангелами в бані Палатинської капели та на тріумфальній арці в Палермо¹ (але окраси в них іншого типу) і в інших розписах багатих композиціями.

Архангели одягнені в традиційний одяг—стихар, якого вишито орнаментом в формі ромбів з хрестами в середині. З плеч спадає широка смуга лорону, що вся вкрита квадратами з перлинами(?). Немає, так-би мовити, живого місця без окрас, все сяє, все переливається фарбами. По подолу стихаря нашито чотири великих квадратних нашивки-окраси, які доволі попсовані.

Те, чим композиції архангелів відрізняються одні від одних—а саме крила, що багато розроблені по деяких розписах,—в Старгородських мало розвинені. Вся увага майстра та його умілість була скупчена на розробці одягу, тканин, а не крил. Явище цікаве й характерне для східного майстра, око якого виховане на багатій гамі килимарського виробництва. Крила наших архангелів—це великі придатки до загальної композиції, для орнаментального заповнення площі, а не для кольорових сполучень.

Нині загальне враження від рештків розписи безрадісне і в розумінні їх цілості, а також і з погляду кольорових завдань. Здається тепер, що вся поверхня вкрита брунотно-червоними плямами то більш, то менш густими, інтенсивними силою фарби. Іноді між ними помічаємо вкраплення жовтої, зеленої, голубої та білої фарб. Коли-ж придивитися до розписи, то можна помітити певну і не погану розмальовку. Гра теплих тонів з холодними, уміло і художньо розмішених. Зелений та синій колір відігравали ролю додаткових до брунотно-червоних, до «любрику», при чому основним був останній в численних його варіантах: то розбілений, то темніший (з сажею). Далі, немалу ролю відіграє колір білий, який вживався за-для виявлення ріжних окрас, головне на одязі: каменів, перлин, то-що. Іноді не малі площі засипані такими окрасами, що в більшості зв'язані з якими-будь зеленими деталями. Крім цього біла фарба вживається в лінії, що розмежовує складки одягу (контури). Синій колір оточує виображення і своєю холодністю виявляє з більшою силою кольорові досягнення розписи. Вона змальована такими простими, звичайними фарбами, виконує свою ролю привабливої окраси, приємної для ока та для серця того, хто молився.

Архангелів, що загальними формами та композицією наближалися-б до Старгородських, знаходимо немало в пам'ятниках християнського мистецтва XI—XII стол. Наприклад: 1) в Київсько-Софійському соборі (р. 1037)², в церкві св. S. Angelo in Formis біля Капуї (архангел

¹ Павловскій, А. «Живопись Палатинской капеллы въ Палермо», СПб., 1890, с. 141, рис. 39.

² Толстой и Кондаков, «Русскія древности»..., вып. IV, СПб., 1891, с. 118, рис. 90. Айналовъ и Рѣдинъ, «Древніе памятники искусства Кіева», Харьковъ, 1899, с. 22, рис. 4. Вони-ж: «Кієво-Софійскій Соборъ. Исслѣдованіе древней живописи мозаикъ и фресокъ Собора», «Зап. Имп. Русск. Археологич. О-ва», т. IV, вып. 3—4-й, СПб., 1890, с. 261—267. Diehl. Ch. Manuel d'Art byzantin, Paris, 1910, p. 454, fig. 220.

Михайло, XII стол.)¹, в Марторані (р. 1143), в монастирі Хора, в апсиді собору на Чефалу (р. 1148) також на обох боках оранти², в Марторані (р. 1143)³, в Монреалі між величезних мозаїк⁴, в бані Палатинської капели в Палермо (1143)⁵, а також на одній з золотих плакеток з на диво тендітно виконаним виображенням архангела Михайла, в славетному Pala d'oro в соборі Марка в Венеції⁶. Зазначимо ще й таке виображення що-до своєї близькості хоч і не тотожності як шита пелена на престолі в соборі Марка в Венеції (XII стол.)⁷, а також мозаїку Гелатського м-ря на Кавказі, що відноситься до XII стол.⁸.

Розглянувши докладно всі наведені вище твори з виображенням архангелів, ми приходимо до висновку, що найближчими до Старгородських виображень між зазначеними будуть і своєю монументальністю і статичністю—інші з більшим, або меншим рухом, як, наприклад, в Софії Солунській, в соборі Марка в Венеції і навіть в Марторані—виображення в Палатинській капелі (особливо архангел Михайло), далі—в Чефалу і нарешті в Гелатському монастирі. Отже—майстри-художники даних трьох пам'ятників користувались досягненнями однієї мистецької школи. На жаль, ми не маємо місця, щоб тут-же зазначити й ті особливості в композиції та рисунку, на підставі яких ми прийшли до зазначеного висновку.

В руках архангели тримають «сфери» та «мірила». На поверхні в сучасний момент замість «сфер»—сіра кругла пляма. В лівій руці Михайла та в правій Гавріїла містяться берла, або згідно з біблійною термінологією «трості», «мірила»⁹, що в нашому випадкові мають вгорі красиве навершя, яке складається в одному берлі—з двох, в другому—з трьох ромбів, один над одним, багато украшених самоцвітами: одним каменем голубим посередині і чотирма білими меншого розміру по кутках¹⁰. Ромби закінчуються трійчастим розга-

¹ Diehl, Ch. Manuel..., p. 546, 681—84. Kraus, Die Wandmalereien von S. Angelo in Formis bei Capua, «Jahrbuch der K. preussischen Kunstsammlungen», t. XIV, 1893.

² Kutschmann, Meisterwerke saracenisch-normannischer Kunst in Sicilien, Berlin, 1903. Шукарев, А. Н. «Византійські мозаїки двох сицилійських церков XII в.» в «Записках Имп. Русск. Археологич. О-ва», т. IV, вып. 1-й, нов. сер., СПб., 1890, с. 50—59. Diehl, Ch. Manuel..., P., 1910, p. 516, fig. 249. Кондаков, Н. П. «Иконография»..., т. II, с. 79, рис. 14.

³ Шукарев, А. Н. «Византійські мозаїки»... «Зап. Имп. Русск. Арх. О-ва», т. IV, вып. 1-й, нов. сер., СПб., 1880, с. 59.

⁴ Serradifalco, Del Duomo di Monreale, Palermo, 1838. Кондаков, Н. П. «Иконография»..., т. II, с. 323, рис. 179.

⁵ Павловський, А. «Живопись Палатинской капеллы въ Палермо», СПб., 1890, с. 141, рис. 39.

⁶ Pasini, A. Trésor de Saint Marc à Venise (Ferd. Ongania editeur), Venise, 1885, Табл. XVI.

⁷ Pasini, A. Op. cit., tab. XXIX, № 423 (вклад імп. Мануїла Комнена).

⁸ Кондаков, Н. П. «Иконография»..., т. II, с. 143, рис. 64.

⁹ Згадуються в апокаліпсисі (XXI, 15), та у пророка Іезекиїля (XL, 3) під назвою «трості», що дана для вимірювання «града», та «трости измѣренія».

¹⁰ Що в ромбі не що інше як самоцвіт, про де може свідчити берло в руках архангела Михайла на виображенні, яке є на оправі книжки (виконані

луженням, що в деякій мірі нагадують квітку лілію. Середина кожної такої частини, так-би мовити, листика—світлочервона з рожавим відтінком на зразок самоцвіту.

Верхні частини берла, що знаходяться в руках у архангелів, ангелів, святих, що виображені на розписах, мозаїках, та в мініатюрах християнських часів середньовіччя відомі в значній кількості, в ріжних пам'ятниках мистецтва, але більшість їх мають на верхній частині хрестика, невеличку кулю. Берла-ж з трійчастим розгалуженням, що своїми формами близькі до наших, теж єсть, але без наших основних ромбів¹.

Найранішим із відомих нам виображень таких берлів з подібними-ж розквітчаними верхівлями являються виображення в грецькому рукописі Паризької Національної Бібліотеки—це є збірка промов Григорія Назіянзіна, що відноситься до кінця IX стол.². На виображенні цариця Евдокія з двома своїми синами Левом та Олександром. В правій руці у неї берло з зовсім подібною-ж трійчастою верхівлею.

В рукописній-же псалтирі, тієї-ж збірки³, псалтирі, яка датується X ст., є виображення вінчання Давида. Останній тримає в лівій руці берло з верхівлею, що наближається до нашого, але має одночасно й відміну.

Далі, маємо ще ближчі аналогії з численними виображеннями берл з такими-ж наверхшми в вигляді трійчастих ділянок, але знов таки без ромбів над ними, в таких, наприклад, пам'ятниках мистецтва: в Палатинській капелі в Палермо (XII стол.), в композиції Різдва Х-ва⁴, потім в руках ангелів в бані тої-ж капели⁵, а рівно у ангела-ж в композиції звільнення Петра з в'язниці⁶.

Ні в пам'ятниках, виконаних мозаїкою, ні у фрескових розписах старої Руси, наприклад, у київських, також як і в північних новгородських за винятком прикладу, що описуємо, берл з трійчастим розквітчаним наверхшми, яке сиділо-б на ромбічній основі, нам бачити не доводилося.

Нижче оранти уміщена композиція причастя, або «євхаристії»,—композиція, що повстала з древніших часів християнського мистецтва.

емалею та самоцвітами) в ризниці собору Марка в Венеції. Див. Pasini, A. Trésor de Saint Marc à Venise..., Tab. IV та в пояснюючому до нього тексті E. Molinier, Le trésor de la basilique de Saint Marc à Venise, Venise, 1888, p. 79—80, № 4.

¹ Про їх значіння див.: А. Павловскій, Живопись Палатинской капеллы въ Палермо, СПб., 1890, с. 139.

² Omont, H. Fac-similés des miniatures de plus anciens manuscrits grecques de la bibliothèque nationale du VI—XI siècle, Paris, 1902, p. 12 et pl. XVI. Рукопис ч. 510, fol. b, що відноситься приблизно до 880 року.

³ Omont, H. Op. cit., p. 4 et pl. VI.

⁴ Andrea Terzi, La Capello di S. Pietro nella Reggia di Palermo. Palermo, 1875, Tab. XIII.

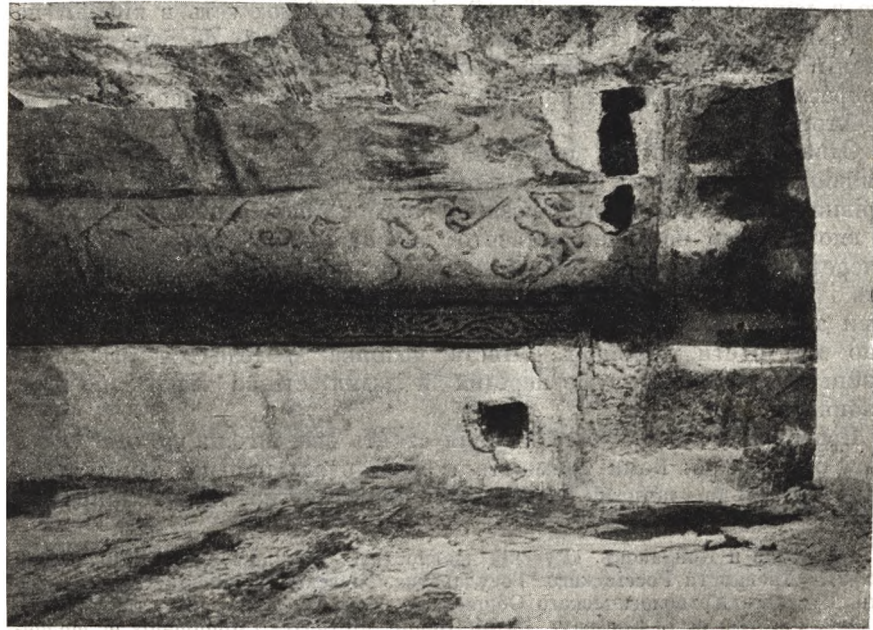
⁵ Terzi, A. Op. cit., Tab. XX, XXI, XXII, XXIII.

⁶ Terzi, A. Op. cit., Tab. XXXIV.

Центральна частина розписи руїн Старогородських.

(Акварель автора статті від 1906 року).

Руїни «Божниці» Городця Остерського. Правий і лівий бік апсиди (від глядача).

Композиція широкою смугою розміщена над вікнами в такий спосіб, що нижня її частина проходить через закруглені верхні частини вікон. Таке порушення архітектурними елементами малярської композиції справляє негарне враження. Всі частини композиції не згармоновані з архітектурними деталями-вікнами. Можна було-б гадати, що вікна побільшені згодом, без зв'язку з композицією, що покриває внутрішні площі стін, але таким міркуванням немає місця тому, що обробка вікон і кладка цеглин має однаковий характер з рештою кладки стін вівтарної апсиди.

В центрі композиції, над середнім вікном, в ширину останнього написано престола з «киворієм» над ним. Престол нині зовсім стерто, змито дощовою водою і від нього залишилися незначні рештки. Киворія скомпоновано в загально відомому типі—шатра на стовпах з півкулястим дахом. На тоненьких стовпах—капітелі. Весь киворій намальовано зеленою фарбою, що обрисована червоною лінією. Капітелі, точніше місця їх—ярко червоні.

Крізь зелену фарбу, що вкриває киворія, легко забачити три простих лінії, що прямують від кутків даху догори, в одну крапку, яка знаходиться вище від центру півкулястого даху. Таким чином, цими лініями обрисовується так зване шатрове покриття, яке нам відоме в найближчому пункті в мозаїці Київ-Софійського собору¹. Ця конструкція шатра нарисована під зеленою півкулею—дахом. Таким чином одна старіша композиція—шатрова пізніше була замінена другою з дашком півкулястим. Такий півкулястий дах єсть в киворії на мозаїчній композиції теж «евхаристії» в мітрополії de Serrès в Македонії², а також на мініятурі візантійського євангелія XI стол. з виображенням «Введення во храм», що знаходиться в Іверському м-рі на Атоні³.

Одна подобида, що звертає на себе увагу, єсть на нашому киворії. Звичайне виображення його в пам'ятниках мозаїчних та малярських, а рівно як і в мініятурній розписі володіє такою особливістю: часто на виображенні не видно четвертої колонки, вона зливається з одною з передніх. В нашому-ж виображенні існують всі чотири,—крім них єсть і п'ята колонка, що дає привід гадати, в зв'язку з двома півкруглими арочками на передній стінці киворія, що киворій було улаштовано на шести колонках. Шоста колонка знаходиться за лівою крайньою колонкою. Отже передня й задня стінка мають по три колонки.

Праворуч і ліворуч біля киворія стоять два янголи, що одягнені в довгі білі туніки. Вони тримають у своїх руках рипіди, форму яких тепер трудно визначити. Білий одяг обшитий на подолі широкою

¹ Толстой и Кондаковъ, «Русскія древности»..., вып. IV, СПб., 1891, с. 126, рис. 97. «Древности Россійскаго Государства. Киевскій Софійскій Соборъ», изд. Имп. Русскаго Археологическаго Общества», Вып. IV, СПб., 1887, табл. 5.

² P. Perdrise et L. Chesnay, La Métropole de Serrès (Monuments et mémoires, fondation Piot., т. X, р. 123—144, et pl. XII—XIII).

³ Schlumberger, G. L'Épopée Byzantine à la fin du dixième siècle, p. 105.

каймою, що нині ледве помітна. Праворуч і ліворуч біля самого киворія стоїть спаситель, що причащає з одного боку вином, з другого—хлібом апостолів, що підходять з надзвичайною побожністю.

Бік лівий від глядача в нашій композиції ледве помітний. Правий бік зберігся до нашого часу в такому вигляді, що дозволяє скласти поняття про композицію, хоч і не про рисунок.

На цьому правому боці—шість апостолів, що підходять до спасителя, в композиції, яка різко відрізняється від встановлених традицією. Порядок розміщення, що спостерігаємо в таких композиціях, найяскравіше виявлено в творах Київсько-Софійського собору¹, на чудесній «патені» (блюдо) скарба із Стуми, що знаходиться в Костянтинопільському музеї², в мозаїці монастиря Михайлівського київського³ і багатьох інших. Тут апостоли підходять в позах вільних, в позах з почуттям поваги, один за одним, не натовпом, без великого руху. Іноді, як наприклад в Михайлівському монастирі, дехто з них поважно ведуть бесіду.

Не те в нашій Старогородській композиції: в натовпі скупчуються в жвавому рухові, зігнуті як перед страшною силою, постаті апостолів, що не поважно, а скорше боязко підходять до спасителя. Три апостоли розмістились на першому плані і закривають трьох інших, від яких видно тільки голови. Апостоли зігнулись просто в дугу. Руки їх простягнуті вперед, але зігнуті в ліктях. Широкі складки одягу вільно обгортають члени постатей. Складки прописані товстими темно-брунатними лініями.

Від постатей апостолів залишились загальні форми, а в деяких місцях і такі подробиці як голова, або нижня частина одягу. Оскільки можливо спостерегти, апостоли одягнені в темносіру аж зеленувату (можливо—колись білу або зеленувату) спідню одіж (так у перших двох апостолів) під червоно-брунатурним плащем. У третього апостола—спідня одіж блакитна. Контури постатей та складки прорисовані брунатурно-червоними лініями по червоному і синім на сіро-зеленому.

Вся композиція як і оранта писана на темносиньому ультрамаринному полі. Постаті стоять на сіро-зеленому. Височина постатей цієї композиції— $2\frac{1}{4}$ аршини.

Розміщення постатей апостолів нашої композиції не в звичайних формах може бути прикладом неможливості розмістити всі постаті одна за одною за відсутністю місця. Бо вже після третьої постаті починається поглиблення в мурах, що відокремлює апсиду від триумфальної арки і порушує площу.

Про те, що художники майстри розписали апсиду за шаблонами, які до них дійшли, а не за своєю композицією, нині гадаю не дово-

¹ «Древн. Рос. Государства», Ор. cit., вып. IV, табл. 5 (три табл. складають одно ціле).

² Revue archéologique, 1911, V—VI, с. 411 et pl. VIII.

³ Толстой и Кондаковъ, Русскія Древности, вып. IV, СПб., 1891, с. 163, рис. 148. Прохоров, В. Христiанскія древности, 1875 (табл. до 12-ої сторінки).

диться говорити. На підставі різних спостережень над розписною бачу руку майстра композитора з ініціативою, з умінням і розумінням своєї справи. Композиція дає настрій групи осіб, що йдуть вперед з великим рухом, з почуттям побожності. Але, правда, вони надзвичайно поспішають і в них немає того повільного ходу, що бачимо на мозаїках київської Софії, Михайлівського монастиря, в композиціях в Манасії в Сербії¹, або в Некрезі² та в багатьох інших місцях.

Деякі окремі постаті апостолів близькі до наших в різних мозаїках і розписах, як наприклад в Софійських київських, або наприклад дуже близька перша постать в монастирі Serrès в Македонії, але композиції в цілому вигляді, в тих формах як на розписі Старогородській, не зустрічається.

Загальним замислом, основною композиційною ідеєю виображення апостолів, що спішать, товпляться, близько до наших стоїть композиція евхаристії в Мистрі³; але там-же є й різниці як в загальному, так і в окремих частинах. Найближчою композицією в данім разі буде вже зазначене вище гравіроване виображення евхаристії на блюді скарба із Стуми, що переховується в Костянтинопільському музеєві⁴.

Під евхаристією розміщено по стіні між вікнами шість постатей святителів, одягнених в далматики та широкі омофори; святителі тримають кожний в лівій руці євангелія і благословляють правою. Ці великих розмірів постаті вражають глядача своєю величністю через нерухомість, широко розміщені тканини свого одягу та загальною композицією, що вельми статична.

Які святителі тут виображені—нам з певністю невідомо. Перед нами шість святителів, але в Софії київській їх вісім та два диякони, в Новгородському Спасо-Нередицькому м-рі їх вісім. Цілком природньо, що імена будівників церкви знайдемо тут, і на першому плані звичайно, Григорія Богослова, Василя Великого, Івана Золотоустого, потім Миколая Чудотворця, можливо Григорія Ниського, або Григорія Чудотворця, або Климента, папи римського.

Від цього ряду розписи збереглася лише верхня частина, решта обвалилась з тинком разом. Те що збереглось не дає ніякої можливості вивчати чи то композицію, чи форми, чи рисунок. Тому говорити про цей ряд розписи докладніше не доводиться.

Решта руїн покрита орнаментальною розписною. Те поглиблення, що відокремлює вітарну апсиду від центральної частини, далі—задня стінка триумфальної арки і частини поверхні стін апсиди—все це роз-

¹ Покрышкин, П. «Православная церковная архитектура XII—XVIII вв. въ нынѣшнемъ Сербскомъ Королевствѣ», СПб., 1906, с. 70, табл. XCI.

² Le Caucase pittoresque dessiné d'après nature, par le prince Gregoire Gagarine, avec une introduction... par le Comte Ernest Stackelberg, Paris, 1847, pl. XLVIII.

³ Millet, G. Monuments Byzantins de Mistra, pl. 112, № 1 і 2, також pl. 92, № 2 (Brontochion).

⁴ Revue Archéologique, 1911, VI—VII, p. 44 і pl. VIII.

Рис. М. Макаренка р. 1906,

Група апостолів з євхаристії,

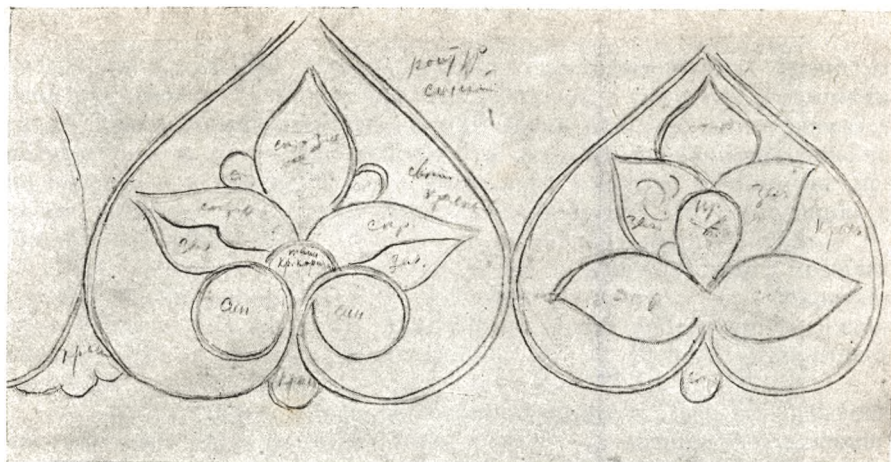

Рис. М. Макаренка.

Частина орнаментатії тріумфальної арки.

писане орнаментом рослинного характеру, що в деяких місцях переривається основною рамкою геометричного. Вся ця декорація і в основних своїх композиціях і в подробицях, навіть в кольорових завданнях має собі аналогію в розписах київської Софії¹. Основний мотив цієї орнаментатії—стебло рослини, що в'ється праворуч і ліворуч, і пуп'янки та квітки в різноманітних композиціях. Крім Софії київської подібна орнаментатія відома з хрестуватого храмика, що його відкрито в Херсонесі р. 1902. Час його походження там не з'ясовано з огляду на потрійну перемальовку². Приклад розвитку того-ж самого орнаментального мотиву знаходимо в розписах собору в Аквілей, що його збудовано в р. 1041³. В мозаїках ц. S. Giusto в Триєсті орнаментатія трону близька до нашої, але має й свої особливості⁴. За словами Мілле орнаментатія в монастирі Дафні має аналогії з орнаментатією ц. св. Марка, Софії київської, в Nea Moni на Хіосі⁵. Що-ж до орнаментатії в київському Софійському соборі, то аналогії між ними і орнаментатією м-ря Дафні—лише в загальній ідеї, загальному руху стебла рослин, решта і скомпонована і обрисована по-іншому, а крім того деякі елементи цієї розписи не спостерігаються в Київсько-Софійських, які все-ж таки мають найближче відношення до Старгородських.

¹ Докладно про орнаментатію нам довелося писати в своїй роботі: «Древнѣйшій памятникъ искусства Переяславскаго княжества» в «Сборникѣ статей въ честь гр. П. С. Уваровой», М., 1916, с. 373—404. Про орнаментатію—с. 398—402.

² «Изв. Имп. Археологической Комиссiи», вып. 9, с. 37—38, рис. 15. «Отч. Имп. Археолог. Ком.», 1902, с. 31, рис. 48.

³ Der Dom von Aquileia seine Bau und seine Geschichte..., von S. Hiemann und H. Swoboda, Herausgegeben v. Karl gr. Lanckoronski, Taf. XVII.

⁴ Журн. «Emporium», vol. XLI, № 245 (р. 1915), с. 363.

⁵ Millet, G. Le Monastère de Daphni... Paris, 1899. Розділ про орнаментатію, с. 71—75.

Відмічена раніш динамічність оранти (в порівнянні з статичністю оранти Київо-Софійської), а також надзвичайний рух в композиції евхаристії на наш погляд стверджують нашу гадку, що ці композиції утворено в часи іншого психологічного стану людности як часи будування Софії київської. Перед нами—з одного боку: пам'ятник з творами, де все спокійно, де руху вільного немає, де безтурботність доведена в постатях людини до статуарности, де самопоглибленість поставлена поза межі всього людського, а з другого—пам'ятник з композицією, де все живе, рухається, де психологічним моментам надано найбільшої ваги, і ці моменти до того-ж і виявлені в формах динамічних, наскільки в ті часи митці володіли розумінням реальності явищ. На жаль, ми не маємо місця розвинути свій погляд на це надзвичайне й характерне явище в українському мистецтві великокнязівських часів.

Вище ми відмітили ті осередки, де з'явилися близькі композицією, формами, рисунком, навіть ідеями художні твори. Нам матеріалом служили виображення оранти, архангелів, берла, евхаристії і, нарешті, орнаментатії. Остаточно з'ясувати і осередок і шляхи, звідкіля й як ішли наші композиції, або якими джерелами користувались наші майстри, можливо було-б лише за допомогою рисунку наших творів. Але виконати працю над його аналізом нікому нині не пощастить—так наші розписи попсовані і так вони нині стерті. Лише в окремих місцях, частково, дещо можна спостерегти, що не дасть все-ж нічого цілого. Розписі загинули. І загинули майже на наших очах. Ще одним важним твором мистецьким зменшилася наша скарбниця.

Валентин Шугаєвський.

МІДЯНИЙ ЗМІЄВИК ЧЕРНИГІВСЬКОГО МУЗЕЮ — ПОВТОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ «ЧЕРНИГІВСЬКОЇ ГРИВНИ».

Речі, що носять назву «змієвиків», давно відомі в російській і українській археології. Перша друкована праця про змієвики з'явилася 1821 року,—року знахідки відомої золотой «Чернігівської гривни»—змієвика, і являє собою спробу пояснити її значіння. Проте серйозні спроби висвітлити побутове значіння цих речей, походження і зміст виображень та написів на них, об'єднавши разом із тим всю пророблену до того часу над змієвиками роботу,—відносяться лише до 80-тих та початку 90-х років минулого століття і зв'язані з іменнями Г. С. Дестуніса, гр. І. І. Толстого та проф. М. І. Соколова. Дестуніс вірно розібрав загадковий грецький напис на них¹. Толстой видав *Corpus*,—загальний реєстр всіх відомих у ті часи змієвиків із численними фотографіями різних екземплярів їх,—та дав загальний огляд і критику праць про них, додавши до своєї праці й бібліографічний показник всіх цих праць²; нарешті, проф. Соколов вияснив походження змієвиків та значіння основного грецького напису на них і значно посунув наперед справу з виясненням виображень на змієвиках³. Пізніше питання про змієвики майже не розглядалося.

Тепер в археологічній літературі прийнятий погляд, що змієвик—це талісман, амулет, філактір, що охороняє людину, яка його носить, від злих напастей та хвороб і причинців їх—бісів, демонів. Змієвиком названо його умовно, цілком довільно, з огляду на те, що на однім боці його є виображення голови, яку зо всіх боків оточують гадюки (звичайно 7, або 10 чи 12). Повстання таких амулетів відно-

¹ Г. С. Дестуніс, «Разборъ спорной греческой надписи, изображенной на восьми памятниках», Изв. И.Р.А.О., т. X, стр. 1 (1884 р.).—Справедливість вимагає проте зазначити, що дуже близько до вірного читання напису підійшов уже проф. дерптського університету Крузе в своїй праці: «Объясненіе Черниговской медали по двумъ надписямъ, вновь найденнымъ въ Готѣ, и по другимъ извѣстнымъ до сего времени и относящимся къ тому же роду», що її було написано 1836 р. Одначе його читання не було прийняте в дальших працях про змієвики.

² И. И. Толстой, «О русскихъ амулетахъ, называемыхъ змієвиками», Зап. И.Р.А.О., т. III, вып. 3—4 (СПб., 1888), ст. 363—413.

³ М. И. Соколовъ, «Новый матеріалъ для объясненія амулетовъ, называемыхъ змієвиками», «Древности», «Труды славянской Комиссіи И. Московскаго Археологическаго Общества», т. I (Москва, 1895), ст. 135—202.

ситься до найдавніших часів. Походять вони з Сходу, з старої Халдеї, і через Візантію проникають до полудневих та східних Слов'ян, найбільше відповідаючи демонологічним та магичним уявленням і ученням, які виложено в так званім «*Testamentum Solomonis*»,—цьому іудейсько-візантійському трактуванні халдейської магії.

За уявленням середньовічних молитов та закладь, хориби—то демонічні істоти, діти демона, його козні, і кожний з них приймає різні образи й імення відповідно до того зла, яке він чинить. Отже, хориби—це прояви бісівської сили, або результат оселення в людині самого біса; тому й виганяється їх силою та за участю божества, ангелів, святих. Для цього потрібні особливі молитви, закладтя, де призивається священні імена для вигнання демонів та звертається до хоробо-творчих начал; при цьому для усунення демонів та видування можна не тільки промовляти ці молитви та закладтя, але й просто носити їх на собі написаними на папері, цині, чи на якимсь иншій матеріалі. Змієвики і є якраз ті речі, на яких написано молитви та формули закладтя й виображено небесних оборонців людини від підступства демона, а також рівночасно і демонічну істоту, причинця людських страждань.

Звичайний, так-би мовити, середній тип змієвиків такий: на металевій круглій бляшці з вушком—мідяний, срібний або золотий—з одного боку міститься образ архангела Михаїла, або святих (Федора Тирона, Федора Стратилата й инш.), або матери божої з немовлятком, а на другому боці—волохата голова, яку оточують покручені, позивані гадюки, що виходять з неї, як із центра (7, 10, 12). Три кругових написи, які розміщено з обох боків бляшки, містять у собі:

1. Відому релігійну формулу, майже завше грецькою мовою: *αγιος, αγιος, αγιος, κ(υρι)ε σαβαωθ πλιρις ουρανος κ(α)ι γι* (свят, свят, свят господь Саваоф, исполнь небо и земля...) ¹.

2. Звернення до божества (слов'янською чи грецькою мовою)—«Господи, помози рабу (або рабі) своєму (своїй) ім'ярек».

3. Формулу закладтя.

Ця формула, що являється основною легендою змієвиків—завше грецькою мовою—буває в більш або менш повнім, більш або менш покрученім вигляді, і читається так: *Ἐστέρᾱ μελανῇ μελανομένη, ὃς ὄφις εἰλύεσαι, καὶ ὡς δράκων σπρίζεις, καὶ ὡς λέων βρῦχᾱσαι, καὶ ὡς ἄρνιον (ἄρνος) κοίμῃ (κοιμῆσαι)»,* себ-то: «дѣна чорна почорніла, як гадюка ти звиваєшся, і як дракон свистиш, і як лев рикаєш, і як ягня спиш[спи]».

Не відразу вдалося перекласти цей напис, особливо перше слово [ὕστέρᾱ]; лише шляхом порівняння його із закладтями слов'янською мовою, що збереглися до наших часів, можна було встановити, що ὕστέρᾱ—це «дѣна» слов'янських текстів. А з порівняння низки слов'янських текстів виявилось, що «дѣна»—це «матица», черевко, шлунок; потім—це хориба цих частин тіла, далі—взагалі тяжка внутрішня

¹ Відомий лише один змієвик з таким написом слов'янською мовою. Див. показчик праць у І. І. Толстого, ст. 379 і табл. XV, № 2.

хороба і нарешті—демонічна істота, яка спричиняє цю хворобу. Порівняння-ж «дъны» з гадюкою, драконами та левами—це символічний образ страждань, які завдає людині хвороба або біс, що ту хворобу спричинив.

В зв'язку з цим написом, очевидно, треба тлумачити й вищезазначене основне виображення на змієвиках жіночої голови (иноді з грудьми), оточеної гадюками з головами, як гадає проф. Соколов, різних тварин. Що це справді «дъна», тепер навряд чи можна мати якийсь сумнів: на деяких екземплярах змієвиків навколо голови, між гадюками, навхрест стоїть напис Дъ на¹. Правда, його пробували читати і як «Данъ» (Даль), і як початок імені Андрій (проф. київ. дух. акад. М. І. Петров); але такі тлумачення цього слова явно надумані й невірні; вони не мають рації, бо голова, оточена гадюками, певна річ, не є «Андрій»; а ім'я особи, з якої виганяється лиха хвороба, поміщено на другім боці змієвика («Господи, помози рабу своєму такому-то»).

Образи з циклу релігійних православних уявлень—архістратиг Михайл, святі, божі мати, яких ми бачимо на змієвиках, являються особливо оборонцями людини від усякого лиха та хороб; тому поява їх на змієвиках зрозуміла і конче потрібна².

Найбільш видатним представником пам'яток цього роду—як завершенням виображень, повнотою написів та художністю виконання, так розмірами та коштовністю матеріалу (високопробне золото)—являється згадана в початку цієї статті так звана «Чернігівська гривна». Знайдено її 1821 р. поблизу Чернигова; тепер вона зберігається в Державнім Ермітажі в Ленінграді (див. мал. 1 і 2). Їй присвячено більш як половину всіх праць, написаних російськими та українськими вченими про змієвики. І все-ж такі ніяк не можна сказати, щоб цю видатну і надзвичайно цікаву річ було належним чином досліджено та висвітлено, і щоб її значіння в історії старо-руського мистецтва та історії побуту було добре вияснено. Тому зрозуміло, що всяке відкриття пам'яток, які можуть збільшити розуміння її, повинно збудити велике зацікавлення, особливо коли ці пам'ятки мають близьке споріднення з нею, а разом і з тим і самостійне історично-культурне значіння. Саме такою пам'яткою є змієвик, якому присвячена ця стаття.

Серед рукописів П. О. Куліша, що переховуються у Відділі Української Старовини ім. Тарновського Чернігівського Державного Музею, є одна замітка, що її написав Куліш у періоді 1895—1897 рр., яка має такий заголовок: «О мѣстонахожденіи Ганнинопустынской гривны» (російською мовою).

¹ Див. І. І. Толстой, бібліогр. покажчик «Corpus'у», ст. 385, № 19 і табл. XVI, № 3.

² Иноді їх заміняють цілі релігійні композиції: Деїсус, охрещення Христа, розп'яття та інші.

Переглядаючи відділ «Рукописів» в томі II «Каталога Музею Українських Древностей В. В. Тарновського», що склав його Б. Грінченко (Чернігів, 1900), я, в звязку із збиранням матеріалу для своєї праці про знахідки монет Чернігівської губернії, давно вже звернув увагу на відповідний нумер, під яким зазначено згаданий рукопис, з поясненням, що в цьому рукопису П. О. Куліш оповідає, «гдѣ и при какихъ обстоятельствахъ отыскана была древняя гривна, пожертвованная А. М. Кулишъ въ Музей В. Тарновскаго»¹. Проте, різні обставини перешкождали мені познайомитися з рукописом. І лише в червні цього року (1926), влаштуваючи вітрину з речами та рукописами Куліша у «відділі славетних Українців» Чернігівського Музею і роблячи для цього загальний перегляд усіх рукописів, я прочитав, нарешті, і той, що давно мене цікавив. Виявилось, що в нім іде мова не про монетну гривну, а про річ у формі медалі, що її носили, очевидно, на ланцюжку, який одягали на шию; словом про річ, що мала значіння мабуть і окраси, і амулету—коротко кажучи, про так званий «змівик».

От що оповідає Куліш про цю річ і про обставини, при яких її було знайдено на хуторі «Ганнина Пустинь»: «Михаилъ Васильевичъ Бѣлозерскій около 1812 года основалъ хуторъ въ имѣніи жены своей, Матроны Васильевны, урожденной Силевичъ² въ пяти отъ города Борзны и назвалъ его Матроновкою по мѣстному говору. П. А. Кулишъ, сдѣлавшись въ послѣдствіи покупщикомъ этого хутора, совершилъ крѣпостной актъ на имя жены своей Александры Михайловны, урожденной Бѣлозерской, и наименовалъ хуторъ³ по ея литературному псевдониму (Ганна Барвинокъ) Ганниною Пустынью. Около 1895 года⁴ владѣлицѣ понадобилось присоединить къ усадебному огороду пустопорожнию полосу земли, прилежавшую къ проселочной дорогѣ. Когда, по выкорчевкѣ пустоши, земля сдѣбалась доступною для плуга, тогда только подчинилось ему такое мѣсто, которое не знало культуры со временъ Игорей и Святославовъ: ибо Михаилъ Бѣлозерскій создалъ свой хуторъ, что называлось въ старину, на сырѣм у борені⁵. Послѣднее же завоеваніе плуга въ хуторѣ Ганниной Пустынѣ было вознаграждено драгоцѣнною находкою, говорящею выразительно о дотатарскомъ періодѣ Черниговщины и Кіевщины. Ганна Барвинокъ, присутствуя при обработкѣ картофеля, замѣтила, что поденщица, копнувъ глубоко заступомъ въ землю, сбросила съ него что-то въ родѣ горшечнаго черепка, и этотъ черепокъ оказался мѣдною гривною, по изображеніямъ и надписи родною сестрою той золотой

¹ Згаданий каталог, с. 355, № 976; замітку написано олівцем на 2-х піваркушах, зложених два рази (розмір звичайного зошити); текст займає один піваркуш цілий і коло одної сторінки 2-го піваркуша.

² Перед словом «верстахъ» закреслено: «въ одной».

³ Слово «хуторъ» надписане вище рядка над закресленим «его».

⁴ Спочатку написано «1896», потім виправлено червоним атраментом на «1895».

⁵ Підкреслення Куліша.

гривны, которая хранится въ Императорскомъ Эрмитажѣ, сестрою единственною. Когда Ганнину Пустынь посѣтилъ Василій Васильевичъ Тарновскій, ея¹ владѣлица, цѣня высоко его труды и жертвы для сохраненія² мѣстныхъ достопримѣчательностей, подарила ему свою находку, и онъ окрестилъ эту находку Ганнопустынскойо гривною³, уносясь чуткимъ воображеніємъ въ тѣ времена, когда наша Русь не принимала крещенія и поклонялась богу Перуну, у котораго на деревянномъ туловищѣ была «голова серебрянная, а усь златъ».

Отже П. О. Куліш оповідає про надзвичайно цікавий з археологічного погляду факт—про знахідку другого екземпляра славнозвісної «Чернігівської гривни», хоч і зробленого з міді.

Тому, що знахідку було передано В. В. Тарновському, залишилося впевнитися в справедливості слів Куліша і розшукати цю гривну серед експонатів, що переховуються в колишнім Музеї В. В. Тарновського.

В момент переходу збірки старовини, що належала В. В. Тарновському, до Чернігова, в колекції речей великокнязівської доби було чотири змієвики. Всі вони є й тепер. Три з них, описані в друкованім каталозі збірки, що його було видано 1898 р., не належать до типу «Чернігівської гривни»⁴; четвертий-же, який стоїть в додатковім рукописнім списку—інвентарі⁵, що його було зложено підчас передачі збірки в 1899 р. на тимчасове переховування до «Музея Кієвскаго Общества Древностей и Искусствъ»—являє собою точну копію «Чернігівської гривни», лише не в золоті, а в жовтій міді⁶ (див. малюнок). В інвентарнім реєстрі, де цього змієвика записано, нема ні опису його прикмет, ні якихось вказівок на його походження⁷. Автор цих рядків не раз тримав цей змієвик у руках, але тому, що це робилося не з метою студювання його, а випадково—підчас укріплення інвентарних нумерків на експонатах, перекладки їх з одної вітрини до другої, перевірки експонатів і т. ин., то він і не розглядав його. Здавалося, що це просто гальванопластична чи вилита копія «Чернігівської гривни», артистично запатинована, бо ніяк не можна було припустити, що може існувати другий екземпляр цієї надзвичайно цікавої речі, до того-ж зробленої з міді. Пильне вистудювання цього екземпляра змієвика тепер дає повну підставу ставитися до нього инакше.

¹ Перед словом «ея» закреслено: «Ганна Б».

² Перед словом «сохраненія» закреслено: «созданія».

³ Розрядка Куліша.

⁴ «Каталогъ Украинскихъ Древностей коллекции В. В. Тарновскаго» (Київ, 1898), від. II, №№ 102—104, с. 12.

⁵ Так званий «Список № 3». Змієвик цей зазначено під № 964.

⁶ Діаметр його 0,070—0,071 м; «Чернігівська гривна», як Ермітаж повідомив Черниг. Держ. Музей, має 0,073 м. Одначе, і фотознімок її в «Русскихъ Древностяхъ» (Толстой и Кондаковъ, вип. V, с. 161), і вилита механічна копія її, що переховується в Чернігівськім Державнім Музеї, має 0,070—0,071 м.

⁷ Сказано лише от що: «Гривна мѣдная съ изображеніями, надписью и двумя ушками (змѣвиль)».

1

2

3

4

1, 2—Золота так звана «Чернігівська гривна», знайдена поблизу Чернігова р. 1821. (Належить Держ. Ермітажу в Ленінграді).

3, 4—Змієвик, знайдений на хуторі П. О. Куліша «Ганниній Пустині». (Матронівці) коло р. 1895. (Належить Чернівецькому Держ. Музеєві).

(Знімки зменшено до $\frac{50}{71}$ у діаметрі).

Зроблено його, як зазначено вище, з мідяного стопу золотистої барви. Техніка виготовлення—виливання; коли змієвика було вийнято з форми, його оброблено різакom. Це ясно видно на волоссі архангела Михаїла, на волоссі жіночої голови і в обробленню голів гадюк, що її оточують на зворотнім боці змієвика, а також на штриховці літер написів.

Поверхню рельєфних частин типу та легенд вкрила тонка плівка блискучої темно-бронзової патини, через яку місцями просвічує жовтина міді. Де-не-де, зокрема на головах і тілах деяких гадюк, а також на бічних поверхнях рельєфів,—патина темніша і густіша, майже чорна, маючи помітний на око характер нерівного шару. Ясно виявляється нашарування патини на гурті та на вушках. По деяких місцях вона відстала плямами, і з-під неї визирає долішній тоненький шар (вірніш—плівка) темно-буравої барви. На вушках цей долішній шар набуває червоного відтінку, що такий властивий старій мідній патині.

Поверхня вдавлених частин змієвика—між літерами та окремими елементами виображень—покрита досить грубим шаром затверділих земляних останків, що трошки набралися зеленого окису міді; від цього земляний шар набув ледве помітного зеленого відтінку. Особливо компактний та високий цей земляний шар між літерами зовнішнього грецького напису на зворотнім боці змієвика [*ὁσσερα μελανι μελανομένῃ*]: він щільно заповнює всі порожні місця поміж літерами й почасти покриває й самі літери. Через це напис читати тяжко, а иноді доводиться його лише вгадувати (напр. частину легенди *οὐρίζησ κε*). На чільному боці цей шар, значно ясніший (барви ясного попелу), ніж на зворотнім боці, на якому (особливо в центрі та горішній половині) помітно зеленкуватий відтінок. Досить виразно зелений відтінок виступає в затверділій патині, у нижніх частин вухок, а також поміж ними та додатковими виступами—оздобами, що знаходяться по боках вухок. Де-не-де в землястім шарі, що заповнює дно рельєфу з образом Михаїла, через лупу видно якісь дуже тоненькі волокна, можливо рослинні; во всякому випадку це не тканина, бо волокна ці лежать без усякого ладу. Дуже цінною є ще та обставина, що над отвором одного вушка, а також у середині другого, збереглися напівзотлілі рештки шнурка чи стрічки, на якій висів змієвик: ясно видно будову грубої тканини в цих рештках і особливо в шматочку, що зберігся на бічній поверхні вушка.

Маючи таким чином явні сліди свого стародавнього походження, змієвик разом із тим позбавлений будь-яких ознак, що свідчили-б про виготовлення його в нові часи. Зокрема деякими рисами своїми він дуже різниться від виливаної нової копії з «Чернігівської золотої гривни»—змієвика, копії виготованої з жовтої міді, яка (копія) переховується в Чернігівському Музеї. Чільна сторона цієї копії—майже натуральної барви жовтої міді, лише трошки примерхлої. Заглиблення зворотного боку вкриті тоненькою темною плівкою, яка має очевидний штучний характер; її ніяк не можна взяти за

стару патину, таку характерну для гривни, що ми розглядаємо. На гурті (себ-то на обрізі) копії Чернігівської гривни ясно видко сліди від недавнього зчищення повздовжнього шва, що проходив на гурті в місці з'єднання 2-х половинок ливарної форми: шво було вигладжено якимось дряпним знаряддям (терпугом чи наждачним папером) і через те по гурту простяглися довгі тоненькі подряпані смужки. Гурт-же нашої гривни було вигладжено значно ретельніш, жадних подряпаних смужок на ній непомітно (наскільки його можна розглянути в місцях, де патина відстала й облупилася).

Далі, обидві поверхні копії Чернігівської гривни вкрито дрібними заглибленнями—слідами пухирців повітря, що виходило з металу під час процесу виливання; на нашій-же гривні їх майже не видко (хоч вони й повинні бути): їх закрито шаром патини.

Але, що особливо важно, так це те, що на нашій гривні ясно видко сліди оброблення її за допомогою граб-штихеля по виході її з ливарної форми (волосся на голові арх. Михаїла та на жіночій голові; на зворотному боці: морди-та-задні частини гадючих голів і літери легенд), тоді як на копії «Чернігівської гривни» такі-ж сліди видко лише як відбиток у виливанні того оброблення різакон, яке є на оригіналі гривни¹.

Сліди різака на розглянутій гривні мають інший вигляд, ніж сліди його на «Чернігівській гривні»,—важний доказ того, що перша гривна—не є копія Чернігівської золотої, бо оброблення її за допомогою різака цілком самостійне. Особливо відрізняються в обробленню граб-штихелем літери легенд на обох баках, а саме оброблення їх рівнобіжними рисками (що надає літерам такого вигляду, ніби їх зроблено з шнурків). На «Чернігівській гривні» ці риски виконано значно старанніш, густіш та рівніш, ніж на студійованій, та й кількість їх на кожній літері золотої гривни більша, ніж на літерах розглянутої. Для прикладу зазначу, що літера «γ» в другім слові *αγος* легенди *αγος, αγος, αγος...* і т. далі на Чернігівській золотій гривні має 9 рисочок, а на розглянутій—7; та-ж сама літера в 3-ім *αγος* у тій-же легенді—на золотій гривні 11 рисочок, на мідяній—8; «I» в тім-же слові на золотій гривні—4 рисочки, на мідяній—3 рисочки. Права риса в літері «A» в *οουραγος* на «Чернігівській гривні» складається з 8 рисочок, на нашій із 5. В легенді на зворотному боці «Господи помози рабу своєму» і т. д.—літера «Г» в першім слові на «Чернігівській гривні» складається з 13 рисочок, а на студійованій—із 10; друге «O» в слові «помози»—15 і 10 рисочок; «P» в слові «рабу»—15 і 11 рисочок, і так далі².

¹ Краї рівчачків, що їх залишив різак на поверхні нашої гривни, виразні та гострі; на копії-ж Чернігівської гривни вони м'які й згладжені, і на дні їх яноді видко сліди пухирців повітря, що виходили із металу під час виливання копії.

² Порівняти, наприклад, літери «O» в слові «своему», «I» та «A» в слові «Василій», «M» в слові «амин» та інші. Різниця в числі рисочок на літерах і в характері самого гравірування добре помітна, коли розглядати фотографії змівиків в лупу.

І разом з тим, поруч із безсумнівною ріжницею в обробленню літер, яке було зроблено після процесу виливання, контури відповідних літер на обох гривнах цілком однакові, як зовсім тотожні і виображення¹.

Сукупність наведених спостережень дозволяє зробити такі висновки:

1. Студійована гривна є оригінальна стародавня річ.

2. Вона йде з того-ж самого джерела, як і Чернігівська гривна, з одної і той-ж ливарної форми.

3. Вийшовши з форми, вона дістала ще особливе оброблення різком, не однакове з таким-же обробленням різком, яке дістала «Чернігівська гривна».

Отже обидві гривни—паралельні твори, що самостійно йдуть з одного і того-ж джерела, але одна одну не наслідують.

При таких умовах розглянута гривна цілковито відповідає тим прикметам, які мусять мати та, що знайдена в «Ганніній Пустині»; вона має повне право називатися «сестрою» «Чернігівської гривни», як назвав Куліш знайдену у нього на хуторі гривну.

З усіх ознак наша гривна і є таким чином та річ, що її було знайдено в садибі Куліша і яка спонукала його написати ту замітку, що ми її цитували вище, себ-то є другий екземляр «Чернігівської гривни».

Існування змієвиків цілковито однородних—це факт загальновідомий.

¹ Деяка ріжниця в деталях між нашою та Чернігівською гривнами, яка ніби-то спостерігається при порівнянню оригіналу першої з фотографією другої, як напр. більша широчина фігури й обличчя арх. Михаїла й жіночого обличчя на лівім боці «Чернігівської гривни» в порівнянню з нашою, пояснюється почасти «грою» фотографії (при бічнім освітленню гривни тінь від високого рельєфу згаданих деталей ніби-то поширила на фотографії самі фігури), почасти патиною, яка закрила бічні частини рельєфів на Ганнопустинській гривні, а через те вони здаються вужчими, ніж вони є в дійсності, тоді як на золотій гривні патини нема. На мідяній копії «Чернігівської гривни» ця ріжниця між згаданими виображеннями ледве помітна саме через другу причину. З другого боку, тотожність на обох гривнах таких безперечно випадкових явищ, як аномалії в бусівим колі, що облямовує фігуру арх. Михаїла (неправильний, неточний круг), той факт, що верхня частина лабара в руді арх. Михаїла на обох гривнах не є на одній лінії з нижньою частиною, точне відтворення всіх своєрідностей в абрисах літер—все це ясно свідчить про єдине джерело походження обох змієвиків. Про те не можна не зазначити такої досить таки істотної ріжниці в деталях обох гривен:

1. В слові *πλῆρις* в легенді *αἴγιος, αἴγιος, αἴγιος...* і т. д. першу літеру (Π) на «Чернігівській гривні» зроблено правильно, а на студійованій без лівої прямої лінії (в формі літери «Г», повернутої в другий бік).

2. На зворотнім боці «Чернігівської гривни» під горішньою парою гадючих голів і над нижньою парою таких-же голів є горбочок, подібний до зернятка; на студійованій гривні він є лише в нижній частині. Я гадаю, що брак цих елементів на нашій гривні—результат не зовсім успішного виливу її в спільний обом гривнам матриці: відповідні заглиблення в формі не було заповнено металом підчас процесу виливання і через те на відлитому екземплярі з'явилися рівні місця.

мий¹. Але тяжко було припустити, щоб і «Чернигівська гривна», яку було зроблено, здавалося-б, на окреме замовлення, про що можна було думати з огляду на коштовність її металу та тонку артистичну роботу, могла мати повторення. Проте одно повторення ми вже маємо. Можливо, що знайдуться й інші.

Студіюванню «Ганнопустинської гривни»—змівика й зазначенню її місця в історії побуту та мистецтва стародавньої Руси, в порівнянні з спорідненою їй «Чернигівською гривною», повинно бути присвячене, на мою думку, окреме дослідження; я-ж уважаю за потрібне звернути тут увагу на одну обставину.

Треба вважати за встановлене, що «Чернигівська гривна»—місцевої староруської, себ-то староруської роботи; інакше кажучи, форма її належить різаківі староруського майстра².

Але де її було зроблено?

Можна спробувати тепер відповісти на це питання.

«Чернигівську гривну» знайдено 1821 р. поблизу Чернигова. Другого змівика, що вийшов із тої-ж самої форми, знайдено також неподалеку від Чернигова, верстов за 60—65 на полудневий схід від нього. Такий збіг двох знахідок навряд чи можна вважати за випадковий: з більшою певністю можна гадати, що честь виготовлення форми такого надзвичайно-славного твору, як «Чернигівська гривна», належить Сіверщині і, як ближче зазначити місце, центру її—Чернигову.

Статтю цю було вже написано, коли молодий вчений, співробітник «Русского Музея» в Ленінграді, В. І. Лесючевський, що пише монографію про змівики, порівнявши «Ганнопустинську гривну», яку я показав йому, з копією «Чернигівської гривни», прийшов до висновку, що «Ганнопустинську гривну» хоч і дійсно зроблено в стародавні часи, але вилито її не з одної спільної матриці з «Чернигівською гривною», а із відбитка «Чернигівської гривни», якого було зроблено в землі (чи в глині). Як на доказ своєї думки В. І. Лесючевський посилався на те, що на «Ганнопустинській гривні»,—як йому здається,—виображення і легенди трошки вужчі, аніж на Чернигівській гривні.

Я не беруся заперечувати це твердження. Що-до фігури архангела Михаїла, то основне спостереження В. І. Лесючевського само по собі,

¹ Зазначу напр., що змівика, тотожного з екземпляром № 103 колишнього музею В. В. Тарновського (тепер у Черн. Держ. Музею), знайдено десь на півночі; видав його Голишов у «Владимирскихъ Губ. Вѣдомостяхъ», 1877 р., № 4. Авторів дих рядків належить мідяний змівик, знайдений 1923 р. біля Чернигова між селами Горбовом та Виблями, зовсім подібний до того, що був у Ю. Б. Іверсена в Петербурзі і якого видав гр. І. І. Толстой в вищезазначеному творі, с. 379 і табл. XV, мал. 2. Див. також інші приклади в праці гр. Толстого (там же, с. 380, № 7; 381, № 8; 383, № 17). Що були тотожні екземпляри—явище природне і зрозуміле: робити ливарну форму для того, щоб виготовити лише одного змівика, не мало-б ніякої радії.

² Див. «Русскія древности въ памятникахъ искусства, издаваемыя гр. Толстымъ и Н. Кондаковымъ», вип. V, СПб, 1897, ст. 162.

здається, вірне. Але чи впливає звідси, що ріжниця ця пояснюється саме тою причиною, яку вказав В. І. Лесючевський? Коли й так, то во всякім випадку відбиток, витиск в землі «Чернігівської гривни» було зроблено *до* оброблення її різакон, бо, як уже зазначено вище, це оброблення «Ганнопустинської гривни» цілковито своєрідне та оригінальне.

Отже «Ганнопустинська гривна» і в такім випадку все-ж таки *не* копія «Чернігівської гривни», хоч і близько звязана з цією гривною.

Аркадій Лященко.

БИЛИНА ПРО ІВАНА ГОСТИНОГО СИНА.

Київсько-чернігівське сказання про чудового коня.

Билина про Івана Гостиного сина в репертуарі російських «сказителів» тепер мало розповсюджена¹. Мотив змагання коня Івана з конем князя Володимира відомий лише в 14 варіантах: 1) Сборника Кирши Данилова (Спб., 1901, ст. 23—26), 2) П'єсень, собр. П. В. Кир'євскимъ (вип. III, М., 1861, ст. 1—4),—два уривки, записані в Новгородській губ., 3) П'єсень, собр. П. Н. Рыбниковымъ, вып. 2, М. 1909, т. I, ч. 97, ст. 486—491, переказ Андрія Іванова, 4) «Онежскихъ былинь» А. Ф. Гільфердинга, вид. 2, СПб., 1896, т. II, ч. 133, ст. 371—374, переказ В. Аксенова, 5) Гільфердинга, т. II, ч. 135, ст. 376—380, переказ С. К. Неклюдиної; наближається до варіанту А. Іванова в Рибнікова, 6) Гільфердинга, т. III, ч. 307, ст. 508—511, переказ Н. М. Швецова; в ньому героя билини звуть Іваном Годиновичем, 7) записи С. І. Гуляєва, в «Былинахъ старой и новой записи» Н. С. Тихонравова и В. Ф. Миллера, М., 1894, ч. 55, ст. 190—192, 8, 9, 10) записів Харламова, М. Є. Соколова, Богораза в «Былинахъ новой и недавней записи» подъ ред. В. Ф. Миллера, М., 1908, чч. 72, 90, 91, ст. 201—204, 253—256, 11) Н. Є. Ончукова в «Печорскихъ былинахъ», СПб., 1904, ч. 22, ст. 102—113, 12, 13, 14) в «Архангельскихъ былинахъ» А. Д. Григорьева, СПб., 1904, т. I, чч. 90 (126), 129 (165), 127 (163), ст. 394—402, 490—496, 486—489.

До опублікування «Печорскихъ былинь» Н. Є. Ончукова за найкращий переказ цього билинного сюжету про Івана Гостиного сина вважалося переказ, уміщений у збірці Кірші Данилова; але в ньому пропущено малюнок подорожі Івана, згідно з закладом з князем Володимиром, від Києва до Чернигова; кінець билини в збірці Кірші здавався тому не зовсім ясним. Варіант «Печорскихъ былинь» Ончукова поповнює цю прогалину. Взагалі-ж перекази «Печорскихъ былинь» і Кірші Данилова досить наближаються один до одного. Н. Є. Ончукову проспівав нашу билину Петро Радивонович Поздєєв—дід 65 років. Весь рід Поздєєвих співаки «старин» (билин); батько Петра був, кажуть, чудовим «сказителем» і від Родивона Поздєєва навчилися «старин» багато співаків. Маючи досить багатий репер-

¹ Порів. примітки О. В. Маркова в «Бѣломорскихъ Былинахъ», М., 1901, ст. 343, 474, 499.

туар, П. Р. Поздеев, як говорить Ончуков, «поетъ старины плоховато, гораздо хуже, чѣмъ другіе печорскіе сказители». Все діється в нього в Київі, за часів кн. Володимира, куди він зараховує і «старину» про Долгорукова з ключником; в усі «старини» уводить він одноманітні факти та цілі дії і, не пам'ятаючи досконалих виразів, що чув від старих, добавляє багато від себе, відбиваючи, особливо в розмовах, «строй современной въ Устьцыльмѣ рѣчи». Разом з тим збирач підкреслює «виключну пам'ять» Поздеева¹.

Переказ билини про Івана Гостиного сина, що співав П. Р. Поздеев Н. Є. Ончукову, належить до кращих в його репертуарі і, як можна бачити з порівняння з варіантом Кірші Данилова, не має тих негативних ознак, якими відзначаються деякі з його «старин».

Дія в билині в Кірші починається із звичайного бенкету в Київі в князя Володимира. Коли бенкет був у стані півбенкету, «Владимир князь распотешился, по светлой грядне похаживает, таковы слова поговариваетъ: гой еси, князи и бояра, и все русския могучия богатыри! ест ли в Кіеве таковъ человекъ, хтобъ похвалился на триста жеребцов и на три жеребца похваленія: сив жеребец да кологривъ жеребецъ и которой полонен воронко въ Большой Орде, полонил Илья Муромецъ сынъ Ивановичъ, какъ у молода Тугарина Змеевича,—ис Кіева бежать до Чернигова два девяноста то мерных верст промеж обедней и заутреней» (Кірша Данилов).

У переказі Поздеева про Івана Гостиновича підчас бенкету кн. Володимира викликає до змагання.

- 20) Кабы битце со мной нонь ё великъ закладъ,
А не во сти рублей, да не во тысяци,
Ё своей молодецкой буйной головѣ.
- 25) Кабы съѣздить отъ города отъ Кіева,
До того нынде до города Чернигова,
Ище съѣздить бы нонь да кабы взадъ впередъ,
Межъ ённою межъ обѣдней межъ заутренней;
Кабы места-де тут да нонь не много-же,
- 30) Ище три девяноста ровно мѣрныхъ вѣрствъ
(Ончуков, Печор. был., ст. 102).

І в Кірші, і в Поздеева один богатыр ховається за другого; наприкінці виступає Іван Гостиний син, який приймає умови закладу князя.

«За Князя Владимира держат поруки крепкия все тут князи и бояра, тута де гости корабельщики, заклад они за князя кладут на сто тысячей, а нехто де тут за Ивана поруки не держит; пригодился тут владыка Черниговской, а и он та за Ивана поруку держит» (Кірша Данилов).

- 51) Каби князь от кладѣтъ да ноньде сто рублей,
Он де сто рублей кладѣтъ отъ ся, со тысяцей,
Как ударились они тут о великъ закладъ
О Иване поручились руськи богатыри,
- 55) О князи-то поручилисе бояра всё.
(Ончуков).

¹ «Печорскія былины», 1904, ст. 77—78.

В обох переказах Іван іде на стайню «ко своєму доброму коню к бурочку косматому троєлеточку, падаєть ему вь правое копитечко, плачеть Иванъ, что река течеть» (Кірша Данилов).

- 63) Он заходит ко коню да на конюшенъ дворъ,
Он де падаєть коню-то во праву ногу,
65) Ише самъ тутъ говорить онъ таково слово:
«Ужъ ты малинькой, мой бурушко, косматинькой!»

Кінь заспокоює свого господаря. У Поздєєва він дає пораду Іванові просити в князя відстрочки на три дні, на трое суток, а в цей час особливим способом його доглянути й підготувати (стихи 83—95).

Те-ж саме й у Кірші: «только меня води по 3 зори, медвяною ситою пои и сорочинским зерном корми».

Далі в Кірші, очевидно, пропущено малюнок подорожи Івана Гостиноного сина з Київa до Чернигова, але прогалину цю заповнює переказ «Печорскихъ былинъ».

По трьох днях підготівлі Іван виряджає коня, а сам іде до церкви.

- 130) Он заходить тогда во Божу черковь,
Собралися попы, отды духовные,
Как служатъ хотятъ заутреню воскресеньскую.

Заутрення почалася, як оповідає билина, з тої хвилі, як виїхав з Київa Іван.

Змалювання від'їзду Івана з Київa до Чернигова нагадує аналогічне змалювання від'їзду Дюка Степановича з Індії, Іллі Муромця та інших богатирів у чисте поле:

- 135) Ож как видели молодца какъ на коня скочилъ,
На коня-де скочилъ, какъ вь стремена ступилъ,
Ужъ не видѣли поѣздки молодецькой,
Э тяжелой е побезки лошадиной,
Только винно тамъ вь поле курева стоитъ,
140) Курева там стоитъ да дым столбомъ валитъ;
Его скадет-ле конь, да право доброй конь,
Онъ де с горы-де-бы скадетъ ноньде на гору,
Он с укатистой-де скадетъ на увалисту,
Он де горы-де, удопы между ногъ береть,
145) По поднебесью летитъ, какъ ясенъ соколъ;
Приежжает ко городу Чернигову.
Приежжаетъ де ѣнъ да ко божьей черквы,
Он соскакивал де скоро со добра коня,
Какъ не вяжетъ коня, да не приказывать,
150) Он заскакивалъ де скоро во божью черковь,
Как служатъ попы, отды духовные,
Они служатъ-де заутреню воскресеньскую,
Онъ де Богу-то, Иван, да онъ не молитъсе.
Он проходит къ попамъ, отдамъ духовнымъ,
155) Говоритъ тутъ Иванъ да таково слово:
«Уж вы ой еси попы, отды духовные!
Вы пишите мне ерыкъ, да скору грамоту».
И на то его попы скоро не ослышелись,
Написали ему ерыкъ, да скору грамоту.
160) И оттуль-де Иван скоро поворот даєть.

Так само швидко повертає Іван до Київа.

- 176) Онъ заходить тутъ бы скоро во божью церковь,
Тутъ ставають-де попы, отцы духовные,
Какъ служить хотятъ обенню воскресеньскую,
Тутъ Иванъ простоялъ нонь у обелни-же,
180) У обенни простоялъ у воскресеньской;
Отслужили тутъ попы, отцы духовные
А-бы тутъ они обенню воскресеньскую.

Так скінчив своє змагання Іван Гостиний син, скінчив удаю, і тому вимагає від князя заклад:

«Ты уже сто рублей мне дай ноньще с тысяцѣй».

Але князеві удача Івана «за великую досаду показалаась». І він пропонує Іванові нове змагання, що полягає в боротьбі 300 князівських жеребців з «бурушкою» Івановим. Останній засумував, але «бурушка» заспокоює його й перемагає 300 князівських жеребців. Далі йде нове змагання 30 жеребців князя з Івановим конем, який знову виходить переможцем. Кінь Івана Гостиного сина і на цей раз певен в своїй перемозі. І дійсно, «когда бурой-от-ле конь за осержантьсе»,

- 345) Он как бѣтъ ле правой ногой сыру землю,
Подрожала-де тутъ матушка сыра земля,
Кабы в поли опять дубѣ роспаталисѣ,
И вершинами-то вмѣсто соплеталисѣ,
Какъ въ озѣрах вода да сколыбаласѣ,
350) Каби кони-то эти острашилисѣ,
Полонѣно-ѣтъ—конь в полонъ убѣждалъ
Синѣгриваго коня бралъ за хребетъничу,
Он бросал его о матушку сыру землю,
Да-бы тутъ же коню конечъ случилсѣ-же;
355) А назван-от ему братъ да ноньще бурушко
Покорилсѣ он брату ноньще меньшому¹.

Не дивлячись і на цю перемогу Іванового коня, князь хоче ще нового герця.

Посмотрѣтъ мнѣ-ка его надо в чистом поли,
А не можно-ле поймать его въ чистом поли.

Кінь не злякався й цього іспиту, він радить Іванові:

- 400) Уж ты ой еси Иванъ да сынъ Гостиновичъ!
Ты приди же нонь какъ тутъ во чисто полѣ,
Ты надѣнь на себя да шубу кунью;
Кабы где миня имати стануть въ чистомъ поли,
Кабы много аркановъ тамъ е шелковыхъ.
405) А возьмутъ меня вокруг да доброго коня,
Я увижу тогда тебя, Иван Гостиновичъ,
Мимо ты я побѣжу да ноньще доброй конь,
Затени изъ рукава свою руку правую.

¹ Порів Гільф., ч. 135. У богатирів коні—рідні брати зустрічаються й у німецькому епосі, напр., в Тидрексазі, див. Ор. Миллер, «Ілья Муромецъ», ст. 77—78.

- 410) Я схвацю-де у тебе да ноньде правой рукавъ,
Оторву-де у тя, у шубы куньеей,
И тогда-же какъ князь да устрашитце-же:
«И какой-же экой у него доброй конь?
Онъ не знаетъ де своего хозяина,
415) Онъ какъ оторвалъ у шубы рукавъ правой-же».

Все сталося так, як сказав Іванів кінь; тоді князь справді перелякався:

- 433) «Какъ какой же у его экой право доброй конь!
Онъ не знаетъ-де своего-де хозяина,
435) Онъ едва-ле не убилъ ноньде хозяина,
Ужъ пойдемте-же народъ, да вся камисея,
Онъ какъ можоть-ле насъ да всѣхъ убить этта».
— (Ончуков, «Печор. былины»).

Тільки після цього останнього змагання князь виплатив Іванові Гостиному синові умовлений заклад.

Кінець билини в Кірші Данильова стає зрозумілішим після ознайомлення з переказом Поздєєва¹. Кінь у Кірші радить Іванові: «не седлай ты меня, Иван, добра коня, только берись за шелковъ поводокъ, поведешъ по двору княженецкому, взденъ на себя шубу соболиную, да котра шуба в три тысячи, пуговки в пять тысячей; поведешъ по двору княженецкому, а стану де я, бурка, передомъ ходить, копытами за шубу посапывати и по черному соболю выхватывати, на все стороны побрасывати, князи, бояра подивуютца, и ты будешь живъ², шубу наживешъ, а не будешъ живъ, будто нашивал». Иван зробив згідно з порадою коня. У той час, як на герці конів «князи и бояра дивуютца, купецкіе люди засмотрелися, зрявкаетъ бурко по туриному, онъ шипъ пустилъ по зменному, триста жеребцовъ испужалися, с княженецкова двора разбежались, сивъ жеребецъ две ноги изломилъ, кологривъ жеребецъ тотъ и голову сломилъ, полонян воронок в Золоту Орду бежить... А князи та и бояра испужались, все тутъ люди купецкия акарачъ оне по двору наползались. А Владимир князь со княгинею печалень сталъ... Кричитъ самъ въ окошечко косящатое: «Гой еси ты, Иванъ Гостиной сынъ! Уведи ты уродья со двора долой; просты поруки крепкия, записи все изодранные». Втапоры

¹ В. В. Стасов зауважує, що «підчас змагання кінь Івана Гостиного почав хапати свого хазяїна зубами за кожуха й виривати відтінь по чорному соболю», що це є якась чудернацька деталь, зовсім не до речі, бо невідомо, що вона означає. Будучи прихильником думки про вплив на наші билини східніх сказань, В. В. Стасов намагається і тут знайти пояснення в епосі сибірських тубільців. Він каже, що ця деталь «безумовно, не що інше, як перекручення цілком природного й зрозумілого мотиву сибірської пісні, яка полягає в тім, що кінь Аранджула зубами схопив коня свого супротивника, перекусив йому жилу на потилиці, і той від того здох» («Присхождение русских былинъ» в «Собр. сочинений В. Стасова», т. III, СПб., 1894, ст. 1037). Таке пояснення Стасова не відповідає текстові билини. Взагалі, увесь III розділ його праці про походження російських билин, присвячений розглядові билини про Івана Гостиного сина, має в собі зовсім неперекональні порівняння її із східніми сказаннями.

² Іван закладає свою буйну голову.

владыка Черниговской у великова князя на почестномъ пиру велелъ захватить три корабля на быстромъ Непру, велелъ похватить корабли с теми товары заморскими, а князи же и бояра отъ насъ не уйдутъ».

Дослідники билини (Ор. Ф. Міллер і В. Ф. Міллер) розуміють останню пропозицію князя так, ніби князь оголошує заклад з обох боків за скасований, тоб-то намагається відмовитися від обов'язку, що взяв на себе через заклад, але на користь Іванові вживає заходів його поручник, «владыка Черниговський»¹. З тексту билини почувається, що Іван і його поручник, «владыка Черниговський» є люди приїжджі до Київa; цим билина поріднюється з билиною про Дюка Степановича, в якій поручником за Дюка часто буває владыка Черниговський, його хрещений батько.

Інші варіанти подають деякі деталі, і на них ми вважаємо за потрібне спинитись. В переказі Андрія Іванова (чи Андрія Івановича Соколова) в збірці Рибнікова пропозицію змагання робить не князь, а Іван Гостиний син.

На цю пропозицію

- 41) Говорить Владимир стольно-киевскій:
«Во хмелю дѣтина порасхвастался:
Не на комъ тебе будетъ повиехати,
По широкому роздолью разгуливать».
- 45) Душка Иван Гостиный сынъ
Говорить ему таково слово:
«Ай же ты Владимир, князь стольно-киевскій!
Станемъ мы битъ въ великъ закладъ:
Ты заложу казны своей сорокъ тысячей,
А я заложу свою буйну голову».

(Рыбн., т. I, ч. 97, ст. 488).

Коли світанком кінь Іванів був готовий до змагання, Іван каже князеві:

- 110) Ты Владимир, князь Стольно-Кіевскій!
Не время ли намъ будетъ поехать
Къ этому городу Чернигову?

Князь наказує, з числа 300, 30, 3 жеребців вибрати для герцю

Маленького полонена воронка,
На него надежда великая.

Але сталося так, що коли

- 125) ...душки Ивана Гостинного
Скрычал конь по звѣриному
И засвистал по звѣиному,
Что триста жеребдов все мертвые лежатъ,
А тридцать жеребдов ископытились.
- 130) А сивогривый, колотривый
И маленький полоненый воронко
Голову залачилъ и хвостъ заломилъ,

¹ В. Миллеръ, «Очерки русской народной словесности. Былины», М., 1897, ст. 235.

Черезь Пущай рѣку скочил и въ чисто поле ушелъ,
Тут не на комъ князю повыехать.

Заплативши Іванові сорок тисяч закладу, князь просить подарувати йому воронка. Іван дає згоду.

Але кінь так поводить ся на князівській стайні, що наймити не дадуть йому ради.

- Пшени не їсть и меда не пьетъ,
Скричал он по звериному,
И засвистал онъ по змѣиному,
Что триста жеребцовъ все мертвые лежат, —
170) И прибилъ онъ всѣх жеребчиковъ.
Владимиръ стольно-Кіевскій
Сказалъ душки Ивану Гостиному:
Что не надобенъ мнѣ твой добрый конь,
Мнѣ не надобен, поѣзжай домой!

(Рибн., т. I, ст. 491).

До цього варіанту наближається переказ С. К. Неклюдиної (Гільф., т. II, ч. 135); в ньому збереглася та-ж сама цікава риса:

- Маленькій полонений воронко
110) Голову залядцилъ, хвостъ заломилъ,
Через Пущай рѣку скочилъ
В чисто поле ушолъ

(Гіл., т. II, ч. 135, ст. 380).

Змагання відбувалося біля Пущай річки (Почайни), як і в деяких переказах билини про Дюка Степановича.

В переказі В. Аксенова ініціатива змагання належить князеві.

В описі зброї Івана залишився опис старовинного військового убрання.

- 57) Стал онъ латиться, булатиться,
Булатиться, кольчужиться.
Надѣвалъ онъ шапочку соболью
Пушисту и ушисту,
Ушисту и завѣсисту.
65) Спереди съ подъ шапки глазъ не видать,
А сзади съ подъ шапки шеи бѣлой.

(Гіл., т. II, ч. 133, ст. 373).

Успіх у змаганні знов на боці Іванового коня.

- А тут князи бояра тутъ вси мертвы лежатъ,
А Владимир князь ходит раскаракою,
100) Соболиной шубой укрывается,
А самъ говоритъ таково слово:
«Ай же ты, Иванушко Гостиний сынъ!
Веди-тко своего косматушка бурушка с моего двора,
Чортъ съ тобою и съ твоимъ конем».
105) Только тои они и ѣздили

(Там-таки, ст. 374).

В переказі С. І. Гуляєва, що записаний в Барнаульській окрузі на Сибіру, ініціатива змагання належить князеві (Русскія былины старой и новой записи, М., 1894, ч. 55, ст. 190), так само й у варіанті Н. М. Швецова (Гіл., т. III, ч. 307, ст. 508).

Обидва ці варіанти спочатку гарні; вони наближаються до переказів Кірші й печорської билини, але кінець їх неповний і зм'ятий.

Переказ Швецова цікавий тим, що герой його зветься Іваном Годино-вичем, а замість князя Володимира князь Іван Васильович. Поручниками за Івана у Швецова є «двѣ голи двѣ кабацкіє». Билина кінчається так:

- Получилъ вѣдь онъ Иванъ и золоту казну,
Заполъ онъ въ канторы питейные,
110) Откупилъ двѣ бочки зелена вина.
«Гой вы есть мои поручители!
Пейте зелено вино безденежно».
Садилъ Иванъ на добра коня,
Поехалъ къ родитель свой матушкѣ,
115) Да сталъ онъ вѣдь жить бытъ да вѣкъ коротать,
Отныне живетъ да и до вѣку.
(Гіл., т. III; ч. 307, ст. 511).

В двох уривках билини про Івана Гостиного сина, що їх записав П. В. Кіреєвський у Новгородській губ., «Ванюшка Гостиный сын похваляется»:

- Есть у меня да еще бурушка,
25) Есть у меня да каурушка,
Трехъ годковъ жеребешучка:
Маленькій, косматенькій.
Глазочки, какъ яблочки,
Копыточки по рѣшеточку,
30) Гривушка семи саженьков,
Хвостичекъ и семидесяти.

(Пѣсни собр. П. В. Кирѣевскимъ, вип. III, М., 1861, чч. 1, 2, ст. 1—4).

В рр. 1899—1900 Харламів записав від козака Ф. М. Мартинова і від другого співака на хуторі Кринськім, Усть-Бістрянської ста-ниці «Былину объ Иванѣ Гординовичѣ». У ній у славетному Києві на бенкеті розхвастався своїми кіньми князь Володимир, з ним на зма-гання стає Ванюша Гординович.

- 35) Не объ сто то рублей
Не объ тысячу,
Объ своих то о буйнихъ
О головушкахъ.

В цій зім'ятій билині можна зрозуміти деякі місця, лише порів-нявши їх з відомими вже раніш варіантами.

Так, у ній цілком несповідано

- Ванинъ конь заигралъ
На нем шубу разорвалъ,
60) Я поболее поживу,
Себе шубу наживу,
А такова коня

Мнѣ во вѣкъ не нажить.

(Былины нов. зап. ч. 72, ст. 202—203, передруковано з «Этнограф. Обзор.», 1902, ч. 2).

Билинний розмір тут зруйнований, а замість нього з'являється розмір сучасного вірша¹.

¹ Порівн. Вс. Миллеръ, «Казацкія эпическія пѣсни XVI—XVII вв.» в Журн. Мин. Нар. Просв., 1914, № 6, ст. 187—188.

Кодимський варіант (Якутської області), що його записав В. Г. Богораз, добре зберіг початок билини: бенкет у князя Володимира, його поклик битися об заклад,

Чтобы сбѣгать отъ Кіева до Чернигова
Два девяноста умѣрныхъ верстъ

25) Между заутреней и обѣднею.

Замість Івана Гостиного сина встає тут Іван Кулаков:

Я съ тобой бьюсь о великъ закладъ
Не о двести рублей, не о тысячу,
О своей я о буйной головушкѣ,
О твоей о любимой племянницѣ...

Другу половину билини переказується тут дуже скорочено й поплутано (Был. нов. зап., ч. 91, ст. 254—256, передрук з «Изв. отд. р. яз. и слов. Имп. Ак. Н.», т. V, кн. I).

Варіант, що його записав М. Є. Соколов у Саратовській губ., являє собою напівзруйнований що-до розміру вірш-билину. В ній говориться про змагання від Київ до «Чорнихъ городовъ» (замість Чернигова):

Промежду обѣдни и заутрени

20) Да ни мало да ни много

Три девяноста мерныхъ верстъ.

(Был. нов. зап., ч. 90, ст. 253—254).

Варіанти, що їх записав А. Д. Григор'єв, не зберегли імені Івана Гостиного сина. Так, у переказі А. Д. Невзорова на поклик князя виступає «детинушка удалая» без назви.

В цій билині всього 97 стихів, кінця співак не пам'ятає¹.

Переказові В. В. Кобиліна збирач дав заголовок «Состязаніє молодца конями съ кн. Владимиромъ и бой его съ чудищемъ поганымъ»². Його засвоїла зі слів Кобиліна Н. В. Лісіцина³. Героєм билини є «дѣтинушка удаленькій» без назви. Змагання коней змальовано коротко; коні князя зазнали поразки.

Друга частина билини приєднана до першої цілком механічно; в ній «дѣтинушкѣ» приписано відомий епізод боротьби «Алеши Поповича» чи «Ильи Муромца» з «Идолищемъ поганымъ».

В. Ф. Міллер, що присвятив билинам про Івана Гостиного сина окрему студію, прийшов (у 1896 р.) до таких висновків:

«При перечисленіи трехъ похваленныхъ жеребцовъ князя Владимира упоминается, какъ лучший воронко, отнятый Ильей Муромцемъ у Тугарина Змѣевича въ Большой Орді. Это любопытное указаніе на извѣстность слагателю одного изъ вариантовъ той старинной билины, которая дошла до насъ въ записяхъ XVII и XVIII вѣковъ и рассказываетъ о поѣздкѣ русскихъ богатырей съ Ильей Муромцемъ

¹ Арханг. билины, т. I, ч. 129 (165), ст. 486—489.

² Там-же, ч. 127 (163), ст. 490—496.

³ Там-же, ч. 90 (126), ст. 394—402.

во главѣ въ Царьградѣ, гдѣ Илья беретъ въ плѣнъ Тугарина и отбираетъ у него коня.

«Введеніе годей кабацкихъ должно быть отнесено на счетъ работы старинныхъ веселыхъ людей—скомороховъ, внесшихъ въ изобиліи кабацкій и гривуазный элементъ въ нашъ былевой эпосъ».

Слідом за О. Н. Веселовським, В. Ф. Міллер гадає, що деталь варіанту А. Іванова (в Рибнікова) про те, що Іван подарував князеві свого «бурушку», є запізняя, і що в основній редакції билини, згідно з усіма іншими варіантами, справа кінчилась негайним виїздом Івана Гостиного сина з Київa, тільки-но він виграв заклад.

Визнання за героя билини Гостиного сина, наявність у ній купецького елементу (купивъ Іваном коня, купецька похвальба багатством, складання писаної умови з князем), згадування корабельщиків на бенкеті у Володимира, роля владики чернігівського, що своїм авторитетом найбільше підходить до авторитету єпископа новгородського, все це potwierджує, на думку В. Ф. Міллера, новгородське походження билини про Івана Гостиного сина. Складання билини зараховує він до XV чи XVI віку. Дослідник вважає, що в ній не можна бачити того, що гадає О. Н. Веселовський, а саме: глухого, неясного відгуку якогось південно-руського оповідання, що в свою чергу є переробкою з візантійського прототипу¹.

Визнаючи деякий новгородський кольорит у билині, що неминуче мало статися з нею при її існуванні в межах Новгородської землі й новгородських колоній, ми однак не можемо погодитися із загальним висновком В. Ф. Міллера, що билину про Івана Гостиного сина складено було в Новгородській землі. Та й сам В. Ф. Міллер, до деякої міри, виявляє потім нахил внести поправки до цього висновку.

О. В. Марков зазначив, що «мифнію о новгородскомъ происхожденіи былины о чудесномъ конѣ Ивана Гостинаго сына противорѣчатъ двѣ замѣтки В. Ф. Міллера, изъ которыхъ одна была напечатана въ 1892, а другая 1908 году». В першій з цих нотаток автор, зазначивши, що акад. Веселовський в одній з «мелкихъ замѣтокъ къ былинамъ» привів у зв'язок з билиною оповідання Петрея про дивного коня Володимира Мономаха, каже: «Акад. А. Н. Веселовскій, какъ миѣ кажется, основательно полагаетъ, что разсказъ Петрея могъ имѣть въ основѣ былевые данныя о чудесномъ конѣ, упоминаемомъ при дворѣ былиннаго Владиміра, объ этомъ бурушкѣ Ивана Гостинаго». У другій нотатці В. Ф. Міллер наводить цілком усю «старину», що чув Петрей, і зауважує: «Миѣ кажется, что былинная традиція находится въ связи съ преданіемъ, ходившимъ въ московскія времена въ XVI и XVII вв., о конѣ Владиміра Мономаха... Описаніе коня Владиміра Мономаха даетъ матеріалъ для изображенія повадки коня Ивана Гостинаго... Преданіе, связанное съ Владиміромъ Мономахомъ, въ этомъ случаѣ, какъ въ былинѣ о Ставрѣ, было перенесено эпосомъ на былиннаго князя Владиміра».

¹ В. Міллер, *op. cit.*, гл. X.

Ще конкретнішу думку про не-новгородське походження билини висловлено в одній з найостанніших статтів В. Ф. Міллера: «Въ другомъ изслѣдованіи я,—каже він,—стараюсь уяснить, что въ первомъ сюжетѣ (въ сюжетѣ билины объ Иванѣ) князь Владиміръ, любитель коней и скачекъ, сохранилъ черты историческаго Владиміра Мономаха, и что предполагавшееся въ билинѣ состязаніе между конями Владиміра и конемъ Івана Гостиного въ скачкѣ между Києвомъ и Черниговомъ, при чемъ состязавшіеся должны проскакать это разстояніе «промежъ обѣдней и заутренней», живо напминаетъ быстроту переѣздовъ кн. Владиміра Мономаха изъ Чернигова въ Кіевъ, о которой онъ съ нѣкотою похвалой говорить дѣтямъ въ своемъ поученіи. «Мнѣ неизвѣстно, было-ли написано Вс. Федоровичемъ упоминаемое здѣсь «ислѣдованіе».

«Такимъ образомъ,—закінчує О. В. Марков свої нотатки,—слѣдуетъ принять новгородскую теорію, проведенную въ первомъ томѣ «Очерковъ» Міллера, съ извѣстными ограниченіями»¹.

У дальшому Міллер відступив зовсімъ від попередніх своїх висновків, схиляючись до думки про південно-руську основу нашої билини. В одній з останніх своїх праць «Къ билинамъ объ Ильѣ Муромцѣ и Соловьѣ Розбойникѣ» В. Ф. Міллер знов спиняється на билині про Івана Гостиного сина й зараховує її складання вже не до XV—XVI вв., а до XII віку, до Південної Русі й до кн. Володиміра Мономаха. Зазначаючи нікчемну ролю князя в билині про Іллю Муромця, він одначе не бачить у цім перешкод до припущення, що й у цій билині Володимир покриває собою Володиміра Мономаха. «Вѣдь не лучшую роль играетъ Владиміръ въ билинахъ о Ставрѣ, объ Иванѣ Гостиномъ, о Дюкѣ, о Козаринѣ, въ которыхъ, по нѣкоторымъ признакамъ, его историческимъ субстратомъ можно признать Владиміра Мономаха... Думаю, что еще въ южно-рускомъ періодѣ первый послѣ Кіева богатый и культурный городъ Черниговъ входилъ въ оборотъ историко-эпическихъ пѣсенъ XI и особенно XII вѣка, въ періодъ ожесточенной борьбы Южной Русі съ Половцами. Въ эти же или близкія къ нимъ времена отложился нѣкоторыми чертами своими на эпическомъ старомъ Владиміръ Черниговскій и затѣмъ Кіевскій князь Владиміръ Мономахъ, самый извѣстный энергическій дѣятель въ борьбѣ съ Половцами»...

З таких рис дослідник особливо висуває любов князя до коней, спільну билинам про Іллю Муромця й про Івана Гостиного сина. Це наближення дає навіть підставу В. Ф. Міллерові і прототип билини про Іллю Муромця зарахувати до XII чи до початку XIII в.²

¹ А. В. Марковъ, «Обзор трудовъ В. Ф. Міллера по народной словесности» в Изв. Отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1914, т. XIX, кн. 2, ст. 145—146 (окр. відбитка ст. 26—27).

² Изв. Отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1912, т. XVII, кн. 4, ст. 205—207. В. С. Іконников схиляється також до думки зарахувати нашу билину не до Новгорода, а до Київa («Опытъ рус. исторіографіи», т. II, стор. 138).

Дійсно, порівняння билини про Івана Гостиного сина з побутовою історією Південної Русі дозволяє краще з'ясувати її деталі. Ми гадаємо тільки, що на ній відбилися риси не тільки Володимира Мономаха (що був князем і чернігівським і київським), але й інших князів, особливо його онука Ізяслава Мстиславовича, що наближався до діда ще за життя його. Так, р. 1148 Новгородці казали Ізяславу: «ты князь нашъ, ты нашъ Володимиръ, ты нашъ Мстиславъ» (Іпат. літ., 1872, с. 259). Розглядаючи билини про Дюка Степановича, ми вже зазначили, що Іван Гостиний син є в руській билинній епосі наче alter ego Дюка. Їх зближує й спільний мотив кінного змагання (хоч і ріжного що-до сюжету), і деякі деталі. І Дюк, і Іван, обидва—молоді люди. Вже одна назва останнього «Гостиний син» вказує на це: він не самостійний і не цілком правосильний «гость», а лише «гостиний сынъ». Обидва герої—епічні сини удовиць, тоб-то залишилися без батьків. І Дюк, і Іван люди, що приїздили до Київa. Обидва вони мають нахил до вина й до похвальби. Приймавши герць, обидва вони почувають себе безсильними, примушені плакати перед своїми кіньми й просити в них допомоги. Обоє їх коні підтримують, чудом допомагають. Змагання сталося на Пучай річці (варіанти Іванова й Неклюдової). У обох героїв поручником був владика чернігівський. Наприкінці й Дюк і Іван перемагають. Все це приводить до думки, що в билині про Івана Гостиного сина ми маємо один з відгуків сказань про ті кінні змагання Угрів у Києві р. 1151, що за них ми говорили в досліді про билину про Дюка Степановича¹.

Ось що говорить Київський літопис про ці змагання: «Ізяславъ же отъ святоѣ Софьи поѣха, и съ братьєю, на Ярославль дворъ, и Угры позва съ собою на обѣдъ и Кияны, и ту обѣдавъ съ ними на величемъ дворѣ Ярославли, и пребыша у велицѣхъ весельи; тогда же Угре на фарехъ и на скокахъ играхуть, на Ярославли дворѣ, многое множество. Кияне же дивяхутся Угромъ множеству, и кметства ихъ, и комонемъ ихъ». Очевидно, в змаганнях брав участь не тільки угорський королевич Степан (дюк Степан, що в билинах перетворився на Дюка Степановича), але й інші Угри, одним з представників яких є Іван Гостиний син, що прізвисько це дістав уже на півночі, в Новгороді, торговельному центрі північної Русі.

Нашу думку про те, кого найскорше слід розуміти під владикою чернігівським, ми висловили в етюді про Дюка Степановича². Там-таки ми зазначили, що в билині про Дюка на змалюванні епічного князя Володимира відбилися не стільки відгомони сказань про Володимира святого, скільки сказання про Володимира Мономаха, а також, що Ізяслава II Мстиславовича, що привів р. 1151 Угрів до Київa, ще за часів життя свого прирівнював народ до діда—до Володимира Мономаха. З великою певністю можна гадати, що вже в XII віці на Русі

¹ В статті «Былина о Дюке Степановиче» (Изв. Отд. русск. яз. и слов. Акад. Наук СССР, 1925, т. XXX).

² Див. Изв. Отд. русск. яз. и слов. Акад. Наук СССР, 1925, т. XXX.

виробилося прислів'я за-для зазначення швидкого переїзду з Київa до Чернигова, з вказівкою на церковні служби. Та й справді, билинний князь Володимир пропонує всім хто бажає герць із ним в кінному перегоні від Київa до Чернигова «промежь обѣдней и заутреней». Історичний Володимир Мономах у своїм «Поученні» згадує про свої швидкі переїзди з Чернигова до Київa: «А изъ Чернигова до Кыева нестишь ѣздихъ ко отцю, днемъ есмъ переѣздилъ до вечерни»¹. В билині відбився цей старовинний вираз-прислів'я.

В другому місці свого «Поучения» Володимир Мономах каже: «А се въ Черниговѣ дѣяль есмъ: конь дикихъ своими рукама связалъ есмъ въ путахъ 10 и 20 живыхъ конь, и кромѣ того же по Роси ѣзда ималъ есмъ своими рукама тѣ же кони дикиѣ... И с коня много падахъ» (Лавр. літопис, 242).

Південно-руські князі піклувалися про розвиток конярства й утримували великі кінські заводи у своїх звіринцях, куди попадали й зловлені підчас полювання дикі коні.

З часу заколотів 6654 р. військо Ізяслава Мстиславовича і його союзників «заграбиша Игорева и Святославле стада въ лѣсѣ по Рахни: кобыль стадныхъ 3.000, а конь 1.000» (Іпат. літопис, стор. 236). Коней князі давньої Русі любили, дивились на них, як на друзів і товаришів підчас походів і боїв.

Князя Андрія Юр'євича р. 6657 під Лудьком кінь виніс з бою й тим уратував його від смерті; за це князь ушанував його похороном. «Конь же его, явленъ велми, унесъ господина своего, умре; князь же Андрей жалюя комоньства его, повелѣ и погresti надъ Стыремъ» (Іпат. літопис, стор. 272—273). В цьому літописному повідомленні можна відзначити особливе слово «комоньство» для зазначення відважності й мужності коня. Галицько-волинський літопис не раз наводить вказівки на князівських коней. Напр., «Мъстислав же великую похвалу створи Данилови и дары ему дастъ великыи и конь свой борзый сивый» (Іпат. літопис, 1213 р., стор. 491). «Тогда же (підчас облоги Чарторийська) и конь Даниловъ застрѣленъ бысть с города» (Іпат. літопис, 1227 р., стор. 502).

Розмова верховня з таким конем-другом, особливо перед важливим для обох виступом на герць, являлась завжди, являється й тепер зрозумілим побутовим явищем. Тому нас не повинна дивувати створена уявленням складача билини розмова Івана Гостиного сина чи

¹ «Лѣтопись по Лаврент. списку». Изд. Археогр. Ком., СПб., 1897, ст. 241. Порів. А. А. Потебня «Обзоръ поэтическ. мотивовъ колядокъ и щедривокъ» в Рус. Филол. Вѣстникѣ, 1886, т. XVI, ст. 179—181 (в окрем. вид. Варш., 1887, ст. 694—696). Багато цитат з літописів і билин, що свідчать про зазначення часу по церковних службах, наведено в книзі І. М. Івакіна, «Князь Владимиръ Мономахъ и его поученіе», М. 1901, ст. 266—267. У «Словѣ о Полку Игоревѣ» вживається іншої вказівки: Всеслав, князь Полодський—«въ ночь влѣкъмъ рыскаше: изъ Кыева дорыскаше до куръ Тьмоторокани». Кінь допомагає багатиреві підчас небезпеки не лише в російським епосі,—те-ж саме ми зустрічаємо, напр., у Тідрексазі (Ор. Миллеръ, «Илья Муромецъ», СПб., 1870, стор. 81).

Дюка Степановича з їх кіньми, як не дивує зворушливе звертання доброго молодця, що вмирає, до свого коня в старовинній пісні:

Ах ты конь, мой конь, лошадь добрая!
Ты видишь, что я съ бѣлымъ свѣтомъ разлучаюся
И съ тобой однимъ прощаюся.
Какъ умру я, добрый конь,
Ты зарой мое тѣло бѣлое
Среди поля, среди чистаго,
Среди раздольца, среди широкаго;
Побѣги потомъ во святую Русь,
Поклонись моему отцу и матери,
Благословенье отвези молодымъ дѣтушкамъ,
Да скажи моей молодой вдовѣ...

В ряді варіантів цієї популярної пісні добрий молодець каже коневі:

«Ужъ ты конь ли мой, конь, ты товарищъ мой»¹.

Те-ж саме ми зустрічаємо і в українській народній поезії:

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою.
Що в головах ворон криче,
А в ніженьках коник плаче.
«Біжи, коню, дорогою,
Широкою степовою,
Щоб Татари не «іймали,
Сіделечка не здіймали,
Сіделечка золотого
З тебе коня вороного!
Як прибіжиш до домоньку,
Стукни-гюкни в воротенька.
Вийде батько—розсідає,
Вийде мати—розпитає:
«Ой, коню-ж мій вороненький,
А де-ж мій син молоденький?»
«Не плач, мамо, не журися,
Бо вже твій син оженився,
Та взяв собі паняночку—
В чистім полі земляночку»².

У дальшому уява складачів билини про Івана Гостиного сина, про Дюка, за асоціацією з цим поведженням їздя із своїм конем, ви-

¹ Великорусскія народныя пѣсни. Изданы проф. А. И. Соболевскимъ. Т. I. ст. 466—471 дд. В «Сказаніи объ Ильѣ Муромцѣ, Соловьѣ разбойникѣ и Идолищѣ» Ілля Муромецъ заявляє князеві Володимиру: «Я теперь по милости твоей сытъ и пьянъ, только у меня товарищъ не сытъ и не пьянъ». А Володимир князь питає: «А кто твой товарищъ?»—«А мой товарищъ—доброй конь!» (Русскія былины старой и новой записи, М., 1894, ст. 18).

² Д. Ревуцький, «Українські думи та пісні історичні», Київ, 1919 р., стор. 36—37. В українських колядках також зустрічається розмова багатирського коня з хазяїном; коли багатир хтів продати коня, останній нагадує про свої послуги: він уратував молодця підчас погоні (Чубин., III, ст. 225—286; Историч. пѣсни малорусскаго народа съ объяснен. В. Антоновича и М. Драгоманова, I, ст. 271—273).

кликала нові фантастичні деталі: відповідь коня, його чудесні виступи й допомогу героєві билини в зв'язку з цією відповіддю.

Поруч із вище зазначеним свідченням самого Володимира Мономаха про швидкі переїзди його з Чернигова до Києва набирає інтересу, як коментар до билини про Івана Гостиного сина, сказання про коней Володимира, що його записав у Москві Петрей на початку XVII ст. Наводимо його в перекладі М. Н. Шемякіна, що його цитував О. Н. Веселовський¹.

«Русские сказываютъ, что у этого Володимира Мономаха былъ конь, происходившій отъ лошади Александра Великаго, Букефала—Коровья Голова: на лбу имѣлъ пятно и былъ особеннаго цвѣта, съ чорными полосами на спинѣ и хвосту². Когда, было, надѣнуть на него конскій уборъ и снаряжать совсѣмъ на войну, онъ никому не давалъ на себѣ ѣздить, кромѣ князя, да еще конюха, который ходилъ за нимъ; однакожъ соблюдалъ при томъ такую разницу, что когда садился на него слуга, онъ ходилъ дурно, медленно, некрасиво, повѣсивъ уши и голову, точно-какой лѣнивый оселъ; когда же наряжать его въ пышное сѣдло и сбрую, и онъ замѣтитъ, что поѣдетъ самъ князь, тотчасъ пріосанивался, поднималъ голову и уши, билъ копытами въ землю, ржалъ и храпѣлъ ртомъ и носомъ до того, что всѣ пугались. Если князь стегалъ его немного кнутомъ и начиналъ уговаривать, онъ красиво рисовался и кидался изъ стороны въ сторону, дѣлалъ скачекъ за скачкомъ, какъ молнія подметалъ къ своему ѣздоку, огрызался, лягался на удивленіе всѣмъ.

«У него была еще такая повадка, что всегда хотѣлъ стоять въ конюшнѣ на самомъ верхнемъ мѣстѣ и тамъ позволялъ управляться съ собою, какъ съ ягненкомъ. Если же поставятъ его на другомъ мѣстѣ, онъ перерывалъ пополамъ узду и поводья, прибігалъ на главное мѣсто и когда тамъ стояла другая лошадь, кусалъ ее до тѣхъ поръ и не успокаивался, пока не дадутъ ему этого мѣста».

Це повідомлення Петрея вказує на те, що йому було відоме народнє оповідання про Володимира Мономаха чи переказ билини, близької до варіанту Андрія Іванова у збірнику Рибнікова (див. вище), й що він зарахував переказ цей не до Володимира Мономаха³. У би-

¹ «Мелкія замѣтки къ былинамъ» в Журнал. Мин. Нар. Просв., ч. 242, ст. 190—191.

² В осетинській казці хлопчик вміє знайти «алиппа»—коня, що має чудесні властивості, і знаходить двох таких коней: жеребця зовсім чорного й таку-ж саму кобилу, але з маленькою білою плямою на лобі й на нозі. На жеребці він утік від аульного старшини, що не міг його наздогнати на кобилі з плямою на лобі (Вс. Миллеръ, «Экскурсы въ область русскаго народнаго эпоса», М., 1892, Прилож., ст. 30—31).

³ В «Сказаніи объ Ильѣ Муромцѣ, Соловьѣ Разбойникѣ и Идолищѣ», за рукопис. XVIII в., кінь Іллі, прив'язаний до ясел поруч з конем Альоші Поповича, «втирался помаленьку и втерса и хватил коня Алеши Поповича и убил до смерти. И Добрыня Никитич насилу отхватил своего коня»... Коли-ж випустили князівських коней, «богатырскій конь втерса между ими помаленьку и хватилъ коня княжева, что не дутчева и схватилъ съ него шкуру долой»... («Рус. былины старой и новой записи», М., 1894, ст. 18—19).

линах є вказівки на любов епічного князя Володимира до коней. Так, у «старині» про Михайла Козареніна, що приїжджав до Київa «изъ Волынца города, изъ Галичѣя», оповідається, як богатир дей, що мав декілька татарських коней, дарує їх князю Володимирові. Князь «коней поставить велѣлъ по стойламъ своимъ; говорилъ тутъ ласковой Владимиръ князь: гой еси ты, удача доброй молодець, молоды Михаила Козаренинъ, а Козаренинъ душа Петровичъ младъ, у меня есть триста жеребцов и три любимы жеребца, а нѣтъ такова единова жеребца; исполать тебѣ, добру молодцу, что служишь князю вѣрою и правдою»¹.

Билину про Івана Гостиного сина можна порівняти до українського народнього оповідання про чудового богатирського коня, що записав М. П. Драгоманов у Чернігівській губ. В цім оповіданні змальовано коня не простого, не звичайного, а богатирського, що ледве 12 чоловіка могли його втримати. «А такий кінь зроду не вдержиться у простого чоловіка, а як прийде тому врем'я, безпримінно втіче й знайде собі хазяїна богатира».

Далі оповідання йде зі слів одного «одставного москаля», що побував на заробітках на Чорноморщині. Серед усіх косарів, що працювали в одного хазяїна, видавався один, що ніколи не казав, звідкіля він. «Бог його знає, відки, скільки не розпитували, не казав. Чоловік, як і всі люди, і косив, як усі; тільки було, як посядаємо їсти, то він зроду не сяде вкуші з людьми, а набере собі хліба там і всього, та сяде оддалік і їсть. От косимо ми,—каже той москаль,—неділь три чи що, аж якось біжить проти нас кінь, та такий, що я,—каже москаль,—увесь світ сходив, а такого доброго коня не бачив. От отаман і каже: «ану, хлопці, піймаймо цього коня, то певне буде од когось на порцію». От всі ми до коня. А той чоловік: «і не турбуйтеся, каже, дурно: не піймаєте ви цього коня: опріч мене нікого він до себе не підпустить». Ми в регіт, та все таки до коня. Обступили ми його, давай підступать, а він як вискалить зуби, як зарже, наче грім прокотивсь та на нас. Ми врозтіч, а він через—так і перелетів, наче птиця, та одбіг трохи і став, як укопаний. «А що, браття, каже той чоловік: піймали?»—«А ти піймаєш?»—питає отаман.—«Я то піймаю».—«Гляди-ж,—каже отаман,—не піймаєш, то лопаток спитаєш». А отаману та й нам досадно, значить, що ми всі не піймали коня, а він береться. От той чоловік іде до коня, той стоїть, як овечка; підійшов зовсім, взяв за гриву, по шиї, по голові гладить, всміхаючись. Стоїть кінь. Погладив так та й каже: «Здоров, товаришу! Довго я ждав тебе, та таки діждався; тепер, каже, не розлучимось». А кінь на це, як зарже! Та так прегарно, приязно. «Ну погуляй-же»,—каже. Та до нас. А кінь стоїть. «Ну,—каже на хазяїна:—тепер нам треба рошитатись, та й розпрощаємось». А він,

¹ Сборникъ Кирши Данилова подъ ред. П. А. Шеффера, СПб., 1901, ст. 88—89. Про властивості чудових коней, які нагадують билинного коня Івана Гостиного сина, див. у примітках до № 105 «Русскихъ народныхъ сказокъ» Н. Афанасьєва (вид. 1914 р., т. II, ст. 293—296).

значить, грошей за роботу ще не копійки не брав. Хазяїн давав було просити, щоб zostався,—так ні. «Не можна,—каже,—прийшов мій час, треба йти, куди мене Бог посилає. Пошли ти,—каже на хазяїна, —купить півтора відра горілки за мої гроші: вип'ємо на прощання!»

От узяв один там два бочонки: один у піввідра, другий—відерковий, сів на хазяйського коня, вмент придув з горілкою. От той чоловік узяв піввідерковий бочонок: «Оде-ж мені,—каже,—братця, порція, а це—вам». Та й дає нам відрове барильце, а сам одіткнув воронку, притулив рильце до рота, закинув голову, та так духом піввідра й видув. «А закусувати,—каже,—не буду, не хочу вас обіжати, бо як почну після цієї порції закусувати, то не стане усього того хліба, що вам хазяїн наготовив».

Та взяв кришечку хліба і вкинув у рот. «Ну тепер,—каже,—прощайте! А тії моїх три карбованці, що в хазяїна є, дарую вам на порцію». Та прийшов до коня, взяв його за гриву, та так без сіда й гнuzдечки й сів. Кінь як стрибне,—так усіма чотирма ногами по копцю й вибив, у коліна завглибшки. Та й пішов далі. З півверстви ми його бачили, а там іще. Бог його знає, де й дівся. От ми, каже той москаль, пішли по сліду, аж усюди так і знать: де ступне той кінь ногою, там копець у коліна. Так з півверстви слід був, а далі вже й не знать нічого. А він, значить, уже горою пішов на крилах, бо богатирські коні крилаті... Той чоловік був прирoжденний богатир, та коня йому до якого часу не було, а вони без коня нічого. От він і був як простий чоловік: і косив, і все робив, як і всі люди. А прийшов його час, найшов його той кінь, що йому приділен, от він і пішов на своє місце, на службу».

На запит Драгоманова, яка-ж це служба і де живуть ці богатири, оповідач одповів: «Бог їх святий знає! Кажуть, десь на границі, чи зміїв стережуть, чи Бог його знає: цього вже не докажу вам»¹.

У примітці до цього оповідання О. Ф. Міллер говорить: «Въ этомъ пограничномъ обереганіи земли отъ змѣевъ, хотя бы и сохранившемся только въ сказочной формѣ (многія сказки и у великорусовъ не что иное, какъ разложившіяся былины), слышится, я бы думалъ, отголосокъ стоянія на богатырской заставѣ героевъ древнихъ былинь, побѣдителей Змѣевъ Горынычей или Тугариновъ Змѣевичей и т. д.».

В описі їзди богатиря на цім чудовім коні є, без сумніву, спільні риси і в билині про Івана Гостиного сина, і в українській казці. Спогад про грошеву розплату отамана з богатирем може бути порівняний з виплатою, що вчинив князь Володимир Івану Гостиному синові, згідно з закладом. І князь, і отаман примушені були відмовитись від богатирського коня на користь заїжджому багати-

¹ М. П. Драгомановъ, «Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго богатырскаго эпоса въ Малороссіи. Письмо къ Ор. Ф. Миллеру», Древняя и Новая Россія, 1875, № 9, ст. 93—95.

реві (в українській казці на користь людині, що ніде й ніколи не казала, відкіля вона родом). В українським оповіданні, як і в билині, богатир звертається до коня з промовою, і обидва вони чудово розуміють один одного, дружньо прихильні один до одного; кінь відповідає богатиреві тим, що прегарно та приязно заржав. Перед від'їздом богатир частує товаришів, як билинний Іван частує «голей кабацких» у варіанті Шведова. Опис від'їзду в українському переказі дуже наближається до печорської билини. Наприкінці подібними рисами змальовано в обох епічних творах ставлення коня до інших людей, що до їхніх рук він не бажає віддати себе¹. Все це дозволяє бачити в українським оповіданні, що його записав М. П. Драгоманов біля Чернигова, літературне споріднення з билиною про Івана Гостиного сина. Українська казка являється відгуком київо-чернігівського сказання про чудового коня, що збереглося в російським билинним епосі.

Крім казки, що її записав Драгоманов, є в Українців декілька переказів про богатирського коня, що шукає чи чекає свого богатира. Так, І. Манджура записав на Катеринославщині, в Новомосковським повіті, ось яке коротеньке оповідання: «А то раз у Дурасинських плавнях, више Каховки, а там Дніпр на шість верст розливається, плив у половоді кінь у наряді. Зібралось на березі тих робочих чоловік триста, щоб того коня піймать. Так він тільки доплив до берега, та як перснув, так таку хвилю погнав на берег, що трохи-трохи усіх не потопив. Та тільки отто його і бачили. Це-ж богатир його визивав, а він до його добивався»².

В оповіданні Ол. Стороженка «Прокіп Іванович» знаходимо знайомі вже нам риси богатирського коня.

«Тільки ввійшли ми на двір, а кінь у конюшні і заржав. «Бач, собачий син,—каже пан,—зараз почув козака»... Та й кінь-же був отой Паша! теперички і коней таких чорт-ма. Ледве два чоловіка вдержать: так на двох ногах і ходить; шия мов у лебеда, хвіст догори, ноздри—хоч кулак засовуй, з очей іскри сиплютьця. Мастю був він білий, неначе з срібла вилитий: як повернетця проти сонця, так од него і сяє. Як глянув на него Прокіп Іванович, та й про Кош забув.—«Попустить повода,—кричить він на конюхів:—дайте волю,

¹ В билині про Дюка Степановича кінь також не підпускає до себе сторонніх людей:

Сходилъ то Дюкъ да со добра коня,
270) Пошолъ-то Дюкъ да во Божью церковь.
Поставилъ коня своего доброго,
Не привязана да не прикована.
Приступили голи тутъ кабацкіе,
Да лада съ коня они попону снятъ,
275) А доброй конь голям не дается,
Со голями конь да отдирается,
Не давае конь съ себя попони снятъ.
(Гильф., т. III, № 230, переказ Воїнова).

² Київ. Старина, 1891, ч. 8, стор. 326.

нехай басує». Далі не втерпів,—до жеребця: ну його оглажувать: то біля вуха почуха, то по спині поляска, під животом погладить; от жеребець притих, став, як укопаний»...

Наприкінці позволив кінь Прокопові сісти на себе.

... «Як стрибоне раз, удруге, плиг через канаву, і покотив, скільки видно, степом, мов на крилах. Всі повибігали через ворота; пан перелякався»... ¹

Академик М. С. Грушевський каже, що мотив величання коня, що ратує свого пана, відомий у колядках румунських, «ще пишніше і любовнішє розвинений в наших величальних піснях, де також виступає непоказний «найменший коник», з котрим герой докажує різних чуд. Похвала коневі, його красі, його достаткам належить тут до популярніших мотивів в величаннях парубкові. Теми про перегони, як в сій билині (про Івана Гостиного сина), або такі, як справлені Дукою й Чурилом, в сих величаннях не знайдемо, але вся сума тих деталей, котрими оперують згадані билини, тут перед нами, і згадані билинні епізоди цікаві, як взірці мотивів, котрі об'єднували колись сі епічні деталі, тепер розложені і відокремлено збережені в нашій обрядовій скарбниці».

З наведених у М. С. Грушевського цитат з українських пісень, які підпірають його висновки, поміщаємо деякі:

Нема в короля такого коня!
А в мого коня золота грива,
Срібні копита, жемчужний хвостик!
Золота грива станю світила,
Срібні копита камінь рубали,
Жемчужний хвостик слід замітає.

(Етн. Збірн., т. XXXVI, с. 98).

Як відомо, в українських піснях є популярна тема—будування конем з каміння, тепер церкви, давніше очевидно—«терема».

«Господар перший входить до свого збудованого для нього конем церкви-терема, як Іван Гостів син на княж двір,—пишно вбраний:

На нім шубочка за сто червоних,
Коби ми знали, де вона шита?
Ой вона шита а в трох кравчиків і т. д.

«Розмова героя з конем звичайно обмежується (в українських піснях) тим лише, що герой грозиться коневі продати його; але в однім варіанті, не дуже справнім, що правда, явно йде мова про якісь перегони:

А виграв же си та й сивий коню!
Як він побіг, я го вдогоню.
Я тя вдогоню, йому тя й продам.
— Ой, як тя продам, то віддай не в час!
Сідлай ко мене, сідай на мене,

¹ Ол. Стороженка «Українські оповідання. У двох частях», СПб, 1897, стор. 200—201.

А пробігай мною у чисте поле!
 А в чистім полі коло дороги,
 Коло дороги новенькі двори.
 Хлопець молодець заїхав конем—
 Заїхав конем перед королем.
 Нема в короля такого коня і т. д.

«Скік коня через синє море, не замочивши білих копит, дає паралелю до перегонів в Дуки з Чурилом, що, перескочуючи через Дніпро, витягає з води і свого конкурента. Мотиви ці дають багаті паралелі до богатирських оповідань східньо-українських, в котрих з таким замилюваннєм описується вірний товариш і помічник богатиря—його кінь»¹.

В «Южно-русскихъ былинахъ», у цьому широкого обсягу етюдi, що складає IV розділ його, О. М. Веселовський наблизив зміст билини про Івана Гостиного сина до старофранцузької поеми XII в. про Іраклія (Eracles), що її написав Gautier з Арраса; за підвалину, на думку дослідника, взято візантійське сказання про мудрого Іраклія². В. Ф. Міллер піддав висновки О. М. Веселовського детальному критичному аналізу, визнав це наближення за штучне й неперекональне³. З критичним цінуванням зазначеного етуду академіка Веселовського, що його зробив В. Ф. Міллер, я цілком згоджуюсь. Порівняння О. М. Веселовського не тільки штучні, але й викликають певне незадоволення в читача, що не може уявити собі глузду й ідейного значіння цих казань у звязку з билинами. Тимчасом історія Руси й побутові обставини давали відповідний матеріал для поетичного оброблення сюжету про властивості богатирського коня й про змагання між кіньми; це оброблення має в російськiм билинним епосі, як ми бачили, своєрідні риси.

В старій писаній літературі знаходимо оповідання, яке можна вважати за джерело народніх переказів про богатирського коня та його хазяїна. Це перша звістка в «Хроніці» Георгія Амартола про Василя з Македонії, котрий, як відомо, з конюхів зробився грецьким імператором (867—886). Наводимо цю звістку з тексту, що надрукував акад. В. М. Істрин.

«Вкесарскый (вукеларський) же стратигъ по сих коньхъ цареви приведе Михайлоу добля и яравидима. Егож с текоущими кони на подрумие призаповѣдати хотя царь; правом же видѣти хотя царь, каковъ есть, и в зюбы глядати, от них увѣдати, коликолѣтенъ есть. Коневи же дръзающеу и премогающеу, печаловашеся царь, яко не имѣа мужа силоу конскою премоши. Тоу иде Феофиличъ онъ, сын комисъ саномъ градоу и ноумеромъ, рече к цареви: «есть оу мене, царю, моужь нѣкий добль, силенъ и хытръ конемъ томитом быти,

¹ М. С. Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, Київ, 1925, стор. 194—196.

² «Южно-русскія былины» III—XI, акад. А. Н. Веселовського, СПб., 1884, ст. 52—68.

³ В. Ф. Міллеръ, «Очерки Рус. Нар. слов.», М., 1897, ст. 253—261.

имя емоу Василей». Царєви же повелѣвшоу вборзѣ емоу приити, единѣ от китонитѣ, ишедѣ въ желѣзныя дєвери, сєго обрѣтѣ введє. Царѣ же повелѣ коня ати. Тѣ же единою роукою оуздоу взємѣ, а другою же за оухо емѣ, овчятє и кротчєишє и коня показа. Сємоу же оугодившоу царєви, причта єго Андрѣєви, старѣшинѣ гридемѣ, пороучи єго и конѣ єго набѣтѣ повелѣ¹.

Крім розглянутої билини, Івану Гостиному синові присвячено другу билину; в ній оповідається про те, як мати Іванова продала його заморським купцям за розпусту. Ця «старина» відома в п'ятих варіантах: 1) Ф. Никитина (Рыбн., 2-е изд., т. II, № 111, ст. 48—51 і Гильф., 2-е изд., т. II, № 172, ст. 621—624); 2) Запис О. В. Маркова в «Былинахъ новой и недавней записи», М., 1908, № 92, ст. 256—258; 3) «Архангельскія былины» А. Д. Григорьева, т. I, № 24, ст. 96—98; 4) й 5) у двох варіантах, що їх записав О. В. Марков на Терському березі Білого моря від «хорошихъ сказительницѣ» М. С. Борисової й А. Д. Полежаєвої (Матеріали, собр. въ Архангел. губ. лѣтомъ 1901 г. А. В. Марковымъ, А. С. Масловымъ и Б. А. Богословскимъ) у II томі «Трудовъ Музыкально-этнограф. Комиссії», М., 1911, №№ 44—45, ст. 87—89)².

В переказі Ф. Нікітіна Іван нагадує безталанних героїв пісні про горе³ й «Повѣсти о Горѣ Злочастьи». В билині говориться, що

От батюшки было от умнаго
И отъ матушки отъ разумныя
Зародилося чадушко безумное,
Ис по имени Иванушко Гостиний сынѣ.

По смерті батька мати Івана «чесна вдова Офимья Олександровна» посилає свого сина «торговать за сине море». Не дивлячись на попередження матери, Іван

Сталъ много испивать зелєна вина,
Водиться съ зазорными дѣвицами,
И прошилъ, прогулялъ все отцевское имѣніє,
30) И всѣ промоталъ товары заморскіє,
И отдалъ въ закладъ черны корабли.

Тоді прийїджає його мати, розшукує сина в корчмі

И ведеть єго ко синю морю,
65) На тую пристань корабельную,
Ко тѣмъ ко купцамъ ко заморскимъ
И да спроговорить она да таково слово:
«Ай же вы купцы—заморяна,
Вы заморяна и Вавилоняна!

¹ В. Истрин, «Хроника Георгия Амартола», т. I, Петроград, 1920, ст. 505.

² З «Отчета А. В. Маркова о поїздкѣ въ губ. Пермскую и Архангельскую лѣтомъ 1909 г.» видно, що він записав ще два перекази «старини» про продаж матерію сина Івана («Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ», 1910, IV, с. 195).

³ Пор. «Великорусскія народныя пѣсни», изд. проф. А. И. Соболевскаго, т. I, СПб., 1895, ст. 514—536.

- 70) Вы купите у меня чада милого,
 Чада милого, дитя любимого,
 По имени Ивана Гостинаго,
 И дайте вы за него пятьсотъ рублей».

И испоговорить Иванушко Гостиный сынъ:
 75) «Не жалѣте вы за меня дѣлой тысячи».

Після продажу Іван прощається з матір'ю:

- 85) Прокатилися у Иванушки горячи слезы,
 Горячи слезы изъ ясныхъ очей;
 Во слезахъ онъ слово вымогилъ:
 «Ты прощай-ка, прощай, родна матушка,
 Чесна вдова Офимья Александровна!»

90) По закону была родна матушка,
 А по житью-бытью змѣя лютая,
 Змѣя лютая, подкодная,
 Подкодная, подкустовная».

У відповідь на це мати каже:

- «Не дивитесь вы — народъ православный,
 Что продала я своего чада милого,
 100) По имени Иванушка Гостинаго:
 Не кормитель онъ былъ родной матери,
 А разоритель былъ золотой казны,—
 А за проступок я его и продала».

(Рыбн., т. II, № 11, ст. 50—51).

В билині, що її записав О. В. Марков на Терських березі Білого моря від А. І. Горбунцової, старушки 89 років, початок той-же самий, що й у переказі Нікітіна. На заклик до заморських купців матери «чадушка безумнаго» (ім'я його не зазначено)

«Выходилъ-то Павелъ, гость-заморенинъ».

Мати вимагає за сина великі багатства:

- «Ты насыпь мнѣ миску красна золота,
 Другу-то насыпь циста серебра,
 Гретю накати скатна жемчюга,
 Покрой соболями фсе сибирскими—

40) Мнѣ на шубу соболиную,
 На угреву фсе вдовиную».

На запит, чому за «чадо безумное» вимагає вона так багато цінностей, вдова повідомляє, що її син:

- «Онъ гараздъ соколомъ летать по поднебесью,
 Сѣрымъ волкомъ рыскать по темнымъ лѣсамъ,
 55) Свѣжой рыбиной ходитъ въ глубины морской.
 Писать гораздо сухимъ краснымъ золотомъ
 По рыту-то по бархату,
 Гораздъ играть въ шахмати, во пешодьки,
 Сѣ Морьскимъ царемъ во золоты».

Тоді гість заморський заплатив ті цінності, що мати вимагала. Далі описується мандрівка Івана з заморськими гостями по морю; частину билини «сказительница» не проспівала, а розказала. Серед моря кораблі спинилися; довелося молодцеві спуститися в глиб моря,

до морського царя, де він грав у шахи з морським царем: «фсю выигралъ золоту казну, сколько взяла вдова у гостя. Тутъ онъ вышелъ, отдалъ Павлу Заморенину золоту казну, самъ соколомъ полетѣлъ по поднебесью»¹.

Очевидно, друга половина билини поповнена фантастичними деталями почасти під впливом билини про Садка, але з оригінальним кінцем, а саме: викупом Івана Гостиного сина з підневільної служби в Павла-Заморенина.

Далеко цінніший переказ «хорошей сказительницы» А. Л. Копаліної, його записав А. Д. Григор'єв. Копаліна знає багато «старин» (проспівала Григор'єву 12 «старин», що їх навчилася ще замолоду від старенької матери своєї та старших сестер; співає вона добре). Початок билини в її варіанті:

- Былъ жилъ князюшко да сынъ Иванушко,
 Онъ отъ батюшка Иванушка отъ умного,
 Да онъ отъ матушки жоны было разумныя
 Зарождалосе цадушко неумное,
 5) Чтоль неумноѣ чадю неразумноѣ,
 Зарождалося Иванушко Го тиной сынъ.
 Онъ охвочъ былъ ходитъ да на царевъ кабакъ,
 Онъ охвочъ былъ пить да зелена вина,
 Онъ охвочъ былъ тощитъ золотой казны;
 10) Ужъ онъ знаитсе со дѣвками со дурами,
 Со тѣма-ли со жонками плутовками,
 Со тѣма голями со кабадкама.

На материні докори він відповідає лайкою:

- Онъ бранить-ругать да родну матушку
 Онъ такою бранью неподобною,
 Неподобною бранью, все по матѣрну.
 25) Не стерпела ёго да родна матушка,

наважилась продати сина «купцамъ-гостямъ заморенамъ, заморенамъ да вавилонянамъ за пятьдесятъ рублей». Иванушко Гостиний син набиває собі ціну:

- 45) «Ужъ ты ой еси, Павелъ гость заморенинъ,
 Гость заморенинъ да вавилоненинъ!
 Не жалѣй-ко ты денѣкъ перьдесять (sic!) рублей,
 Ужъ ты дай-ко бабы денѣкъ сто рублей,—
 Я сгожусь тебе молодець во повары».

Але коли справа була закінчена, й Івана закували в ручні й ножні кайдани,

- Тутъ спроговорилъ Иванушка Гостыный сынъ:
 «Ужъ ты ой еси, да мать родна!
 По лицю-ту ты бытто и мать родна;
 60) По сердцю-ту ты дакъ змѣя лютая,
 Змѣя лютая потколодная».

(Григор'єв, Арх. был., т. I, ст. 96—97).

¹ «Былины новой и недавней записи», ст. 257—258.

Три роки служив Іван «вѣрой правдою» гостеві Павлу, що купив його.

Кінця билини «сказительница» не проспівала, а коротенько розповіла: «на третій годъ онъ ставъ начальствовать надъ 30 кораблями, пришлоъ за море за матерью и увезъ её къ себѣ»¹.

Наближені один до одного варіанти Терського берега оповідають, що після продажу

Забривали тут вѣдь молодца да во солдатики,
Надѣвали на него шинель солдацькую.

Попавши на тяжку військову службу, молодець скаржитья на свою долю, на горе, що переслідує його так, що

«Некуды уйдешъ, некуды денесся».

Він гине в чистому полі від пулі бистрої (в другому переказі: «съ того горя да со кручинушки»). В одному переказі тіло його ховає мати. В другому на тіло його сідає три зозулі.

На буйной головы да сидятъ мать родна,
На белыхъ грудяхъ да родима сестра,
Во резвыхъ ногахъ—да молода жена².

При розгляді другої билини про Івана Гостиного сина повстає перш за все питання, чи є звязок між нею й першою билиною про кінне змагання. На це питання дослідники відповідають ріжно. О. Н. Веселовський розглядає обидві билини разом, відзначаючи і в тій, і в другій спільні деталі з старофранцузькою поемою про Іраклія Gautier з Арраса. В цій поемі є й епізод продажу матір'ю сина, правда, за згодою сина й з тим, щоб заснувати на одержані гроші лікарню, монастирі, допомагати убогим і сиротам і є також опис придбання коня Іраклія для імператора.

З другого боку, В. Ф. Міллер настоює на тому, що Іван Гостиний син, якого мати продає, не звязаний нічим, крім імені, з Іваном, що змагається з князем Володимиром. Такий висновок В. Ф. Міллера—уґрунтований на непогодженні його із штучними наближеннями нашої билини до роману про Іраклія в О. Н. Веселовського; поза тим Міллер відзначає відсутність у переказах першої билини, крім варіанту в збірнику Кіреєвського, спогаду про Іванову матір і відомість сюжету про продаж матір'ю сина в репертуарі лише одного «сказителя».

Нові записи А. Д. Григор'єва й О. В. Маркова, що з'явилися після дослідів В. Ф. Міллера, дали нам декілька цікавих варіантів «старини» про продаж матір'ю сина; завдяки цьому нині билина про продаж Івана Гостиного сина матір'ю не стоїть як одиниця. До того-ж героїв обох сюжетів звязують крім імені деякі спільні риси: їх молодість, любов до вина, поява в чужому місті. Мати Іванова згадується

¹ «Арх. билины и историческія пѣсни», собр. А. Д. Григорьевымъ, М., 1904, т. I, ст. 98.

² Порів. «Великорусскія народныя пѣсни», изд. проф. А. И. Соболевскаго, т. I, СПб., 1895, ст. 445—457.

в двох тільки варіантах першої з билин про Івана Гостиного сина. Так, у фрагментарному тексті запису П. В. Кіреєвського, що він зробив зі слів селянина Новгородської губернії, змальовується, як

Бѣгъ, выбѣгалъ тутъ насадничекъ,
Въ зтомъ во насадничкѣ сынъ со матерью.

П. В. Кіреєвський гадав, що цей початок взято з другої пісні¹. Але спогад у переказі першого сюжету нашої билини про матір Івана, що їде на кораблі з сином, наближає цей переказ до другого сюжету й особливо до архангельського варіанту А. М. Копаліної, що в ньому говориться про спільну подорож Івана з матір'ю на кораблі.

Другий спогад про матір Івана Гостиного сина знаходимо у вище наведеном уривкові переказу Швецова (у Гільфердинга), де співається, як після змагання

Садился Иванъ на добра коня,
Поѣхалъ къ родитель своей матушкѣ...

Ці, хоч і невеликі, спогади про матір героя билини дають підставу гадати, що і «сказители» першої билини знали про те, як ставиться Іван Гостиний син до своєї «родитель-матушки», яка тут не має традиційного імені епічної матери богатиря (Амелфи Тимофеевни).

Правда, спогади ці дають мало матеріялу що-до характеристики взаємовідносин між матір'ю й сином і не підготовляють нас до катастрофи, що змальована в другій билині про Івана Гостиного сина. Але й у билинах і про інших героїв російського билинного епосу (напр., про Добриню Никитича, Альошу Поповича) зв'язок між окремими епізодами чи сюжетами на перший погляд являється також випадковим. Поза тим, беручи на увагу ту обставину, що до нас дійшли лише уламки билинного епосу, що далеко не завжди дотримали взаємний зв'язок між билинними сюжетами, ми маємо нахил гадати, що в обох билинах про Івана Гостиного сина говориться про ту саму особу. Порівнюючи ці билини про Івана Гостиного сина, ми знаходимо, що обидві вони дійшли до нас в більшості в негарних, неповних і зім'ятих переказах, у таких переказах, що являють собою уламки оповідань про ту-ж саму особу, що виступала з великим успіхом у змаганні з князем Володимиром, але в дальшому житті зазнала тяжких переживань аж до вигнання з рідного краю. Та й справді, насильницька подорож із купцями «заморянами» є саме вигнанням з рідного краю. Мати визнає деякі здібності сина, звертає навіть на них увагу купців, але все-ж таки карає його, продаючи на чужину за море. Син, здається, покладав надію на доброту материну, але зневірившись у цьому, він проте не забув про неї, а, згідно з архангельським варіантом Григор'єва, з'явився через три епічні роки до рідної землі й вивіз матір до себе.

¹ Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ, вып. III, М., 1861, ст. 1.

В студії про Дюка Степановича ми досить детально спинялися на долі угорського королевича Степана, що вигнаний був з рідного краю й довгий час добивався за допомогою чужоземців королівської влади. Цей дук Степан і явився героєм билини про Дюка Степановича. В билині цій виступає Дюкова мати — удова, що любить свого сина, живе разом з ним і залюбки допомагає йому. Іван Гостиний син — alter ego Дюків. Він також не Киянин, а тільки приїжджає до Київа, де погоджується (чи сам закликає) на кінне змагання, що закінчилось для нього цілковитим успіхом. І Дук, і Іван мають нахил до вина й до похвальби. Вино, як оповідає билина про Івана Гостиного сина, й занастало його. Мати не тільки згоджується на вигнання його, але й бере на себе ініціативу в цій справі. Про вигнання угорського королевича Степана з рідного краю відомо нам з історії.

У Київі в середині XII віку добре знали угорські справи, і доля дюка Степана, що здивував Киян на кінних змаганнях, могла відбитись і на билинах про нього. В останніх иноді забувалося ім'я героя, він ставав Іваном, а то й зовсім без імені «добрымъ молодцемъ». З другого боку, Новгородська земля, де збереглася билина, зробила його «гостинимъ сыномъ», хоч архангельський варіант називає його «квизюшкой». Продаж заморським купцям, що ускладнив його вигнання, очевидно, також новгородська риса билини.

Продаж людей за море чужоземним купцям, каже В. Ф. Міллер, був особливо зручним у такому торговельному місті, як Новгород, де постійно мешкали чужоземні купці. Новгородські літописи заноували декілька випадків, коли Новгородці віддавали своїх дітей чужоземним гостям, змушені буди до цього надзвичайним голодуванням¹.

Купці «заморяне-вавилоняне» з'явилися певно під впливом біблійних оповідань про продаж Іосифа братами чужоземним купцям. У біблії купці, що купили Іосифа, називаються Мадіамськими й Ізмаїльтянами (Книга Битія, глава 37), в апокрифах про Іосифа це — купці Халдейські, тоб-то Вавилоняни. Ім'я заморського купця Павло — не дає нічого, щоб з'ясувати походження билини. Можна тільки зауважити, що ім'я це в Новгороді було досить популярним. Так, у Новгородському літопису за «Синодальнимъ харатейнымъ спискомъ» згадується шість діячів, що називалися іменем Павла; у тім числі два «посадника» (див. «Указатель къ изд. Новгород. лѣтоц.», СПб., 1888, ст. XXXII).

Указуючи новгородські нашарування в билинах про Івана Гостиного сина, ми проте гадаємо, що ці нашарування з'явилися далеко пізніше, ніж складено було саму билину, походження якої повинно бути зараховане до Південної Руси. Билина з'явилась найпевніше в добу Ізяслава Мстиславовича; в змісті своїм вона відбила кінні змагання Угрів у Київі в 1151 р., хоч і не так яскраво, як билина про

¹ В. Міллер, «Очерки рус. нар. словесности. Былины», М., 1897, ст. 254. При цьому автор звертає увагу на працю Никитського «Очерки экономической жизни Великаго Новгорода».

Дюка Степановича. Ім'я Івана Гостиного сина, мало популярне тепер у билинах, що дійшли до нас, було очевидно більш відоме в старовину. Так, Іван Гостиний син у одному з варіантів билини про шлюб князя Володимира вказує йому на наречену «Афросинью королівну», дочку грізного короля Етмануила Етмануловича» (Сборник Кирши Данилова, СПб., 1901, ст. 36—37). Ту-ж саму ролю відіграє Іванушка Повалин син у билині про Дуная, що записана в Білозерському краю¹. Ор. Ф. Міллер зближує билину про Івана Гостиного сина з казками про Івана Купецького сина (Ілья Муромець, стор. 379).

В «Бѣломорскихъ билинахъ» О. В. Маркова (№ 34, стор. 177—182) вміщена старина про Ждана-царевича, де виводиться багатий купець з Чернигова Іван Гостиний син; поза тим «старина» ця не має нічого спільного з билинами про Івана Гостиного сина.

Така-ж далека від нашої билини й пісня з «Пѣсенника» 1780 р. «Въ славномъ было городѣ Кронштадтѣ», де герой її, без імені «гостиний син», вивозить на кораблі «красну дѣвицу»². Ці вказівки свідчать лише про те, що ім'я Івана Гостиного сина, яке являється в билинах замість забутого нині якогось иншого, більш старовинного, було добре відоме в руській епосі.

Іноді воно наближалось, а то й зовсім змішувалось з іменем Івана Годиновича³.

¹ «Сказки и пѣсни Бѣлозерскаго края», Записали Борисъ и Юрій Соколовы, М., 1915, ст. 305.

² «Великорусскія народныя пѣсни», изд. проф. А. И. Соболевскимъ, т. I, СПб., 1895, ст. 322—324.

³ Роман М. Д. Чулкова (кінця XVIII в.) «Похожденія Івана Гостиного сына» являє собою типовий роман «съ приключеніями», що має спільним з билиною лише ім'я героя (див. В. В. Сиповскій, «Очерки изъ исторіи русскаго романа», СПб., 1910, т. I, вип. 2, ст. 648—662).

Всеволод Ганцов.

ДІАЛЕКТИЧНІ МЕЖІ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

А. СОБОЛЕВСЬКИЙ в своєму «Очерк'у русской диалектологии. III. Малорусское наречие» (Живая Старина, 1892, № 4, ст. 12) дав таку загальну характеристику північним українським говорам: «Северно-малорусские говоры, за немногими исключениями, принадлежат к числу или переходных, или смешанных, или—вместе—и переходных, и смешанных. Они обыкновенно или составляют переходную ступень от малорусского наречия к белорусскому и от северно-малорусского поднаречия к южно-малорусскому, или заключают в себе, рядом с белорусскими чертами, примесь черт южно-малорусских». Правдивості цього спостереження не міг не признати й К. Михальчук в своїй рецензії на згадану працю Соболевського, хоч і закидав проти самого вислову «за немногими исключениями», гадаючи, що не випадає визнавати за виняток із загального характеру цілої діалектичної групи ті її говори, котрі, становлячи ядро цієї групи, тим самим повинні як-найповніше і найчистіше зосереджувати в собі специфічні риси всіх її інших говорів («К южнорусской диалектологии», Київ, 1893, ст. 8—9). І, дійсно, поза цим загальним освітленням, яке дав Соболевський, неможливо досліджувати територію північних українських говорів. Споконвічне сусідство української (поліської) і білоруської мовних територій, давні культурні і політичні зв'язки поміж ними утворили і в цій частині слов'янського мовного світу щось цілком подібне до того, що маємо на території південного слов'янства на узграниці між болгарською і сербською мовними групами в говорах македонських або поміж хорватською і словинською—в так званому наріччі кайкавському, а на проміжній між чеською і словацькою територією—в говорах моравських. Провести межу поміж українською і білоруською мовними територіями так-же важко, як і на якомусь іншому з допіру названих узграниць, бо ніде такої межі й немає. Всюди маємо широку територію говорів перехідних, що в різних комбінаціях і з різними варіаціями еднають в собі характеристичні особливості однієї з цих мов з особливостями другої. Єдине, що тут може зробити лінгвіст-діалектолог, це встановити зони поширення більш-менш однотипних перехідних говорів, визначивши межі поширення головних, найбільш характеристичних для котроїсь з цих мов рис на сусідню мовну територію. В обопільному впливі цих двох мов на узграниці дія-

лекти другої можна простежити певну систематичність і закономірність, що виявляється в повільному і більш-менш одномірному просяканні білоруських рис з півночі на південь на територію Українського Полісся і навпаки українських на білоруську. Але вплив цей тривав довгі століття, був результатом складних і мінливих політичних, соціально-економічних, колонізаційних і культурних процесів, мінливих історичних обставин, отже не дивно, що тепер, маючи перед собою вже готовий цей витворений понадтисячолітньою історією результат тісного єднання двох близьких етнічно груп, оскільки знайшов він собі вияв в мові українсько-білоруського узग्रаниччя, — не завсіди легко розібратися в матеріалі і на підставі сьогочасних лінгвістичних даних висвітлити причини, деталі і хронологічні межі для окремих моментів в історії цих довговікових взаємовідносин. Проте це — тло, на якому тільки й можна досліджувати Чернигівщину, стару Сіверську землю, що тепер з лінгвістичного погляду належить почасти до північно-української, почасти (в північній своїй частині) до білоруської мовної території, а великою мірою до українсько-білоруського узग्रаниччя. Пізніші історичні часи (після XVI ст.) де в чому відмінили це тло, ускладнивши діалектичний розвій Чернигівщини (як і Північного Лівобережжя взагалі) потужним впливом південно-українським, що найбільше позначився на південних частинах старого Українського Лівобережжя, надавши зовсім нового напрямку мовній його еволюції. Колонізаційний рух на південь «на степ» з півночі, з Українського Полісся, зустрівся з ще могутнішим рухом на схід із Західної України, і на новій, спільно колонізованій території перемогу мали не північні діалекти, а південні. І ці останні втягають з того часу в сферу свого впливу де-далі то все ширшу територію Північного Лівобережжя, що діалектично перестає бути північно-українською, а робиться перехідною до південно-української, не втрачаючи своєї північної основи.

Вже на підставі цих загальних міркувань, що мимоволі напрошуються як синтетичний висновок з тих історичних відомостей, які маємо про територію Північного Українського Лівобережжя, можна теоретично сподіватися знайти в Чернигівщині цікаве поле не тільки для археологічних, етнографічних, але й для лінгвістичних дослідів. І це сподівання цілком справджується, бо в Чернигівщині ми дійсно маємо перед собою надзвичайно цікаву з діалектологічного погляду країну.

Діалектологічне дослідження Чернигівщини ставить перед дослідником дві головні проблеми: проблему українсько-білоруського узग्रаниччя і розмежування цих двох мовних територій і проблему взаємовідношення північних (поліських) і південних українських говорів, зв'язану з питанням про стару північно-українську діалектичну територію на Лівобережжі. Кожна з цих проблем має свої труднощі. Це насамперед мала дослідженість території і брак потрібного числа не тільки систематично переведених дослідів, а навіть позверховних діалектологічних відомостей про неї. Друга трудність, котру особливо

доводиться відчувати, підходячи до першої проблеми, полягає в тім, що довговікову мовну еволюцію доводиться досліджувати тільки в результатах пізніших часів, коли багато з того, що могло бути далеко яснішим і легшим для зрозуміння в умовах давнього минулого, затерлося через пізніші наверствовання і зробилося часом неясним і непевним в такій мірі, що виникає навіть складне питання про з'ясування самих критеріїв діалектичного розмежування. До того-ж і тут стає на заваді мала розробленість історії і української і білоруської мов, що й досі залишає нез'ясованими напрям і хронологію багатьох навіть кардинальної ваги процесів. Отже зрозуміло, що дуже важко дати остаточне розв'язання допіру згаданих проблем. Всяка відповідь може бути поки що тільки попереднім гіпотетичним вирішенням, що його перевірити і ствердити, виправити або відмінити мають далішні дослідники на цьому полі.

Переходимо до першої з допіру названих проблем — до проблеми українсько-білоруського узграницчя. Дослідник сьогочасних діалектичних відносин на Чернігівщині з цікавістю відзначає собі факт, що на питання про обопільні українсько-білоруські впливи на цій території багато легше дати відповідь на другу частину питання — про білоруські впливи. Вони тут цілком виразні, легкі для спостереження і виявляються в поширенні певних характеристичних для білоруської мови фонетичних з'явищ на території, що сукупністю своїх мовних ознак свідчить за свою приналежність до української. З таких характеристичних білоруських появів треба згадати насамперед за акання і за ствердження *у*. Акання і твердість *у* з усіх білоруських рис чи не найглибше заходять на півн.-українську територію. За приблизну межу акання можна було-б признати р. Десну, хоч місцями воно переходить цю межу, перекидаючись з правого берега на лівий і заходячи часом верстов за двадцять і навіть більше в глиб наддесенського лівобережжя, а місцями, навпаки, залишаючи на правому березі р. Десни, тоб-то на Задесенщині, говірки без акання. Дотеперішніх діалектологічних відомостей мало, щоб на підставі їх можна було цю межу точно визначити. А проте і на підставі тих уривчастих і неповних відомостей, що ми маємо, виявляється досить виразно напрям цієї межі. Говірки м. Остра, що лежить на лівому березі р. Десни, і с. Виповзова на південь від нього — акучі¹. В колишньому Козелецькому повіті акання відоме говіркам невеликої північно-західньої частини повіту². На території Чернігівського повіту говірки не акучі, коли знайдуться, то хіба тільки в південно-

¹ Про говірку м. Остра кажу на підставі своїх спостережень. Про Виповзів можна так думати на підставі поданих у статті О. Курилової «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» (Україна, 1925, № 5, ст. 21) прикладів: *pal'yeu* (полів).

² А саме — с.с. Шапіхи (де в самій назві відбивається акання), Шалойки, Горбачі, Шуляки, Лемеші, Сморжки, Патюте, Гладке, Пісодьке, Кіпті, Іржаведь і Церковище. Встановлюю тут межу на підставі власних спостережень, а почасти здобутих від інших осіб, хоч часом і неповних, відомостей.

східньому його кутку (певних і докладніших даних бракує). Далі в Сосницькому повіті ізоглоса акання переходить на правий берег Десни і відмежовує говірки південно-східньої частини повіту від акучних говірок на північний захід від показаної на карті межі¹. Північна задесенська частина Кролевецького повіту так само належить до території акучних говорів, про що може свідчити говірка м. Понорниці², але в Глухівському повіті акучі говори знаходимо знов уже на лівому березі р. Десни (с. Локотки³, с. Холопково⁴).

Таким чином досить виразно визначається лінія, що йде більш-менш паралельно етнографічній українсько-білоруській межі на Чернігівщині з південного заходу на північний схід, відмежовуючи територію білоруського впливу на поліські говори, оскільки він виявляється в аканні. Що-до самого характеру акання в цих перехідних говорах, то він значно відрізняється від білоруського акання тим, що в них не всяке ненаголошене *о* підлягає заміні на *а*, але, очевидно, більш-менш відповідає тому типові акання, що трапляється в акучних говірках, котрі Є. Карський зараховує до південно-білоруських, але котрі автори «Оч. рус. диал.» Н. Дурново, Н. Соколов, Д. Ушаков справедливо вважають за північно-українські з позначеною перехідністю до білоруських (примітка 178). Їх визначають як говірки, що зберігають *о* в складах після наголосу, але це визначення, мабуть, не точне, бо зберігається не всяке *о* після наголосу; принаймні в акучних північно-укр. говірках чернігівських, а тільки в закінченнях різних морфологічних категорій, напр. *холодно*, *парабок*, *доброю* і т. п. Крім того, розуміється, доводиться констатувати і деяке хитання як до говірок що-до числа позицій, котрі зберігають ненаголошене *о*. Найміцніше держиться позиція ненаголошеного *о* в відкритому кінці слова⁵. По-

¹ Користуюся з надісланого до Укр. Акад. Наук рукопису Ю. Виноградського «До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів». Ю. Виноградський подає досить докладні і цінні відомості про акання в сосницьких говірках. З його слів виходить, що в південно-східньому куткові повіту акання немає в багатьох пунктах і на правому березі р. Десни, а саме в говірці м. Сосниці і в с.с. В'юнище, Загребілля, Малі Устє, Спаськє, Кирівка, Лави, Волинка, Баба, Ківковичі й Максакі, не згадуючи про цілу низку сусідніх з ними хуторів. Ці села належать до теперішніх адмін.-тер. районів Сосницького, Коропського, Чорнотичького та Менського округи Конотіпської. На захід, північ та північний схід від цих окупних говірок, навіть в півд.-зах. частині Сосницького повіту, говірки акучі: с. Макошин, с. Слобідка, м. Мені, с.с. Велічківка, Киселівка, Домашлін, Савинки, Козленічі, Чорнотичі, хут. Лашківці, с. Купчичі, Змітнів і Конятин (останнє кол. пов. Кролевецького). На лівому березі р. Десни акання теж трапляється (с.с. Бутівка, Бондарівка), хоч загалом тут говірки, що зберігають ненаголошене *о*. Далі вниз по Десні на правому її березі акання (с.с. Ушня, Блистова), на лівому—окання (с. Волівка проти Ушні).

² Див. А. Соболевський, *Оч. рус. диал.* III. Малор. наречіє, 14—15.

³ Там-же, ст. 14.

⁴ Про це згадує Ю. Виноградський у згаданій допіру праці.

⁵ Пор. і в деяких записах півд.-зах. білоруських говорів ненаголошене *о* в цій позиції, напр. А. Сергпутовський, Казкі і апавяданьні беларусаў з слудкага павету (Матар'ялы да вывучэньня беларускае мовы, етнографіі і літара-

декуди, можна думати, зберігається ненаголошене *о* в позиції перед *и(у)* нескладовим, надто після губних¹. Нарешті й самий звук, що заступає ненаголошене *о*, мабуть, має різні відтінки як до мову, артикуючись іноді як звук середній поміж *о* і *а*, тоб-то як *о* з ослабленою губною артикуляцією. Всі ці появи ще дуже мало досліджені. Але акання майже на всій означеній вище території виступає поряд із другою характеристичною для білоруської мови фонетичною рисою—твердістю звука *ц*. Правда, що-до цієї риси ще менше маємо систематичних відомостей, а тому визначити докладно і з певністю її поширення поки що немає змоги. Можна тільки констатувати її наявність подекуди і в говірках, що вже не знають акання. Так, тверде *ц* відоме і в північній частині кол. пов. Ніженського (с. Вересоч, с. Вертіївка: *хлопецц*, *конецц*, *юлицца*)². Воно характеристичне і для тієї групи окучих говірок на правому березі р. Десни в Сосницькому повіті, про які згадувано вище³. З другого боку, тут раз-у-раз треба мати на увазі можливість певних обмежень, а саме: *ц* може стверднути в кінці слова, в позиції перед *а*, *у*, *і* (з ненаголошеного *ъ* в кінці слова), але залишатися м'яким перед дифтонгом *іе* (з *ъ* під наголосом): *конѐцц*, *конца́*, *концѹ́*, але *концѹіѐ*. Нарешті, відома і напівпаляталізована (напівм'яка) вимова *ц*. Таке напівпаляталізоване *ц* спостерігав і нижчепідписаний в окучих говірках кол. повіту Козелецького (напр. с. Чемер).

Брак докладних відомостей за цю смугу північних укр. говорів з слідами білоруського впливу не дає можливості сказати з певністю, які ще риси, окрім акання та твердого *ц*, треба зараховувати до наслідків цього впливу. Чи слід вважати за таку рису закінчення І ос. мн. часу теперішнього від дієслів І-ої кон'югації—*ѣм*: *пайѣм*, *несѣм* і т. д. Їсть підстави думати, що територіальне його поширення на Укр. Поліссі в значній мірі збігається з межами акання та твердого *ц*⁴, але не виключена можливість бачити в ньому незалежне від білоруського впливу з'явище, що повстало на цій території перехідних говорів⁵.

тури, кн. І), Коштам Інституту Беларускае Культуры, Ленинград 1926, де ця риса проведена послідовно.

¹ Напр., в словах: *повко́па*, *мовча́ть*, *вовкі*, *товкѣ́тї* і т. п., де *о* в усякому разі не делябілізується без наголосу в такій мірі, як в позиції після зубних. Пор., що в білоруських говорах часто в аналогічних позиціях маємо замість *о* не *а*, а *у* (*и*): *муу́чаць*, на *муро́зі* і т. п. в східних повітах теперішньої Гомельської губ., тоб-то в колишніх північних повітах Черниг. г.—А. Расторгуев, *Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии*, Минск 1927.

² На підставі тих відомостей про ніженські говірки, що на моє прохання надіслав мені Д. Лебідь. Висловлюю йому тут за це щиро подяку.

³ На підставі відомостей, що подає за ці говірки Ю. Виноградський.

⁴ За форми цього типу хоч і рідко вживані в північній частині кол. Ніженського повіту (с.с. Вересоч і Вертіївка) згадує в своїх відомостях Д. Лебідь.

⁵ Пор., що й на білоруській території ізоглоса цього з'явища відмежовує тільки південно-західні білоруські говори від інших, що цього закінчення не знають. Граніцію поширення форм *будам*, *пойдам*, *правядом* на Східній Білорусі

Обмежуючи свій огляд обопільних укр.-білоруських мовних впливів на саму Чернигівщину в старих межах, мусимо констатувати, що дзекання і цекання в північних укр. говорах позначених білоруським впливом немає навіть в тих позиціях, про які загадує акад. Є. Карський, а саме там, де *т* і *д* бувають м'які в укр. мові¹. Навпаки, самі білоруські говірки сумежні з українськими мають тут замість своїх *ч'* і *дз'* просто м'які *т'* і *д'*; таку вимову чути вже верстов на 20—25 на північ і північний захід від Чернигова.

Далеко більше труднощів завдає питання про українські, власне північно-українські, впливи на білоруські говори. Але тут насамперед повстає питання про саму українсько-білоруську етнографічну межу. Акад. Є. Карський цілком слушно за головний критерій для розмежування цих двох мовних територій бере вимову приголосних перед *е* і перед *и*² і говори, де приголосні перед цими звуками м'якшаються, зараховує до білоруських, а де вони тверді—до українських. І дійсно, ця відмінність з'являється найхарактеристичнішою, бо відразу надає говірці типових ознак білоруських чи українських. Як твердість приголосних перед *е* і *и* в звуковій системі українській, так м'якість їх перед цими звуками в звуковій системі білоруській має кардинальну вагу. Крім того, з наявністю тієї чи тієї вимови—твердої чи м'якої—стоїть у зв'язку і наявність певних характеристичних позицій для твердих приголосних в українських і для м'яких—в білоруських говорах. А саме: в поліських українських говорах, де звук *е* з'являється заступником не тільки етимологічного *е* та сильного *ь* (*несé, ведé, менé, тебé; жнець, ребенéць*), а також і ненаголошених *ѣ* (не в кінці слова) та *ѳ* (*бедá, песóк, мешóк, ведрó, дедóк, стельнік, инездó, лесí* і т. п.; *пáмeть, дéвeть, пúпенoк, колóдeзь, мíсeць, зéрнeткo* і т. ін.); число позицій для твердого приголосного перед звуком *е* навіть більше, ніж в південних українських говорах, що робить цю звукову рису в північних говорах особливо характеристичною. Навпаки, з м'якістю приголосних перед *е* в білоруських говорах стоїть у зв'язку наявність в цих говорах якання поряд з аканням: *ясу, вяде* (або *вядзе*), *тябе* (або *цябе*) і т. п., як і в відповідних до характеристичних полісько-українських позицій випадках: *ні бяды', вядро', дядо'к, няздо', ласы'* і т. п. Характер якання в сумежних з українськими білоруських говірках на Чернигівщині можна думати переважно дисимілятивний³. Переведене на підставі цього поширеного критерія дослідження ізголоси *te / t'e* (*t'a* — *t'ä*, *t'i*) дало-б твердий ґрунт для встановлення українсько-білоруської діалектичної межі. В деталях тут, розуміється, можна натрапити на деякі хитання що-

спитується визначити П. Бузук в статті «Становища беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў», надрукованій в «Прадах Акадэмічнае Конфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі», Менск 1927 (ст. 77—78).

¹ Известия, 1902, III, 225, Этногр. карта белорусского племени, Пгтр. 1917, ст. 12—13.

² Там-же.

³ П. Расторгуев, оп. с. 3 і далші; «Очерк» Моск. Діал. Комісії, ст. 54 § 60.

до вимови приголосних перед *е* і перед *и*. Так, згадувано в літературі за перехідні говірки, де напр. не всі приголосні перед *е* вимовляються твердо, а тільки губні, а подекуди *д*¹. Знов-же можна натрапити на говори, де губні перед *е* наголошеним вимовляються напівпаліялізовано, а без наголосу заходить навіть хитання що-до вимови і наявність двох різних фонетичних форм, напр. *спешу́* і *спляшу́* (*spešú* і *späšú*)².

Нарешті не завжди збігається ізоглоса твердих приголосних перед *и* з ізголосом твердих приголосних перед *е*. Всі ці деталі абсолютно ще не досліджені, тільки спорадично можна знайти десь згадку про котрусь із них, отже нема чого й думати на підставі дотеперішніх відомостей визначити територіяльне поширення цих рис. Справа систематичного дослідження українсько-білоруського узграницчя і встановлення діалектичної межі—цілком ще завдання майбутнього. Але виходячи із згаданого вище критерія—твердості чи м'якості приголосних перед *е* і *и*—акад. Карський так визначав приблизну укр.-білоруську межу на Лівобережжі: від м. Любеча на схід в напрямку до м. Ріпки, далі з відхилом на північ до м. Городні, потім в тому-ж напрямку до с. Ключи (майже на межі з Могилівською губернією), а звідти межею поміж кол. повітами Новозибківським і Сосницьким, далі на схід Новгород-Сіверським повітом (близько до межі його з кол. повітом Стародубським) до р. Десни і Десною до Орловської губернії³ (пор. на карті). Ця межа, як дуже приблизна і встановлена на підставі дуже побіжних відомостей, в деталях потребуватиме, очевидно, деяких поправок, але може бути прийнята за орієнтаційну межу.

Докладніше дослідження українсько-білоруського узграницчя, очевидно, могло-б дати ще й деякі нові, до цього часу не застосовувані критерії для діалектичного розмежування цих двох мовних територій. Таким додатковим критерієм могла-б бути, напр., відмінна супроти української квантитативність *а* в першому переднаголошеному складі, коли під наголосом бувають звуки високого підняття *і*, *и*, *у*, *я*, *ю*. Для Хороборської говірки О. Курилова встановляє, що *а* в такій позиції переважає на довгість голосний наголошеного складу (Говірка с. Хоробричів, 36)⁴. Що це з'явище широко знане

¹ Є. Ф. Карський, Етн. карта белорус. племени, ст. 13.

² Див. О. Курило, Говірка с. Хоробричів, 45—46.

³ С. Карський, Етн. карта белор. пл., ст. 16.

⁴ Ця особливість в вимові не тікає непомічена від українського уха, тільки що незвичну в такій позиції довгість голосного воно сприймає, як наголошеність. Так характеризує свої перші акустичні враження від цієї фонетичної особливості в говірці с. Хоробричів О. Курилова (там-же, ст. 37). Це зауваження тонкої дослідниці дає тверду підставу думати, що саме про цю особливість іде мова в записці Д. Лебеда, коли він говорить про «надзвичайно характерну особливість» в говірці селян з Петрушина (кол. Чернігівського повіту, 18 верстов на північ від Чернигова), якої ніде більше, ні в якому іншому селі йому не доводилось чути. Ця особливість полягає в тому, що коли слово має в першому складі *о*, а в другому *и* під наголосом (як от: *коліска*, *поліція*, *долина*

білоруським говорам, можна припускати на підставі записів М. Федоровського з Мінщини (*Łud białoruski na Rusi Litewskiej*, т. I. 1897, т. II, 1902). Довгість переднаголошеного *a* в записах М. Федоровського не залежить навіть від характеру голосного в наголошеному складі (про це згадує і О. Курилова, ор. с., Примітка 26 на ст. 104).— Під знаком питання, як про критерій, що потребує ще перевірення, можна було-б згадати про дифтонгізовану або стиснену вимову наголошеного *o* у відкритих складах як *чо* **o*, *ó* і т. п. в тих випадках, коли воно продовжує прасл. акутоване і новоакутове *o* (ростуче *o* старшого і нового походження): *mnóho*, *stó*, *stó* gen. s. *živóha*, dat. s. *zalatómu*, b'eróza, varóna, palóxač, daróha, rybalóvy, u nóčy, u vódu, da óseni і т. п.; *nóvyj*, *dóbruj*, *bóžaho*, *xaróšaa*. *xóž'ic*, *móže* і т. п.¹ Південна межа цього з'явища доходить півн.-української території, а північна іде попри Гродно, Ліду, на південь від Мінська, через Ігумен і Бобруйськ. Чи дійсно сфера поширення цього з'явища в білоруських говорах відповідає накресленим у Лера-Славинського фонетичним умовам, чи відповідає і географічне його розпросторення наведеним допіру межам,—невідомо. Але якби далші досліди цю думку ствердили, то був-би ще один критерій для діалектичного розмежування 'української' і білоруської мовних територій, бо, незалежно від того, чи мав-би під собою ґрунт, чи не мав-би здогад Лера-Славинського, що в північно-українських говорах відбулася колись така сама заміна інтонаційних відмінностей в голосних **o*, **e*, як в білоруських і великоруських (на нашу думку підстав для цього здогаду у Лера-Славинського жадних не наведено),—в сьогочасних північних українських говорах цієї особливості не відзначено².

До наведених фонетичних відзнак можна було-б долучити кілька морфологічних, а саме форми пот.-асс. рл. від слів ніяк. р. на -*ы*, -*и*: *кóльды*, *вёдры*, *балóты*, *кары́ты* і в словах, що не мають однини: *варóты*, *дрóвы* і т. п.³ Характерна також наявність форми 3 ос. одн. часу теперішнього без кінцевого -*ть* і в дієсловах 2-ої кон'югації,

в укр. вимові), то петрушинці перевертають його так: «*o* в першій складі цілком переходить на *a*, на нього переходить і наголос, а *и* перетворюється на *i*». Вимову цю транскрибує Д. Лебідь як *ка́міска*, *па́ліца* (з твердим *ц*), *да́ліна*. Зауваження автора відомостей, що така вимова характеризує тільки речівники, а в дієсловах він її не помічав, потребує, розуміється, перевірення. Про цю-ж особливість «розтягання *a*, що заступає *o*, в виразно довгий звук» навіть в безпосередньому сусідстві з Черніговом (в сільці Ядрів; приклади: *каажу́шка*, *па́ліна* і т. п.) згадує в листі до мене і другий чернігівець—Б. Луговський.

¹ T. Lehr-Splawinski, Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich в Roczn. Slaw. VIII, приклади на ст. 255. Знак *ó* замінено у нас на *ó*.

² Не завжди залежить дифтонгізована вимова **o* від визначеної у Лера-Славинського умови і в білоруських говорах, принаймні перехідних до українських. В Хороборській говірці характер *ó*, що точніше було-б позначити як **ó*, не залежить від його походження (**o*, **b*, **e* < *o*, **b* < *e* < *o*), а від звукового оточення та від індивідуальних властивостей у мові (О. Курилова, ор. с. 29, 30).

³ Див. Расторгуєв, ор. с. 16—17. В м'якій відміні в пот.-асс. рл.-*a* (мабуть під наголосом) і -*i* (мабуть без наголосу): *пала'*, *мара'* але *па́дцьці*, *іме́ньні*—там-же.

а не тільки 1-ої¹. В поліських українських говорах на Чернігівщині цієї форми немає.

Тепер треба з'ясувати, як і в чому на північ від цієї межі, на білоруських говорах, позначився мовний вплив український (поліський). Вже й теоретично здається неймовірним, щоб в результаті довговікового тісного співжиття українського й білоруського народів на цій території і тої культурної ролі, яку відіграла тут стара сіверянська людність, мовний вплив не був обоюстороннім, а йшов тільки з одного боку з північного заходу на південний схід, від білорусів до українців, тим більше, що відповідно до загально-принятого погляду мовний вплив справляє звичайно якась вища що-до свого культурного (освітнього, соціального, політичного) становища частина людности на другу—нижчу². Однобокий вплив білоруських говорів на українські суперечив-би логіці історичних фактів, бо жадних немає підстав припускати існування таких умов в історії українсько-білоруських взаємовідносин. В чому-ж річ? Як уже вище було згадано, білоруський мовний вплив на українських говорах для дослідника сьогочасних діалектичних відносин далеко ясніший, ніж вплив протилежний. Чи не тому, що це вплив хронологічно пізніший? Думаємо, що це так. Не маючи жадних історичних фактів, що свідчили-б за культурну, соціальну чи політичну перевагу білоруської людности над українською ні в минулому, ні в сучасному, думаємо, що повстання перехідних українсько-білоруських говорів на півн.-укр. основі найлегше пояснити колонізаційними причинами. Адже повстання перехідних говорів можливо і в тому випадкові, коли через спільну колонізацію якоїсь місцевості або через вплив представників однієї діалектичної групи в містя, вже осаджені другою групою, відбувається безпосереднє змішування представників цих двох груп, надто, коли політичні, соціальні та освітні умови не стають цьому на перешкоді. І нам здається, що саме таким способом найлегше пояснити вплив білоруських говорів на українські навіть в близькому сусідстві від Києва, беручи до того-ж на увагу, що загальні культурні умови, в котрих перебували Україна і Білорусь, з давніх давен були однакові і що інтенсивний колонізаційний рух на південь і схід, що захопив широкі маси української людности надто в XVI—XVII вв., так само засвідчений історичними даними і для Білоруси. Як результат цього руху, можна думати, і стався деякий зсув діалектичних меж в напрямку на південний схід: давня північно-українська територія на Лівобережжі, збільшившись коштом степових просторів на південному

¹ Приклади: *прбсь, мбсь, вбсь, сбсь* і т. п. при формах на *-ть*: *ня хбдзць, дзбжць, прабхбдць* (Расторгуев 19). Ці-ж форми знаходимо і в Сержпутовського: *ня ббча, рббч, сонда захбдць* і т. п. в с. Писарівці кол. Мглинського п.—«Отчет о поездке в Гомельскую губ.», ст. 8, 9, *расбсьць, пераббч, перабрбшч* в с. Красновичах кол. повіту Суразького (там-же, ст. 10, 14), *сьмерць ня прхбдць* в с. Гнилуші того-ж повіту; *гавбча, хббч, нбсь* в с. Кобилянці 16 верст. на північний захід від Гомеля (там-же, ст. 16).

² «Очерк» Моск. Діал. Комісії, ст. 2 § 3.

сході, неприступному за попередніх століть, зазнала втрат на північному своєму заході, поступившись частинно перед аналогічним колонізаційним рухом білоруської людности, що тяг в тому-ж самому напрямку і до певної міри засимілював діалектично північно-західні окраїни старої полісько-української території на Лівобережжі. Оскільки цей здогад має під собою історичного ґрунту, покаже дальше діалектологічне й етнографічне дослідження цієї території. Що-до українського впливу на білоруські говори, то його треба класти на добу давнішу, звязуючи хронологічно з часом найбільшого культурного розквіту Києва та лівобережних північно-українських центрів. При такому припущенні зрозумілим робиться і відзначений вище факт, що цей вплив не виступає так виразно, як пізніший — білоруський, що він важче піддається окресленню і що-до свого змісту (що-до своїх характеристичних ознак), і що-до меж свого колишнього діяння. Але він безсумнівний. Всякому, хто обізнається з сьогочасною білоруською діалектологією і спиняється на питанні про діалектичний поділ білоруської території, впадає в око той факт, що так звані південно-західні білоруські говори відрізняються від північно-східних, окрім властивого їм сильного акання, наявністю цілої низки рис спільних їм з мовою українською. Таку власне характеристику дає цій групі говорів «Очерк рус. диалектологии» Н. Дурново, Н. Соколова, Д. Ушакова (див. § 58), згадуючи за такі спільні з українською мовою риси: 1. дифтонги замість старих *о*, *ѣ*, *е*¹, 2. закінчення прикметників в наз. в. одн. ч. р. *-ы* (зам. *-ыѣ*), *-і* (зам. *-иѣ*): *злы*, *сині*, 3. приставне *і* (*ѣ*) перед початковими голосними *а*, *о*, *у*, *і*, 4. форми наз. мн. на *-е* (з *ѣ*): *рублѣ*, *ковалѣ*, а з аналогії і від основ на твердий приголосний: *панѣ*; де *ѣ* має дифтонгічну вимову, там в цьому закінченні дифтонги: *кавалѣ*, *панѣ*, *батькѣ*, 5. закінчення в дав. одн. від осіб ч. р. *-овѣ* (*-евѣ*), 6. форми двоїни від речівників ж. і сер. р. на *-ѣ*: *двѣ рудѣ*, *двѣ селѣ*, 7. форми 3 ос. одн. в дієсловах 1-ої кон'югації без закінчення *-тъ*: *знаѣ*, *несе*, *даѣ*, *но ходѣтъ*, *любѣтъ*, але з аналогії і йон *ходѣ*, *любѣ*, 8. 1 ос. мн. може мати закінчення *-мо* в імперативі і в часі теперішньому *даѣмо*, *ідемо*, *несемо*, або на *-ом*: *ідо'м*, *мого'м*, 9. *ѣ* в основі імперативу в дієсловах 1-ої і 2-ої кон'югації: *берѣм*, *берѣте*, *скажѣте*, *привезѣте*, 10. вживання род. одн. в значінні знах. одн. від речівників, що взначають неживі речі: *стѣѣ дѣба*, *найѣ гриба*. Крім того, не всім говорам південно-західного білоруського наріччя, а сумежним з українськими, властиві: 11. задержання дзвінких в кінці слова і перед глухими: *дѣл*, *бабка*, *лѣжка*, 12. закінчення *-мы* в орудн. мн. (в кол. Могилівській, Чернигівській і на півдні Мінської губерній): *панамы*, *вербамы*, *селамы*, 13. форма майбутнього часу на *-му*: *ходѣтъму*. Як безпосередній логічний висновок спливає думка, що всі ці особливості результат довгого впливу, що справляла українська мовна

¹ За північно-українську рису, а не білоруську, визнає дифтонги й акад. Є. Карський—див. «Етн. карта белор. пл.» 13.

територія на здавна зв'язані з нею культурно і політично сумежні землі білоруські, землі Дреговичів і Радимичів. Що-до колишньої північної Чернигівщини, то сьогочасні діалектичні відносини на їй де в чому вражають на перший погляд несподіванкою. А саме: майже всю цю територію, крім західньої частини повітів Суразького та Новозибківського (а також і білоруської частини кол. повіту Городницького) залучають звичайно не до південно-західніх, а до північно-східніх білоруських говорів. Головна характеристична їх особливість супроти півд.-зах. говорів дисимілятивне акання, в іншому їх характеристика в згаданому вище «Очерк'у» переважно негативна—відсутність укр. рис, характерних для півд.-зах. групи. Тільки в тих говорах північно-східньої групи, що безпосередньо межують з українськими, відзначає «Очерк» наявність рис, згаданих допіру під п.п. 1, 7 і 11, додаючи до них зміну *ы* на *і*: *мі* (мы), *міло* (= мыло і міло), *бік* (= бык). І то з них дифтонги (п. 1) відомі тільки в крайніх на півдні білоруських говорах на Чернигівщині (в кол. Новгород-Сіверському повіті) («Очерк» § 62, 1), тоб-то в говорах, котрі акад. Карський на своїй етнографічній карті білоруського плем'я відмежовує вже до українських. Проте, можна думати, що відмінність поміж півд.-західніми і півн.-східніми білоруськими говорами на Чернигівщині не така й значна і поділ цей базується тут головним чином на дисимілятивному аканні. Що-ж до наявності специфічних спільних з українськими говорами рис, то ці говори мало різняться між собою і тільки мала їх дослідженість не дає змоги з потрібною докладністю цю думку про їх подібність ствердити. А в одній із найновіших праць, цим говорах присвяченій і тут уже цитованій, в загальній характеристиці їх знаходимо безпосереднє ствердження цієї думки. Ми читаємо, що, дійсно, ці говори мають низку рис, котрі ріднять їх не стільки з північно-східніми, скільки з південно-західніми¹ білоруськими говорами. З дуже побіжної характеристики, що дає цим говорах автор, можемо бачити, що й цим білоруським говорах північно-східньої групи властиві деякі риси, котрі згадані вище тільки в характеристиці говорів півд.-зах. групи. Серед цих рис ми знаходимо не тільки згадані в п.п. 7 і 11, а і в п.п. 2, 13. Цей перелік можна доповнити й п.п. 3, 9². З другого боку, можна відзначити, що характеристичний для них збіг звуків *ы* і *і* в позиції після губних (*і*), очевидно, задньо-язикових) відомий і тим сумежним з українськими білоруським говорах, що їх зараховують до південно-західньої групи, як от, напр., говірці с. Хоробричів³. Неясним залишається

¹ Расторгуєв, Говоры вост. уу. Гомел. губ. в их современном состоянии, ст. 3.

² Пор. в «Отчет'і» о поездке в Гомельскую губернию в 1926 г.» А. Сергпутовського, Минск 1926: завечак—ст. 9, звукус іб. в с. Писарівці кол. Мглинського п.; хадзіем в с. Красновичах кол. Суразького п. Як про характеристичну для цих говорів поліську форму імператива 2 ос. мн.: *возмігть*, *панєсць* згадує і Михальчук («Наречія», ст. 192, п. 9).

³ В говірці с. Хоробричів кол. Городницького повіту ділком збіглися в одному звукові *і* і *у* (*ы*) після губних *р*, *в*, *т*, *ш*, велярних *к*, *х*, після гортанного *г* і

питання про дифтонги. Звичайно дослідники раз-у-раз заперечували наявність дифтонгів в цій частині колишньої Чернігівщини (Михальчук «Наречия» 191, «Очерк» Моск. Діал. Комісії; Расторгуєв, о.с.¹). Проте, коли це й так, то деякі сліди відріжнювання наголошеної позиції від ненаголошеної в вимові звука *ъ* залишаються й досі: *ъ* під наголосом в кінцевому відкритому складі вимовляється як *е*: на *стале*, на *вакне*, на *сасе*, на *назе*, а без наголосу як *і*: на *небі*, у *га-родзі*, на *полі*, після твердих як *ы*: на *вулицы*, на *серцы* та *инш.*² Інтересно також відзначити наявність досить значного числа слів з твердими приголосними перед *е*, напр.: *мэдóвы*, *узлэ́чка*, *мястэ́чка*, найчастіше з твердим *с*: *милосэ́рдны*, *сэ́рдэ*, *васкрэ́сьняня*, *спасэ́няня* та *ин.* (Расторгуєв, 11), що, очевидно, так само становить результат українського впливу. Тут треба згадати, що тверду вимову приголосних перед *е* і *и* відзначено подекуди і значно далі на північний схід, напр. в деяких, перехідних від білоруських до великоруських, говорах у східній частині Калузької губ. (частинно в повітах Лихвинському, Козельському і Жиздринському), в Бельовському п. Тульської губ. (пор. «Очерк» Моск. Діал. Ком. ст. 31, 58 і в Прим. 11 на ст. 83). Автори «Очерк'а» угадують у цих говорах говори що-до основи своєї північно-українські, але позначені великим впливом білоруським, а пізніше й великоруським. Можливо, що даліше діалектологічне дослідження цієї території дасть докладніші відомості і певніші підстави до подібного роду висновків. Але вже й тепер мимоволі напливає думка про можливість бачити в цих говорах сліди тих давніх

після *г*. По всіх інших приголосних високий вузький і чи обнижений широкий і залежить від палаталізованого чи непалаталізованого характеру попереднього приголосного, і це збігається з походженням звука з давнього *i* чи **y* (*ы*), при спорадичних відхиленнях (напр. *s'lyxát*); після шиплячих *š*, *ž*, *č* і після *с* в цій говірці завжди тільки широкий обнижений відтінок (див. О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів, Вид. УАН, Київ 1924, § 6, а, ст. 40—41. Приклад для спорадичного порушення етимології в вимові слова *сызы* (пом. *sing*) подає й Расторгуєв (ст. 11). Залежність цього з'явища від українського нерозріжнювання цих звуків цілком ясна з територіального його поширення тільки в сумежних з українськими білоруських говорах. На його можна дивитися, як на незавершений процес змішування *i* з *ы*. Після губних звуків умови для цього були сприятливіші, бо мірою своєї палаталізованості вони тут звичайно тільки пристосовані до наступного голосного (як зазначає О. Курилова). Найміцніше держиться розріжнювання після зубних *t*, *d*, *n*, *з*, *ж*, де відтинки *i* або *ı* з'являються послідовно як рефлекси *i* або *ы*. Пор. з цим майже цілком аналогічне чеське відріжнювання складів *ti*, *di*, *ni* (з м'якими *t*, *d*, *n* перед *i* з давнього *i*) і *ty*, *dy*, *ny* (з твердими *t*, *d*, *n* перед *y* = *i* з давнього *y*), тим часом як після всіх інших приголосних такого відріжнювання немає.

¹ Наясно тільки, чому тоді А. Сержпутовський в допіру згаданому «Отчет'і» послідовно подає в записях дифтонги *yo* і *ie*, цілком так, як і в своїх записях з Мінської губ. Отже питання вимагає ще дослідження.

² Расторгуєв 6. У Сержпутовського в тій-же позиції чергування *ie*, *ыэ* з *i*, *ы*. Заміняючи в транскрипціях «Очерк'а» Моск. Діал. Комісії й Расторгуєва знак *и*, що визначає високий звук і переднього ряду з палаталізованими перед ним приголосними, знаком *i*, що в сучасній білоруській графіці, як і в українській, вживається тепер саме в такому звуковому значінні.

флюктуацій сіверянської людности, про які згадує і які так жадібно хоче відшукати акад. М. Грушевський, виходячи з теоретичних міркувань, що для них підставу дають деякі факти з історії старої Сіверської землі¹.

Як загальний висновок з вищенаведеного можемо прийняти, що наявність цілої низки спільних з північно-українськими говорами фонетичних і морфологічних рис не тільки в південно-західних, а, як згадано було, і в сумежних з українськими північно-східних білоруських говорах, доводиться визнати за результат українського впливу. Вплив це був хронологічно давніший, але інтенсивний, бо територія його поширення і самий зміст його, оскільки його можна виміряти кількістю запозичених рис, дуже великі. Але через це саме наявність якоїсь української з походження риси і не вражає тут так гостро, як акання або тверде *ц* на Українському Поліссі, бо вона виступає не як відособлена, чужа риса, а вкупі з численними другими особливостями, що тісно переплітаються з білоруською основою говору. Далеко не всі деталі до того-ж і висвітлені. Напр. ніколи не здивувала-б і не привернула-б навіть особливої уваги дослідника твердість звука *р* в перехідних говорах, бо *р* тверде звичайне і в білоруських, і в північних українських говорах. А проте наявність твердого *р* иноді робиться характеристичною і ставить перед дослідником цікаве питання. Так П. Расторгуєв² звертає увагу на тверде в усякій позиції *р* в говірці м. Стародуба (трапка, румка, гразь, куру, усяродку, бяроза і т. п.), що становить «странное на первый взгляд отступление» від загального характеру говору північних повітів кол. Чернигівщини, де *р*, як довідуємося ми, ствердло тільки перед голосними переднього ряду *е* і *і* (*ре, рі* > *рэ, ры*), а перед голосними *а, о, у* звук *р* зберігає свою м'якість (бярёза, гаворя, ряўне, зарёю, запряжыця, піряскочу, радзі, гарюю і т. п.). Чи не маємо ми в цьому виключно твердому в говірці м. Стародуба *р* результату північного українського впливу, що в такому визначному адміністративному центрі, як полкове місто Стародуб, міг виявитися і позначитися далеко сильніше, як в окрузі. Думаємо, що це дуже імовірно. Таким чином, наявність виключно твердого *р* на тлі північно-східних білоруських говорів, що знають і м'яке *р*, часом може бути дуже характеристичною.

Що-до взаємовідношення північних і південних українських говорів на Лівобережжі, то питання це не стільки складне, скільки мало це досліджене. Протилежність північного українського і південного діалектичного типу тут дуже виразна. З одного боку в північних говорах: 1) дифтонги, що замінюють наголошені *о, е*, довгі в закритих складах, залишаючи їх без зміни як *о, е* в складах без наголосу, 2) подвійна рефлексія *ъ* як дифтонга *'іе* під наголосом і як *е* з твердими перед ним приголосними без наголосу, 3) подвійна рефле-

¹ Див. в статті «Чернигів і Сіверщина в українській історії» — ст. цього збірника.

² Ор. с. 9.

ксація *е* як *'а* під наголосом і як *е* з твердими перед ним приголосними без наголосу, 4) закінчення *-е* ($= -'e$) з попередньою довгою м'якою приголосною в речівниках середн. р. на *-ііе*: *житте*, *зілле*, *волоссе*, 5) закінчення називн. відм. одн. чол. р. в прикметниках на *-и*, *-і*, а не на *-ий*, *-ій*: *тверди'*, *добри*, *сїні*, 6) закінчення називн. відм. мн. прикметників на *-и*, *-іје*: *багати люди*, *вороніе коні*, 7) тверде *р*, 8) форми 1-ос.: *ходжу'*, *сіджу'*, *лечу'*, *возж'*, *нош'*, 9) 3 ос. 2-ої кон'югації *ходить*, *вóзить*, *но́сить*, 10) дав. відм. одн. від речівників чол. і серед. р. тільки на *-у* (*-ю*) та инш. Супроти цих особливостей північних говорів в південних говорах на Лівобережжі маємо: 1) послідовну заміну звуків *о*, *е* довгих незалежно від наголосу монофтонгом *і* звичайно з паляталізованими перед ним приголосними; 2) *ѣ* > *і* незалежно від наголосу; 3) *ѣ* > *'а* (після шиплячих *а*) незалежно від наголосу; 4) закінчення *-'а* в речівниках-сер. р. на *-ііе*: *житт'а*, *зілля*, *волбс'я*; 5) закінчення прикметників в назив. відм. одн. чол. р. *-ий*, *-ій*: *тверди'й*, *добрий*, *сїній*; 6) закінчення називн. відм. мн. прикметників *-і* з паляталізованими перед ним приголосними: *багáт'і*, *молоді*, *ворон'і*; 7) м'яке *р*: *пісар'я*, *бура-рі* і т. п.; 8) форми *ходю'*, *сидю'*, *возю'*, *носю'*; 9) форми 3 ос. *хóде*, *вóзе*, *но́се*; 10) дав. відм. одн. від речівників чол. р. *-ові*, *-еві*: *бáтькові*, *бráтові*, *багати́ріві* та инш.¹

І тут особливості північних говорів тільки дуже поволи уступають перед особливостями говорів південних. Для кожної з наведених допіру рис, що характеризують відмінність цих двох діалектичних типів, треба було-б встановити окрему зону поширення, але докладних даних для цього бракує. Тільки на підставі дуже побіжних спостережень і уривчастих відомостей та згадок про ці говори в дотеперішній діалектологічній літературі можна припускати, що й тут межі поширення поодиноких рис ідуть більш-менш в тому-ж напрямі, що й згадана вище українсько-білоруська межа або паралельна їй границя акання, тоб-то в напрямку з південного заходу на північний схід. І тут територія говорів перехідних творить досить широку географічну смугу, до якої належать південні частини колишньої Чернигівщини та північні кол. Полтавщини². Вплив південних українських говорів на північні позначається насамперед в нахилі до монофтонгізування дифтонгів. На перший погляд могло-б здатися, що ця тенденція в звуковій еволюції північних говорів може становити й результат самостійного незалежного від південних впливів процесу. Але напрям цього процесу, що в наслідок його межа дифтонгічних говорів відсувається де-далі на північ, з одного боку, і досить інтенсивний темп його—з другого, примушують ставити цей нахил до монофтонгізації в залежність від впливу південних українських говорів. Ще в 70-х роках минулого століття в північній ча-

¹ Докладніше про відмінність північних і південних говорів на Лівобережжі див. в моїй «Діалектологічній класифікації українських говорів», Київ 1923, ст. 12—32.

² Межі цієї території на півдні спитують визначити я в своїй «Діал. класифікації», див. ст. 22—23.

стині Переяславського повіту говори були дифтонгічні. Це видно з наведених у Чубинського (т.т. II і IV) записах із Баришполя, Іванькова, Воронькова. Тепер там замість дифтонгів всюди монофтонг *и*, що заходить і на південну Чернігівщину. Цікаво, що Шафонський в своєму «Черниг. Наместничества Топографическом описании» (пис. в 1786 р., вид. М. Судієнко, Київ, 1851) вимову *кунь*, *нужсь*, *вуль* вважає за характеристичну для всієї території поміж Десною, Сеймом і Сулою до Лубень (від Лубень межа іде на схід до Дніпра й Десни). Якщо він не помиляється, то в цій звістці ми мали-б цікаву вказівку про поширення дифтонгічної вимови, а в усякому разі лябіалізованих рефлексів, на південь ще наприкінці XVІІІ віку. В цій звістці Шафонського немає в усякому разі нічого неможливого, бо на всій цій території, треба думати, говори дійсно з північною діалектичною основою. Коли так, то звістка Шафонського надзвичайно цікава і для зрозуміння інтенсивності процесу монофтонгізації і делябілізації дифтонгів. Цей процес інтенсивно відбувається й тепер. Безпосереднім його результатом з'являється широка смуга говорів, що замість характеристичних для північного діалектичного типу дифтонгів *о* (зам. *о* в закритому складі, а також замість *е* перед складом із втраченим *ь*) та *іе* (зам. *ъ* та зам. *е* перед складом із втраченим *ь*) мають монофтонгі типу *и* (обниженої артикуляції, подекуди з дуже великим наближенням до *е*, іноді-ж, надто після губних, і з відтінком лябіалізованості) та *і* (=і високому)¹.

Отже, коли відсутність дифтонгічних рефлексів зам. старих *о*, *е* та *ъ* прийняти за першу ознаку приналежності говора до перехідних, то за перехідні до південно-українських доведеться вважати говори південних частин кол. повітів Остерського, Козелецького, Ніжинського та Борзенського, південно-східних частин повітів Кroleвездького та Глухівського і цілого повіту Конотінського на Чернігівщині. В такому дуже загальному окресленні встановляє північну межу цієї перехідної чисто монофтонгічної смуги Ів. Зілинський². Тільки частинно міг-би нижчепідписаний деталізувати це загальне окреслення, визнаючи за ним в цілому повну слушність. Але якраз ця деталізація на підставі даних з Козелецького повіту разом із тим доводить, як трудно визначити якусь більш-менш певну межу, навіть кладучи в основу розмежування одну тільки рису—дифтонгічність чи монофтонгічність говору. По-перше, межа для дифтонгічної вимови рефлексів *ъ* та *е* (перед складом з *ь*) буде відбігати від такої-ж межі для рефлексів *о*, *е* (перед складом з *ь*). Монофтонг *і* замість *іе* захо-

¹ В межах цієї статті немає змоги докладніше спинитися на всіх численних звукових варіантах рефлексів *о*, *е*, що їх можна зустріти в окремих говорах цієї перехідної смуги, а почасти і в тому самому говорі в залежності від різних фонетичних умов. Деякий матеріал для цього див. в моїй статті «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку»—Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. II—III, особливо розділи II—III і в статті О. Курілової—Україна, 1925, № 5.

² Проба упорядкування укр. говорів, Львів 1914, ст. 344. Очевидно, тільки через якийсь недогляд не згадано тут за Борзенський повіт.

дять далі на північ, ніж делябілізовані монофтонгічні рефлекси замість дифтонга *ѣ*. Друге, раз-у-раз можна констатувати відсутність сталої дифтонгічної чи монофтонгічної вимови навіть у тій самій говірці, а надто у людей різного віку¹. І, нарешті, розмежувати дифтонгічні і монофтонгічні говори так, щоб в результаті з'явилися дві в частинах своїх тісно звязані і суцільні території, навряд чи можна навіть сподіватися. Поспитавшись все-ж таки провести лінію, що відмежовувала-б дифтонгічні говори від монофтонгічних, побачимо, що межа ця буде дуже приблизна, що поза межею дифтонгічних говорів на території, придлений до монофтонгічної, траплятимуться теж говірки дифтонгічні або мішані. Нерівність ця і відсутність подекуди, так-би мовити, діалектичної поступовості постала чи не найбільше як наслідок пізніших, за часів панського права, переселеннів людности, а почасти відмінних місцевих умов життя. Інтересний факт, що тут козацькі села були архаїчніші мовою, ніж селянські. Так, спитуючися ще 1915 року встановити межу, що відділяла-б говірки дифтонгічні від монофтонгічних на території колишнього Козелецького повіту, нижчепідписаний, що правда на підставі досить побіжних відомостей, визначав її приблизно так: с. Кулажинці, с. Ярославка, м. Бобровиця, м. Кобижча, м. Носівка, м. Ніжен. Через ці здебільшого великолюдні селища і містечка найбільше підстав було провести узграничну межу. Тоді-ж я мимоволі звернув увагу, що, наприклад, с. Ярославка, майже виключно козацьке, було дифтонгічне або з лябілізованими монофтонгами типу *ѣ*—*ѣ*, а с. Стара Басань, що оселями майже притикається до попереднього, давніше поміщицьке, мало монофтонг *и* (= *і* широкому). Підчас пізніших дослідів я відзначив собі як факт, що на території південної частини Козелецького повіту, де говірки загалом монофтонгічні (з монофтонгом *и*), по козацьких селах раз-у-раз держиться дифтонгічна вимова або близькі до них лябілізовані монофтонги, напр., в с. Козацькому (на самому півдні повіту), в м. Старому Бикові, в с. Веприку та инш.²

Рівнорядно з монофтонгізуванням дифтонга *іє* (з *ѣ*) в *і* заходить і тенденція заміняти цим новим рефлексом також і ненаголошене *ѣ*. Звук *і* замість ненаголошеного *ѣ* (не тільки в кінці слова) трапляється подекуди і в дифтонгічних говорах, сумежних з монофтонгічними, обмежуючись майже виключно на позиції після зубних (дівчата, діди, проділі). Де-далі на південь ця тенденція виразніша.

¹ Напр. в с. Старій Басані Козелецького п. в мові старих людей можна ще чути дифтонгічні відтінки, тим часом як у цілому говірку можна характеризувати вже як монофтонгічну. Спостереження ці стосуються до 1915 р.

² До речі було-б згадати, що до певної міри аналогічний висновок можна було-б зробити і що-до розподілу акучих і неакучих говірок на півночі Козелецького повіту. В чисто козацьких селах Патюте, Лемеші говірка акуча, в сумежних на півночі і сході давніше поміщицьких цілком або частинно селах, як от Чемер, Будища, Одамівка та инш.,—говірка окуча. Але узагальняти ці відношення не зважуюся за браком матеріалу, призираного на ширшій території.

Монофтонг *i* замість *ъ* виширає потроху поліський рефлекс ненаголошеного *ъ*—звук *e* з попереднім твердим приголосним. Найлегше це відбувається в словах із змінним наголосом або в близько споріднених словах, де залежно від наголошеності чи ненаголошеності рефлексам *ъ* в північних говорах з'являлися то дифтонг *iê*, то просто *e*. Отже замість форм типу ведро́, але в'єдра, беда́, але б'єдни, з'являються не тільки в'єдра, б'єдни, але и в'єдро́, б'єда́. В словах ізольованих заховується давніший північний рефлекс цього звука без наголосу—*e*; що через ненаголошеність часом вимовляється і як *и*: напр., ве́ха, або ви́ха на крайньому півдні колишнього Борзенського повіту (літерат. укр. ві́ха, див. під цим словом у Словнику Б. Грінченка), обича́йка (в ситі) (пор. північну форму об'ї́чко очевидно з об-ві́чко)¹, мези́нний або мизинний па́лець². Звичайним рефлексом *ъ* в цих місцях з'являється уже *i* незалежно від наголосу.

Характеристичний для північних говорів рефлекс ненаголошеного *e*—*e* (м'ї́сець, па́мєть, де́вєть і т. п.) в перехідних говорах уступається так само перед рефлексом *'a* незалежним від наголосу: м'ї́сяць, па́м'ять, де́в'ять. Подекуди тільки трапляються спорадичні винятки. Напр., вимова девеносто характеризує всю Чернігівщину і заходить в Переяславський і Прилуцький повіти кол. Полтавщини, дуже поширена й вимова колодезь (с. Рожнівка Борз. повіту на самій межі з Прилуцьким п.). Продовжуючи наші спостереження над повільною заміною характеристичних поліських особливостей на південні на цій перехідній території, констатуємо так само, що в монофтонгічних говорах з'являється уже й закінчення прикметників в однині чол. роду—*ий*: тверди́'й, до́брий, си́ний замість поліських тверди́', до́бри, си́ні. Крайні південні частини Чернігівщини знають уже ці форми. Але скрізь на півдні Чернігівщини зберігається решта із згаданих вище поліських особливостей, напр., закінчення *-e* (*-'e*) в речівниках сер. р. на —*ііе*: життє́, насіннє́. Це закінчення характеризує і північні частини сумежних повітів Полтавщини. Подекуди особливо без наголосу чути в перехідних говорах і відтінок *-ā* в закінченні цієї граматичної категорії; спостерігав його в вимові селянки з с. Іржавця Прилуцького повіту і в с. Пологах на Переяславщині нижчепідписаний. На Полтавщині-ж доводиться шукати межі й поміж північним закінченням-*и* в наз. мн. прикметників і південним закінченням *-і*, поміж твердою і м'якою вимовою *р* в закінченнях різних граматичних категорій, поміж формами типу ходжэ́, ношэ́, возжэ́ і ходю́, носю́, возю́. На Полтавщині з'являється і форма дав. відмінку однини речівн. чол. р. на *-ові*, *-еві*. Визначити докладно поширення на південь кожної із згаданих вище поліських особливостей можна буде тільки

¹ На півдні Переяславщини (с. Пологи) вимовляють об'ї́чайка. В такій формі це слово повинно-б уживатися і в літературній укр. мові, а не в формі «обичайка», як подано його в Словникові Б. Грінченка. За *ъ*, а не за *и*, свідчать і рос. «обечайка», «обечка», наведені в «Словарі» В. Даля.

² Що правда в такій формі вживається часто це слово і в літерат. укр. мові.

на підставі великого числа дослідів, в різних місцях цієї території переведених. Поодинокі північні особливості заходять далеко на південь. Так, тверде *p* відоме багатьом говіркам на самому півдні колишнього Переяславського повіту (с. Ходьки, с. Виповзки та инш.), але, очевидно, що аналогічні відношення тривають і в багатьох інших пунктах цієї перехідної смуги говорів. Але чи не найдалше на південь, як північна риса, заходить розрізнення рефлексів *o*, *e* довгих в закритих складах залежно від наголосу. В той час як під наголосом замість *o* з'являється в перехідній монофтонгічній полосі монофтонг *u*, що фонетично цілком збігся з рефlekсами старого *u* і *yu*, або далі на південь монофтонг *i*, що, як і в південних говорах, щодо своєї звукової вартости збігся з рефlekсом давнього *y*,—без наголосу в усіх цих говорах старі *o*, *e* в закритих складах зостаються без зміни (рід, рідний, але родня, спід, але спідній, рів, але ровчак, жінка, але жонкі і т. п.), викриваючи тим самим північну основу цих говорів. Приблизну межу цих говорів на півдні, оскільки взагалі можлива спроба встановити таку межу на підставі дотеперішніх дуже обрідних даних, можна вести річкою Сулою з північного сходу на південний захід до м. Лубень, а звідти в тому-ж напрямі до Дніпра до того місця, проти якого з правого боку вливається в нього р. Рось¹.

Синтезуючи дотеперішні діалектологічні дані, що стосуються говірок Північного Українського Лівобережжя, і ставлячи їх у безпосередній зв'язок з історичними відомостями про цю територію, легко можна прийти до таких висновків.

1. Територія північних українських говорів на Лівобережжі, зараховуючи сюди й ті перехідні говори, що їх північна основа може бути виявлена, в загальному окресленні відповідає етнографічній території Сіверян. Може бути, що на північному заході давніше межа українських говорів заходила й далі на північ, але в наслідок пізнішого (XVI—XVIII вв.) інтенсивного колонізаційного руху укр. людности з Полісся на південний схід, частина української мовної території була тут засимільована Білорусами. На півдні межа перехідних (до південних українських говорів) говорів з північною основою відповідає більш-менш літописним відомостям про розпросторення Сіверян (р. Сула).

2. Перейшовши протягом своєї понадтисячолітньої історії складну еволюцію, українські говори Північного Лівобережжя відбили на собі два головні впливи: вплив білоруський (акання, тверде *u*), що йшов з північного заходу на південний схід, і вплив південно-український (заміна дифтонгів з *o*, *e*, *y* на монофтонги *u*, *i* та инш.), що йшов з півдня.

3. Дослідження українсько-білоруського узграницчя доводить, що ці дві мовні території, українська і білоруська, здавна перебували

¹ Докладніше про цю межу і про дані, що дають підставу приймати її як орієнтаційну межу поширення перехідних говорів з північною основою, див. в моїй «Діалектологічній класифікації укр. говорів», надто ст. 19—23.

в тісних зносинах, і що вплив тут був обопільний. За результат впливу укр. говорів на білоруські можна вважати цілий ряд звукових і морфологічних рис, що, становлячи властивість українських взагалі або самих північних українських говорів, відомі тільки південно-західнім білоруським говорам, а з північно-східних білоруських тільки говорам безпосередньо сумежним з північними українськими.

4. На території Північного Українського Лівобережжя, оскільки сьогочасний стан діалектологічного його дослідження дає можливість це визначити, межа поширення білоруських впливів іде паралельно до етнографічної українсько-білоруської межі в напрямку з південного заходу на північний схід. В такому-ж приблизно напрямку проходить і межа поширення південних українських впливів (оскільки вони виявляються в монофтонгізації дифтонгів, в прирівненні рефлексів ненаголошених *ъ* і *є* до наголошених рефлексів тих-же звуків та инш.), як і межа розпросторення на південь перехідних говорів з північною основою. Ця постійність і, так-би мовити, закономірність в діалектичній поступовості і напрямі змін доводить, що на цій території ми маємо дочинення з певними здавна посталими і тісними діалектичними відносинами і що, коли й можливі були певні пертурбації в язиковому житті Північного Лівобережжя, всі вони могли мати тільки місцевий характер і значення. Основним-же і постійним рухом в діалектичній еволюції цієї території, що давав їй великою мірою зміст і був в такій-же мірі пульсом її і що відбивав в собі пульс і напрям історичного життя цієї країни в цілому, був рух на південний схід «до степу» і на північний захід «від степу». Діалектичне життя Північного Лівобережжя було тісно звязане і завжди розвивалося в згоді з загальною історичною долею цієї країни.

Олександр Грушевський.

ЛЮБЕЦЬКІ СПРАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI В.

МІСЦЕВЕ життя Любеччини складалось у другій половині XVI в. під впливом спеціальних умов. Жила Любеччина в обставинах пограниччя, що зазнавало турбот та мусіло бути готове до ворожих наступів. В листі старости п. Хотимирському підкреслено його обов'язки «меновите будованья новые, поправенья старого, такъ же армату нашу безъ всякое шкoды наше и Речи Посполитое и уближенья подданныхъ нашихъ одправовати и завѣдовати»¹. Не даремно зазначено тут на показнім місці про «армату»: чи замок був добре забезпечений у справі артилерійській, чи ні, але в усякому разі доводилось на це звертати відповідну увагу, на те, щоб забезпечитись від ворожих нападів, та давати відповідні інструкції місцевим старостам, інша річ—оскільки дійсно це можна було перевести в життя з певними ресурсами. Коли людність місцева прохала певних полегшень від звичайних податків та обов'язків, вона також звертала увагу на ці умови скрутного пограничного життя, на втрати та шкоди в цій сфері. В справі про збирання зайвих підводних пенязей волощани любецькі прохали полегшення, підкреслюючи важкі умови свого життя. Господар згодився з такими поясненнями, «бачечи на то, же они, мешкаючи пры ономъ замку нашомъ Любецкомъ на небезпечной украине, частокротъ бывають отъ неприятель нашихъ воеваны, сами и зъ маетностею своею забираны и нищоны, не хотячи имъ таковое обтяжливости делати»²... Як бачимо, влада визнає за цілком слушні ці любецькі скарги і хоче полегшити важкі умови перебування на пограниччі. В подібній-же справі про стацію з міщан та волощан та відвіз її до війська знов читаємо про скарги людности на свою долю та про признание цього з боку влади: «знищенъе свое отъ непрыателя нашего князя великого московского»³. В інших випадках подано вказівки на знищення документів підчас нападів та пожежі.

Нарешті зазначимо ще лист увільнення міщан любецьких від мита; і знов тут ми маємо те-ж саме мотивування, що для держави є важливий добрий стан Любеча, яко українного міста, а міщанство бідне та потребує поратунку, через що й potwierджено це увільнення від

¹ Арх. Ю. З. Р., VIII, V, с. 267. ² Ibidem, с. 469. ³ Ibidem, с. 166.

мита й надалі. Очевидно, влада дійсно мусіла визнати важкий стан міщанства на пограниччі та визнати, що невиплата своєчасно поборів¹ не залежить лише від того, що міщанство не хоче своєчасно платити, але також і від спеціальних умов життя міщанського на цім небезпечнім пограниччі, де доводиться, як українним людям, терпіти численні шкоди та знищення. Те, що ми бачимо оце мотивування в грамотах та листах влади, вказує нам, що після зробленого розслідування довелося владі визнати слушність заяв та скарг різних груп місцевого населення на своє важке становище, що пояснення місцевої адміністрації цілком підтримали оці міщанські скарги.

Взаємні відносини окремих груп населення замкової околиці на небезпечнім та тривожнім пограниччі складались звичайно инакше, аніж в інших центральних, а через те й спокійніших, районах. Поправлення замку, сторожа та оборона замку від ворогів виростали тут, у таких районах до значних розмірів, скупчуючи біля себе багато уваги та зусиль. Місцева адміністрація бачила потребу збільшити участь населення в таких роботах, оскільки центр не давав потрібних засобів фінансових, щоб наймати робітників та спеціалістів, як ті пушкарі та інші, зв'язані з замковими обов'язками. Чим менше можна було сподіватися на такі ресурси, тим більше доводилося притягати до такої праці боярство й міщан, часом над міру їх можливості щодо цього.

Чим більше спадало на міщанство та боярство робіт у сфері поправлення та оборони замку, чим більше спадало на їхнє господарство витрат, на їхніх людей—роботи, тим більше було спокуси скласти на тих, що порівнюючи менший несли тягар завдяки своїм вольностям, своїм привілеям, на зем'ян. Однаково зв'язані із справами військової служби та оборони, не в однаковій формі виконували зем'яни та бояри свої обов'язки. Королівські грамоти та листи зазвичай зазначали одню ріжницю в виповненні обов'язків, характеризуючи спеціальними термінами службу зем'янства. Щоб не вдаватися у деталі, зазначали певний зразок, за яким мали нормувати свою службу, свої обов'язки зем'янство певного району. Для любецького зем'янства за такий зразок було зем'янство, шляхта київська—«виймучи² їх від вшеляких повинностей, тільки служити службу воєнну, потому як инша шляхта в воєводстві Київськім (служить)». Користуючись з такого зазначення окремого, в порівнянні з боярством, комплексу служби, зем'яни, шляхетні старанно боронили як себе, так і своїх людей, свої маєтки, від усяких нових вимог.

Шляхетні становлять окрему групу. Люстрації визначають з приводу шляхетських маєтків, що їх посесори: шляхетний Заріцький, Жданович та ин.³ Люстрації визначають і перехід шляхетських маєтків від одного до иншого посесора. Так, з приводу маєтку Заострівського в с. Осоричах вияснено перехід цього маєтку до Заріць-

¹ Зр. dz., XXI, с. 30. ² Зр. dz., V, с. 93.

³ Зр. dz., V, cc. 206, 207.

кого. Раніш було це за шл. Лукашем Мануйловичем Болотовичем згідно з листом любецького підстарости Сурина, що видав його після наказу кн. Олександра Вишневецького, старости любецького. Після смерті цього шлях. Лукаша маєток перейшов до доньки його, Регіни Болотовичівни та її чоловіка, Арефи Заріцького (Зг. dz., с. 207). Цих Заріцьких було кілька родичів шляхтичів, які мали землі, зазначені під загальною назвою Еськовська пашня під с. Білдохами (с. 206). Так виясняє люстрація в окремім випадку, як переходили маєтки від одного шляхетного до иншого з зазначенням шлюбу, коли це було за підставу за-для переходу маєтків. Правна основа шляхетського землеволодіння—це звичайно королівське надання та потвердження. Подають люстраторам документи надання та потвердження, на які спирається землеволодіння шляхтича. Коли документів бракує, подають звичайно причину такого браку документів. Шляхетні Тарасовичі не подали документів, пояснюючи, що документи знищено, коли погоріло було місто та замок Любецькі. Люстратори вимагали, щоб цю заяву потвердили три свідки, віри гідні, не наймані (спеціальне застереження), що зазначені Тарасовичі справді мали землю Маковущину в постійній посесії. Поставлено було таких трьох свідків: М. Верцейського, Барановського, Кислого, які присягнули в справі постійної посесії зазначеного маєтку. Люстратори після того згідно з присягою залишили в посесії зазначеного маєтку на шляхетських умовах землеволодіння з тим, що Тарасовичі подбають собі про королівське потвердження (Зг. dz., с. 207). В деяких випадках, не маючи документів, покликалися на ті відомості, що їх містить у собі попередня люстрація. Шляхетні Ждановичі-Масловичі, не маючи давніх документів, покликалися на попередню люстрацію, як доказ тому, що вони володіли землями на умовах шляхетського землеволодіння. Дійсно, люстратори залишили їх нарівні з иншими зем'янами любецькими користатись із звичайних зем'янських вольностей з умовою виконувати військову службу згідно з давніми звичаями (Зг. dz., с. 206). Подібну-ж справу довелося вирішати і з приводу Кисловичів, що також не могли подати відповідних документів і покликалися лише на попередню люстрацію, яка їх залишала на давніх маєтностях та на давніх шляхетських правах (с. 205). Довести таку спокійну посесію шляхетських земель було шляхті надзвичайно важливо, бо давало це можливість і в дальшому спокійно користатись із своїх шляхетських вольностей.

Иноді, в тих випадках, коли бракувало документів, доводилося звертатись до представників місцевої адміністрації, які й пізніше не забували про спеціальні умови тієї країни, де перед тим служили. Звертаючись до господаря за потвердженням своїх вольностей, шляхта зверталась до місцевої адміністрації, щоб та підтримала їхні заяви. В загальній королівській грамоті-потвердженні кільком любецьким шляхетським родинам на їх землі через брак документів, які знищено підчас війни та пожежі міста, з притиском зазначено про «причину» каштеляна київського Павла Соніги, що разом з ревізорами писав до

господаря, що ті зем'яни здавна вживають своїх земель отчизних та службу військову «годне и пожиточне на той украини служитъ». Господар прийняв до уваги інформації Сопіги, що зазначені землі «властная отчизна есть» (Арх. Ю. З. Р., VIII, V, с. 229). Забезпечити за своїми маєтками характер шляхетських, упривілейованих маєтків, увільнити своїх людей від деяких категорій обов'язків, все це постійно турбувало зем'ян, оскільки міщанство та боярство хотіло скинути на зем'янських людей дещо із свого тягару. Обрахунок військової служби зем'янства мав тут, на Любеччині, деякі своєрідні умови. Звичайно по інших районах в основу реєстрації клали села зем'янські та по них вираховували кількість димів людности, і пропорційально до неї й провадилося обрахунок служби. Тимчасом у частині Любеччини за основу реєстрації прийнято не села, а землі, характер яких зазначено часом досить ясно в самих вичисленні: маємо тут землі з окремими назвиськами, острів, пашні, борочок, ліс. Очевидно, тутешня людність не скупчена по селах, а розпорошена по цих землях, живе окремими дворищами, займаючись хліборобством, ловедством, бджільництвом. По таких дворищах переводити облік людности та реєструвати своєчасно всі зміни було не так то легко, і через те загальне зазначення—коня одного проти неприятеля ставити¹—могло викликати сумнів, оскільки така норма служби дійсно відповідає матеріальному забезпеченню зем'янина: такі сумніви, певно, вставали в любецьких бояр, коли обговорювалося свій стан, своє обтяження в порівнянні із станом зем'янства.

Про службу боярську люстрації висловлювались так: «землю тримає і повинности звиклі боярські з них ведле привілею одправовав» чи так: «конного одного при е. м. п. старості любецькім альбо наміснику його на службу воєнну ставити і інші повинности боярські одправовати повинні». Отже тут люстратор розуміє боярські обов'язки, як щось стале, в чім не може бути значних змін. Виїзд із старостою чи з його помічником у військових справах, що завсіди входило до комплексу обов'язків боярства, на практиці викликав часто сумніви та суперечки, як саме та в яких розмірах переводити одей виїзд боярства разом із старостою чи його помічником. Старости часом прирівнювали і свої власні справи до загальних, військового характеру справ, брати участь в яких все місцеве боярство повинне було обов'язково. Виїзд на шляхи, щоб стежити за ворогом, падав на боярство, і що-до цього воно відріжнялось від зем'янства, яке звичайно брало участь лише в поважніших військових справах із самим старостою та під його керуванням, що увільняло від участі в дрібніших, менш важливих військових експедиціях. Брак точнішого формулювання, в яких саме випадках треба боярам виїздити з помічником старости, як далеко, скільки часу з ним перебувати, все це звичайно викликало непорозуміння між замковою адміністрацією та боярством у виконанні обов'язків боярських.

¹ Наприклад, *Zg. dz.* V, с. 93.

З міщанством єднали боярство спільні щоденні інтереси. По великих містах міщанство провадило значну торгівлю з ближніми та далекими містами і це надавало йому спеціальних інтересів, зв'язаних з такими торговельними справами. Навпаки, в малих містах міщанство в своїх щоденних заняттях не виходило за границі міста. Менше місця займала тут торгівля, а значну ролю мало хліборобство та городництво, як і в сусіднього селянства. Таке міщанство цікавилось ближніми землями, де розширювало свою оранку та свої городи, сперечалось з приводу цих земель із сусідніми землевласниками. Подібну суперечку мали, наприклад, бояри Татаринські з любецькими міщанами Кухаричами з приводу землі Маліковської, як це зазначала люстрація. Земельні інтереси любецького міщанства, зв'язані з його заняттями, приводили до таких суперечок з землевласниками в справі сумежних земель, особливо в сусідстві з містом¹.

Відсутність різниці в економічних інтересах та однакові стосунки до місцевої адміністрації, що притягала міщанство та боярство до однакових обов'язків, наближали боярство та міщанство одне до одного, привчали їх разом виступати та боронити свої спільні інтереси. Оця взаємна близькість боярства та міщанства яскраво виявилась у факті обрання на війта любецького боярина. В умовах життя великих міст, де перше місце належало впливовому купецтву, яке виходило в своїх широких торговельних операціях за межі міста, такого обрання не могло бути, бо інтереси міщанства та боярства так одне до одного не наближалися. Справді, в скаргах на зловживання адміністрації могли бути спільні обговорення, спільні виступи, але це об'єднання було тимчасове, оскільки вимагала того справа стосунків до адміністрації та її вимог; коли минала оця справа непорозумінь та суперечок, взаємне наближення кінчалось, і обидві групи—боярство та міщанство—розходились знов до нового дальшого такого-ж тимчасового наближення в конкретних справах. Але війт мав керувати та боронити в звичайних щоденних міщанських справах, мав розуміти їх, і обрання не-міщанина тут не могло мати місця.

Про любецьке обрання ми маємо королівську грамоту, що спирається на лист королівських комісарів у справі визначення платів та прибутків із скарбу господарського в замку Любецьким. Оці спеціальні ревізори затвердили обраного від міщанства боярина Мануїла Болотовича на війта любецького. Підкреслено, що ревізори мали можливість на місці ознайомитись із здібностями кандидата та визнати його—«узнавши быти годного»; зазначено також і те, що переведено затвердження не безпідставно, «не згола», а на підставі прохання всього міщанства, яке висловилося за зазначену людину, як цілком відповідну та бажану йому².

Цікавий факт саме оце надіслання до любецького господарського замку двох комісарів—Воловича та Нарушевича³. Деталі цього наді-

¹ Żr. dr., V, c. 203. ² Арх., VIII, V, c. 195.

³ Ibid., c. 194—195 (1561).

слання не вияснені, але їх можна уявити собі на підставі подібних же випадків в інших замках та містах. «Постановлене платовъ и доходов скарбу господарского въ замку господарскомъ» викликано, можна гадати, скаргами на тяжкий стан міщанства, на неможливість виплачувати звичайну норму податків, що лежала на міщанстві любецьким, погрозами міщанства розійтись, коли умови далі не зміняться до ліпшого та їх становище не поліпшиться. Такі ревізори, приїхавши до призначеного замку, скликали міщанство та опитуванням виясняли дійсні умови життя міщанства. Ми знаємо з історії інших міст того-ж таки часу, як вислані комісари виясняли умови життя місцевої людности. З різних оповідань міщанства поволі вияснялись нарешті загальні умови міщанського побуту та намічались і пропонувані засоби, щоб поліпшити надалі умови міщанського побуту. Можна думати, що коли зайшла розмова про ролю війта та значіння його ініціативи, міщанство назвало ім'я тієї людини, яка—на думку міщанства—могла-б добре поставити справу нормальної виплати податків до скарбу господарського без запізнення, а з другого боку й без зайвого визискування міщанства ніби за-для того, щоб унормувати податкові справи, що ми бачимо по інших містах з інших міщанських скарг. Лист ревизорів вияснює, що унормування справи прибутків господарського скарбу справді зацікавлювало і боярство, і міщанство любецьке. Обов'язки нового війта широкі. Повинен війт стерегти «пожитковъ скарбу господарского, то есть абы были платы и доходы господарские и вины подле теперешнее уставы справедливе и зуполна до скарбу господарского выдаваны, къ тому при отобранью платовъ и доходовъ господарскихъ при враде завжды быти повиненъ, тежъ о межу, о борть и о испашъ и страву войтъ межи всеми мешаны доглядати маеть». Можна зауважити, що головне—це правильно, згідно з уставою господарською, збирати податки до скарбу, чого особливо повинен війт пильнувати. Взагалі-ж війт повинен «ся заховати ку мешаномъ господарскимъ подле уставы теперешнее господарское». Лист господарський, як звичайно, не спиняється на докладній характеристиці обов'язків нового війта, обмежуючись лише загальними вказівками, як, наприклад, «заволяю своему досыть чинити маеть»¹. Отже лише лист ревизорський почасти виявляє нам ті спеціальні обставини любецького міського життя, що в них сталося незвичайне обрання війта, а господарський лист тримається звичайних утертих зразків, згадує про війтівські землі та ин., покликаючись на ревизорський лист («заховуючися воде уставы нашею и листу каштеляна...»).

Деталі обговорювання податкової справи не подано цілком, в аналогічних випадках у житті інших міст ми маємо докладніші відомості про заяви груп людности про окремі моменти податкової системи, які—на думку людности—треба було всебічно обговорити та ґрунтовно змінити. Можемо уявити собі таке обговорення і тут, у Любецьким замку. Занадто болюче було оце питання про розкладку

¹ Арх., VІІІ, V, с. 195 (1580).

служби, сторожі, кликовщини між окремими групами людности, що так задрісно поглядала на привілеї зем'янства, на його звільнення від деяких обов'язків, та мріяла й собі та своїм людям вибороти подібні-ж полегкості. Ось, наприклад, з служби землі Розсудовської: люди тих з служб повинні робити та направляти паркан замковий та остріг міський так само, як і раніш робили, крім неділі, кликовщини чи сторожі, від якої звільнені¹. Таке звільнення від кликовщини та сторожі визволяло не тільки від самих обов'язків, але крім того і від тих визискувань, що так часто бували якраз у сфері одих обов'язків, за виконанням яких пильно стежили помічники старости, городничі та інші. Можна думати, що й для інших бояр таке звільнення від частини обов'язків було конкретним поліпшенням, про яке думали та якого так енергійно домагалися.

Бажаючи скинути з себе частину обов'язків на плечі товаришів-сусідів, виявляючи з таким заміром своє власне обтяження та знищення в порівнянні з іншими, різні групи людности все-ж таки об'єднувалися разом, як тільки виникала гадка більше скинути на старостинський уряд, примусити його більше виплачувати та утримувати із свого старостинського кошту, із тих прибутків, що йшли на старосту із старостинських сіл та земель. Тут міщанство та боярство могло навіть підтримувати старосту в тій частині його скарг, що звязувалася з малим забезпеченням старостинського уряду селами та іншими джерелами прибутків та поясняла такий стан замкових старостинських фінансів тим, що села роздано у великій кількості зем'янам, і тому старостинський уряд залишився без грошових засобів. Таке пояснення могло задовольнити і старостинський уряд, бо усувало ту небезпечну перспективу, коли-б людність вимагала підкинути старості деякі обов'язки та плати без збільшення обмежених засобів старостинського уряду. В результаті такого обговорення виникало вирішення прохати господаря взяти від зем'ян деякі села, щоб надати їх на замок за-для покриття певних видатків найму людей, то-що, або перекласти оді видатки на зем'ян, залишаючи за цими й ті села, які відійшли від замку за недавно минулі роки. Так розгортувалось звичайно обговорення податкових справ та розподілу обов'язків поміж окремими групами населення. Так, можна думати, йшло обговорення справи й у Любечан з тими ревізорами, яким доручено було выяснити стан любецького старости та прибутків, що на нього йшли.

Міщанство виясняло люстраторам підчас люстрації своє важке становище, прохало полегкості в податках та роботах, погрожувало розійтись, коли умови життя не поліпшаться. Грамота королівська 1570 року звільняла любецьких міщан від різних мит так на звичайних дорогах, як і на річці². Любечани домагались, щоб і надалі потверджено було їм такі привілеї, що й було зроблено зважаючи на їх українне положення та близькість до неприятеля. Ми знаємо,

¹ Зр. dz., V, с. 89.² Зр. dz., V, с. 94.

як по інших пограничних містах звільнення від мита мало на увазі не стільки безмитний вивіз за-для продажу, скільки довіз провіанту за-для свого живлення, коли місцеві турботні умови не давали можливості поширювати сільське господарство в потрібній мірі. В таких умовах зменшеного хліборобства безмитний довіз хліба та продуктів набирав великого значіння за-для місцевої міської людности. Може й тут, у любецьких умовах таке звільнення мало зазначену вагу для населення та через те не може свідчити про значний вивіз та торгівлю любецького міщанства.

Спільні заяви міщанства та волощан про важкі податки та обов'язки можуть потверджувати ту гадку, що міщанство любецьке не дуже відійшло в своїх заняттях та інтересах від інших груп людности: не було того купецтва, не було тієї поширеної торгівлі, що по інших значних містах становило ґрунт для відділення міщанства від інших груп. Разом скаржаться ті, що мають однакову долю та однакові тягарі. Розуміється, треба відріжнити скарги на утиски певного адміністратора, певного старости, бо тут об'єднання, спільний виступ є явище тимчасове, викликане певними виключними обставинами; це об'єднання припиниться, коли адміністратор сам покине посаду чи його переведе влада на іншу посаду. Скаргу про важку стацію до війська подано спільно від міщан та волощан замку любецького; вони зазначали при тім, що везти стацію доводиться далеко, що їх узагалі зруйнувала війна, і через те не можуть вони виконувати зазначеної повинности. Вел. князь виявив ласку свою до зубожілої людности, відпустив їй ту стацію та визволив від воження зазначеної стації до місця, де розташоване було військо¹. Делегатів любецької людности: війта, міщанина любецького та 4 підданих замкових волощан, що виступали від себе та взагалі від міщан і волощан замку, повідомлено про це вирішення. Господарський спеціальний лист подавав до відома про цю справу київському каштелянові та любецькому державці Павл. Ів. Сапізі, щоб він не збирав з людности тієї стації та не примушував відвозити ту стацію до війська.

Волость мала свої спеціальні турботи, зв'язані з тими податками, що лежали на волощанах та їх руйнували. Податковий тягар примушував волощан обговорювати свій стан та шукати з нього виходу. Вирішено послати до господаря окрему делегацію. Делегація така, дійсно, рушила, старець Пронко Занкович та Іван Олексевич з'явилися до господаря, сами від себе та від людей волосних замку любецького². Скаржились делегати на те, що державця любецький більше збирає підводного податку, ніж це було треба. Щоб перевірити заяву делегації, зроблено довідку в скарбових реєстрах п. Яна Шимковича, коли він пописував замок любецький після смерті пані Гаштовтої. Довідка ця, дійсно, виявила, що раніш збиралося підводного податку від служби по 6 грош. замість того, щоб постачати в натурі самі підводи. Коли так, дійсно, було раніш, то далі податок у 6 грош.

¹ Арх., VIII, V, с. 165 (1567).

² Арх., VIII, V, с. 469.

було замінене новим податком, який анулював попередній. Коли сталася така заміна податків, то збирати новий податок разом із старим було-б неправильно¹. Господар згоджується з таким присудом, маючи на увазі те, що любецьку околицю та любецьке населення зруйнували ворожі наступи та захоплення до полону—«на небезпечной украине частокроть бывають отъ неприятель нашихъ воеваны сами и зъ маестностью своею забираны и нищенны». Повідомляючи про це вирішення місцевого державцю любецького п. Сопігу, господар наказує йому триматись зазначеного присуду та не робити ніяких трудностей у цій справі місцевим людям. Делегація, таким чином, отримала, що хотіла, в справі полегшення обов'язків.

Окрема делегація від любецьких волосних людей до господаря в справі зменшення податкового тягару—це цікаве з'явище, що характеризує суспільні стосунки в другій половині XVI в. та активність волосного населення, яку потім було втрачено під впливом нових суспільних змін.

¹ «Двакроть полнити мели одну повинность».

Акад. Микола Василенко.

ПРАВНЕ ПОЛОЖЕННЯ ЧЕРНИГІВЩИНИ ЗА ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (1618—1648).

НЕВЕЛИЧКИЙ цей нарис має своїм завданням простежити в загальних рисах норми, що виходили з законодавства Речі Посполитої і визначали правне становище Чернигівщини, починаючи од Деулінського замирення року 1618 до того часу, коли їх порушив і скасував народний рух 1648—1654 рр.

Назвою Чернигівщина що-до цих часів можна оперувати тільки умовно. Ні за польської доби, ні пізніш, за доби московської вона не мала правового значіння. Під Чернигівщиною ми умовно будемо розуміти ту територію, що входила в склад Чернигівської губернії, яка скасована зовсім недавно, на підставі закону районування України.

Правне становище Чернигівщини в таких межах, в історичному розвиткові її території, було неоднакове в різних її частинах.

Ця територія в правовому відношенні не уявляла собою однієї цілності. Одна частина її належала до Великого Князівства Литовського і підлягала одніам його законодавства; друга була приєднана до Польщі, і закони для неї мали загальний характер з Польщею, як складовою частиною Речі Посполитої.

Смуга землі, більш-менш широка, що прилягала до Дніпра і охоплювала собою староство Лоїв-Любеч та Остерську округу, давно вже входила в межі Речі Посполитої і належала до Київського воєводства.

Спочатку це було володіння Великого Князівства Литовського. Тому воно підлягало законодавству литовських соймів, а також загальній системі державного устрою Литовської держави, з різними спеціально місцевими ухиленнями і особливостями, як це звичайно бувало в Великому Князівстві Литовському. В Київському воєводстві був діючий Литовський Статут, існували суди земські та городські, за офіційну мову була «руська».

Акт Люблинської унії року 1569 змінив правне положення Київського воєводства і тої наддніпрянської смуги, про яку зараз була мова. На підставі привілею короля Сигизмунда II Августа 5 червня року 1569, Київське воєводство (князівство) було виключене зі складу Великого Князівства Литовського і приєднане до Польщі.

Щоб цей перехід не був різким, за громадянами Київського воєводства були залишені ті привілеї, що ними вони користувались,

коли належали до Великого Князівства. Привілей 5 червня року 1569 затвердив чинність в Київському воєводстві Литовського Статуту редакції року 1566, земських та гродських судів, офіційне визнання руської мови. Але при цьому все-таки були й обмеження. Для діловодства магдебургій обов'язковою визнавалась не руська, а польська мова—перший крок до дальшої колонізації. Законодавство й система управління надалі в Київському воєводстві тісно були зв'язані з загальним законодавством і загальною системою управління Польщі, як складової частини Речі Посполитої¹.

Територія Київського воєводства на лівому березі Дніпра не була в XVII ст. непорушною. В році 1646 Москві був повернений з боку Речі Посполитої Трубчевськ, що на підставі Поляннівського миру мусів належати до Речі Посполитої і мусів входити в склад Великого Князівства Литовського. Завдяки такому становищу, територія князівства зменшувалась. Щоб запобігти цьому, конституцією варшавського сойму року 1646 п. 3 староство Лоїв-Любеч було інкорпороване до Великого Князівства Литовського². Таким чином, Київське воєводство на лівому березі Дніпра зменшилося територіально, а територія Великого Князівства Литовського збільшилася.

Правне положення Київського воєводства визначалося актами Люблинської унії та постановами вальних соймів Речі Посполитої. Ми не маємо на меті їх тут розглядати, бо нас цікавить зараз правне положення тої території, що одійшла до Речі Посполитої на підставі Деулінського замирення та Поляннівського миру.

За 2-м пунктом Деулінського трактату Москва передала Речі Посполитій такі міста: Смоленськ, Білу, Дорогобуж, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невль, Себеж, Красне, волость Велизку, Стародуб, Попову Гору, Почеп, Новгородок Сіверський, Чернигів, Моровськ, Манастирище. Всі ці городи було передано з їх повітами та землями, що належали до них здавна. Все підкреслене належить до території України. Землі ці охоплювали всю Чернигівщину без тої території, що раніш, в складі Київського воєводства, належала до Речі Посполитої³.

Деулінське замирення, як відомо, було тимчасовим. В році 1632 сталася війна між Річчю Посполитою та Москвою, невдала для Москви. Вона закінчилася вічним Поляннівським миром року 1634. На підставі Поляннівського трактату, за Річчю Посполитою довічно було закріплено всю ту територію, яку відступила їй Москва за Деулінським замиренням, виключаючи тільки місто Серпейськ з його волостю⁴.

¹ Vol. leg., II.

² Vol. leg., IV, стор. 44, § 3.

³ Акад. М. П. Василенко, «Територія України XVII віку», в Збірнику на честь акад. Д. І. Багалія, стор. 113—114.

⁴ «Отечественныя Записки, издаваемыя Павломъ Свиньинымъ, Часть 41, СПб», 1836, стор. 70—71, «Договорная окончательная грамота у рѣчки Поляновки».

Територія, що одійшла од Москви до Речі Посполитої за Деулінським та Полянівським трактатами, в польських законодавчих пам'ятниках має назву земель «назад повернених» (*rekuperowanych*). В цьому терміні видко натяк на те, що повернута територія раніш належала до Польсько-Литовської держави, і Річ Посполита ніколи не зрікалась її, коли вона тимчасово перебувала під владою Москви¹.

Фактично смоленські та чернигово-сіверські міста, що їх зазначено в трактатах, належали раніш до Великого Князівства Литовського. Але тепер, після Люблинської унії року 1569, вони не повернулися цілком до нього, а до Речі Посполитої, як федеративної держави Польщі та Литви, і були поділені так, що Смоленське воєводство, до якого був приєднаний і Стародубський повіт, вийшло в склад Великого Князівства Литовського, а Чернигово-Сіверські землі — в склад Корони, себ-то Польщі, як складової частини федерації². Таким чином, територію Чернигівщини було поділено, і в правному відношенні вона не була одноманітною.

Першим законодавчим актом, що торкнувся правного положення земель, які були «повернені од Москви», була конституція варшавського сойму року 1620, а саме 14-й її параграф. Він має заголовок «Установа провінцій, повернутих од Москви» (*Ordynasya Prowincyj od Moskwę rekuperowanych*).

Ординація року 1620 торкалася власне Смоленського воєводства. До нього після Деулінського замирення належав повіт Стародубський, що був складовою частиною пізнішої Чернигівщини. Ординація розповсюджувалася й на нього, а також зробилася зразком і для воєводства Чернигівського з повітом Новгородсіверським. Для цих останніх року 1635 сойм видав окрему ординацію.

Вихідним джерелом для ординації року 1620 була соймова конституція року 1613 для Великого Князівства Литовського³, видана ще тоді, коли територія Смоленського воєводства не входила до складу Речі Посполитої юридично, а була тільки в її володінні на підставі війни. Сойм варшавський року 1613 визнавав смоленську територію все-ж повернутою до Речі Посполитої і мав на меті організувати окреме Смоленське воєводство. Для цього була й видана «ординація воєводства Смоленського». На неї посиляється і пізніша

¹ В Vol. leg., том III, стор. 179, § 14, Конституція сойму Варшавського, «*ordynasya Prowincyj od Moskwę rekuperowanych*». Див. також Vol. leg., том III, стор. 410, § 28.

² Vol. leg., том III, стор. 410, § 28, Конституція сойму варшавського року 1635: Gdyż za wolą Bożą szczęśliwe Prowincją Siewierską Xięstwa Czarniechowskiego, z rąk nieprzyjacielskich rekuperowaliśmy. y iluż ta Prowincya ze wszystkimi grodami, y zamkami, za postanowieniem wiecznego przymierza z Moskwą wieczne przy Koronie, jako Smoleńskie Woiewódstwo W. X. Lit. i oboj tytuł Xięstwa Smoleńskiego i Xięstwa Czarniechowskiego przy nas i następujących królach Polskich y W. X. Lit. zostaje. †

Про те, що повіт Стародубський належав до Смоленського воєводства, див. Vol. leg., III, стор. 411, § 31.

³ Vol. leg., III, стор. 95—97.

ординація року 1620, коли до Смоленського воєводства було приєднано частину майбутньої української території, частину Чернигівщини—повіт Стародубський. Треба, одначе, мати на увазі, що цей повіт не відповідав майбутньому Стародубському повітові колишньої Чернигівської губернії. Він охоплював значно ширшу територію не тільки майбутнього Стародубського, але й частини Мглинського, Сурязького і Новозибківського повітів. До нього належали й деякі землі, що залишилися далі після року 1654 поза межами України і Чернигівської губернії.

Зміст ординації року 1620 такий¹. З одного боку, як ознака вдячності до королеви Владислава за праці, що він поніс підчас московської війни, а з другого для об'єднання і поліпшення управління в повернутих до Польської держави од Москви землях, варшавський сейм року 1620 передав їх в управління та користування королевичеві Владиславу. Термін для цього не був визначений. Зазначено було, як звичайно це робилося, «до дальшої нашої (себ-то короля) і Речі Посполитої волі». Особливого сеймового акту, який касував-би коли-небудь цю постанову, не було. Тому, треба думати, вона мала юридичну силу до року 1633, коли Владислав зробився королем. Тоді його права, як адміністратора повернених од Москви до Польщі земель, що були встановлені ординацією року 1620, зімлялись з його загальними королівськими прерогативами і втратили юридичне значіння.

Як адміністратор, королевич Владислав повинен був дбати про поліпшення фортець—замків в країні, про те, щоб не була порушена конституція варшавського сейму року 1613 що-до Смоленського воєводства, а також не були порушені права короля та республіки. Роздавати землі Владислав не мав права. Ця прерогатива належала королеві. Владислав мусів тільки стежити за тим, щоб особи духовні та світські, що їм король роздаватиме землі, не були чужоземцями, але тубільцями, походження польського, литовського, інфлянського, або ті із Москвитян, що склали певну присягу королеві та його синові. Тільки для невеликої кількості чужоземців, які брали участь у війні з Москвою та проливали кров за Річ Посполиту, ординація робила виняток, і король міг надавати їм землі в нагороду. Коли-б хто з чужинців обманно випросив землю, і це-б виявилось, землю одбирали назад; половина її шла до скарбу, а друга половина—до ношिकів; землі можна було роздавати або на праві спадковому, або феодалному з повинностями, зазначеними в привілеях на випадок небезпеки для замків (фортець).

Що-до судів, то ординація року 1620 підтверджувала ординацію попередню року 1613, себ-то заводила суди земські та гродські, як, вони існували по інших повітах Великого Князівства Литовського до якого належало і Смоленське воєводство. Одначе тимчасово, поки їх не буде зорганізовано, суд в справах між тамтешніми обивателями

¹ Vol. leg., III, стор. 179, § 14.

повинен був залишатися при королевичу, як адміністраторові, призначеному од короля і Речи Посполитої. Апеляція на цей суд ішла до короля. Коли-ж виявиться можливість завести негайно нормальні суди, як і нормальний лад в управлінні, то напередодні наступного сойму, на зразок інших воєводств Великого Князівства Литовського, і в воєводстві Смоленському має бути скликаний соймик для обрання двох послів на сойм з смоленських обивателів. Посли ці мусять повідомити сойм про потреби повернутих до Польщі земель і тоді буде видана нова ординація.

Ординацією року 1620 заборонялося приймати шляхетських підданих і наказувалося вирішати справи з приводу них негайно, на підставі прав обох народів, себ-то польського та литовського. Шляхетські маєтності, належність яких володільцям буде доведена, поверталися їм з обережністю, аби не було шкоди Республіці. Щоб в Смоленському воєводстві заслужені особи набували відповідне становище, ординація містила в собі обіцянок роздачі хорунжеств та інших земських урядів обивателям обох народів.

Ординація 1620 року почала переводитися в життя негайно після її видання. Через те, що володіння землею було головною прерогативою шляхетства й основою його місцевих прав, права участі в соймику і права місцевого суду, земельні справи і визначення прав на землю, згідно з ординацією року 1620, набули першорядного значіння. Для відбирання замків сіверських од Москви, а також для перевірки прав на землю осіб духовних і дворян, дітей боярських були вислані до Стародуба староста мозирський Балтазар Стравинський та секретар королівський Войтех Гленбоцький¹. Їх перевірка, згідно з ординацією року 1620, торкнулася земель тих Москвитян, що побажали залишитися під владою Польщі. Такими були напр. Рубці, Борозни, Гладкі та інші².

Але таких із Москвитян, що залишилися під владою Польщі, треба думати, було не багато. Вони, своєю кількістю, не могли утворити із себе того шляхетського осередка, завдяки якому могли-б функціонувати соймик та суди земські та гродські. Нікому і ні з кого було складати соймик і вибирати урядників. Тому, треба думати, можливість завести на Стародубщині шляхетські інституції зараз-же після року 1620 була сумнівна. Це передбачала й ординація року 1620. Треба було поперед утворити шляхетське землеволодіння і шляхетський осередок. З такою метою на Стародубщині почалася зараз-же після року 1620 роздача маєтків. Згідно з ординацією цього таки року, роздачею керував королевич Владислав. На цю роздачу треба дивитися не тільки як на випадкове виявлення милости короля до окремих осіб шляхетського походження, або як на бажання задовольнити прохання бідної шляхти³. Це була спроба збудувати певний

¹ А. Л. Лазаревскій, «Обозрѣніе Румянцевской Описи Малороссіи», Черниговъ, 1866, стор. 675, 741—742.

² Д. І. Багалій, «Новый историкъ Малороссіи», стор. 50—52.

³ Д. І. Багалій, «Новый историкъ Малороссіи», стор. 51.

грунт для державних судових та адміністративних загальних інституцій, що були тісно звязані з шляхетським станом і шляхетським землеволодінням. Таким шляхом Стародубський повіт губив свою особливість поверненої провінції і входив в склад загального устрою Литовської держави. В роздачі земель на Стародубщині треба бачити не випадковість, а певну систему державної політики.

Наслідки її скоро виявилися в Стародубщині. Із постанов варшавського сойму року 1635, що торкаються процесу що-до збіглих до Смоленського воєводства, ми бачимо вже функціонування в Стародубському повіті шляхетських судів земських і гродських, значить, і соймика, що їх обирав¹. Таким чином, на протязі п'ятнадцяти років в Стародубському повіті була переведена в життя ординація року 1620, утворений новий шляхетський осередок, заведені судові та адміністративні інституції, як і по інших повітах Великого Князівства Литовського.

Ми вже підкреслювали, що обрання Владислава IV королем польським року 1633 мусіло відбитися на правному становищі повернених од Москви до Польщі земель. Надзвичайне їх положення фактично перестало існувати. Спеціальних для Стародубського повіту постанов ми після цього не зустрічаємо. Тоді-ж, звичайно в звязку з шляхетськими судовими установами, набув силу і Литовський Статут редакції 1588 року, бо він був дійсний в Великому Князівстві Литовському, до якого, в правному відношенню, було приєднано Смоленське воєводство з повітом Стародубським.

Східня Чернигівщина, майбутні повіти Чернигівський та Новгородсіверський, до початку 1630-х років мали назву Чернигівського князівства і перебували теж в управлінні королевича Владислава до того часу, коли він був обраний королем. Основні положення ординації року 1620 мали силу і в Чернигівському князівстві. Тут теж ішла підготовча політика що-до злиття його тільки не з Великим Князівством Литовським, а з Корonoю. Ординація року 1620 передбачала й підкреслювала потребу найщедріш задовольнити інтереси королевича Владислава, надавши йому маєтки для «його столу». Через те в Чернигівському князівстві повстало декілька староств, що завідували королівськими маєтками і пізніш. Інтереси старост стали всупереч інтересам шляхти й мусіли бути розвязані на підставі окремої соймової конституції.

Коли Владислав зробився королем, повстало питання про дальшу адміністрацію повернених од Москви земель. Це було року 1633, коли посла воєводства Київського, обивателі та державці чернигівські звернулися до сойму з проханням ввести в Чернигівським князівстві шляхетські суди, вряду та інституції. Таке прохання викликане було потребою мати одноманітні інституції, бо Чернигівське князівство і Київське воєводство, як сумежні, багато мали спільних справ та інтересів. Коронаційний сойм Владислава IV року 1633 вніс в § 40 своєї конституції першу спеціальну «ординацію чернигівську»². На

¹ Vol. leg., III, 411, § 31.

² Vol. leg., III, 381—382, § 40.

підставі її, в князівстві Чернигівському було встановлено суди земські та городські, при чому їх було прилучено «до права та статуту київського». Апеляція мусіла йти до Люблинського Трибуналу і в Чернигівському князівстві надавалася таким чином сила так зван. Волинському Статуту, що, на підставі Люблинського привілею року 1569, був діючий в Київському воєводстві. Разом з заведенням судів земських та городських було також заведено уряди каштеляна, підкоморого і інші повітові уряди тим порядком, як вони існували в Короні. Спочатку вони мусіли заміщатися роздачею, пізніш обранням. Шляхті чернигівській надавалося право обирати на сойм двох послів в Чернигові. Роки земські призначалися через три тижні після київських. Одночасно мав одбуватися й суд. Таким чином, Чернигівське князівство, на правах повіту, приєднувалося до Київського воєводства.

До часу цієї першої чернигівської ординації, од часу Деулінського замирення пройшло 13—14 років. Перебуваючи в адміністрації королевича Владислава, Чернигівське князівство з Новгородом Сіверським не було ще готове до заведення в ньому шляхетських судів та установ. Не було шляхетства і шляхетського землеволодіння, з яким були звязані ці установи. На це натякає і ординація року 1633. Тому перші земські уряди були заміщені роздачею і тільки пізніш вони почали заміщатись обранням. Ця роздача земських урядів, треба думати, була одним із способів утворення шляхетської класи на Чернигівщині. Коли можна буде знайти матеріали й, на підставі їх, простежити політику Польської держави, що-до утворення шляхетської класи і шляхетського землеволодіння, стане зрозумілим, чому тільки через 13—14 років по приєднанню Чернигівщини до Речі Посполитої можна було порушити питання про заведення в ній установ загального характеру. Треба підкреслити також, що тоді як Стародубський повіт, приєднаний до Смоленського воєводства, входив, ми це бачили, в склад Великого Князівства Литовського, Чернигівське князівство з Новгородком Сіверським було приєднане до Корони, до Польщі, і тому в ординації року 1633 про роздачу урядів говорилося, щоб вона провадилася порядком, якого вживали в Короні.

Правне положення Чернигівського князівства, як частини повіту Київського воєводства, продовжувалося недовго. Після Полянівського миру, коли Чернигів та Новгородок Сіверський було остаточно і та міцніше приєднано до Речі Посполитої, Чернигівське князівство було організоване в окреме Чернигівське воєводство на основі «ординації» воєводства Чернигівського», що була внесена в 28 § конституції варшавського сойму року 1635¹.

Чернигівське воєводство навіки мало залишатись при Короні, як Смоленське воєводство при Великому Князівстві Литовському. Відокремлення Чернигівського воєводства в самостійне було викликане бажанням як-найкраще залюднити його коронними мешканцями.

¹ Vol. leg., т. III, стор. 410—411.

Після обрання королем Владислава IV, як вже ми казали, його спеціальні адміністративні функції, що-до Чернигівщини, мусіли припинитися. Тому й напруженість в утворенні на Чернигівщині шляхетсько-польського землеволодіння могла послабшати. Утворення самостійного воєводства ставило на чолі його особу, яка, з довір'я короля й сойму, могла провадити що-до «рекуперованих» земель ту політику, яка була ще намічена в постановах соймів років 1613 та 1620. Можна думати, що на протязі 1620—1635 рр. шляхетське землеволодіння в східній Чернигівщині зміцніло настільки, що можна було ввести там шляхетські установи, але воно не задовольняло ще польського уряду.

Воєводство Чернигівське поділялось на два повіти—Чернигівський та Новгородсiверський. Для відмежування його від Київського воєводства тоді-ж, року 1635, була утворена окрема комісія комісарів із представників обох воєводств¹. Вона мусіла з'їхатись на певний термін, визначити границю й насипати копці. Але комісія працювала мляво, як звичайно мляво працювали подібні комісії в Речі Посполитій. Про розмежування Київського та Чернигівського воєводств згадували соймові конституції років 1638 та 1641², і не можна сказати з певністю, чи було закінчене остаточне розмежування, коли почалось повстання Хмельницького. Що-до воєводства Смоленського, себто повіту Стародубського, то з ним Чернигівське воєводство було розмежоване³.

На чолі Чернигівського воєводства стояв воєвода чернигівський. Його призначав король. Перший воєвода чернигівський був Мартин Каліновський, староста чернигівський. Він був призначений в нагороду за його військові послуги, що він поніс їх на користь Речі Посполитій. Посада чернигівського воєводи була з'єднана з староством чернигівським, як це було і в Київському воєводстві, де воєвода разом був і київським старостою.

Воєвода чернигівський носив назву генерала, як і київський воєвода⁴. Це однак не надавало йому яких-небудь інших прерогатив супроти воєвод, що не мали цієї назви⁵. Крім воєводи в Чернигівському воєводстві призначався один каштелян⁶. В сенаті місце чернигівському воєводі, каштелянові та послам призначалося, за ординацією року 1635, після воєводи парнавського⁷. Пізніш в постанові сойму року 1641, з приводу каштелянії чернигівської, місце в сенаті для чернигівського каштеляна було призначене перед каштелянами повітовими, однак після каштелянів інфлянських. Це повело до су-

¹ Vol. leg., IV, 16.

² Vol. leg., III, 449, IV, 16.

³ Vol. leg., т. III, стор. 452, § 51.

⁴ Vol. leg., т. IV, стор. 11, § 23.

⁵ B. L e n g n i c h a, Prawo pospolite Królestwa Polskiego, Wydanie nowe, Kraków, 1836, стор. 258—259.

⁶ Vol. leg., т. III, стор. 410, § 28. Там-же, т. IV, стор. 11, § 23.

⁷ Vol. leg., т. III, стор. 410, § 28.

перечок, і питання про місце між чернігівськими воєводами та каштелянами було вирішене тільки року 1683, коли Чернігівське воєводство фактично вже не існувало, а мало тільки теоретичне значення, бо, за Андрусівською угодою, Польща визнала лівобережну Україну за Московію¹. Чернігівський воєвода після цього зайняв місце після інфлянського. Так було і в XVIII ст. до поділів Польщі.

Що-до призначення в Чернігівському воєводстві в'рядників, то ординація року 1635 визнала принципи попередньої ординації року 1633, тільки з огляду на поділ воєводства на два повіти було зазначено, що всі в'рядники і земські та гродські суди, на взірєць Чернігівського повіту, мусіли бути утворені і в Новгородсіверському.

Соймик в Чернігівському воєводстві був один на все воєводство. Збирався він в Чернігові. Причиною цього, треба гадати, була невелика кількість в повітах Чернігівського воєводства людей шляхетського стану й мала ще розповсюдженість шляхетського землеволоніння. Через це й попис війська в воєводстві переводився не по повітах, а для всього воєводства в Чернігові.

Земських послів було по два од кожного повіту. Інших депутатів по одному од повіту, значить, два од усього воєводства.

Постанова ординації року 1633, щоб в повіті Чернігівському роки одбувалися через три тижні після київських, залишилось і в Чернігівському воєводстві. Роки-ж в повіті Новгородсіверському мусіли припадати через три тижні після чернігівських. Вищою судовою інстанцією для Чернігівського воєводства був Люблинський Трибунал. Черга в ньому для Чернігівського воєводства була після воєводства Брацлавського. Місце чернігівських депутатів в Трибуналі теж було за брацлавськими, при чому обрання депутатів мусіло переводитися таким порядком, як це бувало в Короні².

Чернігівське воєводство було «інкорпороване» до прав і статуту Київського воєводства, себ-то значить на нього було розповсюджено всі закони, які мали силу в Київському воєводстві, а також статут року 1566, що звався Волинським і що, на підставі привілею р. 1569, мав силу в Київському воєводстві, як уже про це згадувалось³.

Що-до Люблинського Трибуналу, то відносно нього Чернігівське воєводство було прирівняне до інших воєводств України — Київського, Волинського та Брацлавського і на нього було розповсюджено конституцію року 1627 про декрети трибунальські. Трибунал мусів судити всі справи українських воєводств не на підставі своїх інтерпретацій, а на точному розумінні прав, процесу, звичаїв, привілеїв унії та прав, нею підтверджених⁴. Таким чином, Чернігівське воєводство, в адміністративному й судовому відношенні, хоч виникло й після люблинської унії, не злилося остаточно з Кораною, а зайняло

¹ Vol. leg., т. V, стор. 341, § 15; B. Lengnich, стор. 256—257.

² Vol. leg., III, стор. 410—411, § 28.

³ Vol. leg., IV, стор. 11, § 23.

⁴ Vol. leg., III, стор. 444, § 25.

привілейоване положення, поруч з іншими українськими воєводствами. Причиною цього було бажання привабити до Чернигівщини найбільше число мешканців і розвинути шляхетське землеволодіння. Через те воно також ставилося в привілейоване положення, як це видно, напр., з конституції сойму року 1638¹. На випадок суперечок за землю та угіддя між землевласниками та королівськими старостами було встановлено, щоб володіння до р. 1635, себ-то до чернигівської ординації, залишалися непорушними, й старости ніяких претензій до них не мали і до замків королівських не привлащали, під загрозою кари в тисячу марок.

О. М. Лазаревський в своїй рецензії на монографію Д. П. Міллера про статутіві суди в Гетьманщині висловив був думку, що статутіві суди в Гетьманщині до Хмельницького рахувалися тільки на папері, а фактично не існували². Наведені нами акти не відповідають цій думці, та й сам автор її пізніш переконався в її помилковості, бо йому пощастило знайти два акти, що торкаються діяльності шляхетських судів до Хмельниччини³. А коли були шляхетські суди, то були й соймики й шляхетське самоврядування.

Таким чином, треба визнати, що напередодні Хмельниччини Чернигівщина уявляла собою територію, що була поділена між трьома воєводствами: Смоленським (повіт Стародубський, пізніш староство ~~Львівське-любецьке~~), Київським (Остерська округа, до року 1646 староство ~~Львів-Любеч~~) та Чернигівським. На цій території існував шляхетський уряд, шляхетські установи й шляхетські суди.

Козацьке та селянське повстання порушило шляхетський устрій Чернигівщини, бо шляхта, на якій він юридично базувався, примушена була покинути свої маєтки й тікати поза межі України. Довго вона сподівалася повернутися до них. Тому вона не розпилялася серед іншої шляхти, і по одержанні тимчасово землі в інших повітах Корони, а шляхта повіту Стародубського—в Великому Князівстві Литовському, продовжувала одбувати соймики, обирати уряди та судитися в своїх шляхетських «чернигівських» судах. Для воєводства Чернигівського, разом з воєводствами Київським та Брацлавським, осередком, де одбувалися соймики, був Володимир (на Волині)—у отчїх доминиканів. Там-же засідали й суди для Чернигівського воєводства.

На підставі Андрусівської умови, Польща одмовилася од лівого берега Дніпра на користь Москви. Завдяки цьому Чернигівщина об'єдналася в одну територію з Остерською округою й Київом од

¹ Vol. leg., III, стор. 452, § 51.

² А. М. Лазаревський, «Суды въ Старой Малороссіи», Киев. Стар., р. 1898, том 62, стор. 75—78. Також «Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Міллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ», в «Отчетѣ Комитета по присужденію премій въ память двадцатипятилѣтія царствованія императора Александра II», Хар., 1898, стор. 27—30.

³ А. М. Лазаревський, «Къ исторіи статутowychъ судовъ въ Лѣвобережной Малороссіи», Киев. Стар., р. 1901, т. 72, січень. Документи, стор. 3—4.

Київського воєводства та з Стародубським повітом од воєводства Смоленського. Здавалося, мало припинитися й існування повіту Стародубського та воєводства Чернігівського. Між тим вони існували до самих поділів Польщі в кінці XVIII ст. Чернігівські соймики продовжували збиратися в Володимирі й обирати собі послів на сойм та інших урядників, а повіт Стародубський—з Смоленським воєводством—на підставі § 42 конституції року 1667, збирався й переводив обрання в Вильні¹. Під конституціями соймів, що обирали королів, неодмінно ми зустрічаємо й підписи повіту Стародубського та воєводства Чернігівського з повітом Новгородсіверським. Юридичних підстав для цього не було ніяких, бо в межах Речі Посполитої перестала існувати юридично територія як воєводства Чернігівського, так і повіту Стародубського.

Чим-же пояснити потребу такої фікції?

Пояснення треба шукати, з одного боку, в загальному консерватизмі державного устрою Речі Посполитої, а з другого—в характерній для польської шляхти гонитві за прізвищами та урядами, то-що. Фікція існування Стародубського повіту та Чернігівського воєводства з повітом Новгородсіверським давала підставу існуванню цілої низки ріжних урядів, які й займала шляхта. Можливо, що в чернігівських землевласників, що мусіли покинути свої маєтки, та в їх нащадків не пропадала теж і надія коли-небудь повернутися назад, хоч напередодні XVIII ст. не можна було про це говорити серйозно, а все-ж в конституції року 1690 читаємо: «воєводство Чернігівське, з огляду на те, що й досі воно Речі Посполитій не повернуто, платити податків не може»².

Як відомо, зроблено було спробу відновити шляхетські суди, а значить, і шляхетські уряди, що їх обирали, підчас приєднання України до Москви в році 1654. Про них була мова при переговорах в Москві посланців Богдана Хмельницького—Богданова та Тетері, і пункт про шляхетські суди було внесено до так зв. «договорных статей». Фактично, одначе, відновити шляхетські суди було неможливо. Не було для цього шляхти. Шляхта—землевласники, нового в більшості своїй походження, після року 1648 під тиском народнього повстання покинули Лівобережну Україну, щоб більш туди вже не вертатись. В Володимирі та Вильні примушені були вони задовольнитися однією фікцією, що нагадувала їм про далеку Чернігівщину.

¹ Vol. leg., т. IV, стор. 471, § 42.

² Vol. leg., т. V, стор. 391.

Микола Петровський.

НАДАННЯ НІЖИНУ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У 1625 РОЦІ.

БЕРЕЗНЯ 26-го, 1925 року минуло 300 років (26/ІІІ—1625 р.—26/ІІІ—1925 р.) з того часу, як Ніжин одержав грамоту на магдебурзьке право від короля Польсько-Литовської держави Сигизмунда ІІІ. Північна частина Лівобережної України незадовго до цього часу була прилучена до Польсько-Литовської держави від Московщини за Деулінською угодою 1618 року. Ця північна частина Лівобережної України в очах польського уряду мала велике стратегічне значіння, й тому польський уряд і вживав заходів, щоб більш міцно закріпити за собою цей край, доти закордонний відносно до Московщини, з котрою в ближчі часи передбачалася війна. Одним з найкращих засобів закріплення за собою цих країв вважалася колонізація їх людом з інших частин Польської держави, а також притягнення на свій бік симпатій місцевої людности. А що одними словами придбати симпатії люду не можливо, і для успішної колонізації треба було утворити певний об'єкт, який приваблював-би сюди люд, польський уряд і вживав відносно цих країв заходів, які в ті часи здавалися найбільш дійсними і доцільними—давати містам магдебурзьке право, яке в ті часи було вже досить розповсюджене в Польсько-Литовській державі. І ми бачимо, що міста цих країв в ті часи починають одержувати грамоти на магдебурзьке право. Стародубові Магдебурзьке право надане було в 1620 році, Чернігову теж у 1620, Ніжину-ж, як місту «новоселому», у 1625 році¹.

¹ У грамоті Сигизмунда ІІІ Ніжин зветься «Horodziszze pograniczne nowo-osiedle». В історії попередніх часів України доби київської назву Ніжин ми не стрічаємо. Дослідувачі, котрі торкались питання, на місці якого літописного міста існує Ніжин, не мають одностайної думки в розв'язанні цього питання. Частина дослідувачів думає, що Ніжин існує на місці відомої по літописам «Нежатиної Ниви». З головніших прихильників цього погляду назвемо А. Шафонського (Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе § 278 стр. 457), Барсова («Очеркъ руск. истор. географіи—Географія первонач. лѣтописи», стр. 140—150, пр. 242), Маркова («О городахъ и селеніяхъ Черниг. губ.», стр. 27—28; 47—48), Соловійова («Исторія Россіи», т. II, стр. 303), М. Лилєва («О лѣтописной Нежатиной Нивѣ»—Чтен. въ Истор. О-въ Нестора лѣтописца, кн. XIII, стр. 113—114), при чому одні з них (Шафонський, Марков, Соловійов) об'єднують Нежатину Ниву з літописним Нежатином, бачучи в них одне й те-ж місто, а інші (Барсов) відрізняють Нежатину Ниву від Нежатины. Дехто з дослідувачів, як-то В. Ляскоронський («Исторія Переяславской земли» в. II, стр. 137—139; 142, 195) і М. Аристов («О землѣ Половецкой», стр. 4) бачили

Головна вартість Магдебурзького права для міст була в тому, що мешканці міст, котрі займалися промислами й торгівлею, звільнялись від присуду місцевих старост і підлягали німецькому міському праву. А коли ми візьмемо на увагу, оскільки в той час для людей була тяжка юрисдикція старост—цілком зрозуміло, як було важливо для міської людности, для розвитку міської промисловости й торгівлі це Магдебурзьке право й як воно сприяло залюдненню міст, а також і економічному їх зросту—поскільки, звичайно, це право не порушалося протизаконними вчинками старост і можновладців Польщі. Розглянувши в головних рисах причини, котрі викликали надання містам Північного Лівобережжя Магдебурзького права і головну вартість привілеїв, котрі надавало містам це право—перейдемо до розгляду змісту грамоти Ніжину на Магдебурзьке право. Автентичною ця грамота до нас не дійшла. Можливо, що вона згоріла вкупі з іншими ніжинськими грамотами в кінці XVII століття, про що згадується в грамоті Петра I Ніжину у 1698 році¹. Маємо-ж ми цю грамоту 1625 р. тільки в королівському привілеї Ніжину, який видав цьому місту король Ян Казимир у 1659 році. В цьому привілеї Яна Казимира знаходиться і грамота Сигизмунда III («*slowo w slowo*») поруч з іншими грамотами Ніжину: 1) того-ж Сигизмунда від 23 березня 1625 р. з ствердженням за Ніжином земель, відведених для міста королівським ревізором Цехановичем у 1624 р.², і 2) Конфірмація цих привілеїв Сигизмунда королем Володиславом IV від 9 травня 1633 р. Ця автентична грамота Яна Казимира знаходилась між руко-

сучасний Ніжин в літописному Нежатині, не торкаючись Нежатиної Ниви (де вона знаходиться). В протилежність цим ученим більша частина дослідувачів гадає, що сучасний Ніжин існує на місці Уненежу літопису. З прихильників цього погляду назвемо М. Карамзіна («Ист. госуд. Россійскаго», т. II, пр.307—310), Ф. Гумилевського («Истор.-статистич. опис. Черн. Епархія», кн. II, стр. 371), М. Максимовича («Сочиненія», т. I, стр. 735), Д. Цховайського («Исторія Россіи Владимир. періодъ», стр.65), О. Лазаревського («Опис. старой Малороссіи—Полкъ Нѣжинскій», стр. 51), М. Василенка («Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины», стр. 555—567), М. Бережкова («Городъ Нѣжинъ въ началѣ XIX стол.» стр. 15 пр. 2), В. Барвинського («Крестяне въ Лѣвоб. Украинѣ въ XVII—XVIII ст.», стр. 17), В. Модзалевського («Перший військовий підскарбий Роман Ракушка», стр. 18.—Зап. Іст.-Філолог. від. Укр. Академ. Наук, кн. I). Більш докладно це питання й питання про місце Нежатиної Ниви розібрано в нашій розвідці «До історії м. Ніжина» («Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти», 1924 р. кн. I); ніяких певних відомостей про існування Ніжина після доби київської до XVII ст. ми не зустрічаємо, так що цілком можливо погодитись з думкою О. Лазаревського (ор. cit., стр. 51), що сучасний Ніжин став оселюватись тільки з XVII століття на старому городищі після прилучення Сіверщини до Польщі.

¹ Матеріали для історії економіч. юридич., и общественнаго быта Ст. Малороссіи под ред. Василенко в. I «Генеральныя свѣдѣствія о маестностяхъ Нѣжинскаго полка 1629—30 гг.», стр. 91.

² В цю площу землі, котра була відведена для Ніжина і затверджена за ним цими грамотами, входили округи сучасних сіл: Володькової-Дівиці, Крапивної, Синяків, Мильників, Березанки, Липоврогу, Переласьовки, Хорошого Озера, Печей, Кагарликів, Крут, Кунашовки, Пашковки, Курилівки, Таладайвки; в той час, коли проводилось це надання, зазначених сіл на думку О. Лазаревського ще не існувало (ор. cit., стр. 52).

писами Ніжинської міської Думи, а з весни 1922 року знаходиться в книгозбірні Ніжинського Інституту Народньої Освіти в рукописному відділі.

Видана ця грамота Яна Казимира в перекладі з польської мови, на якій вона написана, О. Ригельманом¹.

Розглянемо тепер ті права, котрі надавала Ніжину ця грамота. По споміні обставин, завдяки котрим цей край повернено до Польської держави, вказується мета, з якою надається Ніжину ця грамота («щоб залюднювалось і було здатне до оборони против ворогів, як місто прикордонне»). Далі йдуть і ті пільги, котрі надаються місту, вказується в загальних рисах схема міського устрою і вказуються обов'язки мешканців міста відносно уряду держави.

Перш за все вказується, що ніжинські міщани, купці, ремісники, шинкарі, перекупці і всякий люд міської кондиції звільняються як своїми особами, так і майном від иншої юрисдикції, а підлягають праву Магдебурзькому й юрисдикції міського уряду Ніжина. Крім того, юрисдикції цього-ж міського уряду Ніжина повинні підлягати і приїжджі купці, ремісники й «инші міської забави люди», а також шляхтичі, службовці й козаки запорозькі, котрі почали-б займатися міськими промислами в Ніжині. Звичайно, ця підлеглість шляхти хоч і в окремих випадках міському уряду при проведенні в життя зустрічала великі перешкоди, як це зазначає ак: Д. Багалій², бо шляхта,

¹ «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи», кн. III, гл. XVII, стр. 137—144. У Ригельмана хибно вказано, що ця грамота Яна Казимира видана після Зборівської угоди, коли він, щоб притягти на свій бік населення міст України, й дав, між иншим, Ніжину цю грамоту (ор. cit., стр. 137). В цьому оповіданні про видачу грамоти і в перекладі самої грамоти (про час її видачі) Ригельман зробив деякі хибні. День видачі грамоти, зазначений Ригельманом—10 вересня 1639 року; в автентичній-же грамоті день її видачі зазначено «Dnia X Mesiaca Wrzesnia Roku Panskiego MDCLIX Panowania Królewstw Naszych Polskiego XI, a Szwedzkiego XII Roku».

Таким чином дату Ригельмана треба рахувати хибною; ця грамота дана була не за Хмельницького Богдана, як зазначає Ригельман, а вже після смерті Хмельницького. Крім того, у 1639 р., яким роком Ригельман перекладає і зазначає рік видачі грамоти (ор. cit., стр. 144), Ян Казимир не був ще королем Польщі, а став він королем Польщі з 1648 року. Так само робить хибу Ригельман вказуючи перед перекладом грамоти, що цією грамотою Яна Казимира стверджується також привілей Володислава, даний Ніжину в 1639 році, що хибно, бо з грамоти видно, що конфірмацію привілею дав Володислав IV 9 травня 1633 року. Писана ця грамота Яна Казимира польською мовою на пергамені, розмір котрого приблизно 87×61 см; грамота має власноручний підпис Яна Казимира. На грамоті намальований в середині тексту герб Ніжина (Св. Юрко на коні); при грамоті на шовковому шнурі польська коронна печатка червоного чералаку в залізній круглій оправі. Грамота від часу і від сонця дуже видвіла, так що більшу частину її читати не можливо. Дуже короткий зміст грамоти і опис її подано в «Трудахъ Черн. предв. ком. по устр. 14 Археологич. съѣзда въ г. Черниговѣ», стр. 113. Таку-ж помилку відносно року видачі Яном Казимиром грамоти Ніжину, що вона видана 10 вересня 1639 р.—робить і О. Шафонський (ор. cit., стор. 456, § 274).

² Д. Багалій, «Магдебургское право въ Лѣвобережной Малороссіи». Ж. М. Н. II. 1892 г. № 3, стр. 5.

котра мала особливі права і владу в Польсько-Литовській державі, не мала ні охоти ні користі підлягати міському міщанському урядові. Дали в грамоті вказується структура міського уряду. На посаду війта, котрий стоїть на чолі міського уряду, призначається хорунжий новгородсіверський і ніжинський Вишль¹. Після його смерті війтів повинен призначати надалі король, при чому вїйт повинен бути з католиків або православних, тоді як в Чернигів вїйт повинен призначатися тільки з католиків, а в Стародубі вїйта обирали з початку міщани, король тільки це стверджував, а з 1625 р. вїйт там теж повинен був призначатися (місцевий староста й обов'язково католик).

Бурмістрів, лавників і райців в Ніжині по грамоті повинні обирати міщани напередодні нового року (католицького) з католиків і православних (*katolickiego rzymskiego u ruskiego nabozenstwa*); подібне право обирати на вищезазначені посади католиків і православних мав і Чернигів, тоді як у Стародубі на ці посади мали право бути обрані тільки католики або уніати². До обрання 1-го міського уряду й принесення присяги керувати Ніжином повинен королівський ревізор. Офіційною мовою в Ніжині повинна бути мова польська.

Що-до апеляції, апелювати на суд вїйта, лавників і бурмістрів в справах більш ніж на 50 злотих Ніжинці мали право королю, відповідно до того, як вказано в грамоті, як і Чернигів³. Крім того, Ніжину було надане право посередньої апеляції до суду королевича Володислава, котрий мав Сіверщину в своїй адміністрації. Як видно з грамоти в міській управі в Ніжині, подібно до того, як було в Чернигові і Стародубі, уряд давав більшу перевагу католикам (котрі були майже виключно Поляки), хоч їх було в цих краях далеко менше, ніж православних-губільців; це цілком зрозуміло, коли взяти на увагу, що край, де знаходились ці міста, був недавно прилучений до Польської держави, та, крім того, якраз в ті часи українське православне міщанство в союзі з козаками вело боротьбу проти економічної і політичної переваги шляхти в житті України.

Надавано Ніжину в цій грамоті і міський герб—св. Юрко на коні з списом і озброєний⁴.

¹ О. Лазаревський гадає, що цей Вишль брав жваву участь в упорядкуванні Ніжина і одержав за це від короля м. Борзну (ор. cit. стр. 142).

² Ак. Багалій думає, що складачі грамоти під людьми «*ruskiego nabozenstwa*» могли розуміти уніатів (ор. cit., стр. 6, пр. 2); цю думку можливо віднести й відносно вїїтів, про котрих в грамоті теж сказано, що вони повинні бути «*nabozenstwa Rzymskiego albo Ruskiego*».

³ Екстракт, стр. 193.

⁴ Цей герб Ніжину (св. Юрко) потім змінила Катерина II в 1782 р. 4 червня (Шафонський хибно вказує не 4 червня, а 4 липня того-ж 1782 р.—ор. cit., стр. 457) на інший—такий: щит перерізаний на-двоє справа наліво навкоси, «на коєм в верхней крайней части две руки соединенные, а в нижнем Меркуриев жезл золотой на синем поле» (Полное Собр. законов Рос. Имперіи, т. ХХІ, № 15423). Крім того, Шафонський свідчить, що в 1729 році вживався в Ніжинській полковій канцелярії печатка така: «Рука відрубана по плече, держить булаву, у лікті рука проколена жезлом Юпітера, під рукою літаври, а кругом написано «Печать мѣста Нѣжина Канцелярія Судовая». Що це була

Для кращого розвитку торгівлі й ремесства міщанам Ніжина надано ще й низку інших пільг. Міщанам було дозволено («*wiecznemi czasu*») варити пиво, мед, робити солод, курити горілку і провадити, крім власного вживання, торгівлю не тільки своїми цими товарами свого виробу, але й привозними винами (мальвазією, алікантом і ин.), тільки аби торгівля провадилась вірною мірою (гарцем або квартою литовською). За користування цим правом міщани повинні були в-осени що-року платити «капщизну» $2\frac{1}{2}$ злотих від кожного напиту. Цю «капщизну» міщани повинні починати платити з 1626 року¹. Крім того, міщани повинні ще були за це молоти солоди, збіжжя в королівських млинах на річці Острі з платнею за це згідно з уставом ревізорським і допомагати будувати королівські млини й лагодити греблі.

На утримання міського уряду була відпущена земля: на війтівство 20 волок, на бурмістрів—12 волок, на писарів—4 волоки, на ратушний фільварок—30 волок і млин Овдівський на річці Острі; ці надання звільнялись від відповідних повинностей. Крім того, на утримання міських інституцій (бо ця земля тоді не могла дати таких прибутків, які потрібні були на витрати місту, та й ще особливо «новооселому») було введено низку міських податків—торговельну пошліну від привозних товарів, вагове, мостове й инше. На ці прибутки повинна бути в першу чергу збудована ратуша з годинником, два дома для приїжджих купців—один для купців приїжджих з інших міст Польсько-Литовської держави—в самому місті, а другий для московських купців в околицях міста², а також повинні бути збудовані лазня й ятки різничі.

Міському урядові надавалося право утворювати в разі потреби відповідні цехи. Для оборони-ж міста міщани повинні були полагоджувати в разі потреби міські укріплення й бути готові до оборони.

Надано ще міщанам Ніжина пільгу бути вільними від підводної повинности старостам, повинности ходити на ловедство для старост, на рибальство й возити листи. Давати-ж підводи міщани ніжинські були повинні тільки по указу королівському. Звільняючи міщан від обов'язків ходити на рибальство для старост, королівський привілей надавав їм одночасно право ловити вільно рибу в Острі й по інших річках.

Для усунення конкуренції ніжинським міщанам з боку приїжджих купців, останні мали право продавати свій товар в місті тільки огулом, так що рознічна торгівля цілком залишалася в руках Ніжинців.

не печатка ніжинського тодішнього полковника Хрущова, видно з того, що на гербі Хрущова був лев (ор. cit., стр. 456—457, § 274). Пор. А. Щекатов—Словарь Географич. Рос. Госуд. М. 1805 г. Ч. IV, отд. I, стр. 766—767.

¹ У Ригельмана це місце грамоти перекладено невірно: «Починати мають платити і виплачувати завше тую капщизну от року прошлого 1626», що незрозуміло, бо сама грамота дана в 1625 році. Це непорозуміння того, що Ригельман переклав «*przyszly*»—майбутній словом «прошлый» (минулий), тоді як по-польськи «минулий»—«*przeszly*».

² Це було зроблено, як видно, для того, аби по змозі більш ізолювати московських купців від місцевих тубільців, що цілком зрозуміло, коли взяти на увагу, що Сіверщина недавно була відібрана від Московщини.

Духовенство Ніжина по цій грамоті повинно підлягати: католицьке—біскупові Смоленському, а руське—архієпископові Смоленському, при чому міський уряд не повинен втручатися в справи духовні й притягати духовенство до своїх судів.

Такий зміст привілеїв, наданих Ніжину цією грамотою 1625 року.

Ця грамота 1625 р. лягла й надалі в основу користування Ніжином Магдебурзьким правом. Потім в дальшій історії міста її не один раз підтверджували відповідні особи¹. Вже король Володислав IV підтвердив у 1633 р. 9-го травня Ніжину Магдебурзьке право, що надав цьому місту батько короля.

Слідуюче ствердження Магдебурзького права Ніжину було зроблене вже після революції Хмельницького, після відомого Гадяцького трактату України з Польщею. У 1659 р., після Конотіпської перемоги українського війська над московським, коли найкраще московське військо було розгромлене, й здавалося, що Україна вже назавжди відірвана від Москви й злучена з Польщею—Ніжинці, як видно, піднесли прохання перед польським королем про ствердження привілеїв на Магдебурзьке право, наданих місту в попередні часи. Польський уряд звичайно пішов назустріч Ніжинцям, бажаючи притягти на свій бік симпатії міщан міста, й у Варшаві 10 вересня 1659 року Ян-Казимир ствердив Ніжину користування Магдебурзьким правом і надалі. Ця спроба польського уряду притягти на свій бік Ніжинців не досягла своєї мети. В Ніжині в ті часи відбулись події, які одірвали Ніжин, а також Лівобережну Україну, від Польщі. В Ніжині відбулось повстання козацтва й поспільства міста під проводом В. Золотаренка проти польської залоги, котра стояла у місті; залога в кількості п'яти хоругвей була знищена², й повстанці почали зносити з московським воєводою О. Трубецьким, а 6 (16) вересня московське військо вже було в Ніжині, як союзник Ніжинців против партії Виговського й Поляків³.

У слідуючому 1660 році Ніжин одержує ствердження Магдебурзького права від Московської держави. Безумовно, стверджуючи Ніжину Магдебурзьке право, московський уряд мав на меті і притягти на свій бік симпатію міського люду, що було потрібно в звязку з тим, що в найближчі часи Москва передбачала похід на Польщу,—так і в звязку з тим, що козацтво й старшина були значно обмежені в своїх

¹ Майже всі грамоти, котрими надавали і стверджували Ніжину Магдебурзьке право, різні привілеї й пільги, переховувалися в ніжинській Міській Думі. Зараз всі ці матеріали, що переховувалися в Міській Думі, переховуються в книгозбірні ніжинського Інституту Народної Освіти. Надруковані ці всі матеріали в «Трудах Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического Съезда»—Черниговъ, 1908 г.

² Лѣтопись Самовидца, стр. 60.

³ Акты Ю. и З. Россіи, т. IV, № 115, стр. 250. Цікаво додати, що при підтвердженні Ніжину Магдебурзького права російськими царями де ствердження Ніжину Магдебурзького права Я. Казимира не згадується, мабуть Ніжинці й потім не хотіли, посилаючися на цю грамоту, згадувати про минулу «невірноподданість» своїх предків.

правах на Переяславській Раді 1659 року й були незадоволені на московський уряд, а тому для московського уряду було доцільно мати на своїм боці симпатії міщан України. Переяславу, Київу й Чернигову Магдебурзьке право ствердив російський уряд раніш, і з великих міст Лівобережжя Магдебурзьке право ще не було стверджене особливою грамотою тільки Ніжину¹. Безумовно, в цьому ствердженні Ніжину Магдебурзького права московським урядом у 1660 р. мала значіння і та участь, яку взяв Ніжин в повстанні минулого 1659 р. проти Поляків, бо в тому-ж березні 1660 р., коли було стверджене Магдебурзьке право Ніжину, одержали корисні для себе грамоти від Московського уряду головніші діячі цього повстання, як В. Золотаренко, вїйт Ніжина О. Цурковський, райця О. Каченовський².

Грамота Ніжину, котра стверджувала користування місту Магдебурзьким правом, була дана у березні 1660 року³. В цій грамоті міститься ствердження місту привілеїв що-до Магдебурзького права, які раніш давали польські королі. Право апеляції на магістратський суд у важливих справах до короля було замінене правом апеляції до Москви до суду боярського; треба додати, що це право апеляції до боярського суду при переведенні в життя залишилося нездійснене⁴. Цією грамотою Ніжину було надане право обирати вїйта самим міщанам, замість призначення, як було за польські часи. О. Лазаревський гадає, що вкупі з цією грамотою була дана Ніжину й друга грамота—на маєтки⁵. Цю грамоту 1660 року потім ще раз ствердив Олексій Михайлович з прохання вїйта ніжинського О. Цурковського підчас перебування його разом з Бруховецьким в Москві⁶. Всі по-

¹ Правда, Стародубу Магдеб. право було стверджено у 1666 р., але Стародуб до 1663 р. входив до складу Ніжинського полку.

² Акты Ю. и З. Рос., т. IV, № 115; т. V, №№ 5, 10, 11.

³ Певний день надання цієї грамоти зараз встановити неможливо; в Актах Ю. и З. Росії (т. V № 7) і у Ригельмана (ч. II, стр. 46—49), де міститься ця грамота, день надання її вказаний 28 березня, а в Трудах Черн. Предв. Ком. (стр. 113—114), де надрукований зміст цієї грамоти, день надання її вказаний 10 березня; встановити день надання грамоти по автентичній грамоті зараз неможливо, через те, що ця автентична грамота дуже попсована.

⁴ О. Лазаревський. *Op. cit.*, стр. 53.

⁵ *Іб.*, стр. 53.

⁶ Св. законовъ, т. I № 376, № 378; «Источники Малорос. исторіи», стр. 148—149.

Вже після того, як я закінчив і передав до друку цю студію, питань, що я зачепив в цій студії, торкнувся і проф. П. Клименко в своїй статті—«Місто і територія на Україні за Гетьманщини» (Записки Істор.-Філол. Від. У. А. Н. кн. VII—VIII), а саме про перебування в Москві, разом з Бруховецьким, 1665 р. і представників Ніжину і про дату грамоти про ствердження Ніжину Магдебурзького права.

Розбираючи приїзд гетьмана І. Бруховецького до Москви 1665 р. (стор. 313—314) і вписуючи в свої праці заголовок справи про цей приїзд (покидається на «Реєстръ малоросійськихъ дѣлъ» Історично-революційний Архів в Москві «фондъ Министерства иностранныхъ дѣлъ»—№ справи не вказано), проф. Клименко зазначає, що «цей склад українських делегатів дає нам судильний ансамбль московського сторонництва на Україні», і що цей ансамбль і був, очевидно, ініціативною групою, «що бажала запровадити на Україні московську систему». Далі проф. Клименко вказує, що в цій делегації немає міст:

передні права й привілеї Ніжину, а значить, і Магдебурзьке право, були підтверджені потім і гетьманом Петром Дорошенком підчас

Чернигова, Ніжина, Козельця, Переяслава та інших і що деякі з них могли бути відсутні випадково, «але можна гадати, що тут значну роль відіграв мотив політичної орієнтації», бо не було Переяслава, що був тісно зв'язаний з Сомком, немає Козельця, де було висунуто кандидатуру Сомка в гетьмани, і ремесникам якого Сомко дав був низку привілеїв. З цього проф. Клименко і робить висновок, що «частину міст, очевидно, ту, котра належала до ворожого Бруховецькому групування, не запрошено до складу посольства, або вона сама не побажала увійти до нього». Цей висновок проф. Клименка був би дуже цікавий і цінний що-до класових і політичних відносин в українських містах, якби шанов. професор з'ясував, чому-ж в інших джерелах і працях що-до цього приїзду Бруховецького до Москви—ми маємо інші дані, при чому ці джерела і праці проф. Клименко обходить мовчанням в своїй праці. В акті приїзду Бруховецького до Москви 1665 р. маємо, що 22 жовтня було підписано нові статті України з Москвою, при чому на цих статтях маємо підписи і представників Переяслава, Ніжина, Чернигова, Козельця («Источники Малорос. Истории—Чтен. въ Москов. О-вѣ Истор. и Древн. Росс. 1858, кн. I», стр. № 149, 152—153; Маркевич—Исторія. III, № 7, с. 229, 237—239; пор. «Полное Собр. Законовъ т. I» № 378, стор. 622, Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ, IV, № 44, стр. 163—164). В капітальній праці В. О. Ейнгорна, якої теж не використовував в даному випадкові проф. Клименко, також вказано, що з Бруховецьким до Москви прибули 1665 р. представники й виборні: Ніжина, Київ, Переяслава, Чернигова, Канева, Стародуба, Козельця, Почапа, Мглина і Любеча (В. Эйнгорн—Очерки изъ истории Малорос. въ XVII в., стр. 301), а В. Ейнгорн в своїй праці в даному місці використовував докладно не тільки друкований матеріал, але і чимало матеріалу архівного. Невідомо, чому проф. Клименко, знаючи про цитованому їм джерелі дані про відсутність в Москві в складі української делегації представників Ніжина, Переяслава, Чернигова і Козельця (бо не можна припустити, щоб проф. Клименко робив свої висновки на підставі одного заголовку справи)—не притягнув для з'ясування цього тих даних, на які я вказав вище і не встановив дійсного стану речей. Я-ж, до ознайомлення з джерелом, що на його покликається проф. Клименко, захишаюся при попередньому погляді, що Пурковський був в Москві з Бруховецьким. Та і дата приїзду Бруховецького до Москви вказана проф. Клименко 2 листопада (стор. 313), але-ж Бруховецький приїхав до Москви 2 вересня 1665 р. (Акты Ю. и З. России, т. VI, № 1, Источники Малор. Истории, с. 141; пор. Дворцовые Разряды, т. III, с. 594, Эйнгорнъ op. cit. 301).

Мається також в праці проф. Клименка вказівка про грамоту Ніжину на Магдебурзьке право від листопада 1666 р. (с. 313). Але-ж такої грамоти в складі грамот Ніжину ми не маємо. Є, правда, грамота, що дав цар Олексій Михайлович Ніжину про підтвердження Магдебурзького права, згідно з проханнями війти О. Пурковського і міщан. Грамота ця має дату в Москві 1666 р. листопада 3 (під дифрою 3 мається стерте 25), але-ж цей листопад 1666 р. є листопад 1665 р., бо в Москві тоді календарний рік починався з вересня (я і відніс цю грамоту вище до 1665 р., зазначивши, що вона видана підчас перебування О. Пурковського в Москві з Бруховецьким).

До речі—иноді проф. Клименко використовує невидрукований матеріал в своїй статті і тоді, коли цей матеріал вже видруковано: так, в розборі грамот Чернигову (с. 328—329) проф. Клименко покликається на збірку Лазаревського, але-ж майже всі грамоти, що їх зміст подає проф. Клименко, вже видруковано—частину в «Трудахъ Черниг. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. Съѣзда», частину в «Генеральномъ Слѣдствіи Чернигов. полка», про що зовсім не згадує проф. Клименко; при тому-ж в вищевказаних виданнях видруковано низку таких грамот Чернигову, про які проф. Клименко і не згадує. Як видно, він досить широко вживає відносно користування невидрукowanними матеріалами свою пораду українським історикам-марксистам—«сідати в архіви, музеї, при-збирувати новий матеріал» (ст. 312).

його короткого гетьманування на Лівобережній Україні. Вже 25-го червня 1668 року, с. т. скоро після того, як був забитий Бруховецький¹, Дорошенко дав з-під Гадячу універсал Ніжину, котрим оповіщав, що міщан ніжинських «при правах, волностях і провентах давніх звичайних заховуєм»².

Потім ствердив Ніжину Магдебурзьке право гетьман Мазепа скоро після того як він став гетьманом (універсал 2-го вересня 1687 р.); тоді він ствердив «Всѣ майстрату Нѣжинского волности и суды и всѣ до ратуша належачиы маестности»³. Після цього підтвердив Ніжину Магдебурзьке право гетьман І. Мазепа знов 11 січня 1698 р.⁴. В звязку з тим, що грамоти, які мав Ніжин, згоріли підчас пожежі в місті, міський уряд прохав Мазепу ствердити привілеї. В цьому універсалі Мазепа знаходиться ствердження місту Магдебурзького права, права на володіння селами, котрі раніш належали до міського ратушу, а також на право володіння ратушу млинами. Крім того в цьому-ж універсалі знаходиться регулювання міських прибутків (повідерного, скатного й инш.); вказано в універсалі й про участь чужоземних і грецьких купців в загально-міщанських повинностях. Регулювання міських прибутків викликалось безумовно тим, що торгівля Ніжина, з котрої головним чином ішли прибутки, в ті часи дуже поширилася, що і викликало це регулювання прибутків, бо могли бути в цьому різні зловживання з боку міських урядовців, а також було, звичайно, бажання уникнути потрібних датків і з боку приїжджих купців і Греків; а Греки в той час складали в Ніжині досить міцну громаду⁵. Цей універсал Мазепа був потім стверджений грамотою Петра І в березні 1698 року. В цій грамоті Петра І знаходиться повторення універсалу гетьмана Мазепа⁶. Грамота Петра І містить

¹ Забито Бруховецького в кінці травня 1668 р. По Самовидцю (ст. 100) Бруховецького було забито «На першомъ тижню петрова посту»; Петрівка почалась того року з 18 травня—значить, смерть Бруховецького між 18—25 травня; з показів московського рейтарського полковника Ягана Гульда можна бачити, що Бруховецький був забитий після 29 травня (А. Ю. и З. Россін т. VІІІ, № 16 стр. 56—57). Величко в своєму літопису пише, що Бруховецького забито «іюня сегомо, въ понедѣлок, в Петровку о полуднѣ» (Величко II, стр. 163), цю дату приймає А. В. Модзалевський («Бракъ гетмана Брюховецкаго» Тр. Черн. Арх. Комисіи, т. XI, стр. 180); дя дата хибна й того, що 7 червня 1668 р. було не в понеділок, а в неділю.

² Тр. Черн. Пред. Ком., стр. 122—123.

³ Тр. Пред. Ком., стр. 133—134.

⁴ Іб., стор. 135—136.

⁵ Про такі зловживання, особливо з боку нащадків Кімона й Мильтіяда, згадується в універсалі Ніжину гетьмана І. Мазепа від 11 листопада 1696 р. (Тр. Пр. Ком., стр. 129—131).

⁶ Ген. слѣдствие Нѣж. полка, стр. 91—97; там її надруковано з копії ствердженої Ніжинським війтом Петром Тернавіотом (був війтом 1727—1750 р.); можливо, що в звязку з тим, що це була копія, в ній трапились і деякі помилки, так, напр., в ній згадується, що грамота польських королів Ніжину Сигизмунда III надана у 146 (1638 р.) й Володислава у 153 (1645) р.; ще хибно тому, що, як сказано вище, грамота Сигизмунда надана Ніжину у 1625 р. (Сигизмунд помер 1632 р.), а Володислава у 1633 р.

ствердження Ніжину попередніх прав, що надали місту польські королі і ствердили російські царі й гетьмани. Нових прав місту в цій грамоті немає.

Гетьман І. Скоропадський теж ствердив Ніжину права і привілеї, котрі він мав раніш, універсалом від 25-го лютого 1709 р.¹ Цим універсалом підтверджувалися попередні права Ніжина, як юридичні що-до суду, цехів, так і економічні, що-до користування ратушем, селами, млинами й міськими прибутками. Потім цей універсал Скоропадський знов ствердив 5 травня 1714 р. з прохання ніжинського війта Стерія Тернавіота². Потім ствердив Ніжину попередні права і привілеї гетьман Д. Апостол³.

Слідуюче ствердження Ніжину Магдебурзького права було зроблено грамотою Ганни Івановни 23 лютого 1736 р. з прохання ніжинського війта П. Тернавіота й урядовців міських. Цією грамотою були стверджені Ніжину права юридичні й економічні які він мав раніш; ті-ж маєтки й міські млини, котрі були захопили сторонні особи, повинні були, згідно з цією грамотою, бути повернені міській ратуші⁴. З привілеїв російських царів в цій грамоті згадане ствердження Ніжину Магдебурзького права царя Олексія (1660 року) й Петра I (1698 р.), з польських королів Сигизмунда III й Володислава IV, а з гетьманів привілеї Богдана і Юрка Хмельницьких і Мазепи⁵.

В указі Ганни Леопольдовни від 5 листопада 1740 р. в зв'язку з звільненням ніжинського магістрату від платні в казну прибутків міських знов стверджується Ніжину «Содержать магистратъ по прежнимъ правамъ и грамотамъ»⁶.

Останнім ствердженням Ніжину попередніх прав і привілеїв, в тому числі і Магдебурзького права, була грамота Єлизавети Петровни 11-го грудня 1742 р. В цій грамоті міститься звільнення ніжинських міщан від неправильно накладених на них державних зборів і наказується «Содержать тотъ Нѣжинской магистратъ во всемъ по прежнимъ жалованнымъ грамотамъ». З цих грамот згадуються грамоти Олексія Михайловича (1660 р.), гетьмана І. Мазепи (1698 р.), Петра I (1698 р.) і привілеї 146 і 153 року (с. т. польських королів Сигизмунда III і Володислава IV; дата надання грамот цих королів теж вказана хибно, як можна думати з тих-же причин, що і раніш⁷).

¹ Тр. Черн. Пред. Ком., стр. 139—141.

² *Іб.*, стр. 143.

³ О. Лазаревський, *op. cit.*, стр. 53.

⁴ Остання постановою про повернення млинів і маєтків магістрату не була виконана, як це свідчить наказ міщан до Катерининської комісії 1767 р. (Матеріали Екат. комис., стр. 25). Крім того, по цій грамоті апеляція на магістратський суд буде не до Москви, а до Генеральної Військової канцелярії.

⁵ Тр. Черн. Пред. Ком., стр. 151—152; Св. закон., т. IX, № 6895. Завдяки тому, що грамоти польських королів, на котрих спосилались Ніжинці, давалися не автентичні, а, як можливо думати, в копії Петра I (1698 р.), роки надання й ствердження Ніжину привілеїв польськими королями Сигизмундом і Володиславом теж вказані хибно: 146 (1638) й 153 (1645) р.

⁶ Св. зак., т. XI, № 8279.

⁷ Тр. Черн. Пред. Ком., стр. 152—154; Св. законов, т. XI, № 8679.

Розглядаючи зміст цих грамот і універсалів, котрі стверджували Ніжину Магдебурзьке право, надане 1625 р., ми бачимо, що поширень тих економічних і юридичних пільг, котрі були надані Ніжину грамотою 1625 р., в цих грамотах і універсалах немає. Тільки грамотою Олексія Михайловича 1660 р. Ніжинцям надане право обирати війта, замість призначення, як це було раніш. Як видно в своїх проханнях про ствердження попередніх прав місту міщани дбали тільки про те, аби добитись того становища, яке вони повинні були мати по першій грамоті 1625 р.¹ Це положення буде цілком зрозуміле, коли ми візьмемо на увагу те становище, в якому перебували міста України, в тому числі і Ніжин і до революції 1648 р. і після неї. До революції 1648 року міста України терпіли й економічні й юридичні утиски з боку шляхетської верстви, що панувала в Польщі. Тому міщани міст України й взяли з початку революції дуже жваву участь в ній². Але скоро революція показала свої негативні риси для міст³. Далі виявилось, що козацтво, що стояло на ґрунті революції 1648 р., зовсім не бажає ділитись з іншими класами здобутками цієї революції, а бажає утворити диктатуру козацтва, не рахуючись з інтересами інших клас. Від цієї диктатури козацтва приходиться скрутно й містам. Відбуваються і такі негативні для міст події, як після складання Зборівської угоди, коли Татари з дозволу козацтва взяли ясир з українських міст⁴. Починається захоплення козаками міських земель і інші утиски міст козаками⁵. Всі такі події дуже скоро відхилили симпатії міщан від козацтва. Вже 1650 р. в Москві були відомості, що «своих де мѣщанъ Черкасы грабятъ же и побиваютъ, а говорятъ, бутто они заодно съ Поляки посегаютъ на нихъ Черкасъ»⁶. Далі в кінці XVII і XVIII ст. становище міст гіршає. Верхи козацтва—заможніше козацтво й старшина, зміднюючися економічно й юридично, конкурують з міщанами в промисловості й в торгівлі. Ця конкуренція відбивалася дуже прикро на економічному добробуті міст України, в тому числі і Ніжина⁷. До цього прилучалася ще й конкуренція міщанам з боку російського торговельного капіталу, котрий давав почувати свою важку руку всім галузям життя тодішньої України. Терпіли звичайно міщани, крім економічних, і юридичні утиски як з боку українського панства, так і

¹ Д. Багал'їй. Магдебург. право въ гор. Лѣвоб. Малорос., стр. 252—253.—Труды X Арх. съѣзда, т. II; Ж. М. Н. Пр. 1892 № 3, стр. 19.

² Самовидець, стр. 20; Акты Моск. Госуд., т. II, № 350; Арх. Ю.-З. Россіи, ч. III, т. IV, № СХСVIII; стр. XXIX—XXXIII.

³ Самовид., стр. 15.

⁴ Самовид., стр. 22; М. Грушевський—Іст. Укр. Русі, т. VIII, ч. 3, стр. 221—224. М. Яворський—Нарис історії України, ч. 2, стор. 95—96.

⁵ Акты Зап. Рос., т. V, № 34; Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, стр. 626; Г. Карповъ, Малорос. города въ эпоху соединенія, стр. 23—24; 27—28 й далі—Лет. Зан. Археогр. ком., т. VI.

⁶ Акты Ю. и З. Рос., т. VIII, № 36, стр. 361.

⁷ М. Слабченко. Организация хоз. У-ны от Хмельниччины до мировой войны т. II—III.

з боку російського торговельного капіталу (в особах воєвод, комендантів і інших)¹. Відомо, що в Ніжині, як і в інших містах, представники російської влади не рахувались не тільки з міською управою, але з управою полковою і сотенною; звичайно міська влада, як слабша, терпіла утиски в першу чергу. В Гадячу, напр., полковники й полкова старшина зовсім усунули з ратушу міський уряд і взяли всю управу містом в свої руки². В Погарі XVIII ст. місцеві сотники скасували фактичне магістратське самоврядування й підбили міщан Погару своїй «командѣ»³. Накази в комісію 1767 року від міщан дають саму прикру картину становища міст України⁴. При таких умовах міста не мали змоги й думати про поширення своїх економічних і юридичних прав, а тільки могли мріяти, аби повернути собі старі права, котрі вони мали раніш. Становище міщан Ніжинна було ще мабуть тяжче, ніж міщан інших міст Лівобережжя. До сказаного вище, с. т. до конкуренції й утисків панства й російського торговельного капіталу, в Ніжині прилучалася ще й конкуренція міщанам з боку ніжинських Греків, котрі оселившись в XVII ст. в Ніжині, як значному торговельному пункті, скоро утворили тут свою досить міцну грецьку організацію, котра придбала собі від українського й російського уряду низку різних пільг⁵. При цьому треба додати, що Греки своїми привілеями прикривали від всяких належних магістратів податки і купців не-Греків, котрі не мали жадного відношення до грецького братства, що звичайно робило збитки Ніжинському Магістратові і міщанам⁶. Треба додати, що панство Ніжинщини почувало себе настільки міцним, що під часи Катерининської комісії для захисту свого добробуту проти кокуренції російського торговельного капіталу виступило проти цього капіталу. Ніжинське шляхетство, як відомо, висунуло в § 3 свого наказу поновлення на Україні гетьманства⁷. Звичайно, коли в Ніжинщині була така міцна шляхта, як свідчить цей приклад, ця сила шляхти досить важко відбивалась на магістраті й міщанах, викликаючи низку порушень міських привілеїв. Низка універсалів, наданих Ніжину з приводу порушення економічних пільг місту, які були надані грамотою 1625 року й потім стверджені відповідними особами, дуже яскраво свідчать, як порушались пільги місту. Гетьман І. Бруховецький універсалом 23 червня 1663 р. забороняє приїздом шинкувати в Ніжині горілкою на базарі, а універсалом від 2 лютого 1666 р. він забороняє ніжинським коза-

¹ М. Слабченко. Малорусскій полкъ, стр. 131—132; 135—141; О. Лазаревський, *Op. cit.*, стр. 63.

² Шафонський, *op. cit.*, § 486, стр. 630.

³ О. Лазаревський.—Стародубський полк, стор. 239—241.

⁴ И. Теличенко.—«Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской комиссіи», гл. IV—Мѣщане (К. Старина, 1891, № 1).

⁵ М. Плохинскій.—«Иноземцы въ старой Малороссіи», стр. 180—181. *Арх. XII стѣзда*, т. 2; О. Лазаревскій. Нѣжинскій полкъ, стр. 58—61.

⁶ Матеріали Екатер. комиссіи, стр. 32—33. *Сб. рус. ист. об-ва*, т. 144.

⁷ Г. Максимовичъ.—Выборы и указы въ Малороссіи въ Закон. комиссію 1767 г., ч. I, гл. 3; А. Лазаревскій, *op. cit.*, стр. 37.

кам продавати горілку инакше як огулом. Гетьман П. Дорошенко універсалами від 24 і 25 червня 1668 р. наказує старшині і козацтву, щоб ніхто з них не вимагав з ніжинських міщан стадій і підвод. Універсал І. Мазепи від 12/XI—1696 року свідчить, що «Войськові люде» вимагають у Ніжинців чобіт, шапок і інших «Неналежних себѣ речей» і забороняє робити ці кривди Ніжинцям. Універсал ніжинського полковника Л. Жураковського від 11 травня 1714 року і від 6/IX—1714 року наказує, аби ті посполиті, котрі належали до ратушних сіл і котрі уникали належних повинностей на ратуш, завдяки захисту козаків, знов були привернені до ратушу. Указ Генеральної Військової канцелярії від 25 серпня 1746 року свідчить, що «Разные люде самовластно безвѣдома і позволенія магистратового» селяться в місті на міській землі й провадять торгівлю горілкою, тютюном, не даючи за це ніяких належних даток до магистрату; порушають також торгові пільги Ніжина «отъкупщики полку Нѣжинского Иванъ Мацѣй с товарищи». Універсал Генеральної Військової канцелярії від 27 лютого 1747 року забороняв полковій Ніжинській канцелярії втручатись в магистратські справи¹. Вже те, що ці охоронні універсали й заборони видавались місту так часто—свідчить про те, які часті були порушення пільг містам і міщанству.

Накази міщан Ніжина 1767 року дуже яскраво свідчать про те, які порушення прав і пільг, на котрі мав право Ніжин, відбулись за термін 1625—1767 року.

Розглянемо у коротких рисах зміст цього наказу в тих його частинах, де вказується порушення прав і пільг міста.

В цьому наказі міщани Ніжина скаржаться, що шляхта й козаки, котрі оселились в Ніжині, займаються міськими промислами, одійшли від підлеглости праву Магдебурзькому і піддалися під право статуту Литовського; крім магистрату в Ніжині заведені й інші суди, котрі притягають під свою юрисдикцію не тільки шляхту й козацтво, але й міщан, котрих в цих судах зовуть мужиками і прирівнюють до власницьких посполитих. Багато міських земель і частина наданих місту млинних коліс одійшли до сторонніх власників; частину земель не тільки за містом, але й в самому місті захопили військові коменданти, між ними й двоє заселених магистратських сіл: Велику Кошелівку і Євлажівку, після-ж виводу з Ніжину гарнізону—ці землі й села одійшли до скарбу військового. Гнати горілку міщанам заборонено. Не мав ніжинський магистрат змоги користуватись і належними зборами на ратуш, вказаними в привілеях, почасти тому, що міщани не мали змоги по своїй бідності виплачувати ці збори, почасти й тому, що заможніші верхи міста, переважно шляхта, козаки й Греки уникали платні цих датків. Порушали приїжджі купці, особливо «греки, волохи, отставные гусаре» й той пункт привілеїв Ніжину, що

¹ Тр. Черн. Пред. Ком., стр. 119—121; 121—122; 131—132; 145—146; 157—159; 159—160; тут ми не торкаємось тих порушень прав і пільг міста, котрі спомінаються в документах, стверджуючих Магдебурзьке право місту.

приїжджі купці не мають права продавати свій товар в місті инакше, як гуртом, а не в роздріб; крім того ці приїжджі купці не давали на магістрат і належних податків. Захоплена була частково й земля, надана на утримання міського уряду. Поручене було, правда частково, й право магістрату мати міські цехи під своєю владою. Полкова ніжинська канцелярія відібрала від магістрату в залежність собі цехи ковальські і музичні, а також теслів, стельмахів, столярів і шершичників, а також і окремих осіб з цехів кравців, шевців і інших і держить їх по праву статутівому. Відібрала також полкова канцелярія без відому магістрату до себе і всю міську поліцію¹.

Такі відбулись зміни й порушення в зазначений термін (1625—1767 рр.) тим правам і пільгам, які повинен був мати Ніжин по грамоті 1625 року, ствердженій потім відповідними особами.

В закінчення скажу, що Ніжин і потім не добився здійснення своїх прав, котрі він мав по Магдебурзькому праву, в звязку з тим, що в Ніжині, як і в інших містах України, й потім Магдебурзьке право не досягло того становища, в котрому воно було в перші часи свого існування в містах Лівобережної України. Далі Магдебурзьке право все більш і більш підупадало, поки у XIX ст. юридично зовсім не скасував російський уряд; фактично воно вже давно не мало ніякого значіння й ваги.

¹ Матеріали Екатер. комісії, стр. 22—41.

Анатолій Єршов.

НІЖИНСЬКІ ЦЕХИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII В.

МОЖНА гадати, що цеховий устрій у Ніжині виник разом з наданням останньому р. 1625 магдебурзького права¹, яке з тим і надавалося, щоб «приохотити» до нового міста, що починало рости й розвиватися, більше «людей, зважає (особливо) купцовъ и ремесленниковъ»², і за яким дозволялося «цехи всякіє урядови мѣському Нѣжинскому становити и закладать» з тим, щоб затверджував їх король³.

Минуле не зберегло до нашого часу привілеїв або яких інших документів ніженських цехів від першої половини XVII в., що їх вони можливо мали (коли р. 1669 ніжинські цехи кушнірський, різницький і шевський просили московський уряд видати їм нові царські грамоти замість тих, що згоріли підчас пожежі р. 1668, то вони згадували про королівські привілеї⁴), і тепер ми можемо тільки гадати, коли саме виникли цехи в Ніжині. Дорогоцінною пам'яткою для історії ніженських цехів, ба навіть і взагалі для історії цехів на Лівобережжі за першу половину XVII в., є цехова книжка ковальського ніженського цеху—найстаріша з досі відомих цехових книг Лівобережної України⁵. З початку вона була для записів і ткацького цеху, але потім нею користувався виключно ковальський цех.

Книгу починає «рейстр сполкованія братерству яко много братѣ у цеху року 1634» (арк. 1); він і подає певну хронологічну

¹ Грамота Яна-Казимира м. Ніжину р. 1659—рукоп. відділ Бібліотеки Ніж. Інституту Нар. Освіти; надрук. в Рігельмана, «Лѣтопис. Повѣсть», I, с. 137—144; поправки до неї див. Петровський, Надання м. Ніжину магдебурзького права, «Чернігів і північне Лівобережжя».

² Ibidem, за Рігельманом, с. 138.

³ Ibidem, за Рігельманом, с. 141.

⁴ Труды Черниг. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. съѣзда, с. 125.

⁵ Згадана книга переховується тепер у рукоп. відділі Б-ки Ніж. І. Н. О. Зовнішній вигляд книжки такий: розмір її в половину аркуша паперу до писання, коли його згорнути вдвоє (9,5 × 29 см). Оправлено книжку в гарну шкіряну тиснену оправу; перші три з початку аркуші чисті, нумеровані, далі йде 82 аркуші перенумеровані (здається, перенумерував їх небіжчик Д. Міллер, що, як видно з його розписки, р. 1909 брав цю книгу з кол. ніжен. міської управи для користування), з них аркуші 64—72, 75—82 чисті. Воляні знаки на папері книги нагадують почасти знаки, вміщені в праці Каманіна й Вітвіцької, «Воляні знаки на папері» etc., Київ, 1923, під №№ 414, 415 (рр. 1623, 1627), а особливо ті, що під №№ 416, 417 (р. 1647), але все-ж таки де в чому значно від них відрізняються.

дату, від якої можна вести існування ковальського цеху в Ніжині. Цей «рейстр» займає майже дві сторінки першого аркушу й являє собою голий перелік імен і прізвищ братчиків ковальського цеху¹. Після нього, на 1-й сторінці аркушу 4-го, розміщено «рейстр, ткацький на первий» (чи «напервих»?); його написано тією-ж рукою і атраментом, що й першого реєстра, а тому можна вважати, що цей запис зроблено одночасно з першим². Після цього «ткацького реєстру» ще одну сторінку занято переліком прізвищ, здається, братчиків ковальського цеху (бо згадується тут Слюсарів і Ковалів), а потім ідуть вже більш-менш просторі записи—перший запис датовано 29 вересня р. 1745, а останній зроблено 11 березня р. 1902—про уплату до ковальського цеху різних цехових внесків та прийом до нього нових майстрів. Про ткацький цех вже ніде нічого не згадується. Аркуші 73—74 займають записи про те, що одержав ковальський цех гроші й віск за землю, яку він наймав рр. 1767—1776 якомусь Лаврентієві Мадішевичу, а потім, рр. 1777—1778, Никифорові Іванову.

Судячи з реєстрів, безперечно, що в Ніжині р. 1634, себ-то 9 років після того, як надано було магдебурзьке право, були цехи ковальський і ткацький. Цілком природно припустити, що вони не були одиницями явищем у Ніжині; звичайно, були й інші цехи, про що й є деякі,—правда, пізніші,—вказівки. Грамота царя Олексія Михайловича ніженським цехам—кушнірському, різницькому й шевському р. 1669 зазначає, що вони існували «прежде сего по королевскимъ привиліямъ»³ і тепер цар теж надає право «в строеніи уряду цехового

¹ Наводжу тут зміст зазначеного реєстру, оскільки він має певний інтерес для історика: «Гридко Шулка (прізвища вміщено в оригіналі одно під одним, стовбчиком; я відокремлюю їх одно од одного крапками). Іван Ломака. Мокар Ковал. Трохим Слюсар. Карп Слюсар. Ігнат Ковал. Тимущі Замочник. Демцько Кутляр. Миско Кутляр. Іван Слюсар. Тимцько Ковал. Іван Шпирай. Охрим Ковал. Леско Ковал. Кундрат Ковал. Матвѣй Ковал. Васил Ковал. Сава Шабелник. Гридко Шабелникъ. Яско (?) Шабелник. Сава Золотар. Тишцько Ковал (поруч іншими атраментом і рукою дописано «Миско Ковал братъ тишковъ»). Петро Ковал. Миско Чоботар (?). Кондрат Ковал. Оеско Милошченко (?). Андрій (?) Ковал. Супрун Ковал. Демцько Пироженко (поруч іншими атраментом і рукою дописано «Феско Пирожок»). Миско Слюсар. Мишцько (?) Ковал. Михайло Дидкар мистр. Іван Милченко. Гридко Ревученко. Степан Злотникъ. Олешко Столяр. Лудико (?) Столяр. (Гр)идко Римар. Тишцько Осипенко (?)». Ці всі прізвища, здається, написано відразу однією рукою і одним атраментом; далі іншим атраментом і, здається, іншою рукою дописано ще два прізвища: «Микола Золотар, Хвеско Ковал» (поруч дописано «молодшим не повинен быть бо заплатил»); після них знов першою рукою дописано ще одного: «Радко Римар» (?). Далі, наприкінці другої сторінки першого аркушу й на двох дальших аркушах, 2-му й 3-му, йде подібний до наведеного перелік, тільки його писали вже різними атраментами і ріжні особи.

² В «реєстрі» зазначено такі прізвища: «Стас ткач. Миско ткач. Симон ткач. Іван ткач. Оабарим (?) ткач. Гридко ткач. Оеско ткач. Герасим ткач. Яско ткач. Ян косидкий ткач. Ядко шербина ткач. Андрій (?) ткач. Ярмач ткач. Іван коломнед ткач». Далі ще дописано іншими атраментами й рукою: «Хвеско ткачъ. Левько ткачъ. Леско Ткачъ. Гридко ткачъ. Матвѣй линни(к) ткачъ. Ясько ткачъ. Евѣтушко ткачъ».

³ Труды Черниг. Предв. Комитета, с. 125. Оригінал переходується тепер у рукопис. відділі Бібл-ки Ніженського І. Н. О.

быть по прежнимъ и по сей ншимъ црского величество жалованнымъ грамотамъ и по королевскимъ привиліямъ і по стародавнымъ своимъ правамъ і по обыкновенію какъ будетъ і бывало напередъ сего»¹. Шафонський у своєму «Топограф. Описанію» каже, що в Ніжині було «цеховъ, за польскаго владѣнія королевскими грамотами учрежденныхъ (курсив мій, А. Є.) и царскими утвержденныхъ 8, а именно: 1) цехъ сапожный и кожевенный... 2) Цехъ кравецкій и кушнѣрскій или скарняцкій, совмѣстный... 3) Цехъ рѣзницкій, или мясницкій... 4) Цехъ кузнецкій, слесарскій и котельниковъ совокунный... 5) Цехъ калачницкій, или хлѣбниковъ... 6) Цехъ ткацкій... 7) Цехъ гончарскій... 8) Цехъ музыцкій»².

У даному разі ми не маємо приводів гадати, що Шафонський помиляється, коли каже, що всі ці цехи існували «за польскаго владѣнія». Як бачили вище, царська грамота р. 1669 цілком стверджує це що-до цехів кушнірського, різницького й шевського. Не згадує вона про інші цехи лише тому, що тільки зазначені цехи просили в даному разі московський уряд видати їм нові грамоти, бо «вызмышну Івашка бруховецкого, какъ городъ Нѣжинъ горѣлъ... царского величества жалованные грамоты всѣ погорѣли»³.

На початку аркушу 10-го міститься дуже цікавий запис з р. 1642, що дає нам деяке уявлення про цехові кошти: «року 4846 рейстр нам братѣ цеху ковалского для памяти що смо изняли з ивана ломаченка готових грошей 9 купъ безтрох купъ и безпяти осмакув личби литовской отдал цехмистръ (?) мокий (?)». На жаль, з цього запису не можна дізнатися, що це були за гроші й чого саме їх «изняли з ивана ломаченка» до скриньки ковальського цеху. Можна тільки відзначити, що проходження через оборот цехових коштів такої досить значної на той час суми, як 97 коп грошей без п'яти осмаків личби литовської (48 карб. 46²/3 коп.), може свідчити про досить великі суми, що були в ковальському цехові.

Коли вважати, що ті братчики, які записані до книги відразу, складали кількість майстрів у той час, то в цехові ковальському р. 1634 було 39 (чи 42, коли прирахувати сюди ще дописаних иншим атраментом) майстрів, а в цехові ткацькому 15 майстрів. Судячи з їх іменнів, майстри в ковальському цехові всі наче-б-то були української нації; серед ткачів, здається, було два Поляки: Стась ткач та Ян Косицький ткач. Не можу сказати, до якої національності треба віднести «Өабаримла (?) ткача» (коли це ім'я прочитано правильно). Коли-б я не боявся докору в неугрунтованості висновків, то можна було-б сказати, що Ніжин заселяли ремесники переважно, коли мало не виключно, Українці з походження. Це, проте, не буде перечити висновкові що-до складу населення України, який зробив Владимирський-Буданов у його статтях про населення України та

¹ Ibidem, с. 126.

² Op. cit., сс. 480—483.

³ Труды Черниг. Предв. Комитета, с. 126.

його переходи перед і підчас Хмельниччини, що за часи колонізації Україну заселяли головним чином, коли не виключно, Українці — втікачі з Волини й Червоної Руси¹.

Що-до досить значної кількості ремесників у цехові ковальському й значної також, судячи з їх прізвиськ, диференціації за фахом (ми зустрічаємо серед них ковалів, слюсарів, замочника, котлярів, шабельників, золотарів, дцигармистра, столярів, римаря), можна гадати, — звичайно, тільки гадати, — що велика кількість ремесників — виробників металевих виробів взагалі та зброї зокрема — пояснюється місцем сучасного Ніжина; був він містом прикордонним, на межі з небезпечним степом, який увесь час потребував від мешканців міста бути напоготові.

Наше джерело майже не дає яких-небудь даних, що за ними було-б можна сказати що-небудь про організаційний устрій ніженських цехів у першій половині XVII в. Але, з одного боку, деякі риси цехового устрою, що проглядають у коротких записах книжки, та й самий факт існування цехової книжки, а з другого — повна відсутність підстав гадати, що цехове життя в Ніжині будувалося на інших підставах, ніж по інших містах на Лівобережжі, дають можливість думати, що ніженські цехи в цю добу мали відповідний, цілком розвинений цеховий устрій.

Запис двох цехів — ковальського й ткацького — в одну книжку викликає непевність, коли спробувати його пояснити. Чому попав у книжку ковальського цеху запис цеху ткацького, і чому цей запис не продовжувався? Пояснюється це чи випадковою причиною, як може користування однією особою за писаря, чи причиною більш ґрунтовною, — може ці цехи були спочатку «совокупними» — важко що-небудь певне сказати, і тому ці запитання я залишаю відкритими.

¹ Див. «Передвиження южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго», Київ. Стар., 1888, VII, сс. 79—95, особливо—113—114; пор. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VII, т. 3, с. XV—XVI. До речі, і почерк, яким написано наведені вище «рейстри» ковальського й ткацького цехів, можна визнати за типове волинське письмо середини XVII в. — див. Каманинъ, Палеограф. Изборникъ, знімки №№ 45, 50; пор. М. Грушевський, Ілюстр. історія України, вид. 1917 р., с. 324.

Валентин Шугаєвський.

ДО ГРОШОВОГО ОБІГУ ЧЕРНИГІВЩИНИ XVII В.

Клад західньо-європейських талярів, знайдений біля «Чорторійського рівчака» поблизу Чернигова 1923 р.

XVII ст.—це той час, коли на Україні в грошовім обігу її особливо багато було польської монети і тої західньо-європейської, що попадала в Польщу, а звідти на Україну; була це переважно монета різних німецьких земель, еспанська та Сполучених Нідерландів. Численні й не раз дуже великі розміром клади всіх цих монет на території України кількістю мабуть чи не перевищують сукупність кладів усіх інших монет різних часів і народів на тій-же самій території,—а це ясний доказ того, що грошовий обіг у зазначений період був особливо інтенсивний.

Найчастіше трапляються клади дрібної білонної польської монети Сигизмунда III (1587—1632) із домішкою такої-ж пруської монети Георга-Вільгельма (1619—1640) і такої-ж самої шведської Густава Адольфа (1611—1632) та Христини (1632—1654)—соліди, гроші, півтораки (й рівноцінні півторакам—грошени та дрейполькери), трояки; часто також трапляються клади з самої мідяної польської монети—солідів Яна-Казимира (1648—1668)¹.

Вкладах із білонною монетою часто буває невеличка кількість доброї великої срібної монети—талярів та півталярів; ця монета, власне кажучи, повинна була б бути основою грошового обігу, але на ділі грала, здається, другорядну роль, бо її вигискала з обігу недобра, низької якості, дрібна монета, згідно з відомим економічним законом Грешема. Тому клади з переважанням талярової монети, або виключно лише з нею, трапляються не так часто. Характеристично, що й у них більшість складають другосортні, легші, з трохи зниженою якістю металу,—таляри різних провінцій та міст Сполучених Нідерландів, так звані «Löwentaler'и», «левки» українських документів.

Клад, що ми його описуємо нижче, і є якраз досить-таки типовим зразком таких кладів на території України взагалі й Чернігівщини зокрема.

На-весні 1923 року хлопчик, на прізвище Минко, пас худобу біля так званого «Чорторійського рівчака», приблизно на одну верству на захід від Чорторійського мосту (останній на Гомельським гостинці, на північно-західньому краю Чернигова). Він зауважив за три кроки від кручі рівчака, на дні ями, що залишилася по тому, як викорчувано березу, на $\frac{3}{4}$ арш. приблизно завглибшки, черепок, що стирчав з землі.

¹ Так звані «бوراتинки».

Минко потягнув його й витяг невеличке горнятко з добре опаленої глини ясно-попелястого, майже білого кольору; при цім у горнятка вломився невеличкий кусочок верхнього краю. Знявши покришку, що накривала горнятко, хлопчик побачив у ній великі срібні монети. Зараз-же він побіг додому й віддав знахідку рідні. Монети було винято з горнятка й перераховано; виявилося, що там було 44 великі монети і 5 грохи менших.

В січні 1924 р. автор цих рядків випадково дізнався про клад, оглянув його в його власників і по деяких переговорах набув клад весь, із горнятком, для Чернігівського Державного Музею (за 45 червінних карбованців). В люті 1924 р. клад внесено до музейного фонду при Музеї.

Склад кладу був такий:

I. Талари Сполучених Нідерландів:

1) Провінції Вестфрисландії: Талари: 1645 р.—1 примірник, 1647 р.—1 прим., 1649 р.—1 прим., 1652 р.—1 прим., 1654 р.—1 прим., а разом 5 примірників.

2) Провінції Гельдерн:

Талари: 164... р. (цифра одиниць стерта)—1 примірник, 1648 р.—5 прим., 1651 р.—2 прим., 1652 р.—1 прим., а разом 9 примірників.

3) Провінції Зеландії:

Талари: 1649 р.—1 примірник, 1652 р.—1 примірник, разом—2 примірники; півтальяр 1649 р.—1 примірник, а всього 3 примірники.

4) Міста Кампена:

Талари: 1646 р.—2 примірники, 1647 р.—1 прим., 1648 р.—4 прим., 1649 р.—3 прим., 1651 р.—1 прим., 1652 р.—1 прим., разом—12 примірників; півтальяр 1647 р.—1 прим., а всього—13 примірників.

5) Провінції Утрехта:

Талари: 1640 р.—1 примірник, 1643 р.—1 прим., 1644 р.—1 прим., 1648 р.—1 прим., 1649 р.—1 прим., разом—5 примірників; півтальяр 1644 р.—1 прим., а всього—6 примірників.

6) Міста Цволя:

Талари: 1646 р.—2 примірники, 1650 р.—1 прим., 1651 р.—1 прим., 1653 р.—1 прим., 16... р. (дві цифри стерті)—1 прим., разом—6 примірників; півтальяр 1648 р.—1 прим. (з діркою наскрізь у формі півмісяця); а всього—7 примірників.

7) Два мексиканських «pesos» (8 реалів) Філіпа III (1598—1621 рр.) або Філіпа IV (1621—1665 рр.) з стертими написами (скорше—збитими) і дуже пошкодженими гербами, без дат; обидва значно деформовані.

II. 3 «єфимки» 1655 р. Олексія Михайловича. Надкарбування зроблено на таких таларах: 1) Богемський (?), Фердинанда II, 1623 р.—1 прим.¹, 2) міста Гельдерна, 1650 р., 3) провінції Вестфрисландії, 1651 р.

III. Данцігський орт (18 грошей) Сигизмунда III, 1624 р.

Разом: 41 тальяр, 4 півталари, 3 єфимки та 1 орт.

¹ Написи: латинський бік—FERDINANDVS. II. D. G. R. I. S. AG. H. BO. REX, зворотний бік—ARCHID. AVST. DVX. BVRG. MAR. MO. 1623.

№ 1. Їфимок, надкарбування на богемським таларі 1623 р.

№ 2. Їфимок, надкарбування на геллернським таларі 1650^г р.

№ 3. Їфимок, надкарбування на вестфрисландським таларі 1651 р.

№ 4. Півталар, м. Цволя 1648 р.

Розглядаючи склад кладу, бачимо, що складається він з тої «твердої», доброї талярової монети, яку українські документи XVII та XVIII століть завжди відрізняють від розмінної, низькопробної—«чехової» монети¹. В момент, коли клад було закопано (1665—1660 pp.), в обігу було ще багато польської «чехової» монети часів Сигизмунда III (вона була в обігу, як про це свідчать клади й писані документи—навіть в останній чверті XVII ст.²); отже ясно, що особа, яка закопала цей клад, хотіла зберегти цілком реальну цінність у вигляді грошей найвищої якості. Як монета досить високої якості, значно краща й цінніша за чехову, попав сюди й данцігський орт Сигизмунда III 1624 р., що хронологічно стоїть самітньо серед решти монет кладу: різниця між ним і найранішим із талярів 16 років (1624—1640).

Таляри та півталяри (останніх 4) кладу, за винятком двох, вибито в провінціях і містах Сполучених Нідерландів—у Вестфрисландії, Гельдерні, Зеландії, Кампені, Утрехті й Цволі.

Це була найбільш поширена не тільки в Польщі та на Україні, але чи й не в усій Європі, талярова монета. Саме про ці таляри згадується в російських та українських документах під назвою «левки». Назву свою вони дістали тому, що серед інших талярів вони віділяються виображенням лева, що стоїть на задніх лапах. Відомі вони були й Павлові Алепському, що описав Україну XVII ст.³. Мабуть тому, що їх було дуже багато в грошовім обігу на Україні, яка що-йно звільнилася від польської руки,—він уважав, що їх вибито в Польщі, й називав їх «гуруш—ель—кельб», «собачими грошима», гадаючи разом із простолюдом, що на них виображено не лева, а собаку. Гадаємо так, бо іншої монети, яку можна було-б назвати «собачими грошима» Павла Алепського, на Україні не було.

Дві монети кладу, що найменше збереглися,—це мексиканські «pesos» (8 реалів) Філіпа III (1598—1621 pp.), або Філіпа IV (1621—1665 pp.). Вони досить часто бувають укладах із талярами і завжди в такому-же кепській стані, як і ці, що ми розглядаємо: написи збиті, виображення також (лише інколи можна прочитати 2—3 літери імени короля Філіпа⁴). В данім разі ці монети мають, можливо, значення, як найраніші часом монети кладу: бито їх мабуть на початку XVII ст.

Цікаво зазначити, що ні талярів, ні півталярів Сигизмунда III, Владислава IV, або Яна-Казимира, які з нумізматичного погляду особ-

¹ В. Шугаєвський, «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке», Чернігів, 1918, стор. 14, приміт. 2, стор. 21, прим. 3.

² 1675 р. гетьман Самойлович прохав царя вилучити з обігу старі чехи, що їх карбували польські королі («Записки Нумизм. Отд. И. Р. Арх. Общ.» том I, вып. II—III, СПб., 1909 р.), стаття Демені: «Къ вопросу о чеканкѣ сѣвскихъ чеховъ», ст. 103 і додаток 5, ст. 128.

³ «Чт. въ Общ. Ист. и Древн. Рос.», 1897 р., кн. 4, Москва, 1897. «Путешествіе Антиохійскаго патріарха Макарія», ст. 6.

⁴ Див. Reichel, ст. 39, № 226.

ливого раритету собою не являють (за винятком деяких типів), в кладі немає. Чомусь вони взагалі дуже рідко зустрічаються в українських кладах і розглядуваний клад лише potwierджує це загальне спостереження.

Хронологічно монети розглядуваного кладу всі відносяться до періоду 1598¹—1655 рр., щільно підходячи до цієї останньої дати.

Більшість монет походять з останньої чверти цього періоду—1648—55 рр. (36 монет); до того-ж найбільше число монет припадає на два роки: 1648 р.—11 прим. і 1649 р.—7 прим., разом 18 прим., себ-то більш як третина всіх монет. Чому якраз ці роки дають особливо значну кількість монет, а не останні, п'ятидесяті,—що було-б більш природно,—важко сказати. Статистичної аналізи українських кладів ще нема, і тому вяснити, чи є це загальне явище для всіх кладів із талярами половини XVII ст. (яке можна пояснити, напр., великим випуском талярів у Нідерландських провінціях якраз у ці роки, або масовим імпортом їх тоді-ж таки в Польщу та на Україну), чи просто це особливість даного кладу—неможливо.

Коли розглядати монети з погляду місця, де їх було бито, то пропорціонально найбільша кількість їх походить із Кампена—13 прим., на другім місці стоїть Гельдерн—9 прим., далі Цволь—7, Утрехт—6, Вестфрисландія—5 і нарешті Зеландія—3. Здається, це досить звичайний розподіл; принаймні, загальне вражіння від кладів, де є нідерландські талари, таке, що найбільше серед них трапляється кампенських, утрехтських та гелдернських талярів.

Проте треба виділити півталари із загальної таларової монети. В кладах XVII ст. трапляються вони далеко менше, ніж талари, а іноді серед великої кількості талярів їх і зовсім не буває. Це пояснюється вже не особливостями українського грошового обігу, а тим фактом, що півталарів дуже мало випускалося. Тому той факт, що в розглядуванім кладі було лише чотири півталари—Кампена, Цволя, Утрехта та Зеландії,—коли і є не зовсім звичайний, то скорше в розумінню відносно великого числа їх, а не навпаки.

Звертає на себе увагу півталар Цволя з прорізаною наскрізь діркою у вигляді півмісяця. На мою думку, це просто спроба, чи добрий метал у монеті, що, здається, зроблена з гіршого, більш низькопробного срібла, ніж те, що звичайно вживалося на таларову монету.

Єфимик кладу—ні типом талярів, на які було накладено московські тавра, ні характером самих цих таврів—ніяких особливостей не мають; незрозуміла лише цифра десятків дати карбування гелдернського талара, що його було повернено на єфимок: цифра має якусь переринашену форму й подібна і до 2, і до 5, і навіть до 7².

¹ Найраніші монети—мехиканські «pesos», можливо, Філіпа III, в такім разі бито їх в період 1598—1621 рр.

² Певна річ, це не може бути 7, бо бито талара цього в усякім разі не пізніш як у 1655 р.; найпевніш, що це «5», тому що знак мюнцмейстера Johan Wijniges—глієя, що є на цім таларі,—вибивано на гелдернських «риксдалерах» (а наш примірник і є якраз риксдалер) лише в період 1646—1651 рр.

Московські тавра мають такі талари:

1) Богемський (?) Фердинанда II, 1623 р.;

2) Гельдернський—1620 (?), 1650 (?);

3) Вестфрисландський—1651 р.

Коли було закопано цей клад? Тому, що найпізніші часом монети в нім, які мають дату 1655 р. (єфимки), мало стерті, треба гадати, що клад заховано в землю коло 1660 р. або трохи раніше.

Отже клад закопано в той час, коли вже починалася хуртовина «руїни» і людність змушена була ховати в безпечні схованки свої цінності від випадковостей громадянської війни.

Ще кілька слів про посуд, в яким було знайдено клада. Це невеличкий з тоненькими стінками, бокастий горщик (височина його без накривки—9,3 сантиметра, найбільший діаметр 10,4 сантиметра, діаметр отвору 4,8 сантиметра), формою дуже близький до тих, що й досі їх вживають у господарстві. Відрізняється він від сучасних лише тим, що в нього трохи піднесена над плечима шийка з гранним пасочком, що охоплює її трохи нижче за вхідний отвір. Під шийкою міститься орнамент у вигляді 3-ох неглибоких і вузеньких рівчачків, що лежать один коло одного і йдуть навколо горнятка. Була в нього й ручка, мабуть півокруглої форми, яку верхнім кінцем було прироблено біля отвору, на лівій опуклого пасочка, а нижнім кінцем—до найширшої частини горнятка. Ручки тепер немає і не вдалося вияснити, чи була вона в той момент, коли горщик було знайдено.

Покривочка, що накриває горнець, такої самої форми, якої роблять їх і тепер.

Матеріал горнятка ясно-попеляста, майже біла глина, міцна й рівна в зламі, дуже добре випалена. Не зважаючи на те, що горнятко це довгі-довгі роки пролежало в землі, глина його лишилася такою міцною та компактною, ніби його зроблено лише тепер.

В найближчому до Чернигова районі, де виробляють ганчарський посуд,—в селах Грабові, Ловині, Алешні, по обидва боки Гомельського гостинця, верстов за 40—50 від Чернигова, з такої глини посуду в теперішні часи майже не виробляють. Але в одному із пунктів цього району, в селі Грабові, добувають білу глину, яку вживають тепер на вироблення вогнетривалої цегли, так званої «Грабівської», для викладання середини грубок. Можливо, що в старі часи ця глина йшла і на вироблення посуду і тоді з неї могло бути зроблено й наше горнятко¹.

¹ Ганчарство в Грабові видимо існує з дуже давніх часів. Як оповідає А. Шафонський, в його часи (80 роки XVIII ст.) воно було вже розвиненим промислом, а по глину туди приїздили ганчарі з дуже далеких місцевостей—Ніжина, Ічні й т. ин. (Шафонський, «Описаніє Черниговскаго Намѣстничества», ст. 322).

Володимир Дроздов.

ДАТОВАНЕ КУЛЬТОВЕ СРІБЛО XVII СТ. В ЧЕРНИГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ МУЗЕЇ.

ВЗВ'ЯЗКУ з вилученням культових цінностей згідно з декретом 1922 року в Чернігівському Державному Музеї склалася досить цінна збірка культового срібла XVII—XVIII ст. Це в більшості дрібне літургійне срібло: євангелія, потири, хрести, гробниці й т. и.

Поміж цими речами зустрічаються пожертви військової та полкової старшини, вищих представників духовництва, приватних осіб з написами про надання речей до того чи іншого храму, з зазначенням офірувача й часу пожертви. Рідше зустрічаються речі з штампами майстерень або іменниками майстрів. Як виняток, є речі з докладним зазначенням майстра, місця виробництва й вартості речі.

Як точно датовані, такі речі можуть дати цінний матеріал для наукових дослідів в різноманітних напрямках що-до історії золотарства на Україні, техніки виробництва, зв'язку з Заходом, стильового впливу, його поступових змін і т. и. Для кожного музейника датовані речі взагалі—завжди бажані знахідки, що допомагають з'ясувати дату й вартість інших недатованих речей того-ж порядку.

Вважаючи на це, видання датованих речей є чергове завдання музейної роботи й саме тепер, коли після широкої хвилі інтенсивного збирання речей починається наукова розробка музейного матеріалу.

Мета цього начерку—подати реєстр датованих культових речей XVII ст., які є в збірці Чернігівського Державного Музею. До реєстру заведено лише речі, що мають певне зазначення або року або офірувача. Речі, що мають на собі лише штампи майстерень або майстрів, до реєстру не заведено; не заведено також багато євангелій видання XVII ст., що їх оправи хоч і відповідають добі видання книжки, але не мають на собі будь-якої ознаки—дати.

Як виняток заведено до опису: 1) євангеліє (№ 1), пожертва переяславського полковника Леонтія Полуботка 1683 р., без дати на оправі, але з записом по аркушах книжки про оздоблення євангелія оправою й надання його до чернігівської церкви Благовіщення (XVII ст.) і в кінці книжки—про кількість матеріалу для оправі; 2) срібний золочений потир (№ 12) з нерозшифрованими досі ініціалами, що його по загальній трактовці форми й характеру оздоблення, без сумніву, можна датувати тим-же часом, як і потир Дунина-

Борковського 1687 року (№ 11), з яким він має стільки спільних ознак, що викликає думку, чи не з тієї-ж самої майстерні вийшли ці два потири; 3) євангеліє московського друку 1681 року (№ 4) в оправі з остаточно не з'ясованим гербом на спідній дошці.

І. Євангелія. 1. Євангеліє з написом, що надав його переяславський полковник Леонтій Полуботок до церкви Благовіщення в Чернигові року 1683.

Вступ. 17/V 1922 р., з чернігівського Борисоглібського собору. № 62/213. Розмір євангелія 35×22,4; оправі 40×25 см. Приблизна вага оправі 1 ф. 72 зол.

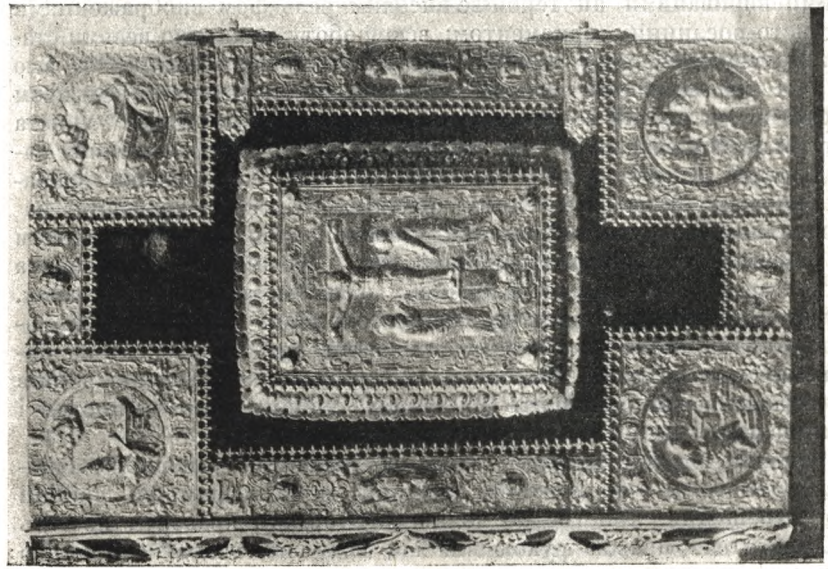
Євангеліє, друк. в Вільні, року 1644. Оправлено в темно-фіялковий оксамит, з срібними золоченими накладками на ньому. На верхній дошці—середник чотирьохкутний, трохи витягнений, з литим розп'яттям з двома стоячими по боках хрестами. Наріжники квадратів, з литими невисокими рельєфами євангелістів (сидячі постаті) в оточенні ренесансового орнаменту. Середник навкруги й наріжники з двох внутрішніх боків оточено ажурним зубчатим готичним орнаментом з стилізованих дрібних трьохлисників. Середника вкріплено на рамку, також чотирьохкутну, овальною ступінкою з прорізним орнаментом по краю. По берегах дошку поміж наріжників оправлено золоченими простими смугами з литими зображеннями апл. Петра й Павла й голівко херувимів в оточенні орнаментального плетіння з стрічок та квітів; з внутрішнього боку смуги, як і наріжники, з зубчатим ажуром.

На спідній дошці в центрі—середник: овал з хвилястими краями з вибиваним зображенням благовіщення (без арх. Гавріїла), обабіч литі постаті архангелів з пальмовою гілкою в руці. По кутках чотири пуклі з штампованим вибиваним орнаментом; поміж них вгорі й долі невеличкі литі постаті янголів з крилами, в профіль, в античному жіночому одязі. По краях дошку оббито вузькими смугами з зубчатим ажуром з внутрішнього боку.

На корінцю на прорізному срібному тлі золочені литі ажурні розетки плетіння стилізованих тонких гілок.

Дві застібки з гравірованими виображеннями Леонтія і муч. Дулиті в оточенні прорізного орнаменту.

З другого аркуша під текстом іде по аркушах напис тогочасним скорописом: «в року аґґ до храму прєвѣто Бѣы Благовѣщення тоє евангеліє оправиле" и одале" в Чернѣговѣ навѣчно" до вышепомянутого храму Лео"ти Полуботокъ на то" часъ будучи По"ковникъ воскаца"каго прєвѣтлого вел. запоро"ско Переясло"ски». На звороті 294-го аркуша під закінченням тексту—напис в два рядки про кількість матеріалу, що його було дано для оправі «гриве" і без чотиро" лотов далє" Леонтій Полуботок п. п.». З першого аркуша євангелія од Матвія іде другий раніший напис: «Я Семионъ Іоанновичъ Котовичъ сщен"ик блговѣще"ски Черниговски Приоста"не" воли свое" Легую сие Ев"ліе власное Мое Никому Ничи" непе"ное которое маю от Сла"но" памяти отца моего Іоа"на Котовича котори" мнѣ зволи добро" свое" и"

Мал. 1. Євангеліє виденського друку 1644 р. з власноручним написом Леонтія Подуботка 1683 р. (Черниг. Дерзж. Музей).

Мал. 2. Верхня дошка з оправи євангелія Дуніна-Борковського 1685 р. (Черниг. Дерзж. Музей).

любвѣ отцеꙋскоꙋ даровалъ и леговалъ Пану Максимилиянъ Гашовскому сну Моему, аже самъ скорѣлыꙋ будучи я просилъꙋ чина Юсифа уставника Глѣбоборскаго абы пописалъ яко я самъ; до которого Евѣлія жадеꙋ збратовъ моиꙋ и креꙋниꙋ аби справи Немѣлъ; опрочъ помененꙋ Максимилияна Гошовскаго року 4434. Мѣсяца февраля 14 дня. Крім того з першого-ж аркуша єв. од Матвія і до 16 аркуша включно був напис, що його старанно витерто. Штмпів на оправі немає.

2. Євангеліє з гербом Дуниних-Борковських і датою 1685 на оправі та написом на євангелії, що надав його полковник чернігівський Василь Дунин-Борковський до Спасо-Преображенського собору в Чернігові, року 1685, листопада 9.

Вступ. 25/III 1926 р. з Спасо-Преображенського собору № 5969. Розмір: євангелія 39×25,4; оправі 41,8×27 см.

Євангеліє, московського друку, року 1681. На титуловому аркуші знизу напис: «Пересматривали ієрей Стефанъ Іларіоновъ, ієрей Алексѣй Стефановъ». З 21-го аркуша (початок євангелія од Матвія)—напис тогочасним скорописом: «Сію книгу Евгеліє Стоє власним коштомъ и накладомъ своимъ Урожоний Его Мѣ Панъ Василий Дуниѣнъ-Борковский Полковникъ воска Ихъ Црского Пресвѣтлого влчтва Запороꙋкого Чернѣговскиꙋ такъ оздобне оправивши за опущеніє грѣховъ своиꙋ надалъ до храму Преображенія Гдня Соборной муровано цекви всамоꙋ мѣстѣ Чернѣговѣ варуючи по проклятієꙋ Стиꙋ и Бгносниꙋ оцѣ Анаеєма аби Ей от сего храму жаꙋним способомъ нѣхто неважиꙋся одалити, в Чѣрниговѣ в тисяча шесоть осѣмдесяꙋ пятого рок: Мѣсяца Ноеврія 4 д.».

Євангеліє оздоблене масивною срібно-золоченою оправою з накладними вибіваними аи герousse високим рельєфом виображеннями й квітчасто-рослинним орнаментом; всю роботу виконано вельми старанно. На верхній дошці—срібна золочена масивна таблиця на всю дошку; на ній вкріплено великий овал-середник—з високим рельєфом преображіння в повній композиції за євангелієм (по боках Христа постаті Іллі, Мойсея, долу—три апостоли); весь рельєф срібний; навколо постаті Христа срібну табличку, що на ній вибивано зображення, вирізано й на золоченому аркуші—підкладці—крапками на колото сляво. Навкруги зображення—високий віночок з орнаментом листя, перевитого рівними стрічками. Над середником—лита поясна постать старця бога-отця в золоченому одязі, на тлі срібних хмарок. По кутках круглі медальйони в рельєфних золочених віночках з рельєфними постатями євангелістів з їх символами, що їх зроблено на накладних срібних аркушах. По боках середника й поміж медальйонів рослинно-квітчастий орнамент. По кінцях срібних гілок з листям і квітами маленькі золочені квітчасті зірочки.

На спідній дошці в центрі—також на підкладці масивного срібного золоченого аркуша, великий середник з рельєфом на срібній таблиці—хрещення. Христос по коліна в Йордані, праворуч постать Івана Хрестителя; правою рукою він лє воду на голову Христа, в лівій жєзл з сувоєм, що на ньому трохи перекручений латинський

напис: «Ессе ANGUS DE(J)»; ліворуч Христа постать янгола; на обрії видно мури з баштами Єрусалима. Вгорі зображення на золоченому тлі аркуша-підкладки—лита постать голуба—духа св., під ним хвиляста срібна стрічка з написом: «сей есть сынъ мой возлюбленный, о немъ же благоволихъ того послушайте». В хвилях Йордана приміщено з герба Дуниних-Борковських два лебеді.

Вгорі над середником, як і на чільному боці,—поясна постать бога-отця; по кутках, також в золочених віночках, поясні рельєфи Василя В., Іоана Златоустого, Григорія Богосл., Миколи Чудотворця. Долі під середником—хвиляста срібна стрічка з ініціалами «I.D.V.P.X.C.», під нею срібний герб Дуниних-Борковських з двома лебедями на щитку (головами один до одного), над щитком шолом з коронкою, навколо щитка старанно виконано «намет» герба з завитків листя¹. Під гербом рівна срібна стрічка з датою «1685», стрічку вкріплено до золоченої дошки двома золоченими маленькими розетками. Все тло дошки—покрите рослинним квітчастим орнаментом з дрібними золоченими зірочками-розетками.

На корінцю на тлі срібного золоченого аркуша в п'ятьох розділах вміщено по великій золоченій квітці в оточенні срібним листям. На заламах корінця потрійна гілка троянди з двома бутонами. Застібки срібні золочені з накладкою срібної завітчаної гілки з гнутим листям. Штампи: на кожній застібці два штампи: в серцевидному заглибленню «W» і в овальному заглибленню «СН».

3. Євангеліє з гербом на оправі Якова Лизогуба, полковника чернігівського.

Вступ 26. У 1922 р. з Чернігівського Губфінвідділу (з церкви м. Седнева). № 165/316. Розмір євангелія 36×23 см, оправу 38×24,5. Приблизна вага оправу 3 ф.

Євангеліє московського друку 1688 року. З 14 аркуша внизу напис тогочасним скорописом: «Сіе Евгеліе Стое куплено и оправою оздоблено коштом власнимъ и накладомъ Ихъ Црского Пртлого Влчтва воска запорзкого Чернѣговского Полковника Его Млти Пана Якова Лизогуба, Анадано до храму Рождества Пртой Бцы од егож новосозданную вмѣстѣ Седневѣ варуючи под неблагословеніемъ и проклятіемъ Стихъ и Бгносныхъ оцъ, иж би нѣхто жаднимъ способомъ неважился сего Евглія Стого од того храма вѣчне отдаляти, подписано Рок: 4учк мця Септеврѣя ка д.».

Євангеліє оздоблено масивною срібною оправою з вибиваними а героуссе зображеннями й орнаментом. На верхній дошці на рівному тлі срібної масивної табличі в центрі вкріплено великий середник—овал з високим рельєфом преображення в повній композиції—з Іллею, Мойсеєм і трьома апостолами. Тло, одяг, волосся й борідки в постатів—золочені; обличчя, руки, ноги, хмарки—срібні;

¹ Цю частину оправу з гербом Дунина-Борковського видано в Науковому збірнику, 1925 року. Див. нарис В. Шугаєвського «Дари Ю. В. Дунина-Борковського», ст. 55.

також в переміжку золочено-срібний віночок навкруги середника з великих квітів (срібні) й орнаментальних звязків поміж ними (золочені). По кутках круглі накладні медальйони з сидячими поставами євангелістів; медальйони в квітчастому (срібн.) віночку, що його перев'язано золоченими стрічками. По боках середника й поміж медальйонів з євангелістами—срібні гілки з листям і великими квітками маку.

На спідній дошці такі-ж накладки: овал—середник з виображенням різдва богородиці, по кутках круглі медальйони—Василій Вел., Григорій Богослов, Іван Златоустий та Микола Чудотворець. На тлі срібної дещки поміж медальйонів рослинно-квітчастий орнамент бідніший ніж з чільного боку.

Корінець—судильний срібно-золочений, з розділом рівними золоченими смугами на 5 частин, кожна з трьома квітками маку в оточенні гнutoї гілочки з листям. На заломі корінця зверху герб полковника Якова Лизогуба (піднесена рука з мечем) та ініціали «Я. Л. П. Ч.»; на заломі корінця знизу—потрійна квітка маку. Застібки литі срібні з постаттю коронованої богоматери на різку місяця в оточенні ажурно-литого орнаменту (подібно до застібок на євангелії № 4). Штампів немає.

4. Євангеліє московського друку 1681 р.

Вступило 8/II 1926 року, з кол. Троїцько-Іллінського монастиря № 5744. Розмір оклада 48,8×30 см. Приблизна вага—15 ф.

Євангеліє оправлено срібними золоченими таблицями з вибиваним по краю рядком пальметок листя. На рівному золотому тлі таблиці, з чільної сторони набито рельєфно вибивані накладки: в центрі—коронування божої матери; богородиця простоволоса (в ріст) стоїть на різку місяця; на лівій руці немовлятко Христос, що підтримує квітчастий віночок над головою матери; в правій руці богородиці жезл; постать оточено овалом золоченого сैया з простого і хвилястого проміння впереміжку. Вгорі поясна срібна постать старця боготця в оточенні срібних хмаринок, під ним в півовалі промінястого золоченого сैया голуб—св. дух. По кутках круглі медальйони з поясними поставами євангелістів. По боках богоматери по дві постаті янголів в срібно-золоченому одязі; вони летять підтримуючи сувій над головою. Поміж ними—по квітці з золоченим сердечком; долі велика потрійна гілка з квітками з золоченими сердечками.

З спіднього боку на тлі срібної золоченої таблиці в центрі—велика постать в ріст пророка Іллі з книжкою й ножем в лівій руці, в золоченому одязі зі срібним плащем. Постать Іллі поставлено на срібному горбку. По боках рясний орнамент з двох великих хвилясто покладених срібних гілок, кожна з трьома великими квітками маку, колокольчиків та инш. з золоченими осередками; вгорі гілки з'єднуються квіткою маку. Під горбком невідомий герб: на звичайному щитку дві групи з трьох стрілок (?) (трьохгранні, конусовидні), кожную групу гострими кінцями з'єднано з серединою низу і верху щитка, широкі кінці розходяться зіркою. Над щитком—шолом під короною, надшоломник—три струсових пера; намет герба—потрійні рельєфні завитки.

Мал. 3. Верхня дошка з оправи євангелія Якова
Лизогуба 1692 р.
(Черни. Держ. Музей).

Мал. 4. Верхня дошка з оправи євангелія москов-
ського друку 1681 р.
(Черни. Держ. Музей).

Срібні застібки з литою постаттю коронованої богородиці на різку місяця в оточенні ажурного литого орнаменту. По корінцю на тлі золоченої підкладки в шости розділах шість великих квіток в оточенні завитої гілки з листям. Штмпів немає.

5. Євангеліє з ініціалами на оправі Лазаря Барановича, архієп. чернігівського. З ліквідованої церкви кол. чернігівського єпархіального училища. Вступило 15/X 1922 р. № 111—477, хрон. 1309.

Євангеліє київського друку, 1746 року з ранішою оправою верхньої і нижньої дошки, 35×22 см.

Оправлено в малиновий оксамит. На верхню дошку надіто срібну золочену тонку таблицю прорізного рослинного орнаменту—тонких гнутих гілок з вузьким листям і квітками троянд (?) і гвоздики; вгорі також контуром вирізано розп'яття з двома присутніми по боках. Постаті розп'яття, як і квітки з листям, досить вміло гравіровано. На таблицю набито високий ромбовидний середник, з хвилястою лінією краю, і наріжники—прямокутні од краю дошки та з овально-хвилястою лінією з внутрішнього боку оправы. На середнику опуклим штампованием вибиваним рельєфом Деїсус в північній трактовці, по наріжниках—євангелисти (в ріст) сидячі постаті на тлі «палат»—також під впливом старих північних іконних прорисів.

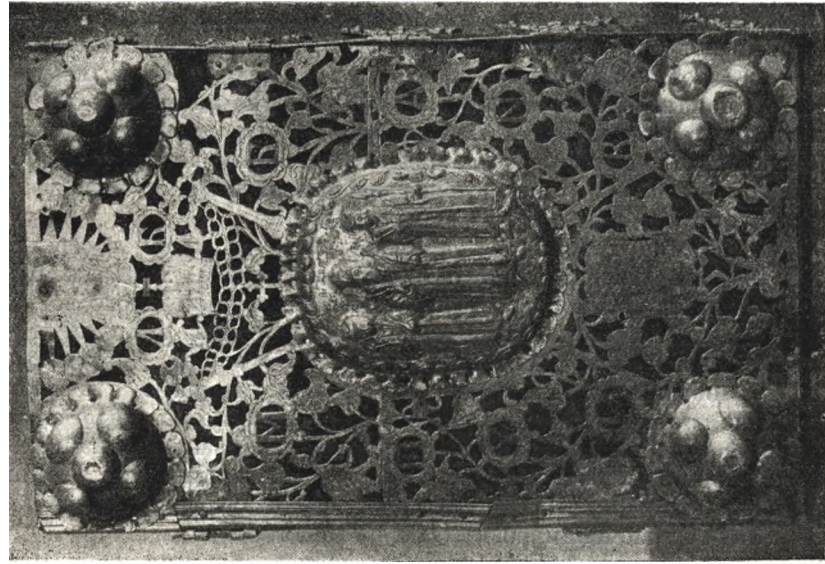
Нижню дошку, як і верхню, одіто ажурно-прорізною срібною золоченою таблицею, де поміж рослинно-квітчастого орнаменту виображено речі архієрейського вбрання—мітра, жезл, хрест, нагрудний хрест з ланцюжком; овалом по всій таблиці навкруги середника—ініціали: «М[азар] Б[аранович] М[илостю] Б[ожією] П[равославний] А[рхієпископ] Ч[ернігівський] Н[іжинський] И В[сього] Σ[евера]». Вгорі таблиці гравіровано божу матір (поясна) типу «Знаменія», в сляві, з півовалом хмарок низу; внизу під середником гравіровано маленьку іконку двох святих з написом «Σ амвросіи Еп[і]т медіоламски· Σ Лазарь Єп[і]п Кієвски». В центрі набито на таблицю штампований вибиваний середник з виображенням постатів кн. Володимира, Бориса і Гліба з написами імення. Під ногами центральної постаті кн. Володимира вирізано: «року а҃хсд се҃н г҃і». По кутках—чотири пуклі з п'ятьма рівними рельєфами півкульками хрещиком. Всю оправу золочено.

Оправу 1674 року одіто на євангеліє 1748 року, розміром менше, ніж те первісне, що для нього призначалася оправа; тому клейма й литі смужки по краю дошок частково застять орнаментові таблиці, ці таблиці також по краях одрізано.

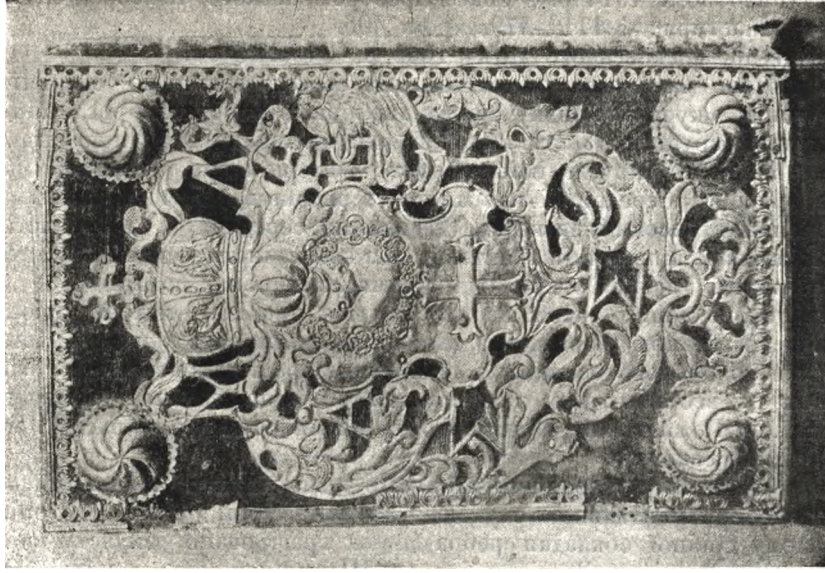
Дві застібки й п'ять скріплень по корінцю, виливані з дрібним ажурним плетінням, не відповідають оправі й, здається, пристосовані від иншого, мабуть, ранішого якогось євангелія. Штмпів немає.

6. Євангеліє з ініціалами Михайла Лежайського¹, архім. новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

¹ Мих. Лежайський 1670—1699 архімандрит н.-сів. Спаського монастиря. При ньому збудовано муровану дзвіницю, двоповерховий корпус келій та мури монастиря. Року 1690 був один з чотирьох кандидатів на київську мітрополію. Філарет, Ист.-стат. опис. Черн. еп., III, 94—95.

Мал. 5. Євангеліє 1746 р. з ініціалами Лазаря Барановича, архієпископа чернігівського.
(Черниг. Церк.-Музей).

Мал. 6. Євангеліє московського друку 1683 р. з ініціалами архімандрита Михайла Лежайського.
(Черниг. Церк.-Музей).

Вступило 30/X 1914 р. з Спасо-Преображенського новгород-сіверського монастиря № 111—479, хрон. 406.

Євангеліє московського друку 1663 р., 34×21,6 см.

Оправлено малиновим оксамитом. На верхню дошку по оксамиту одіто тонку ажурно-прорізну срібну таблицю з вибиваним рослинним орнаментом крупного листя. Вгорі й долі на таблиці невеличкі штамповані-вибивані округлі іконки божої матери і арх. Михайла, що долає дракона. Середник і наріжники, з високим заломом, вибивані аи героуссе з високим рельєфом Деїсуса на середнику і євангелістів на наріжниках, в північній трактовці. Всі євангелісти—сидячі постаті, в рїст, на тлі «палат» з крилатими символами понад палатами.

На нижню дошку також набито ажурну прорізну матову срібну таблицю, загальною формою на взірць геральдичного щитка; в ньому навкруги золоченого осередку з вибиваним хрестом з квітчастим ланцюжком та вгорі мітрою з хрещиком вирізано золочені ініціали: «М[ихайло] Л[ежайський] А[рхімандрит] В[семилоствитого] С[паса] Н[овгород] С[іверського]».

По кутках чотири золочені пуклі. По краю верхню і нижню дошки обкладено орнаментальною смугою з литим ажуром дрібних фестонів. По залому срібної обклашки ребра дошок гравіровано хвилясту квітчасту з листям гілку. Застібок бракує. Штампів немає.

II. Гробниці. 7. Гробниця з написом, що її надав до Миколаївської церкви м. Чернигова сотник вибельський Євфим Лобко, року 1682, 24/III. Вступила 27/IV 1922 р. з Миколаївської церкви м. Чернигова. № IV—6. Розмір: вис. з ніжками 29, 5 см, довж. 8,5, шир. 9,7. Вага 2 ф, 29 з.

Типу звичайного саркофагу з дашком покришкою над ним. На гробниці досить грубо гравіровано шість образків—воскресіння, положення во гроб, заарештування Христа в саду Гефсиманському (ап. Петро намахнувся мечем на раба Малха), бичування Христа, молитва в саду Гефсиманському і тайна вечеря. Тло поміж круглими образками вкрите штамповано-вибиваним рослинно-квітчастим орнаментом. Приливані по кутках саркофагу ніжки литі ажурні, закінчуються орлиними лапками з галками в пазурах.

Верхня частина гробниці—покришка-дашок од країв к середині пліскувато заокруглена, з штамповано-вибиваним виображенням голівки херувима, що його розкриті крила розтягнено майже во всю довжину подовжних сторінок; по поперечних сторінках круглі гравіровані образки чудотв. Миколи й Григорія Богослова, з квітчастим орнаментом обабіч. На дашку піднято вузеньку площадку з низькою балюстрадою з литого ажура з'єднаних хрещиків. На площадці вкріплено три шостигранні баньки, з прорізаним вибиваним орнаментом хвилястої гілочки з квітками, з листям, по гранях джгутики. Середня банька вища ніж бічні. На баньках рівні галки з хрещиком, на середній з литим золоченим розп'яттям на ньому.

На дні з зовнішнього боку вирізано напис: «Во имя Оца Исна Истго Дха Аминь. Создася сия Гробница до храму Стого Николи Но-

вомекаго Чернѣговского коштомъ И накладомъ Славѣне уроженого Пана Евфима Лобка Соника На тотъ часъ будучого Выбелского Ктитора тогди бывшего вышнанаписа цркви першого И жоною своєю Аккилиною Ичады Своими Схремомъ луксїею и марїею Котори да Бже И всемъ вѣку и вбудуши отпушеніе Григовъ Ами^н.

«За свѣдѣнствовашаго вто^м во храмѣ во время оно Григория Долинского. Року ахпк Мца Марта ка дня». Штампів немає.

III. Потир и. 8. Потир з написом про надання до чернігівського Спаського собору року 1669.

Вступ. 21/IV 1922 р. з чернігівського Спасо-Преображенського собору. № 2/153. Вага 1 ф. 36 з.

Срібний, по місцях золочений потир, вис. 26,3, діам. чаші 10, седеса 13,6 см.

Чаша гладка, золочена з внутрішнього боку й по краю з зовнішнього боку. На зовнішньому боці в кружку гравіроване виображення розп'яття на хресті о 5 кінцях, з копієм і тростю, по боках предстоящі богоматір і Іван Предтеча. На нижню половину чаші одіто срібну золочену ажурну сітку з штамповано-вибиваним орнаментом рослинного плетіння. Рельєф орнаменту зроблено невідрізно; порівнюючи з іншими потирами, можна сказати, що це праця другорядного майстра по добрим старим зразкам. Краще зроблене яблуко на стержні, в вигляді груші, вузькою частиною додолю. На ньому 3 литі та добре оброблені грабштихелем рельєфні херувими, в орнаменті м'яких завитків; поміж херувимів спущено додолю гілочку з листям по боках та гроною садовини внизу. Седес—високо піднесений конусовидний, о шести гранях.

По гранях вибиваний орнамент рослинного плетіння, особливого рисунку в кожній грані. По зовнішньому боку залому внизу седеса вирізано напис слов'янськими літерами: «Чаша сия надава до церкви соборночернѣговско до спаса Стого року 1669».

9. Срібний, по місцях золочений потир з написом про надання його Василем Дуниним-Борковським до храму преображення в Чернігові, року 1683.

Вступ. 21/IV 1922 р. з чернігівського Спасо-Преображенського собору. № 4/155. Розмір: вис. 33, діам. чаші 11,8, діам. седеса 14,9 см. Вага 1 ф. 69 зол.

Чаша золочена з внутрішнього боку. По краю зовнішнього боку в гравірованих віночках вісім круглих золочених образків з гравірованими зображеннями Деїсуса, Миколи Чудотворця, муч. Георгія і священо-мучениці «Н». Поміж двох останніх зображень в такому-ж віночку герб Дуниних-Борковських—два лебеді, один понад другим, профілем праворуч, з рослинним орнаментом поміж ними. Навкруги верхнього лебедя ініціали І. Д. В. На чашу одіто судільну срібну сітку; на ній три гравіровані образки поміж вибиваного квітчастого орнаменту й пальметкою знизу. Седес—конусом, круглий знизу. По ньому навкруги дві срібні смуги барочного рослинного орнаменту: верхня смужка подвійними завитками з квіткою поміж кожної пари; на нижній шість

квітчастих гілок з розложистим листям, поміж них шість великих квіток-розеток; вони золочені і відокремлюються на срібному тлі орнаменту. Рельєфи на сітці і підніжжі потира мають вигляд якоїсь незакінченої або неохайної роботи, з загальною невиразністю деталей рисунку.

По краю піддоння вирізано слов'янськими літерами напис: «Келих сей справи^а урожонъ^а Его Млть Панъ Васили^а Дунѣи Борковски^а Инада^а До храму Преображенія Гдня Кошто^а И старане^а свои^аже в Чернигове выставленого На^авалу Божью Року 1488^а». Шматків немає.

10. Потир з польським написом про надання його до церкви Благовіщення обозним генеральним І. Дуниним-Борковським.

Вступ. 21/IV 1922 р. з чернігівського Спасо-Преображенського собору. № 3/154. Розмір: вис. 36, діам. чаші 12,5, діам. седеса 21 см. Вага 3 ф. 42 зол.

Чаша потира рівно золочена: по краю гравіровано хрест з копієм і тростю по боках, з написом: І. Н. Ц. І. ІСХС. З другого боку чаші також легкою гравіровкою герб Дунина-Борковського: в невеличкому овалі лебідь, вгорі над овалом другий лебідь; обидва в коронках, профіль обох праворуч; знизу овал орнаментовано двома гілочками; навколо герба обабіч ініціали польські І D Z B

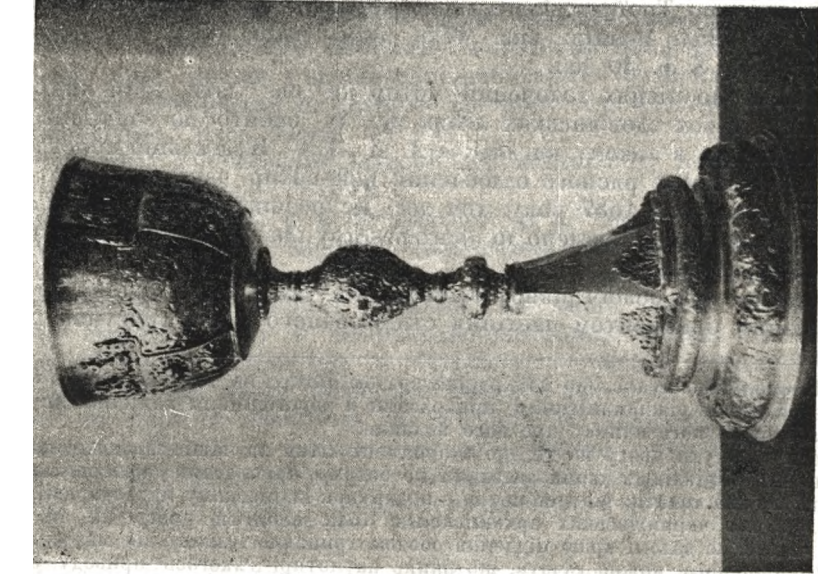
На чашу одіто срібну прорізну сітку, по ній рядок трьох іконок квадратної форми з вибиваним рельєфом: тайної вечері, омовення ніг і молитви в саду Гефсиманському, поміж іконок—купки крупного квітчасто-фруктового орнаменту; зверху й знизу, цей рядок охоплює вибиваний орнамент довгастого вузького листя. На стержні грушевидне яблуко з литим рельєфом двох янголів з розкритими руками й крилами. По пліскуватому седесу (діам. 21 см) в м'якому вибиваному рослинно-квітчастому орнаменті приливано рядок з шістьох квадратних образків, з штампованими виображеннями розп'яття, зняття з хреста, коронування Христа терновим вінцем, бичування Христа біля колони, несення хреста й пригводження Христа до хреста. Виображення—під впливом західніх гравюр.

По краю підніжжя з внутрішнього боку напис польськими літерами: «Ten Kielich nadał nachwałę Boza do Cerkwi Zwiastowania Naswieszezy Panny Jersy Dunin Borkowski Obosny ieneralny». По краю-ж з зовнішнього боку штамп Гданська і іменник майстра С. S.

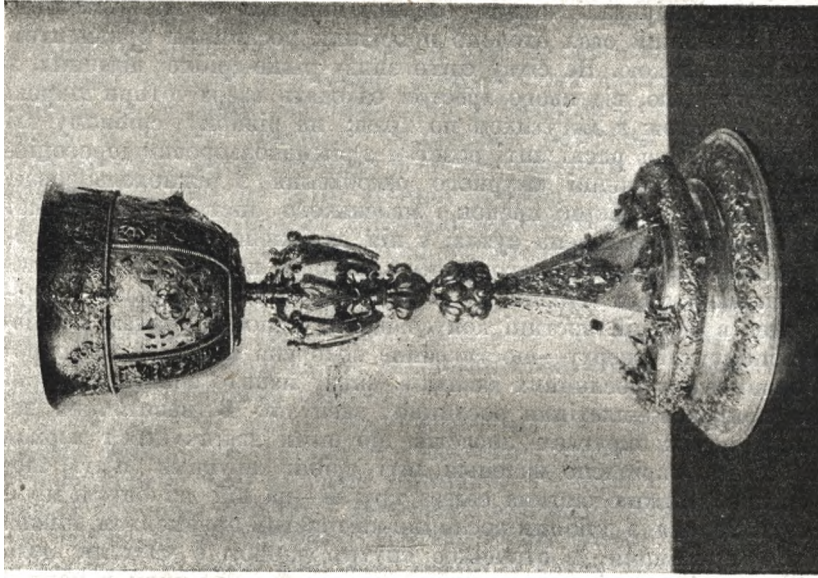
11. Потир з польським написом про надання його Василієм Дуниним-Борковським до катедральної церкви Спасу (в Чернигові) року 1687.

Вступ. з чернігівського Спасо-Преображенського собору 25/III 1926 р. № 5974. Розмір: вис. 42, діам. чаші—15, діам. седеса 18,7 см.

Срібний золочений потир, з бучним оздобленням орнаментальними прикрасами й дорогоцінним камінням. Чаша потира золочена, має по зовнішньому краю гравіровані в овальних картушах зображення воскресіння, преображення, зняття з хреста і герб Дуниних-Борковських (лебідь в щитку й другий на короні над щитком, обидва профілем праворуч) з ініціалами: «І. D. В.». На чашу одіто срібну золочену

Мал. 7. Потир Дунина-Борковського 1687 р.
(Черни. Держ. Музей).

Мал. 8. Потир з кол. чернігівського Троїцького
монастиря, XVIII ст.
(Черни. Держ. Музей).

сітку; на ній гравіровані чотири овали в віночках з виображенням євангелістів; кожний овал оточено прорізним рослинним орнаментом з легкою гравіровкою. На сітку одіто знизу рівне-срібне піддоння, з джгутиком по краю, від нього хрестом одходять вверх чотири широкі срібні смуги, також з джгутиком по краю; на рівному срібному тлі по кожній смузі дві рясні литі розетки з різнокольоровим дорогоцінним камінням в оточенні ажурного оздоблення з різнокольоровою емалю на ньому (в формі крапок і маленького листя). На стержні красива яйцевидна золочена пукля; в ній вкріплено три великі розетки о дев'яти гніздах з дорогоцінним камінням; поміж розеток литий рельєф пальметки і в верхній частині пуклі шість маленьких херувимів. Седес в верхній частині конусовидний о шости гранях; на рівному срібному тлі зверху—шостигранна золочена накладка з гравірованим орнаментом рослинних завитків, знизу набито виливані ажурні золочені прикраси—плетіння рослинних завитків. В невеличких заглибленнях поміж округлих лопастів, що ними закінчується верхня частина седеса, вкріплено маленькі литі срібні херувими (п'ять, шостого бракує). Нижня частина седеса кругла—на ній дві опуклі золочені смуги: верхня з дрібним рослинно-квітчастим орнаментом, нижня з шістьма херувимами, в оточенню гнутих гілочок з квітами долі. Поміж херувимів—литі накладки з дорогоцінним камінням в центрі.

По краю з боку піддоння напис польськими літерами: «Ten Kielich Ofiarował nachwałę Boza Do cerkwie Katedralney S. Spasa Basili Dunin Borkowski. Rok. P. 1687». Штампів немає.

12. Потир XVII ст. з літерами: «А. К. І».

Вступ. з кол. Троїцько-Іллінського чернигівського монастиря 14/V 1926 р. № 6254. Розмір: вис. 47,5, діам. чаші 16,4, діам. седеса 22,5 см. Вага 8 ф. 40 зол.

Срібний, по місцях золочений потир не має дати, крім якихось ініціалів з трьох слов'янських літер, що їх вибито по зовнішньому краю підніжжя в такому вигляді: «[І. Н. Л.]»¹. В загальній конструкції і по характеру рясного оздоблення цей потир нагадує потир Дунина-Борковського 1687 року; хоч досі не розшифровано вищезазначені ініціали, потир заведено до цього реєстру для порівняння з потиром Дунина-Борковського.

Чаша потира обабіч рівно золочена. На чашу одіто срібну сітку з прорізним орнаментом плетіння стилізованого листя (рисунок гра-

¹ Несподівано чудно, що найкращий зразок потира на Чернигівщині з бучним оздобленням різноманітними прикрасами й дорогоцінним камінням не має дати, або будь-якого напису про його надання.

Коли звернути увагу на те, що в орнамент сітки на чаші заведено щиток (неначе для ініціалів) з двома янголами по боках і прикрасами архієрейського вбрання, можна гадати, що цей потир є подарунок Іллінському монастиреві якогось з щедрих чернигівських архієпископів. Коли звернути увагу на те, що внизу седеса по заломі краю піддоння ободок припаяно і знизу він має вигляд добре почищеного, можна гадати, що напис на потирі з якогось приводу було знищено, як нищили колись усюди по церквах ініціали гетьмана І. Мазепи. Але поки все це тільки гадки.

віровано). З чільного боку в одному з чотирьох розділів сітки гравіровано невеличкий порожній щиток, над ним два янголи підтримують архієрейську мітру, маючи в другій руці архієрейський посох і хрест. В середині кожного з чотирьох розділів сітки вкріплена висока,—пірамідкою з зрізаним верхом,—каста з маленьким дорогоцінним камінням, з тонкою ажурною золоченою розеткою навкруги касти. На сітку одіто знизу невелике золочене піддоння, що від нього хрестовидно відходять по сітці чотири широкі золочені смуги, рясно оздоблені різнокольоровим дорогоцінним камінням в оточенні ажурного орнаменту, що його оздоблено різнокольоровою емалю. По краях піддоння й смуги обведено золоченим джгутиком. Вгорі сітку й смуги завершує віночок, що оточує всю чашу, з прорізних прикрас, також рясно оздоблених різнобарвною емалю. З чільного боку на віночку в оточенні золоченого ажурного вкріплено невеличкий хрещик о шости гніздах з дорогоцінним камінням.

На стержні під чашею дуже цікаве яблуко, що складається з 8 срібних овально гнутих дужок з завитками знизу, по дужках вкріплено витягнені литі золочені херувими. В центрі яблука невеличка чаша з кручених срібних і золочених вузеньких стрічок, над чашею було вкріплено на ланцюжку або хрест, або фігуру голуба (бракує). На завитках по краю цієї чаші навкруги рядок золочених херувимів. Під цим ажурним яблуком—золочена пукля о 8 гніздах з скляною імітацією бірюзи. Седес зверху восьмигранний конусовидний; по гранях одіто золочений прорізний орнамент з рослинного плетіння, на кожній грані вкріплена пірамідальна каста з дорогоцінним камінням. Книзку грані поширюються і округлими лопастями спираються на кругле підніжжя; заокруглення лопастей рясно орнаментовано ажурними накладками з дорогоцінним камінням і емальовим оздобленням. Нижня частина седеса кругла з штамповано-вибиваним золоченим рослинно-квітковим орнаментом на рівному срібному тлі. Штмпів, крім вищезазначених літер, немає.

13. Потир з польським написом про надання до храму Параскеви од Івана Абрамовича, XVII ст.¹

Вступ. 20/IV 1922 р. з Пятницької ц. м. Чернигова. № IV—7. Розмір: вис. 21, діам. чаші 8,9, діам. седеса 12,6 см. Вага 1 ф.

Чаша золочена, з гравірованим по краю в віночку хрещиком з копієм, тростю і звичайними титлами. На чашу, наполовину, одіто срібну прорізну сітку з штамповано-вибиваним орнаментом трьох купок фруктів з листям, що їх підтримують вузенькі смужки гірлянд. Вінець сітки—смужка з потрійного листа з круглими дірками поміж ними. На стержню невеличка пукля з шістьма литими рельєфами маленьких картушків з подовжними загостреними опуклями в центрі. Седес круглий, на ньому по низу штамповано-вибивана смуга з трьох купок фруктів з листям, поміж—три розтягнені пальметки з листя.

¹ Третій після польської влади полковник чернігівський (після 1650 і раніш 1669 року). Див. Шафонський, Опис. Черн. Намістництва, с. 251.

По краю піддоння польський напис: «Sies Kielich nadan od Pana Iwana Abramowicza i od Jewdoki Czaykowny do S. Paraskawy». Штампів немає.

14. Потир з написом про надання його Євфимієм Лобко, сотником вибельським до Миколаївської церкви, року 1687.

Вступ. з Миколаївської церкви м. Чернигова, 1922 р. № 30/181. Розмір: вис. 29,5, діам. чаші 11,4, діам. седеса 14,7 см. Вага 1 ф. 48 зол.

Чаша рівно золочена обабіч; по краю з зовнішнього боку гравіровано в віночку хрещик з копієм і тростю. На чашу на $\frac{2}{3}$ одіто суцільну сітку з цікавим вибиваним орнаментом: по срібному крапчастому тлу три золочені груші стилізованого рослинного орнаменту з завитками обабіч; над сполученням їх поміж рослинних куп—орнаментальна ренесансового типу голівка з рослинними крилами, долі дві птичі постаті з розкритими крилами. По віноцю сітки вирізано маленьке трьохлопасне листя зубчиками. На стержні яйцевидна пукля з трьома литими й вибиваними голівками херувимів, з рослинним орнаментом поміж ними. Седес знизу круглий; на ньому, в переміжку з рівними срібними смугами навкруги седеса, дві смуги золоченого орнаменту: верхня—подвійними рослинними завитками, нижня—шість голівок херувимів з квітчастими гілочками поміж них.

По краю підніжжя з боку піддоння вирізано слов'янськими літерами напис: «Се Кели Офѣроваѣ Рабѣ Бжѣ Євфими Лобко Сотникъ Выбелски До храму стога отца Николы На чет На хвалу Бжѣю Року 4873». Штампів немає.

15. Потир з написом про надання його до Різдво-Богородичної церкви с. Мохнатина гетьманом Ів. Мазепою, року 1697 червня 23.

Вступ. 29/VI 1922 року з П'ятницької церкви м. Чернигова. № IV—11. Розмір: вис. 31, діам. чаші 11,6, діам. седеса 17 см. Вага 2 ф. 30 зол.

Охайність старанної обробки потира свідчить за якогось доброго майстра. Чаша потира рівно-золочена з обох боків. З зовнішнього боку по краю гравіровано хрест о 7 кінцях, з квітчастими копієм і тростю по боках і літерами вгорі хреста на сувої ІНЦІ і по боках хреста ІХ ХС НИ КА; з другого боку чаші цьому виображенню відповідає гравірований герб гетьмана І. Мазепи в орнаментальному картуші, по боках герба ініціали: «І. М. Г. В. Ц. П. В. З.». На чашу на $\frac{3}{4}$ одіто срібну сітку з вибиваним прорізним орнаментом трьох квітчастих гілок; поміж ними три круглі в вибиваних віночках образки з гравірованими виображеннями богоматери, Івана Предтечі й Миколи Чудотворця. На стержні в середині яйцевидна пукля з трьома литими рельєфами херувимів, з рослинним орнаментом поміж ними. Седес конусовидний, круглий. По його нижній частині навкруги дві срібні смужки вибиваного рослинно-квітчастого орнаменту з двома накладними литими голівками херувимів (третього бракує).

По краю підніжжя з боку піддоння вирізано слов'янськими літерами напис: «Во благовременное реиментарство щазливаго Панованія своего Іаснѣ вѣ Єго Млѣть Панѣ Иоанѣ Мазепа Гетманѣ войскъ Єго

Царського Пре^о Вел Запорозки^х Се^о. Келихъ до храму Пресвятой Бды Во весь Мохнативъ наданъ Року 1743 мѣца іюня 17». Штмпів немає.

16. Хрест з написом про надання Іваном Ігнатенком з жоною до храму апп. Петра й Павла, року 1653.

Вступ. 17/VI 1922 р. з Чернігівського Губфінвідділу. № 299/450. Розмір хреста без стержня і седеса 35,2×28,6; діам. седеса—21 см. Вага 3 ф. 60 зол.

Хрест напрестольний з підніжжям, срібний, золочений з трьохопасним поширенням по кінцях хреста та округленням в кутках перехрестя з проміястим сійвом; на заокруглених кінцях вкріплено по 3 кульки, внизу дві (двох бракує). На чільному боці гравіровано розп'яття на хресті о 7 кінцях; по кінцях поясні постаті євангелістів, з скороченими написами. На звороті також гравіровкою хрещення; всю середню частину занято постаттю Христа з написом ІС Х С по боках над головою; вгорі голуб з написом «Дхъ Стъ», від нього проміння йде на Христа; на поперечці ліворуч постать хрестителя з написом «СТИ ІОАН», праворуч два янголи, з написом под одним «армла^а».

Долі під ногами Христа напис в сім рядків слов'янськими літерами: «Се кре нада^а рабъ бжи Ива^а Ігнате^ако из жою своєю Іриноу За отпушеніє грѣхо^а своихъ до храму сти^а верхо апплъ петра и павла року б 1743».

На стержні надіто дві грушевидні пуклі, рівні, сплющене яблуко з гравірованим малюнком трьохолисника, плискувата невеличка розетка й маленька колонка-підставка з трьома маленькими кар'ятами-драконами. Седес восьмигранний з гравірованим орнаментом великого стилізованого листа з квіткою вгорі. Книзу грані поширюються округлими лопастями, що дрібними ступінками ідуть до краю підніжжя. По краю підніжжя з кожного заокруглення виходить короткий джгутик з двома маленькими завітками по боках. Штмпів немає.

17. Хрест напрестольний, з написом про надання його Отрохом Ігнатовичем до церкви вмуч. Параскеви в м. Любечу, 1654 р.

Вступ. 14/VI 1922 р. з Чернігівського Губфінвідділу № 271/422. Розмір: 32,8×17,5 см, товщ. 1 см. Вага 1 ф.

Хрест о 7 кінцях, срібний, золочений, нижня частина під перехрестям для ніг зменшується в держачок. На чільному боці гравірований хрест о 6 кінцях, під хрестом голова Адама на двох кістках. На хресті срібна золочена плискувата накладка—постать розп'ятого Христа, вирізана по контуру, гравірована. Вгорі хреста гравіровано двокрилого херувима з написом над ним «серафимъ». Під ним велике гніздо з рівним темно-червоним шліфованим склом. На звороті гравіровано богоявління. Поза предтечею й янголом по гілочці з листям і квіткою. Вгорі голуб-дух св. в овалі з хмарок з промінням, зверху напис: «се естъ снъ мой Волюбленный о немъ же блговолихъ того послушатє».

По держаку під нижнім перехрестям на зворотному боці хреста вирізано в 10 рядків напис: «Року 1654 мѣца іюля 17 сей кре справиль и нада^а Отрохъ Ігнатовичъ до цркви стои велико мчницы Парасковей в любечу». Штмпів немає.

18. Хрест з написом про надання Михайлом Вуяхевичем, генеральним суддею до Миколаївської церкви в с. Жукин, року 1690.

Вступ. 17/VI 1922 р. з Чернігівського Губфінвідділу (з церкви с. Жукина). № 318/469. Розмір: вис. з седесом 41, хрест без седеса $22,4 \times 19,5$, товщ. 1 см, діам. седеса 13 см. Вага 1 ф. 14 зол.

Хрест срібний напрестольний з підніжжям, чотирьохконечний з потрійними округленнями по кінцях; на трьох кінцях вкріплено по кульці. Обабіч хрест покрито маленькими гравірованими іконками в овалах та колах, з написами на кожній. На чільному боці в центрі—розп'яття на фоні Єрусалима (чотири будинки зі стіями на дахах), по боках розп'яття копіє і трость, розквітлі по боках розп'яття, поясні постаті богоматері і Івана Богослова; в кінцях поперечки ліворуч одягання на Христа тернового вінця з написом «коронування Ісусово», праворуч—несення хреста з написом «поболѣ за грѣхи наша». Над розп'яттям—бичування Христа, нижче—молитва в саду Гефсиманському з написом: «моленіє во каесмл». На звороті також гравіровані і з написами в центрі знамення божої матери, навкруги чотири євангелісти, в кінцях поперечки арх. Михаїл і чудотв. Микола, вгорі—благовіщення, долі—успіння божої матери. Вузький стержень рівний шостигранний з сплюснутим яблуком під хрестом. Седес зверху шостигранний, нижня частина кругла; по гранях рослинно-квітчастий орнамент, особливий в кожній грані; по округленню нижньої частини завитки товстих гілок з листям і три яйцевидні опуклі. Все тло поміж рельєфу орнаменту вибивано крапками.

По краю підніжжя з зовнішнього боку навкруги напис слов'янськими літерами: «Сей кресѣтъ: до хъраму: стигителя: хва: николая: всело: жукинъ: надаль: благородный: рабъ Божій: Михайль: Вуяхевичъ: судия: войскъ: з: енералниі: року «4х: декаврия з дня». Штампів немає.

19. Хрест з написом про надання його боярином князем Яковом Микитичем Одоєвським до чернігівського Іллінського монастиря року 1691 травня 15.

Вступ з чернігівського Спасо-Преображенського собору 25/IV 1922 р. № 1/152. Розмір: $36,5 \times 21,5$; товщ. 2 см. Вага 1 ф. 48 зол.

Хрест напрестольний восьмиконечний золочений, з потрійними округленнями по кінцях середньої поперечки та з невеликими прямокутниками поміж заокруглень; верхня і нижня поперечки, з округлими виступами в середині лінії бічного одрізу. Хрест порожній, знутри викладено деревом. З чільного боку—штамповано-вибиване розп'яття на 7-ми конечному хресті, під руками по янголу, що приймають кров в чаші; в кінцях поперечки поясні постаті з написами «МР. ΘΥ.», «ΙΟΑΝ». На верхній поперечці поясна постать бога-отця в півкрузжі хмарок знизу, з державою в руді; від бороди його тонкою смужкою низходить проміння, що під хмарками поширюється в ромб, покладений на квадрат, на ромбі—голуб, з розкритими крилами, голівкою до розп'яття; по боках в клубках хмаринок—обличчя—сонце й місяць з промінням від обличчя. Під розп'яттям невеличка голгота

з головою Адама в круглому заглибленні; по боках голготи поясні постаті Марії Магдалини й сотника Логгина з написами «мари^а», «логин^н». Під голготою на нижній частині хреста хвиляста гілка з листям і квітками тюльпанів. Все тло вкрито наколкою крапчастими завитками тонких гілочок з виноградними гронами. По краю хрест обведено подвійним джгутиком. З чільного боку два попсовані штампи в колах, в одному три літери, з них можна розібрати верхню літеру «К», в другому з двох літер—можна прочитати «Θ». На звороті 12 круглих невеличких медальйонів, пліскувато-опуклих. Внизу на держаку напис в 9 рядків слов'янськими літерами: «лѣта зрѣѡ. мая. в. ѿ. днь. далъ сий стый крѣтъ в. черниговъ выльи^аской мнѣтръ по родителехъ своихъ Бояринъ. кнзъ яковъ никитичъ одоевской». По краю, як і на чільному боці,—подвійний джгуттик. По ребру хреста—наколкою хвиляста лінія тонкої гілки з завитками. З чільного боку бракує верхньої частини постаті єванг. Івана; ліву частину головної поперечки з постаттю божої матери, янголом з чашею й частини руки Христа прироблено пізніш.

20. Напрестольний хрест, наданий з казни за часи Петра I в полк чернигівський 1696 р.

Вступ. 28/IV 1922 р. № 74/225. Розмір: 31×16,5, товщ. 1,5 см. Вага 1 ф. —

Хрест безпробного срібла, рівно золочений, з трьохлопасними заокругленнями по трьох верхніх кінцях. З чільного боку високим рельєфом штамповано-вибиване розп'яття, з двома присутніми (постаті в ріст) Марії та Івана; вгорі по типу литих північних мідяних хрестів постать (поясна) бога-отця в овалі хмарок, два янголи, що летять до хреста, й поміж ними голуб-дух св. Під розп'яттям в маленькій голготі голова Адама; обабіч наколото крапками по гілочці квіток. Попід головою Адама—колона з купкою знаряддя до мук, нижче—чаша, рукавиця, гаманець, цвяшки. Шматок нижньої частини срібного аркуша, що на ньому вибивано всі зображення, одламано (з виображенням цвяшків) і набито тут-же навкоси; на цьому-ж шматку—іменник майстра—дві слов'янські літери «С Є» в колі. По краю хрест обведено джгутиком і рисочкою з дрібненьких хвиль.

На звороті піднято штампом рівні клейма, в шести з них розкинуто напис слов'янськими друкованими літерами: «Во бловремен^{ое} црѣтованіе великаго гд^{ра} ц^{ра} и великаго кн^{зя} петра алексѣевича всея вел. и малыя и бѣ^а. Рос: самодержца За ш^ас^лівог^о реиме^нту ясне: вел: ѿго: ми^а: пна: іоан^а Мазепы: Гетмана: Воска его цр^{ко}го: прѣтлого вел: запоро^окого Радѣтелни^и ради служби по^а Азово^м. ѿго мл Пана Іакова Лизогуба По^ако^нника Чернѣво^оского. на то ча^о маючого в злеценію и на^а иними по^аками звѣ^рхно Крѣтъ сей Г^днь зпо^аковою Црк^вію и всѣми утв^рами Црк^воними Евліе^м и сосудами з Его вел: Гд^{ра} Ка^ни пожалова^н впо^ак Чернѣговскій лѣта от со^здані^а ми^р: з^да а от во^плош: Бга Слова а^хч^с мца^а Авг^а».

Поміж клейм—невеличкі подвійні й потрійні короткі гілочки квіток. Внизу видно відбиток того-ж іменника майстра, що його тут

вибито з внутрішнього боку срібної обклашки. По ребру хреста гравіровано широку смугу з довгастого листа з квітками поміж кожним. Хрест з внутрішнього боку порожній; чільну частину набито на мідяний аркуш.

V. Ріжні речі. 21. Паникадило з написом про надання його Яковом Лизогубом, полковником чернигівським, до Спасо-Преображенського собору м. Чернигова, року 1698, травня 10.

Вступ. 25/ІІ 1926 р. з чернигівського Спасо-Преображенського собору. № 5908. Розмір: вис.—113, діам. нижньої пуклі (приблизно) 25 см, довж. кронш. верхн.—17,5, нижн.—29.

Срібне паникадило з рослинно-квітчастим орнаментом au herousse. Двоповерхове, з 6-ма дудчастими гнутими літерами S кронштейнами в кожному рядку (в верхн. залишилися один кронштейн і рештки чотирьох, в нижньому—чотири кронштейни і рештка п'ятого). Вгорі срібний дудчастий хрест, чотирьохконечний, з потрійними округленнями по кінцях; на чільному боці хреста лита постать розп'ятого Христа (ноги одна на другу прибито одним двяшком), на звороті вирізано слов'янськими друк. літерами напис: «Сіе панѣкадило дано естъ до храму всемилоствитого Спса: соборной дръкви: Чернѣговской: пномѣ Іаковомѣ Лизогубомѣ полковникомѣ: Чернѣговскимѣ будучим року АХСІ мца мая І».

Внизу хреста герб Як. Лизогуба з ініціалами обабіч: «Я. Л. П. Ч.». Верхню пуклю для кронштейнів орнаментовано з верхнього боку завитками широких гілок з листям, з нижнього боку рослинно-квітчастими пучками. Нижня пукля—з верхнього боку оздоблена двома великими звязками гілок широкого листа вільними завитками та поміж звязків двома пучками великого фруктово-квітчастими; з нижнього боку—дві звязки гілок з великим листям, що своїми хвилястими завитками охоплюють всю просторінь рівного тла. Під нижньою (більшого розміру) пуклюю для кронштейнів менша грушевидна пукля, вгорі орнаментовано її шістьма литими голівками херувимів. На пуклі поміж рослинно-квітчастого орнаменту—герб Як. Лизогуба: на щитку рука з мечем, що його піднесено догори, під мечем невеличкий чотирьохконечний хрещик, під щитком шолом з короною, надшоломник—три струсевих пера. Навкруги герба ініціали: «Я. Л. П. В. Е. Ц. П. В. З. Ч.»

Паникадило первісно мало прикраси—багацько підвісок з росл.-квітчастим орнаментом, з них залишилася тільки одна. Штамп—Гданська та іменник майстра «Р. С. С.».

22. Архієрейський посох з гредьким написом, року 1662, жовтня 11. Вступ. з кол. Троїцько-Іллінського монастиря 8/ІІ 1926 р. № 5755. Розмір: вис. 152, вгорі по держачку—16 см.

Дерев'яний посох, восьмигранний; весь одітий перломутровою та черепаховою інкрустацією гострими хвилястими зигзаговидними стрічками, з них кожную вкріплено чотирма двяшками. Верх посоха—з слонової кістки в формі двох змієвих головок; обабіч в центрі по накладному золоченому хрещику, з шістьма блакитними каменями в

кожному (одного бракує); замість очей змія—по гніздку з червоним склом (двох бракує). На посоху чотири яблука та знизу наконечник також з слонової кости; верхнє яблуко (третє зверху) горизонтально поділено інкрустацією подвійними вузькими чорними смужками (третє яблуко попсоване).

Під верхом слонової кости вкріплена подвійна срібна смужка з написом черню грецькими літерами в два рядки: «ΛΑΡΙΕΝΣ ΤΑΕ ΒΥΖΑΝΤΟΣΓΕ ΑΡΧΗΘΥΤΣ ΠΕΦΥΚΕΝ ΟΣ(ΤΙ)ΙΔΕ ΔΙΟΝΙΣΙΟ 1662 ΟΚΤΟΒΡΙΟ Π».

23. Архієрейський посох з написом «еєодосій углицкій».

Вступ. з чернігівського Борисо-Глібського собору, 22/VI 1926 р. № 6564. Розмір: довж. 160, поперек держака 14,8 см.

Посох (дудчастий) срібний, рівно золочений, восьмигранний. Верх—подвійна кривуля на два боки, на кінці з кожного боку розподіляється на два ріжки, що з них одного трохи піднято догори, другого загнуто долу. В центрі верху з одного боку чотирьохконечний хрещик з п'ятьма червоними (шостого бракує) та одним зеленим дрібним камінням. На звороті певно був подібний хрещик (є чотири дірки од його вкріплення), замість його—гравіровано 8 кон. хрест з копієм і тростю; по краях кривуль було по гніздку з камінням, або склом, що з них залишилася одна розетка з зеленим склом.

По двох бічних гранях під верхом вирізано слов'янськими літерами напис: «еєодосій углицкій»¹.

Посох о п'яти яблукх з литим стилізовано-рослинним орнаментом.

24. Срібна тарілочка з написом про надання потира Василиєм Дуниним-Борковським до катедральної церкви св. Спаса, року 1687.

Вступ. 17/V 1922 р. з чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, № IV—15. Розмір: діам. 20 см. Вага 48 зол.

Срібна золочена тарілочка з заглибленням і широкими краями. З чільного боку позолочена. По краю чільного боку гравіровано хрест о 7 кінцях з титлами: «ІС ХС НІ КА М. Л. Р. Б.». По боках хреста ступінька голготи,—на ній копіє і трость. На звороті к середині тарілочки гравіровано герб Дуниних-Борковських з лебедем на щитку в центрі й другим вгорі на короночді, профілем праворуч; зверху герба ініціали «I. D. B.».

По краю вирізано польськими друкован. літерами напис: «Ten Kielich Ofiarował Nachwał Boza Docerkwie Katedralney S. SPASA* Baziliy Dunin Borkowskiy. Rok. R. 1687». Штампів немає.

25. Срібна тарілочка з гербом чернігівського полковника Якова Лизогуба.

Вступ. з Єлецького монастиря м. Чернигова 6/V 1922 р. № IV—16. Розмір: діам. 17 см. Вага 24 зол.

Срібна рівна тарілочка, з невеликим вглибленням середини. По краю на чільному боці тоненькою рисою чотирьохконечний хрест з

¹ Чернігівський архієпископ, вмер 1696 року 7 лютого (див. Слово Стеф. Яворського, видання «Черниг. Епарх. Древнехранилища»).

поширеними кінцями. На звороті по краю гравіровано герб Лизогубів—рука з мечем і ліворуч хрещик в щитку з потрійним «султаном» вгорі його. По боках щитка вгорі літери «Я. Л.». Штамп—Гданська і штамп з літерами I. R.

26. Срібна золочена ложка з гербом та ініціалами Лазаря Барановича, архієпископа чернігівського.

Вступила 21/IV 1922 р. з чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. № 12/163. Розмір: довж. 18,5, довж. держачка 12,5 см. Вага 12 зол.

Звичайної форми трохи збільшеної лжиці; з зовнішнього боку ложки в центрі гравіровано герб Лазаря Барановича (на щитку нагрудний хрест, вгорі мітра, по верхніх кутках навкоси хрест та посох), навкруги герба ініціали в такому розміщенні:

	Л	Б	себ-то: Лазар Баранович, пражавославний архієпископ Чернігівський, Ніжинський і всього «Севера».
П		А	
Ч		Н	
ІВ		Σ	

Держачок з досить складним профілем та орнаментом. Од ложки він починається широкою смужкою, що на ній на чільному боці—гравіровано поясну постать Христа, на звороті таку-ж постать єпископа, з вертикальним написом по боках: «с. еп. кі Лазар». По ребрах смужки напис: «прїдѣте обѣдуйте». Держачок до половини чотирьохгранний з гравірованою хвилястою гілочкою з листям; верхня частина держачка звичайна-кручена з литою фігуркою голівки на кінці. Штампів немає.

27. Срібний корчик з гербом і датою року 1674 на держаку.

Вступ. 29/IV 1922. № IV—14. З П'ятницької церкви м. Чернигова. Довж. з держаком 18 см, розмір по краю ковша 11,6×10,6. Вага 36 з.

Корчик з держаком звичайної форми. Держак—загнуто од корчика рівною смужкою з потрійним півкрусом на кінці. В корчику навкруги по заглибленню рядок яйцевидних опуклів. На дні з унутрішнього боку вкріплено круглий золочений дукач з досить грубо гравірованим виображенням благословляючого Христа з написом навкруги по краю слов'янським шрифтом: «Исе питіе неисчерпаемое на поимя иусла^а Сра^аце». З верхнього боку на держаку гравіровано щиток з хрещиком в центрі, ініціалами та датою в такому розміщенні:

І	В
16	✠ 74
А	

Штампів немає.

Федір Ернст.

«МАЗЕПИН БУДИНОК» У ЧЕРНИГОВІ.

(До історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття).

ПАМ'ЯТОК старого українського будівництва збереглося остільки небагато, і даліше існування їх знаходиться під такою постійною загрозою, що старання дослідження того, що ще збереглося, стає одним з невідкладніших завдань нашої сучасної науки. Особливо мало збереглося будівель цивільного характеру. Ось чому обміри, детальне фотографування й публікація цих дослідів допоможуть нарешті змалювати хоч-би з приблизною вірністю картину давнього будівництва на Україні.

З того часу, коли серед української інтелігенції виник інтерес до свого минулого, мабуть ні одна архітектурна пам'ятка старої України не користувалася такою популярністю, як «будинок Мазепи» в Чернигові. Народня традиція, що звязувала будинок з ім'ям знаменитого гетьмана; прекрасне місце на високім городищі посеред тихого, зеленого, але славного тисячолітнім минулим Чернигова; романтична таємниця глибоких льохів; незвичке багатство настінних прикрас,— все це будило фантазію, робило з будинку якийсь символ української давнини. Його малювали, фотографували, уміщали репродукції з нього по численних виданнях, портретувалися перед ним, вміщали на своїх ех-*libris*'ах, брали за зразок при новітніх спробах відродження українського архітектурного стилю.

Проте наукового дослідження цього будинку, яке нарешті довело-б нам—чи це дійсно палац Мазепи, чи старий військовий або приватний будинок, коли його побудовано, чиїм коштом та хто майстер, яке його місце серед інших пам'яток української давнини,—досі не було.

Один з старих дослідників Чернигова середини XIX віку, М. Маркевич наводить в своїм описі Чернигова розповсюджену за його часів думку, що ми маємо перед собою будинок відомих у XVIII сторіччі чернигівських купців Єньків, але думку цю одкидає (бо Єньки були люди «партикулярні»), і пристає до «преданія», що це дійсно палац Мазепи¹.

Фаховець з будівництва, московський вчений М. В. Султанов, дослідивши будинок підчас чернигівського археологічного з'їзду

¹ Н. Маркевич, Черниговъ. Историч. и статист. опис. Чернигова. Черн., 1852, с. 51.

1908 р., прийшов до висновку, що «хоч будинок і зветься військовою канцелярією, але, очевидно, житловим помешканням він не був, бо в нім немає вказівок на влаштування грубок (дві наявні—пізнішої конструкції). Наявність глибоких льохів свідчить скоріше про те, що будинок цей був московським арсеналом, де ховалася зброя, а в льохах—порох»¹.

З недавніх дослідників цінна для нас думка небіжчика В. Л. Модзалевського, що «очевидячки це була канцелярія чернігівського козацького полку; легенда-ж розповідає, що в сутережах її Мазепа моров голодом своїх ворогів»²...

Коли-ж і з якою метою міг бути збудований «Мазепин будинок»?

Будівля, що нас нині цікавить, знаходиться на території колишнього чернігівського «внутрішнього» замку. Як відомо, ще за гетьмана Брюховецького, 1666 року, до Чернигова було призначено московського воєводу з гарнізоном кількістю 1200 «ратных людей». Козаки й чернігівські міщани, що хотіли їх звідси вибити, не досягли свого, і московський гарнізон лишився тут назавжди, — аж доки не було скасовано саму фортецю. Вже 1667 року воєвода Іван Загрязний прибудував до маленького острожка фортецю, викопав рів і зробив до Стрижня потайний вихід³. Пізніше чернігівський полковник В. Душин-Борковський поновив вали з bastionами у великій твердині, що оточувала з північно-західного боку острог, і тут містився полковий уряд. Московський гарнізон, що міцно засів у замку й оберігав Чернігівщину від усяких несподіванок доби руїни й «хитаній» гетьманів чи полковників, мав тут військові будинки для гарнізону й воєводи, склепи для зброї і амуніції, порохові льохи, то-що. Установи-ж місцевого полкового уряду знаходилися на території великої фортеці.

Про Мазепу невідомо, щоб він мав свій палац у Чернигові. Навпаки, коли Петро I у липні місяці 1706 року одвідав Чернігів, він спинився в мурованім двоповерховім будинкові Полуботка, що стояв понад Стрижем⁴. При дружніх відносинах Петра з Мазепою на той час цар навряд чи поминув-би гетьманський палац, якби такий у Чернигові був. Напевно відомо лише, що Мазепа будував тут (не рахуючи, звичайно, офір на церковне і монастирське будівництво) 1707 року провіантські магазини, невідомо на яким місці⁵.

Найстарший з дослідників Чернигова, О. Шафонський, в своїм описі міста й намісництва 1786 року згадує про два муровані

¹ Труды XIV Археол. Съѣзда въ Черниговѣ, т. III, М., 1911 (Протоколы), с. 115.

² В. Модзалевський, Основні риси українського мистецтва. Черниг., 1918, с. 14—15.

³ Очеркъ исторіи города Чернигова 907—1907, Юбил. изд. Черниг. гор. управы, Черн., 1908, с. 22—23.

⁴ Н. Маркевичъ, Черниговъ, Ч., 1852, с. 50—51. Докладніше про перебування Петра на Україні див. В. Иконниковъ, Пребываніе Петра В. въ Кіевѣ, Военно-Истор. Вѣстникъ, 1910, № 52—56, с. 5—42.

⁵ Маркевичъ, *op. cit.*, с. 50—51. Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, Собр. Соч., т. XV—XVI, СПб., 1905, с. 613.

будинки, що належали колись двом чернігівським полковникам—Лизогубові й Полуботкові¹. Але обидва знаходилися на території зовнішньої, великої твердині. Перелічуючи інші будови фортеці, Шафонський згадує лише про «дейхаусъ въ цитадели» та «пороховый погребъ въ цитадели»². В іншому місці він знову згадує лише про дві будови в колишнім замкові—«въ цитаделѣ амбаръ съ военными снарядами и пороховой погребъ»³. Нарешті в третім місці, знову згадуючи про «амбар» для військового знаряддя й пороховий льох в цитаделі, він не налічує ні одного, крім згаданих вище Лизогубівського і Полуботківського будинків, мурованого будинку, у всій фортеці разом з цитаделею, за винятком лиш одного «обывательского», в якому можливо містився губернiальний архів⁴.

Чи треба під «амбаром» розуміти Мазепин будинок, чи містився в нім вже тоді архів—лишається нам неясним.

Відповідь на питання про будівничих і час збудування Мазепиноного дому—майже без сумніву—ще може знайтись коли не в чернігівських, то напевно в московських архівах. Доки ці відомості будуть знайдені—нам лишається звернутись до аналізу стилістичної, і шукати цю відповідь принаймні в ній.

Обміри (власне два плани) будинку, що переведені ініціативою й коштом Історичної Секції У. А. Н., дають нам горизонтальний розріз будинку в його підземнім поверсі (льох) і його надземній частині. Перед нами довгастий прямокутник з могутніми стінами й шістьма, майже однакового розміру, камерами льоху. Цим нижнім камерам в загальних рисах відповідають камери верхнього поверху, за винятком одної, великої, якій відповідають дві нижні. План цей, особливо в верхнім поверсі, міг зазнати пізніших змін. Наявність льоху—неодмінна особливість усіх старовинних будов того часу на Заході і Сході. На Правобережній Україні згадаймо особливо грандіозні льохи бернардинського кляштору в За-

¹ Це—«домъ бывшей полковой черниговской канцелярии, каменный, въ которомъ губернской магистратъ и черниговское уѣздное казначейство находится. Онъ строенъ полковникомъ черниговскимъ Лизогубомъ и его былъ жилой домъ». І другий—«домъ каменный, гдѣ городской магистратъ помѣщенъ, въ крѣпости. Онъ принадлежалъ прежде черниговскому полковнику Полуботку, и послѣ пожара, 1750 года бывшего, купленъ прежнимъ черниговскимъ магистратомъ, въ которомъ оный и находился». А ф. Шафонскій, Черниг. Намѣстничества Топографич. Описаніе, К., 1851, с. 279. Другий мурований будинок Полуботків (за Стрижем)—*ibid.*, с. 281.

² *Ibid.*, с. 286.

³ *Ibid.*, с. 280.

⁴ «Четыре дома обывательскіе, въ томъ числѣ три деревянные, одинъ каменный, изъ которыхъ въ одномъ деревянномъ живетъ комендантъ, а въ другомъ помѣщенъ губернской архивъ» (*ibid.*, с. 241—242). Пізніший дослідник Чернигова, В. Хижняков, описуючи чернігівську топографію наприкінці XVIII й початку XIX віку, також не згадує про будинок, що нас нині цікавить, і також не знає місця більшости описаних у Шафонського будівель (В. Хижняковъ, Черниговская Старица (1765—1810), «Кіев. Стар.», 1899, № 6, с. 398—403).—На жаль, ми не мали змоги ознайомитись зі старими планами м. Чернигова, які напевно проливають світло на історію Мазепиноного будинку.

славі й кармелітського—в Бердичеві. У Києві численні будови в огорожі Софійського собору, у Лаврі, у Братстві, т. зв. Артемихін будинок на Подолі, приблизно сучасний нашому чернігівському¹, т. зв. «Мазепин дом» на Печерському (в дійсності, можливо, половини XVIII віку)², т. зв. Кочубеївський будинок в Батурині³, будинок кол. Константиновичів у Чернигові, низку купецьких домів у Ніжині й т. н. Хід до льоху подвійний—один з довгастого фасаду, поруч з головним входом до самого будинку, другий з середини, в фундаментальній стіні, що розділяє будинок вздовж на дві половини.

Надземний поверх, як ми вже казали, має п'ять камер. Давній мурований ганок, без сумніву, сучасний будинкові, веде з середини довгастого фасаду до невеличкого покою—роду сінцив, чи прийомної. Покой цей переходить нині майже безпосередньо в другий, однакової форми й розміру—вікном до протилежного довгастого фасаду. По боках цього подвійного помешкання з одного боку (на південь)—два покої, й з другого боку, на північ—один великий. Аналізуючи ці форми, навіть коли взяти на увагу можливі пізніші переробки, можна допустити, що будинок цей житловий чи урядовий, а не склеп чи льох, для якого не було-б потреби такої дрібної парцеляції на дрібні помешкання, з низькими склепіннями чи стелями. Але скоріш за все—це арсенал, або будинок військового уряду, або те й друге разом, бо гетьманський палац вимагав-би значно більшої кількості додаткових покоїв для почоту й челяди гетьманської. При наявності чотирьох одкритих фасадів до будинку не могли навіть дотулятися і дерев'яні офіщини чи служби—він повинен був стояти на одкритому «казенному» дворі.

На жаль, відсутність не тільки обмірів, але й хоч трохи задовольняючих описів мурованих палаців чи просто дворів інших українських гетьманів позбавляє нас змоги порівняльної аналізи. Відоме Кулішеве описання палацу Хмельницького, як і малюнок його руїн⁴, дають надто мало матеріалу. Муровані будинки з Мазепинського замку в Батурині нині щезли без сліду⁵. Про цей замок є свідство сучас-

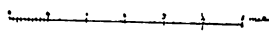
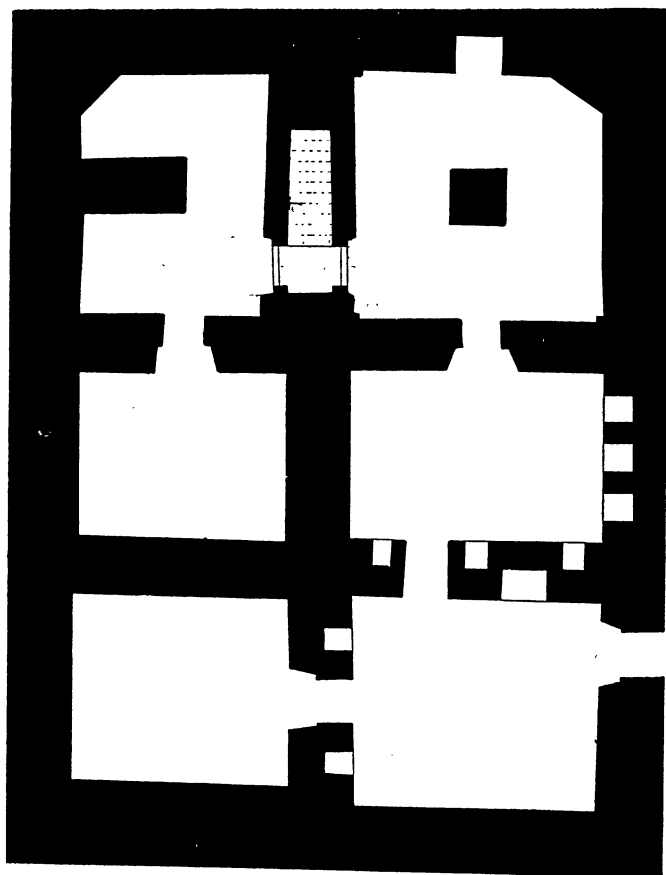
¹ Репродукція у Фундуклея, Обзоръіе Кіева въ отнош. къ древностямъ К. 1847, після с. 88.

² На розі кол. Суворовської вул. й Бутишова завулка, поруч з колишньою печерською гімназією. Будинок цей мав великі льохи й з них підземний хід в бік Микольського монастиря. Будинок цей давній, але має неправильну форму, заповнюючи гострий кут, створений названими вище двома вулицями. Між тим, за часів Мазепи ця місцевість ще не була так регулярно розпланована. На планах Київa 1713—15 й 1719 рр. тут показане дрібне будівництво, на плані 1745 р. тут також показано лиш «строєніє разныхъ чиновъ и людей», а сучасних вулиць немає навіть і на плані 1766 р. Перебудований пізніше в стилі класицизму, з чотирма колонами по закругленому куту (див. репродукцію при статті Иконников а, Воен.-Истор. Вѣстн., 1910, № 5—6, після с. 18-ої).

³ Збереглися лише льохи; верх перебудовано у XIX сторіччі.

⁴ Репродукувався кілька разів, м. н.—«Живописная Россія», т. V, с. 147.

⁵ Малюнок руїн—ibid., с. 158; Шевченків малюнок «Батуринських руїн» був опублікований А. В. Праховим в журналі «Пчела», 1876 р. № 16; в чернігівським музеї знаходиться кахля з малюнком цих руїн палацу Мазепи в Батурині

План «Мазепиноного будинку» (сутерени).
Обліри С. А. Циби 1927 р.

ника, Шведа Фрікселя, що «замок був побудований в польським стилі». Є згадки про великий гетьманський двір, куди приїздили посли, старшина, де влаштовувалися урочисті прийоми. Почесних гостей гетьман зустрічав, стоячи на ганку свого дому. Але все це перетворено в купи вугілля й цегли славнозвісним Меншиковим¹. Київський будинок, де Мазепа мав відому розмову з Орликом², не зберігся. Про будинки в мазепинських маєтках—Дехтярівці, Поросючках коло Бахмача³, то-що—лише збереглася згадка. Від будівель Полуботка, Лизогуба, палацу Скоропадського в Чернигові⁴ також немає й сліду. Більшість навіть і гетьманських домів того часу були, без сумніву, дерев'яні, і тому спроби реконструкції їхнього зовнішнього вигляду назавжди залишаться марними⁵. Лише якимсь чудом збереглася аж до наших часів, хоча в жахливім стані, побудована Розумовськими коло 1750 року прекрасна старосвітська садиба в Козельці⁶. Проте вся вона, за винятком одної лише невеликої кам'яниці, дерев'яна.

Частково зберігся у Києві т. зв. «Мазепин» або «Старий» корпус академії на Подолі, побудований коштами Мазепи 1703—1704 рр.⁷. Він має план довгастого прямокутника з низкою аудиторій уряд та галерією на стовбах вздовж внутрішнього фасаду⁸. «Будинок Артемихи» на Подолі, приблизно одного часу з Чернигівським будинком, мав досить близьку до останнього прямокутну форму, але з великим виступом фасаду коло входу⁹. Т. зв. «будинок Петра Великого», також у Києві на Подолі, має план відмінний від чернигівського—до основного прямокутника з великим ганком дотулені з протилежного боку ще дві круглих вежі¹⁰. Трохи пізніший «митрополичий» будинок коло Софійського собору має систему близьку до «покою»—два гранчастих виступи по боках фасаду. Одна з найцікавіших будов того-ж

Чернигов. Соедин. Историч. Музей, Каталог Музея, Черн., 1915, стр. 41.—Влітку 1927 року автор цих рядків знайшов на місці цих будівель лише яму з купочкою цегли на дні.

¹ Н. И. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы. Собр. Соч., т. XV—XVI, СПб., 1905, с. 414, 481.

² Ibid., стор. 636.

³ Ibid. стор. 646.

⁴ Маркевич, стор. 50—51.

⁵ З літератури про них згадаймо А. Лазаревського). Гетманські дома въ Глуховѣ, К. Стар., 1898, № 1. Про внутрішню оздобу—К. Шеродкій, Очерки по історії декоративного искусства України, К., 1914.

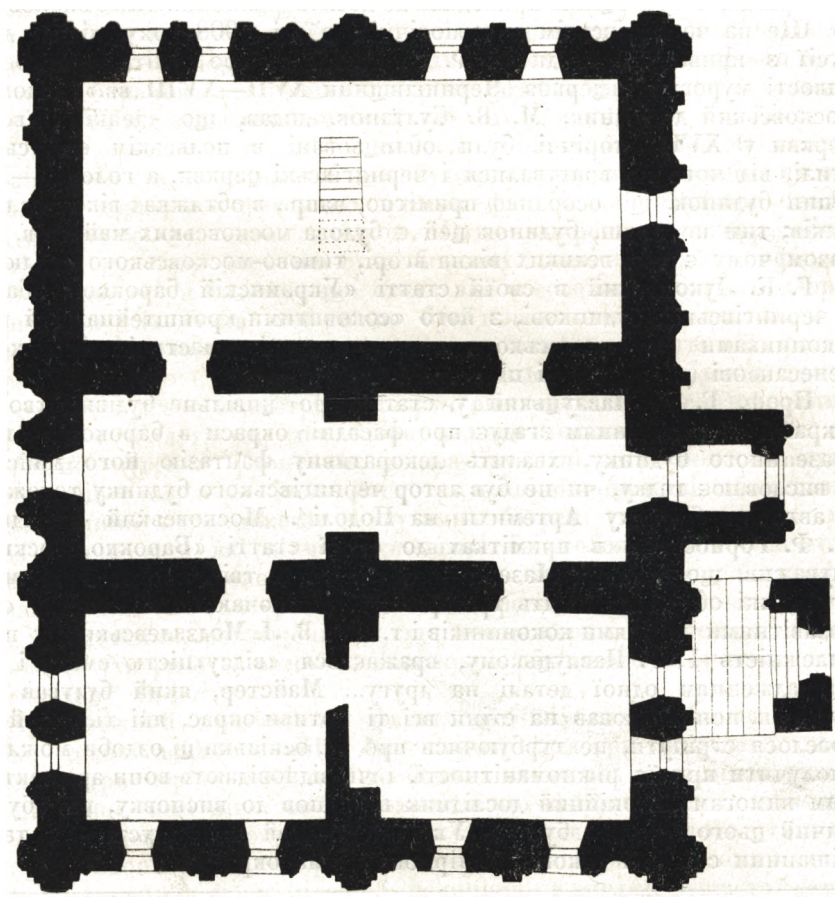
⁶ Її дореволюційний вигляд—див. Г. Лукомскій, Нѣсколько памятник. архитектуры въ Козельцѣ, СПб., 1912 (відб. з журн. «Старые Годы»).

⁷ Проф. С. Т. Голубевъ, Старый корпусъ Академіи (Мазепинъ) и его «репарация» при архіеп. Рафаилѣ Заборовскомъ, К., 1913 (Відб. з ж. «Труды Киев. Дух. Акад.» 1913 р.).

⁸ Репрод. (план та фасад) у Фундуклея, «Обозрѣніе Кіева», К., 1847, після стор. 74. Проєкт усього двоповерхового будинку (нездійснений)—Голубев, op. cit., рис. 2.

⁹ Репрод. у Фундуклея, op. cit., після стор. 88-ох. Перший поверх, без сумніву, збудований якимсь невідомим московським майстром. Другий поверх Артемихиного дому надбудований, очевидно, пізніш—коло середини XVIII віку.

¹⁰ Репрод. ibid.

План «Мазепинового будинку» (1-й поверх).
Обміри С. А. Циби 1927 року.

часу (1697 р.), Київська ратуша—не збереглася, й її плану ми не маємо¹.

Лишається, нарешті, ще аналіза зовнішніх архітектурних окрас будівлі. Це дасть нам матеріал значно певніший.

Правда, і тут одінка приводила до досить ріжноманітних висновків.

Ще на чернігівським археологічним з'їзді 1908 року, підчас дискусії з приводу доповіді Ф. Ф. Горностаєва «Про архітектурні особливості мурованих церков Чернигівщини XVII—XVIII вв.», відомий московський дослідник, М. В. Султанов, додав, що «деякі київські церкви у XVII сторіччі були облицьовані в польським єзуїтським стилі, від чого не вратувалися і чернігівські церкви, а головне—Мазепин будинок, що особливо примітно, напр., в обтяжках вікон наличників; тим не менш, будинок цей є будова московських майстрів, доказом чому є три великих вікна вгорі, типово-московського стилю»².

Г. К. Лукомський в своїй статті «Українській барокко» вбачає в чернігівським будинкові, з його «соковитими кронштейнами й підвіконниками Нарішкинського типу»—«деталі, властиві німецькому ренесансові (пірамідальні пілястри)»³.

Проф. Г. Г. Павлуцький у статті про цивільне будівництво на Україні з захопленням згадує про фасадні окраси в бароковім стилі Мазепинового будинку, хвалить декоративну фантазію його майстра й висловлює гадку, чи не був автор чернігівського будинку тотожним з автором будинку Артемихи на Подолі⁴. Московський дослідник Ф. Ф. Горностаєв, в примітках до своєї статті «Барокко Москви» зауважив, що будинок Мазепи—безсумнівний твір московських майстрів, які обробили навіть три фасади (виключаючи головний) старозавітними деталями кокошників і т. и.⁵. В. Л. Модзалевський, у протилежність Г. Г. Павлуцькому, вражається «відсутністю смаку і нагромадженням одної деталі на другу... Майстер, який будував цей будинок, поналіплював на стіни всі ті мотиви окрас, які тільки йому довелося стрінути, не турбуючись про те, оскільки ці оздоби можливо сполучити при їх ріжноманітності, і чи відповідають вони архітектурним вимогам». Покійний дослідник прийшов до висновку, що «будівничий цього будинку був не Українець. Цей не допустив-би такої мішанини стилів і такого безмірного числа окрас»⁶.

¹ Див. про неї Д. М. Щербаківський. Реліквії старого київськ. самоврядування («Київ та його околиця» під ред. акад. М. Грушевського), К., 1926, стор. 217—264.

² Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М., 1911, Протоколы, стор. 115.—М. В. Султанов мав навіть зробити на цьому з'їзді спеціальну доповідь про Мазепин будинок, але наміру цього не здійснив. Перерви між засіданнями з'їзду він використував для обмірів будинку (ibid., с. 128—129). Де нині ці обміри—мені невідомо.

³ Г. К. Лукомський, Українській барокко, СПб., 1911, с. 13 (відбитка з журналу «Аполлон», 1911, № 3).

⁴ «Исторія русскаго искусства» И. Грабаря, т. II, стр. 415—416. Гадка ця, звичайно, не має серйозних підстав.

⁵ Ibid., т. II, с. 440, прим. 4.

⁶ В. Модзалевський, Основні риси українського мистецтва, Черн., 1918, стор. 15.

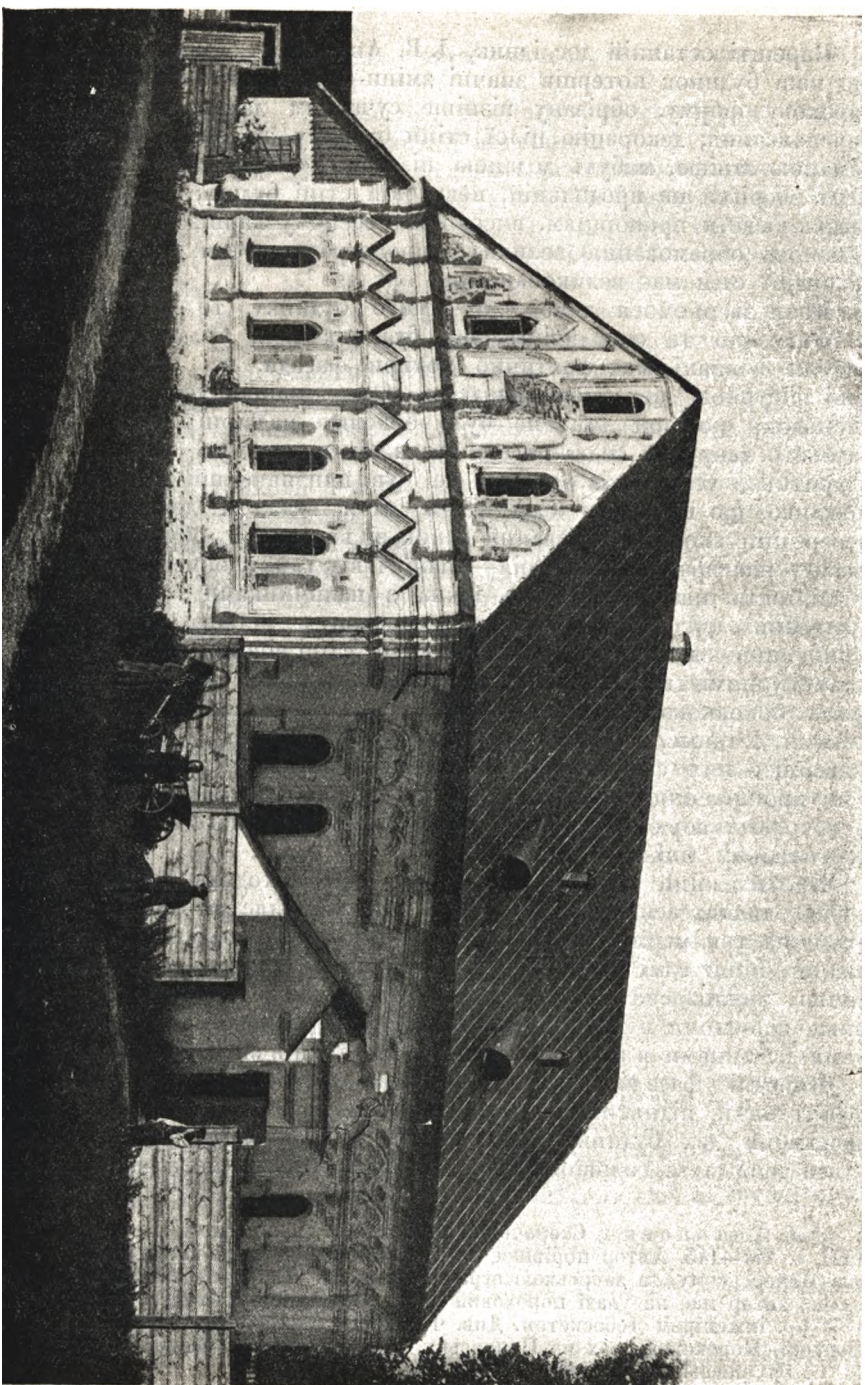
Нарешті останній дослідник, Д. В. Антонович, вважає насамперед, що наш будинок потерпів значні зміни—що фронтон мав вибагливу барокову форму, обрізану пізніше сучасним дахом; дах мав колись перепоясання; декорацію цілої стіни будинку зіпсовано неприємною, ламаною лінією, мабуть доданою пізніше. «Первісний м'який орнамент зберігся на продольній, невисокій стіні будинку. Весь будинок завдяки своїм пропорціям, високо піднесеному карнізові, вільно розвиненому обрамованню великих, широко розставлених вікон і остатньої декорації стін має великопанський вигляд»¹.

Коли звернемося тепер до самого будинку, то першою впадає в наше око та особливість, що будинок цей, прямокутний, як ми бачили, в плані, має фактично чотири фасади, всі однаково оздоблені фігурною цегляною кладкою. Отже напрошується сам собою висновок, що при домі не було бокових надвірних будов, офідин, заднього двору чи садку, а що стояв він посередині великого двору, відкритий з усіх боків, тоб-то не був призначений до житла. Але можливо, що головним слід все-ж таки вважати довгастий фасад, посередині якого є мурований ганок зі входом. В обробленні цього фасаду нас вражає асиметрія—ліворуч від ганку, обмежені широкими подвійними пілястрами, два вікна з наличниками з півколонок; та розірваних дугових фронтонів, а праворуч—пілястр лише на куті, вікно лише одно, а по боках його три сліпі віконні ніші, облямовані прямокутними наличниками з «вухами» (окремі чотирикутники по кутах основного), які вінчаються вгорі багатолопасними фронтончиками. І гзимс, і цоколь всього будинку—високі, дрібно розпрофільовані, з них скульптурно виділяються розвинені, вибагливо закручені кронштейни, розміщені так, що кожна пара кронштейнів гзимсу й цоколю утворюють, разом з півколоною віконного наличника, одну вертикальну лінію.

Протилежний продовжний фасад, що виходить нині на чийсь город, також асиметричний. Два широкі пілястри поділяють поле стіни на три нерівні частини, де бачимо знову розділені півколонами віконні ніші; самі ніші найрізноманітнішої форми—тут і ніби готична трилопасна арка, фронтони в вигляді простого трикутника, фронтони в вигляді розірваної дуги, розірвані фронтони з боковими частинами в формі літери S, наличники в вигляді вушастої рами.

Короткі фасади будинку відрізняються високими трикутними фронтонками, піднятими в усю широчінь фасаду, і на них лежить двосхилий дах будинку. Один з них, що виходить на вал, і вважається завжди за головний фасад будинку. Нижня його частина (сама

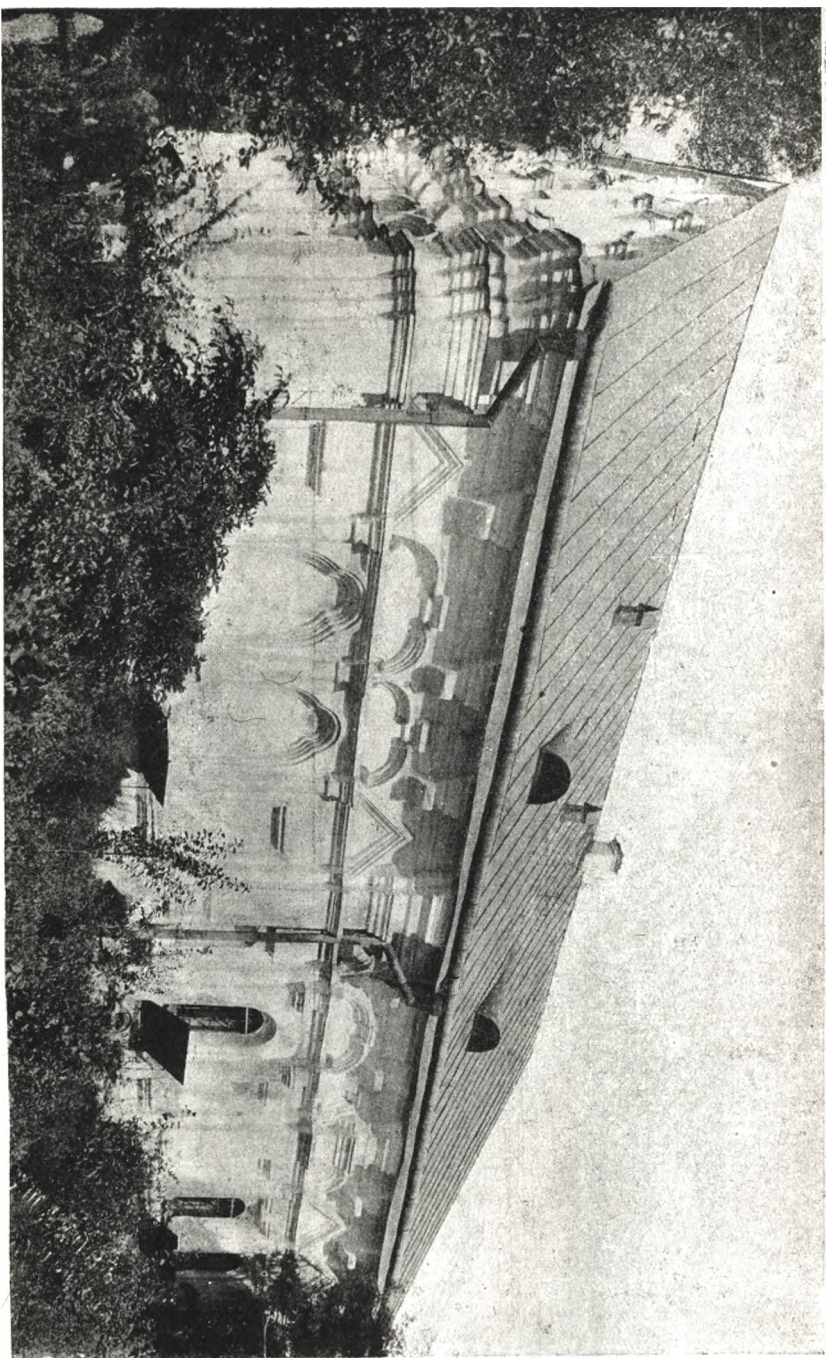
¹ Д. Антонович, Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага, 1923, с. 144—145. Автор порівнює чернігівський будинок з київським, що стоїть «на Печерському, за лаврською огорою біля так званої Мазепинової вежі». Очевидно, автор має на увазі пороховий здох, побудований, як це я доводив, 1749—1751 рр. інженіром Лебоскетом. Див. Ф. Ерст, До історії Київ-Печерської фортеці, Пороховий здох на Печерську, «Київ та його околиця» під ред. акад. М. С. Грушевського, К., 1926, с. 265—274.

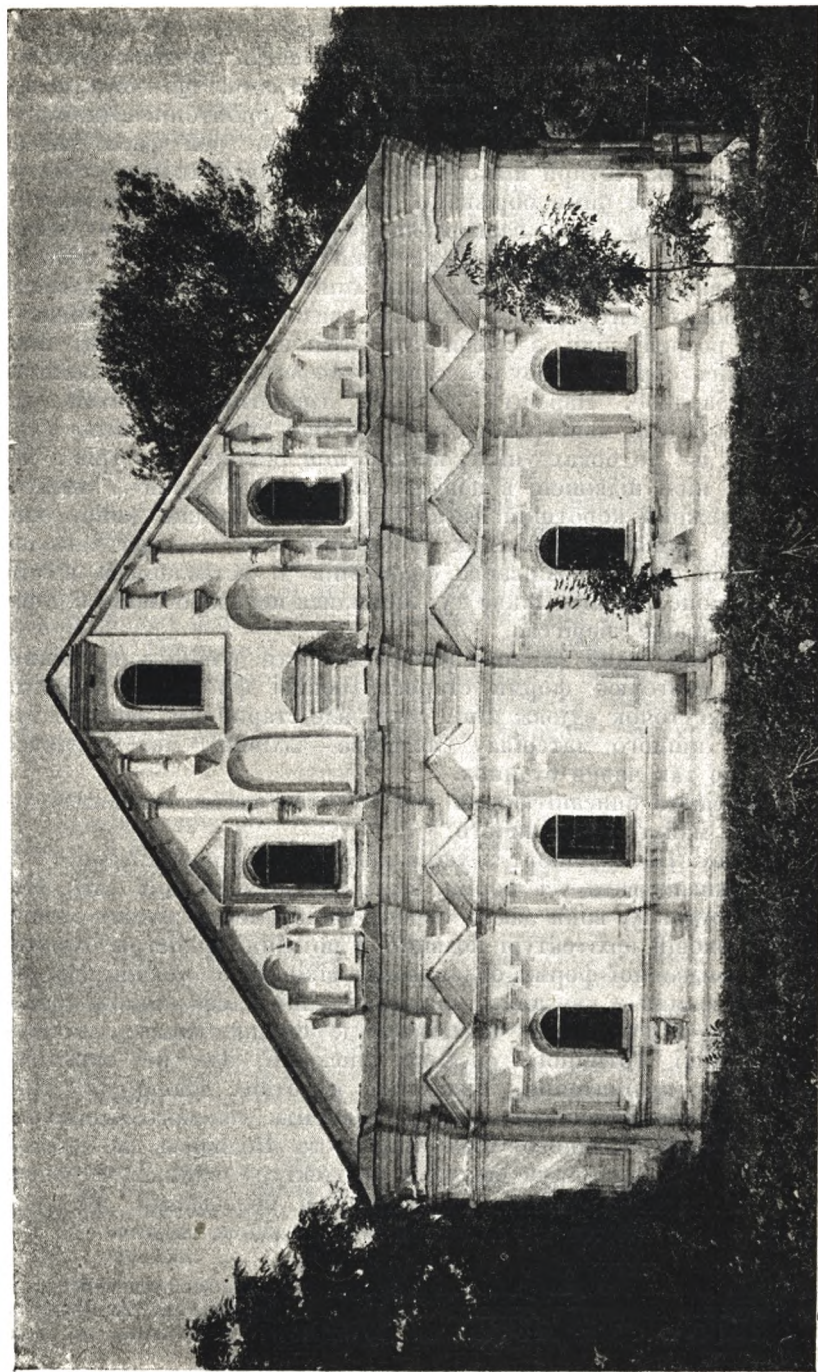
«Мазепин будинок» у Чернівці (загальний вигляд).
Фот. Р. А. Черницького (почат. 1900-х рр.).

Продовжний фасад «Мазепинного будинку» з ганком.
Фот. Н. Ушакова (почат. 1900-х рр.).

«Мазепин будинок». Другий продовжний фасад.
фот. Н. Ушакова (почат. 1900-х рр.).

«Мазепин будинок». Короткий фасад, що виходить до вулу.
Фот. Н. Ушакова (почат. 1900-х рр.).

стіна) має характер близький до описаних вище, але тут вона перерізана подвійним пілястром на дві рівні половини. Кожна з них поділяється в свою чергу коротенькими пілястрами, що звужуються догори, ще на дві половини. Вісім трикутних фронтонів відповідали колись восьми вікнам чи віконним нішам. Але цей фасад зазнав значних переробок: чотири півколони, що розділяли колись ці вікна, грубо обрізані, і під цими обрізками, зовсім не рахуючись з архітектурним обробленням стіни, варварськи прорізані чотири нових вікна. Чи були при цій операції попередні вікна замуrowані, чи була ця стіна сліпа—відповідь на це може дати лише детальне обслідування кладки. По боках центрального пілястру видно ще новий елемент—півкруглі (в розрізі) ніші, з сферичним закінченням вгорі. Ці ніші розповсюдились скрізь в добу ренесансу й зберегли свою популярність і в добу бароко¹. Нарешті, великий трикутний фронтон, що утворив рід другого, мансардного поверху, має три вікна: одно вгорі посередині й два по боках унизу; кілька ніш різних контурів і нарешті вільні, ніби підвішені в повітрі, півкруглі колонки з каблучками. Протилежний коротший фасад в цілому відповідає допіру описаному—але замість трикутних фронтонів він має ще багатші, різноманітніші форми розірваних фронтонів зі вставленими в них різьбленими консоликами. Вікна тут лишилися непереробленими, і фасад через це краще зберігся.

Сучасний, двосхилий залізний дах дійсно псує цільність враження. В цілому він повторює форми старого (бокові фронтони зберегли півкруглий джгуточок вздовж лінії даху), але старий дах напевно був виконаний з іншого матеріалу (можливо—дахівки), мав прикраси й через це не так чавив будинок.

Чи продивають описані форми хоч будь-яке світло на час збудовання, стиль, майстра-будівничого?

Без сумніву. Це—пашпорт з усіма «особливими прикметами».

Коли проаналізувати усі форми, вжиті до орнаментативної стіни Мазепинського будинку, вони дають справді конгломерат різних стилів. Властиві бароковій архітектурі подвійні й потрійні пілястри, короткі пілястри пірамідальної форми, облямування вікон наличниками в формі прямокутної рамки з «вухами», півкруглі ніші зі сферичною «раковиною» вгорі—відгук давніх римських, де ставили колись статуї—трилопасні ніші готичного рисунку, численні, але не оправдані конструктивно, кронштейни, півколони коротких пропорцій, трикутні фронтони над вікнами—все це елементи пізнього західного ренесансу, перетрактowanego Німеччиною та Польщею. Це цілком зрозуміло, бо вся українська барокова архітектура виникла й розвинулася під впливами переважно німецькими й польськими. До речі, якраз в Чернигові за такими зразками було недалеко ходити—бо по

¹ Такі самі ніші мають, побудовані в добу Мазепи московськими майстрами, дзвіниця Євфим'яного монастиря, дзвіниця Софії у Києві, церква над Економією брамою у Лаврі й т. п. З другого боку має цю окрасу і представник чисто-західної барокової архітектури в Чернигові—Троїцький собор.

чинаючи від 1679 року в самім Чернигові повстала одна з найефектніших барокових будов України—Троїцький собор, побудований, без сумніву, майстром німецької або польської школи¹. Троїцький собор має і пірамідальні пілястри, і вушасті наличники, і півкруглі ніші. Проте не ці елементи панують в Мазепинському будинкові—перевантаженому декорацією в той час, як Трійця розмістила свої прикраси зі скромністю, властивою справді-монументальній архітектурі. Панують найрізноманітніші форми віконних наличників, що не трапляються в західній архітектурі, або в такій трактовці, в якій ледве можна впізнати протооригінал. Це—різні форми розірваних фронтонів з ніби різьбленими з дерева й вставленими в розрив дуги консолями, багатолопасні арки (позичені скоріше з архітектури Сходу), ніби точені з дерева півколонки з надагненими на них каблучками—нарешті вся концепція суцільного усадження площі стіни окрасами так, ніби майстер боявся хоч трошки місця на стіні залишити вільним—весь цей напівварварський конгломерат стилів, форм різних доб, країн, в своєріднім перетворенні—все це ясно вказує на руку типового московського майстра барокової доби, на будову в характері, що в російській науці одержав назву «наришкінського бароко»².

І справді, коли ми придивимось до найтипівіших будов Московщини тих часів, то надібаємо і в самій Москві, і по далеких куточках тодішньої Московської держави—форми цілком аналогічні чернигівським. Майже однаковісніжки наличники вікон мають дивильні будинки Серіна й Шуміліної в Гороховці³, Трапезна палата московського Новодівичого монастиря, кол. «Земський приказ» у Китай-городі в Москві, пізніше зруйнований⁴, дзвіниця Івано-Предтечівського монастиря в Астрахані⁵, церква в Маркові, Московської губернії,

¹ Можливо, що проєкт цей склав видатний кенігсберзький богослов і універсальний вчений, що студіював архітектуру в Ієні, а інші науки—в Англії Паризі й Італії—Адам Цернікау. Через Вильну він прибув до відомого діятеля західної вчености, Лазаря Барановича, що саме тоді починав будувати Троїцький собор, даві був у Батурині, у гетьмана Самойловича, у Москві і знову у Батурині, де можливо і вмер. У самім будівництві собору приймав участь другий німець, Іван Баптиста. Про нього ми дізнаємось з листа Самойловича від 12 січня 1684 р., де він пише, що на останнім з'їзді старшини у Батурині чернигівський полковник В. К. Дунин-Борковський (відомий чернигівський меденат тих часів, що відновив та побудував багато церков на Чернигівщині) порадив йому запросити до будівництва великої церкви Лубенського монастиря «майстра нѣмецкое породы, на имя Івана Баптисту, которого для поправы церкви пастьерское до Чернѣгова зъ Литви затыагнено». В цей час він був «воленъ отъ работъ иныхъ», тоб-то, очевидно, виконав свою місію коло Троїцької церкви у Чернигові і можливо деяких будов Борковського. Докладніше про Баптисту див. В. Модзалевський, Будівництво церков у Лубенському Мгарському монастирі, Н. Минуте, 1918, № 3, стор. 53—54, 72.

² Від бояр Нарішкіних, що особливо сприяли прониканню західних барокових «новшеств» на місце старозавітних московських прийомів.

³ Ф. Горностаєв, Гражданское зодчество. Ист. рус. иск. И. Грабаря т. II, с. 300—301.

⁴ Ф. Горностаєв, Барокко Москвы, Ibid., с. 461 і 463.

⁵ Ф. Горностаєв, Звоницы и колокольни, Ibid., с. 220.

й в Останкинї, під Москвою (наличник з трикутним фронтоном)¹, церква в Тайнинському (багатолопасті арки)², Крутицький теремок в Москві (розірвані дугові фронтони)³, будинок Коробова в Калузі— до речі, теж прямокутний у плані, з ганком коло середини й льохом унизу⁴, церква в Ізмайлові під Москвою й Покровська в Новодівичім монастирі⁵, Троїцький собор у Путівлі та багато інших. Характерну окрасу—кронштейни під вікнами—має також церква в Ізмайлові під Москвою (1678 р.)⁶, то-що. Отже, можна не помиляючись сказати, що будову нашу виконав якийсь, поки-що невідомий, не дуже видатний майстер, скоріш за все південно-московської школи.

Але як це сталося, що значно вища своєю культурою від тодішньої Москви Україна, що просякає своїми впливами все тогочасне культурне життя Москви, впливає на літературу, театр, церковне життя, малярство, музику й спів, штихарство, мистецтво книги, золотарство, одяг,—в галузі архітектури також впливаючи на Москву, одночасно з тим змушена звертатись до московського майстра?

Справді, відомо, що московська архітектура, починаючи приблизно від 1670-х років, зазнає майже по всіх просторах Московської держави дуже сильного впливу архітектури української. Культуртрегерство українського духовництва відіграло тут рішучу роль⁷. Відтепер в московській — спеціально церковній — архітектурі помілу перемагає українське розуміння мас, українська конструкція—хрещата й тричасна, нашарування поверхів, п'ятибанна (хрещата) й трибанна система, форма бань. Але орнаментация стін, ганки, підцерків'я, ходи, галерії—лишаються від попередньої доби і свідчать, що це будували не українські руки. Випадки праці українських будівничих на півночі—порівнюючи рідкі⁸. Отже напрошується висновок, що перемогла естетика нового вищого духовництва, що виховало свій смак на українській деревляній архітектурі, а виконавцями лишаються московські майстри, що виявляють свій національний смак лише в деталях та окрасах.

¹ Ф. Горностаєв, Окна, Ibid., с. 128—172 (вікна першого поверху).

² Ibid., с. 170.

³ Ф. Горностаєв, Гражданское зодчество, Ibid., с. 292.

⁴ Ф. Горностаєв, Гражданское зодчество, Ibid., с. 299.

⁵ Ф. Горностаєв, Барокко Москвы, Ibid., с. 418—419. Остання має наличники з пілястрами, що звужуються догори.

⁶ Ibid., с. 418; інший приклад—Троїцька церква в с. Ликові під Москвою (с. 443).

⁷ Досить згадати, напр., про архімандрита московського Симонова монастиря, Українця з національності, Гаврила Домедського, якого обвинувачували в Москві не тільки в тому, що він «Симоновъ монастырь переломалъ и перестроилъ по своему, пышно и бойко испестрилъ его латинскими штуками», але й у тому, що він «Кіевъ паче мѣры хвалилъ». Врешті його було заслано до Іверського монастиря (Рус. Биограф. Слов., т. Гааг-Гербель, с. 38).

⁸ Фактично єдиний досі відомий видатний український майстер в Москві—Іван Зарудний, автор Меншикової башні. Його настільки цінили, що коли київська Лавра 1720 року запросила його до Київ для відбудови лаврських будівель після пожежі 1718 р., його не випустили з Москви (Лавр. Архів, справа загальна № 5, с. 14—17). Там він і вмер 1726 року.—Інша річ малярі, снідарі, штихарі, мініатюристи, то-що. Їх працювало у Москві дуже багато.

Чому-ж це сталося, що прихильники й пропагандисти нових форм в мистецтві не брали (або рідко брали) своїх майстрів з собою, не запрошували їх до праці зі своєї батьківщини?

Як відомо, московське муроване будівництво, досягнувши вже великого розвитку в XVI сторіччі—після невеличкої перерви, викликаной соціальною та політичною боротьбою на початку наступного сторіччя—досягає величезного розвитку протягом усього XVII сторіччя аж до часів перенесення столиці до Петербургу. Тимчасом українське муроване будівництво розвивалося в менш сприятливих умовах. Будівництво кінця XVI й першої половини XVII сторіччя було знесене, разом з класою, що його створила, хвилю козацьких повстань. І лише коли мінає руїна, коли з шарів козацтва помаху виділилася та зміцніла нова класа володарів, лише тоді—в останній чверті XVII сторіччя, за гетьманства Самойловича й Мазепи—починається стихійний потяг до будівництва мурованого. Лише тепер монастирі Наддніпрянської України—з міркувань почасти військового характеру—надбають напівфортеційного вигляду зі своїми могутніми мурованими стінами (Лавра, Густинь, Новгород-сіверський Спаський монастир, пізніше—Микольський та Михайлівський у Києві, Єлецький у Чернигові й т. и.). Власне тепер виростають десятки й сотні мурованих церков, трапезних, дзвіниць, з'являються й перші цегляні будови («камениці») цивільного характеру. Будівництво це зосереджується переважно по землях північно-та східньо-українських, бо на півдні ще точилася боротьба партій та війна з зовнішніми ворогами. Ясно, що ця стихійна манія будівництва утворювала попит на цілі кадри досвідчених майстрів-архітектів. Руїна майже знищила ці кадри—і тому мазепинська доба широко притягає чужих майстрів—Німців, Поляків, Москвинів.

Однині по всьому Лівобережжю і в Києві ми зустрічаємо, поруч з будовами чисто українського стилю, зразки західніх впливів німецько-польської школи (Троїцький собор у Чернигові, Лубенський Мгарський монастир, Київська Лавра й т. и.) і, нарешті, зразки роботи майстрів московських.

Ясно, що тут, на Україні, майстри-чужинці були обмежені у волі вияву своїх смаків, бо замовці-фундатори—гетьмани, полкова старшина, духівництво, міщани—зв'язують їх точними й докладними директивами що-до розміщення мас, конструкцій, розмірів, кількості й форми бань, форми вікон, то-що¹. Отже тільки в окрасах—в пор-

¹ Відомі умови з московським майстром Матвієм Єфимовичем на збудування Михайлівської церкви у Глухові, 1692 р. (Києв. Стар., 1884, март, с. 522—524; додатки—*Ibid.*, май, с. 148—150). Вона мала будуватись за зразком Михайлівської церкви в Стародубі, що будував той сам майстер, але з точно зазначеними детальними відмінами; умова з тим самим майстром на збудування великої церкви у глухівським Петропавлівським монастирі, 1695 р. (Филарет, Истор.-стат. опис. черниг. епархія, кн. III, Черн., 1873, стор. 209—210). Умова з Німцем Іваном Баптистою та його помічником, Мартином Томашевським, в Лубенським Мгарським монастирі (В. Модзалевський, Будування церков в Лубенському Мгарському монастирі в pp. 1682—1701, «Наше Минувле», 1918, № 3).

талах, віконних наличниках, гзимсах, ліплених окрасах—проступає індивідуальність і, разом з тим, національність майстра.

Так повстали замовлені українськими фундаторами й виконані Москвинами—соборна церква Межигірського монастиря, церква на Економській брамі (а мабуть і вся огорожа) київської Лаври, церква больничного монастиря з північним приділом (там-же), лаврська друкарня, деякі ряди келій, то-що; собор та трапезна Микольського монастиря (архітект Осип Старцев; трапезна мала раніше три бані й опасання); Богоявленська церква у Братстві (там-же частково здійснений проєкт «старого» чи мазепинського корпусу академії, також складений, без сумніву, Росіянином¹); трапезна Флоровського монастиря, надбудова Софійського собору, дзвіниця Софійського монастиря (зберігся лише перший поверх), Доброго Миколи і Іллінської церкви на Подолі, сама Іллінська церква, Артемихин дім, бані Кирилівської церкви, то-що. В Чернигові—трапезна Троїцького монастиря з Введенською церквою, надбудова великокнязівської Іллінської церкви в тому-ж таки монастирі; дзвіниця, вратерський корпус і лизогубівський приділ Єлецького монастиря; дзвіниця Борисоглібського собору й т. и. В Глухові—церква Миколаївська (на базарі), соборна церква Петропавлівського монастиря²; собор та Введенська церква Максаківського монастиря на Чернигівщині³. В Стародубі—Іоана Предтечі й Різдва Христового⁴. В Конотопі—собор (зберігся лише вівтар). В Новгороді-Сіверському—собор, огорожа монастиря з вежами, дзвіницею та брамою т. и. В Ніжині—соборна церква «Назарету Богородичного», побудованого, коштами Стефана Яворського, видатним московським майстром Григорієм Устиновим, 1705—1716 рр.⁵, й деякі приватні будівлі. В Сумах—Воскресенська церква⁶. В Харкові—Покровський собор і Миколаївська церква⁷; в Ізюмі—собор⁸; в Полтаві—собор і, можливо, монастирська церква⁹,

¹ Проєкт цей скопійований на гравірованому панегірикові Прокопію Колачинському штихара Інок. Щирського 1701 р. Проф. С. Т. Голубевъ, Старый корпусъ Киевской Академіи (Мазепинъ) и его «репарація» при архіеп. Рафаилѣ Заборовскомъ, К., 1913 (відб. з «Трудовъ Киев. Духов. Академіи»), мал. 2.

² Про автора див. вище с. 363, примітка. Репродукція—Картини церковної жизни Черниговської єпархії, К., 1911, с. 69.

³ Репрод. *ibid.*, с. 124 і 137.

⁴ *Ibid.*, с. 142 і 144. Плани видані О. Гуцалом. Стародубське барокко, Збірник Секції Мистецтв Укр. Наук. Т-ва, К., 1921, с. 39—42.

⁵ Филаретъ, Истор.-Стат. Опис. Черниг. Епарх., Кн. III, Черн., 1873 р., с. 163—164. Що Устинов—Москвин, і до того-ж видатний майстер, свідчить його опублікований проєкт Посольського Приказу в Москві 1675 року. Див. П. Бондаренко, Зданія Посольскаго Приказа, Сборникъ статей въ честь гр. П. С. Уваровой, М., 1916, с. 103—106.—Бондаренко не був певний, чи дійсно підпис «Григорей Устинов» є підпис майстра-архітекта.

⁶ Репрод. С. Таранушенко, Пам'ятка мистецтва Стар. Слобожанщини (альбом), Харків, 1922, табл. XXXIX.

⁷ *Ibid.* табл. XXXVI—XXXVIII й окреме видання: С. Таранушенко, Покровський собор у Харкові, Х., 1923.

⁸ С. Таранушенко, Пам. мист. Стар. Слоб., табл. XLV; «Живописн. Росія», т. V, М., 1897, с. 308.

⁹ Рисунки будов—М. Рудинський, Архітектурне обличчя Полтави, П., 1919, с. 12—13 і 17—19.

Невідомий московський майстер. Фасад трапезної Троїцького монастиря
у Чернігові (закінч. коло 1681 р.). Деталь.
(Фот. Київ. Красв. Инспект. Охор. Пам. Культур).

кілька церков у Путівлі¹ й т. н. В Росії особливо цікаві зразки такого мішаного, українсько-московського стилю є у Брянському², у Вороніжі³, Старо-Черкаській станиці на Дону⁴, численні будови в самій Москві й по всій півночі⁵.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що Москва перемагає в цю епоху численними кадрами досвідчених майстрів-будівельників, в яких на Україні відчувався брак; а Україна—своєю розвиненою переважно на дерев'янім будівництві естетикою, якої вона консервативно тримається майже до кінця XVIII сторіччя (в той час, як Москва давно вже позабула про свої старі, самобутні форми) й яку вона розповсюджує по всіх просторах Московської держави. Тому не дивно, що чим глибше на Українську землю пробивався північний майстер—тим більше він, натикаючись на тверді, переконані естетичні вимоги громади, був зв'язаний в своїй творчості. Лише дрібнесенька, непомітна недосвідченому окові деталь видає цю справжню національність майстра. Чим далі від центрів української культури, тим зменшується тиск громадської волі й збільшується творча воля майстра. І тільки естетичні вимоги українських панів та духівництва, а не участь українських майстрів, занесла українські будівельні форми до Казани, Астрахани, Петербургу, Вологди, Сибіру⁶.

Між тим, побудований в цю саме добу (певно 1680—1690 роки) невідомим московським майстром «Мазепин» будинок у Чернігові фактично не має таких прикмет в своїх конструктивних формах чи

¹ Місто Путівль дуже цікаве своїми будовами чисто-російськими, чисто-українськими (недавно зруйнована дерев'яна трибанна церква з опасанням) й мішаного стилю.

² М. Знаменскій, Свѣнскій монастирь, Старые Голы, 1915, с. 12—13 й 17—19. Орнаментація трибанної надбрамної церкви дуже нагадує побудовані Москвинями монастирські будови Київ, Чернигова й Петропавл. м-ря коло Глухова.

³ Фотогр. див. в книзі Г. Лукомського, «Воронежская старина», Петрогр., 1915, с. 41—44.

⁴ Чудова девятибанна будова, що нагадує відому дерев'яну церкву в Ново-московському. Фот. див. Н. Лаврскій, Черкасск и его старина, М., 1917, стор. 25.

⁵ Ф. Горностаевъ, Барокко Москвы, Ист. русск. иск. Грабаря, т. II, с. 417—468.

⁶ Інакше дивиться відомий дослідник українського будівництва, С. А. Таранушенко. В своїй капітальній праці «Покровський собор у Харкові» (Х., 1923) дослідник приходить до висновку, що «в другій половині XVII ст. багато майстрів Українців попало на Москвіщину на ті чи інші роботи. Наприкінці гетьманування Самойловича й на початку Мазепиної доби на Україні пробуджується гарячковий будівельний рух. В майстрах була гостра потреба. Вона викликала поворотне переселення наших майстрів з Москви на Україну». В зв'язку з цим проф. Таранушенко і вважає, що так зразково досліджену ним Покровську церкву в Харкові збудував майстер, «який виховався на українському дерев'яному будівництві, потім перейшов московську школу і далі знов вернувся на Україну» (op. cit., с. 33). На нашу думку, будуючи Покровську церкву, громада запрошує московського майстра, але замовляє йому церкву улюбленого типу—«з трьома верхами», з звичайним в українським будівництві нашаруванням зрубів, опасанням, то-що (можливо навіть, що зі вказівкою на певний пам'ятник), а майстер додав вже від себе типово-московські налічники та інші деталі.

орнаментадії, які-б свідчили про вплив на його автора української архітектури. Західньо-барокові елементи його декорації широко розповсюджені були на той час по всій Московщині. Це ще раз підтверджує нашу думку, що це не гетьманський палац (бо в Батурині він був «в польськiм стилі») і не канцелярія Чернигівського полку, які-б зв'язали будівничого певними зразками. Так будувати, цілком ігноруючи місцеві смаки, могла скоріш за все московська військова влада для потреб свого гарнізону чи адміністрування.

Одмітимо, нарешті, що на сучасний зовнішній стиль будинку вплинули не тільки фактори, сучасні його збудуванню. Чимало будівель на Україні—спочатку ніби чужих—помалу асимілюються, акліматизуються. Так, московські архітекти любили залишати червоне цегляне тло стіни не затинкованим, а рельєфні частини (пілястри, гізми, тяги, наличники вікон) викладали з білого каменя. Можливо, що таким двокольоровим (тільки без білого каменя, якого на Україні бракує) був раніше і наш «Мазепин будинок». Але Україна не любить цієї різнobarвності і тинкує будинки й церкви, як і хати, у білий колір. Не довго витримав і первісний дах. Можливо, що раніше будинок був побитий полив'яною дахівкою, міг мати по гребінцю даху, подібно до московських палат та теремів того часу, узорчасту решітку. Її замінив пізніше сучасний прозаїчний залізний дах. Ці зміни могли статися після великих чернигівських пожеж 1718—1750 років.

Нарешті—Мазепа чи не Мазепа будував цей будинок—але сам по собі він остільки цікавий, що чернигівська міська влада, сподіваємось, вживе відповідних заходів, щоб цей пам'ятник надалі не був захищений з трьох боків парканами та городами, і дасть можливість усім, що прагнуть освіти, обійти будинок і оглянути його з усіх боків.

Василь Дубровський.

СЕЛЯНСЬКІ ВТЕЧІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ. (1782—1791 РР.)¹.

1.

ПІСЛЯ закінчення ревизького перепису 1782 р., що охопив між іншим Чернігівську й Київську губернії-намісництва², указом 3 травня 1783 р.³ селян Лівобережної України було юридично покріпачено, бо їм заборонялося вільно переходити від одного володільця до іншого. Поміщикам виконання цього закону гарантувалося суворою заборонаю для всіх приймати до себе втікачів,—їх треба було примусово повертати на місце їх ревизького запису. Урядові-ж такий стан селянства гарантував регулярне й повне одержання подушного окладу, розкладаного на ревизькі душі. Українське шляхетство, що в ці роки економічно й юридично вrostало в загально-дворянську сім'ю Російської Імперії, прагнуло остаточно замкнутися в колах своєї класи, відокремитися від козацтва, стираючи всі риси, які з боку правового чи матеріального раніше їх зближували. Шляхта мусіла обертати селянство на свій соціальний антипод—безправних кріпаків, знищуючи всі проміжні шари населення. Відомо, як важко було шляхтичам, помилково занесеним у ревизькі сказки, відновляти потім свої права. Напрямок такої суспільної диференціації вказував як загальний розвиток тогочасної Російської Імперії, так і власний соціальний інстинкт шляхти, класова її логіка. Але цей процес відбувався без скільки-небудь помітних рухів революційного типу, в еволюційних, що поволи змінювалися, формах.

¹ Розвідку написано на підставі справ з архіву кол. чернігівського дворянського депут. зібрання № 1569 що-до чернігівського намісництва й № 1570 що-до київського. Ці справи містять у собі листування повітових і губерніяльних маршалків з приводу зростання втечі селян, а також статистичні відомості: зведення по Київській губернії, по повітах—Лохвицькому, Березинському, Борзенському, Глинському, і по окремих маєтностях—І. Севастіановича, М. Маркевича й П. Тарновського.

² В складі 22 повітів, а саме: Чернігівського, Городницького, Роменського, Лохвицького, Гадяцького, Зінківського, Борзенського, Ніженського, Прилудького, Глинського, Роменського Чернігівської губ., і Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського, Городиського й Золотоноського—Київської губ. (див. ПСЗРІ, т. ХХІ, №№ 15228 і 15229).

³ П.С.З.Р.И., № 15724, § 8.

Те-ж саме було й з селянськими переходами. Зустрічаючи перешкоду для міграції в межах Лівобережної України, чи взагалі імперії, його природні й історичні умови завжди штовхали в напрямку ще вільного півдня України—Катеринославщини, Таврії, Донщини,—що його якраз на цей час остаточно здобули так звані турецькими війнами (перша—1768—1774 рр., друга—1787—1791 рр.) і що його жваво колонізував і асимілював землевласницький і торговий капітал. Ревізія 1782 р. і зв'язане з нею покріпачення селян українських у 1783 р. цікаві для нас не тільки як певна юридична межа. На тлі зазначеного захоплення південних земель України, з одного боку, від емігрантів тих часів—утікачів селян, а з другого—від землевласників, що діставали тут колосальні маєтки,—виникає економічне розшарування поміщиками північної частини—з Чернигівщини, Полтавщини й тогочасної Київщини—і поміщиками новосельцями із степового півдня, найголовніше Катеринославщини. Дворянин—піонер нових країв, культуртрегер причорноморської чорноземлі, не міг, звичайно, позбавитися економічних форм свого часу, умов організації праці, він, просто кажучи, не міг-би зробитися хліборобом-фармером, що власною працею захоплює для людства нові земельні простори, подібно до гугенотів чи баптистів XVII ст. в Новому світі. Одержання величезних незайманих, непорушених просторів без прикладання до них людської праці не могло дати прибутків ні йому, ні урядові. Найманою робочою сили не було. Один з можливих способів заселити нові землі хліборобами—перевести частину населення із старих маєтків—не був доцільний для господарства цих самих маєтків, був зв'язаний з руйнуванням тих селянських господарств, що вже існували, був важкий через те, що не було гарних шляхів, взагалі був (як і всяка переселенська проблема) майже неможливий, щоб його здійснити у великому масштабі. Лишався тільки один шлях—нелегально притягати втікачів до себе всякими засобами, часом навіть «воровским переманиванием», найголовніше від поміщиків з найближчих до Катеринославщини й Таврії місцевостей.

До 1782 р. втеча селян, що мала тоді, здається, менші розміри¹, була, так-би мовити, пасивною втратою для поміщиків, і з нею можна було боротися хатніми заходами—стерегти непевні душі, ловити втікачів, взагалі не доводити селян до потреби втікати. А після цієї ревізії втеча селян стає справжнім нещастям, що загрожувало дрібним власникам повним зруйнуванням, бо вони не тільки лишалися без робочих рук, що давали певний прибуток, а й мусіли платити ще за

¹ На жаль, О. Лазаревський, що переглядав деякі матеріали про втікачів за часів кінця гетьманщини (див. «Малороссійскіе посполитые крестьяне» в «Запискахъ Черниг. Губ. Стат. Ком.», 1866 р., кн. I, ст. 114—121), торкався їх тільки в зв'язку з загальною заборонаю селянам права переходу за указом 10 грудня 1763 р. і 3-ю ревізією. В примітці 117-й він посилається на справу Архіву Малор. Кол. «Дѣла поточныя о изшедшихъ отъ владѣльцовъ людахъ 1765—1782», лист 61. Здається, цю справу він використав не повністю, що слід було-б хоч тепер зробити. До речі треба нагадати про справи Харківського Центрального Архіву про втікачів: 1) 1761 р. № 30654 і 2) 1781 р. № 30615.

них акуратно подушний податок і інші повинні за всіх селян, що рахувалися «в нетех». Таке становище ставало вдвоє прикрішим, коли поміщик, від якого втекли селяни, несподівано дізнавався, що його «біглі душі» десять благоденствують під владою культуртрегера на Катеринославщині. В такому разі спроби повернути втікачів назад викликали звичайно з боку нового власника душ суперечки, опір та різні перешкоди.

Юридичні права старих володарів відступають перед новими господарями з їх суворими умовами взаємної конкуренції на неосаянних земельних просторах в справі захоплення робочої сили, з переважанням права дужого й спритного. Перед такими умовами у старих поміщиків руки стали надиво короткі.

Таким чином економічна суперечність в інтересах поміщиків двох країн України того часу ясна. Погіршення становища землевласників північної частини в той час поглиблювалося ще тим, що уряд, не зважаючи на право юридичної давності, почав вважати всі козачі ґрунти за казенні землі (указ Сенату 1786 р.), не визнаючи через те ні купчих, ні інших приватно-правових актів, складених проміж поміщиками й козаками.

Почалася своєрідна редукція козацьких земель від поміщиків під претекстом повернення до казни. Такі умовини загрожували не тільки зовсім припинити надалі господарське зміцнення північно-українського шляхетства, а навіть пошкодити його сучасному добробуту. Було чого затурбуватися й привести до руху якраз тоді (1785 р.) подаровані їм органи дворянського самоуправління на оборону своїх матеріальних інтересів. Питання ускладнялося ще тим, що в інтересах самої шляхетської класи, як я казав вище, утворився розкол у кардинальній соціально-економічній проблемі того часу—остаточному покріпаченні селян і боротьбі з їх утечею.

2. Справа боротьби з утечею селян у Київському намісництві. Нам невідомо, яких заходів уживали в боротьбі з утечею селян перші три маршалки дворянства Київщини: Г. Закревський (1781—1784 рр.), В. Капнист (1785—1786 рр.) і І. Іваненко (1788—1790 рр.)¹ і чи робили вони взагалі спробу боротися із цим явищем. Жваво пішла справа з 1791 р., з моменту, коли обрано було нового маршалка, С. Я. Тарновського (1791—1793 рр.)². Мабуть, по

¹ Г. Милорадович, «Списки губ. предв. двор. Рос. Империи» 1785—1897 гг., Черн., 1895, ст. II.

² В рукописі 1788 р.—«Родословной дворянской Киевского наместничества книги 6 части» є такі відомості про нього: «Тарновскій Степанъ Яковлевъ сынъ, 46 лѣтъ, женатъ на дочерѣ подъякомія Остроградскаго Параскевіи; имѣетъ сына Егора 2 лѣтъ; за нимъ по послѣдней—782 г. ревизіи обоюго пола душъ наслѣдственныхъ Киевскаго наместничества уѣзда Пирятинскаго въ селѣ Бѣлодерковцахъ—733; Черниговской губерніи уѣзда Городницкаго въ деревнѣ Деревинахъ—734; да въ приданое за женою полученныхъ Киевской губерніи уѣздовъ Хоролскаго въ селахъ Мазковцахъ, Ёсковцахъ, Онушкахъ, въ мѣстечку Лукомви, въ хуторѣ Бурбовщинѣ; Лубенскаго въ селѣ Калайдиндахъ—303 нынѣ состоитъ; колѣвжской ассесоръ; (состоитъ) въ штатской (службѣ) предводителемъ дворянства уѣзда Пирятинскаго».

закінченні турецької війни дворянство поспішало повернути свої господарчі збитки. Повітові дворянства дають С. Тарновському з цього приводу такі уповноваження: «препоручаемъ и просимъ Васъ,—пишуть в січні 1791 р. дворяни Остерського повіту,—чтобы Вы взяли на свое попечение и ходатайство общественную нужду нашу, ибо Вы знаете самы, сколько мы терпимъ и какихъ вредныхъ должны мы впредь ожидать для себя послѣдствій въ разсужденіи ежечастныхъ побѣговъ отъ насъ крестьянъ нашихъ, берушихъ пристанище свое и укривательство не толко за границею, но и внутрѣ всероссійской имперіи. О пресѣченіи сего общаго нашего вреда озмѣте на себя прилѣжное ходатайство и въ лицѣ нашемъ просите о томъ кого слѣдуетъ, а мы вамъ въ томъ вѣримъ и что учините на все согласны и прекословить не будемъ».

Про це-ж саме в стереотипних фразах просять і дають уповноваження дворяни: Київського повіту (20 лютого 1791 р.), Козелецького (7 лютого 1791 р.), Переяславського (січень 1791 р.), Пирятинського (січень 1791 р.), Лубенського (січень 1791 р.), Миргородського (січень 1791 р.), Хорольського (січень 1791 р.), Золотоноського (28 січня 1791 р.). Майже повна тотожність у текстах цих документів дає можливість гадати, що мабуть дворяни на Київщині наперед умовилися почати клопотатися про повернення втікачів; може це сталося на губерніяльному зібранні їх, що відбулося на самому початку 1791 р. Можливо, що ініціатором цієї справи був той-таки С. Тарновський, придбавши такою пропозицією собі загальну симпатію. «Избирая васъ изъ среды себя губернскимъ нашимъ предводителемъ, имѣли мы главнѣйшимъ предметомъ добрыя ваши ко благу общему распоряженія; въ надѣяніи же, что вы бывъ нинѣ главою нашего дворянскаго корпуса, усугубите найпаче старанія свои къ общему добру; препоручаемъ», і т. д. натякає на це текст наданих йому повітових мандатів.

Але до початку 1792 р. ці уповноваження пролежали, очевидно, без наслідків у канцелярії С. Тарновського. Тільки коли 28 січня 1792 року губ. дворянське зібрання одноголосно ухвалило командувати губерніяльного маршалка з обраними йому в допомогу депутатами до Петербургу клопотатися про повернення втікачів і про затвердження раніш зроблених купівель козачих ґрунтів і дати на цю подорож 6000 карб., С. Тарновський заворушився. Надсилаючи всім повітам пропозицію що-до деяких подробиць затвердження в дворянстві й права на володіння маєтками, він у листуванні до 8 повітів (вищезазначені, крім Київського) робить такої додаток: «при томъ долгомъ моимъ поставляю увѣдомить, что господамъ уѣзднымъ депутатамъ и дворянскому собранію, случившемуся налицо въ губернскомъ городѣ Киевѣ, угодно было здѣлать опредѣленіе, дабы по случаю заключенія съ Портою Оттоманскою мира отправился я съ депутатами ко Всевысочайшему двору для принесенія ея Императорскому В-ву отъ лица всего дворянства здѣшней губерніи поздравленія и при таковомъ столь благопріятствующемъ случаи для поднесенія Ея И-у В-ву всеподданнѣйшаго прошенія: о пресѣченіи побѣговъ

поміщицьких крест'янъ, о возвращеніи бѣжавшихъ прежде, объ утвержденіи послѣдовавшихъ до сего скупель козачихъ земель и всякаго рода имѣній, находящихся до нынѣ во владѣнніи каждаго изъ дворянъ. Но какъ нужды и ползы страны сея суть общественны, то я за долгъ почелъ о семъ дворянства Кіевской губерніи предположеніи возвѣстити господамъ губернскимъ предводителямъ Черниговской и Новгородсѣверской губерній съ тѣмъ, не благоугодно ли будетъ и съ ихъ стороны предложити дворянству ихъ губерніи о подобномъ же положеніи, дабы соединеннымъ всѣхъ малороссійскихъ губерній стараніемъ удобнѣе достигнуть до такой полезной цѣли». Особисто С. Тарновський думав звернутися до графа Олександра Андрієвича (Самойлова), коли він буде проїздити через Київську губерню, «дабы предварительно его сіятельству изъясниться о сей матеріи».

В усьому цьому листуванні видно не тільки незграбність у виборісті нових форм станово-дворянської організації, а навіть якийсь страх, непевність що-до правоти намічених заходів і їх доцільности для досягнення своїх побажань. Висувається дуже далекий від поставленої мети претекст дворянства до Петербургу, цеб-то привітання Катерині II з приводу закінчення турецької війни, підшукується спільників з Чернигівщини й Сіверянщини, провадиться довгу канцелярську підготовку, що в цілому робить проволочку справи, зовсім незрозумілу в умовах гостроти поставленої перед дворянством життєвої проблеми. Навіть у лавах самого дворянства Київщини не помічалось єдності в настрої, що можна бачити з кількості підписів на згаданих мандатах повітів: на Остерському—6, Київському—14, Козелецькому—37, Переяславському—20, Пирятинському—28, Лубенському—27, Миргородському—8, Хорольському—15, Золотоноському—17. Зовсім нема згадок про Голтвянський та Городський повіти. Цікаво й те, що Київському повітові С. Тарновський послав свій обіжник у скороченій редакції, зовсім оминувши питання про втікачів. Таку непевність у становищі викликав найскорше не страх дворян перед бюрократичним центральним урядом, а те, що це піклування могло спіткати на своєму шляху дві істотні перешкоди: 1) повернення втікачів і остаточне припинення цього явища повинне було переплутатися з питанням про покріпачення від поміщиків багатьох козаків і про більш-менш безперечне право багатьох селян на вільний перехід, яко козацьких нащадків, 2) фронт дворянства України був далеко не єдиний, як це ми побачимо далі. С. Тарновський виробив цілу програму заходів, але ні він, ні дворянство, що його підтримувало, не змогли й не наслідили висунути таку законодавчу формулу-пропозицію, яка-б погодила протилежні інтереси. Це вони залишили зробити самодержавній бюрократії. Це мало бути ясним для тодішніх проводирів українського дворянства.

В кінці свого листування С. Тарновський знайшов, що йому обов'язково треба повідомити (дивіться, мовляв, на який рожен ви претесь), «что Екатеринославской губерніи господину губернскому пред-

водителю съ депутатами опредѣлено тамошнимъ дворянствомъ также отправиться для поздравленія къ всевысочайшему двору и въ числѣ прочихъ ихъ нуждъ просить и объ утвержденіи за ними всѣхъ людей доселѣ ими принятыхъ и тамо живущихъ. Какое ихъ намѣреніе съ нашей стороны предупредить неперемѣнно нужно. Впрочемъ добрый успѣхъ въ искомомъ зависить отъ согласнаго искренняго и усерднаго содѣйствія всѣхъ членовъ дворянскаго корпуса».

Турботи С. Тарновського досягли своєї мети. Повіти відкликнулися, не тільки подавши йому можливу аргументацію до своїхъ попередніхъ прохань, а й указавши ще на цілу низку перешкод до свого шляхетного добробуту. Миргородський маршалок Іван Чарниш, який, здається, був далеко не останньою персоною в цій справі, висловлюючи «признательнѣйшую благодарность» і сподіваючись на «патріотическое благорасположеніе» (оборону дворянськихъ інтересів) С. Тарновського, надіслав йому 20 квітня 1792 р. нову «полномочную довѣренность» від свого повіту вже з 75 підписами. При листуванні від Золотоноського повіту додано копію підписки про згоду на подорож С. Тарновського до столиці—51 голос; на Лубенському листуванні—ще 16 підписів. Порівнюючи це з попередніми числами підписів, ми бачимо, що дворяни південнихъ повітів Київщини звертають на справу про цю петицію далеко більшу увагу, ніж північні, бо їх еміграція селян зачіпала гостріше.

Миргородська петиція, датована 2 березнем 1792 р., видається прозорим і стильним формулюваннямъ своїхъ вимогъ:

«и какъ о возвращеніи бѣжавшихъ въ Екатеринославскую губернію, Донскія станицы и другія мѣста послѣ 782 года ревизія помѣщичьихъ крестьянъ подушнымъ окладомъ обложенныхъ, которые побѣгами своими и безстрашнымъ принятіемъ оныхъ въ тамошнихъ селеніяхъ остальныхъ платежемъ за оныхъ оклада и другихъ—паче въ военное время—указныхъ разныхъ выстатченій отяготили, чрезъ что помѣщики здѣшныя многіе въ крайнее разореніе прийшли, а всѣ вообще тяжелую обиду возчувствовали; такъ и о строгомъ запрещеніи впредь не принѣмать во всѣхъ мѣстахъ подобно бѣглихъ о отвращеніи также чинимыхъ въ приѣмѣ разныхъ вымышленій и укривательствъ, которые отъ принимателей дѣлаются явно, надъ прежныя о томъ запрещенія льстятся единственно на томленіе ищущихъ возвращенія волокитами и другими различными притѣсненіями, со взысканіемъ съ виновныхъ, не только по силѣ высочайшихъ указовъ 754 и при обложеніи подушнымъ окладомъ въ Малороссійскихъ губерніяхъ 783 годовъ состоявшихся, пожилыхъ денегъ и штрафа, но и сужденіи впредь самихъ таковыхъ за безстрашной подговоръ, тайній выводъ и укривательство помѣщичьихъ крестьянъ строго по законамъ уголовнымъ судомъ; при томъ же и принесеніи прошенія касательно до взаимныхъ купель между казаками и помѣщиками недвижимыхъ имѣній»...

Трохи вище це написано ще ясніше: «также о утвержденіи купель козачихъ грунтовъ».

Гадяцьке повітове дворянське зібрання 23 лютого 1792 р. уповноважило С. Тарновського прохати «о присіченні побѣговъ помѣщичьихъ крестьянъ и о возвращеніи бѣжавшихъ прежде, но что лежитъ до испрашиванія объ утвержденніі скупли козачьихъ земель и прочихъ имѣній поелику на таковъ случай снабжены уже узаконеніями, то посему и утруждать вашего высокоблагородія и господъ депутатовъ о принесенніі по сей матерііі прозбы надобности не находитъ»... (рапорт повітового маршалка Василя Черниша 24 лютого 1792 р.).

Аналогічну постанову, зовсім незалежно від інших повітів, зробило 20 лютого й пирятинське дворянське зібрання, тільки ще більше розшифрувавши таємну підвалину такого свого задоволення сучасними законами: як-би надмірними й несвоєчасними вимогами зовсім не пошкодити справі привлашання козачих ґрунтів, «находящихся до нинѣ во владѣнніі каждого из дворянъ». 27 лютого пирятинський маршалок Михайло Щербань писав С. Тарновському в офіційному докладі:

«во всемъ съ опредѣленіемъ въ комиссііі учиненномъ согласны, исключая одного пункта до-скупель козачьихъ относящагося, всѣ они полагають мнѣніе свое, что за почитаніемъ таковыхъ земель въ родѣ казенномъ по указу правительствующаго Сената 786 года никто покупкою имѣній сихъ не ползовался и нынѣ пользоваться не можетъ, а хотя до сего и приобретаемо было покупкою такого рода имѣніе, но чинилось сіе не въ противность законовъ, а въ сходство правъ малороссійскихъ на сей край высочайше утвержденныхъ, крѣпости на таковы имѣнія во всѣхъ правительствахъ совершаемы были, а козаки ползуясь правомъ дворянскимъ покупкою приобретаѣли себѣ взаимно и дворянскія имѣнія, и какъ о таковыхъ покупкахъ отъ правительства никакихъ слѣдствій нѣтъ, и каждой изъ дворянъ приобретавшій до сего покупкою козачьи имѣнія спокойно ими владѣетъ поелику точнаго именного повеленія о запрещенніі дворянамъ приобретаѣть сказаннія имѣнія не имѣется. Слѣдовательно, утруждать о семъ высочайшую монаршую особу всеподданнѣйшею прозбою не осмѣливаются, ибо и причины побуждающей къ составленію таковой прозбы въ опредѣленііі учиненномъ въ комиссіііі незначится, бо лѣ же всего дворяне опасаются навестъ сумнѣніе, что за ними всѣ имѣнія суть козачьи»... (курсив мій, В. Д.). В цій своїй обережності дворяни Пирятинського повіту були занадто далекозорі.

Переяславський маршалок Єфим Лукаш 29 лютого 1792 р. оповідав про дві скорботи місцевого дворянства: 1) що «оно терпитъ нужды отъ ежечастныхъ побѣгахъ (sic!) своихъ крестьянъ, берушихъ свои пристанища и укрывательства не толко по прикосновенности ихъ владѣній къ полской границѣ, но и внутрѣ всероссійской имперііі въ Екатеринославскомъ намѣстничествѣ», 2) що треба клопотатися «о возвращенііі ихъ на прежнія жилища и объ утвержденнііі послѣдовавшихъ до сего скупель козачьихъ земель и всякаго рода званій, находящихся до нинѣ во владѣннііі почти у каждого изъ дворянъ».

Таке повне погодження дворян на пропозиції їх проводирів не завжди можна було пояснювати тим, що вони визнавали єдність своїх інтересів. Пасивність часом буває дуже подібна до мовчазного підтримання. Золотоноський маршалок Микола Лисеневич не скликав дворян свого повіту, щоб обговорити порушені питання. Він просто розіслав оповістку про пропозиції С. Тарновського, а хто хотів їх підтримати—підписувався. Таких підписів назбиралося, як я згадував,—51. Але Лисеневич жалкується:

«войсковой же товарищъ Іосифъ Савѣнковъ опредѣленный въ часть уѣзду для таковажъ господамъ оповѣщанія еще отъ 23 февраля (документ датовано 8 травнем 1792 р.) и понынѣ ничего не рапортовалъ, да и не надежде, чтобъ и исполнилъ, поелику онъ и многіе дворяне, которымъ что къ исполненію вручается, по заобиклой ихъ упрямости вовсе предписаній небрегутъ и естли ваше высокоблагородіе всемъ случаи особого заключенія къ ихъ усмиренію не учините, то вдалъ по предписаніямъ никакого исполненія не ожидаютъ»...

Трохи раніш Лисеневич надіслав С. Тарновському прохання вдови судді полкового Уляни Левицької, в якому вона оповідає про один типовий для того часу випадок на кордоні:

«Осѣдлость моя при границѣ полской у Днѣпра не точію лишааетъ меня людей чрезъ ежечасіе побѣги оныхъ въ Полшу, но отъ ихъ же причиняются мнѣ въ зымное время и воровства, ибо и нынѣшнего зымного времѣни февраля 7-го съ полской стороны ночью четыре человекъ перешедъ чрезъ Днѣпръ льдомъ уворовали съ хутора моего Золотоношскаго уѣзда при мѣстечку Лѣпльвомъ состоящаго пару воловъ и въ Полшу увели, какъ явствовало слѣдъ тѣхъ воровъ, и хотя по случаю посилала я писменную прозбу до полскаго губернатора каніевскаго Мокрицкаго съ прошеніемъ объ отдачі тѣхъ уворованныхъ воловъ. Однако оной губернаторъ и зъ бранью подателя письма моего отогналъ и далѣе їхать не допустилъ. Тяжестъ сихъ и многихъ отъ поляковъ причиняемыхъ обыдъ столько разорительная, что я лишилась почти всѣхъ людей чрезъ побѣги въ Полшу и въ новые слободы, и не въ состояніи съ послѣдними въ маломъ числѣ оставшимися людьми уплачивать подушнаго платежа и всѣхъ указныхъ податей. Да и послѣдныя люди въ разсужденіи способа къ побѣгу къ прожитію здѣсь ненадежи, а побѣговъ сихъ и чинимыхъ съ Полши воровствъ военные команды и пограничныя объезчики вовсе не украждаютъ, ибо военная команда съ драгунскаго санктпетербургскаго полку отъяренная и фарлюстовъ по устроенымъ при Днѣпрѣ мѣстамъ не держить, а расположены въ рѣдкихъ селеніяхъ, отъ коль примѣтитъ тайно проходящихъ воровъ нелзя, объезчики же и вовсе пересматриваній не дѣлають»...

Беззмисловні відповіді дали: лубенський маршалок Петро Назарський (10 лютого 1792 р.) і хорольський Гаврило Родзянко (11 лютого 1792 р.).

Дворянська млявість у цілому була остільки неприємна С. Тарновському, що він прямо називає її в своєму черговому обіжнику «не-

благопристойнимъ молчаніємъ». І. Чарниш, приймаючи «съ чувствительнѣйшимъ прискорбіємъ таково косненіе, слѣдующее ко упущенію благонастоящаго времени и влекущее за собой усугубляемыя обиды и розоренія», прохав слѣдом за цим—у серні 1792 року—С. Тарновського:

«всѣ возможныя мѣры употребить на совокупленіе упущающихъ случай и время къ общему нужному и крайному предмету», щобъ вирядити делегацію з петицією до Петербургу. Чарниш погоджувався занебати таку дрібницю, як повнота виявлення дворянських думок чи їх однастайність:

«и буди паче чаянія—пише він далі,—окажется отъ кого и еще каково въ томъ косненіе или же отверженіе по какимъ либо не полезнымъ обществу ихъ расположеніямъ, то и безъ таковыхъ, яко мало общественную часть составляющихъ согласій или ихъ молчанія, поелику можетъ статься нуждами и разореніями сими необремененныхъ, а слѣдовательно въ томъ и не участвующихъ, о благѣ же общемъ по долгу небрегущихъ, отправиться къ высочайшему двору» (17 серпня 1792 р.).

Чарниш радить навіть С. Тарновському, коли він не може поїхати сам, послати двох інших депутатів, передавши їм свої уповноваження. Втечі селян, «которые и понынѣ также и въ семь (Миргородському) уѣздѣ не прекращаются», очевидно, дуже турбували Чарниша. В той самий день—17 серпня, одержавши, здається, нові й не зовсім приємні для себе відомості з Харкова, він із Сорочинців пише С. Тарновському зовсім жалібно:

«получа предложеніе ваше съ объясненіемъ въ обществѣ нашемъ толикихъ неустройствъ и во вся небрежительныхъ оборотовъ сочленовъ общества нашего о благѣ общемъ, скорблю сердцемъ и душою, что люди или сыскаютъ и тутъ частныя свои выгоды, гдѣ между прочимъ стонъ бѣдныхъ помѣщиковъ, а притомъ вдовъ и сиротъ вопіетъ до неба, или, бывъ безпечны, сами о себѣ не радѣя и другихъ повергають въ крайнюю обиду, взявъ на себя имя, не въ одномъ званіи состоящее, но долгомъ обязаны всевозможнымъ трудомъ и стараніемъ объ общемъ благѣ и покоѣ; но напротивъ того не только въ томъ не споспѣшествуютъ, но какъ бы нарочито стараются своими нерадѣніями и благомыслихъ расположеніе привести въ разстройку и бездѣйствіе. Вы, милостивой государь, глава общества нашего. Уважьте слѣдствія подлежащіе отъ таковыхъ произшествій; соберите мѣры устроить дѣло на безпрепятственномъ продолженіи искательства обиженной и крайне разоренной стороны; ибо молчаніе наше не здѣлаетъ намъ не только помощи, но къ вѣдшему послужить разоренію. Отъ благороднаго общества Харьковской губерніи такому же жребію будучи подверженнаго увѣдавъ, какъ о выѣздѣ на столицу депутатовъ Екатеринославскихъ съ извѣстною прозьбою, къ нашей и ихъ обидѣ относящуюся, такъ и о слѣдованіи отъ нашей губерніи съ единственными мыслями, чтобъ совокупиться вмѣстѣ и возразить прошенію Екатеринославскихъ депутатовъ, еще въ іюнѣ

мѣсяцѣ господинъ губернскій предводитель съ депутатами отправился; я имѣю копію общаго ихъ прошенія, которую при семъ прилагаю»¹. «Колико бѣ было уважено дѣло, есть либѣ и отъ нашей стороны вдругъ прошеніе подоспѣло: но мы сего способа лишаемся и часть отъ часу приходимъ въ большое разореніе чрезъ побѣги не рѣдкіе крестьянъ и нынѣ не пресѣкающіеся, коихъ безстрашные приемы и разные обидные при сыскѣ бѣглыхъ факціи отъ тамошнихъ помѣщиковъ не только не прекратятся, но и въ большее еще придуть самовольство, когда Екатеринославцы получаютъ успѣхъ въ своемъ предпріятіи и когда указъ выпросятъ: остаться поселеннымъ людямъ за ними. Тутъ то уже начнутъ отъ насъ крестьянъ грабить и сманивать подъ видомъ выходцовъ фальшивымъ правиломъ; а сію уловку надлежало въ прошеніи нашемъ во всѣхъ обстоятельствахъ объяснить. Къ прегражденію тѣхъ и всякихъ вымышленныхъ способовъ всепокорнѣйше просимъ, Милостивый Государь! воспріять мѣроположеніе, не упустить удобнаго времени поспѣшить поднесеніемъ прошенія къ высочайшему престолу на основаніи такомъ, какъ вы благоразсудите: по крайней мѣрѣ не остаться бѣ намъ въ молчаніи о тѣхъ нашихъ нуждахъ и обидахъ, которые уважены и главнымъ нашимъ начальствомъ и протекцію общаанною во всемъ; единственно наипаче полагаемся на ваше патріотическое и добродушное расположеніе».

А збоку рукою Чарниша недвозначно приписано: «Харьковское дворянство складную сделали на расходы отправившихся зъ души по 5-ти»².

В листі Чарниша яскраво звучать нотки дворянського проводиря й публіциста, що приймає близько до серця «патріотичні» й «громадські» інтереси дворянства. Він з натискомъ натякає С. Тарновському на відомі їм випадки перешкод з боку ворожих їм серед-дворянських групувань: небезпека була не тільки з боку Катеринославців, до яких уряд міг схилити свої симпатії з колонізаційних міркувань, а ще й від внутрішньої пасивності й розколу серед Киян. Можливо, як це чувається з кінця листа, що С. Тарновський вже встиг схилити на свій бік гр. Олександра Андрієвича (Самойлова?, В. Д.) і сповістив про це Чарниша.

До 8 вересня 1782 року С. Тарновський все ще не міг добитися уповноважень від трьох повітів. Таке ригористичне бажання зібрати листове за підписами всіх чи принаймні більшості дворян уповноваження, не задовольняючись постановою губерніяльного зібрання, було, здається, з його боку помилкою: вся ця купа здебільшого лакованих петицій не могла переважити своїм значінням прогайного даремно часу, особливо коли прийняти на увагу невелику взагалі кіль-

¹ На жаль, дієї копії в справі не збереглося.

² На другому піваркуші його помітка зовсім інтимного змісту: «я уже двѣ недѣлѣ боленъ почечуемъ, въ силу могу и то зъ крайнею нуждою перейти съ места на место». Цікаво для характеристики офіційного листування.

кість підписів, що могло свідчити й про розтіч в думках і просто про неорганізованість дворянства. На це обережно звертає увагу один з неакуратних маршалків (Остерський)—Мокий Іваненко. Виправдуючись, він пише 8 вересня 1792 р.:

«Вы засвидѣтельствовать можете, съ каковымъ рвеніемъ и желаніемъ столь благому намѣренію я приступалъ къ утвержденію и первой мой голосъ обращенъ къ вамъ о принятіи сего труда для ползи собственной и всего благороднаго сообщества нашего. И бывшіе со мною уѣзда Остерскаго господа дворяне съ величайшою охотою къ тому поступили.

«Тутъ кажется и оставалось все здѣлать, что къ скорѣйшему пріятію столь важнаго и нужнаго для общества дѣла необходимо было. Но когда упущено что къ содѣланію въ городѣ Кіевѣ, то посудѣте сколько трудно въ городѣ уѣздномъ чрезъ нежилость въ ономъ дворянъ, чрезъ обширность уѣзда, неспособность пути многихъ къ нему, содѣлать что полезное можно, когда собрать налицо всякаго по крайней бы мѣри половину либо треть вовся неудобно, а иногда ни единой съ уѣздныхъ прибыть не можетъ, чрезъ проездъ худой одного пути. Я мисля чрезъ оповѣстки посланные скорѣе получить подписи одобренія, но оные едва въ семь мѣсѣвъ пришли ко мнѣ, на коихъ кромѣ подпису въ видѣніи нічого не означено. Не сочтѣте вы зъ сего, что гспда дворяне мало желанія имѣли на снисканіе столь вожделѣннаго блага, ибо я свидѣтель и прямо удостовѣренъ, съ какою алчностію и нетерпеніемъ ожидали вашего прибытія съ Пѣтербурха, бывъ въ мисляхъ тѣхъ, что вы вѣдая столь непреоборимую ползу и благо обществу, не теряя времени на одобренія, въ маи мѣсѣвъ отѣхали, какъ о томъ писать изволили».

Іваненко далі радить негайно скликати з'їзд у Кіїві, де, на його думку, найскоріше й найкраще можна було-б затвердити всі дворянські петиції. Він не сподівався зібрати підписи всіх до петиції, бо відважні в юрбі, дворяни поодинці тільки розписувалися про читання пропозиції, що до них була адресована, і нічого більше. Сам Іваненко найбільш силкується підкреслити незгоду з приводу того, що казна відібрала в поміщиків козачі землі: «...нужди наши въ ощутительныхъ угнѣтеніяхъ чрезъ силные побѣги крестьянъ нашихъ, чрезъ невременное лишеніе многихъ изъ братій нашихъ земель по куплѣ отъ козаковъ доставшихся, о несносныхъ тяжбахъ со стороны казни, яко всѣ землѣ козачіе подъ казенное вѣдомство отошли, обѣ испрошеніи утвержденія тѣхъ покупокъ и о прочемъ».

Іваненко зовсім одверто вказує на поміщицькі скарги проти казни, яка захоплює «невременно» в них козачі землі. Він зриває з цього питання той фіговий листок, що радили на нього начепити пираїнські дворяни (див. вище листування М. Щербаня). Важко сказати, чого більше в такій заяві: наївності, широї рішучості чи істеричного вигукування дворянської кешені, коли її почали скубити.

Більше прикрости С. Тарновському мало надати рапортування другого ледачого повіту—Козелецького. Звідти 4 вересня 1792 р. Федір

Туманський, повітовий маршалок, сповіщав, що «точного противъ здѣланныхъ было положеній въ Кіевѣ вашимъ высокоблагородіємъ зъ бывшими тамо дворянами, здѣшніе дворяне не согласились учинить, о чемъ я и доносилъ вашему высокоблагородію¹, и всегда потомъ многихъ дворянъ соглашать не престаю, видя довольно предлагающихъ для дворянъ касательно скупель козачьихъ земель и прочего неприятныхъ слѣдствій».

Таким чином ті 37 підписів, що їх удалося Туманському зібрати під попереднім мандатом, зовсім не відбивали загального настрою дворян Козелецького повіту: може їх теж умовили на це. Як видно, дворяни північних повітів Київщини—Остерського й Козелецького більше цікавляться своїми правами на скуплені козачі землі, ніж утікачами-селянами, яких, до речі, з цих повітів втікло найменше. Туманський вважає, що зовсім досить заходів, яких він уживав проти втечі:

«что же принадлежитъ до прекращения побѣговъ крестьянскихъ въ Екатеринославскую губернію и донскіе станицы, ежечасто нижнему земскому здѣшнему суду напоминаніе чиню, дабы онъ исполнялъ указыныя повеленія, изъясняя, что толко малѣйшое какое не наблюденіе и неисполненіе по сей части примѣчу, долженъ буду представить главноначальствующему и вашему высокоблагородію»...

При невеликій кількості втікачів (523 з загального числа—18133 в 10 повітах, що дає лише 2,33%), що легко пояснюється північним положенням цієї території й досить густим населенням, поміщики мусіли, очевидно, більш клопотатися про землі, ніж про робочі руки. Так цілком економічні обставини породили дисгармонію в поглядах поміщиків Київщини, цеб-то «нераденіє къ общимъ интересамъ» з боку дворян Козелецького, Остерського і, здається, Київського повітів (в останньому—479 утікачів, цеб-то 2,64%).

11 вересня 1792 р. лубенський маршалок Петро Назарський надіслав докладну мотивовану петицію, що її виробили дворяни його повіту на зібранні 4 вересня й підписали 15 чоловіка. Ми розглянемо цей характерний документ по пунктах:

1) «Побѣгъ дворянскихъ крестьянъ есть изъ главнѣйшихъ нуждъ, ибо почти нѣтъ ни одного и въ семь уѣздѣ изъ оныхъ, кто бы не возчувствовалъ толь тягостнаго разоренія безпрестаннымъ таковыхъ крестьянъ уходомъ горестно терпимаго»;

не вважаючи на указ 3 травня 1783 р., що забороняв селянам переходити і що давав можливість, щоб «всѣякъ изъ оныхъ (цеб-то поміщиків) ощущалъ наилучшее спокойствие и полагалъ пользоваться онымъ на всѣ времена и тѣмъ благо надѣясь въ цѣлости своего помѣстья и владѣній могъ бы подкрѣплять себя къ усердной всеподданнѣйшей высочайшему престолу дворянской ревностной службѣ».

Але знаходяться деякі з «дерзкихъ помѣщиковъ, обитающихъ въ Екатеринославской губерніи и далѣе да и въ донскихъ мѣстахъ», що

¹ Такого донесення в справі не збереглося.

не перестаютъ «принимать изъ здѣшнихъ владѣній дворянскихъ крестьянъ не только до состоянія помянутой ревизіальной послѣдней переписи, но и сначала оной чрезъ все время по оной даже до дней сихъ, поводомъ чего укрѣпленные здѣшнихъ помѣщиковъ крестьяни, не только посемейно, но и толпою онихъ зъ безопасною смѣлостію възырая одни по другимъ безъпрестанно въ тѣ одни мѣста безъ малѣйшаго здѣсь имъ притѣсненія уходятъ, унося при томъ и все ихъ имѣніе у владѣлцовъ приобрѣтенное; въ семъ побѣги успѣваютъ они удобовозможными способами, такъ что и никакова нигдѣ учрежденная для пресѣченія таковыхъ побѣговъ стража отнять и удержать ихъ не можетъ съ той болѣе причины, что со стороны екатеринославскихъ помѣщиковъ для удобовозможнаго имъ проходу нередко подсилаются въ здѣшніе места зъ урядовыми билетамы подъ видомъ какихъ ни есть другихъ надобностей нарочно избранные съ ихъ людей которые изъ сихъ мѣстъ крестьянъ помѣщичьихъ, лаская полезнѣйшими якобы въ тѣхъ мѣстахъ выгодамы, подговариваютъ, уводятъ и доставляютъ къ ихъ помѣщикамъ разными удачами, чему гласнымъ доказательствомъ то, что нѣкоторыхъ тамошнихъ помѣщиковъ таковы зловерные уводчики за поимкою ихъ на самомъ учинкѣ были уже судимы и истязываемы публично здѣсь къ свидѣнію жъ сихъ мѣстъ дошло и то, что тамошніе екатеринославскіе помѣщики подбѣраютъ способъ къ позволенному якобы приему сихъ же крестьянъ подъ видомъ выходцовъ съ Полши и другихъ мѣстъ, въ каковомъ видѣ фалшиво именуются здѣшніе крестьяни помѣщаются подъ симъ претекстомъ и въ казенное вѣдомство весьма неправильно, ибо каковы и исъ каковыхъ сторонъ должны быть почитаемы за выходцовъ о томъ есть прямое и ясное истолкованіе всемилоствѣйшимъ разрѣшеніемъ, послѣдовавшимъ на докладъ правительствующаго сената, а съ оного состоявшимся сего года генваря въ 28 день къ. правителю Екатеринославской губерніи господину генералъ-маіору и кавалѣру Каховскому указомъ, утверждающимъ всѣхъ тѣхъ людей въ тѣхъ мѣстахъ, каковы гдѣ по ревизіи записани; разоряеміе тѣмъ здѣшніе дворяни, хотя и не теряя времени дѣлаютъ въ Екатеринославскихъ мѣстахъ поиски о тѣхъ бѣглецахъ, однакъ всегда остаются въ томъ безъполезными по симъ причинамъ: когда кому съ нихъ и удастся гдѣ либо наитить ихъ крестьянъ, но отискать ихъ началомъ должности въ томъ нижнихъ земскихъ судовъ не успѣваютъ въ разсужденіи дерзостей самихъ тамошнихъ помѣщиковъ, а въ отсутствіе ихъ управляющихъ ихъ деревнями происходящихъ не допущеніемъ къ отбору; если же средности кто и получить онихъ съ мѣста, гдѣ они укрываемы были, но въ препровожденіе ихъ на путы или самы и паки разбегутся въ тамошніе же мѣста или тѣ же саміе приемщики, отънимая ихъ укрываютъ вовся уже въ неизвѣстныхъ мѣстахъ, при чемъ обиженные здѣшніе помѣщики или ихъ уполномоченные нередко возтерпѣли и разніе непріятніе слѣдствія; затѣмъ, почитая себя обиженными и разоренными, въносятъ на упрямствующихъ приемщиковъ формальніе въ тамошнихъ правительствахъ доиски, но и по онымъ долговременно

не получають никакова удовлетворенія, а потому и принуждены оставаться въ чувствительномъ бѣдствіи, какъ чрезъ лишеніе собственныхъ ихъ крестьянъ, такъ и чрезъ платежъ за нихъ накопленной доимки подушнаго и другихъ указныхъ платежей, источая послѣднее на то ихъ имѣніе и приходя нѣкоторые чрезъ то единственно во образъ суще нищихъ»...

Лубенські дворяни прохають, щобъ знищити це безладдя, видати «высочайшій» указ такого змісту:

«1-е чтобъ по явнимъ изъ сей стороны доказательствамъ указано было всемилостивѣйше во удовлетвореніе бѣдствующихъ здѣшнихъ дворянъ нарочно опредѣленною экспедиціею винайти всѣхъ изшедшихъ отсюда помѣщичьихъ крестьянъ въ Екатеринославскую губернію и въ прикосновенные мѣста—Таврической области, въ Донскихъ станицахъ и далѣе, прилѣжнимъ поискомъ и оныхъ безъ формальныхъ исквъ и разборовъ во избѣженіе волочить, тягость дворянству-носящихъ, отобразить, какъ въ противность высочайшихъ законовъ принятыхъ, обратитъ на прежніе ихъ жителства на коштъ пріемщиковъ въ силу узаконеній, и исъ удовлетвореніемъ какъ пожилыми со времени пріема, такъ и штрафными въ законахъ положенными платежами, запритивъ при томъ 2-е высочайшею волею въпредъ не дерзать отгнудъ пріемомъ и уводомъ крестьянъ здѣшнихъ дворянъ разорять, ниже подъ видомъ выходцовъ съ иныхъ націй тѣхъ же крестьянъ присвоевать, какъ помѣщикамъ, такъ и въ казенномъ вѣдомствѣ, а тѣмъ и возставить въ предѣлахъ сихъ мѣстъ спокойствіе дворянское».

Такимъ чиномъ виходило, що коли-б було здійснено це прохання лубенськихъ дворян, то місцеві урядові органи повинні були-б за першою бездоказною вказівкою якого-небудь пошкодженого дворянина ловити й повертати йому дійсного чи гаданого втікача, не вдаючись ні в яку слідчу чи судову розправу. Це було-б ґрунтомъ для найбільшъ безкраїхъ зловживань. Але можливість такого наслідку Лубенці зовсімъ обминули, чи тому, що в процесі мотивування своїхъ прохань вони вважали за недоцільне послабити свою позицію покривдженої сторони, чи просто залишали це питання на здогадливисть уряду.

2) «Купля дворянами козачихъ имѣній и другими дѣлками благоприобрѣтенныхъ, и владѣніе оными древное и чрезъ давности земскіе, въ разсужденіе волности въ томъ правамы нашими предоставленной, есть сколь законна, столь и не сумнительна бы, какъ гласятъ обстоятельства вомѣщеніе въ мнѣніи отгнесенномъ изъ верхняго земскаго суда правительствующему сенату и тѣмъ еще болѣе, что и высочайшій маніфестъ, состоявшійся въ.... день, утверждающій десятилѣтнимъ владѣніемъ всякаго рода имѣніе, не исключая и государева, въ семъ самомъ пунктѣ неподвижно обнадеживаетъ, но что на сказанное мнѣніе еще разрѣшенія не воспослѣдовало особого, а слѣдственно и генералнаго о утвержденіи всѣхъ вообще дворянскаго ползованія таковыми имѣніями нѣтъ,—козакаго жъ званія люди обращенніи въ казенное вѣдомство, а потому, какъ и господинъ

губернський-предводитель представляєть приметить, въ случай претенсій сопряженихъ съ козаками въ какомъ ні єсть родѣ дѣль, повелѣно отъ намѣстническихъ правленій вѣзысканіе дѣлать не порядкомъ правнымъ, подвергающимъ имѣніе увязанію, но платежемъ со стороны козачей дворянамъ въ ихъ претенсіяхъ въ годъ по пятьдесяты копеекъ, съ чего и признается въ ползуемыхъ ихъ имѣніяхъ и колѣбаніе и обида въ претенсіяхъ, зъ сихъ слѣдствій за нужно почитаєть и дворянство округи Лубенской просить высочайшаго генералнаго подтвержденія тѣхъ владѣній козачими имѣніями, кои приобрѣтенны дворянами по позволенной волности нашими правами и утвержденіе судами по крайній мѣрѣ до воспослѣдованія въ сихъ губерніяхъ генералнаго по высочайшей волѣ межеванія, основываясь и въ семь пунктѣ на точной силѣ служащихъ законовъ».

Таким чином справа про право поміщикам набувати й володіти козачими землями турбувала лубенських дворян не менше, ніж утеча селян. Крім того вони знайшли потрібним розпочати ще декілька клопотань, тільки частково звязаних з попередніми і менш істотними для їхніх інтересів чи може менш помітних кількістю випадків, що їх викликали.

По-третє, лубенські дворяни скаржилися, що їх селяни, навіть ті, що були в «дольговременномъ владѣніи», хвилюються «со стороны неблагомыслищихъ людей изобрѣтають умышленно способы ко удаленію отъ послушанія помѣщичьяго, присвоивая мнимое себѣ козацое званіе якобы по предкамъ ихъ принадлежащее, и подъ тѣмъ предлогомъ, устороняясь отъ владѣльцовъ, возводятъ иски, которіе въ гражданскихъ правытелствахъ принимая и не взирая что и тѣ саміе крестьяны въ разсужденіи ревизіальной переписи, оставляющей ихъ за помѣщикамы симъ крепки, влечутъ владѣльцовъ въ судніе процеси, нанося тѣмъ безпокойствіе и волокиты такъ же и пресѣченіе должнихъ послушаній долговременно и въ отягощеніе имъ чувствительное».

Єдиним заходом, щоб усунути ці прикрі позви, було-б, на думку прохачів, potwierдження кріпацтва осіб, записаних у ревізії 1782 р. в селянський стан, і заборонення підіймати після 10-річної давности будь-які претенсії. Очевидно, що з козачими землями попадали в більш-менш сильну залежність і козачі нащадки. До речі треба зазначити, що Лубенський повіт кількістю втікачів (1335, цеб-то 7,36% до загальної суми—18.133 по 10 повітах) був середнім між щасливими й нещасливими що-до цього повітами. Через це, порівнюючи таке становище із становищем по Остерському й Козелецькому повітах, ми можемо гадати, що для лубенських поміщиків були однаково гострі обидва ці питання—і про втікачів, і про колишні козачі землі. Те, що якраз цей повіт подав найбільш мотивоване клопотання, звичайно, тільки випадок, коли не приймати на увагу тієї характерної обставини, що обидва згаданих питання, як найголовніші, поставлено на перше місце й найбільш уважно розглянуто.

По-четверте, вони скаржаться, що всупереч указові 24 квітня 1785 р. (треба виправити на 21 квітня 1785 р.) будинки поміщиків по селах не звільняється від постоїв, навіть у тих випадках, коли їх володільці мають державні посади, «но еще и вящые оными угнѣтаются». Те-ж саме робиться й з міськими будинками дворян, які не користуючись жадними міськими пільгами, часто примушені бувають кидати місто і «съ немалою трудностію, убытками и разореніємъ» жити в повіті¹.

По-п'яте, вони прохають усунути обов'язок возити на затвердження в цивільну палату всі свої майнові акти—купчі, закладні, одкупи—понад 100 карб. сумою й дати їм право робити це в повітових судах «въ разсужденіи по отдаленности помѣстевъ ихъ проездами изълишнихъ немалыхъ убытковъ и медлѣній».

По-шосте, скаржаться вони, що багатьох селян, яких було взято до армії за погоничів волів, поки скінчиться остання турецька війна, ще й досі не повернуто їхнім володільцям.

По-сьоме, прохають прискорити обмін міських дворянських маєтків на такі-ж самі в повіті чи виплатити ціну їх, коли їх буде забрано, бо не користуючись міськими правами, виконуючи тільки всякі обов'язки, тримаючи «безпереводно» своїх дворових у місті, вони почували себе незадоволеними.

При цьому лубенські дворяни дали С. Тарновському найширші уповноваження: не тільки по своїй уподобі шукати шляхів клопотання, а й узагалі робити все по своїй волі—«изобрѣть... умѣрить, удалить и за нужное почестъ»—вони «прекословить не должны».

Тільки пізно в-осени 1792 р. зібрали ту чи иншу ухвалу колективної дворянської петиції від усіх повітів Київщини, крім Козелецького, що вперто відмовлявся, не вважаючи на умовляння Назарського, і 28 жовтня губерніяльне зібрання остаточно постановило послати депутацію й обрало для цього, крім С. Тарновського, ще полковника Петра Степ. Волховського і «придало для исправленія письменныхъ дѣлъ» секретаря Сильванського. Тимчасово виконувати обов'язки губерніяльного маршалка, підчас відсутности Тарновського, доручено було відомому вже нам І. М. Чарнишу. Того самого дня С. Тарновський дістав від дворянства Київщини офіційне уповноваження.

Але справа, звичайно, затяглася. Коли саме С. Тарновський приїхав до Петербургу, із справи не видно. Здається, це сталося навряд чи раніш ніж 1793 р., бо перелічну відомість утікачів з Київської губернії датовано червнем 1793 року.

С. Тарновський подав Катерині II прохання, але не діждавшись ніяких наслідків, помер. Цікаво простежити зміст тих паперів, що лишилися від цього петербурзького періоду в житті С. Тарновського. Прохання, що подав він Катерині й що його копію датовано 12 квіт-

¹ В грамоті 21 квітня 1785 р. в літ. А. «О личныхъ преимуществахъ дворянъ» § 35 сказано: «по деревнямъ помѣщичій домъ имѣетъ быть свободенъ отъ постоа» (Передр. з П.С.З.Р.И., Черн., 1885).

нем 1793 р. (можливо, що цей день, коли його складено, може ще й Київ), урочистим стилем оповідає про нещастя, які терплять київські поміщики, не дивлячись на благодійний указ 1783 року:

«Оказались мѣста и люди, дерзнувшіе лишить насъ щастія наслаждаться плодами сего всевысочайшаго вашего им-ого вел-ва узаконенія и осмѣлившіеся, въ противность всѣхъ таковыхъ запрещеній, крестьянъ нашихъ подговаривать и безбоязненно принимать ихъ, отъ чего побѣги крестьянскіе сильно умножились и безпрестанно умножаются, находя себѣ пристанище съ одной стороны въ донскихъ станицахъ, а съ другой въ предѣлахъ Таврической области и наиболѣе въ Екатеринославской губерніи, съ которою и Кіевская имѣетъ свою смѣжность. Они бѣгутъ туда единственно въ чаяніи найти тамо свободу въ личной ни отъ кого независимости и въ избѣжаніи платежа всякихъ податей. Сими то самыми видами мѣстъ ихъ подвѣзжающіе и подсылаемые съ тѣхъ мѣстъ подворщики, производя сіе въ скритомъ образѣ столь оболстительными овольностиобнадеживаніями, что и самые примѣрные въ достаточномъ и порядочномъ хозяйствѣ крестьяне, такъ сказать изъ нѣдръ изобилія и пріятной жизни слѣдуютъ за обманщиками искать обѣщаемыхъ себѣ выгодъ, почему отъ времени до времени сія своевольность возрасла до такой степени, что уже не поодинокѣ и не смѣлами, но величайшими скопищами поднимаются съ мѣстъ своихъ и уходятъ неточію тайно, но и явнымъ образомъ, такъ что къ удержанію ихъ не остается помѣщикамъ никакого средства, ибо они дѣлая между собою заговоръ накопляются нерѣдко весьма большими партіями и чинятся столько сильными и дерзкими, что отваживаются противу стоять каждому кто бы ни вздумалъ преграждать имъ путь.

«Словомъ нѣтъ почти изъ между насъ помѣщика, которой не потерпѣлъ бы знатнаго ущерба въ людяхъ по ревизіи за нимъ записанныхъ и съ крайнею горестію не ощутилъ бы сей обиды. Сверхъ того съ жалостію можно сказать, что есть многіе изъ между братіи нашихъ и такіе, которые лишились безъ изыятія всѣхъ людей сколько ихъ не имѣли, а чрезъ то изъ посредственного состоянія помѣдиковъ здѣлались наконецъ самобѣднѣйшими людьми»... (курсив мій, В. Д.).

Далі С. Тарновський, навмисне вживаючи занадто темних фарб, силкується застрахати уряд перспективами справжньої руїни в майбутньому від такого становища: є, мовляв, небезпека, «что и послѣдніе крестьяне ихъ оставятъ, ибо по случаю столь дерзкого чрезъ подсылщиковъ подговору къ побѣгу ихъ и приему изъ вышеозначенныхъ мѣстъ разсѣиваются между простолюдинами слухи, что будко(!) вообще всѣмъ крестьянамъ дана уже совершенная вольность

переходить кудя кто изъ нихъ пожелаетъ а чрезъ сіе и приводятся они въ соблазнъ неповиновенія и разныхъ продерзостныхъ поступковъ».

Зробивши таким чином *horribile dictu*—легкий натяк на можливість української пугачівщини, що мусіло вплинути більше на почуття уряду, ніж на логіку, С. Тарновський зовсім резонно закінчує своє мотивування згадкою про те, що коли-б поміщики розпочали вести судові процеси за всіх своїх утікачів, то це надало-б їм не меншої руйнації, ніж сама втеча, тим більше, що відшукувати й повертати їх не така проста справа, бо вони «сѣ мѣста на мѣсто бродять отъ одного передержателя къ другому перемѣняють весьма часто жительства свои, ведутъ жизнь скитающуюся дѣлаются людьми без-полезными и обществу вредными, такъ и потому,—з жорсткою яснiстю додає він,—что и засѣдающіе въ тамошнихъ присудственныхъ мѣстахъ суть тѣ же помѣщики, которые дачи свои бѣглыми крестьянами засѣляютъ».

Так рішуче зриває він завісу з таємних економічних сил, що зовсім паралізували легальні засоби, щоб здійснити великі права, які дворяни дістали перед тим що-до селян.

За декілька день перед тим, 5 квітня 1793 р., С. Тарновський подав, одночасно з рекомендаційним листом, здається, від київського губернатора¹, докладну записку Платонові Олександровичу (Зубову?, В. Д.) з окремим наріканням на ті невигоди, що їх терплять дворяни, які живуть по містах. Річ у тому, що згідно з указом 3 травня 1783 р. гуральництво й продаж вина дозволялося вести на міській території тільки на користь магістратові та його громадським потребам. Тимчасом 20 лютого 1791 р. дворяни Київського повіту, даючи С. Тарновському уповноваження на клопотання, скаржилися, що «въ семь уѣздѣ козаки, а особливо живущіе въ городѣ Кіевѣ и окодо оного разночинци и другихъ губерній люде такожъ купечество и мѣщанство присвоевая себѣ не подлежаще право вынокуренія сверхъ положенныхъ имъ въ высочайшей о городахъ грамотѣ по 90, 105, 111 и 136 статьямъ выгодъ нанявъ бывшіе монастырскіе, а нынѣ казенные и городскіе земли на оныхъ устроили заводи винокуренные въ болшомъ количествѣ котловъ вино курять и тѣмъ причиняють дворянамъ сего уѣзда маломощнѣйшимъ дороговизну въ хлебе и дровахъ, а среднѣмъ подривъ въ ихъ праве винокуренія и въ продажѣ вина, ибо купци и мѣщане продають въ уѣздѣ вино не противъ проби и цени биваемой въ продажѣ отъ дворянъ отъ чего происходятъ дворянамъ въ продажѣ ихъ вина остановки, обида и убитокъ».

Але 14 серпня того-ж таки року на рапорт М. Н. Кречетникова сенат видав заборону стороннім людям мати гуральні по містах і на міських землях, а збудовані вже там гуральні пропонував знищити. Подібне до того було-ж указане й про продаж вина. Таким чином поміщики зазнали в своїх господарських вимогах «немалу обиду,

¹ В копії, на жаль, підпису не зазначено.

сопряженную съ ощутительнымъ разореніемъ», а крім того,—а це ще гірше,—дим усуненням поміщицької конкуренції було «здѣлано приращеніе городовымъ доходамъ нацѣтъ дворянской собственности». Частина дворян до 1793 р., без сумніву, встигла вже позбутися збиткового майна по містах, реалізувавши його на інші типи маєтків (на що є вказівка в докладі С. Тарновського), але деякі з них мали великі втрати, головним чином ті, що мали переважно міські маєтки. От на їх сумне становище й звертав увагу адресата С. Тарновський. Наслідки цього клопотання із справи не відомі, але «всеподданнѣйшее» прохання С. Тарновського одночасно с аналогічним проханням харківського губ. маршалка Хорвата за «височайшимъ» розпорядженням було передано до сенату «для разсмотрѣнія и немедленнаго рѣшенія по законамъ».

Обраний потім замість С. Тарновського на губерніяльного маршалка Мосій Михайлович Іваненко (1794—1796)¹ теж їздив на початку 1794 р. до Петербургу, де, пробувши два місяці, встиг тільки дочекатися запевняльної авдієнції в генерал-прокурора. А тимчасом катеринославський маршалок увесь час жив у Петербурзі і, користуючись «покровительствомъ» тамтешнього генерал-губернатора, не без успіху шкодив своїм ворогам у справі. Це мабуть робило шанси Киян на те, щоб досягти своєї мети, далеко не блискучими. Тоді Іваненко 1 червня 1794 р. пропонував усім повітам дати уповноваження на обрання декількох депутатів, які-б постійно жили в Петербурзі, аж поки скінчиться їх справа, перемагаючи всі «препоны», що роблять проти них Катеринославці. На це погодилися повіти: Лубенський (21 червня й 29 липня 1794 р.), Хорольський (17 липня), Пирятинський (1 серпня) і Миргородський (29 липня). На жаль, нам не відомо, чи поїхали й чи було навіть обрано таких постійних прохачів. Минув рік із часу подорожі Іваненка до Петербургу, але справа не посунулася ні на крок. В 1795 році київський маршалок, звертаючись до якогось «высокопревосходительства» (з брільйону не видно, до кого саме,—може до генерал-прокурора) з проханням удруге нагадати сенатові про необхідність винести постанову з приводу прохання київських дворян, пише: «годъ проходитъ и по оному всемилостивѣйшему указу отъ правительствующаго сената никакова рѣшенія нѣтъ; мнѣнія людей перемѣняются и невоздержанное новозаселяемыхъ странъ жителей дерзновение воспріявъ новые силы усугубляется до такого степени, что многіе Киевской губерніи дворяне вновь лишились немалаго числа крестьянъ своихъ и чрезъ то въ домоводствѣ и хлѣбопашествѣ терпятъ нетокмо очевидное умаленіе, но и совершенное растройство, лишаясь отъ времени до времени крестьянъ своихъ и удерживая остаточныхъ не инымъ чѣмъ, какъ приостановленіемъ хозяйственныхъ своихъ заведеній, между тѣмъ какъ помѣщики Таврической области Екатеринославской губерніи и въ донскихъ станицахъ обогащаются и зиждутъ на щотъ ихъ превеликіе помѣстья».

¹ «Списки губ. предвод. двор.», стор. 2.

Справді, невпинна селянська еміграція й повне безсилля проти неї могла привести до одчаю поміщиків Київщини, — «страны, окруженной съ одной стороны новозаселяемыми степями и донскими станицами, съ другой — Полшею: въ первыхъ пребываніе новозаселенцовъ безъ платежа государственныхъ податей, волное переходеніе съ мѣста на мѣсто, а паче подсылка новозаселенцовъ и нарочитая переманка колико дѣлаетъ прелщеніе народу малороссійскому, въ коемъ по перво-битному состоянію его склонность и навичка къ переходу съ мѣста на мѣсто не совсѣмъ еще погасла; а въ Полшѣ такъ же воображеніе простолюдинами какіе-то, хотя и несуществующіе, выгоды вперяютъ имъ слѣпое желаніе оставлять своихъ помѣжчиковъ, гдѣ они и прие-млются такъ же безбоязненно, и что помѣжчики Кіевської губерніи всему сему противопоставить могутъ кромѣ вопля у престола величества и молебны о пресѣченіи зла сего»...

На цьому справа про втікачів з Київщини кінчається. Наслідки клопотань нам невідомі.

3. Справа боротьби з утечею селян в Чернігівському намісництві. 28 березня 1791 р. новообраний чернігівський губерніяльний маршалок Василь Якович Тарновський (1790 — 1794 рр.)¹ писав малоросійському генерал-губернаторові Мих. Мих. Кречетникову: «Многіе Черниговской губерніи помѣщики, а наиболѣе сосѣдственныхъ съ Екатеринославскимъ намѣстничествомъ уѣздовъ, терпятъ тяжкую обиду и разореніе, что крестьяне ихъ по ревизіи 1782 года записанные и подушнымъ семигрияннымъ окладомъ обложенные, оставляя свои жилища и земли впускѣ, безъ и малѣйшаго отъ владѣльцовъ ихъ притѣсненія, а единственно ища мнимой свободы, не только семействами, но даже и селеніями безпрестанные дѣлаютъ побѣги въ Екатеринославское намѣстничество, Таврическую область и донскіе станицы и тамо перемѣняя свои имена и прозванія укрываются отъ платежа указныхъ податей и должныхъ помѣщикамъ ихъ повинностей; помѣщики же Екатеринославскаго намѣстничества, получившіе тамо ненаселенные дачи, принимая таковыхъ бѣглыхъ безъ всякаго разбора, содержатъ на поселеніи въ противность законовъ, чрезъ каковый Черниговской губерніи помѣщикихъ крестьянъ побѣгъ и приѣмъ тамо оныхъ на поселеніе, остающіеся въ наличности, уплачивая за бѣглыхъ и за себя указные зборы несутъ излишнюю тягость, многіе же малопомѣстные помѣщики, отъ конхъ крестьяне до единой души бѣжали, остаются сами подѣ

¹ «Список губерн. и уездн. предводителей дворянства Черниговской губ. 1782—1893 гг.», що його видав гр. Милорадович, Черниг., 1893 р., ст. 5. Перед В. Я. Тарновським були: Іван Андрієвич Горленко (1782—1785 рр.), Андрій Андрієвич Полетика (1785—1788 рр.) і Семен Прокопович Масюков (1788—1790 рр.); чи вживали вони яких-небудь заходів, щоб повернути втікачів, із справи не відомо. Про походження В. Я. Тарновського див. «Родословн. книга Черниг. дворянства» Г. А. Милорадовича, т. II, ч. 6, ст. 194—196. Герб його в «Общем гербовнике двор. родов всеросс. империи», ч. 6, ст. 136—137. Це герб, перероблений з герба «Мелива» — див. «Малор. гербовник» В. К. Лукомського й В. Л. Модзалевського, Спб., 1914, стор. 181.

платежемъ подлежащаго казнѣ за тѣхъ бѣглыхъ ихъ крестьянъ съ тяжкою обидою, отъ чего и недоимки въ платежѣ подушнаго окладу воспослѣдовали и впредь происходить могутъ. За востребованіемъ отъ начальства многіе обиженные симъ побѣгомъ крестьянъ помѣщики представляютъ чрезъ уѣздныхъ своихъ предводителей имянную вѣдомость о бѣжавшихъ крестьянахъ съ показаніемъ въ какихъ губерніяхъ и уѣздахъ тѣ бѣглецы пристанище себѣ нашли; къ отысканію же ихъ по пространству Екатеринославской губерніи и Таврической области, а паче по несостоятельности своей и по неприязненному отъ тамошнихъ предержателей съ ними обхожденію совершающихъ надъ ними ругательства, а не рѣдко и побои, участвующие въ семъ злочленіи помѣщики не находятъ никакой удобности. По симъ обстоятельствамъ дворяне Черниговской губерніи усовѣтовали и согласились чрезъ меня, яко губернскаго ихъ предводителя просить у вашего высокопревосходительства употребить милостивое ваше покровительство, заступленіе и ходатайство гдѣ и какъ по благоразсужденію вашему изволите, дабы кому належитъ указано было всѣхъ бѣглыхъ Черниговскаго намѣстничества помѣщичьихъ крестьянъ съ Екатеринославскаго намѣстничества, Таврической области и донскихъ станицъ вислатъ на прежнихъ ихъ жилища къ платежу указныхъ податей и къ отправленію должныхъ владѣльцямъ ихъ повинностей; и какъ съ предержателями оныхъ поступить по общимъ государственнымъ установленіямъ, такъ и впредь принимать ихъ строго запретить; при томъ мудрыми прозорливыми вашими благорасположеніями и строгимъ и правосуднымъ взысканіемъ заставить преградить, обуздать и воздержать впредь таковыя побѣги, отъ коихъ цѣлыя селенія, слободы и хутора приходять въ опустѣніе»...

В цьому разі В. Тарновський майже цілком повторює багато висловів із протокольної постанови чернігівського губ. дворянського зібрання в грудні 1790 р. (в справі є тільки дуже неохайна чернетка), коли було вирішено звернутися з таким проханням до Кречетникова, а поки що зібрати від усіх пошкоджених поміщиків іменні списки їхніх утікачів і, коли Кречетников нічого не зробить, то «принести о семъ просьбу къ высочайшему двору». Спізнився-ж він послати про це прохання Кречетникову тому, що був хворий («припадки»), як він сам пояснює в обіжнику по губернії в лютому 1791 р.).

Таким чином, незалежно від того, чи це клопотання інспірував київський маршалок, чи було воно зовсім самостійним кроком ¹,

¹ В справах не збереглося ніякого листування з цього приводу між київським і чернігівським маршалками, — може його велося неофіційно, хоча київський і чернігівський Тарновські не родичі, бо їх походження різне. Мені здається, що чернігівський маршалок у цьому разі був самостійним: постанову було ухвалено в грудні 1790 р., а 28 березня 1791 р. він уже починає клопотатися в цьому питанні; київський-же маршалок висловився про те, що він притяг до спільних заходів чернігівського й новгородівського маршалків лише 27 січня 1792 р., де-то майже через рік. Але можливо, що питання саме про командування депутації до Петербургу вперше поставило київське дворянство і інспірувало відтіля своїм сусідам.

становище й інтереси дворян цих двох губернь—Київської й Чернігівської в багатьох моментах сходились: така-ж, сама втеча селян-кріпаків, головним чином до Катеринославщини під впливом привітного закликання їх туди та прийому, така-ж сама неможливість повернути їх звідти легальними засобами за тогочасним судовим порядком,—все це знайомими рисами малює нам економічну суперечність, що виникла поміж північними й південними українськими поміщиками. Новиною є відомість про те, що, переховуючись від шукачів, селяни міняють свої прізвища й імена. Мабуть поміщики пильно їх шукали, коли доводилося це робити. Цікава теж мимохідь кинута фраза про «мниму свободу», яка в устах маршала дворянства брєніла досить їдкою іронією над утікачами—кріпаками.

Кречетников надіслав розпорядження катеринославському маршалкові з заборонаю приймати втікачів у цю губерню й обіцяв виправити аналогічну заборону від кн. Григорія Олександровича (Потьомкіна). В. Тарновський, оповідаючи про все це в квітні того-ж таки року в обіжнику своєму по губернії, рекомендує повітовим маршалам надіслати Кречетникову листа з подякою, бо инколи попередня подяка краще впливає ніж прохання. Але одержані відповіді—з Борзенського повіту (10 травня 1791 року) і ще з якогось (13 травня 1791 року, з якого саме, не можна з'ясувати)—були досить сумні: дворянські зібрання там не відбулися, бо ніхто з викликаних оповістками не з'явився. Але через декілька місяців почали надходити більш-менш докладні реєстри втікачів: 3 серпня 1791 року від Петра Даниловича Тарновського особисто (по Глинському, Прилудському й Городнянському повітах); 11 серпня зведена відомість Глинського повіту; 16 серпня—Борзенського; 18 серпня—Березенського, потім Лохвицького і приватні списки втікачів—Матвія Марковича, Івана Севаст'яновича. Подякували при цьому Кречетникову за допомогу дворяни тільки Березенського повіту. Здається, на тому поки що справа й замерзла.

Коли-ж заворушилися дворяни київські, харківські й катеринославські, збираючись чи вже пославши свої депутації до Петербургу, може під впливом закликів С. Я. Тарновського, затурбувалися й Чернігівці. 13 травня 1792 р. В. Я. Тарновський прохає повіти висловити свої думки в трьох питаннях: 1) що-до взаємної скуплі земель поміщиками й козаками; 2) про повернення втікачів до Катеринославщини, Таврії і донських станиць; 3) про маєтність дворян по містах і про право їх на гуральництво й продаж вина в міських межах. Черга питань, без сумніву, відповідає їх більшому чи меншому значінню для чернігівських поміщиків. Відповіді не забарилися, але були невтішного змісту.

28 травня 1792 р. дворянське зібрання Роменського повіту ухвалило, що питання про те, щоб послати депутацію разом з Киянами, треба вирішити «въ общемъ сей губернії дворянства собраніи» (протокол не зберігся). Дворяни Чернігівського повіту 7 червня ухвалили аналогічну постанову, пославшись на 38 статтю указу про

дворянство¹ (20 підписів), що не зовсім уґрунтовано. Прилуцьке повітове зібрання, яке скликали на 30 червня того-ж таки року, не відбулося, бо не з'явилися дворяни. Борзенський маршалок Олександр Часник теж сповіщав, що в нього не відбулося зібрання 2 червня, бо з'явилось тільки 5 чоловіка «и то маловажніе». Березенське дворянське зібрання 13 червня 1792 р. «не осмѣлилось» почати ці серйозні питання, доручивши їх губерніальному зібранню (13 підписів). Роменські дворяни аналогічним способом відмовилися дати свою згоду як на те, щоб затвердити предмет прохання, так і на те, щоб асигнувати кошти делегатам, подаючи при цьому недвозначно й невітінно: «тѣмъ болѣе, что протчее дворянство дѣйшное, кромѣ подписавшихся (6 чоловіка, В. Д.) въ собранію по повѣстки предводителской не были и согласія своего на все то не объявили». Таким чином вони, здається, вважали зирвати зібрання, не з'являючись на нього, а потім відмовлятися чи протестувати проти його постанов, коли-б такі відбулися, за явище цілком нормальне. Городнянські дворяни на повітовому зібранні 18 червня 1792 р. не зворухнулися навіть від заслуханих, у додаток до офіційних листувань, приватних листів А. Дунину-Борковському, їх маршалкові, від «справителя» Чернігівського намісництва Якова Леонтієвича Бакуринського і голови чернігівської цивільної палати Григорія Григоровича Фридрикевича і, пославшись на ст. ст. 38, 47 і 49 дворянської грамоти², передали пропоновані їм запитання на розгляд губерніальному зібранню (13 підписів).

Липалося вжити трохи екстраординарних заходів: 8 березня 1793 р. чернігівський губернатор Андрій Степанович Милорадович розіслав «окружное письмо» до всіх повітових маршалків. Намалювавши звичайними фарбами всі нещастя, що виникають від втечі, і нагадавши, що київський делегат С. Я. Тарновський, якого підтримує М. Н. Кречетников, вже поїхав до Петербургу, Милорадович рекомендує скликати зібрання дворянства і, «сѣ онымъ потрактовавъ о семъ немаловажномъ обстоятельстве», одважитися на командування до столиці з проханням депутата, не жалкуючи на це коштів; взагалі «всма нужна посѣбшность въ отправленіи депутата, дабы онъ сѣ кievскимъ обще усщасливились оную испросить (цеб-то височайшу резолюцію). Выборъ такова депутата по мнѣнію моему для лучшаго по губерніи

¹ 38 стаття: «Дворянство собирается въ губерніи по позыву и дозволенію генераль-губернатора или губернатора, какъ для вверенныхъ дворянству выборовъ, такъ и для выслушванія предложеній ген-губернатора, во всякіе три года въ зимнее время».

² Ст. 38 цитовано вище; ст. 47: «Собранію дворянства дозволяется представить генераль-губернатору или губернатору о своихъ общественныхъ нуждахъ и пользахъ»; ст. 49: «Собранію дворянства запрещается дѣлать положенія, противные законамъ, или требованія въ нарушеніи узаконеній, подъ опасеніемъ за первой случай наложенія и взысканія съ собранія пени 200 руб., а за второй случай—уничтоженія недѣльныхъ требованій; что поручается бдѣнію и иску губернскихъ стряпчихъ, въ силѣ второго предмета должности ихъ». Для пояснення ст. 48: «подтверждается собранію дворянства дѣлать представленіе и жалобы чрезъ депутатовъ ихъ какъ сенату, такъ и императорскому величеству, на основаніи узаконеній».

соглашенія нужно предоставить господину губернскому предводителю здѣшней губерніи».

Це, звичайно, був найпевніший шлях, щоб усунути виборчу тягачину. 23 квітня Милорадович міг уже (лист таки вплинув) надіслати В. Тарновському відповіді деяких повітів (Ніженського з 24 березня, Прилуцького — 21 березня, Глинського — 11 квітня, Лохвицького — 15 березня, Конотіпського — 28 березня, 11 квітня, 18 квітня), при чому що-до Городнянського повіту Милорадович оговорюється, що «будучи предупрежденъ отъ находящихся здѣсь почотнѣйшихъ того уѣзда дворянъ, что они не ощущаютъ равной зъ другими уѣздами отъ побѣговъ въ Екатеринославскую губернію ихъ крестьянъ тягости, отношенія къ предводителю того уѣзда не дѣлалъ».

З цього одного вже видно, як дуже відбивалося географічне положення, в даному разі положення Городнянського повіту в північній частині Чернігівського намісництва, на інтенсивності втечі. Перейдемо далі до думок, що їх висловили дворянські зібрання по повітах.

18 березня 1793 р. ніженське дворянство під головуванням Матвія Почеки обговорювало питання, що їм поставив В. Тарновський ще в минулому році (15 травня 1792 р.): «первое—относительно приобретения недвижимыхъ имѣній дворянами отъ козаковъ и сими отъ дворянъ и о утвержденіи вѣчно потомственно за дворянами приобретенныхъ отъ козаковъ имѣній по утвержденію земскими давностями и по другимъ законнымъ обстоятельствамъ; второе—о запрещеніи приѣма въ Екатеринославской губерніи и Таврической области бѣглыхъ отъ малороссійскихъ помѣщиковъ крестьянъ и о возвращеніи тамо въ противность высочайшихъ указовъ передерживаемыхъ; а третье—о дворянахъ, имѣющихъ по городамъ свои помѣстья и жилища, лишенныхъ всего своего права въ винокуреніи и о продажи онаго».

Ухваливши, що треба клопотатися в усіх цих пунктах, вони додали тільки, що прохають, «дабы учрежденная о разборѣ дворянства комиссія непосредственно зависима была отъ одной ея величества власти и всѣ тѣ, кои оною комиссією по представленнымъ доказательствамъ и въ сходство рѣшительныхъ ея опредѣленій до настоящаго 791 года трелѣтіе дѣйствительно приняты въ дворяне оставленны навсегда были въ семъ достоинствѣ, и кои изъ поступившихъ въ дворяне въ окладахъ зъ дѣтми состоятъ изъключены были бъ съ онихъ по всемілостивѣйшему изъреченію въ высочайшой жалованной на права и волности 785 года апреля въ 25 день дворянству грамотѣ, изъземлющей дворянъ отъ личныхъ податей во уваженіе болше сего, что изъ сыхъ дворянъ сами оны и потомки ихъ всероссійскому престолу вѣрно усерднѣйше служили со всякою безъпорочностію и на собственныхъ своихъ иждивеніяхъ и оны зъ дѣтми ободрени будутъ и вовсе потомное время продолжать службу наряду истинныхъ и усердныхъ синовъ отечества».

Погодилися вони й на те, щоб асигнувати В. Тарновському з депутатами з дворянських коштів 6000 карб. на подорож до Петербургу

й «на необхідніє тамо издержки», — сума досить велика для подорожніх тільки видатків, не вважаючи навіть на те, скільки доведеться жити в Петербурзі: мабуть малося на увазі, що неминуче треба буде підносити подарунки кому треба. Підписало постанову 11 осіб.

Постанови інших повітів не мають у собі по суті нічого нового, крім може дрібниць. Зовсім правдиво глиньські й лохвицькі дворяни підкреслили, що треба прохати про те, щоб було повернено втікачів не тільки з Катеринославської губернії й Таврії, але й з донських станиць, «въ коп и по билетамъ зашедши прописывается и отъудова съ таковымижъ возвращаясь забирають тайно и семейство», при чому лохвицькі дворяни ухвалили асигнувати на видатки тільки «до пяти тысячъ» (на протоколі зібрання глиньських дворян 8 підписів разом з маршалком їхнім Тарновським; на лохвицькому з маршалком Павлом Слюзом—22). Глиньський-же повіт зменшив цю цифру навіть до 2000 карб., зазначивши, що вони погоджуються й на більшу суму, коли це буде потрібно. Зовсім беззмістовне погодження подав прилуцький маршалок кн. Жеваков, не додавши навіть протоколу чи постанови (може й засідання там не було). Цікавіші рапорти конотіпського маршалка Андрія Кандиби (протоколів зібрань теж нема): погоджуючись з усіма пропонуваними заходами, Конотіпці ухвалили внести на подорожні видатки по 5 коп. з кожної ревізької душі. Це було 20 березня, а 11 квітня Кандиба вже сповіщає, що «съ показанныхъ положенныхъ дворянствомъ денегъ хотя небольшая часть и собрана, но нынѣ уже многіе изъ господъ владѣльцовъ не бывшіе въ собраніи отъ такова платежа отъказываются, объявляя, что у нихъ нѣтъ бежавшихъ людей, такъ и денегъ давать нѣ для чего».

Одержавши, проте, від В. Тарновського гострий, здається, «отзывъ», Кандиба став трохи більшим оптимістом («не могу я ожидать, чтобы кто либо съ оныхъ не učinилъ слѣдуемаго отъ него платежа» — пише він 18 квітня). В. Тарновському, очевидно, був до вподоби такий подушний збір, бо він пропонував зробити те-ж саме всім повітовим маршалкам. На це чернігівський маршалок Микола Єнько відповів (10 травня), що зібрання дворян не відбулося, бо мало людей зібралось. Березенський маршалок кн. Петро Кекуатов спромігся скликати зібрання тільки 15 квітня; воно ухвалило, що бажано було-б випрохати «высочайшій» указ про повернення втікачів через М. Н. Кречетникова, але, коли губ. маршалок і депутати найдуть все-ж таки, що неодмінно треба командирувати окрему делегацію, то радять зробити це «прежде окончанія настоящего трелѣтія», гроші на це взяти з дворянських процентових чи «столбовихъ» сум. «Ежели же сего почему не возможно, то при будущемъ первомъ съѣздѣ общаго губернскаго собранія потрактовать о томъ; отправляющийся же депутаты, какъ почтенной членъ дворянскаго общества за возвращеніемъ о издержкахъ по сему дѣлу къ отчету дворянскому собранію долженъ объяснитися реестромъ», — передбачливо додає протокол зібрання; «судя же при томъ, что чрезъ девять месяцевъ за симъ по возпослѣдованіи вновь на предстоящее трелѣтіе по

губернії виборовъ, необходимо слѣдуетъ отправить съ губерніи къ всевысочайшему ея императорскаго величества двору депутатовъ, то чрезъ оныхъ небезприлично почитается просить и о нынѣшнемъ дѣлѣ высочайшей резолюціи, а въ общемъ собраніи и о денежномъ снабдѣніи удобнѣе будетъ потрактовать согласно узаконеніямъ на таковы случаи всемилостивѣйше жалованной дворянству грамотѣ выраженнымъ» (11 підписів). Не дуже зацікавлені, здається, в цій справі про повернення втікачів березенські дворяни слідували тільки за тим, щоб уникнути зайвих видатків. Роменські-ж дворяни, надаючи право В. Тарновському обрати депутата до Петербургу, висловлюють умову, що «депутатъ избранъ будетъ такой, которой въ Санктпетербургѣ возымѣетъ единственно предметомъ стараніе о возлагаемомъ на него отъ общества дворянскаго дѣлѣ и не обратитъ вниманія воспользуясь симъ случаемъ на исправленіе каковыхъ-либо постороннихъ нуждъ», вони погоджуються видати 3000 карб. на витрати з дворянських сум. Свою скнарість вони ґрунтовно мотивують: «каково назначеніе нынѣ суммы довольнымъ-почитається по мнѣнію дворянъ Роменскаго уѣзда, соображаясь, что когда и прежде отправлялся ко всевысочайшему двору и не одинъ губернскій предводитель, а съ депутатами, и тогда довольствовались отпущенными для нихъ двумя тысячами рублями» (рапорт маршалка Петра Лук'яновського з 12 квітня 1793 р.).

Що-ж до настирливої поради зробити за прикладом Конотіпців, які ухвалили 5-копійковий подушний збір, то Лук'яновський відмовляється, що не треба, мовляв, збирати удруге дворян, коли вже є на це їх постанова, тим більше, що якраз почалося бездоріжжя й настав великдень, «а при всемъ томъ на перемѣну здѣланнаго единойды положенія едваль согласится» дворянство.

Він не вважає також за можливе негайно надіслати списки втікачів, що їх вимагав від нього В. Тарновський, до 24 квітня (21 квітня 1793 р.).

Нарешті, по згоді з 7 повітами (3 повіти зовсім мовчали) В. Тарновський уповноважив бути депутатом колезького асесора Григорія Яковича Почеку. Це було наприкінці квітня 1793 р. Почека тоді-ж таки одержав 1500 карб. з основних дворянських капіталів, захопив рекомендаційні листи від А. С. Милорадовича, а В. Тарновський почав піклуватися, щоб повернути цю позичкову витрату добровільними внесками дворян на цю командировку за зразком Конотіпців, про що він розіслав разом із цим пропозицію по повітах.

Городнянський маршалок Андрій Дунин-Борковський відповів на це, що він цього jinakше виконати не може й «не властенъ, какъ только сіи предложенія Ваши представить на разсмотреніе собранію дворянства здѣшняго уѣзда; для чего дабы собрались дворяне въ уѣздній городъ Городню, заразъ отъ меня посланы будутъ повѣстки; и что въ собраніи дворянъ на таковъ случай требующой общественнаго вниманія заключено будетъ, доложитъ вашему высокоблагородію не умедлю» (рапорт з 20 травня 1793 р.). Інші повіти зовсім мовчали.

13 травня з'ясувалося, що через службові обставини Почека їхати не може. Йому було пропоновано повернути аванс, а В. Тарновський оповістив про це всі повіти, відклавши командировання депутата й асигнування на це грошей до чергового дворянського зібрання, яке повинне було остаточно вирішити це питання. Почека, правда, їздив потім до Петербургу, але не в цих справах. Авансу він не повернув аж до жовтня 1793 року.

Неорганізованість чернигівських дворян промовляє, звичайно, не на їхню користь. Але треба вважати на те, оскільки вони були зацікавлені в справі повернення втікачів. Відомості про них надіслали тільки такі повіти: Глинський, Борзенський, Березенський, Лохвицький, — інші навіть цього не зробили, не кажучи вже про затримання в санкціонуванні предмета прохання і — о, жах! — в асигнуванні на командировання 6000 карб. Щире поривання, але потім не здійснене, виявив тільки Конотіпський повіт. Взагалі-ж ми бачимо, що південні повіти Чернигівщини, які більш-менш страждали від утечі, почувують ще деякий інтерес до проєктованих загально-поміщицьких заходів, а північні й центральні одверто перешкоджають цьому своїм абсентеїзмом і повною байдужістю.

4. Маса й напрямок утікачів з Чернигівського й Київського намісництва. Загальні відомості про втечу селян, що ми брали з листування маршалків, цікаві для нас тільки як характеристика становища й шляхетських настроїв за тих часів. Але для соціальної історії України, безумовно, цікавіше з'ясувати питання про кількість утікачів і про те, куди вони втікали.

Торкаючись першого з них, треба зазначити, що ми, на жаль, не маємо відомостей по всіх повітах Київського й Чернигівського намісництв, а про зведену таблицю по Чернигівському намісництву не зустрічаємо навіть відомостей. Підрахувавши ті відомості, що в нас є, маємо таку таблицю:

1. 3 Київського намісництва:

	Чол.	Жін.
1) Миргородського повіту	2071	1241
2) Хорольського „	2336	1536
3) Лубенського „	818	517
4) Пирятинського „	1450	779
5) Київського „	285	194
6) Золотоноського „	1534	977
7) Переяславського „	907	585
8) Голтвянського „	1511	893
9) Козелецького „	411	112
	<hr/> 11323	<hr/> 6810

Разом 18.133

2. З Чернігівського намісництва:

1) Лохвицького повіту	1095
2) Березенського „	250
3) Борзенського „	139
4) Глинського „	1036

Разом 2550

Усього 29.683

Я не наслідуюсь прираховувати до цього числа втікачів з різних повітів, зазначених в окремих відомостях, що їх подали М. Маркович (на 14 чол.), П. Тарновський (на 12 чол.) і І. Севастіанович (на 122 чол.), бо, здається, їх частково внесено до загальноповітових підсумків.

Зазначені відомості охоплюють 9 повітів Київського намісництва і 4 повіти Чернігівського. Бракує відомостей що-до 9 повітів (7—Чернігівського, 2—Київського)¹. Припустивши умовно, що кількість утікачів у цих 9 повітах в цілому пропорційнальна до кількості їх у повітах, про які є відомості, знайдемо, що загальна маса втікачів була $35.002 = \left(\frac{20.683}{13} \times 22 \right)$.

Кількість населення намісництв на ті часи нам до деякої міри відома². А. Шафонський пише, що в Київській губ. «душъ по послѣдней 1782 г. ревизіи всѣхъ, кромѣ дворянъ, мужеска пола—398.610», а в Чернігівській—«душъ жителей 374.359» (треба-б додати—«мужеска пола»)³. А в іншому місці він зазначає, що «всѣхъ нынѣ (цеб-то в 1786 р., В. Д.) въ намѣстничествѣ, кромѣ дворянъ, о коихъ еще разборъ не оконченъ, по дѣйствительному въ Казенной Палатѣ исчисленію состоитъ жителей 376.343 мужеска, 370.507 женска, 746.850 обоого пола душъ» (в тому числі селян—362.631 чол.

¹ Цікаво зазначити, що київський губ. маршалок забуває чомусь про Городиський повіт, якого було встановлено законом про організацію Київського намісництва (П.С.З.Р.И., № 15228), згадуючи тільки про те, що нема відомостей з Остерського повіту. І листування ніякого з цим Городиським повітом не зустрічаємо.

² Кажу тільки «до деякої», бо період намісництв (1782—1798 рр.) в історії України є terra incognita. В літературі не тільки нема розвідок з цього періоду, а навіть нема відомостей про архівні джерела до цих часів. До речі подаю їх: решта архівів Чернігівського й Новгородсіверського намісництв переходять тепер в Чернігівському Губ. Історичному Архіві; з першого залилося дуже мало (9 пачок), з другого—далеко більше (до 90); до першого є алфавет, до другого опис, але ним керуватися важко. Архів Київського намісництва переходується в Київському Архіві старих актів в невпорядкованому вигляді. Дещо випадково можна знайти в Харківськ. Центр. Істор. Архіві. Вивчає період намісництв тепер істор.-архів. гурток студентів при Чернігівському Губ. Архіві.

³ «Черниг. намѣстнич. топограф. описаніе», К., 1851, стор. 38.

і жінок)¹. Таким чином населення в Київському й Чернігівському намісництвах у 80-ті роки XVIII ст. разом було приблизно до 1¹/₂ мільйона чоловіків і жінок усіх станів; селян в тому числі мусіло бути до 700.000 чол. і жінок.

Коли взяти на увагу, що маса втікачів мала походження виключно з селянського населення, то загальний відсоток утікачів до всього населення двох намісництв = 2,33% треба значно збільшити. На 700.000, як ми рахуємо, селян це дає 5%.

Це перший і разом з тим головний висновок, а саме: що за дуже короткий час (1782 — 1791 рр.) з двох намісництв Лівобережної України емігрувало на південь 5% селянського населення, при чому, очевидно, найбільш ініціативного. З цього стає зовсім ясним, чому серед поміщицьких кол. яких маєтки зачепив цей рух, піднявся такий галас і стогін аж до престолу й почалися спроби повернути втікачів через суд і безпосередньо.

Але висувається, звичайно, питання: може ті 9 повітів, про які немає відомостей, дали таку диспропорціональну (більшу чи меншу) кількість утікачів, що порушує наш підрахунок відсотків загальної кількості на підставі наявних відомостей, коли ми припускаємо приблизну аналогічність міграційного напруження по всіх повітах. На це дамо таку відповідь.

Кількість населення по повітах була майже однакова². Порівнюючи-ж кількість утікачів по тих повітових відомостях, що ми маємо, помічаємо, що з південних повітів втікали інтенсивніше, ніж з північних. Так, по Київському намісництву максимум припадає на південні повіти: Миргородський, Хорольський, Пирятинський, Золотоноський, Голтвянський; мінімум на північні — Козелецький, Київський, а Остерський зовсім не подав відомостей — не потурбувався. Те-ж саме в Чернігівському намісництві: максимум по південних повітах Лохвицькому й Глинському, мінімум по північних — Березенському й Борзенському. Щоб порівняти відомі й невідомі нам

¹ Ор. cit., ст. 186—187. Козаків було майже стільки, скільки й селян—354.572 чол. і жінок.

² Напр., О. Шафонський подає такі відомості що-до Чернігівського намісництва (ор. cit.):

Чернігівський повіт	—10	сотень	—60.376	окрім дворян	(223 ст.)
Городнянський	—6	"	—60.808	" "	(323 ст.)
Березенський	—15	"	—60.369	" "	(360 ст.)
Борзенський	—13	"	—59.131	" "	(404 ст.)
Ніженський	—10	"	—50.725	" "	(437 ст.)
Прилуцький	—9	"	—68.013	" "	(496 ст.)
Глинський	—11	"	—73.462	" "	(529 ст.)
Роменський	—7	"	—66.158	" "	(558 ст.)
Лохвицький	—10	"	—67.400	" "	(587 ст.)
Гадяцький	—6	"	—60.517	" "	(610 ст.)
Зіньківський	—10	"	—60.984	" "	(645 ст.)

що-до кількості втікачів і географічного положення повіти, гляньмо на таку таблицю, де південні повіти зазначено*:

Є відомості.

Київськ. намісн.	Черниг. намісн.
*1. Миргородськ.	*1. Лохвицький.
*2. Хорольський.	2. Березенський.
3. Лубенський.	3. Борзенський.
*4. Пирятинський.	*4. Глинський.
5. Київський.	
*6. Золотоноський.	
7. Переяславськ.	
*8. Голтвянський.	
9. Козелецький.	

Нема відомостей.

Київськ. намісн.	Черниг. намісн.
10. Остерський.	5. Городнянськ.
11. Городиський.	6. Чернігівськ.
	7. Ніженський.
	*8. Прилуцький.
	*9. Галяцький.
	*10. Роменський.
	*11. Зінківський.

Серед повітів, про які нема відомостей, зустрічаємо як південні повіти — Прилуцький, Галяцький, Роменський, Зінківський, Городиський, так і північні — Городнянський, Чернігівський, Остерський, почасти Ніженський. Таким чином, знаючи, що південні повіти повинні зрівноважувати північні, не треба, здається, робити великої різниці між цими двома категоріями повітів — тих, про які є відомості, й тих, про які відомостей немає. Не могло бути, щоб у цих 9 повітах зовсім не було втікачів. Більш природньо й логічно гадати, що відомості цих повітів чи загублено, чи їх зовсім не надсилали (останнє скоріше). Існування окремих приватних відомостей може тільки свідчити про те, що неналагоджено було повітову реєстрацію втікачів, а може й про те, що в деяких небайдлих канцеляріях її й зовсім не було. А від того, що не було відомостей, чи їх загублено, кількість утікачів не зменшилася.

В додаток до цього відсоткового підрахування втікачів треба зазначити ще ось що: у відомостях зовсім не зареєстровано та й не можна було зареєструвати — з цілком зрозумілих мотивів — тих утікачів, що так чи инакше повернулися додому, самохіть чи примусово, чи тих, що їх захопили в дорозі, чи повернули вже аж з місця нового життя їхні старі пани. Коли прийняти на увагу велику енергію, з якою багато поміщиків розшукували своїх селян, то кількість повернених треба визнати за досить велику. Напевне її підрахувати, безумовно, не можна. Крім того треба зауважити, що навіть у наявних повітових відомостях володарі їх через неохайність, забарність, невелику зацікавленість чи з інших яких мотивів не дали про них знати повітовому маршалку. Кількість маєтків, перерахованих у відомостях, виявляє їх неповноту навіть при побіжному перегляді. Ця обставина за собою тягла, звичайно, зменшення статистичної кількості втікачів.

Наведені думки примушують мене вважати вирахований відсоток втікачів за далеко нижчий, ніж було в дійсності.

Другим історичним питанням являється дослідження напрямків втечі й того, як маса втікачів розподілялася по цих напрямках. На жаль, у розробленому матеріалі зовсім нема відомостей про те, яким саме шляхом утікали селяни. Проаналізувавши відомості, можна було-б висловити з цього приводу деякі гадки, але висновки ці були-б такі непевні, що нема рації це робити, хоч узагалі це цікаво. Що-ж до напрямків втечі й розподілу по групах маси втікачів, то це досить виразно видно з картограми, що я її склав на підставі числових вказівок відомостей. Головна маса втікачів—16.358 чол., цеб-то 87⁰/₀ їх, простувала на Катеринославщину, в тому числі з Чернигівщини—3710 чол., а з Київщини—12.658 чол. Друга що-до численности хвиля втікачів ішла до Польщі—2.813 чол., цеб-то 15⁰/₀, в тому числі з Чернигівщини—34 чол., а з Київщини—2.779 чол. На третьому місці—донські станиці, куди емігрувало—510 чол., цеб-то 2,7⁰/₀; з них—192 чол. втікло з Чернигівщини й 318—з Київщини. На останньому місці була Таврійська губ., куди втікло тільки 47 чол., цеб-то 0,2⁰/₀, і всі вони втікли з Чернигівської губернії. Всього, таким чином, по 13 повітах Київського й Чернигівського намісництва зареєстровано 18.728 чол. втікачів, про яких є відомості, куди вони прямували, чи де осіли.

З цієї кількості на Чернигівщину припадає 3.983 чол., цеб-то 21,2⁰/₀, а на Київщину—14.745 чол., цеб-то 77,8⁰/₀ загальної кількості втікачів, що про напрямок їх є відомості. Таким чином про половину всієї маси втікачів (а може й більшу частину їх, коли-б можна було підрахувати незареєстрованих) нема відомостей, куди вони емігрували. Треба ще зазначити, що не можна часом з'ясувати, чи подані відомості про місце перебування втікача є певні, чи може вони тільки догадкові. Це, звичайно, не порушує зазначеної кількості їх, бо у відомостях втікачів перераховано на ймення й прізвища.

Трохи незрозуміла нам міграція селян до Польщі та ще в такій великій кількості. Правобережжя в ці часи після руйнації кінця XVII ст. безумовно вже віджило й знову заселилося, але на півдні й там відчувалася потреба на робочі руки, щоб експлуатувати земельні та інші вгіддя. Тяга-ж за кордон свідчила, що умови життя там здавалися чомусь селянам кращими, ніж у межах Російської імперії. Може в цьому відігравав ролю страх перед рекрутчиною, а може взагалі умови життя на Лівобережній Україні під той час були гірші¹.

Взагалі-ж можливість осісти хутірцем на нове господарство, при кращих шансах на безпечність від своїх попередніх панів, була майже однакова як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. При цьому треба звернути увагу на географічні й адміністративні умови міграції на західне Правобережжя. Під цей час Польща вклинювалася досить великим шматком своєї території між Київською околицею й Катеринославщиною. Мені здається, що втікачеві, який

¹ Див. «К вопросу о побегах рус. крест. в пределы Речи Посполит.», «Чтен. Моск. Об. Ист. др. рос.», 1914 р., кн. 3, ст. 12—20.

простував до Катеринослащини, була певна рація переїхати через Дніпро і цим усунути майже остаточно небезпеку, що його піймає погоня, а потім недалеко було дістатися й до Катеринослащини, прямуючи увесь час на південь. Коли-ж утікач перепливав через Дніпро до Польщі, то для поміщика слід його губився, відшукати потім втікача вже в Катеринослащині можна було тільки випадково. Поміщикаві лишалося тільки зазначити, що він утік до Польщі. Така можливість мені здається для багатьох випадків безсумнівною! Перевірити цю гіпотезу до деякої міри можна було-б на підставі архівних і лінгвістичних досліджень сучасних місцевостей південної Київщини й Катеринослащини¹.

Аналізуючи відомості про втікачів, можна з'ясувати деякі риси, що характеризують процес селянської міграції як у цілому, так і в деяких деталях. Втікають не тільки дорослі, а є виразно означена тенденція мігрувати цілими сем'ями; самі дворяни звертають увагу в своїх скаргах, що вони дуже терплять «отъ побѣговъ крестьянъ ихъ по ревизіи 1782 года записанныхъ и подушнымъ семигровеннымъ окладомъ обложенныхъ кои безъ малѣйшаго отъ нихъ притѣсненія и единственно въ надеждѣ исканія мнимою свободой не только семействами, но даже и селеніями безпрестанніе дѣлають побѣги въ вышепомянутое мѣста укриваются тамо отъ платежа указныхъ податей и должныхъ помѣщикамъ повиностѣй» (обіжник черниг. марш. двор. в квітні 1791 р.). Поміщицьке свідчення в даному разі відповідало дійсності—брехати не було потрібним,—в відомості, що її надіслав 2 серпня 1791 р. П. Тарновський, ми бачимо, наприклад, як ціла сім'я в складі чоловіка 40 років Грицька Шиленка, його жінки й 3-х малих дітей (5, 6 й 8 рр.) втікають у ондські станиці.

Ще цікавіше, що за цією відомістю виходить навіть, що втікають одиницями навіть діти: 14 років Петро з Варви, 10 р.—Герасим, Іван, Ілля, Омелько, і навіть 4 років Василь, син «помершого Василя Кирилова с на свинаря». Останній, на зовнішній вигляд парадоксальний випадок, в звязку із згадкою про смерть батька, наводить на думку, що діти-сироти, що були на вихованні в інших селян, поділяли, звичайно, їх долю, щоб-то втікали з ними разом. Може бути, що взагалі молодь, не звязана ще сім'єю й господарчими турботами, від гніту панщини втікала на південь, чутки про вольності якого

¹ Є вказівки на те, що катеринославські поміщики закликали до себе емігрантів-селян з Польщі, але не відомо, чи де було осіле місцеве населення, чи емігранти з Лівобережжя, що тимчасово тільки жили в Польщі (проф. Д. І. Багалій, «Заселення південної України», Хар., 1920, ст. 67). Там-таки є цікаві відомості про різні подробиці й обставини заселення південної України, що potwierджують наші висновки про великий міграційний рух на Україні в кінці XVIII ст.: «про розмір виселення з Лівобережної України, особливо Чернігівщини, знаємо, що в одному Херсонському повіті переселенцями з Чернігівщини було засновано біля 32 сіл» (ст. 66). Але повну картину, як осідали ці міграційні хвилі на території Катеринослащини й інших місцевостей, можна скласти тільки тоді, коли використати джерела з тамтешніх архівів.

повинні були хвилювати її. За іншими відомостями цих вільних чи невольних мандрівців рахується теж значна кількість: на жаль, в більшості випадків не зазначено років утікачів і тому на підставі ремарок—«съ ними дѣтей ихъ», «сына его», «дочерей ихъ», то-що—не доводиться робити які-небудь відсоткові підрахунки, які може-б показали тільки міру впливу родинних відносин на зростання маси втікачів, але не дійсну пропорцію дорослих і малих у цій міграційній хвилі.

Зовсім несподівано зустрічаємо у відомості про втікачів з Глинського повіту під № 26 такий дивовижний запис:

«села Волошиновки козачка Евдокія Ліповецкая	гдѣ находится
дѣти ее синовя Сава, Петръ»	неизвѣстно.

Цей запис кидається в вічі не тільки тому, що зовсім не згадано про володаря цих втікачів¹, але, головним чином, інтригує те, що козачку чомусь внесено до реєстру втікачів. Очевидно, її вже було покріпачено, чи може були якісь надзвичайні причини до її втечі. У всякім разі, коли-б вона була зовсім вільна, то зараховувати її до реєстру втікачів і домагатись таким чином примусово її повернути не було-б ніякої підстави. Найскорше в цьому разі ми бачимо відбиток досить розповсюдженого в XVII ст. процесу покріпачення козаків. На жаль, нічого не відомо про долю її чоловіка.

Очевидно, поміщицький господарчий апарат дуже енергійно всмоктував робочу силу: під № 39 в тій-же самій відомості ми зустрічаємо серед утікачів сім Циганів: двох жінок, одну дівчину й 4 дітей. З їхніх прізвищ—«Мартиненкова», «Федорченкова», вона-ж «Мачуля»—можна гадати, що вони вийшли заміж за місцевих селян, але потім, не знесши панщини, втекли на вільне життя.

Щоб краще сховатися від своїх енергійних переслідувачів, селяни після того, як прибували на місце втечі, змінювали свої прізвища й навіть імена. Але можна не сумніватися, що не ця зовсім зрозуміла конспірація, а головним чином протекція нових володарів була міцним захистом для них. Треба завважити ще ту обставину, що прізвища селян в ті часи були явищем ще дуже хитким. Незалежно від втечі багато селян мало по два-три прізвища (власне, прізвище й патронімікум), що вважалося за цілком нормальне. Навіть років через 50 після цього періоду траплялися непорозуміння, коли в ревізьких сказках зазначалися зовсім не ті прізвища, під якими селяни жили в дійсності.

Згадую до речі оповідання одного діда С* * про те, що найбільш поширені в деяких місцях на Катеринославщині прізвища до цього часу є «Махни-драла», «Шукай», які вийшли в той час із висловів вигуків типу що-до тих щасливців, що збулися панського ярма.

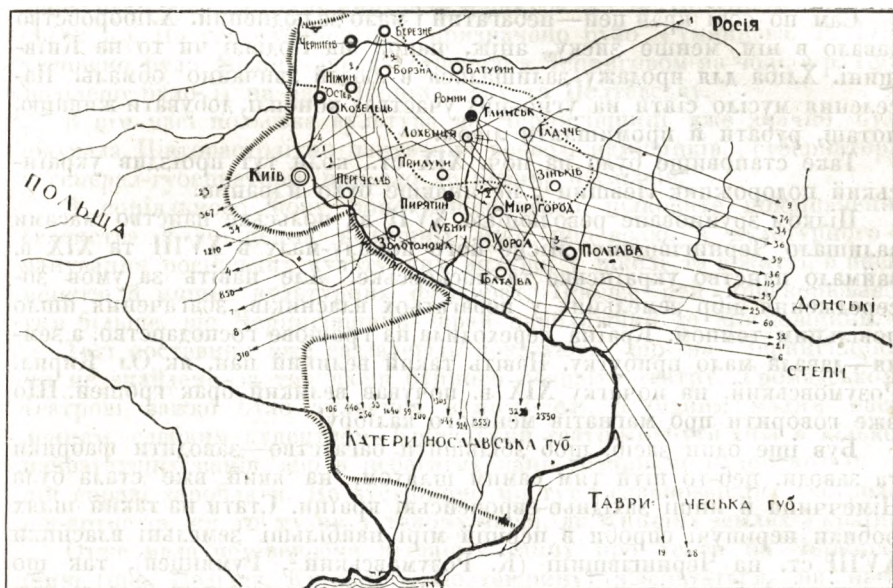
Деякі місцевості були найулюбленішими притулками селян новосельців. Через те, що по Катеринославщині локалізацію втікачів

¹ Коли-б це була володільця № 25—кн. Баратова, то, згідно із загальним порядком відомости, в цьому разі не стояв-би особистий №.

означено докладніше, ніж по інших місцевостях, можна пригадати деякі з них (головним чином Слободи), напр.: сл. Тернівка, Мишурників ріг, м. Решетилівка, м. Кременчук, м. Каменка, сл. Барвінкова Стінка, Петриківка, м. Келиберда, то-що.

Як багатьох поміщиків біла по кешені ця втеча, можна бачити з такого прикладу. Від П. Д. Тарновського з 4 його сіл—Барбениць, х. Осняга, Брагинець і х. Нового—за період 1782—1791 рр. втікло й не було повернено 122 чол. обох статів. Це, справді, для багатьох поміщиків був процес руйнування чи серйозного погіршення їхнього господарства.

Що-до зростання втечі, то на підставі відомостей, здається, можна тільки довести, що вона збільшується в 1787—88 рр., цеб-то в перші роки другої Турецької війни, трохи падаючи в наступні роки. Може на це вплинули заходи, яких почали тоді вживати поміщики, щоб зупинити втечу й повернути своїх селян.

Мапа до статті «Селянські втечі на Лівобережній Україні
наприкінці XVIII ст.».

Кость Копержинський.

З ІСТОРІЇ ТЕАТРУ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ (1750—1830 pp.).

ЧЕРНИГІВЩИНА належала до числа тих земель України, що раніш від інших мусіли зазнати на собі впливу Московщини. Вплив цей іде з давнього часу. Згідно з Андрусівським перемир'ям Чернігівські землі р. 1667 відійшли від Польщі.

Сам по собі край цей—небагатий і мало залюднений. Хліборобство давало в нім менше зиску, аніж, напр., на Поділлі чи то на Київщині. Хліба для продажу залишалося в людей звичайно обмаль. Населення мусіло сіяти на угноєних участках коноплі, добувати живицю, поташ, рубати й промишляти лісом.

Таке становище було на поч. XIX ст., коли тут проїздив український подорожник Левшин¹; не інакше було й раніш.

Цілком зруйноване революцією XVII в., польське панство масами залишало Чернігівщину. Місце його помалу-малу в XVIII та XIX в. займало панство українське та московське. Але навіть за умов зосередження дібр земельних у небагатьох власників збагачення йшло повільним темпом. Країна переходила на грошове господарство, а земля—давала мало прибутку. Навіть такий великий пан, як Ол. Кирил. Розумовський, на початку XIX в. почував великий брак грошей. Що вже говорити про магнатів меншого калібру!

Був іще один засіб, щоб збільшити багатство—заводити фабрики та заводи, щоб-то піти тим самим шляхом, на який вже стала була Німеччина й інші західно-європейські країни. Стати на такий шлях робили нерішучі спроби в першій мірі найбільші земельні власники XVIII ст. на Чернігівщині (К. Розумовський², Румянцев), так що заводів і фабрик нараховувалося на Чернігівщині навіть більше, ніж по інших землях на Україні³.

Все це проте—лише парості. В умовах натурального господарювання мало було простору для справжнього зростання промисловости. Новими шляхами могли йти тільки надзвичайно заможні пани, а йшли тільки поступовіші та далекозорі.

¹ А. Левшинъ, Письма изъ Малороссіи, Х., 1816, с. 146.

² «Ч. Губ. Вѣд.», 1894, № 203; «Ч. Г. В.», 1851, № 34. Ст. П. Ростовцева «О фабрикахъ и заводскихъ промыслахъ Черн. Губ.».

³ М. Слабченко, «Организац. Хоз. Украины», т. II, Од., 1922, ст. 10.

Що-до становища міст на Чернигівщині, та й на цій Україні, то занепад їх стався ще в XVIII ст. Ще зає ріжниця поміж містом та селом, ремесла хиріють, торгівля панує на внутрішніх тільки ринках¹. Становище мало кращає в XVIII та на початку XIX в. Міста оживають лише підчас рокових ярмарків, або дворянських з'їздів. Ярмарки бували на Чернигівщині не в багатьох порівнюючи містах та містечках по два-три рази на рік (Ніжен, Конотіп, Борзна, Нові-Млини, Батурин, Чернигів, Кролевець, Міна, Седнів і ин.)². Обмін ішов головно з Московщиною і дуже слабо зі Сходом і Заходом. Ми-б властиво не зважилися що-до торгу ставити дуже наперед які-небудь міста Чернигівщини.

Тільки Глухів, Батурин, Чернигів та Новгород-Сіверськ трохи видавалися, яко адміністративні осередки: перші два—резиденції гетьмана, другі—намісникові.

Після скасування гетьманства р. 1764 Чернигівський край поділено було на два намісництва—Чернигівське та Новгород-Сіверське (1782 р.). На ген.-губернатора призначено було Румянцева. Р. 1796 утворено було Малоросійську губерню з Черниговом на чолі, а р. 1802 поділено було її на дві: Чернигівську та Полтавську.

В цім часі польська культура на Чернигівщині вже значно була підупала. Півторастолітнє панування воєвод, намісників, губернаторів і генерал-губернаторів привело до певних наслідків.

З соціального боку воно знаменувало цілковите покріпачення селянства й знищення колишніх мрій про волю, з культурного—панування російських культурних впливів у школі та в житті, в письменстві й інших культурних факторах. Процес цей прискорювався тим більше, що Чернигівщина—край найближчий до Московщини.

Такі обставини вже задалегідь показують, що на Чернигівщині ми не знайдемо за тих часів буйного розвіту театру. Громадському театрові важко було тулитися в місті-селі, з бідним малим населенням, слабким купецтвом. Кріпацький театр міг бути хіба в кількох найбагатших панів, або в небагатих панів-підприємців, що хотіли на цій справі заробляти. Не зустрінемо ми тут і славнозвісних гастролерів-артистів, чи то музик у такому числі, як у інших землях України.

Отже мала порівнюючи кількість даних про театр на Чернигівщині (пор. Поділля, Київщину, Полтавщину) з'ясовується, на нашу думку, не лише випадковістю (втрата джерел, неприступність для дослідника архівів), але й більш глибокими, природними причинами.

Що й казати—театр на Чернигівщині зустрінемо переважно московський.

Купецтво, складом своїм українське, було шаром населення нечисленним і контингенту глядачів не збільшувало; дворяни-ж—урядові й неурядові—були вже у великій мірі змоскалізовані. Польська

¹ Проф. М. Слабченко, Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. I, Одеса, 1923.

² «Ч. Губ. Вѣд.», 1852; №№ 437, 439, 555, 521 і инші.

частина громадянства, хоч і мала свої особливі театральні симпатії, відступала на задній план.

I. Громадський театр у Чернигові. М. Чернігів в кінці XVIII—на початку XIX ст. мало всього населення—чоловіків та жінок—навіть менше як 4000, з них дворян 97, купців 168 (за описом 1883 р.)¹. Дуже заможних людей у місті було обмаль², так що всі будинки тут у другій половині XVIII та на початку XIX ст. були дерев'яні. Розкішні палаци панство чернігівське будувало по своїх тільки маєтностях.

Що-до культури місто стояло не вище від інших губерніяльних: була тут друкарня, латинська школа, перетворена р. 1776 на семінарію, реміснича школа з 4 учителями, дворянський пансіон з 4 учителями, куди місцеві та сільські пани середнього достатку посиляли своїх хлопців. Р. 1789 відкрито було в Чернигові головну народну школу, а р. 1805 перетворено її на гімназію.

В кінці XVIII віку був проєкт заснувати в Чернигові університет, та цю гадку полишили.

Численний шар у населенні Чернигова (міста полкового, намісницького, губерніяльного) завжди складали урядовці. Проте на початку XIX століття, коли можна було-б сподіватися особливого зростання його, яко столиці краю, першенство перейшло до Полтави.

Те, що ми знаємо про чотири чернігівські ярмарки, свідчить, що вони в другій половині XVIII та на початку XIX ст. великої економічної ролі не відігравали. З'їжджалися українські купці з сусідніх міст, ніженські Греки, деякі російські купці—приблизно з 20—30 чоловіка³. Отож ярмарки не могли утворити з міста великого торговельного осередку із значним шаром купців-капіталістів.

Місто з таким слабким купецтвом не могло виділяти значної кількості театральної публіки, тим більше, що середнє купецтво в тім часі повільно набувало культурних звичок.

Що-правда, помалу купецька класа зростає—і це в першу чергу виявляється в зростанні наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст. ізраеліського населення.

Через слабкість польського та українського (ремісники) населення найбільший контингент публіки театральної могли складати приїжджі (на вибори) поміщики й місцеві урядовці. Можемо навіть назвати той максимум публіки, що міг його дати Чернігів. Коли р. 1817 на вибори приїхав генер.-губернатор Рєпнін, квитків було роздано 300. Але таку кількість вміщала найбільша гімназіальна зала, звичайно-ж вистави давалися в менших помешканнях.

¹ «Тр. Черн. Губ. Арх. Ком.», 1900—1902, Отд. I, Ч., 1902, ст. 160, 159.

² Найбільше мали прибутків орендарі рибальських озер, великий прибуток давала місту винна монополія. Див. В. М. Хижняков, Черниг. старина (1765—1810), Ч. I, Ч., 1900.

³ Див. «Опись городу Чернигову 1765 г.», «Ч. Губ. Вѣд.», ст. 521; «Черниговскаго наместничества топографическое описание... сочиненное А. ф. Шафонским въ Черниговѣ 1786 г.», Изд. М. Судіенко, Київ, 1856, ст. 303.

Важко визначити, коли власне театральна справа в Чернигові почала набирати більш-менш визначених форм.

Коли уряд р. 1797 розіслав наказ про оподаткування всіляких видовищ, тодішній малоросійський губернатор Миклашевський відповів начальству, що цього року в Малоросійській губернії ніяких «увеселеній и позорищ» не було¹. В данім разі перед нами, звичайно, ніщо інше, як казенна відписка, що мало характеризує справжній стан театральної справи в м. Чернигові та цілій губернії. Адже ніяк не можна припустити, щоб усі ярмарки відбувалися без вистав мандрівних театрів. Все-ж таки документ з повною незаперечною свідчить, що постійного театру, принаймні в самім Чернигові, в той час не було.

Не було його і далеко пізніше. Справжній театральний будинок збудовано в Чернигові лише р. 1853². Коли-ж р. 1844 і 1851 підчас дворянських виборів приїздила до Чернигова трупа Домбровського, то їй довелося пристосовувати для вистав якийсь будинок на старій базарній площі³.

Місцевий переказ зберіг такі відомості про чернигівський театр: «Коли час від часу й приїздила сюди яка-небудь мандрівна трупа, то театральне помешкання, і то тільки вліті, або рано в-осени, влаштовувалося в так званій «хлібній шопі», що була на Краснім базарнім пляцу («Красной базарной площади»). Ця шопа являла собою досить довгий чотирикутний на стовпах дашок з помостом, де відбувалася торгівля хлібом. Прогони поміж стовпами забивалося шалівкою, і в такім нашвидку імпровізованім помешканні влаштовувалося кін і залю для публіки. В подібнім театрі заїжджі трупи акторів тимчасово, не більш як протягом місяця, давали вистави в період часу з 1840 до 1853 рр., який нарешті ознаменувався для Чернигова збудуванням театру»⁴.

Коли вистави відбувалися в такім скромнім помешканні в 40-х рр., то що-ж казати про перші три десятиліття?

Врешті не виключена можливість, що трупам давав инколи при-тулок дворянський, або міський будинок. Єдиним, правда побічним, доводом тому, що взагалі на початку віку були театральні вистави, най хоч аматорські, служать записки А. М. Марковича. Маркович в рр. 1807—1812 служив в канцелярії губерніяльного управління при чернигівському губернаторі. Р. 1809 задумав він написати побутову коме-

¹ «К. Ст.», 1897, ч. 2, ст. 38.

² «Ч. Губ. Вѣд.», 1896, № 843.

³ «Ч. Губ. Вѣд.», 1851, № 17.

⁴ «Черниг. Пам.» за 1868/9 р., ст. 501. Див. передрук у «Черн. Словѣ» за 1907 р., № 94, «Историческая справка». Тодішній театр можна уявити собі з Квітчиної повісті «Пан Халявський». В Глухові в «комедійнім домі вигравалися польські жарти. Музики мали місце в викопаній ямі, кін відділявся від глядачів великим полотнищем, зшитим з простирала, спереду горіло кілька свічок. Яма з музиками містилася під цим полотнищем. Декорацій—не було. Куліси замінялися ялинками. Публіка тримала себе нестримано. Пани робили акторам зауваження, прикрикували на них. Вистави вчасно не починалися».

дію, де хотів виставити міщанські звичаї. Між иншим мав він змалювати двох жінок, які, йдучи на похорон, сперечалися про те, що одягнути¹.

В 1817—1821 рр. громадські вистави в Чернигові безперечно відбувалися. Велику ролю в упорядкуванні театральної справи в Чернигові в той час, як видно, відігравала Полтава, місце перебування генерал-губернатора. В Полтаві якраз у ці часи перебувала трупа Штейна, що її директором був, як відомо, І. П. Котляревський. Справи полтавської трупи йшли погано. Отож, щоб збільшити прибутки, довелося їй виїжджати на гастролі в різні міста України й між иншим до Чернигова.

Р. 1817 з Полтави вислано було до Чернигова декоратора намалювати декорації та влаштувати театральний кін—до чернигівських дворянських виборів. Кн. Репнін у листі своєму до тодішнього чернигівського губернатора Жукова просить його асигнувати на це п'ятьсот карбованців із сум міських прибутків чернигівського прокурора².

Певне вже р. 1817 справи полтавського театру були в такім стані, що конче треба було висилати трупу на заробітки. Можливо те, що послали декоратора р. 1817, тільки попереджало гастролі трупи, яка незабаром відбулася.

Була це певно перша подорож полтавської трупи до Чернигова, а тому потрібні були якісь ґрунтовні переробки й нові декорації—відповідні до репертуару й способів виставляння найкращої тоді на цілу Україну українсько-російської трупи.

На дворянські вибори дуже часто приїздив Репнін (був у 1816 і 1817 рр.), а тому тим більше старалися як-найкраще влаштувати театр.

Безперечно їздила трупа до Чернигова і р. 1818³, а може й у наступні роки.

Кожна доба має в собі елементи боротьби поміж старим і новим, яке помалу завойовує собі права. Що-до репертуару те-ж саме було й у полтавській трупі⁴. Дієвою основою був у неї репертуар сентиментальних комедій, драм і опер.

Комедії та драми: *Побѣгъ отъ долговъ* или *раскаившійся мотъ*, комедія въ 1 д., И. Н. М., 1792, Р. П. Б., 18. 167.

¹ А. Лазаревскій, Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, IV, К., 1898, ст. 46.

² И. Ф. Павловскій, Полтава, Историческій очеркъ ея, какъ губернскаго города въ эпоху управленія генералъ-губернат. (1802—1856), Полтава, 1910, ст. 222.

³ І. П. Котляревський Репнінові пише: «Чекаючи дозволу їхати до Чернигова, я звелів направити екіпажі» (лист з 15 жовтня 1818 р.): И. Ф. Павловскій, *op. cit.*, Полтава, ст. 222.

⁴ Про репертуар полтавсько-харківської трупи є відомості в згад. кн. Павловського, в «Укр. В.», 1817, № 12, 1819, №№ 1 та 4, в «Харьк. Изв.», 1817 (Н. Черняевъ, Южный Край) (газета), 1894, №№ 4494, 4495, 4498). Поминаємо тут кілька п'єс, що не вдалося знайти або визначити їхній характер.

2. 79 (П.). Прими́реніє двохъ братѣвъ, ком. въ 4 д., пропизв. Коцебу; перев. съ нѣм.—М., Спб., 1802, Смирдинъ 7307, С 5570, Р. П. Б., 18. 149. 6. 98 (П.). Великодушіе или рекрутскій наборъ, др. въ 3 д. Николая Ильина. Виставлено вперше на Спб. двірському театрі 13 листопада 1803 р. Вид. 2, Спб., 1807, Р. П. Б., 19. 113а. 3. 285 (П.). Русскій солдатъ или хорошо быть добрымъ господиномъ, ориг. драма въ 2 д. В. Федорова. Спб., Ц. Б. Г. Т. I. XVI. 1. 87. № 6589, Р. П. Б., 19. 113а. 4. 524. Пугай, др. въ 3 д. Коцебу, переклад Малиновського, виставлено вперше в Москві 30 квітня 1796 р. Вид. М., 1796, Р. П. Б., 18. 131. 7. 24. Вид. 3, Орел, 1826, Р. П. Б., 6. 1. 45. 3. (П.). Клеветники, др. въ 5 д. Коцебу, перев. съ нѣм. М., 1803, Р. П. Б., 18. 303. 7. 3. (П.). Наталья—боярская дочь. Героическая драма въ 4 д. съ хорами. Соч. С. Глинки, М., 1817, Р. П. Б., 18. 147. 4. 91 (є деякі риси сентименталізму) (П.). Семейство Старичковыхъ, ком. на 1 д., вперше виставили на Спб. «Больш. театрѣ» двірські актори р. 1808 на користь Самойлову, Р. П. Б., 19. 113а. 1. 115.

Комедійні опери: Наталка Полтавка та Москаль Чарівник (1819?) І. П. Котляревського. Добрыє солдаты, ком. оп., соч. на рос. яз. (М. Хераскова, муз. Раупаха). Р. Θ. XXVIII, Р. П. Б., 18. 168. 2. 70; 18. 168. 2. 71 (X.). Ямъ, ком. оп. въ 1 д. Соч. А. Княжнина. Муз. А. Титова, Спб., 1809, Р. П. Б., 18. 170. 2. № 95 (X.). Несчастье отъ кареты, ком. оп. въ 2 д., предст. въ первый разъ въ присутств. е. и. высочествъ въ Эрмитажѣ въ 1779 г. (А. Княжнина, муз. Пашкевича), Спб., 1799, «Р. Θ.», XXIV, Р. П. Б., 18. 45. 7. 5 і ин. (X.).

Були в репертуарі полтавської трупи також п'єси старого класичного репертуару або близькі до них (несентиментальні).

Комедії: Донъ Жуанъ (X.), Школа мужей (а не «Урокъ мужьямъ»), ком. на 3 д. Мольєра, перекл. І. Кропотова, виставлено в Спб. 1793 р.; Р. П. Б., 18. 131. 6. 69. (П.)—і певне інші комедії Мольєра. Ябеда, ком. въ 5 д., Спб., 1798 (Капніста) (X.). Недоросль, Ком. въ 5 д. Виставлена вперше в Спб. 24 вересня 1782 р. Р. Θ., XXXI. Любовная ссора, ком. на 1 д. А. Сумарокова, М., 1786. Є ще А. Бухарського, насл. Мольєрові, вперше виставлено 1785 р. в Москві, в Спб. вперше р. 1800, Р. П. Б., 19. 113а. 1. 17. Ц. Б. Г. Т. I. XIX. 12. № 7097 (П.). Школа злословія, ком. в 5 д. Шеридана, з хорами, перекл. з англ. Муравйова-Апостола; виставлено вперше в Спб. 27 лютого 1793 р.; вид. Спб., 1794, Р. П. Б., 18. 171. 4. 37. (П.). Г-нъ Богатоновъ или провинціалъ въ столицѣ, ком. въ 5 д. Соч. М. Загоскина, Спб., 1817; виставлено вперше на Спб. Мал. Т. 27 липня 1817 р.; Р. П. Б., 18. 147. 4. № 47 (П.). Военная тюрьма или три арестанта, ком. въ 5 д. Перевед. съ фр. Аристархомъ Лукницкимъ, Спб., 1808, Р. П. Б., 19. 113а. 1. № 35. (X.). Притворная невѣрность (а не «Мнимая невѣрность»), ком. въ 1 д. въ стихахъ. Перевед. съ фр. А. Грибоєдовымъ и Жандромъ, Спб., 1818, Р. П. Б., 18. 171. 2. № 256. (X.).

Волшебный кубокъ, ком. въ 1 д. соч. Лафонтена, вид. М., 1788, Р. П. Б., 18. 171. 5. 12. (Х.).

Від вчислених п'єс класичного та сентиментального репертуару поставимо окремо ріжноманітні комедійні опери.

Російські, з музикою, в більшій, або меншій мірі набраною з пісень народніх: Мельникъ, колдунъ, обманщикъ и свать, ком. оп. в 3 д. А. Аблесимова (муз. Фомина). Вперше виставлено на Моск. т. 20 січня 1779 р.; «Р. Θ.». XIX (Х.). Збитенщикъ, ком. оп. в 3 д., Княжнина, 1793, муз. Бюлана, «Р. Θ.», XXX, Р. П. Б., 18. 147. 2. 37. (Х.). Крестьяне или встрѣча незваныхъ. Нов. опера-водевиль въ 2 д. Соч. кн. А. А. Шаховского. Муз. набр. изъ рус. пѣсень. (Кавос і Бюлан). Спб., В. Т. И. Т., 1815, 12. 18. 147. 5. 12. (П.). Козакъ-стихотворецъ. Анекдотическая оп.-водевиль въ 1 д. (муз. Кавоса). Вид. 3, Спб., 1822 (П.—Х.). Удача отъ неудачи или приключеніе въ жидовской корчмѣ. Оп. въ 1 д. (Vaudeville). Виставили вперше в Спб. двірські актори на Малім театрі 4 січня 1817 р. Вид. Спб., 1818, Ц. Б. Г. Т., I. XVI. 1. 15. Тут текст мішаною рос.-укр.-польською мовою.

Чужоземні: Говорящая картина (Le tableau parlant), ком. оп. в 1 д. з фр. (Грётрі, текст Ансома) пер. кн. Хілкова, виставлено в Москві 1780 р. Ц. Б. Г. Т. I. XVIII. 2. 21. № 7006. (Харків). Два охотника, ком. оп. въ 1 д. г. Ансома, пер. съ фр. Изд. II, М., 1784 (Les deux chasseurs, Duni, перекл. З. Крижановського), 18. 171. 4. 35. (Х.). Оборотни или споръ до слезъ, а объ закладъ не бейся. Оп. водевиль въ 1 д. перев. съ фр. Петромъ Кобыковымъ. Муз. разныхъ авторовъ съ придѣл. къ ней новыми аріями г-номъ Парисомъ. II вид., Спб., 1820, Р. П. Б., 18. 170. 6. 35. (Х.).

Чужоземні, так звані опери-буффа: «Рѣдкая вещь» (La cosa rara) оп. въ 2 д. съ хорами и балет. (вольн. перев. Дмитревскаго), муз. Мартіні (текст Понте). Вист. в Спб. 1 червня 1789. Вид. Спб., 1792, Р. П. Б., 12. 113а. 1. 55; 18. 1. 171. 4. 32—38. (Х.). Водовозъ. Оп. в 3 акт. Муз. Керубіні (перекл. Левшина¹), М., 1869, Р. П. Б., 167. 2. № 143. Це нім. оперета «Der Wasserträger» (Х.).

Окрім того слід згадати славнозвісну Моцартову річ:

Волшебная флейта (Die Lauberflöte), больш. оп. въ 2 д. и 17 карт., пер. съ нѣм., муз. Моцарта (Текст Шикандера), Р. П. Б., 19. 113а. 1. 56 і славнозвісну Русалку Кауера та Давидова (текст Краснопольського, уч. А. А. Шаховського).

Тут маємо приклади романтичних опер.

Так ось треба гадати, що більшість з вчислених п'єс бачила чернігівська публіка підчас гастролів полтавської трупи. Вивчення репертуару її дає підстави здогадуватися про те, які зміни в декорації зробив висланий наперед полтавський декоратор.

¹ В. Чешихинъ, Ист. рус. оперы, Спб., 1905, ст. 114.

Досить велике ядро п'єс складають такі, що їх дія відбувається в сільських оточеннях. Це—п'єси І. П. Котляревського—«Наталка-Полтавка» (1), «Москаль-Чарівник» (2), «Русской солдат» (3), «Козакъ-стихотворецъ» (4), «Крестьяне или встрѣча незваныхъ» (5), «Великодушiе или рекрутскiй наборъ» (6), «Удача отъ неудачи или приключенiе въ жидовской корчмѣ» (7), «Рѣдкая вещь» (8), «Два охотника» (тут—хатина в лісі) (9), «Мельникъ» (10), «Водовозъ» (11), «Ямъ посадѣлки, дѣвишникъ или Филаткина свадьба» (12), «Несчастье отъ кареты» (13).

Ряд п'єс потребує обстанови сільської хати (2, 3, 6, 11, 12) або сіней (8), вулиці на селі (1, 4, 6, 8, 9), картини села або містечка, розташованого оддалеки (5, 7, 8, 9, 11, 12, 13), хатів на сільській вулиці (2, 4, 6, 8, 10); «шалаш», «овин» потрібні в «Крестьянахъ» Шаховського. Корчма—в «Удачѣ отъ неудачи». Деревя, ліс, байрак потрібні в кількох п'єсах (5, 8, 9, 10, 11).

Потрібні були також декораційні засоби для змалювання на кону поля (8, 10). Окрім сільських змістом п'єс потребувала його також п'єса «Добрые солдаты». Деяких засобів для змалювання простого сільського оточення потребувала драма «Наталiя—боярская дочь», що її герой Олексій змушений ховатися в околицях Москви—у хатині. Тут такі потрібний ще краєвид села, дерева (байрак, ліс¹).

П'єси з сільським оточенням становлять таку значну кількість у сумі відомих нам п'єс репертуару полтавського театру, що без відповідних декораційних засобів обійтися було неможливо. Отож надісланий з Полтави до Чернигова декоратор мусів був у першу чергу подбати про вичислені в нас потрібні в багатьох виставах елементи обстанови. Адже не могла трупа перевозити возами все.

Далеко менше доводилося робити декорацій для п'єс інших (найбільше класичних): в них дія відбувалася в багатій кімнаті—відповідну обстанову можна було знайти й у самім театрі (від попередніх труп) і в будинку губернатора, або в когось лишнього.

Що-до вбрання для акторів, то його певно привозилося з Полтави. То були селянські одяги, військова форма, цивільне міське й купецьке вбрання.

Дуже сумнівно, щоб полтавська трупа могла виставляти в Чернигові згадані в нас романтичні опери, вони бо вимагали надто великих витрат і декораційних та технічних засобів.

Полтавська трупа—одна з найкращих тоді на цілу Україну—познайомила чернігівську публіку і з технічними досягненням гри своїх акторів, і з Шепкиним та іншими тодішніми «світилами» української Мельпомени. Проте про прийоми їхньої гри слід говорити в історії полтавського й харківського театру: Чернігівщина що-до цього не додає жадних фактичних даних—ні рецензій, ні спомінів.

¹ Дещо з вичислених аксесуарів кону можна було-б довести даними з харківського та полтавського театру, про що говоритимемо окремо.

В двадцятих роках XIX ст. мандрівні трупи в Чернигові бували р. 1828, 15 і, певне, 19 квітня ця трупа оголосила спектаклі. Зміст афіш, що попалися під руку якомусь співробітникові «Сѣв. Пч.», видався настільки курйозним, що редакція вирішила, що цікаво буде умістити їх з деякими пропусками на сторінках свого журналу.

Дирекцію трупи обіймав якийсь Клокоцький. Вистави давала трупа в якимсь не дуже зручній (мала сцєна) помешканні, певне, на базарнім плацу, де найчастіше обиралося місце під вистави.

«Сего 1828-го года апрѣля 15-го числа, то есть Въ воскресенье, будетъ имѣть честь представить Трагедію въ 3-хъ дѣйствіяхъ компанія Актеровъ подъ дирекцією Г-на Клокодкого, сочиненной съ священной исторіи перваго убійства на свѣтѣ чрезъ Албетрандова съ громомъ и молною, въ костюмахъ первыхъ родителей нашихъ подъ названіємъ: Изгнаніе Адама и Евы изъ рая или смерть Авеля, первое убійство по сотвореніи міра»¹.

Після переліку дієвих осіб (газета їх опускає) читаємо: «Сія безсмертная трагедія будетъ представлена въ дѣлой акуратности какъ только исторія библіи требуетъ, въ новой Гардеробѣ нарочно для сей пєсы съ деланной изображаемой костюмъ первыхъ родителей нашихъ и съ приличною до сей трагедіи декорацією. Въ 2-мъ дѣйствіи окажется Каинъ пріодетъ кожною тигра. Выставлены будутъ пристолы, на которыхъ Каинъ и Авель кладуть жертву делогуженія, изъ которыхъ богъ принимаетъ жертву Авеля, спуская огонь съ неба зажигаетъ оную. Въ 3-мъ дѣйствіи сонъ Каина, изображающій ему вѣчную крѣпость на дѣлой родъ его.—Ужасной видъ въ свирѣпости Каина, когда убиваетъ палкою Авеля брата своего. Все ето акуратно на сцѣнѣ представлено будетъ, сколь только мѣсто театра дѣйшого позволить».

Друга афіша оголошує про виставу на користь єдиному відомому нам на ім'я акторові трупи Клокодкого Адамові Чеховичу.

«15-го апрѣля 1818 года, то есть въ среду, въ пользу Адама Чеховича Компанія будетъ имѣть честь представить новою ещо здѣсь никогда неигранною очень увеселительную Комедію на Русскомъ діалектѣ, сочиненна Г. Котзебуе подъ названіємъ: «Маркизо де Тулипано, выписанный женихъ изъ деревни или ещо не женился, а ужъ збѣсился»², которую предупредитъ Комедія тоже увеселительная въ 3-хъ дѣйствіяхъ подъ названіємъ: «Галарєя сумашедшихъ или стихотворецъ стихолата тратата»³.

Кінчиться афіша благаннямъ:

«Все Почтєннѣйшая публика! всемъ моемъ Бенефисѣ притѣкаю подъ покровъ благомыслищихъ вашихъ сердецъ и все милостивѣй-

¹ Пєси з таким заголовком ми не знайшли.

² Є пєса «Маркизь Тюлюпанъ» оп. буфф., Паззієлло (не знайдена). Див. Всеволодського-Гернгросса — «Алфавитный списокъ»... «Сб. ист.-театр. секд.» Ч. I, Петрогр., 1918, ст. 35. Серед комедій Кодебу зазначеної в афіші ми не знайшли ні в зібранні німецького видання, ні серед російських перекладів.

³ Певне переклад з польської мови.

пешу Вашему воззренію.—Неталанти мои еще мѣнѣ Заслуги, но Сыла Рвенія, но вѣра въ Вѣликодушій покровитѣлей театра одушевляетъ мѣня на сіе представление и на отрадную надѣжду, что вѣликодушныя неумѣетъ отвѣргать покорнѣйшаго Возванія и что буду удостоенъ благосклоннымъ Вашимъ Посѣщеніемъ»¹. В словнику А. Совінського є вказівка на двох Чеховичів: Антонія та невідомого на ім'я. Про останнього сказано, що він був музикою в Варшаві, писав мазурки для великої оркестри, які з успіхом виконувалися. Перший теж був музикант. Чехович-актор певне один з роду цих саме Чеховичів.

Наведені в нас тексти афіш подають цікавий факт перебування на Чернігівщині польських труп. Обставини, в яких доводилося їм працювати, змушували грати по-московському.

Що-до репертуару зробимо такі зауваження. Невідома нам п'єса «Изгнаніе Адама и Евы» (трагедія), судячи з наведеного змісту, трактована була на кону в дусі мелодраматичному. Режисер надавав великої уваги всіляким піротехнічним ефектам (вогонь з неба), убивствам («свирѣпый видъ—Канна»), то-що.

Названа в афіші п'єса Коцебу («Маркизо де Тулипано, выписанный женихъ изъ деревни или еще не женился, а ужъ збѣсился») й невідома п'єса «Галарей сумашедшихъ или стихотворецъ стихолата тратата» вже заголовками своїми примушують припускати гротескний зміст і відповідне гротескне виконання.

Подібні вказівки дозволяють нам зробити порівняння з аналогічними явищами на кону київського, кам'янецького, львівського та інших театрів Правобережної головним чином України, де по театрах виставлялося чимало п'єс «потворного», так-би мовити, змісту й «потворного» сценічного втілення.

Рівнобіжно з цим мало місце захоплення «несамовитою школою», представниками «кошмарного жанру» в прозі (Дюкре-Дюменіль, леді Раткліф, Люїс, ранній Гюго та ін.). За до високої міри характерне явище «кошмарного» жанру в прозі можна вважати, наприклад, роман Жюль-Жанена *L'âne mort et la femme guillotinée*. Подібні, перейняті перебільшеннями, твори викликали до себе живий інтерес публіки в Росії в перші десятиліття XIX ст. Неприкращена, оголена до потворности, механізована страшна дійсність цих творів письменства була щось інше, аніж дійсність сентиментальних повістей. Взаємодіяння поміж одими протилежними прийомами літературної творчости, як це виявив В. Віноградов, кінець-кінцем призвело до зародження натуралістичної школи².

Таке саме взаємодіяння відбувалося також на театральному коні та призвело потім до появи реалістичної драми й театральної ви-

¹ «Съ дипломатической точностью» репродуковано в «Сѣв. Пчелѣ», 1828, ч. 28. Передрук див. у «К. Ст.», 1889, май—июнь, ст. 631—632; «Рус. Арх.», 1901, т. VI, ст. 244.

² В. Виноградов, Сюжет и архитектура романа Достоевского «Бедные люди», «Творческий путь Достоевского, Сборникъ статей под редакцией Н. А. Бродского», Ленинград, 1924, стор. 52.

стави. «Несамовитий», «кошмарний» жанр разом із тим мусів був схватися, так-би мовити, в запілля, задовольняючи потреби менш розвиненого середовища.

Однак згадане нове явище повстало в театральному мистецтві як наслідок довготривалого процесу боротьби, змагання.

Відомості про репертуар чернігівського театру, де одна труппа пропонувала глядачам сентиментальні п'єси, а друга — мелодрами з убивствами й жахливими сценічними ефектами, є лише одним із прикладів, що ілюструє перед нами загальний процес у його підготовчій стадії.

Відомості про чернігівський громадський театр вражають своєю крайньою уривчатістю. Гадаємо, що тут справа полягає не в одній лише неповноті джерел. Їх у задовлячій кількості взагалі немає. Історик театру в м. Львові, в Кам'янці на Поділлі, в Києві, в Одесі, досліджуючи джерела, завжди наражається на щось постійне, на якийсь живий осередок, біля якого гуртуються, до якого горнутьсЯ театральні сили. Почувається, що губерніяльне місто для театру є пунктом, який обслуговує провінцію, ближчі міста, містечка та їхні ярмарки. Того не бачимо в Чернігові, і це тому, що тут не було достатнього шару ні постійних мешканців-купців, ні постійних мешканців багатих дворян.

За таких умов театральний осередок утворювався помалу.

II. Шкільно-громадський театр у Ніжені. М. Ніжен, що в складі його населення було завжди багато Греків-купців, в 20-х рр. XIX ст. стає культурним осередком, подібним до Крем'янця на Волині. Р. 1820 в Ніжені засновано було «Гимназію вищих наук». Вже на другий рік після заснування, р. 1821, як відомо, вступив до неї М. В. Гоголь (1821—1828).

Переказ зв'язує початок ніженського шкільного театру з іменем М. В. Гоголя: «Повернувшись одного разу, після канікул, до гімназії,—каже П. Куліш,—він (Гоголь) привіз комедію українською мовою, яку грали на домашньому театрі Трошинського, і з журналіста став директором театру та актором».

Одною з перших п'єс театру цього була таким чином українська п'єса. Найголовнішим завданням нашим буде як мога точніше визначити репертуар, улаштування кону й декорації та акторську гру учнівського театру. Про це властиво не раз говорилося в незліченній гоголівській літературі, але автори здебільшого обмежувалися на дитатах з того або иншого листа Гоголя чи то споминів його товаришів і не розмежовували як слід згаданих у нас завдань (напр., проф. Варнеке). В наслідок цього ми й по цей час не знаємо про шкільний театр більше від того, що дає постатейне читання листів і споминів,—а тимчасом поширення нашого знання про театр ніженської гімназії цілком можливе особливо в тім разі, коли притягти деякі дані з тексту виставлених п'єс, а також розглядати джерела до ніженського театру в світлі матеріалів про стан театру тої доби, що ми їх здобули.

В історії ніженського шкільного театру як що-до репертуару, так і що-до влаштування кону слід розрізняти два, так-би мовити, періоди: перший, підготовчий,—до р. 1827, і другий, починаючи з цього року (28 грудня 1826 р. дано було офіційний дозвіл на влаштування театру).

Листи Гоголя до батьків, звертання його до батька з проханням надсилати п'єси (в чому певне відмов не було) показують, що репертуарна частина ніженського шкільного театру в значній мірі лежала на Гоголеві. Отож ніженський шкільний театр мусів був знаходитися під деяким впливом кибинецького театру Трошинського, яким керував Василь О. Гоголь. М. В. Гоголь, якщо й не бачив цього театру, то чув про нього, а крім того вистави міг бачити в батьковій хаті.

Перша п'єса, що ставили її в гімназії, була трагедія Озерова «Эдипъ въ Афинахъ» (на 5 д. з хорами, вид. Спб., 1823 р.),—новина в ті часи. Факт виставлення її в зв'язку з кибинецьким театром не стоїть: М. В. Гоголь в листі своєму повідомляє вже батька, що ця п'єса буде йти (22 січня 1824 р.). Цікаво, що в тім самім листі Гоголь прохає батька надіслати йому комедії: «Бѣдность и благо-родство души» (ком. в 3 д. Коцебу; вперше виставлена на моск. публ. т. 21 січня 1798 р.; вид. друге, Орел, 1817, Ц. Б. Г. Т., I. XXII. 6,39); «Ненависть къ людямъ и раскаяніе» (ком. в 5 д., Смоленск, 1812, Р. П. Б., 18. 168. 2. № 178. Ц. Б. Г. Т. I. V. 5. 24. № 2590 (рукоп.); ця п'єса є перекл. з Molé: *Misanthropie et repentir*; «Богатоновъ или провинціалъ въ столицѣ» (ком. в 5 д., Соч. М. Загоскіна, Спб., 1817; виставл. вперше на Спб. Мал. т. 27 липня, Р. П. Б., 18. 147. 4. № 47).

Перші дві п'єси—сентиментальні, третя—звичайна комічна п'єса, класичного взірця.

До цього треба ще додати українські п'єси того часу. Ми вже згадували вказівку, що Гоголь привіз із собою до Ніжена якусь українську п'єсу. Їх було так мало, що пізніше учні мусіли були сами скласти текст української п'єси¹. Отож ті, що були, певне було використано. Маємо на увазі власне: «Москаль-Чарівник», «Наталка-Полтавка», «Вівця собака», «Простакъ или хитрость женщины, перехитренная солдатомъ». П'єси Котляревського, хоч і не було їх ще тоді надруковано, добре відомі вже були у Василюві й у Кибицях і послужили стимулом до постанови п'єс Вас. Оп. Гоголя.

Нас далеко завів-би непевний шлях поповнювати список цих п'єс якими-небудь п'єсами з багатої бібліотеки Трошинського, що ними користувався В. Оп. Гоголь, яко керівник театру². Ось чому власне ми обмежуємося на цих коротких відомостях про репертуар. Бачимо в нім виключно московські п'єси, властиво п'єси мовою московською,

¹ Див. ст. «Черты изъ жизни Гоголя. Рассказъ современника и соученика Г.» В. Пашкова, зі слів Т. Г. Пашенка, Див. «Берегъ», 1880, № 268.

² Реєстр книжок бібліотеки див. у Г. А. Чудинова, «Отношеніе творчества Н. В. Гоголя къ зап.-европ. литературамъ», Київ, 1906.

та п'єси українські: трагедію, класичну комедію й комед. оперу, сентим. комедію й комедійну оперу¹.

Перші вистави шкільного театру відбувалися з дуже бідними декораційними засобами. Заля театру певне навіть не мала підвищення, не було певне й декорацій для змалювання кімнати, вітальні й сільської хати (в п'єсах Коцебу та українських).—Нічого вже й говорити про краєвид села, про сільську вулицю, то-що. За куліси шкільного театру, як повідомляє П. Куліш², були таблиці (класні дошки). Таких куліс певне було задосить, щоб показати розмову на вулиці, безлюдне місце («Ненависть кь людямъ»). Адже навіть Штейнова трупа в Харкові на початку в «Сбитенщику» замість вулиці демонструвала ліс³.

Краще стояла справа з костюмами. Для п'єс, що їх виставлялося, потрібні були сільські одяги (українські) та міські—цивільні, купецькі, військові. Учні сами офірували до театральної гардероби хто що міг. Хтось, напр. дав два заржавілі старі пістолі⁴. Сам М. В. Гоголь у листі прохав батька надіслати йому кілька костюмів.

Все це приводить нас до висновку, що на початку тільки костюми дещо давали глядачам шкільного театру для очей. Проте потроху кращала і декораційна справа. Гоголь просить батька надіслати йому полотна й різне приладдя і, як видно, сам малює декорації. Сценічна коробка помалу-малу набирає звичайного вигляду—кімната з вікнами та дверима, який-небудь краєвид, то-що.

В такому стані була театральна справа в ніженській «гімназії вищих наук» за Орлая. Після того, як він залишив гімназію, в справах шкільного театру та й узагалі в школі сталося деяке замішання. Звикши за управління Орлая безборонно влаштовувати вистави, учні не тільки не думали відмовитися від своєї забави, а навпаки, навіть почали влаштовувати в мурах школи щось подібне до справжнього публічного театру.

Не будемо повторювати подробиць кілька разів розповіджених у гоголівській науковій літературі митарств театру та боротьби його з принциповими ворогами спектаклів.

Дозвіл на влаштування театру дано було 28 грудня 1826 р. З цього часу властиво й починається існування шкільного театру, бо до цього вистави мали дуже випадковий характер і мало рибилось для пристосування залі до вистав.

Приїзд до Ніжена Безбородька остаточно закріпив існування театру. Зміні підпав як репертуар, так і улаштування кону та декорацій.

Про репертуар довідуємося з листів Гоголя, із спогадів Пашенка, Данилевського, що стосуються більше не до першого, а до другого періоду ніженського шкільного театру. Виставлялося як трагедії, так

¹ П'єси Котляревського вважаємо за сентиментальні, Гоголя-батька—за не-сентиментальні.

² П. Кулішъ, «Зап. о жизни Н. В. Гоголя», Спб., 1856, стор. 27.

³ «Укр. В.», 1816, стор. 122.

⁴ Куліш, *ibidem*.

і комедії та комедійні опери. Велику ролю відігравали в репертуарі і сентиментальні п'єси.

Трагедії: Фингалъ, траг. въ 3 д. съ хорами и пантомимними балетами, соч. В. А. Озерова, Спб., 1824. Димитрій Само-званецъ. Трагедія Александра Сумарокова. Виставлено вперше 1 лютого 1771 р. на імп. театрі в Спб.; Спб., 1799, Р. П. Б., 18.167. 2. 129.

Класичні комедії: Мольєра: «Médécin malgré lui», «Avare» і безперечно інші (хоч їх не названо). «Недоросль» Фонвізіна. «Лукавинъ», ком. въ 5 д. въ стихахъ. Перед. съ англ. Александромъ Писаревымъ, М., 1823, Ц. Б. Г. Т., I. II. 2. 44. № 61147. «Чудаки», комед. въ стихахъ, въ пяти д. (Я. Б. Княжнина), Р. П. Б., 19. 113 а. 1. № 1. «Неудачный примиритель или безъ обѣду домой поѣду». Ком. въ 3 д. Я. Княжнина. «Урокъ дочкамъ», ком. въ 1 д. Крылова; вперше виставлено р. 1807 (Араповъ, ст. 181)¹.

Сентиментальні п'єси:

Комедії: Коцебу: «Береговое право», ком. въ 1 д. (Ц. Б. Г. Т., I. XIX. 1. 36) і інші його п'єси мовами московською й німецькою (в оригіналі). Флоріана—які власне—невідомо, але принаймні найславніші—«Добрый сынъ» («Le bon fils») на 3 д.; «Добрая мать» («La bonne mère»), на 1 д.; «Добрый отецъ» («Le bon père») — мусіли були йти як московською, так і, найчастіше, французькою мовами. Ці п'єси змістом дуже підходили для школи і були поширені у виданнях². Їх, як свідчать споми́ни й листи Гоголя, грали в школі часто.

Опери: «La dame blanche», Opéra comique en trois actes. Paroles de M. Scribe. Musique de M. Boildieu. Вист. вперше в театрі «Opéra comique» у Парижу р. 1825, Вид. Bruxelles, 1831, Ц. Б. Г. Т., B. II. 3. 1. 77. № 16514. «Les deux aveugles de Bagdad de Mars olier, mus. de Fournier»—1782 або «Les deux aveugles de Francoville, mus. de Ligon» біля р. 1780 (обох у Ленінградських бібліотеках немає). «Волшебная флейта» Моцарта (згадана вище). Назви цих трьох опер узяли ми із споминів Н. Кукольника³, де говориться, що з них грали увертюри. Про музичну-ж оркестру Кукольник згадує, що вона «вельми справно супроводила співи дієвих на кону осіб»⁴. Ці слова стосуються, найпев-

¹ Це—наслідування ком. Мольєра «Les précieuses ridicules».

² Фр. вид. Théâtre de M. De Florian. t. I—III, Paris, без р. вид. Крім згаданих тут є: (I) «Le bon ménage ou la suite des deux billets. Com. en 1 acte et en prose»; (II) «Les jumeaux de Bergame. Com. en 1 acte et en prose»; (III) «Héro et Leandre, Monologue lirique»; (IV) «Le baiser. Féerie en 1 acte et en vers»; (V) «Mélée de musique», Mirtile en Chloé. Російською мовою більшість п'єс перекладено в кн. «Театръ Г. Флоріана», перев. съ фр. Ч. I, II, М., 1821. Крім того—окремо: «Добрый сынъ», ком. въ 3 д. Соч. Г. Флоріана. Павелъ Ивановъ. Спб., 1800, Ц. Б. Г. Т., I. XVI, 1. 16. № 6518.

³ Лицей кн. Безбородко, Изд. гр. Кушелева-Безбородко, Спб., 1859, 22.

⁴ Ibidem.

ніше, не до цих важких для виконання опер, а лише до згаданих у нас раніш і до них подібних. Єдиною оперою, про яку нам напевно відомо, що її було виставлено на шкільнім кону, є «Хлопотунъ или дѣло мастера боится» (опера-водевіль въ одномъ дѣйствіи, передѣланная съ франц. Музыка сочиненія г.г. Алябьева и Верстовскаго; новітнє вид. М., 1886, Р. П. Б., 18. 319. 1. № 48). Водевіль цей — не сентиментальний. Цілком можливо, що згадана в споминах Пашенка¹ п'єса з українського побуту, яку склали Гоголь та Прокопович, була комедійна опера: містила українські народні пісні.

Це не єдина оригінальна учнівська п'єса, виставлена в Ніжені. Пашенко каже, що ліцеїсти взагалі виставляли п'єси свого утвору.

Деякі з таких п'єс нам відомі. В Кукольника підчас трусу відібрали такі п'єси: «Марія», драматична фантазія; героїнею її була Марія, перша дружина Івана III; цю драму потім було визнано «дерзко и непристойно написанною», так що її певне тільки зачитували; трагедія «Димитрій Самозванецъ», перекл. з Шіллера; перший акт трагедії Шіллера «Донъ Карлосъ»².

Гоголь також, як відомо, написав драму, певне трагедію, п. з. «Разбойники». Врешті перекональних підстав гадати, що ці п'єси виставлялося на ніженськім театрі, в нас немає.

Характерною прикметою репертуару після р. 1826 були чужоземні п'єси, виставлені в оригіналі. Це — наслідок вимог начальства, що дбало про знання чужоземних мов. Захоплення театром вплинуло на розвиток творчих здібностей ліцеїстів: серед них з'являються свої драматурги. Зацікавленість їх звертається навіть до романтичної драми.

Дані, які маємо до свого розпорядження, свідчать, що в шкільнім театрі панувала не опера, а комедія — сентиментальна та класична. Трагедії та комедійні опери що-до кількості перед ними відступали. Текст п'єс не залишався недоторканим. Артинов згадував, що Кукольник, напр., вставляв у п'єси і декламував свої власні французькі вірші, які склав він під керівництвом учителя французької мови. Начальство ставилося до цього сприятливо, але потім, підчас слідства, розголошено було, що учні читають на домашніх виставах недозволені вірші³.

Театральний кін р. 1827 цілком було перероблено. 29 січня 1827 р. проф. Білевич доніс конференції, що ранком цього дня почув він гуркіт біля клас, пішов туди й побачив мулярів, куліси, палатки й підвищені для кону підлоги.

Все це є щось инше, ніж те, що було на початку існування театру в школі. Учні явно копіювали будову справжнього театру й розраховували на значну аудиторію публіки.

Ми вже вказували, що декорації театру почали були набирати характеру справжніх театральних декорацій ще перед р. 1827. Тепер

¹ «Берегъ», 1880, № 268.

² Лицей кн. Безбородко, Изд. гр. Кушелева-Безбородко, Спб., 1859, ст. 20, 21.

³ Л. Мадзевичъ, Гоголь и Кукольникъ въ Нѣжинѣ, «Р. Арх.», 1877, 3, ст. 193.

нам треба приблизно репродувати загальні контури вигляду кону підчас вистав. Будемо при цьому брати на увагу ввесь відомий репертуар ніженського театру. Розподілити їх, що-до декорацій, можна на сільські та міські.

До першої категорії належать: «Наталка-Полтавка» (1), «Москаль-чарівник» (2), «Вівця собака» (3), «Простак» (4), укр. п'єса з невідомою назвою (5), «Ненависть кь людямъ» (6).

М. В. Гоголь так хвалився в своїх листах декораціями театру, що, треба думати, молоді режисери ремарок додержувалися пильно. Отож певне вони мали все потрібне для обстанови хати української (2, 4), краєвид—хати́на з деревами, розташована оддалеки (6), сільської вулиці з хатами (1, 3) і річки оддалеки (1).

Несподіване потвердження того, що була декорація хати, оточеної деревами, знаходимо в споминах Пащенко. Про виставу української побутової п'єси він пригадує собі: «В другій дії виставлено на кону просту українську хату та кілька оголених дерев; оддалеки річка і потолочений очерет. Біля хати стоять лавки. На кону нікого немає»¹. Коли-б до цього малюнку додати кілька хатів—вулицю та відкинути очерет, то перед нами була-б декорація «Наталки-Полтавки». Отож є великі підстави гадати, що виставляючи «Н.-П.», ліцейські режисери точно додержувалися вимог ремарки. Саме існування в їхнім розпорядженні декорацій, що їх описує Пащенко, на нашу думку, є досить сильний доказ на користь тому припущенню, що «Н.-П.» на ліцейським кону дійсно йшла.

Приймаючи на увагу, що п'єсу «Фінгал» після 1826 р. репетувалося, хоч і не виставлялося (Кукольник), а також, що в репертуарі була «п'єса Озерова» «Эдипъ въ Афинахъ» (принаймні до р. 1826), мусимо припустити, що учні якось намагалися виставити храм на підвищенні, царську палату, шатро, гробницю, середину храму. Змалюванню цього допомагали лекції з історії стародавнього світу. Розуміється, їм ішлося про те лише, щоб показати на сцені хоч деякі натяки на пишну обстанову. Для цих самих п'єс потрібні були декорації лісу та байраку й саду. Своїм ліцейським митцям доводилося все це розмальовувати.

Інші п'єси—класичні та сентиментальні—особливо важких вимог режисерам не ставили. Учням доводилося випробовувати свою фантазію. Вони, відповідно до змісту, виставляли: то бідну кімнату в місті (п'єси Флоріяна, Кодебу), то пишну вітальню, або покій в будинку буржуа, чи то в замку («Богатоновъ», «Лукавинъ», «Ненависть кь людямъ»).

Розслід над декораціями ліцейського театру привів нас до тих самих висновків, що й розслід над декораціями Штейнового театру. Як там, так і тут ми зустріли сільські й міські декорації, тоб-то два

¹ Напевне твердити, що спомини Пащенко стосуються до часу після 1826 р., не можна.

звичайних, як видно, типи сценічних лаштунків. Одна лише була ріжниця — в Чернигові Штейнові актори не виставляли ні трагедій, ні, певне, й романтичних опер, так що ні храму, ні чогось иншого дотичного — не було. Крім того чернигівські сільські декорації могли бути ріжноманітнішими, бо самих п'єс із сільським оточенням в Штейновім репертуарі було далеко більше.

Про гардеробу шкільного театру до вже сказаного додамо спомин Пащенко — він бачив М. В. Гоголя в ролі діда з української п'єси в козушці, в смушевій шапці, в простих чоботях. Інші види потрібних для ролів одягів до цього часу певне збагатилися.

За наших часів може видаватися перебільшенням враження Гоголя, що театр був гарно освітлений. І це при свічках! Але це цілком можливе. Проти напівголодних мандрівних акторів поміщицькі діти не мали потреби бути ошадними.

За головного організатора, «директора й актора», мовляв Куліш, ліцейського театру звичайно вважають М. В. Гоголя. З цим можна погодитися, але тільки в тому разі, коли не перебільшувати ролі його так, як роблять це захоплені письменником автори споминів (вже далеко пізніше), а за ними дослідники. Дійсно, Гоголь постачав театрові п'єси з дому, дбав про декорації й костюми і мав уже деякий досвід, — але театральна справа була не менше дорогою і для його товаришів. В школі він, як відомо, особливим нічим не видавався, так що ролі директора театру, звичайно, відігравати не міг.

Пащенко головними авторами та виконавцями п'єс називає Гоголя та Прокоповича. «Гоголь, — каже він, — любив переважно комічні п'єси і брав ролі старих, а Прокопович — трагічні». «Славу рукописаний» поділяв з Гоголем ще й Н. Кукольник¹, якого Аристов називає навіть найголовнішим орударем справи театральної². Аристов розповідав про вистави німецькою та французькою мовами. Дійсно, в таких п'єсах Гоголь визначатися не міг. Що-ж до Кукольника, то він знав добре чужоземні мови. Було й ще три лідейсти, які відігравали визначну ролю в шкільнім театрі. Це Данилевський, Базілі та А. Н. Бородин, виконавці найважчих дієвих осіб репертуару.

Отож у ліцейським театрі Гоголь уявляється нам не як головний директор і актор, а як один, в крайньому разі з шістьох, орударів театру³. Спомини про нього були-б инші, якби не слава його на полі московського письменства.

Нам не важко вчисляти, хто в якій п'єсі і яку ролю грав⁴. Далеко цікавіше зосередити свою увагу на прийомах гри акторів-

¹ «Ліцей кн. Безбородко», Стаття Толбина про Кукольника, 87.

² Л. Маджевич, Гоголь и Кукольникъ въ Нѣжинск. гимназіи, «Р. Арх.», 1877.

³ З учителів, що розумілися на театрі, слід зазначити Павлова. Він знав музику й танці, бо раніш знаходивсь при московському театрі. Яко «вільний мистець», Павлов став у великій пригоді учням. Він учив їх малювати, а де-ж так потрібно було при будуванні декорацій. «Изв. ист.-фил. инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ», т. III, 1879, ст. 184.

⁴ Див. про це «Ліцей кн. Безбородко», 21, 19, 87.

учнів, і це не через те, що вони пізніше стали відомими письменниками (Гоголь, Кукольник), а тому, що в їхній грі переломлюється манера акторського виконання того часу, манера, про яку ми, можна сказати, ще дуже мало знаємо. Спогади освітляють тільки деякі моменти з виступів М. В. Гоголя та Кукольника, а тому ми на них і спинимося.

Одна з істотних рис всякого мистецтва і в тому числі мистецтва актора є репродукція того, що інші не помічають, сприймають як непомітне, звичайне. На це вказував і Лев М. Толстой і інші. Ось таку властиво спостережливість вбачали в Гоголеві його товариші в школі. Згадуючи про те, як копіював Гоголь Нікольського (професора словесності), А. С. Данилевський каже: «Вообще Гоголь удивительно воспроизводил тѣ черты, которыхъ мы не замѣчали, но которыя были чрезвычайно характерны. Онъ былъ превосходный актеръ. Если бы онъ поступилъ на сцену, онъ былъ бы Щепкинымъ». Важливе в цих словах не те, що Гоголь вмів копіювати, а те, що копіюючи вмів він підмічати характерне для даної особи, індивідуальне. Про це вміння свідчить і анекдота, що її переказав Куліш: «Крім міміки, — каже біограф, — він умів переймати і голос інших. Підчас свого перебування в Петербурзі він любив виставляти одного старого Б., якого він знав був у Ніжені. Один з його слухачів— цього Б. він не бачив—приходить раз до свого приятеля й бачить якогось старого, що грає на килимі з дітьми. Голос і манери цього старого зразу-ж нагадали йому гру Гоголя. Він одвів господаря набік і питає, чи це не Б. Дійсно, це був Б.»

Вміння копіювати ту чи іншу особу так, щоб з одного жесту знати було, кого має на увазі виконавець, відіграло в тім часі велику роль в акторській грі. В грі Щепкина у театрі в Полтаві навіть галерійка пізнавала члена міської управи, ізраеліту з походження. Подібного прийому уживали не раз і московські артисти.

Отож треба гадати, що й Гоголева гра була побудована на тім самім принципі поєднання індивідуального й типового. Виключного панування в прийомах Гоголевої гри індивідуалізації персонажів ми не припускаємо, бо таку вимогу ставили були до акторської гри тільки деякі діячі театру пізніших часів. Актори-ж гоголівських часів мистецтво вбачали у викриванні типового.

Такого мистецтва досяг Гоголь уже певне пізніше, коли став автором «Ревізора», якого читав у гуртках так, що кожна дієва особа говорила в нього своїм голосом і із своєю мімікою (Пашенко). Любич-Романовський підкреслював ансамбль гоголівського читання і типові класові риси мови персонажів в його природнім читанні¹. Шкільні роки були для письменника часом завзятої праці над собою. Той самий Пашенко розповідав, як Гоголь готувався до виконання ролі «дяди-старика страшнаго скряги» (з української побутової п'єси). «Въ этой роли Гоголь практиковался болѣе мѣсяца и главная задача

¹ С. Глѣбовъ «Восп. о Гоголѣ», «Р. Ст.», 1910, I, 70.

для него состояла въ томъ, чтобы носъ сходился съ подбородкомъ... По цѣлымъ часамъ просиживавъ онъ передъ зеркаломъ и пригинавъ носъ къ подбородку, пока наконецъ не достигъ желаемаго... Сатирическую роль дяди-скряги сыгралъ онъ превосходно, морила публику смѣхомъ и доставлялъ ей большое удовольствіе).

Те, що ми знаємо про Гоголя-учня, свідчить, що сатира його була в'їдлива. «Въ Нѣжинѣ товарищи его любили, но называли: таинственный Карла. Онъ относился къ товарищамъ саркастически, любилъ посмѣяться и давалъ прозвища», — згадував Данилевський¹. Ця і інші відозви викривають у Гоголеві нахил до гротеску, що на нього не раз вказували дослідники літературної спадщини письменника.

Що інше, як гротеск, виявляють прийоми гоголівського виконання ролі старого діда в українській побутовій п'єсі: «Сидить, трясется, крихтитъ, хихикаетъ и кашляетъ», да наконецъ захихикалъ и закашлялъ такимъ удушливимъ и сильнымъ старческимъ кашлемъ съ неожиданнымъ прибавленіємъ, что вся публика грохнула и разразилась неудержимымъ смѣхомъ... А старикъ преспокойно поднялся со скамейки и поплелся со сцены, уморивши всѣхъ со смѣху. Бѣжить за ширмы инспекторъ Бѣлоусовъ: «Какъ же это ты, Гоголь? Что же это ты сдѣлалъ?..» «А какъ же вы думаете сыграть натуральнѣе роль восьмидесятилѣтняго старика? Вѣдь у него, бѣдняги, всѣ пружины разслабили и винты уже не дѣйствуютъ, какъ слѣдуетъ»... (Пашенко).

Громовий сміх викликаний був тут «неождааннымъ прибавленіємъ» кашлю та вкінці несподіваною спокійністю діда.

Ріжні митці по-різному уживають здобутків своєї праці над спостереженням життя. Гоголь-артист користувався ними з тим, щоб дати перебільшену форму комізму—гротеск. Наведені в нас приклади його виконання ролі побутової української п'єси ілюструють прийоми Гоголя як у жесті (міміді), так і в інтонації. Слава його акторська в ліцеї ґрунтувалася на виконанні комічних ролів—«старух» і інших². Те, що ми знаємо про це виконання, не дає підстави гадати, що свою гру Гоголь проймав якимось особливим моралізаторським заміром. Думки про ідеологічне завдання мистецтва, або, певніше, усвідомлення їх—опанували його пізніше. Можливе двох видів акторське виконання: з перевагою технічного боку і з збереженням принципу переживання—переваги того, що звичайною мовою зветься нутром.

Небагатий матеріал з ліцейських часів акторської праці Гоголя свідчить про значний технічний ухил його акторського виконання. Цей самий технічний ухил безперечно панував і в його артистичнім читанні «Ревизора», коли доводилося перевтілюватися в усі дієві особи комедії. Звичайно, й тут переживання автора-декламатора мали

¹ Ця й попередня цитата з «Матеріаловъ для біоґр. Гоголя» Шенрока, I, ст. 102.

² В «Недорослѣ»—Простакову, в «Фингалѣ»—Старна, в «Урокѣ дочкамъ»—Василису.

своє місце, але в іншому вже значинні: він захоплювався ідеєю в своєму її розумінні, п'єсою в цілому і своїм мистецтвом автора та декламатора.

Проте інколи Гоголь грав і з явною перевагою «натур». Пашенко, згадуючи його міміку, грим та мінливий голос, зазначає «полнѣйшее перерождение въ роли, какія онъ игралъ». Гадаємо, що це могло бути, але глядач не завжди має змогу догадатися про суть гри.

Репертуар, в якому виступає даний актор, відобрає велику роль у визначенні напрямку його акторської гри. М. С. Щепкин, напр., надавав своєму виконанню деякого чужого забарвлення. Це—через те, що свою акторську техніку виробляв він у великій мірі на сентиментальнім репертуарі. Ніженський театр давав змогу учням захоплюватися чим-хто хоче—трагедією, мольєрівською комедією чи, на рещті, сентиментальною. І ось тоді як Кукольник та Прокопович захопилися трагедією (перший так само й у творчості), Гоголь зосереджував свою увагу на комедії мольєрівського напрямку, не чужиній. Тверезий погляд на життя, не зважаючи на всю стилізовану чужиність дитячих листів Гоголя, в родині його панував, бо й батько, Василь Оп., хоч і удавав з себе чужну особу, хоч і називав долину в своїм селі «долиною спокійствія», в творчості ані найменших рис сентименталізму не виявляв (див. «Простак»).

Тим-то й гра Гоголя-актора не йшла в напрямі до модної чужиности, як не прямувала до цього і його майбутня драматургійна творчість. В цьому вбачаємо ми різницю в принципі гри Гоголя артиста та гри артиста Щепкінського взірця.

Всі ці міркування, як здається, дають деякі підстави визначити гру Гоголя-актора часів ніженського періоду, як гру мольєрівського напрямку в акторським мистецтві.

Але коли Мольєр приййомами свого виконання йшов від добре йому відомих напівнародних вистав, Гоголь черпав спостереження в своїм оточенні. Коли-б дослідник захотів остаточно розв'язати питання про гру Щепкіна, Котляревського й Гоголя, йому довелося-б почати важку роботу над виявленням підвалин мистецтва українського народного оповідача, учасника українських народних побутових сценок.

Що-до Гоголя це тим більше потрібно, що ми знаємо, як любив він у Ніжені балакати з простими людьми.

Поки це не зроблено, нам доведеться залишитися з туманною формулою «натурального читання»¹, читання із зниженим стилем. Початки такої манери в Гоголя треба шукати ще в ніженському періоді, особливо в українських п'єсах. Є також підстави говорити про потяг Гоголя де в чому випередити актора мольєрівського напрямку в техніці гри.

Це—яскраве стремління, вже в ніженський період, вийти за рамки змалювання в грі типового в напрямі до індивідуалізації. Пізніше тим

¹ Див. спом. Любича-Романовського про читання «Ревизора»: Стаття Глґ-бова, «Восп. о Гоголѣ», «Р. Ст.», 1910, I.

самим шляхом пішов Гоголь і у власній драматургійній творчості. Адже дослідники завжди вказували, що відмінно від Мольєра Гоголь у своїх комедіях змальовував не тільки істотні, а й неістотні риси своїх героїв. Таким способом індивідуалізуючи дієвих осіб, письменники вносили нове в спосіб трактування драматургійного сюжету й драматургійних постатей.

І ось такого-ж характеру прогрес, чи то зміна, помічається в сучасному Гоголеві поколінні акторів, його найпоступовіших елементів, що йшли під гаслами М. С. Щепкіна.

Згадана в нас формула «натурального читання», «натуральної міміки» в свідомості актора щепкинського типу конкретно виявлялася в прямуванні від типизації до індивідуалізації.

Таке прямування, така інтенція гри не мирилася з умовними прийомами урочистої пихатої декламації. Пізніше Гоголь гостро висловлювався проти неї.

Вимогу індивідуалізувати характер дієвих осіб виставляв письменник і пізніше.

Що-ж до «перевтілення» актора, то тут Гоголь ставив акторові певні межі, застерігаючи від надто нестриманого розчулення¹.

Яко виконавець трагічних ролей, визначався в школі і Н. Кукольник, але вже тоді звертав він на себе увагу схильністю до драми та трагедії: коли він виконував останню сцену трагедії Сумарокова «Димитрій Самозванець», то після ефективно вимовлених кінцевих слів² падав на підлогу як труп, чим справляв сильне враження; він викликав здивування в публіки також патетичним виконанням заголовної ролі в «Фингалъ» Озерова³.

Ці коротенькі відомості не дають підстави визначити, який напрям у декламації відбивався в виконанні Кукольника трагедійних ролей. Проте найпевніше маємо тут діло з чимсь подібним до декламації патетичного расінського типу й відповідною мімікою та пантомімікою.

Ніженський шкільний театр мав значіння не тільки лише закритого учнівського. І Гоголь у своїм листуванні, і Білевич у своєму доносі⁴ зазначають, що вистави відбувалися в присутності значної кількості публіки.

Були це переважно батьки й родичі учнів, міське суспільство, приїжджі з села дворяни—поміщики.

Через брак громадського театру вдовольнялися ліцейським шкільним, але погано, як ми бачили, забезпеченим театральним приладам і силами. Наведені в нас дані про ніженський театр, на нашу думку, мають велике значіння, щоб зрозуміти стан театральної справи в перші десятиліття XIX ст.

¹ Про це див. ст. Л. Гуревича: «Взгляды Гоголя на искусство актера и режиссера», «Ежегодник И. Т.», 1909, II.

² Очевидно: «Иди душа во адъ» і т. д.

³ Шенрокъ, I, 195.

⁴ И. А. Лавровскій, Гимназія высихъ наукъ въ Нѣжинѣ, «Изв. Ист.-фил. Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ», т. III, 1879, неоф. отд., ст. 158—160.

Як і всюди (крім Київ) на Лівобережжі (по містах) театральний репертуар у ніженським шкільно-громадським театрі переважно московський. П'єси Мольєра, Коцебу, Котляревського, Флоріяна та ин. — дають змогу встановити відношення цього репертуару до репертуару громадських театрів по инших містах України, в першу чергу в Полтаві—Харкові (Штейн).

Через Кишинів до Ніжена сягав вплив з Петербургу (Трошинський, його столичні звички) і Москви (через Штейнів театр, що був під впливом Москви що-до репертуару й акторського складу та виставляння). Вплив з Петербургу стане нам ще більше наочним, коли ми згадаємо лист Гоголя до приятеля, де він питає про тамтешній театр. Врешті—Москва чи Петербург,—особливо що-до репертуару,—різниця невелика.

Здобути в нас дані про декорації ніженського шкільного театру мають і самоцільне значіння, а також важливі як potwierдження, правда побічне, припущень що-до декораційних засобів чернигівського громадського театру.

Два типи декорацій—оточення міське та сільське—найпоширеніше явище в театральних декораціях того часу, і особливого заперечення викликати не можуть. В кожному окремім випадку може йти мова лише про менше або більше забезпечення театру, достачу грошей для створення потрібного.

Нагадаємо також про те, що у ніженських упорядників театру були деякі засоби, щоб змалювати на кону палац та инші вживані в трагедіях лаштунки.

Дані про акторську гру цікаві тим, що відбивають у собі прагнення і старшого (в трагедії) і молодшого (в комедії) покоління акторів.

Гадаємо, що наведені в нас дані свідчать проти легенди, наче 6-то гімназія «нічого не дала Гоголеві». Тут зародилися й плекалися в письменника ті ідеї, які він пізніше розвинув і точніше формулював.

А чому до водевіля та мелодрами письменник пізніше ставився негативно, це цілком зрозуміло в зв'язку з фактами, про які йшла мова. Ці види драматургії не були в пошані й у Ніжені. Ознаки «доброго смаку» виховалися в Гоголя ще на шкільній лаві.

III. Поміщицький і кріпацький театр на Чернигівщині. Як і на цій Україні та в Росії, так і на Чернигівщині поміщики, велике панство, надзвичайно дбали про свої розваги. Цим розвагам у великій мірі слугували трупи акторів. Найзаможніші пани, наслідуючи звичаї Петербургу та Москви, заводили в себе чужоземні трупи; инші обмежувалися тим, що організували в себе трупи з акторів-кріпаків. Таких акторів або купували, або шляхом довгої й жорстокої науки виховували, беручи їх з-поміж своїх підданих.

а) Чужоземні трупи. Чужоземну трупу зустрічаємо в гетьмана Кирила Розумовського. Отож у великих панів найперше треба сподіватися найкращих труп. Р. 1750 Розумовського настановлено було на гетьмана України. Брат чоловіка цариці Єлисавети Петрівни,

гетьман і сам поведився як справжній монарх. Дістав він великі маєтності на Україні—і в Глухові та в Батурині розпочато було будівництва величезних палаців. Ще не скінчено було будівництва палацу в Глухові, а гетьман р. 1751 вже вирушив на Україну. Подорож його обставлено було такою самою пихою, як і подорож Єлисавети Петрівни, а пізніш Катерини II та Станислава Понятовського. Ціле місто близьких до гетьмана осіб, службовців, слуг, то-що вирушило на Україну з Петербургу. На терені України, звичайно,—зустрічі з усіма належними урочистостями. Того вимагав великопанський етикет, насичений театральністю всілякого роду. Серед цієї зграї була, звичайно, і труп акторів¹.

Життя Розумовського в Глухові було точною копією петербурзького. «В палаці гетьманському,—пише Васильчиков,—давалося бенкети з інструментальною музикою, балі, бувала також і французька комедія. Першу комедію давали в новому гетьманському палаці; вона називалася: «La foire de Hizim»².

Бували безперечно театральні вистави й у м. Батурині, де Розумовський вибудував розкішний палац. Про ці вистави чув Француз De-Lagarde³.

6) Кріпацький театр. 1. Трагедія, опера, комедія. Заслуговує на увагу також театр поміщика полковника Будлянського, що мав маєтності на Чернигівщині. В цього поміщика, «власника п'ятьох тисяч душ» («Б.»), був у с. Чемірі Козелецького повіту кн. Шаліков на початку XIX в. Будлянський більше відомий був яко власник прегарної оркестри. Ім'я його повністю видно з дописів у «Сѣв. Почтѣ» (1812, № 18, 1817, № 27), де знаходимо звістки про виступи оркестри в Києві. Єдиною звісткою про театр Будлянського є оповідання про нього de-Passenans, що стосується до десятих рр. XIX ст. Французький подорожник згадує, як Будлянський («Monsieur B.») avec la gravité de potentot та з люлькою в роті проходжувався за кулісами в халаті та в нічному ковпаку. Своїм голосом та жестами він підбадьорював артистів.

В перший вечір, коли прибув de-Passenans, грали трагедію «Дидона» (на 5 д.) Княжнина (Р. Ө. XXXII, 1790).

Уважаючи на те, що актори були кріпаки, треба гадати, що вистава йшла по-московському.

Французові прийшлася до вподоби каска Енея, прегарно прикрашена пір'ям півня, та корона Дідони, зроблена з гарного позолоченого паперу, вкритого рядом величезних скляних зерен, що подібні були до дорогоцінностей, як дві краплі води⁴.

¹ Див. ст. А. А. Васильчикова: «Семейство Разумовскихъ» в т. II кн «Осмадцатый вѣкъ», «Ист. сб. изд. Бартеньевымъ», М., 1869, 365.

² Ibid., а також «Семейство Разумовскихъ» А. А. Васильчикова, I, Спб., 1880.

³ Voyage de Moscou à Vienne, Paris, 1824, 34—36.

⁴ La Russie et l'esclavage dans leurs rapports avec la civilisation européenne Par M. P. De-Passenans, t. II. Paris, 1822, ст. 139.

Дальші спогади стосуються виключно до побутового боку в житті театру та його діячів.

Надзвичайно цікавим явищем театрального життя на Чернигівщині був кріпацький театр у с. Будах, Новозибківського повіту, що належав поміщикам, полковникові Дмитру Івановичу Шираєві. Д. І. Ширай мав тільки 600 душ, але завів театр, що складався з двохсот акторів обох полів, з власних його селян. Вони, як каже А. М. Маркович в своїх «Записках» (1810 р.), «грали гарно, одягалися багато, були виховані, всі, особливо актриси, були спритні, знали мистецтво, співали, говорили чужоземними мовами»¹.

Театр був для Ширая не лише розвагою або засобом для величання перед іншими панами, але також і комерційною справою. В одному листі, якого хтось писав з Чернигова, говориться, що Ширай театр свій «на плитахъ въ Кіевъ переправляетъ и уже тамъ мѣсто куплено для сего». Було це року 1801, в травні місяці². Подорож трупи Ширая до Київа відіграла велику роль в історії київського театру; Ширай уперше засновує тут громадський театр³.

Треба гадати, що подібних подорожів Шираєві доводилося робити чимало.

Про репертуар трупи знаємо тільки те, що повідомляє кн. К. П. Шаліков у своїм «Путешествіи». З опису його видно, що в Ширая, крім акторів, були ще музики оркестри й балет. Рок у 1803 він бачив якусь «буфонадну оперу» та оперу «Школа ревнивыхъ», балети: «Адонисъ или Алоиза», «Венера и Адонисъ»⁴ і ще багато (бо був у Ширая кілька день).

Треба гадати, що трупа давала й інші подібні вистави, а також чимало комедій класичного взірця.

Про виставу буфонадної опери читаємо: «Головна співачка захопила серця наші солодким, приємним, надхненним голосом; буффо комедійним талантом своїм зачарував нас».

2. Кріпацький балет. В балеті, що Шаліков його особливо докладно описує, приймали участь тільки самі танцюристки.

«Маренкова, Дроздова, Касаковська, Козинцов! (певне єдиний танцюриста, К. К.)—пише Шаліков.—Ви були-б окрасою найблисучішого

¹ Цитую за кн. А. Л. Лазаревським: «Очерки, замѣтки и документы», IV, Київ, 1898, ст. 47—48. Витяг з рукоп. А. М. Марковича: «Смѣсь или записки ежедневныя въ 1806, 1809 и 1810», Черниговъ. Жив Ширай прегарно. Вмираючи (р. 1809) він відпустив на волю 200 душ акторів та актрис і подарував їм усе, що мав у хаті, вартістю 20000 карб. Проте Маркович погано відзивається про нього і називає «развратителемъ» більше як ста дівчат.

² Письмо 1801 г. изъ Чернигова о тамошнихъ, «К. Ст.», 1890, № 3, стор. 539. Лист належить Тимофіїві Камінському, з 28 травня 1801 р.

³ Н. Закревскій, Описаніе Кіева, II, М., 1868, стор. 833.

⁴ На оперу «Школа ревнивыхъ» (не надр.) покликається «Муз. Вѣст.». Це велика оп.-буфа, виставлена вперше в Москві 1798 р. Автор Ant. Salieri (La scuola de gelosi. Див. Riemann, Opern Handbuch, Lpz., 1887). Про балет «Адонисъ или Алоиза»—відомостей не маємо. На «Венеру и Адониса» є покликання в «Муз. Вѣст.». Відомості ці беремо з «Алфавити, списка» В. Н. Всеволодського-Гернгросса.

кону велеліпної столиці... Мальовничі Терпсихорині групи, яких виразні положення, звороти, погляди, картини виявляють вам у найкрасномовніший спосіб історію чинностей їх; солісти, подібні до блискавки швидкістю ніг своїх, за якими очі ваші не встигають стежити—змальовують кожним рухом рук, обличчя різні пристрасті душі й серця з усіма їхніми відтінками; прегарні декорації, прегарна оркестра—все, все здивує й заворожить вас»...

Але не тільки на виставах мусіли виступати артистки. Вони танцювали також у театральній залі, коли гості відпочивали від контрдансів; вони виконували тоді деякі сцени балетів або щось інше. «Іх мистецтво,—пише Шаліков,—легкість, гнучкість, приємність рухів тіла були ще більш чарівні, цікавіші для очей зблизка, ніж у театрі, у великій, освітленій багатьма люстрами, галерії».

Велике враження справили на Шалікова також ті артистки, що виконували циганський танок. Одна з них була Полянська.

«Після них,—продовжує він свій опис,—виступають дві циганки, цеб-то дві Терпсихорині-ж таки німби, в цілком циганським костюмі й під голосні, уривчасті пісні, акомпонійовані оркестрою, пляшуть так гарно, що й описати важко. Одна з них варта того, щоб змалювати її й кращим пензлем, ніж мій. Уявіть собі грацію з чорним волоссям, з приємною усмішкою на прегарно зложених устах, в червоних казимирових шатах; уявіть при тому жвависть виразів циганської пляски... Ох, Полянська! Грім оплесків чути на просторі галерії».

Через кілька рядків Шаліков описує насолоду свою від споглядання артистки, що грала ролю Вестриса в балеті «Адонись» або «Алоиза».

Особливо пишно поставлено було вистави в Буді тоді, коли тут гостював малоросійський губернатор кн. А. Б. Куракин. Самий в'їзд його був театрално обставлений. «Верстві з чотири їхав він вогняним прошептом палаючих смоляних бочок; двір та будинок були також у полум'ї».

Після чаю гостя повели до театру й він побачив тут згадані—оперу «Школа ревнивыхъ» і балет «Венера и Адонись».

Про балет читаємо: «В останній сцені його Купідон силою всемогутньої стріли своєї обертає дикий ліс у прегарний храм з огняним на фронтоні написом: «Добродѣтели и чести»; у середині його вивішувалося жертвник з палаючими серцями перед вензльовим іменем гостя; поза ним була транспарантна картина, яка змальовувала славу, що ширяла вгорі та, як звичайно, мала в одній руці трубу, а в другій сувій з його-ж вензлем та богиню справедливості з вагою та ландкартою України («Малороссія»); знизу—групу геніїв, що тримали сувій з такими словами: «Каждому отдаетъ свое»; наприкінці—ряди в ясноблакитнім вогні палаючої колонади храму; сила народу, що оточує жертвник, Градії та Амура, мальовнича фантастична кадрили—фінал для вистави—все це, можна сказати, в повному розумінні слова вразило глядачів, а їх на цей раз у сільському театрі було більше, ніж як буває або бувало в московському (розу-

міється, «господ»; примітка Шалікова). Головний глядач похваляв усе, навіть з ентузіазмом. «Це чари!»—сказав він декілька разів.

«Після кінця спектаклю пішли до танцювальної галерії, тут загри- мів хор німб під акомпаніємент оркестри (пісня: «Громы радостью мѣшайтесь»...).

«Потім той самий Купідон, що в балеті зробив чарівну метамор- фозу—прегарна з щасливим організмом дівчина восьми, або дев'яти років, підійшла до гостя та виголосила промову з подякою й при цьому віддала йому до рук вірші Шалікова «На случай его (Куракина) посѣщенія Буды».

«Після цього були польські; потім виходили на кін Терпсихорині німби та чарували погляди різного роду танками; потім прегарні циганки давали втіху своїми танками; наприкінці склалися контр- данси—вони закінчувалися разом з білим світом. Всі шість день про- ведено було в такий спосіб і всі шість день до ста чоловіка жило без виїзду й спокійно вміщалося в однім будинку»...¹

На підставі відозви Шалікова найбільше можемо судити про ба- летні вистави.

Не підлягає сумніву, що балет Ширая був класичний. Участь ци- ганок (властиво акторок, прибраних і розмальованих, як циганки) свідчить про певну домішку екзотизму. Шаліков бачив вистави трупи Ширая скоро по тому, як вона виступала в Києві. Отож його харак- теристика вистав цього кріпацького театру має деяке значіння для історії київського громадського театру.

Іншого характеру балет зустрічаємо в маршалка мглинського дво- рянства Скорупи в Мглині.

Р. 1813, коли в Скорупи гостював де-ля-Фліз, гостям запропоно- вано було таку виставу: «Козачки його (Скорупи, К. К.) гарно танцю- вали козачка. З його наказу вийшли вони в залю в багатих костюмах та червоних чоботях, з гітарами в руках, акомпаніюючи собі, почали виконувати танок з такою досконалістю, що й на паризькому кону заслужили-б оплесків. Цей зразок руської («русской») хореографії здивував нас»—зауважує де-ля-Фліз².

Ясно, що тут виконувалося національний український танок.

в) Становище артиста-кріпака. Становище артиста-крі- пака, як відомо, було взагалі надзвичайно принижене,—з морального боку навіть гірше, аніж становище звичайного кріпака-хлібороба,— бо той принаймні був у повній темряві і так гостро не відчував своєї безправности й неволі.

Про «развратительство» Ширая ми вже згадували (див. вище, при- мітка). Ще яскравіші рисочки додає чернигівський матеріял для ілю- страції загальновідомого факту в історії театру Будлянського. De-Passe- naps малоє надзвичайно сумну картину—Будлянському не прийшлася до вподоби гра актриси в сцені, де Дідона із спочуттям та ніжністю

¹ Путешествіе въ Малороссію, изд. К. П. Ш а л и к о в ы м ъ, М., 1803, 75—85.

² Зап. Де-ля-Флиза, доктора франц. арміи, «Р. Стар.», 1892, февр., ст. 345.

дивилася на Енея. Грубий поміщик поривчасто пішов на кін, вдарив Дідону по обличчю та загрозив, що її буде чекати кара. Дідона, з ляпасом на щоці, зберегла свою гідність, маленька хіба гримаса й сум пробігли їй по обличчю. Актриса провадила далі rolę, неначе нічого не сталося. «На третій день після цієї трагі-комічної сцени я,—каже de-Passenans,—проходжався по городі і zobачив серед робітників, qui saclaient, гарненьку жінку, обличчя якої здалося мені знайомим. Я запитав її, де я її бачив; вона, червоніючи та соромлячись, відповіла: «Це я та, котра грала роль Дідони». Через деякий час я довідався, що нещаслива цариця Картагени, що коштувала 5.000 карб. (новий приклад несталої людської величності), змушена була відмовитися корони і що вона страждала під виглядом простої селянки в віддаленій селі через втрату свого гарного голосу, хвора на дуже неприємну та неспокійну слабкість»¹.

Робота на кону взагалі була під загрозою палиці.

Наведений матеріал дає підстави для таких висновків:

1) Найстарші відомості наші про панський театр на Чернигівщині сягають 1751 р. (театр в Розумовського). В інших землях українських про театр маємо далеко пізніші відомості.

2) Панський театр, розвага й предмет розкоши, почасти мистецтво, був переважно російський. Зрідка наймалося чужоземні трупи. Репертуар—трагедія, комедія, опера, балет—був переважно класичний. За зразок була столиця. Вистави обставлено було надзвичайною розкішшю (Ширай).

3) Основа кріпацького театру—найталановитіший елемент кріпаків, навіть в умовах надзвичайно важких—давав визначні сили. На ґрунті кріпацького театру можливі були величезні мистецькі досягнення: пересаджена на український ґрунт культура театральна мала підстави для справжнього поступу й розвитку.

4) Трупи театральні бували в найбільших українських панів; малозаможні поміщики труп не мали (лише оркестри). А що дуже великих і грошовитих панів на Чернигівщині багато не було, то й труп та театрів було обмалъ.

Надзвичайно цікавим явищем на Чернигівщині є пан-підприємець. Це є факт цілком зрозумілий у ту епоху, коли почали в нас з'являтися фабрики та всілякі підприємства, що ними панство українське хотіло втрутати себе від скрутного становища.

В інших землях України та на Московщині рівночасно також з'явилися пани-підприємці (Шаховської, почасти Ільїнський і ин.).

5) Публіка панського театру—переважно дворяни, з національності Українці, але з московськими симпатіями.

Польська частина суспільства переду не вела та на напрямок театру особливого впливу не мала. Врешті поодинокі винятки могли бути (Вальт у Ширай).

¹ La Russie et l'esclavage dans leurs rapports avec la civilisation européenne, par M. P. De Passenans, t. II, Paris, 1822, стр. 139.

IV. Загальні підсумки. Підсумовуючи наведені в нас дані про театр на Чернигівщині, переконуємося в тому, що всі види театру розвинуті були тут слабо. Можливо, що архівні дані виявлять колись існування ще кількох труп на Чернигівщині в 1750—1830 рр., що про них у нас ішла мова. Навряд однак похитне це наше твердження, що на Чернигівщині—в краю біднім, з малою кількістю міст, з нечисленним купецтвом та збіднілим шляхетством—театр мав менше ґрунту для розвитку, аніж де-інде.

З міст одна лише столиця—Чернигів більш-менш приваблювала, та й то трупа змушена була із слізьми волати до байдужого громадянства, як це ми бачимо з прикладу афіш 1828 року.

Становище громадського театру на Чернигівщині дає надзвичайно показний матеріал. Адже до 50-х рр. доводилося йому тулитися або в шопі, або в якомсь маленькім найманім помешканні.

Штейнові гостини, або—власне подорожі полтавської трупи, не є доводом розцвіту громадського театру в певний час. Трупа виконувала тут одноразове замовлення для обмеженого властиво кола—з'їзду дворян. Отож подорожі полтавської трупи до Чернигова властиво найближче стосуються до того матеріалу, що зосереджено в нас у розділі про панський і кріпацький театр. Гостини полтавської трупи є одноразовими наймами, подібно до того, як Розумовський найняв французьку трупу—на довший тільки час.

Взагалі театр панів у період 1750—1830 рр. і кількістю, і якістю перевищує театр мандрівно-громадський.

Далі, коли порівняти відомості, що ми розмістили в трьох розділах, поміж собою, не важко буде знайти деякі відхили в трьох видах театру, хоч і мали вони риси схожі.

Досить важко говорити про різниці в репертуарі. Тільки школа (в Ніжені) наче-б-то намагається добрати матеріал для вистав педагогічно-шкільними міркуваннями. Чернигів 20-х рр. приваблює комедією та драматичними й сценічними ефектами, репертуаром «кошмарного» жанру. Панський і зокрема кріпацький театр плекає класичний репертуар: трагедії, опери, комедії. Штейн тримається середньої позиції й культивує сентиментальний жанр.

Коли оглянути репертуар у цілому, то можна помітити в XIX ст. порушення класичної традиції та деякий наплив сентиментальних п'єс і панування комедійної опери. Поєднання традиції «кошмарного» й сентиментального жанру, як ми казали, прокладало шляхи новій драмі. Що-до театральної сцени можемо сказати, що вона всюди приймала вигляд сценічної коробки з трьома різними декораціями: сільське оточення, міське (купецьке, міщанське) та, нарешті, обстановка, потрібна спеціально для трагедій: царські палаци, замки, трони, пишність...

Спорадична поява на Чернигівщині мелодрами (Чернигів), «кошмарних» п'єс і, може, романтичних опер висувала перед діячами кону проблему запровадити деякі технічні досягнення, щоб показувати метаморфози та світлові й інші ефекти. Як з цим тут обійшлись, даних немає.

Найдосконалішого влаштування кону треба-б сподіватися в найбагатших магнатів. Інші театри давали глядачам—відповідно до змоги та засобів. Те-ж саме бачимо й що-до костюмів.

Взагалі мистець і декоратор у театрі на Чернигівщині, як і в інших місцевостях, відігравали велику роль.

Що-до акторської гри, то даних у нас мало. Однак, поряд з технікою класичних зразків, помічається виразна течія, що прямувала до зниження стилю декламації та міміки й пантоміміки акторського виконання.

«Щепкинська» школа природньо росте на театральнім ґрунті почасти незалежно від самого Щепкина (Ніжен). Наростає потреба побороти одвічні шаблони.

Спрощення стилю акторської гри почасти-лучиться й до иншого боку. Маємо на увазі польську чернигівську трупку. Адже трупа, що розклеїла афіші, з якими ми познайомилися, не могла, органічно неспроможна була непорушно додержувати одвічні акторські канони класичного стилю, звичайно в його провінціальному вульгаризованому відбитку.

Кажучи так, ми ніяк не хочемо казати про тотожність двох зазначених явищ. Польські впливи є дещо цілком відмінне (відбиток німецьких) від «щепкинського» з боку стилю, хоч і вони також виявляють прагнення до спрощення.

Глядачі театру Чернигівщини майже виключно дворяни—поміщики. Що-до цього театр на Чернигівщині становить дійсно досить судильне викришталюване явище. Лише де-не-де можна припускати появу в театральній залі нового глядача—людей нечиновних, в першу чергу купців. Маємо на увазі Чернигів 20-х рр. XIX ст.—афіші зверталися до цілого міста.

Дворянство було переважно російське. Отож і театр був переважно російський. А що в аристократії був попит на французькі видовища, то їх ми й зустрічаємо.

Московський вплив на театр Чернигівщини йшов переважно просто з півночі, найбільше з Петербургу.

Проте ніколи передатковим пунктом була українська столиця цілого краю, місце осідку генерал-губернатора—Полтава (Ніжен, Чернигів).

Польські культурні діячі театру могли тільки покійно коритися загальному рухові театального мистецтва, пристосовуватися до місцевих обставин.

Театральна культура завжди сіє зерна на тім ґрунті, куди переноситься. З них проростає часом і дещо досить оригінальне й важливе для історії культури. Полтавщина дала драматургів Котляревського й Гоголя, критика театального Філомафітського.

Чернигівщина—дала Кукольника і поклала основи для виховання театального світогляду М. В. Гоголя.

Лев Миловидов.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ В 1860-х рр.

ПОЧАТОК 60-х років—це час відживлення громадської думки. В народній освіті цей час позначився новими уставами, реформами, проєктами; їх розглядали на педагогічних радах, на з'їздах, дебатували та обговорювали у пресі. Питання народньої освіти того часу не обмежувалися шкільними мурами. Краща частина свідомого громадянства давно вже мріяла про поліпшення освітньої справи. Ще в програмі діяльності, який намітило Кирило-Методіївське братство, народня освіта займала головне місце. В. Білозерський розробив спеціальну записку про сільські школи. Він-же на допиті заявив слідчим, що «учреждение школъ было общимъ желаніемъ всѣхъ»¹. М. Костомаров пізніше, звертаючись до молодих, висловив свої думки про народню освіту такими словами: «Народня освіта—то всему голова, всему основа. Научитця народъ на своему читати, смакъ до читання візьме, почне зъ ёго очей полуда спадати, тоді и сила наберетця, и літературу самъ создасть собі и стане народомъ кріпкимъ, самъ себе тямлющимъ и шануючимъ. Протягуйте, панове, діло, що ми старі почали, кохайте и зрощайте ту ниву, що ми колись, важко вздыхаючи, орали та засівали... А ваше діло тепер—працюйте якъ мога, щобъ витягти народъ свій зъ того багна темности, убожества, наруги, куди ёго затоптала недоля історична»². Такий був заповіт старого братчика новому поколінню.

Ці думки Кирило-Методіївців почали здійснюватися лише через 10 років після розпаду братства—на початку 60-х рр. Свідома частина української інтелігенції заходила коло видання українських книжок для народу. Т. Г. Шевченко в останній рік життя почав складати українські підручники для сільських та недільних шкіл. Наприкінці р. 1860 він видав свого «Букваря»³.

Місцем для здійснення освітніх завдань стали недільні («воскресныя») школи. Перші недільні школи було одчинено в Києві 11 жовтня р. 1859. В одній з цих шкіл активно працював М. П. Драгоманов⁴. Недільні школи почали ширитися після Києва по губерніяльних, по-

¹ «Україна», 1—2/1924, стор. 126.

² «Україна», 3/1925, стор. 71.

³ «Україна», 1—2/1925, стор. 143.

⁴ С. Глушко, Драгоманов і Недільні школи, Україна, 4/1924, ст. 35.

вітових містах та селах. В 1860 р. на території кол. Росії було відчинено 68 недільних шкіл, а в половині р. 1862 їх кількість доходила до 90.

В Київській окрузі коло відкриття недільних шкіл заходився тодішній куратор М. І. Пирогов. Школи одчинялись за його пропозиціями, іноді він сам при обслідуванні округи призначав відкриття недільних шкіл (глухівська школа на Чернигівщині). Про київські недільні школи можна довідатись з окремих статей¹, що-ж до чернигівських недільних шкіл, то друкованих розвідок, матеріялів про них нема. Відомості збереглися лише в справах архіву чернигівської «Дирекції училищ», та деякі замітки знаходимо в пресі 60-х рр.

Першою недільною школою на Чернигівщині була глухівська. В річному звіті за р. 1860 «штатный смотритель училищ» Глухівського повіту писав, що в грудні р. 1859 глухівські школи відвідав куратор Київської округи М. І. Пирогов, якому «угодно было назначить, чтобъ при глуховскомъ училищѣ открытъ Воскресную школу что и исполнено 17 января 1860 года»². В м. Чернигові недільну школу було відкрито при чернигівській хлоп'ячій гімназії з 9 травня р. 1860 «вслѣдствие желанія и требованія бывшаго попечителя Николая Ивановича Пирогова», як писав директор гімназії 1861 р.³. Хоч Ніжин в той час і не належав до чернигівської дирекції, проте слід одмітити, що в Ніжині також було відкрито недільну школу з 17 квітня р. 1860⁴. Того-ж року було відкрито школу і в Новгород-Сіверську.

Крім цих власне недільних шкіл того-ж 1860 р. на Чернигівщині було відчинено ще «ежедневные бесплатные послѣобѣденные классы для приходящихъ дѣвочекъ»⁵. Такі щоденні школи для дівчат р. 1860 було одчинено в Стародубі, в Городні та в Суражу при повітових школах.

І недільні школи і щоденні школи для дівчат повинні були орієнтуватися на програм парафіяльних («приходскихъ») шкіл. В обіжнику куратора Київської округи з 17 січня р. 1861, № 309 накреслено такий програм для недільних шкіл: «Обученіе въ воскресныхъ школахъ ограничивается Закономъ Божиимъ, чтеніемъ и письмомъ на русскомъ языкѣ, первымъ началомъ ариеметики, рисованіемъ и линейнымъ черченіемъ, гдѣ потребуетъ мѣстная необходимость»⁶. Проте навчання в недільних школах не обмежувалось програмом парафіяльних шкіл. Наприклад, куратор Харківської округи писав: «долгомъ считаю присовокупить, чтобы къ числу полезныхъ свѣденій по части

¹ А. Струнина. Первые воскресныя школы въ Киевѣ, «Кіевская Старина», V/1898, стор. 287—307; «Україна», 4/1924, стор. 35—42.

² Архів чернигівської гімназії, пак. 201, справа № 86, стор. 221.

³ Арх. черн. гімн., пак. 202, спр. № 17, стор. 201.

⁴ «Циркуляръ по управленію Кіевскимъ Учебнымъ Округомъ», 1861 р. № 9, стор. 148.

⁵ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. № 17, стор. 201.

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. № 11, стор. 1.

естествознанія, фізики, географії, медицини и проч. прибавлены были объясненія объ отношеніяхъ народа къ власти»¹. В київських недільних школах провадилося навчання поруч з російською й українською мовою. В жіночих безплатних школах на Чернигівщині дівчата навчалася ще ручної праці («рукодѣліе»). Перша на Чернигівщині—глухівська недільна школа. Відкрито її було при глухівській повітовій школі. В звіті до директора шкіл «смотритель» глухівських шкіл пише, що недільна глухівська школа «состоитъ изъ высшаго и низшаго отдѣленія. Преподаваніе сообразно приходскимъ училищамъ. Помѣщается въ домѣ Глуховскаго уѣзднаго училища. Книгами и пособиями пользуется отъ помѣщика Маркевича² и смотрителя училищъ»³. Тут-же «смотритель» повідомляє, що в недільній школі «часто употребляется методъ взаимнаго обученія». На початку навчання глухівська недільна школа мала 44 учні. Розподіл їх за соціальним станом був такий:

«Почетныхъ потомственныхъ гражд- данъ»	1	Казенныхъ крестьянъ	2
Козаковъ	7	Солдатскихъ дѣтей	4
Мѣщанъ	25	Помѣщичьихъ крестьянъ	4
		Вольноотпущенныхъ	1» ⁴

З цього-ж звіту довідуємось, що з глухівської недільної школи до 1 січня 1861 року вийшло 4 учні. Залишилося—40. Успіхи учні недільної школи виявили такі: добрі—25 учнів, достатні—15. Поведінка: «отличнаго поведенія—15; хорошаго—25»⁵. Перед відкриттям чернигівської недільної школи в «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» було вміщено таку об'яву: «Дирекція Училищъ Черниговской губернии доводитъ до свѣденія жителей города Чернигова, что съ начала наступающаго 1860 года будетъ учреждена при заѣшней гимназій особая воскресная и праздничная школа, на слѣдующихъ основаніяхъ: 1. Принимаемы будутъ въ оную всѣ, желающіе учиться, безъ различія состояній и возрастовъ. 2. Ученіе будетъ безмездно. 3. Преподаваніе принимаютъ на себя Учителя Гимназій. 4. Предметы обученія составятъ: а) чтеніе и письмо на русскомъ языкѣ; б) первоначальныя ариметическія дѣйствія, съ вычисленіемъ на счетахъ и письмѣ и в) Законъ Божій: то есть объясненіе молитвъ, основныхъ истинъ вѣры, главныхъ событій Священной Исторіи и Евангельскихъ чтеній. Желающіе получить по этому предмету болѣе подробныя свѣденія могутъ обращаться за этимъ къ Директору Гимназій, въ его квартиру. Директоръ Училищъ Е. Гудима»⁶.

¹ «Кіевск. Стар.», У/1898, ст. 303.

² Олександр Максимович Маркевич, поміщик с. Сваркова, Глухівського повіту.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 221.

⁴ Ibidem, стор. 221.

⁵ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 221.

⁶ «Черн. Губ. Вѣд.», 1860 р., № 3, ст. 20—21 (неофіц. част.).

Про роботу чернігівської недільної школи довідуємось з «Записки о состояніи Черниговской Дирекціи Училищъ за 1860/61 академическій годъ». Директор пише, що чернігівська недільна школа «въ теченіи всего учебнаго года была постоянно посѣщаема и оказалась многочислѣннѣею въ сравненіи съ школами, открытыми въ другихъ городахъ, о которыхъ упомянули мы... Со дня открытія школы число учениковъ изъ 15 возросло постепенно и въ Августѣ и Сентябрѣ состояло уже изъ 60, а въ продолженіи учебнаго года восходило до 90. Значитъ школа идетъ по возможности успѣшно, поддерживаемая трудами учителей и воспитанниковъ высшихъ классовъ гимназій¹ безъ всякаго участія нравственнаго и моральнаго со стороны жителей города. Правда она получила пожертвованій въ теченіи года до 139 рублей, но отъ лицъ постороннихъ, именно: 100 рублей отъ покойнаго малороссійскаго поэта Шевченка, 25 рублей отъ учителя немировской гимназій Борщевскаго, 10 рублей отъ почетнаго попечителя гимназій Волжина и 4 рубля отъ неизвѣстнаго изъ С.-Петербурга, приславшаго эти деньги черезъ посредство предсѣдателя здѣшней Гражданской Палаты. Р. Д. Тризны, который также доставилъ и пожертвованіе Т. Г. Шевченка². Ученики воскресной школы, кромѣ недавно поступившихъ, выучились читать, писать, начаткамъ закона божія и обучаются ариметикѣ и церковному пѣнію; послѣднему учить по добровольному вызову безмездно священникъ здѣшней Николаевской церкви Соколовъ. По свидѣтельству г. учителя гимназій Страховскаго постоянно и дѣятельно занимавшагося первоначальнымъ обученіемъ чтенію и письму по методѣ, изъясненной имъ въ статьѣ, помѣщенной въ Губ. Вѣдомостяхъ³, посѣщающіе воскресную школу оказывали сильное стремленіе къ скорѣйшему усвоенію грамоты: буквы, механизмъ слоговъ и весь процессъ чтенія большинство изучало въ 8—10 уроковъ. На пожертвованныя деньги воскресная школа снабжена уже многими пособиями, какъ-то букварями, большая часть которыхъ роздана учащимся, евангеліями въ рускомъ переводѣ, аспидными досками, счетами, наклеенными таблицами, разнѣсными буквами, пожертвованными студентомъ Ун-та Св. Владиміра Губисомъ. Предположено выписать карты, показывающія важнѣйшія явленія на земной поверхности, также книги, сообщающія общедоступныя и полезныя для жизни свѣденія»⁴. Страховскій в згаданій статті ділиться своїм до-

¹ Тоді між иншим в 7 класі гімназії вчився Г. І. Успенський. *Л. М.*

² Як довідуємось з листа Шевченка до В. Тарновського з 16/II р. 1861—Т. Гр. подарував чернігівській нед. школі 50 прим. «Кобзаря». Кожний примірник коштував тоді з пересилкою 2 крб. Відомо, що Шевченко подарував також 50 прим. «Кобзаря» київській новостворенській нед. школі (лист його до В. Тарновського з 7 серпня 1859 р., а також «Циркуляръ по упр. Київ. Уч. Окр.» 1861 р. № 8, стор. 136: «Покойный поэтъ Шевченко пожертвовалъ книгъ на 106 р. 25 коп.»).

³ Стаття Страховського «О грамотности поселянъ и способъ ихъ обученія» — «Черн. Губ. Вѣд.» за 1860 р. № 47, стор. 335—340, № 48, ст. 341—344. Страховскій у статті ділився своїм досвідом про звукову методу.

⁴ Арх. Черн. гімн., пак., 202, спр. № 17, стор. 201—203.

свідом роботи в чернігівській недільній школі. Він писав, що діти й дорослі не більш як за 10 лекцій по 1 $\frac{1}{2}$ год. кожна навчаються розбирати не склади (бо складів не вчили), а цілі слова. Він оповідав, що учні, одвідуючи школу що-неділі, не забувають за 6 днів того, чого навчилися у попередню неділю. Один кріпак 18 років, кравець, за перше одвідування недільної школи за 1 $\frac{1}{2}$ год. замітив усі літери й почав розбирати слова; через тиждень читав з помилками, а в третю неділю—вільно; при вступі до школи він не знав жодної літери¹. На жаль ми не маємо певних відомостей про склад учнів чернігівської школи—відомо лише, що більшість учнів були міщани, частина—кріпаків.

Ніжинська² недільна школа з ініціативи в. о. професора Бєлоброва почала працювати за головною участю студентів ліцею кн. Безбородька. Студенти не тільки взялись безплатно викладати в школі, а ще й зібрали поміж своїми 40 крб. грошей на школу. Бажання відкрити недільну школу було висловлене ще на початку лютого, а школа почала працювати з 17 квітня в приміщенні повітової школи. Працювала ніжинська недільна школа під особистим доглядом директора ліцею та гімназії, розпорядчиком був в. о. професора Бєлобров. За час з 17 квітня до 17 жовтня 1860 р. в школі працювало 18 студентів, 3 священника, в. о. професора Бєлобров, директор ліцею Стеблін-Каменський та проф. Лашнюков. Підчас літніх ваканцій недільна школа не припиняла праці; замість студентів викладали вчителі гімназії, київські студенти—мешканці Ніжина. З усіх викладачів недільної школи було утворено раду школи; вона обговорювала методи навчання, шкільні порядки, дбала про успішну роботу школи.

За книгою запису учнів в ніжинській школі кількість їх доходила до 140 чол., фактично на лекціях бувало до 94 чол.; на кожний день навчання пересічно припадало 75 учнів. Учням не давали ніяких посвідок і від них не вимагали жадних документів. Це було потрібно, бо знайшлися люди, які «по невѣжеству или изъ корыстныхъ цѣлей, распространили ложный слухъ, будто по выучкѣ грамотѣ всѣхъ учащихъ запишутъ въ рекруты»³. Під впливом таких чуток до школи почали ставитись з недовірям; на якийсь час навіть і запис було припинено. Проте школі допоміг архієпископ чернігівський та ніжинський Філарет, який запропонував священникам оголосити про відкриття недільної школи по всіх церквах м. Ніжина⁴. З половини

¹ «Черн. Губ. Вѣд.» 1860 р. № 48, ст. 342 (неофіц. част.).

² Ніжинський повіт не належав до чернігівської дирекції, бо мав (як і Новгород-Сіверськ.) власну гімназію при ліцеї. До чернігівської дирекції належали повіти: Черниг., Городнянськ., Новозибк., Стародуб., Погар., Сураз., Мглин., Конотоп., Глухів., Кролевецький, Сосницький, Борзняцький, Козелецький, Остер.

³ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окp.» 1861 р., № 9, стор. 149.

⁴ Треба зазначити, що частина духовництва того часу охоче приймала участь в організації шкіл. Митрополит київський та галицький Арсеній (1860—1867) ставився прихильно до освіти в національно-українському дусі (див. «Україна» 1925, 1—2, ст. 143); свящ. П. Лебединцев організовував школи в Білій

липпя в Ніжині почались великі пожежі, що тяглись два місяці; це теж зле відбилося на відвідуванні школи учнями.

Розглянемо тепер, з кого складались учні ніжинської недільної школи. За віком у школі було:

з 7—10 р.	23 душі,	з 20—30 р.	5 душ,
„ 10—15 „	75 „	„ 40 років	1 „
„ 15—20 „	35 „	„ 47 „	1 „

Розподіл учнів за соціальним станом зазначено в звіті школи: «нѣжинский грекъ—1, духовнаго званія—1, отставной солдатъ—1, казенный крестьянинъ—1, кантонистъ—1, вольноотпущенныхъ—3, казаковъ—30, помѣщичьихъ крестьянъ—35 и мѣщанъ—67»¹. За національністю—всі Українці, крім 1 Грека. З 35 чол. «помѣщичьихъ крестьянъ» більшість «лакеи», або учні ніжинських ремісників, що їх пани віддали в науку. Учнів недільної школи було розподілено на 3 гуртки: нижчий, середній та вищий. До нижчого гуртка приймали зовсім неписьменних; до середнього тих, що трохи читали по складах; тих, що краще читали—до вищого. Спочатку лекції були по 1 годині, потім по 2¹/₂. Навчання провадилося що-неділі та що-свята. Перші ³/₄ години відводилося для навчання закону божого разом для всіх трьох груп. Після того учнів розбивали на гуртки по окремих кімнатах: перші два гуртки вчилися читати, а старші учні—читали, писали і вчилися арифметики. За підручники були: «таблицы для взаимнаго обученія Золотова, его-же упражненія въ чтеніи, подвижныя буквы Студитскаго съ букварями при нихъ, букварь синодальной типографіи, ея-же сокращенный молитвословъ, Новый Заветъ въ переводѣ на русскій языкъ и книга Наума о Божьемъ мірѣ, изданная Максимовичемъ; чистописаніємъ займаються съ прописей Богданова»². На 17 жовтня наслідки навчання були такі: 18 чол. колишніх неписьменних вже досить добре читали, з них 11 чол. ще й писали; 11 чол. читали по складах. Школа утримувалася на пожертви, головним чином студентів ніжинського ліцею.

Короткі відомості про новгородсіверську недільну школу подає «Основа» кн. 6 за р. 1861 в статті «Училища образовавшіяся на югѣ въ послѣднее время». Повідомляючи про відкриття недільних шкіл в Чернигові та Новгородсіверську, автор пише, що «въ послѣдней кѣ маю мѣсяцу (1860 р., Л. М.) было 50 учениковъ; преподаваніємъ въ ней занимаются исключительно гимназисты подъ наблюденіємъ своихъ учителей» (стор. 97).

Церкві (див. «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.» 1861 р. № 10, стор. 166); чернигівський свящ. Соколов безплатно з власного бажання вчив співів у недільній школі (Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 203); а рядове духовництво парівні з учителями безплатно працювало по недільних школах.

¹ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.», 1861, № 9, ст. 130.

² Ibidem, стор. 149.

Ці чотири недільні школи існували на Чернигівщині 1860 року; крім того, як ми вже згадували, працювали ще жіночі щоденні школи «для всѣхъ сословій».

Стародубська жіноча школа існувала з 31 липня. Відомості про неї знаходимо в звіті «штатнаго смотрителя» за 1860 рік. Перед відкриттям цієї школи було вироблено про неї положення такого змісту: а) Школа відкривається для дівчат «всѣхъ сословій» з 8 до 12 літ. б) Навчання провадити в школі що-дня після обіду 2¹/₂ або 2 години. в) Платні за науку не брати. г) Не вимагати ніяких «формальностей» крім запису учнів до книжки. д) Школу підчас навчання можуть одвідувати батьки дівчат або мешканці міста. е) На користь школи приймати пожертви. є) В школі вчити: закону божого, читання, писання арифметики та ручної праці. ж) Підчас навчання не вживати ніяких кар. з) Керуватиме школою рада вчителів, а доглядати повинен «штатный смотритель». В цій школі навчали: «смотритель», священник та вчителі повітової школи чергою. Спочатку населення зустріло школу з недовір'ям: ніхто не вірив, що дурно вчитимуть, інші говорили, що тільки спочатку не братимуть платні, а потім примусять і школу обов'язково одвідувати й за навчання платити. По місту ходили чутки, що після навчання дівчат будуть виселяти в степи; доводили, що не буде користи, коли разом будуть учитись і дворянські й міщанські дочки. Проте батьки з'явилися до школи, позаписували своїх дочок, а з 1-го серпня в присутності батьків почалось навчання.

На 1 вересня в школі було 30 дівчат, 1 січня 1861 р. вже було—35. З них: дочок урядовців—2, духівництва—4, купців—1, салдат—1, міщан—21, «вольноотпущенныхъ»—1, козачок—3, селянок—2. З 1 вересня дівчат розділили на 2 гуртки. В першому гурткові було—25 дівчат, у другому—10. Навчання провадилося що-дня, крім неділь та свят, після обіду. На 1 грудня з 25 дівчат першої класи вже 13 читали, 12—починали читати, майже всі вже починали писати.

В Стародубі це була перша жіноча школа, бо «дотолѣ не было и признаковъ обученія женщинъ, въ особенности изъ простаго сословія»¹.

Спроби організувати пансіони в Стародубі не мали успіху. Почасти це було через великі вимоги батьків, які хотіли за малу плату вчити дочок і грамоти й загальних дисциплін, і французької мови, й танців, і музики й инш. Одя ріжнomanітність вимог до школи з боку батьків дівчат «середняго сословія» спричинилася до того, що нову школу одвідували переважно діти «нижніхъ сословій».—«Чиновники и лица городского населенія позажиточнѣе, но неимѣющіе средствъ отвозить дочерей своихъ въ пансіоны, смотрятъ на школу, открытую для всѣхъ сословій съ предубѣжденіемъ, тѣмъ болѣе, что въ школѣ этой не обучаютъ танцамъ, важнѣйшимъ, по ихъ понятіямъ, самой

¹ «Женскіе послѣбѣдненные классы при Стародубскомъ уѣздномъ училищѣ» «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.», 1861, № 12, стор. 199.

грамоты въ дѣлѣ образованія женщины. Но въ свою очередь утѣшительно то явленіе, что масса народа смотритъ иначе на этотъ предметъ: чѣмъ болѣе она уясняетъ себѣ идею учрежденія женской школы, тѣмъ довѣрчивѣе становится въ отношеніи ея»¹. Черезъ два мѣсяці після відкриття школи багато батьків хотіли віддати до школи навіть своїх дорослих дочок.

Подібна школа існувала і в Городні з 1860 року—працювали в ній «штатный смотритель» та законовчитель повітової школи. Вчилися дівчата; всіх було 23 душі: дворян—9, інших—14².

Менше дівчат було в Суражу. Там при повітовій школі з 15-го жовтня 1860 р. відкрито «частное женское училище, на степени приходского для приходящихъ бесплатно дѣвочекъ всѣхъ сословій и вѣроисповѣданій, въ которомъ гг. учителя Суражскаго уѣзднаго училища въ свободное отъ служебныхъ занятій время даютъ уроки безъ всякаго вознагражденія со стороны Правительства и родителей»³. В Суразькій жіночій школі було всього 7 дівчат: «дворянъ—2; личн. двор.—2; мѣщанъ—3»⁴.

З «Основи» довідуємося, що 1860 р. і в Новгородсіверську «нѣсколько дамъ,—преимущественно жены учителей,—задумали открыть женскую воскресную школу въ самомъ скоромъ времени» («Основа», кн. 6, 1861, ст. 97); проте, про існування такої школи певних відомостей нема.

Такі недільні та щоденні жіночі школи існували на Чернигівщині р. 1860. Директор гімназії Е. В. Гудима⁵ прихильно поставився до організації та поширення недільних шкіл. В своїй «Запискѣ о состояніи Черниговской Дирекціи Училищъ за 1860—61 академическій годъ» він повідомляє, що минулого року в його дирекції відчинено в Чернигові та Глухові недільні школи, а в Стародубі, Городні та Суражу—«по неимѣнію въ этихъ городахъ ремесленниковъ, ученики которыхъ могли бы обучаться грамотѣ въ праздничные дни, открыты ежедневные бесплатные послѣобѣденные классы для приходящихъ дѣвочекъ»⁶. Далі він пише про значіння недільних шкіл: «Всякому кажется очевидно, что открытіе воскресныхъ школъ есть одно изъ благотѣльнѣйшихъ и важнѣйшихъ дѣлъ въ воспитаніи... Очень жаль, что вообще бесплатныя воскресныя школы до сихъ поръ у насъ еще мало распространены, между тѣмъ, какъ онѣ составляютъ одно изъ дѣйствительнѣйшихъ средствъ распространенія грамотности въ кругу простого народа, въ потѣ лица добывающаго себѣ насущный хлѣбъ. Каждый благомыслящій человекъ вѣроятно раздѣлитъ съ нами желаніе, чтобы общество поощряло всѣми зависящими отъ него способами существованіе такихъ школъ. Небольшія пожертвованія для необходимыхъ пособій при обученіи, посѣщеніе школъ

¹ Ibidem, стор. 199.

² Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 105—106.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 135—136.

⁴ Ibidem.

⁵ Тоді директор гімназії був одночасно й за директора шкіл

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 201.

лидами, въ особенности имѣющими значеніе въ обществѣ, которые своимъ гуманнымъ обращеніемъ могли бы ободрить и заохотить еще болѣе учащихся—суть лучшія и дѣйствительнѣйшія средства дать успѣхъ воскреснымъ школамъ. Хорошо было-бы, если бы нѣкоторые изъ такихъ болѣе свободныхъ отъ своихъ занятій, на самомъ дѣлѣ употребили посильный трудъ при обученіи. Какъ знать, можетъ быть при такихъ условіяхъ воскресныя школы послужили бы средствомъ сближенія сословій, взаимной любви ихъ и довѣренности, что составляетъ главное основаніе благоденствія общества. Духовно-умственное вліяніе всегда успѣшнѣе и дѣйствительнѣе всякихъ приказаній, угрозъ, наказаній и другихъ побудительныхъ и исправительныхъ мѣръ. Простой человекъ, руководимый другими, болѣе его развитыми людьми всегда сумѣетъ одѣлать заботливость о немъ и рационально сродниться съ тою мыслію, что нужно слушаться людей, которые стоятъ выше по своему умственному и нравственному развитію и слѣдовательно могутъ и желать и дѣлать одно только хорошее и полезное для него. Простая русская пословица «ученье—свѣтъ, а неученье—тьма» не будетъ болѣе чѣмъ-то загадочнымъ и недоступнымъ, а постояннымъ девизомъ его поступковъ и отношеній къ другимъ¹. Далі Гудима скаржився, що не вважаючи на «явную пользу» жіночих шкіл і на брак коштів для них, «общество въ нихъ не принимаетъ никакого участія и не оказываетъ сочувствія.—Въ одномъ только Стародубѣ тамошній купецъ Филатовъ сдѣлалъ въ пользу мѣстной женской школы небольшое пожертвованіе для приобрѣтенія рукодѣльных матеріаловъ; а всѣ прочіе, да и Стародубская во всемъ прочемъ содержится трудами и иждивеніемъ исключительно училищныхъ чиновниковъ, которые изъ усердія къ общественной пользѣ удѣляютъ для нихъ часть своего свободного времени, остающагося отъ служебныхъ занятій»².

Такъ минув 1860-й рік—перший рік роботи чернигівських недільних шкіл. На протязі р. 1861 тільки в одному Кролевці 26 березня було відкрито жіночу школу при повітовій школі. Навчання провадилось у 2 класах; курс навчання було встановлено в 1 рік у кожній класі. Школа мала свій певний розклад лекцій. Викладали в цій школі 8 учителів та 3 священника. Крім звичайних дисциплін: закону божого, читання, письма, арифметики, вчили ще ручної праці—вишивати, а також «кройкѣ и шитью» жіночої білизни та одягу. Вчилися у школі 17 дівчат: дітей урядовців—13, міщан—2, духовних—2. Навчання провадилось що-дня крім неділі та свят після обіду. Утримувалась ця школа на пожертви вчителів. Книжки в школі були звичайні для повітових парафіяльних шкіл, крім того читали ще книжку Григорія Ширяєва «Вечерніе рассказы странника на родинѣ», що подарував автор³.

¹ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 201—203.

² Ibidem, ст. 203.

³ «Кролевецкая посѣбожденная женская школа» («Отчетъ Шт. Смотр. учил. А. Лисенко») — «Циркуляръ по упр. Кіев. Уч. Окp.», за 1862 р., № 4, стор. 131—134.

На підставі даних, що можна зараз знайти в архіві чернігівської дирекції та заміток преси 60-х рр. про недільні школи на Чернігівщині, можна констатувати, що всі школи на Чернігівщині вчили й писати російською мовою. За підручники були: «Таблицы для обучения чтению», Київ, 1860; «Азбука», СПб, 1860, in 8°; «Азбука» Золотова, СПб, 1860; «Домашняя наука», Київ, 1860. Крім того в цей час були відомі: «Букварь» Шевченка, 1860; «Українська граматка Ильи Деркача, цѣна 5 коп., изд. въ Москвѣ»¹; трохи пізніше— «Українські прописі, для народніхъ школъ»,—скомпонував Олександръ Конисський. Полтава, у литографіи Губ. Пр., въ восьмиушку 12 листківъ, ціна 8 шагівъ»². На жаль ми не маємо достатніх підстав для того, щоб сказати, що останні книжки вживалися по недільних школах на Чернігівщині. Зате з певністю можна сказати, що для читання в чернігівській недільній школі був «Кобзар» Шевченка, що він його подарував для школи. Про інші книжки ми згадували раніш.

З боку влади ще з січня 1861 року почалися утиски на недільні школи. В обіжникові куратора³ з 17 січня р. 1861 ч. 309 до директора читаємо такі пакти про роботу в недільних школах: 1. Щоб не допускати викладання в недільних школах тих дисциплін, що не входять до програму парафіяльних шкіл. 2. Щоб підручники вживати лише ухвалені. 3. «Особенное внимание должно быть обращено на то, чтобы учредители и распорядители воскресныхъ школъ были люди вполне благонадежные; а потому, не ограничиваясь офіціальною перепискою, Директоры Училищъ обязаны, въ случаѣ, если желающіе учредить школы лично имъ неизвѣстны, предварительно собирать объ нихъ точныя удостовѣренія и затѣмъ относительно допущенія ихъ къ открытію школъ или распоряженію въ нихъ входитъ лично въ соглашеніе съ мѣстными гражданскими начальствами. 4. За ходомъ обученія въ воскресныхъ школахъ должны подъ главнымъ надзоромъ попечителя имѣть постоянное наблюденіе штатные смотрители уѣздныхъ училищъ... 5. Въ случаѣ, если со стороны распорядителей или преподавателей замѣчены будутъ дѣйствія не согласныя съ началами, указанными въ настоящемъ предложеніи, а тѣмъ болѣе направленіе, противное религіознымъ истинамъ, Государственному Управленію и правиламъ нравственности, таковыя неблагонадежныя преподаватели и распорядители должны быть немедленно отстраняемы и не допускаемы затѣмъ къ обученію или распоряженію въ другихъ воскресныхъ школахъ». 6. Щоб у жіночих недільних школах не були за керівників «молодые люди», а лише жінки⁴. По одержанні

¹ В об'яві про цю книжку читаємо: «Эта граматка составлена по звуковому методу, достаточно испытанному. Тексты, какъ и всѣ упражненія въ чтеніи напечатаны гражданскими буквами на малороссійскомъ языкѣ. Въ концѣ книжки приложены большія разръзныя буквы»—«Черниговскій Листокъ», 1862, № 2, стр. 16.

² «Черниговскій Листокъ», 1862, № 10, стор. 80.

³ Цього обіжника склав міністр нар. освіти, куратор Пирогов тільки передавав його, виконуючи волю «начальства».

⁴ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.», 1861 р., № 2, ст. 17.

23/I—1861 р. такого наказу міністра народньої освіти, директор надіслав копію його до всіх «штатнихъ смотрителейъ» 28 січня 1861 р. чч. 275—289¹. 1 лютого 1861 р. було одержано ще одного обіжника з 26/I—р. 1861 ч. 557—«по высочайшему повелѣнію». Тут зазначалось, що «по поводу возбужденнаго высшимъ правительствомъ вопроса о воскресныхъ школахъ, быстро умножающихся въ числѣхъ»—міністр доповів царю своє попереднє розпорядження про догляд за недільними школами. Цар цілком підтвердив попередню пропозицію міністра «о неослабномъ наблюденіи» за недільними школами і звелів «сообщить Оберъ-Прокурору Святѣйшаго Синода Высочайшую волю, для объявленія епархіальнымъ начальствамъ, чтобы они сдѣлали распоряженіе о назначеніи въ каждую воскресную школу священника, который сверхъ преподаванія закона божія, наблюдалъ-бы вмѣстѣ съ училищнымъ начальствомъ и при его содѣйствіи, чтобы въ школахъ не допускалось ничего противнаго правиламъ православной вѣры и началамъ нравственности»². По одержанні цієї пропозиції директор Гудима надіслав копію її (4/II—1861 чч. 324—338) до всіх «штатныхъ смотрителейъ», а куратора повідомив, що всі недільні та жіночі щоденні школи перебувають під доглядом «штатныхъ смотрителейъ» повітових шкіл, а за чернигівською недільною школою доглядає він сам³.

З одного боку, байдужість більшості громадянства до недільних шкіл не давали їм стати на ноги; з другого боку—накази влади зробили працю в недільних школах небезпечною справою, тому 1861—62 рік не дав ніяких досягнень. В записці про стан чернигівської дирекції за 1861—62 акад. рік про недільні та безплатні щоденні школи на Чернигівщині читаємо: «къ сожалѣнію въ настоящемъ году не замѣтно приращенія этихъ школъ, и даже уже существующія, не поддерживаемыя вниманіемъ и содѣйствіемъ общества, вслѣдствіе ограниченности своихъ средствъ идутъ не весьма блестяще, даже въ нѣкоторыхъ мѣстахъ закрыты, такъ, напр., закрыта школа въ Суражѣ»⁴. Дійсно в звітї про школи Суразького повіту читаємо, що з 1-го квітня закрыта жіноча школа при повітовій школі⁵.

Незабаром Гудима (директор гімназії) дістав од куратора «секретно» (19 червня 1862 р. ч. 2977) лист такого змісту: «Изъ газетъ извѣстно вамъ, что въ нѣкоторыхъ воскресныхъ школахъ въ Петербургѣ злоумышленные покушались развивать вредныя и возмутительныя ученія. По этому поводу обращено нынѣ на воскресныя школы строгое вниманіе»⁶. Тут же нова пропозиція про догляд за ходом навчання по недільних школах. А через 3 дні вийшов наказ закрити всі недільні школи «впредь до составленія новыхъ объ нихъ правилъ».

¹ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 11, стор. 3—4.

² Циркуляръ по упр. Київ. Уч. Окр.; 1861 р., № 2, ст. 19.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 11, стор. 10.

⁴ Арх. Черн. гімн., пак. 205, спр. 8, ст. 169.

⁵ Ibidem, ст. 123.

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 604 (таємні справи), стор. 33.

Коротку замітку про це було вміщено в газеті «Черниговський Листок»¹. В звіті директора за 1862 рік про недільні та щоденні жіночі школи знаходимо: «Всѣ поясненныя школы на основаніи предложенія г. Управлявшаго Кіевскимъ Учебнымъ Округомъ отъ 22 іюня 1862 года за № 3067 закрыты въ томъ же 1862 году»².

А коли через 4 роки куратор кн. Ширинський-Шахматов звернувся до чернигівської губерніяльної шкільної ради (Губернскій Училищный Совѣтъ³) з пропозицією повідомити його про кількість безплатних та недільних шкіл, а також подати йому список керівників цих шкіл⁴, він дістав відповідь, що на Чернигівщині «благодареніе Богу нынѣ нѣтъ Воскресныхъ школъ, которыя такъ вредными оказались»⁵.

Таким чином, на Чернигівщині існувало чотири власне недільні школи та чотири щоденні жіночі школи, які мали долю недільних. Стан цих шкіл за час їх існування можна уявити собі з такої таблиці:

Недільні школи:

1. Глухівська з 17/I—1860 р., існувала 2 роки 5 міс., учнів мала 44.
2. Ніжинська з 17/IV—1860 р., існувала 2 р. 2 міс., учнів мала 140.
3. Чернигівська з 9/V—1860 р., існувала 2 р. 2¹/₂ міс., учнів мала 90.
4. Новгородсiверська з 1860 р. існувала 2 р., учнів мала 50.

Жіночі щоденні школи.

1. Стародубська з 31/VII—1860 р., існувала 1 рік 11¹/₂ міс., учнів мала 35.
2. Суразька з 15/X—1860 р., існувала 1 рік 8 міс., учнів мала 7.
3. Городнянська з 15/X—1860 р., існувала 2 р., учнів мала 23.
4. Кролевецька з 26/III—1861 р., існувала 1 р. 3 міс., учнів мала 17.

Як бачимо, довше існували недільні школи, пізніше було відкрито щоденні безплатні школи для жінок.

Найбільшою по кількості учнів була ніжинська школа; далі йдуть: чернигівська, новгородсiверська, глухівська, стародубська, городнянська, кролевецька, суразька. Всіх учнів навчалось по цих школах—406 душ. По складу більшість учнів—міщани, тому що всі ці школи на Чернигівщині існували по містах, друге місце після міщан займають кріпаки. Лише кролевецька жіноча школа мала серед дівчат переважну більшість дітей урядовців.

Отже цілком зрозумілі ті надії, що їх покладала демократична інтелігенція на недільні школи, зрозуміла симпатія до них з боку українських діячів.

Це була перша спроба організації навчання простого люду громадськими силами.

¹ За 1862 р., № 12, ст. 91.

² Арх. Черн. гімн., пак. 207, спр. № 58, стор. 536—537.

³ В Чернигові його засновано 7 квітня р. 1866.

⁴ 1 липня 1866 р., № 3778.

⁵ Архів «Губ. Училищн. Совѣта», пак. 1, спр. № 2, стор. 21—22.

Борис Шевелів.

ТИЖНЕВИК «ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОКЪ»
ЗА РЕДАКЦИЮ Л. И. ГЛІБОВА (1861—1863 pp.).

...Была пора—пора иная:
И былъ «Черниговскій Листокъ»,
Но болтуна родного края
Унесъ нежданный вѣтерокъ...

Л. Глібів¹.

ЛІТЕРАТУРИ, присвяченій часописові «Черниговскій Листокъ», майже зовсім немає.

Крім коротенької характеристики цього періодичного органу шостидесятих років і переліку матеріалів, надрукованих в ньому мовою українською, що ми знаходимо в біографічному нарисові Глібова, що склали Загірня та Грінченко², а також крім невеличкої статті В. Міяковського «До історії «Черниговскаго Листка», вміщеної в «Україні» за 1917 р., ч. 3—4,—більш нема в літературі нічого.

В статтях наших публіцистів, що їх присвячено українській журналістиці 60-х років, в тій частині, де річ іде про «Черниговскій Листокъ», ми знаходимо білі місця.

Для прикладу звернемо увагу на VIII розділ «Історії українського письменства» академіка С. Єфремова, де ми знаходимо досить повну характеристику часопису «Основа» і... майже нічого—про «Черниговскій Листокъ».

Проте «Черниговскій Листокъ»—цікавий зразок української журналістики 60-х років, а також є він невикористаний ще матеріал до життєпису та творчости редактора його—поета Л. І. Глібова.

Праця що-до всебічного освітлення цього часопису стоїть на черзі й жде свого дослідника. Завдання нашої статті—звернути увагу на цю невивчену ще сторінку української журналістики, а також показати, що «Черниговскій Листокъ» дійсно є невикористаним джерелом при вивченні життя й творчости Л. Глібова.

Перш за все ми зупинимося на історії видання «Черниговскаго Листка», для якої дають цінний матеріал архіви — чернигівської хлоп'ячої гімназії, таємного столу канцелярії чернигівського губернатора, а також «Черниг. Губ. Вѣдомости», то-що.

¹ «Удодъ—юмористическая птичка изъ литературой клѣтки Капитана Бонвиванъ. Черниговъ. 1877», стор. 25.

² «Л. И. Глѣбовъ. Біографическій очеркъ. Черниговъ. 1900».

З архіву черниг. хлоп'ячої гімназії видно, що Глібів, в той час учитель цієї гімназії, про своє бажання видавати часописа «Черниговскій Листокъ» повідомив директора шкіл Черниг. губ. Гудиму 13 березня р. 1861 рапортом з 12 березня того-ж року. Про це свідчить реєстр вступних паперів зазначеної дирекції за 1861 р.¹, де під ч. 205 записано таке: «Рапортъ младшаго учителя черниговской гимназiи Леонида Глѣбова отъ 12 марта съ представленiемъ прошенiя на имя кiевскаго цензурнаго комитета для испрошенiя по оному разрѣшенiя къ изданiю еженедѣльнаго «Черниговскаго Листка».

Цього-ж 13 березня директор шкіл надіслав рапорт Глібова на розгляд куратора київської шкільної округи. В реєстрі вихідних паперів дирекції про це записано так (під ч. 580): «Попечителю кiевскаго учебнаго округа съ испрошенiемъ разрѣшенiя на дозволенiе учителю черн. гимназiи Глѣбову издавать еженедѣльную газету».

22 березня р. 1861 київський цензурний комітет запропонував директорів шкіл Чернигівської губ. дати додаткові відомості про майбутній часопис, що видно з реєстру вхідних паперів (ч. 225 з 24 березня р. 1861), де зазначено: «отношенiе кiевскаго цензурнаго комитета отъ 22 марта за № 219, восколько листовъ будетъ состоять каждый номеръ газеты, издаваемой учителемъ Глѣбовымъ, и какого формата».

Ці відомості було надіслано до цензурного комітету 27 березня т. р. В реєстрі вихідних паперів про це записано так: «Въ кiевскiй цензурный комитетъ съ препровожденiемъ по исправленiю программы предполагаемой къ изданiю учителемъ гимназiи Глѣбовымъ еженедѣльной газеты» (ч. 724, 1861 р.).

З справи канцелярії чернигівського губернатора «по отношенiю кiевскаго цензурнаго комитета о дозволенiи учителю Глѣбову издавать газету «Черниговскій Листокъ» (1861 р., таємний стіл, № 6) видно, що 4 квітня р. 1861 під ч. 248 київський цензурний комітет запитав чернигівського губернатора, чи немає з його боку яких перешкод на видання «Черниговскаго Листка».

В цьому папері цензурний комітет між иншим писав: «Кiевскiй цензурный комитетъ, не находя препятствiй къ разрѣшенiю газеты «Черниговскій Листокъ» по представленной г. Глѣбовымъ программѣ, копия съ которой при семъ прилагается, предварительнo представленiя о семъ высшему начальству, имѣетъ честь покорнѣйше просить ваше превосходительство увѣдомитъ комитетъ: не имѣется ли съ вашей стороны какихъ либо препятствiй къ изданiю упомянутой газеты». Чернигівський губернатор Голідин, як це видно з зазначеної раніш справи, 14 квітня р. 1861 ч. 337 повідомив комітет, що «на изданiе въ г. Черниговѣ учителемъ здѣшней губернской гимназiи Глѣбовымъ еженедѣльной газеты подъ названiемъ «Черниговскій Листокъ» онъ со своей стороны не встрѣчаетъ никакихъ препятствiй».

¹ Посилаємося на реєстри через те, що справи про видання «Чери. Листка» в архіві черниг. гімназії не знайшлося.

ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОКЪ.

Подписная цена въ 1865 году:
для городскихъ подписчиковъ, безъ
доставки—2 р. 50 к.; съ достав-
кою на домъ, въ Черниговъ—5 р.;
для иногороднихъ, съ пересылкою
по почте—4 р. сер

№ 10.

ВЫХОДИТЪ ОДИНЪ РАЗЪ

ВЪ НЕДЕЛЮ.

Подписка принимается въ конто-
ръ редакціи при книжномъ магази-
нѣ М. Кранца. Тамъ же принима-
ются и объявленія для печатанія.
Иногородные адресуютъ: въ ре-
дакцію газеты „Черниговскій Ли-
стокъ“.

9 Іюля

1863.

СОДЕРЖАНІЕ: I. Новости, вѣсти и слухи: а) Черниговъ, 8-го іюля. б) Корреспонденція „Листка“: Ніагоро-
докъ, 23 червню; Мѣжижъ, Яновка, черниг. у.; с. Горбовъ, черниг. у.; замт. гор. Березно; хут. Островъ-
Належда, Бора. у. — II. Вѣсти, подѣлъ Кумейками (окопч.). П. А. Кулишъ. — III. Дві вірочки зъ нашихъ руса-
чокъ (зъ народ. устѣ. зам. Маркомъ-Вовчкомъ). — IV. Библиограф. извѣстіе (письмо къ ред.) М. Н. Номиса. —
V. Объявленія.

ЧОВОСТИ, ВѢСТИ И СЛУХИ.

ЧЕРНИГОВЪ. 8 ІЮЛЯ

О слухахъ и погодахъ, томе скучной, за неимѣніемъ чего дру-
того, нит-республиканскаго

Азъ буду въ извѣстїи называть читателей, что чер-
ниговскому глѣтиспису по временамъ остается одно—
сложить оружіе, т. е. перо, и предаться меланхолич.
Времена сія сумъ тѣ, когда Черниговъ предается
такъ сказать раздумью, ничего не творить, даже
не тапцуетъ... Какъ разъ такое время наступило
теперь. Въ ротовѣхъ приостановлены танцевальныя
вечера по случаю выхода штаба дивизіонной квар-
тиры и съ нимъ музыки. Временно „проживавшіе
въ Черниговѣ поѣздки съ *фамиліями* развѣхались—
кто за-границу, кто въ деревню. Учебныя заведенія
закрыты по случаю каникулъ. Черниговъ значитель-
но опустѣлъ и если когда-нибудь, то именно теперь
предается единственно самозерцанію. Погода какъ
нельзя болѣе благоприятствуетъ этому занятію—
ложди и дожди и такая пріятная свѣжость, что рѣ-
шительно недоумиваешь изразу ли живешь на такъ
называемомъ югѣ. Хорошо! югъ, когда въ іюль при-
ходится печь топить, а выхода на улицу теплое
пальто напяливать! Нельзя не припоинить при этомъ,
что предсказаніе новѣйшаго Мартына Задески, мете-
оролога Матѣе о погодѣ въ настоящемъ году под-
тверждается на злю парижской академіи, заиспо-

зрившей ихъ. Сущность предсказанія была въ томъ,
что погода будетъ есеномезальная, съ сюрпризами...
Ну и дѣйствительно съ сюрпризами, какихъ не
ждали!..

КОРРЕСПОНДЕНЦІЯ „ЛИСТКА“.

Ніагородокъ, 24 червню. — Передъ Иваномъ, 23
червню, після обѣдъ, на великому базарѣ, ставъ ра-
дочекъ, паръ на десятъ, дѣтатъ, молодцѣ и бабѣхъ,
зъ зѣльями, квітками, лікарствѣнами, віновницѣхъ
зъ робленими вінками. Зѣль тутъ булѣ: любистокъ,
кануверъ (кануверъ, по туджешнѣму), мѣята, чебрѣць
(по тутъ чебриць), материкъ, роменъ (по тутъ ро-
машка) рута, овжико (дѣтѣхъ купать), кривца (кроме,
по тутъ), дріктъ, підбілзъ (олъ животѣ), чистикъ уся-
вий—чоловічий и жіноцький; деревѣхъ (реданѣхъ по
тутъ и ще серпорігъ), деленѣ, бургуны, бузиновѣхъ
цвітѣ и шовкова трава.

Віникъ трѣхъ разборівъ: зъ городніхъ та садковнихъ
квітокъ; зъ волошокъ (наспалкѣхъ, по тутъ), сокрѣ-
рокъ и коколю; зъ любистку, кануверу и шовкової
трави. Останні, ядорові, не знаю гараздъ, чи про-
давались у квітковому рѣдѣ (шовкову траву добре
знаю, що бачити), а було на самому грішці купало-
вому не на одній головѣ.

Смеркомъ, якъ звечоріло, зовсімъ, похавъ я, ли-
куючи добрихъ людямъ, на Заручѣхъ, то бѣ то ѣа

Заголовна сторінка часопису «Черниговскій Листокъ» (1/3 оригіналу).

Далі київський цензурний комітет передав справу на затвердження «высшаго начальства», а саме міністра внутрішніх справ та головного управління цензури. Через ці інстанції справа пройшла теж щасливо й київський цензурний комітет 9 червня р. 1861 під ч. 410 надіслав до дирекції шкіл Чернигівської губ. офіційний дозвіл на видання часопису.

Цей дозвіл дирекція одержала 13 червня 1861 р. (див. вхідн. реєстр, ч. 491) й 15 червня т. р. директор шкіл офіційним папером під ч. 1276 сповістив Л. Глібова про дозвіл цензури, а під ч. 1277 сповістив і цензора неофіційної частини «Черниг. Губ. Вѣдомостей», «старшаго учителя черниговской гимназіи» Петропавловського про те, що йому доручено цензуру нового часопису. Про це останнє в реєстрі вихідних паперів записано: «Старшему учителю черниговской гимназіи Петропавловскому съ препровожденіемъ программы объ издаваемой учителемъ черниг. гимн. Глѣбовымъ газетѣ и съ предписаніемъ о соблюденіи въ оной всѣхъ точностей и притомъ слѣдить, чтобы каждый номеръ газеты вслѣдъ за выходомъ былъ представляемъ въ 1 экземплярѣ въ Дирекцію для отсылки онаго въ Главное Управленіе Цензуры».

Таким чином, на дирекцію шкіл покладався обов'язок особливого догляду за новим часописом і своєчасного надсилання його до головного управління цензури.

Що-до самого редактора часопису Л. І. Глібова, то він ще заздалегідь, до одержання офіційного дозволу на видання, а саме 29 травня 1861 р. надрукував у «Черниг. Губ. Вѣдомостяхъ» (ч. 22), а потім і в місячникові «Основа» (1861, № 6, стор. 172)—повідомлення про майбутній часопис, під назвою «приглашеніє»¹. Цікаво зазначити, що в часописі «Основа» після тексту цього «приглашенія» редакція

1

«Приглашеніє».

«Предпринимая въ Черниговѣ, съ іюля мѣсяца, изданіе еженедѣльной газеты, подъ названіемъ «Черниговскій Листокъ», программа которой будетъ объявлена впослѣдствіи, мы обращаемся съ просьбою ко всѣмъ сочувствующимъ общественной пользѣ—содѣйствовать намъ въ успѣхѣхъ нашего предпріятія.

Цѣль изданія—доставитъ возможность мѣстнымъ жителямъ имѣть за умѣренную плату (2 р. сер.) свой печатный органъ общественной жизни и дѣятельности, а потому намъ дорого всякое извѣстіе, интересна даже мимолетная замѣтка о важныхъ происшествіяхъ въ уѣздахъ: несчастіяхъ, пожарахъ, наводненіяхъ, неурожаяхъ, падежахъ и т. под.; о замѣчательныхъ явленіяхъ въ жизни общественной, о забавныхъ приключеніяхъ, толкахъ, слухахъ и т. п.

Мы покорнѣйше просимъ не стѣсняться формою изложенія: дѣло не въ формѣ, а въ содержаніи. Для отдѣла литературнаго предназначаются вообще статьи для легкаго чтенія: небольшіе рассказы, стихотвор. на великорусскомъ и южнорусскомъ языкахъ, путевыя записки, очерки изъ народнаго быта, анекдоты, сцены, юмористическія замѣтки, эпизоды изъ охотничьей жизни и т. под.

Въ отдѣлѣ общепользующихъ свѣдѣній мы съ удовольствіемъ дадимъ мѣсто каждой дѣльной практической замѣткѣ, заключающей въ себѣ свѣдѣнія по части с. хозяйства, домоводства, промышленности, торговли, популярной медицины, народнаго образованія и т. под. Адресовать: Леониду Ивановичу Глѣбову, въ Черниговѣ, въ зданіи пансіона при гимназіи».

від себе додала ще й таку післямову: «Редакція Основы отъ всего сердца желаетъ успѣха этому прекрасному предпріятію, и увѣрена, что подъ редакціею Л. Ив. Глѣбова «Черниговскій Листокъ» заслужить сочувствіе общества и найдетъ себѣ подражателей и въ другихъ мѣстахъ». Ця післямова свідчить про те, що в цей час Глѣбів уже був своїм у тому гурткові, що його об'єднувала «Основа» (Куліш, Костомаров, Білозерський та инш.)¹. Таким чином, можна гадати, що думка про видання «Черн. Листка» виникла в Чернигові не без відома петербурзької української громади.

У 25 ч. «Черниг. Губ. Вѣдомостей» з 19 червня 1861 р., себ-то за 4 дні після одержання офіційного дозволу на видання «Черниговскаго Листка», Глѣбів надрукував і докладний програм часопису².

Розглядаючи програм «Черниговскаго Листка», ми мусимо зауважити, що «Черниговскій Листокъ» скоріше мав бути літературним часописом, ніж газетою.

Властивого для кожної газети відділу офіційних урядових розпоряджень та телеграфних повідомлень тут немає; основний-же відділ часопису—літературний.

¹ З листування П. Куліша з П. Хв. та Л. І. Глѣбовими («Черв. Шлях», 1924, ч. 8—9) видно, що Л. Глѣбів в цей час був особисто знайомий з Кулішем.

² Ось цей програм: «Съ Іюля 1861 года будетъ издаваться въ Черниговѣ еженедѣльная газета «Черниговскій Листокъ».

Программа:

I. Отдѣлъ литературный. Небольшіе рассказы, стихотворенія на великорусскомъ и южнорусскомъ языкахъ, путевыя записки, очерки изъ народного быта, анекдоты, сцены, юмористическія замѣтки, эпизоды изъ охотничьей жизни и т. под.

II. Новости, вѣсти и слухи. Фельетонныя замѣтки о городскихъ новостяхъ, свѣдѣнія о театрѣ, концертахъ и т. под.; вѣсти изъ уѣздовъ Черниговской губерніи, а также и изъ другихъ губерній, но имѣющія повсемѣстный интересъ.

III. Общепользныя свѣдѣнія. Небольшія статьи по части сельскаго хозяйства, домоводства, промышленности и торговли, популярной медицины, народного образованія и т. под.

IV. Библиографическія извѣстія. Краткія замѣтки о книгахъ, имѣющихъ мѣстный интересъ.

V. Разныя объявленія: вызовы, запросы и отзывы. Сюда войдутъ стороннія объявленія частныхъ лицъ, а также и официальныхъ вѣдомствъ, если таковыя будутъ сообщать. Цѣль изданія—доставитъ возможность мѣстнымъ жителямъ имѣть свой печатный органъ общественной жизни и дѣятельности... «Черниговскій Листокъ» будетъ выходить разъ въ недѣлю, объемомъ отъ половины до одного печатнаго листа въ четвертую долю средней величины. Цѣна «Черн. Листка» въ 1861 году (выйдетъ 25 номеровъ)—безъ доставки 2 р. сер., съ доставкою на домъ въ Черниговѣ—2 р. 50 коп., съ пересылкою по почтѣ—3 р. сер. Подписка принимается: для городскихъ подписчиковъ—въ Черниговѣ, въ конторѣ редакціи, при типографіи Шапиры, а также въ магазинѣ П. Цвѣта и у книгопродавца Кранца, или можно относиться на имя редактора, въ его квартиру. Иногородніе подписчики благоволятъ адресовать свои требованія просто: въ Черниговъ, въ редакцію газеты «Черниговскій Листокъ»... Посылки и письма слѣдуетъ адресовать: Редактору «Черниговскаго Листка» Леониду Ивановичу Глѣбову, въ Черниговѣ, въ зданіи пансіона при гимназій...

Редакторъ Л. Глѣбовъ.

За трьохрічне існування «Черниговскаго Листка» Глібів випустив у світ 61 число цього часопису та 4 окремих додаткових до нього «Прибавленія», а саме до ч.ч. 4, 5 (два додатки) й 6 за 1863 рік. Року 1861 замість 25 ч.ч. часопису, що їх передбачав видати редактор, випущено в світ тільки 11 ч.ч., при цьому ч. 1 вийшло 12 липня 1861 р.

Цього першого видавничого року часопис виходив справно лише до вересня місяця, кінчаючи 9 числом, що вийшло 6 вересня р. 1861; слідуюче 10 число вийшло тільки за 3 місяці, а саме 5 грудня того-ж року й 11 число (останнє за 1861 р.) вийшло 18 грудня 1861 р.

Року 1862 видання «Черниговскаго Листка» відновилося з 8 квітня й за цей рік вийшло разом 36 ч.ч. Року 1863 видавничий рік почався лише з 7 травня й всього вийшло за цей рік до серпня міс., коли видання було заборонено, 14 ч.ч. Останнє, 14 число часопису вийшло 6 серпня 1863 р. Заборонено часопис розпорядженням міністра внутрішніх справ з 10 серпня 1863 р. через причетність Глібова до справи лікаря С. Носа й Ів. Андрущенка¹.

Як зазначено раніш, часопис виходив дуже несправно, з перервами. Ці перерви пояснюються виключно тяжкими умовами видавничої роботи в такому закутні, як Чернігів. За головні з цих умов слід вважати брак коштів і постійних співробітників. Через це самому редакторові Глібову приходилося нести надзвичайно тяжку роботу, приходилось бути zarazом, як пише Загірня в згаданому біографічному нарисові Глібова, і редактором, і найдіяльнішим співробітником, і коректором.

Особливо важко було Глібову вести відділ «Новости, вѣсти и слухи», що вимагав від редактора безупинної роботи.

Крім того, що на видання «Черниговскаго Листка» Глібову приходилося витрачати весь свій час, ця видавнича діяльність не тільки не давала ніякої користі самому редакторові, але й не окупала вартости паперу та друкарських витрат. Глібів, вибравши для свого часопису девізу—служити на користь громадянству, працював з самозанедбанням, зі збитком для себе самого. На сторінках «Черниговскаго Листка» й «Черниг. Губ. Вѣдомостей» Глібів не раз висловлювався з приводу цих тяжких умов видавничої роботи. Наприклад, ось що писав Глібів у першому числі «Черниговскаго Листка» з 8 квітня р. 1862 з приводу того, що часопис вийшов з запізненням: «При всемъ желаніи и заботахъ нашихъ,—пише тут Глібів:—начать печатаніе «Черниговскаго Листка» съ начала года, мы только теперь, т. е. съ апрѣля мѣсяца, нашли возможность приступить къ дѣлу. Не станемъ распространяться о тѣхъ тяжелыхъ затрудненіяхъ, которыя встрѣтили мы при изданіи нашей газеты въ прошедшемъ году и черезъ которыя, быть можетъ, подверглись различнымъ упрекамъ, между тѣмъ какъ въ предпріятіи нашемъ, кромѣ искренняго желанія

¹ Цій справі присвячено окрему нашу статтю: «Л. І. Глібів і часопис «Черн. Листокъ» в процесі Носа, Андрущенка та инш. р. 1863—1868».

служить на пользу обществу, ничего не было, никакихъ матеріальныхъ расчетовъ и выгодъ. Кто ближе знакомъ съ нашей редакціей и съ образомъ нашихъ дѣйствій, съ нашими усиліями, тотъ очень хорошо знаетъ, что мы вели свое дѣло даже съ убытками для себя. Намъ можно, пожалуй, обвинить развѣ только въ томъ, что мы принялись за осуществленіе слишкомъ смѣлой мысли—образовать свой печатный органъ въ такомъ скромномъ городѣ, каковъ нашъ Черниговъ; но и такая смѣлая мысль всетаки осуществима, по нашему убѣжденію, при болѣе благоприятныхъ обстоятельствахъ»...

Тут-же Глібів подає цікаві відомості про те, як широко розходився по території України та Росії «Черниговскій Листокъ»: ...«Черниговскій Листокъ»,—пише Глібів:—идеть далеко за предѣлы Черниговской губерніи: мы имѣемъ подписчиковъ на Кавказѣ, въ Казани, Симбирскѣ, Херсонѣ, Петербургѣ, въ Царствѣ Польскомъ, въ Крыму и въ нѣкоторыхъ другихъ болѣе или менѣе отдаленныхъ отъ Чернигова городахъ и мѣстахъ нашего отечества»...

Умови видавничої роботи були й р. 1862 настільки важкі, що Глібів думав з 1863 р. припинити видання «Черниг. Листка», але відновив видання з 7 травня 1863 р. через те, що збільшилося переплатників на часопис¹.

¹ Ось що писав з приводу цього, а також з приводу загальних умов видавничої роботи на Україні Глібів у 18 ч. «Черниг. Губ. Відомостей» з 16 травня р. 1863: «Изданіе «Черниговскаго Листка» до сихъ поръ было неполнѣе исправно; по временамъ выходъ его совсѣмъ прекращался. Виновата ли въ этомъ редакція? Конечно, да. Обязавшись выдать подписчикамъ извѣстное число номеровъ, въ извѣстные сроки, она обязана исполнить свое обязательство. Но, сознавая себя виновными, мы просимъ позволенія указать на смягчающія вину обстоятельства.

Отчество наше—не Американскіе Штаты, не Англія. Тамъ существуетъ общая потребность въ чтеніи, въ мнѣніи идей; тамъ, говорятъ, идеи носятъ въ воздухѣ. У насъ ничего не носится: воздухъ, какъ есть, чистый. Вообще у насъ читаютъ мало, пишутъ еще меньше, думаютъ неохотно. Свое, родное, насъ почти не интересуетъ. Подписчики на періодическія изданія принадлежатъ у насъ къ двумъ категоріямъ: одни интересуются дѣлами общей политики, всѣми возможными міровыми и неміровыми вопросами, начиная отъ единой Італіи до шлезвиг-голлтинскаго вопроса включительно, другіе ищутъ въ этихъ изданіяхъ пріятнаго и по возможности незатруднительнаго чтенія между обѣдомъ и вечернею пульткою, и потомъ на сонъ грядущій. Поэтому у насъ процвѣтають политическія газеты и журналы, отличающіеся обиліємъ и разнообразіємъ беллетристическаго отдѣла; изданія же спеціальныя и въ особенности имѣющія своимъ предметомъ мѣстныя, отечественныя интересы, идутъ плохо. Наше изданіе принадлежитъ къ послѣдней категоріи. Признаемся, мы и не рассчитывали никогда на значительное число подписчиковъ; но умѣренность въ требованіи на наше изданіе превзошла наши, даже весьма умѣренные ожиданія: подписная сумма не окупала до сихъ поръ издержекъ на печатаніе и бумагу. Но, можетъ быть, «Черниговскій Листокъ» не умѣлъ быть занимательнымъ для тѣхъ, которыхъ интересуетъ его программа? Допускаемъ и это. Мы можемъ указать на нѣкоторые прекрасныя статьи, помѣщенныя въ нашемъ изданіи, но тѣмъ не менѣе соглашаемся, что программа его могла быть выполнена лучше, чѣмъ это намъ до сихъ поръ удавалось. Въ оправданіе свое скажемъ однакъ же, что «Черниговскій Листокъ» поглощать все наше время, мы трудились для него безкорыстно, вовсе безъ сотрудниковъ по наиболѣе важному въ мѣстной газетѣ отдѣлу текущихъ извѣстій, требующему постояннаго, срочныхъ занятій. Не-

Ми мали у своєму розпорядженні неповний комплект «Черниговського Листка», а саме комплект за 1862 та 1863 рр. (разом 50 ч.ч.), що зберігається в Черниговському Держмузеї¹. Треба зазначити, що «Черниговський Листок» тепер раритет: повного комплекту цього часопису немає не тільки в Чернигові, де друкувався часопис, а навіть і в ленінградській Прилюдній Книгозбірні (немає комплекту за 1863 р.); оскільки нам відомо, тільки одна Ленінградська Академія Наук має в своїй книгозбірні повний комплект цього часопису...

Характеризуючи «Черниговський Листок» у цілому, ми повинні зазначити, що по напрямкові цей часопис слід вважати органом прогресивним, прихильним до селянської реформи 1861 року. Співчуття реформі виявлено не тільки в статтях, присвячених селянському питанню, але й в літературному відділі часопису. Разом з тим «Черниговський Листок» — цікавий літопис Чернигівщини, який подібно до свого товариша «Основи» мав своїм завданням «всестороннее и безпристрастное изслѣдованіе южнорусскаго края и южнорусскаго народа и уразумѣніе его потребностей» і перш за все тієї частини цього краю, якою була Чернигівщина.

Головними співробітниками часопису «Черниговський Листок», крім самого редактора Леоніда Івановича Глібова, були: П. Куліш², О. Кониський (Переходовець)³, Номис (М. Симонов)⁴, О. Лаза-

удачи «Черн. Листка» сводяться такимъ образомъ къ двумъ причинамъ: недостатку матеріальнихъ средствъ, недостатку постоянныхъ сотрудниковъ. Считая эти причины нелегко устранимыми, мы предполагали, въ ожиданіи лучшихъ временъ, изданіе «Черн. Листка» съ настоящаго года прекратить. Между тѣмъ, именно въ послѣднее время, поступило значительное число заявленій о высылкѣ «Ч-го Листка» и, вмѣстѣ съ тѣмъ, намъ удалось пригласить къ постоянному, по изданію и редакціи газеты, сотрудничеству нѣсколькихъ лицъ, участіе которыхъ, надѣемся, обезпечить успѣхъ нашего предпріятія. Это даетъ намъ смѣлость возобновить изданіе «Черн. Листка» съ 1 мая текущаго года»...

¹ Крім того, для цієї статті за нашим дорученням заскаво погодився зробити деякі виписки з комплекту «Черн. Листка» за 1861 р. (в Ленінградській прилюдній книгозбірні) науковий робітник м. Ленінграду П. М. Герасимов, якому висловлюємо тут наш щирі подяку.

² У «Черн. Листкѣ» вмістив: «Остання писня» (вірш) (1861, ч. 11); «Початок нової поєми. Заспівъ. Писня перва» (1862, ч. 10); «Реляція Дем'яна Шербыни осадла пана кошового Кости Гордієнка. Вивізъ изъ-за Дунаю Панько Казюка (1862, ч. 19); «Хуторъ Маковка» (начало романа) (1862, ч.ч. 20, 21); «Українскія незабудки» (уривки з першого тому) (1862, ч. 22—31); «Какія руководства удобнѣе употреблять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ дѣтей?» (письмо въ редакцію Хуторянина) (1862, ч.ч. 26, 27); «Сонетъ» (1862, ч. 27); «Дивоче сердце. Идилія» (1863, ч.ч. 1—4); «Дума про Саву Кононенка» (1863, № 3); «Битва подъ Кумейками» (отрывокъ изъ исторіи боротьбы шляхты съ козаками) (1863, ч. 9).

³ У «Черн. Листѣ» вмістив: «Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края» (стаття)—1861, ч. 1; «Изъ Полтавы» (кореспонд.)—1861, ч.ч. 2, 5; 1862, ч.ч. 12, 28, 33—34; «До вбогои» (вірш)—1861, ч. 6; «Бѣглые» (очеркъ)—1861, ч. 8; «П'яница» (разск.)—1862, ч. 2; «Мужская ежедневная школа въ Полтавѣ» (письмо въ ред.)—1862, ч. 4; «Безтазанна» (стих.)—1862, ч. 6; «Неважное мертвое тѣло» (разск.)—1862, ч.ч. 14, 15; «Рецензія на книгу Д. Мороза «Арыхметыка»—1862, ч. 22; «Купованый батько. Зъ нар. устѣ. Разск.»—1862, ч. 32; «Кутежъ» (дорожня сцена)—1862, ч. 35—36.

⁴ Учитель словесности в гімназіях Ніжинській і Немирівській, потім директор гімназії у Лубнях. У «Ч. Л.» вмістив: «Де-що про українське писання

ревський¹, П. Єфименко², Х. Кир'яков³, Г. Кузьменко⁴, М. Білокопитий (Вербицький)⁵, І. Лашніков⁶, О. Маркович⁷, О. Тишинський⁸, М. Олександрович⁹, І. Андрущенко¹⁰ та инш.

Перу самого редактора часопису, Л. І. Глібова, належать майже всі передні статті цього часопису, фейлетони, театральні рецензії і т. п., словом, увесь передній відділ «Новости, вѣсти и слухи».

Це видно зі слів Глібова: «мы трудились вовсе безъ сотрудниковъ по наиболѣе важному въ мѣстной газетѣ отдѣлу текущихъ извѣстій» («Черниг. Губ. Вѣд.», 1863, ч. 18). З літературних своїх праць в «Черниговскомъ Листкѣ» Глібів надрукував: за своїм підписом—уринок з невиданої комедії «Веселые люди, или кровь—не вода» (в переробці—«Хуторяночка»)¹¹ під назвою «Проѣзжіе» («Ч. Л.», 1862, ч. 3) і байки «Мышача рада» («Ч. Л.», 1863, ч. 1) та «Панъ на всю губу» («Ч. Л.», 1863, ч. 5); за псевдонімом «Ив. Сірикъ»—3 вірші мовою українською: «Голосъ Украинця» («Ч. Л.», 1861, ч. 10), «Туга» («Ч. Л.», 1862, ч. 5) та «Козачій жалъ» («Ч. Л.», 1862, ч. 35—36), що не увійшли до цього часу в збірку творів Глібова; крім того—18 віршів російською мовою, що їх написав під псевдонімами—«Ив. Кеверъ», «Простодушный», «П. Сонинъ» і за ініціалами

п про збірослов К. Шейковского»—1862, ч.ч. 2, 3; «Замѣтки про збірослов К. Шейковского»—1862, ч.ч. 21, 29, 31, 35—36; «Казка про царенка Івана и чортову дочку»—1862, ч. 33—34; «Приглашеніе» (про видання збірника прислів'їв)—1863, ч. 1; «Библиограф. извѣстіе» (письмо въ ред.)—1863, ч. 10; «Разсказъ о поѣздкѣ запорожцевъ въ Петербургъ»—1863, ч. 11; «Отрывокъ изъ автобіографіи Билюкштенка» (1863, ч. 12).

¹ У «Черн. Листкѣ» надруковано: «Черты изъ старо-украинскаго быта: казакъ Мигаль»—1861, ч. 5; «Отрывки изъ путевыхъ записокъ старца Леонтія (1700 г.)»—1862, ч.ч. 4, 5, 6, 8; «Разсказы изъ истории гѣвобережной Украины XVIII вѣка: 1) почепскіе казаки и Меншиковъ (1710—1722)»—1863, ч.ч. 7, 8, 2) «Украинскіе сотники»—1863, ч.ч. 13, 14; «Замѣтка на письмо Добротворскаго»—1863, ч. 9.

² «Отчего произошло название города Чернигова»—1863, ч. 8; «Замѣтка о книгопечатаніи въ Черниг. губерніи въ прошломъ столѣтіи»—1863, ч. 11.

³ «Не що-дня брідня, де-коли й правда» (изъ крѣпацького побиту)—1862, ч. 1; «Чернеча пустка» (разск.)—1862, ч.ч. 5, 6; «Бузови могили (нар. оповід.)»—1862, ч. 13; «Щире кохання» (разск.)—1863, ч.ч. 6, 8.

⁴ «Ой вийду, вийду (стих.)»—1861, ч. 1.

⁵ «Ось вийди послухай (стих.)»—1862, ч. 4.

⁶ Професор ліцею кн. Безбородька з 1853 до 1868 р. на кафедрі рос. історії і статистики. У «Ч. Л.» надруковано його статті: «Состояніе исторической науки у западныхъ славянъ; характеръ журналистики на Западѣ»—1863, ч. 2; «Современное политическое положеніе западныхъ славянъ»—1863, ч. 3; «Чешскія школы и педагогич. институты въ Прагѣ»—1863, ч.ч. 4, 5, 6.

⁷ Етнограф. У «Ч. Л.» вмістив: «Письмо къ редактору «Листка»»—1861, ч. 4. «Нівгородок, 24 червню» (коресп.)—1863, ч. 10, «Дві чірточки зъ нашихъ русалокъ»—1863, 10, «Новгородок, 1 августа» (коресп.)—1863, ч. 14.

⁸ «Нѣсколько словъ о школѣ въ с. Голубичахъ»—1861, ч. 11; «Седневская Ильинская ярмарка»—1862, ч. 19; «Зъ понадснивлянського села»—1863, ч. 2; «Мысль объ устройствѣ сельскихъ почтъ»—1863, ч. 14.

⁹ «Замѣтка о г. Острѣ» та кореспонд.—1862, ч. 13 та инш.

¹⁰ «Изъ хроники одного уѣзднаго городка (замѣтки туриста)»—1861, ч. 9; крім того—кореспонд. з Козелецького повіту.

¹¹ Оригінал зберігається в Черниг. Держмузеї (куток Л. Глібова).

«Л. Г.», а саме вірші: «Поэзія» («Ч. Л.», 1861, ч. 1), «Путникъ» («Ч. Л.», 1861, ч. 2), «Воспоминанія» («Ч. Л.», 1861, ч. 3), «Цвѣтокъ» («Ч. Л.», 1861, ч. 4), «Далеко посмотришь небо голубое»... («Ч. Л.», 1861, ч. 6), «Пѣсня» («Ч. Л.», 1861, ч. 7), «Сердечная пѣсня» («Ч. Л.», 1861, ч. 8), «Раздумье» («Ч. Л.», 1862, ч. 1), «Даша» («Ч. Л.», 1862, ч. 2), «Мать и дочь» («Ч. Л.», 1862, ч. 4), «Вечеръ» («Ч. Л.», 1862, ч. 5), «Элегія» («Ч. Л.», 1862, ч. 6) «Въ глазахъ ея чудныхъ»... («Ч. Л.», 1862, ч. 7), «Встрѣча» («Ч. Л.», 1862, ч. 9), «Изъ В. Гюго» («Ч. Л.», 1862, ч. 11), «Интимная пѣсня» («Ч. Л.», 1862, ч. 12), «Прежде и нынѣ» («Ч. Л.», 1862, ч. 13) і «Въ небесахъ одного юга»... («Ч. Л.», 1862, ч. 15). Крім того, Глібів вмістив у «Листкѣ» ще й такі статті, як «Нѣжинъ» (1861, ч. 3) і «Замѣтки Простодушнаго» (1861, ч.ч. 4 і 7). Далі Глібову належать ще й оповідання (мовою російською): «Наташа» і «На комъ жениться?» («Ч. Л.», 1861, ч. 11; 1862, ч. 7—12; 1862, ч. 16—19) з життя вчителя провінціальної гімназії, підписані ініціалами «И. К.» (скорочене «Ив. Кенеръ»), оповідання—«Шурочка» за підписом «Одинокій» («Ч. Л.», 1861, ч. 10), «Проселокъ», «Сварливая жена», «Въ деревнѣ»—за підписом «П. С.» (скорочене «П. Соининъ») («Ч. Л.», 1861, ч. 2 й 5; 1862, ч. 6).

З зазначених раніш російських віршів Глібова особливу увагу звертає на себе вірш «Поэзія», що його вміщено в першому числі «Черниговскаго Листка» за 1861 р. (перше число видання): для першого дебюту свого власного часопису Глібів присвятив найкращого вірша з величною темою—про ролю в його житті музи його, яка ніколи не залишає поета одного й участь якої у часописі «Черниговскій Листокъ», що має основою відділ літературний, повинна забезпечити цьому часописові успіх; а також вірш «Мать и дочь», що відзначається рідкою ширістю почуття¹.

Таким чином, «Черниговскій Листокъ» є невикористане ще джерело для вивчення спадщини нашого поета, яку до цього часу не приєднано до збірки його творів, а також роботи Глібова, як журналіста. На цьому останньому відділі часопису ми й зосереджуємо тепер увагу читача. В житті такого провінціального міста, як Чернігів, дуже важко було редакторів вишукувати теми та матеріали для відділу «Новости, вѣсти и слухи». Часом нашому редакторів бракувало матеріалів і для фейлетонів, особливо влітку, коли мляве й без того життя старого Чернигова зовсім завмирало². Зовсім інший вигляд

¹ Про ці російські вірші Глібова див. нашу статтю «Забуті вірші поета Л. Глібова», вміщену в «Записках Ніжинського Інституту Нар. Освіти», кн. 6, 1926 р. (Ніжин, 1926), стор. 223—236 (тут надруковано текст 16 російських віршів Глібова).

² Щоб ознайомити читача з фейлетонами Глібова, ми подаємо тут два зразки. Ось, напр., фейлетон, вміщений у 10 ч. «Черн. Листка» за 1863 рік, під назвою: «О скучѣ и о погодѣ, тоже скучной, за неимѣніемъ чего другого интереснѣйшаго». «Да будетъ извѣстно нашимъ читателямъ», пише Глібів: «что черниговскому жѣтописцу по временамъ остается одно—сложитъ оружіе, т. е. перо, и предаться меланхоліи. Времена сіи суть тѣ, когда Черниговъ предается, такъ

приймав відділ «Новости, вѣсти и слухи», коли починали свою роботу в Чернигові драматичні гуртки аматорів, особливо український гурток. В такі часи Глібів давав цікаві докладні театральні рецензії. Отже ці рецензії являють собою цікавий літопис життя чернигівського театру. Театральні вистави це те, про що Глібів, як аматор театру й автор театральних п'єс, писав охоче й з захопленням. З театральних рецензій Глібова ми бачимо, що в Чернигові протягом 1861—1863 рр. працював російський драм. гурток аматорів, що деколи ставив водевілі «сшитые на французскій ладъ», наприклад, такі, як «Дагерротипъ», «Разбитая чашка», «Прежде скончались, потомъ повѣнчались», «Харьковскій женихъ», «Первый день брака» і т. д. «Необыкновеннымъ же фуроромъ», зі слів Глібова, користувалися в Чернигові вистави «товариства кохаючого рідну мову», або гуртка «шановців своєї народности», як іменував себе український драматичний гурток аматорів («Черниговський Листокъ», 1862, ч. 1). Участь в цьому гурткові брали такі особи, як етнограф

сказать, раздумью, ничего не творить, даже не танцуетъ... Какъ разъ такое время наступило теперь. Въ ротондѣ приостановлены танцевальныя вечера по случаю выхода штаба дивизионной квартиры и съ нимъ музыки. Временно проживавшіе въ Черниговѣ помѣщики съ фамиліями разѣхались,—кто заграниду, кто въ деревню. Учебныя заведенія закрыты по случаю каникулъ. Черниговъ значительно опустѣлъ и, если когда-нибудь, то именно теперь предается единственно самосозерцанію»... і т. д.

Або ось другий фейлетон, присвячений розочарованому провінціальному фейлетоністові («Ч. Л.», 1862, ч. 13): «Скучно въ Черниговѣ, душно въ Черниговѣ!» слышится со всѣхъ сторонъ, въ каждой гостинной, въ любомъ переулку,—«и пусто», прибавимъ мы. Дѣйствительно, томительные іюльскіе дни имѣютъ какое-то усыпляющее дѣйствіе и на общество, и на каждого человѣка порознь. Одни убажуютъ, куда только можно,—и городъ замѣтно пустѣетъ; другіе остаются и спятъ физически и морально; третьи скучаютъ, хандрятъ. Что можетъ въ такомъ случаѣ почерпнуть изъ моря житейскаго и самое острое перо фельетониста, если только онъ можетъ существовать подъ нашимъ небомъ? Мы думаемъ, что нѣтъ лучше наказанія для провинившагося петербургскаго фельетониста, привыкшаго къ неисчерпаемому богатству разнообразныхъ явленій въ общественной жизни нашей сѣверной Пальмиры, какъ ссылка въ Черниговъ или въ подобный ему тихій городокъ. Здѣсь онъ умеръ бы, если не съ голоду, то со скуки, непременно умеръ бы. Программа провинціальнаго фельетониста имѣетъ самыя тѣсныя рамки: она обусловливается и жизнью и ея явленіями. Въ провинціальныхъ городахъ, пожалуй, и любятъ фельетонныя новости, но преимущественно передаваемые изустно, печатныхъ же терпятъ не могутъ и, если допускаютъ эту излишнюю и отчасти вредную роскошь, то не иначе, какъ хорошіе, благонамѣренные фельетоны, въ которыхъ бы, говоря высокимъ слогомъ, курился фиміамъ краснорѣчія: если, напри., рѣчь коснется концерта, даннаго любителями, то слѣдуетъ выразиться, что изъ-подъ пальчиковъ такой-то вылетали неземные звуки, что игра на сценѣ такой-то олицетворила идеалъ совершенства, что умиленные напѣвы стараго романса, пропѣтаго хриплымъ голосомъ артиста-диллетанта, глубоко западаютъ въ душу и проч. въ такомъ родѣ,—въ противномъ случаѣ прекрасный полъ возненавидитъ васъ, какъ несноснаго зоила и тогда не прогнѣвайтесь... Но мы уклонились отъ главной рѣчи, читатель: дѣло въ томъ, что въ Черниговѣ скучно, душно и пусто, а потому и новаго достойнаго вниманія вашего ничего нѣтъ... Пишущій эти строки, въ качествѣ разочарованнаго фельетониста, считаетъ за лучшее бережно отереть перо и положить его въ ящикъ до болѣе благопріятнаго времени.

О. В. Маркович, лікар і етнограф С. Д. Ніс, Г. І. Паливода, П. Г. Борсук, І. П. Вовк, дружина Л. Глібова—П. Хв. Глібова (Бордоніс), О. М. Шрамченко, М. О. Загорська, Ходот О. О. та інші.

Вистави улаштовували переважно з благодійною метою: на користь чернігівського дитячого притулку, на підмогу убогим студентам Чернігівської губ., на користь скалічених воєнків, на користь убогих, то-що.

До репертуару цього гуртка входили п'єси Котляревського «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник», живі картини, музично-художній дивертисмент та читання.

У 6 ч. «Черніговського Листка» за 1863 рік Глібів подає точний текст двох афіш цього драматичного гуртка, з якого видно так репертуар, як і розподіл ролей виконавців¹.

¹ Текст цих афіш подаємо тут згідно з ортографією оригіналу.

Афіша перша: «У понеділок, сего Юня 10-го дня (1863 р.), на тутешнім театрі, шановцями своєї народности представлятиметься, на підмогу убогих студентів нашої губернії: І Наталка Полтавка, оперетта І. П. Котляревського, у трьох поділах, по новій партитурі Івана Ляндвера. Лиця: Наталка—Ходотівна О. О.; Терпилиха—Глібова П. О.; Петро—Паливода А. І.; Микола—Ніс С. Д.; Возний—Кольчевський М. А.; Вибірний—Вовк І. П. Передь починомъ театру, музики гратимуть увертюру зъ «Наталки», зложену Ляндверомъ.

II «Улиця».

На улиці парубки и дівчата проспівують: 1. «Король по городу ходитъ». 2. «Ой у полі озерде». 3. «Ой я тобі, моя мати, перекир нароблю». Між першимъ и другимъ поділомъ читатиметься: 1. «Горлиця и Горобецъ», Л. І. Глібова. 2. «Очаківська Біда», наска побрехенька. Сестри Ходотівни співатимуть: 1. «Головонько моя бідная». 2. «Ой у полі нивка».

Афіша друга. «Черніговъ. Зъ позволу начальства.

На п'ятницю, сего Юня 7-го дня (1863 р.), на тутешнім театрі, шановцями своєї народности зложені живі картини зъ народнєго життя, народні пісні и читання на підмогу нашихъ солдатівъ зъ семьями, у польській завір'юсі скаліченихъ.

I.

1. «Перехідъ черезъ рівчакъ»—по картинці І. І. Соколова. 2. «Ой не раздъ запорозді», проспівує С. Д. Ніс. 3. Прочитається «Чернець», Шевченка. 4. «Досвітки». На досвіткахъ проспівують сестри Ходотівни: М. О. Загорська, О. О. Ходотівна, Е. П. Чернявська и Т. П. Ходотівна: «Головонько моя бідная».—«Ой піду я до Дунаю».—«Зеленая моя ліщинонько».—«Ой у полі нивка».

II.

1. «Лирникъ» по картинці Л. М. Жемчужникова. 2. «Ой спавъ пугачъ на могилі», проспівує С. Д. Ніс. 3. Прочитають «Вуси», О. Стороженка. 4. Панська старосвітська пісня: «Щось у лісі зашуміло», проспівують сестри Ходотівни. «Козакъ и дівчина біля колодязя»,—по картинці І. І. Соколова.

III.

1. «Гадання на вінкахъ»,—по картинці І. І. Соколова. 2. «Чумацький табуръ». У табурі проспівують гуртомъ: «Ой високо сонечко сходитьъ»,—«Запий чумаць, запий бурлакъ».—«Ой иде чумаць та дорогою».—«Ой бре, море, бре! сить, шинкарко, ще». 3. «Улиця». На улиці дівчата и парубки проспівують:—«Король коло городу ходитъ».—«Ой не рости, кропе».—«Ой у полі озерде».—«Ой по горі, по горі вівчаръ вівді зганяє».—«Ой мати, мати, мати».

Чернігівський український драм. гурток аматорів—«шановців своєї народности» (р. 1862).

2) Неговоров. 3) М. А. Вербицький. 4) М. О. Константинович. 5) К. П. Хорот. 6) С. Бардовська. 8) С. Д. Ніс. 9) О. О. Ходотіва. 10) В. А. Тидишська. 11) С. А. Тидишська. 12) С. П. Чернявська. 13) А. І. Палюда. 14) Л. О. Константинович. 15) М. О. Загорська. 16) П. Хв. Глібова. 17) М. А. Вербицька. 18) Бардівська. 19) Герасимовський. 20) І. П. Бовк. 22) Красновська. 23) І. А. Тидишська. 24) Т. П. Ходотіва. 26) Малюга. 26) Тросницький. 27) та 28) Білозерські брати (1, 7, 21, а також не позначені числом—невід. мі).

Оригінал зберігається в Чернігівському Музеї. На звороті такий напис: Чернігів. Парасці Хведоровні Глібасі відъ громади на споминъ 10 Червня 1863 року.

Вистави цього драм. гуртка користувалися величезним успіхом.

«Наталка», пише Глібів з приводу вистави аматорів «Наталки-Полтавки» р. 1863 (1863, ч. 7), «идетъ на нашей сценѣ не въ первый разъ. Въ 1862 году она исполнена была также любителями и имѣла громадный успѣхъ. Черниговцы были просто въ чаду и что-то догло напѣвали и насвистывали мотивы изъ этой въ музыкальномъ отношеніи чисто народной оперы. При столь счастливыхъ предзнаменованіяхъ вѣсть о представленіи «Наталки» взволновала весь городъ. Почти всѣ мѣста были разобраны еще до напечатанія билетовъ. По недостатку мѣстъ меломаны тѣснились въ проходахъ между креслами»¹...

Що-до живих картин аматорів, то «представленія эти», пише Глібів («Ч. Л.», 1863, ч. 6): «были какъ бы олицетвореніемъ художественной Украины. Характерныя черты украинской музыки, украинской живописи и поэзии нашли здѣсь болѣе или менѣе полное выраженіе. Разнообразные звуки южно-русской пѣсни, прелестнѣйшія изъ сценъ обыденной жизни и могучіе стихи нашего кобзаря Шевченка привлекали поочередно вниманіе слушателей, дѣйствуя на нихъ магическою силою родного слова, родной природы и родной мелодіи. Въ хорахъ и живыхъ картинахъ соединились самыя поэтическіе мотивы украинской жизни»...

Кінчаючи на цьому огляд передніх статтів часопису, перейдемо тепер до інших відділів його. Порівнюючи програм «Черниговскаго Листка», опублікований Глібовим р. 1861, з матеріялами, вміщеними в цьому часописі, ми повинні сказати, що виповнено програм значно ширше. Класифікуючи матеріяли, вміщені в часописі, ми можемо одмітити матеріяли: 1) з історії України (статті Лазаревського, Куліша, Єфименка та инш.), 2) з української етнографії (ст. Марковича, Номиса, почасти Тицинського), 3) з укр. бібліографії (ст. Номиса, Кониського, Єфименка, Милорадовича), 4) з укр. красного письменства (твори Глібова, Куліша, Кузьменка, Кир'якова, Кониського та инш.), 5) з укр. мовознавства (Номис), 6) з укр. мистецтва (театр. рецензії Глібова) і т. д. Але найцікавіші, на нашу думку, у «Черниговскомъ Листкѣ» статті, присвячені таким принциповим

¹ Глібів подає й рецензії на виконавців. Наприклад, ось що пише він про С. Д. Носа: «Роль Миколи, этого бездомнаго, но съ твердою, истинно казацкою душой сироту-парубка, исполнилъ Ст. Д. Носъ. Героическая пѣсня: «Гоминѣ, гоминѣ по диброві» пропѣта съ большимъ чувствомъ. Вообще роль свою С. Д. Носъ исполнилъ довольно типично» («Ч. Л.», 1862, ч. 1). Або в іншому місці—«С. Д. Носъ потрясалъ насъ своимъ прочувствованнымъ пѣніемъ. Мы не забыли еще тѣхъ слезъ, которыя вызвало исполненіе нумера 11-го «Гоминѣ, гоминѣ», на одной изъ репетицій прошлаго года»... («Ч. Л.», 1863, ч. 7). Далі з приводу гри своєї дружини П. Хв. Глібової пише: «Терпелиху, мать Наталки, очень вѣрно представила П. Θ. Глѣбова: нѣкоторые говорили, что нельзя было безъ душевнаго умиленія слушать тихую семейную бесѣду матери съ дочерью, когда первая убѣждаетъ послѣднюю подумать о своемъ горькомъ сиротскомъ житѣи и не перебирать женихами. Какъ хорошо вышелъ дуэтъ: «Чи я ж тобі, дочко, не добра бажаю!»... Затѣмъ какъ трогательны были слезы матери-вдовы, убитой горемъ» і т. д. (ibidem).

питанням української громади того часу, як, наприклад, одноманітність українського правопису, навчання грамоти мовою українською, самостійність українського письменства та мови й т. ин.

Найцікавіші з цих статей належать перу М. Т. Симонова (Номиса); що вмістив на сторінках «Черниговського Листка» цілу низку статей мовою українською. Вперше виступив Номис у ч. ч. 2 та 3 «Черниговського Листка» р. 1862 з листом до редакції з приводу неправдивих нападок К. Шейковського, автора «Опыта южно-русского словаря», проти П. Куліша та часопису «Основа». Треба зазначити, що наприкінці р. 1861 К. Шейковський видав у Києві 1-ий випуск I тому свого словника¹; в цілому-ж цьому словникові Шейковський мав опублікувати до 36.000 зібраних ним «словъ южно-русского языка». В цей саме час (р. 1861) П. Куліш збирався почати друком свій словник української мови, але довідався, що Шейковський вже друкує свою працю, і, за його власними словами², «приостановилсѣ съ печатаніємъ словаря», визнаючи неповнечу своєї лексикографічної праці. Через це саме Шейковський почав обвинувачувати Куліша (у передмові до свого словника) «въ трусости», то-що. В згаданому листі Номиса до редактора «Черниговського Листка» вміщено і обвинувачення Шейковського, і поважну відповідь на ці обвинувачення Номиса, співробітника «Основи»: «д. Шейковський, пише тут Номис, коренить, на чімъ світъ стоить, д. Куліша: «Кулишъ, каже, съ К^о напуститсѣ на мой словарь, придумаетъ много недостатковъ, выищетъ много промаховъ и проч., и проч. Но я напередъ говорю, что не считаю г. Кулиша компетентнымъ судьей въ этомъ дѣлѣ: онъ мало знаетъ южнорусскій языкъ, чтобы не сказать болѣе»; дорікає йому, що вінъ отъ якоїсь хитрости или трусости зупинився зъ своїмъ збірословомъ; дає йому прізвисько Тредяковського, наменяє йому мову топорною и д. и д.; Основі радить «навчиться своєї мови основательнѣе», коштує оповідання, що въ їй надруковані; про оповідання Квітки каже, що се «слабые матеріали для изученія народного быта»—и тільки! Коротко мовлячи, тільки, здається, и виключивъ що незабутого нашого Кобзаря, та ще знаменитого г. Руданського, якъ вінъ висловлюється; а то всімъ—«кожні, мовлявъ, свасці по ковбасці». Добре шановний добродію! нехай все те и правда, що видавець збірослова розкаже; такъ чи такъ же роблять люде, що широко кохають свою науку и багато надъ нею думали и працювали? Такимъ людямъ добре відомо, що инше діло тягти саночки, що вже зрушені зъ місця, и инше, що прикиплені ще до землі... Такі люде не затоптують въ єрязь тихъ, що працювали передъ ними, знаючи, що то було уремя, а теперъ друге...; такі люде не плюють на тихъ, що поручъ зъ ними тягнуть, хотъ бы и горобиною силою сі тягли, бо—кому що!.. коли бачать, що що не такъ, тихенько та лагодненько скажуть,

¹ Опытъ южно-русского словаря. Трудъ К. Шейковского въ четырехъ томахъ. Томъ первый А—З. Выпускъ первый А—Б. Кієвъ, 1861.

² Див. «Основа», 1861, ч. 2.

роскажуть,—а якъ що й сами гараздъ ще не дотямлюють: «а нуте», кажуть, «а стійте!»—чи своєю, мовъ, тропкою йдемо ми»... Коли-ж и справді бачать, що чия думка, мовлявъ, погана—кажуть, та кажучи и доказують... Такъ ми, добродію, такихъ людей собі розуміємо! и думаємо, коли и д. Шейковський зъ такихъ, то и вінъ такъ повиненъ робить, а не такъ що, козирь на бакирь, дивитця онъ-якъ—геть, мовъ, усі розступітця! А якъ же, шановний добродію, та не все те и правда, що д. Шейковський розказує, а се ему тільки такъ здаєтця? Що то воно, приміромъ, за Кулішівська К^о въ наші словесності? де се вінъ її приміча? хіба чи не въ тому, що Кулішеве писання—«и», «і», «є» и д. взяли собі въ примір? Або де се вінъ въ Основі зауваживъ таке, яке було колись у Хранцузькі словесності? Чимъ д. Кулішъ подобенъ до Тредяковського? що въ Квітчиному Житті мова, мовлявъ, топорна? а чомъ же д. Шейковський не згадавъ про свої Вишші Початки (Домашня Наука)? хіба видавець збірослова власнимъ спиткомъ не дійшовъ ще, що такого діла, якъ писать децицію понашому, поки що, аби-якъ не вхопиш? якъ що такъ, то замість того, щобъ робить, якъ вінъ робить и якъ робила та верша, що надъ болотомъ сміялась, булубъ заходитьця та черкнути по-нашому свою передмову, або и ввесь збірословъ... Тоді бъ уже нехай лаявъ, скільки схотівъ, коли его правда зверху, а ми тільки мовчали, та вчилися у его... А вже що ті хитрості и ті трусості, то и згадувать про їхъ важко! Де се воно у насъ взялось, хто се намъ приміръ дає такому?.. Чи се жъ способъ для одностайності, для «думи и волі єдиної?»

Очевидячки, цей лист Номиса збив трохи пихи Шейковському. Це видно з того, що Шейковський, який до цього часу не признавав ніяких авторитетів у мовознавстві, крім себе, надіслав листа до редакції «Черниговскаго Листка», прохаючи всіх, хто бажає, допомогти йому в його праці тлумачення «южно-російських» слів, додаючи, що «Основа», якщо забажає, може передрукувати цей лист («Ч. Л.», 1862, ч. 9).

Отже, відповідаючи на цього листа Шейковського, Номис надрукував у «Ч. Л.» цілу низку цікавих заміток під назвою «Замітки про збірословъ К. Шейковського» («Ч. Л.», 1862, ч. ч. 21, 22, 23, 25, 29, 31, 35—36), в яких виявив своє глибоке знання укр. мови, знання місцевих говірок, а також і свій багатий лексикон.

В цих замітках Номис писав: 1) «про пропуски и помилки при виясненні слівъ» («Ч. Л.», 1862, ч. ч. 21, 22, 23, 25); 2) «про одміни въ писанню слівъ, про слова одного ознаку, применшуючі» («Ч. Л.», 1862, ч. 29); 3) «про нові приміри, одмінні одъ тихъ, що въ збірослові» («Ч. Л.», 1862, ч. 31); 4) «про слова, що нема въ збірослові» («Ч. Л.», 1862, ч. 35—36) і т. д. За дуже важливе «громадське діло» вважає Номис «одностайність» в українській орфографії. «Знаючи вашу ширість и прихильність до словесного діла», пише Номис в своєму листі до редакції «Черниговскаго Листка» («Ч. Л.», 1862, ч. 2): «пишу оце: певно, и ви забажаєте доложитъ тутъ рукъ—огласите въ своєму Листкові раду нашої Громади и потімъ одчинете

въ ему двері кожному, хто забажа ввіти и погудиторить объ громадському ділові... й далі говорить, що петербурзька громада обговорила деякі сперечні питання українського правопису й що за кращий спосіб для одноманітності правопису слід вважати колективний розгляд цих питань з оголошенням в пресі думок окремих громад. «Раду тутешньої громади», продовжує там-же Номис: «либонь въ Основі будуть оглашати, кликати на пораду нашихъ любословівъ и другі громади—вашу, київську, полтавську, харківську и д.—звісно для того, щобъ потімъ, на чії стороні буде перевага, туди й приставать». «Коли сего діла не занежають и изъ широко хіттю за его візьмутця, се буде початкомъ иншихъ звичаївъ въ наші словесности, ніжъ до сего часу бували...», буде початкомъ одностайності въ нашому писаневі и письму, и пропудить геть туди, відкіля вона взялась (мабуть, чи не одъ самого анциболота) ту різню, що д. Максимовичъ—свое, д. Гадцукъ, д. Шейковский, Галицьке Слово, д. Кобилянський и д. и д.—свое, свое и свое! та и въ тому писанневі, що воно зветця Кулішівськимъ и що вживаетця въ Основі и въ вашому щотиженникові, нехай вінъ здоровъ буде, що хатка, мовлявъ, то и панімастка!..»

Не менш важливимъ було болюче питання того часу про навчання грамоти українською мовою. Це питання «Черниговскій Листокъ» рішав у тому розумінні, що «искренній и правильный взглядъ на дѣло народного образования въ нашемъ краѣ не позволитъ намъ видѣть въ употребленіи малороссійскаго языка въ нашихъ сельскихъ школахъ и въ распространеніи произведеній малороссійской словесности между нашимъ народомъ, ни заднихъ мыслей, ни преслѣдованія какихъ-то темныхъ областныхъ интересовъ, ни заявленія своей солидарности, ни отчужденія отъ родной семьи славяно-русской. Если будемъ желать облегчить распространеніе грамотности между нашимъ народомъ, мы непременно должны ввести въ школы наши малорос. руководства, не подозрѣвая никакихъ заднихъ мыслей этого благотѣтельнаго введенія. Если будемъ желать пробудить въ нашемъ народѣ умственную дѣятельность и сознаніе истинной своей народности, что составляетъ насущную потребность нашего народа, коснѣющаго въ невѣжествѣ,—то, не навязывая лишняго труда, мы должны предоставить учиться народу на его родномъ языкѣ»¹...

Після закриття часопису «Основа» в жовтні р. 1862, терміном з листопада р. 1862 до серпня р. 1863 «Черниговскій Листокъ» був єдиним на всю Україну й Росію органом української періодичної преси,—в чому й полягає особлива заслуга «Черниговскаго Листка» перед українським громадянством. В тяжкі часи реакції р. 1863, коли йшла підготовка відомого обіжника міністра Валуєва «не было, нѣтъ и быть не можетъ», коли на сторінках російських часописів (особливо «Московскихъ Вѣдомостей») цькували Костомаровську спілку розповсюдження грамоти мовою українською, обвинувачували її в се-

¹ «Черн. Листокъ», 1862, ч. 27. «Какія руководства удобнѣе употреблять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ дѣтей?»

паратизмі й в «польських симпатіяхъ», коли йшла полеміка проти самостійности «малоросійскаго нарѣчія и малоросійской литературы»; «Черниговскій Листокъ» повинен був взяти участь в цій полеміці й дати відповідь на ці неправдиві обвинувачення. Цю відповідь дав історик Ол. Лазаревскій у 9 ч. «Черниговскаго Листка» за 1863 рік статтею: «Замѣтка на письмо г. Добротворскаго». «Г. Добротворскій, старшій учитель русской словесности въ нѣжинской гимназіи,—пише тут Лазаревскій,—пишетъ издателямъ «Московскихъ Вѣдомостей» (№ 124), что «въ литературѣ нашей въ недавнее время явились личности, которыя усиливаются не только образовати и распространити рѣшительно никому ненужную у насъ, самобытную будто бы, малоросійскую литературу, но и навязати простонародью Юго-западной Россіи первоначальное обученіе на малоросійскомъ нарѣчіи». Въ виду этого факта, г. старшій учитель русской словесности Добротворскій «долгомъ считаетъ заявити свое убѣжденіе публично, что затѣя этихъ господъ не только совершенно излишняя, безполезна, но и положительно вредная».

«Если бы этимъ г. Добротворскій и закончилъ свое заявленіе, то мы, принявъ его къ свѣдѣнію, не сказали бы ни слова. Но г. Добротворскому угодно было пояснити, почему именно «затѣя» эта кажется ему вредною,—и мы по необходимости, для раскрытія истины, пишемъ эту замѣтку. Г. Добротворскій, какъ «природный малороссъ, болѣе сорока лѣтъ наблюдающій малороссовъ на мѣстѣ» (т. е. учениковъ въ классахъ, конечно), говорить, что «затѣя эта въ высшей степени противна духу и самымъ кореннымъ потребностямъ русскаго народонаселенія здѣшняго края, внося чуждый намъ латино-польскій элементъ въ русское народное образованіе». Прочитавъ такое объясненіе, мы сначала стали втупикъ, что за латино-польскій элементъ? Гдѣ онъ взялся? Но, принявъ во вниманіе офіціальное положеніе г. Добротворскаго, догадалися, что это объясненіе почерпнуто имъ изъ «курса» Зеленецкаго (такъ называемаго—исторія русской литературы). Конечно, почтенный педагогъ разумѣетъ здѣсь тотъ уродливый книжный языкъ, которымъ писали въ XVII в. Лазарь Барановичъ, Голятовскій и друг. Такъ какъ писатели эти жили и писали въ Малороссіи, то г. Добротворскій, вѣроятно, и вообразилъ, что вышеупомянутыя «личности» затѣяли реставрировати ихъ языкъ и затѣмъ навязати его простонародью. Если догадка наша справедлива (иначе мы не можемъ объяснить себѣ сей «латино-польскій элементъ»), то мы спѣшимъ успокоити г. Добротворскаго: «языкъ Лазаря Барановича и Голятовскаго можетъ еще тревожити только такихъ почтенныхъ педагоговъ, какъ онъ самъ; а тѣ «личности», которыя хотять учить нашъ народъ на малоросійскомъ языкѣ, разумѣють подъ симъ послѣднимъ живою малоросійскій языкъ, которымъ и теперь говоритъ народъ¹. Этотъ живою малоросійскій языкъ, какъ видно, вовсе неизвѣстенъ г. До-

¹ Підкреслено в оригіналі.

бротворскому (вѣроятно, за недостаткомъ времени отъ классныхъ и кабинетныхъ занятій) и мы рекомендуемъ для знакомства съ нимъ прочесть, на первый разъ, хоть три книги: Кобзарь Шевченка, Записки о южной Руси Кулиша и Сборникъ пѣсенъ Метлинскаго. Мы смѣемъ надѣяться, что по прочтеніи этихъ книгъ г. Добротворскій перестанетъ тревожиться превратно имъ понятими «затѣями»¹.

З цієї замітки видно, що лист учителя Добротворського до редакції «Московських Вѣдомостей» — це один з документів, що підготували відомий обіжник Валуєва, в якому Валуєв посилався «на большинство малороссовъ» (таких-же, як і «природный малороссъ» Добротворський) і розглядає «малорос. языкъ», як «языкъ простонародя, испорченный вліяніємъ на него Польши» (те-ж саме, що й «латино-польскій элементъ» у Добротворського).

Цікаво зазначити, що «Черниговскій Листокъ» пережив якимось чудом цей обіжник Валуєва, і тільки процес Андрущенко та Носа, що почався в Чернигові, до якого був причетний і Глібів, припинив видання на 14 числі р. 1863, з 6 серпня того-ж року.

Як згадано раніш, українське громадянство р. 1863 мало тільки один свій орган — «Черниговскій Листокъ». Через це такі діячі громади, як Костомаров, вміщали р. 1863 перш за все в «Черниговскомъ Листкѣ» свої звіти, наприклад, «о пожертвованіяхъ въ пользу изданія книгъ научнаго содержанія для южно-русскаго народа» («Ч. Л.», 1863, ч. 3) і т. д.

Звичайно, цензура пильно стежила за «Черниговскимъ Листкомъ». З цензурної справи черниг. хлоп'ячої гімназії (1862, ч. 41) видно, що губернатор Голіцин надсилав у великій кількості до директора шкіл Черниг. губ. — «извлеченія изъ отношеній г. министра внутреннихъ дѣлъ по поводу цензурныхъ упущеній въ періодическихъ изданіяхъ». При чому в супровідних губернаторських паперах незмінно писалося: «къ руководству учителю черниговской гимназіи Яценко, по возложенной на него обязанности цензора, и для прочтенія учителю той же гимназіи Глѣбову, какъ издателю газеты «Черниговскій Листокъ».

Але в більш важливих випадках губернатор відбирав від Глібова й власноручні «подписки въ прочтеніи».

Ось одна з таких підписок Глібова відносно далеко небезпечного в ті часи «земельнаго вопроса»:

«Я нижеподписавшійся даю сію подписку въ томъ, что обстоятельство, относительно печатанія статей о правѣ будто бы собственности крестьянъ на землю, состоящую только въ ихъ пользованіи, изложенное въ отношеніи г. исправляющаго должность черниговскаго гражданскаго губернатора, на имя г. директора училищъ, отъ 2-го сего апрѣля за № 320, послѣдовавшемъ, объявлено мнѣ предложеніемъ г. директора училищъ, отъ 5-го сего апрѣля за № 674, и мною къ свѣдѣнію и исполненію принято.

¹ Замітку датовано 23 червня р. 1863.

Младший учитель черниговской губернской гимназии, редакторъ Черниговскаго Листка—Леонидъ Глѣбовъ.

5-го апрѣля, 1862. Черниговъ»¹.

В історії журналістики старого Чернигова «Черниговскій Листокъ»—майже єдиний орган громадської думки, якому пощастило побачити світ.

З справ таємного столу канцелярії черниг. губернатора видно, що пізніші спроби видавати в Чернигові приватний часопис не було дозволено². А таких спроб було чимало. Вже наступного після виходу в світ «Черниговскаго Листка» року, а саме 30 березня р. 1862 звернулися до черниг. губернатора—«старший учитель черниг. гимназии» П. Кизимовський, «членъ отъ правительства мировыхъ съѣздовъ» Ол. Лазаревський і секретар губ. статистичного комітету П. Маєвський—з проханням виклопатати їм дозвіл на видання в Чернигові тижневика під назвою «Десна», що мав метою—«ознакомленіе мѣстнаго общества со всѣми замѣчательными явленіями въ современной жизни края».

Не дивлячись на те, що черниг. губернатор поставився до цієї справи дуже прихильно, а також і на те, що київський цензурний комітет дозволив це видання, міністр внутрішніх справ не дозволив часопису «по случаю пересмотра всѣхъ постановленій по дѣламъ книгопечатанія»³.

Так само невдалі були заміри члена черниг. губ. земської управи Білозерського видавати в Чернигові газету «Черниговскій Вѣстникъ» р. 1865⁴, Ол. Амф. Тищинського (в цей час старший помічник управителя канц. черниг. губернатора) й М. Константиновича (учитель черниг. гимназії) видавати газету «Черниговскій Листокъ» з 1 січня р. 1873⁵; лікаря Ів. М. Лагоди видавати газети—«Черниговецъ» і «Черниговскій Курьеръ» з 1 вересня р. 1873 й газету «Собесѣдникъ» з січня р. 1876⁶; та О. І. Холмського («кієвскаго мѣщанина») — видавати в Чернигові «Провинціальную Газету» р. 1875⁷.

На всі вищезазначені прохання головне управління цензури вперто повідомляло, що «на удовлетвореніе означенныхъ ходатайствъ не послѣдовало разрѣшенія г. министра внутреннихъ дѣлъ».

¹ Справа таємного столу канц. черниг. губернатора «по предмету преобразования цензурныхъ управленій». 1862, за реєстром ч. 265.

² За винятком блідої «Черниговской Газеты», що виходила за редакцією М. Лізеєва р. 1877—1878.

³ Справа таємн. столу канц. черниг. губернатора «По предмету изданія въ Черниговѣ журнала «Десна», 1862, за реєстр. ч. 269.

⁴ Ibidem, «о разрѣшеніи... Білозерскому издавать газету «Черн. Вѣстникъ», 1865, за реєстр. ч. 553.

⁵ Ibidem, «о дозволеніи издавать газету «Черн. Листокъ», 1872, ч. 1216.

⁶ Ibidem, «о дозволеніи издавать газ. «Черниговецъ» и «Черниг. Курьеръ», 1873, ч. 1264 і «о разрѣшеніи издавать газету «Собесѣдникъ», 1875, ч. 1407.

⁷ Ibidem, «о разрѣш. Холмскому издавать «Провинціальную Газету», 1875. ч. 1403.

Марія Грінченкова і Аркадій Верзилів.

ЧЕРНИГІВСЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА.

Спогади¹.

ЗАСНУВАННЯ Громади та її склад. Бувши А. В. Верзилів студентом у Києві, належав він до студентської громади, що була під впливом професора В. Б. Антоновича, і був знайомий з Кониським, з родиною Олени Пчілки та з деякими членами Старої Київської Громади. Скінчивши університета, він вернувся до Чернигова і там обрано було його на посаду секретаря чернігівської міської думи. Звикши бути членом студентської громади, він намислив zorganizувати українську громаду і в Чернигові. Про це він почав говорити з дуже відомим згодом українським діячем, популярним чернігівським адвокатом Іллею Людвовичем Шрагом, що тоді ще не так давно зазнайомився з київськими Українцями і став активним українським діячем. Шраг на цю думку пристав і тоді на нараду запрохано було ще товариша директора міського банку Олександра Амфіяновича Тищинського (давнього Українця і приятеля Леоніда Івановича Глібова), Василя Трохимовича Андрієвського, вельми активного і певного Українця (урядовця з селянського (крест'янського) банку) та М. Улезка, лікаря з міської лікарні. Ураджено було zorganizуватися в Громаду; але, очевидно, Улезко потім таки не пристав до неї, бо Шраг у своїй автобіографії² пише тільки про чотирьох членів новозорганізованої Громади. Отже основоположниками чернігівської української Громади були: В. Т. Андрієвський, А. В. Верзилів, О. А. Тищинський та І. М. Шраг. Того-ж року 1893 до Чернигова приїхав на посаду секретаря редакції журналу «Черниговский Земский Сборник» тоді ще молодий поет наш В. І. Самійленко (В. Сивенький) і його zaraz же обрано було в Громаду.

¹ Те, що тут подаю до уваги, написано на підставі спогадів одного з чотирьох основоположників чернігівської Громади Аркадія Васильовича Верзилова та моїх. Спогади ці не дадуть повної картини життя Громади, бо ніяких записів ні Верзилів, ні я не маємо, а подаємо те, що зберегла наша пам'ять. Про заснування Громади в р. 1893 і про час після 1902 року до р. 1907 пишу на підставі спогадів Верзилова, або їх дитую. Мої спогади обіймають час з половини січня 1894 р. до половини червня 1902 року, себ-то час мого перебування в Чернигові. *М. Г.*

² «Наше Минувле», 1919, ч. 1—2, ст. 138.

Про одного з основоположників чернігівської Громади, О. А. Тишинського, мушу сказати трохи просторіше, бо може мало хто й чув про його. Народився він р. 1835 у селі Голубичах Городнянського пов. на Чернігівщині, у дворянській сем'ї. Натуру мав протестантську. У гімназії чернігівській курсу не скінчив і подався до харківського ветеринарного інституту. Там пробув недовго і перейшов до харківського університету на медичний факультет. Але й там був недовго, і р. 1858 його виключено, ніби-то за те, що не заплатив грошей за слухання лекцій. Але справді виключено його за инше: він укупі з П. С. Єфименком належав до студентської організації, що мала свої завдання і збирала собі потрібну за-для тих завданнів бібліотеку. Організацію було викрито, деякого вислано на північ, між ними і П. С. Єфименка, а Тишинського тільки викинуто з університету. В-осени того-ж року Тишинський був уже в київському університеті спершу на медичному, потім на правничому факультеті, але р. 1860 його й з київського університету викинено і теж за «невзнос платы за учение». Але справжня причина, звісно-ж, була не та. Тоді подався він до дорпатського університету, але й там пробув тільки один рік і звідти «исключен с тем, чтобы согласно распоряжению г. Министра Народного Просвещения он не был принят ни в один из прочих университетов империи». З Дорпату вислано Тишинського до Чернигова під поліційний догляд. Року 1863-го його притягнуто до «дела о распространении возмутительных прокламаций оператором Носом и землемерным помощником Андрущенко», вивезено в Петербург і зачинено в петропавлівській тюрмі. Року 1864 йому дозволено вернутися в Чернігів і з наказу міністра взято на службу в канцелярію губернатора. Це такий звичай був—брати політичних злочинців на службу в канцелярію губернатора, бо таким чином легше було пильнувати злочинця і з його розуму можна було користуватися. Але за ту ж справу про «возмутительные прокламации» Тишинському довелося ще і в Чернигові два місяці в тюрмі відсидіти, вже на службі будши. Року 1869 Тишинський був вже старшим помічником правителя канцелярії губернатора. Губернатор у Чернигові тоді був Голіцин, порядна людина, і через те Тишинському не погано було в його канцелярії. Йому-ж доручено було редагувати неофіційний додаток до «Черниговск. Губерн. Ведом.», де він містив і дещо своє. Р. 1872 він з учителем Миколою Костянтинівичем прохали дозволу видавати в Чернигові газету «Черниговский Листок», але її не дозволено, а трохи згодом наказом з Петербургу усунуто було Тишинського не тільки від редагування того неофіційного додатку до «Губ. Вед.», а навіть і з канцелярії губернатора. Причина була така: на Пиншині народилася дитина, якась дивна каліка, і Тишинський надрукував про неї в газеті, а в Петербурзі мабуть здалося, що то алегорія на уряд. То й звелено було Тишинському прохатися геть з посади.

Тоді він завів у Чернигові книгарню й бібліотеку, бо велику вагу надавав книгам і хотів їх ширити. І багато людей у Чернигові виховалося на книгах з бібліотеки Тишинського. В той-же час обрано

було його на голову повітового земства чернігівського. Він працював у земстві дев'ять років, головну увагу звертаючи на освіту, медицину і справедливую розкладку земських податків.

Як у повітовому земстві взяла гору партія консерваторів, то Тишинський мусів покинути земську працю, але його зараз-же обрано було на товариша директора міського банку, де він і був уже до смерті. Там він добре влаштував позику грошей селянам.

У Чернигові Тишинський, або «кум», як його звичайно звали, був після Шрага найпопулярнішою людиною. Мабуть не було ніякої справи громадської, де-б він не був діяльним робітником.

Що-до справи української, то він ще з часів студентських став свідомим Українцем. Він товаришував з В. Б. Антоновичем, П. П. Чубинським, П. С. Єфименком, Л. І. Глібовим, писав до «Основ», до Глібівського «Черниг. Листка», мав зносини з Галичиною, добував звітні книги, давав гроші на закордонні видання. І тільки через його старання Глібів за останні роки свого життя, будиши вже сліпим, чимало написав для дітей «Загадок», які Тишинський посилав до Львова¹.

Я особисто знаю чернігівську Громаду з початку січня 1894 р., себ-то з того часу, як Б. Грінченко, за допомогою І. Л. Шрага, одержав посаду в чернігівському губернiальному земстві і ми переїхали до Чернигова. Шраг був перший, з ким ми познайомилися в Чернигові, і на першому-ж побаченні нашому з ним знялася розмова про Громаду, а через день чи через два відбулися у Шрага збори Громади, на яких був уже й новий член її Б. Грінченко. Я через деякі особисті причини вступила до Громади пізніше, але з самого початку знала про все, що діялося в Громаді, бо вступаючи Грінченко до Громади сказав, що від мене він ні з чим не криється, і Громада на те пристала.

Одного з основоположників Громади, В. Т. Андрієвського не було тоді в Чернигові. Його бо р. 1893, незабаром після заснування Громади, арештовано було за причетність до якоїсь зовсім невідомої йому політичної справи і одвезено в варшавську в'язницю, звідки й випущено було влітку р. 1894.

Через той арешт утратив він посаду в чернігівському селянському банку. Якийсь час він був безробітний і тільки вже на-весні одержав посаду в філоксерній комісії, що знищувала філоксеру на виноградниках у Басарабії та в Таврії. Працював він там тільки влітку, а взимку жив у Чернигові, а потім і зовсім виїхав з Чернигова.

Він був чоловік освічений і розумний, справжній демократ, а Українець певний і непохитний. Належав ще до громади Тарасівців. Працював головне серед семінарської молоді. Окрім того zorganizував ще гурток інтелігентних дівчат, серед яких була і майбутня жінка Коцюбинського.

¹ Відомості про Тишинського взято з некрологу його, що написав Б. Грінченко (Зоря, 1896, ч. 17).

Незабаром переїхав до Чернигова Ол. Ол. Русов і став членом Громади (Софія Федорівна Русова приїхала геть пізніше). Де-далі членів Громади більшало. В складі Громади з січня 1894 р. до червня 1902 р., oprіч тих членів, яких я вже назвала, були ще: Сидір Васильович Василівський (директор селянського банку,—він у великій пригоді ставав клієнтам банку—селянам), Олександр Леонидович Глібів (син відомого письменника, директор земської друкарні), Марія Грінченкова (дружина Б. Грінченка), Григорій Олексійович Коваленко (письменник тоді був за діловода у чернігівській міській думі), М. М. Коцюбинський (письменник), В. У. Коцюбинська, його дружина, Софія Фед. Русова, Іоїль Метод. Руденко (тоді стояв на чолі сирітського дому в Чернигові), Василь Пил. Степаненко (висланий з Полтави, де працював у земстві; у Чернигові заробляв трохи коректою, потім, виїхавши з Чернигова, стояв на чолі громадської книгарні у Києві, що звалася спершу книгарнею «Кієвской Старини»), Євген Костянт. Тимченко (працював у статистичному відділі чернігівського земства як рахівник), Волод. Іванович Харченко (тоді член міської думи), Микола Федор. Чернявський (письменник, працював у чернігівському земському статистичному бюрі, як статистик), Андрій Павлович Шелухин (консерватор музею ім. В. В. Тарновського), Фед. Степ. Шкуркина (вчителька у дівочому сирітському домі), Олександр Поликарпович Шликевич (член губерніяльної земської управи, автор цінної розвідки «Лучше-ли жилось в Малороссии за сто лет назад?», написаної на підставі «Румянцевской описи Малороссии» і надрукованої в «Земск. Сборн.» 1890 р. № 11—12).

Про Шликевича теж мушу сказати трохи просторіше. Це був видатний земець-економіст. Яко статистик він працювати почав у чернігівському земстві ще в 70-х роках, коли Чернігівщину обслідували такі видатні статистици, як Русов, Варзар, Червинський та інші. Шликевич обслідував, здається, Ніженський повіт. Потім був він членом губерніяльного чернігівського земства. Там він зорганізував страхування на нових широких підвалинах, перевів земську оцінку на раціональніший шлях, розпочав у широкому масштабі висушування болота Трубайла і за його багато було зроблено в цій справі. Коли вияснилось, що Хижнякову не вільно буде працювати в земстві, то була думка вибрати на голову земської управи Шликевича, але поміркувавши гласні його кандидатуру зняли, бо: «він усе робитиме, як сам хоче, бо всіх задавить своєю волею залізною та логікою», як говорили деякі. І вони деяку рацію мали, бо своєю непереможною логікою та завзяттям Шликевич міг обстояти кожную свою думку, кожен свій замір, а його думки та заміри були далеко не завжди приємні багатьом гласним. Замість його обрано було Уманця, якого підтримала консервативна партія земська, а Шликевич, зовсім покинувши земство, поїхав у Петербург і там працював у страховому товаристві «Надежда».

Він був людиною великого розуму, в високій мірі працьовитий та енергійний, девізом його було: «Україна для Українців»; працював

для України як економіст, як землець; корисний був Українцям своїм впливом; але за дрібну роботу сьогоднішнього дня він не брався. Це пояснити можна ще й тим, що він був з тих, яких звуть «відлюдками» і любіше йому було мати діло з паперами, ніж з людьми.

Пам'ятаю, що коли він, виїздячи до Петербургу, прийшов до нас попрощатися, то з сльозми на очах нарікав на себе за свою вовкуватість, за те, що серед товариства жив самотньо, по-вовчому; шкодував, що не може зостатися в Чернигові, бо не матиме заробітку, а жити з маєткю не можна, бо на йому багато боргів. Хотів-би знайти роботу на Україні, але жінка казала, що треба їхати в Петербург:

«Так мені не хочеться з України їхати, як умерти. Та жінка каже, що треба, виставляє всякі резони. І хоч мені тії резони зовсім не здаються такими важними, а отже кидаю Україну і їду, бо того жінка вимагає. Така вже вдача наша українська, що стає сили встояти проти гурту людей, а проти жінки не встоїш і буде так, як вона хоче».

Думаю, що я не проминула нікого з громадян від часу заснування Громади і до половини 1902 року. Правда, після довгого вагання було ще обрано лідера чернигівських лібералів Вас. Мих. Хижнякова, але він хоч і згодився був вступити до Громади, не прийшов ні одного разу. Обираючи його, думали навести його до української роботи, бо він був впливова людина і в земстві, і в міській думі. Але очевидно українська справа його не обходила. Він міг злегенька «украинофильствовать» серед Українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в «Земском Сборнике» українських етнографічних записів; задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу Українцям, але до живої реальної роботи української серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернигівських, була «зость» і марна трата часу.

Отже, не лічачи Хижнякова, за 8¹/₂ років у чернигівській Громаді перебувало членів двадцять два. Деякі були членами ввесь цей час (та й потім, аж поки існувала Громада), деякі вибували, бо виїздили з Чернигова, але не було жадного випадку, щоб хтось вийшов з Громади через якесь непорозуміння. Це свідчить і А. В. Верзилів¹.

А. В. Верзилів пригадує, що в дальші роки були членами чернигівської Громади: Ганна Трохимівна Андрієвська-Кейданська (працювала в земській книгарні, а потім у статистичному бюрі), Микола Вороний (поет), Глядиківський, Іван Омелянович Коновал (секретар редакції журналу «Земский Сборник»), Лихнякевич і Шрамченко (обидва земські статистики).

Від Верзилова-ж відомо, що після революції 1905 р. чернигівська Громада розділилась. Ось що говорить він про це: «Після революції

¹ Хоча непорозуміння принципіальні неминуче мусіли бути і такі бували і часом серйозні, як, наприклад, непорозуміння з приводу заснування «Комитета Грамотности им. Т. Шевченка». Про це буде сказано далі.

1905 р. чернігівська Громада розділилась мов-би на дві окремі Громади через принципіальні причини. В чернігівській Громаді, що складалася з людей різного віку, стану й світогляду, не могло бути одноманітності, та й протягом стількох літ не могло обійтися без певної еволюції програмової і тактичної, що й виявилось за часи революції 1905 року.

В чернігівській Громаді було дві течії: радикальніша й уміркованіша; до радикальнішої належав І. Л. Шраг, М. М. Коцюбинський; до уміркованішої Шелухин, почасти я (себ-то Верзилів); особливо це виявилось тоді, коли чернігівська Громада прийняла програму радикально-демократичної партії. Що-до тактики, то я особисто думав так: революція 1905 р. дала конституцію, хоч і куцу, деякі «свободи»; здавалось, що є можливість партійних угруповань, закладання таких культурних товариств, як просвіти, одним словом—можливість одвертої (не конспіративної) боротьби й праці політичної й культурної, бо мов є конституція й Державна Дума, як парламент. Здається, приблизно з таких міркувань і виник розкол у чернігівській Громаді. Уміркованіші, яких була меншість, виділились в окрему Громаду: Шелухин, Лихнякевич, Г. Т. Андрієвська-Кайданська і я; інших «розкольників» не пам'ятаю. Чернігівська стара Громада виділила нам належну частину грошей з каси і книжкового майна. Пригадую, що в мене в льодовні на верхньому помості були дві скрині з книжками видання чернігівської Громади Грінченкових часів. Не пам'ятаю, чи ті скрині раніше були в мене (здається, їх Ол. Л. Глібів перевіз до мене через якісь причини ще до розколу), чи вони опинились у мене після поділу громадського майна.

Якийсь час громадка цих, мов-би виселенців, існувала, збирались у мене і в Шелухина. Ще пам'ятаю, що Шелухин здіймав питання про допомогу «Рідному Краєві», що видавала Ол. Пчілка з додатком для молоді. Звичайно, коли-б була потреба й бажання, то ми могли-б поширити свій склад, образши нових членів з людей, що з'явилися на чернігівському горизонті. Та я особисто не бачив у тому потреби та й не мав часу; Шелухин виїхав з Чернигова, Лихнякевич теж виїхав, таким чином наша «розкольникча» громадка якось сама собою зникла.

Громаду нам на якийсь час замінила чернігівська «Просвіта», що саме тоді її й заснували члени обох громад.

Помилка, моя найважливіша, була в тому, що переоцінено силу російської конституції та Державної Думи, всіх тих «свобод», і не доцінено й не передбачено сили реакції, коли взялись переслідувати українську пресу, «Просвіти», коли забороняли всякі політичні групи, крім правих.

Чернігівська-ж основна Громада існувала й надалі, змін в її складі я вже точно не знаю, не знаю досконало й тих трансформацій, які та колишня моя чернігівська Громада пережила в період між першою й другою революціями. Можу констатувати, що з членів її «старих» М. М. Коцюбинський умер, Глядикивський теж. Остаточню

тая трансформована вже чернігівська Громада зникла підчас Жовтневої революції, коли І. А. Шраг умер, В. У. Коцюбинська теж, інші виїхали з Чернигова. Та й з початком революції 1917 р. настало дуже дрібне партійне диференційовання, в якому підчас Жовтневої революції вже не було потреби й ґрунту.

Якось дивно подіялося, що з смертю І. А. Шрага остаточно вмерла, зникла мов-би тінь тої старої чернігівської Громади та й зникли всі нові трансформовані й диференційовані партійні українські групи. І самих людей у Чернигові не стало і деякі померли, от як український с.-д. Базилович, с.-ф. Діаконенко, Адаменко; деякі повиїздили, а хто тут живе, ті стали в буквальному й точному розумінні сього слова безпартійними, бо Жовтнева революція так радикально змінила ґрунт і обставини соціально-політичного й культурного життя, що тим старим Громадам та й новим трансформованим партіям і фракціям, які виникли підчас революційної весни, не було вже місця, коли настав Жовтень.

Небіжчик І. А. Шраг був лідером чернігівських Українців, був типовим свідомим Українцем кінця XIX й початку XX в., що дожив до весни українського національного відродження».

Лад у чернігівській Громаді, її завдання й праця. Чернігівська Громада так саме, як і всі інші, була організацією нелегальною. Через те й членів до неї приймано дуже обережно. Кандидатуру наміченого в члени обговорювано в Громаді без його відома. Обирано було таємним голосуванням і досить було одного мінуса, щоб кандидата не обрано. Після обрання доручалось комусь із членів поговорити з обраним і повідомити про обрання.

Вибирано тільки Українців таких, які могли бути корисні українській справі. Дуже пильовано, щоб це були люди не скомпромітовані антигромадянськими вчинками, щоб це не були обскуранти, ретрогради; щоб не були язикаті, бо необережним словом можна було навести жандармів на Громаду. І я знаю, що до половини 1902 р. ні одного члена Громади не було арештовано, ні одному не було закинуто належності до Громади, хоча труси та допити і бували у поодиноких членів, і хоча Українці були під пильним, дуже пильним доглядом. А. В. Верзилів свідчить, що й після 1902 р. жандарми не вислідили Громади. А що догляд був дуже пильний, то це я знаю добре. Ми жили в одноповерховому будинкові, то не раз доводилося бачити під вікнами якогось цікавого добродія, надто влітку, коли вікна до пізнього часу стоять відчинені. А взимку таких добродіїв не раз можна було бачити проти нашого двору за купою каміння на шосі. Добирали жандарми й інших способів, наприклад, такого: у нас був сусіда—швець, жив у сумежному дворі. Понесла наша служниця йому черевики полагодити, а він почав розпитувати, хто у нас буває. Здивована дівчина запитала, на що йому це. Тоді він пояснив, що коли вона розповідатиме йому, хто у нас буває і що взагалі у нас робиться, то вийде це на користь і їй та йому, бо добрі гроші за це можна заробити. Коли дівчина розібрала, до чого він хилить, то

сказала: «Заробляйте вже, дядьку, самі ті гроші, а я таких заробітків не хочу. Ви знаєте, дядьку, що вони мене не за наймичку, а за людину мають, що я з ними вкупи і їм, і п'ю, а ви хочете, щоб я їм так оддячила». Швець вилаяв дівчину дурною, а вона розповіла мені про цю пригоду, і я пояснила їй, у чому тут сила.

Не виявилось в чернігівській Громаді за весь час її існування ні одного провокатора. Очевидно обережне, одноголосне обрання в члени мало гарні наслідки.

Вертаюся до ладу, заведеного в нашій Громаді.

Ніяких протоколів, ніяких записів не було. Тільки скарбник записував якимсь, тільки йому зрозумілим способом, прибутки й видатки.

Не було ні голови, ні виборної Ради. Всі збори були пленарні і на їх вирішувано всі справи. Вибирано тільки скарбника, яким і був увесь час Ол. А. Глібів. Головував звичайно той господар, у якого в господі зібралася Громада. Сходилися що-два тижні, у зафіксований день і час. Через те повідомляти про збори доводилось тільки в тому разі, коли траплялося щось екстрене, таке, що його Громада мусіла негайно обміркувати, або коли приїздив член якої іншої громади, хтось із Галичини і т. ин. Збиралися по черзі у тих членів, у яких зручно було збиратися, себ-то, де не могла перешкоджати сем'я членова. Пригадую один такий випадок. Закликав Громаду до себе член, що мав сестру і матір. І от вони, побачивши серед гостей жінок, подумали напевне, що негречно буде, якщо вони не сидітимуть з гостями, та й сиділи увесь вечір, вийшовши тільки на коротку часинку, щоб злагодити чай. І Громада тільки ту часинку й мала, щоб поговорити про справи, а решту часу була «в гостях». Найчастіше збиралися у Шрага, бо там було найзручніше.

Членська вкладка спершу була однакова за-для всіх, та потім виявилось, що це несправедливо і вирішено було платити певний відсоток від заробітку. Ті-ж члени, які заробітку не мали, платили по півкарбованця на місяць.

Чернігівська Громада була в федеративному звязку з іншими такими громадами. Ось як говорить про це А. В. Верзилів: «Чернігівська Громада входила в склад федеративного об'єднання громад—у спілку їх чи не з самого початку заснування тієї організації, принаймні ми з І. А. Шрагом були делегатами від чернігівської Громади на кількох річних з'їздах представників у Києві, на одному з'їзді в Одесі; дехто з живих членів Громади пригадує, що такий з'їзд федерації був ще в Полтаві. На цих рокових з'їздах обирали Раду, що керувала справами федеративної спілки й вела їх, виконувала постанови з'їздів, потім на рокових з'їздах Ради давала справоздання; делегати від громад робили доклади з місць. Така Рада перебувала в Києві».

Я пригадую, що один час Рада перебувала в Полтаві.

Про особисті відносини поміж членами Громади можу сказати, що були в їй і добрі друзі один з одним, і просто знайомі, були й не-симпатичні один одному, але всі, об'єднавшись коло спільної праці, мусіли дбати, щоб не відбивалися ці почування особисті на справах.

Правда, не завжди і не всім з тим щастило, але не бувало це в такій мірі, щоб не тільки руйнувати громадські справи, а хоч більш-менш їм шкодити. Навіть не доходило до того, щоб громадянин не прийшов на засідання через те, що збиралися в господі, в якій він не буває через неприємні особисті відносини. Громадській повинності корилися.

Була й громадська опінія. Пригажую такий випадок. Один громадянин педагог, якого рекомендували Громаді В. Б. Антонович та О. Я. Кониський, почав був у школі карати дітей, б'ючи їх лінійкою по долонях. Про це Громада довідалася з допису у київській газеті. Громадянин той мабуть і досі пам'ятає батьківську науку, яку мав за це в Громаді.

Про завдання чернігівської української Громади ось що говорить у своїх спогадах А. В. Верзилів: «Оглядаючись далеко назад, бо те, що я згадую з життя чернігівської Громади, було ще до першої революції 1905 р., бачу, що чернігівська Громада жила й діяла серед обставин дореволюційного, самодержавного дворянського, бюрократичного російського режиму, який на Україні ставив собі ще й виключне завдання: зденационалізувати український народ, зросійшити його. Уряд переслідував усе українське і це тяглося довгі літа; тому Українцям треба було боротися не тільки проти загального державного соціально-політичного й культурного гніту, а й одстоювати й творити українську культуру, будити на Україні національне самопізнання, вести український народ до національного, політичного й культурного самоозначення, а це могли робити тільки таємні, конспіративні організації — громади. Становище цих громад було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротися, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплювалося в життю, бо культура—то-ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, піддержували й творили українську культуру, об'єднуючи видатніших і талановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й політичного самовизначення. Чернігівська Громада серед інших громад, гадаю, займала не останнє місце».

Серед яких-же обставин працювала чернігівська Громада?

Не можна сказати, що серед сприятливих.

Почну з установ громадських, з установ земського та міського самоврядування.

Чернігів, через своє земство, в сімдесяті, почасти й 80-ті роки минулого століття, мав славу міста поступового і навіть крамольного. В земстві видатну роль грали тоді голова губерніяльної земської управи Карпинський, брати Петрункевичі, Константинович, Хижняков

та інші. Широко поставило чернігівське земство свій відділ статистичний; статистиками були там Ол. Русов, Червинський, Шликевич, Варзар та інші. Урядові поступове земство чернігівське не подобалося, і він ужив проти його заходів, щоб його прискромити. Декого з земців навіть повисилано було з Чернигова (Петрункевичів). Коли при Олександрі III панувала реакція, то Чернігів та й Чернігівщину віддано було губернаторові Анастасьєву, страшному довгозгадуваному Анастасьєву. Він мусів прискромити крамольну Чернігівщину і робив це не лінуючись і не жалуючи поту своїх полигачів, спокою крамольників інтелігентних та крови крамольників-селян, бо різок на їх не шкодовано. Але часи анастасієвщини минули. Року 1894-го губернатором у Чернігові був Андрєєвський. Цей був уже далеко не такий страшний; хоча в земські справи втручався досить настирливо; але-ж і Чернігів уже був не крамольний, а тільки ліберальний, а потім уже досить консервативний (це стосується головне до земства). Я маю на увазі час від початку 1894 до половини 1902 року. У ті часи головою губерніяльної земської управи був спершу Вас. Мих. Хижняков, лідер чернігівських лібералів, членами Ол. Пол. Шликевич (член черниг. Громади), Петро Микол. Солонина (досить відомий педагог, автор поширеної в ті часи «Методики руського языка», учителював передніше в земській учительській семінарії), третім членом був лікар Буштедт. Секретарем був С. І. Лисенко. Управа була ліберальна (тільки Шликевич був лівіший), а це свідчило, що й серед гласних, які її обрали, більшість були ліберали. Усі в управі з походження були Українці, але справжнім Українцем почував себе тільки Шликевич. А секретар С. Ів. Лисенко ніяк не міг вирішити, хто він, і казав, що він сидить на двох стільцях, і ніяк не міг вибрати собі якогось одного. Та очевидно на московському сидіти було йому любіше, бо він казав: «Большие пакости творят нам украинцы! Ведь какой надежный столп был у нас Илья Людвигович Шраг, а и его подточили!»

І земські гласні були з походження всі Українці, за винятком може двох-трьох, але oprіч Шрага, Русова та Петра Яковлевича Дорошенка не можу пригадати ні одного Українця активного. Активність Петра Яковлевича Дорошенка виявлялася в тому, що він збирав усе, що торкалося його предка гетьмана Петра Дорошенка, мав у себе в Глухові добру колекцію портретів давніх українських діячів і велику бібліотеку, де було багато книг і документів з історії України.

Після ліберальної управи в Хижняковим на чолі стала так звана тоді консервативна. Здається р. 1897 головою управи обрано було Фед. Мих. Уманця, консерватора-конституціоналіста, великого англомана, автора цікавої монографії «Гетман Мазепа», де він висловлює погляд на Мазепу, протилежний поглядові Костомарова. До українського національного питання він не був ворожий, не вважав за «узость» бажання Українців розвивати свою культуру і навіть висловлювався проти утисків урядових. Але казав, що може це нееко-

номно—витрачати силу на вироблення своєї культури тоді, як можна пристати до виробленої вже московської. Це свідчило тільки про нерозуміння справи, а не про неприхильність, яку виявляли до Українців ліберали. За Уманця членами управи були старий Солонина і нові: Вронський (лікар), Булашевич і Ст. Ів. Лашкевич, небіж відомого П. Лашкевича, що якийсь час редагував «Київську Старину». Небіж не вдався в дядька; він з членів земської Управи згодом пішов у земські начальники. Члени Управи (окрім старого Солонина) були далеко не поступові люди і до української справи прихильності ніякої не виявляли.

Зміна ліберального голови земської Управи на консервативного для української справи нічим не позначилася. Бо коли була в земстві вільна посада і Шраг або Грінченко прохали її для своїх кандидатів, то і ліберал Хижняков, і консерватор Уманець не відмовляли їм. Так саме обидва вони згоджувались на друкування в «Земском Сборнике» етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми. Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у земській книгарні були й українські книжки, то Уманець того не боронив.

Оце була і вся користь од їх для української національної справи. А нові члени Управи і ретроградніший склад гласних гостріше виступали проти Українців. Був, напр., виступ на земському зібранні проти друкування в «Земск. Сборн.» етнографічних матеріалів. Гостро говорилося про те, що в угоду Грінченкові земство витрачає народні гроші на друкування «каких то глухих сказок».

У канцелярії управській та статистичному відділі був ще Андрій Микит. Балака, автор бібліографічного покажчика до творів Куліша, троє-четверо «украинофильствующих», решта—байдужі або ворожі.

Повітове земство ще менше цікаве й прихильне було до справ українських.

У міській Думі головою спершу був Олександр Іван. Ханенко, потомок гетьмана українського, але з того Українцям тепліше не було. Після його був Рудин, Росіянин з походження. Він, як і Ханенко, міг підписати адресу якомусь діячеві українському, здається, навіть їздив представником від чернігівської міської Думи на свято Котляревського в Полтаві, але справа національного відродження українського не могла його боліти. З громадян були там: член Управи В. І. Харченко, секретар А. В. Верзилів, діловод Г. О. Коваленко і товариш директора міського банку А. А. Тищинський. Та ще був «украинофильствующий» бухгалтер.

Такий склад людей був по установах виборних; а по установах урядових не було не то активних Українців, а навіть і українофілів було не гурт. Обмаль українофілів було і серед учителів гімназій та семінарії та шкіл міських, і тільки в сирітських домах—дівоцькому та хлоп'ячому, були Українці: Ф. С. Шкуркина (громадянка), Н. О. Максимовичева, Іоїль М. Руденко (громадянин) та Дмитро Лебідь.

Перші відомості про чернігівське громадянство, прийшовши в Чернігів, ми мали від Шрага та від Самійденка (В. Сивенького). Було

воно таке, як і по інших містах. Урядовці розпиналися за російську культуру, хоча серед їх далеко не всі говорили без українізмів і, наприклад, учитель гімназії міг казати: «Не пишите таких карлючек!», або «Напишіте в правом куточке!» Пригадую, що дочка наша позанотувала від учителів своїх багато зразків такої російської мови. Взагалі людність була в великій мірі зрусифікована, хоч і не так, як наприклад у Харкові.

Серед людей вільної професії і поступового напрямку треба згадати про Івана Федоровича Рашевського (лікаря) та Івана Григоровича Рашевського (відомого художника), які «украинофильствовали». А взагалі серед людей вільної професії і поступового напрямку («хороших людей»,—так звали їх поступові Чернигівці) панували космополіти або «всечеловеки»; з походження були серед їх і Українці, і Росіяни, але всі міцно трималися російщини, а про бажання Українців мати свою школу, літературу, взагалі культуру, говорили, що то «узость» і «ретроградство». В літературі українській визнавали Шевченка, а про пізніших письменників казали, що вони пишуть поганою вигаданою галицькою мовою і їх не варт читати. Про мову українську всі взагалі говорили з великим апломбом, усі мали себе за знавців. Наприклад, Росіянин Тіханов, секретар архівної комісії, що не так давно приїхав до Чернигова, здається, з Тули, дуже авторитетно запевняв, що слово квітка не українське і треба говорити квіт, бо-ж Мазепа писав Кочубеївні: «Квіте мій ружовий».

Іноді бували в Чернигові нелегальні вечірки, так звані «збіговиська», на яких дискутували люди різних поступових напрямків.

Про одно таке «збіговисько», що відбулося незадовго до нашого приїзду в Чернигів, з великим обуренням розповідав Сивенький, як там один інженір-Росіянин вельми зневажливо висловлювався про Українців. Цей добродій мав славу «очень хорошего (себ-то вельми поступового) человека». І він справді такий був. З Чернигова він виїхав кудись, де міг ширше повести свою нелегальну роботу, і вона довела його до заслання в Сибір.

Був, наприклад, такий діалог:

— Нет, мы не согласны ни на школу украинскую, ни на литературу украинскую, вообще ни на что украинское.

— А кто-ж де ви?

— Мы, русские люди.

— Та хіба-ж ви руський?

— Ну да, я еврей, но я русский человек и никакой Украины мы, русские люди, не допустим.

Чернигівське, родиме чернигівське інтелігентне громадянство, настільки позбулося почуття своїх прав національних, що не тільки не обурювалося на «хороших человеків» чужинців, як ті нехтували національні права Українців, не тільки більшість серед його їм підспівувала і вихваляла ідею космополітизму (яка, звісно, не йшла далі російщини), але вони не обурювалися на того, хто казав, що йому однаково, хто гнобить Україну як націю, хто нищить її культуру,

хто заступає їй дорогу до світу—чи уряд царський, чи найлівіший поступовідь, бо Україні вони обидва вороги. За-для Чернигівця поступовця такі слова були страшним ретроградством. Зрозуміло, що серед таких землячків не можна було набрати багато членів до української Громади, а навпаки, воювати з ними доводилось.

Але опріч прихильників російської культури та космополітів були в Чернигові й в околицях такі, і чимало було їх, яких тягло до рідного, не вважаючи на вчиття в російській школі. Вони любили і книжку українську, і пісню, і театр. Сами навіть бралися виставляти п'єси українські. Це були учні семінарії, фельдшерської школи, сільські вчителі і взагалі переважно молодь. Це був той ґрунт, на якому треба було сіяти¹.

І. Л. Шраг не вмів задовольнятися балачками замість діла, то й їй не змогла-б його задовольнити Громада, яка існувала-б тільки для ідейних балачок. Отож скоро зорганізувалася Громада, зараз-же їй почав він робити діло: написав і подав губернському земству умотивований «доклад», в якому прохав земство клопотатися: 1) щоб допущено було місцеву народню мову в школах Чернигівщини; 2) щоб дозволено було видавати народньою місцевою мовою шкільні підручники і книжки; 3) щоб ті-книги допущено було в шкільні бібліотеки (бажання Шрагові були дуже скромні: навіть мову не названо укр., а тільки місцевою, але в ті часи і вони були «крамольні»).

В своїй резолюції на докладі губернська Управа, згоджуючися з тим, що остаточною метою сучасної народньої школи мусить бути вивчення російської літературної мови, пропонувала земським зборам прохати тільки, щоб допущено було місцеву народню мову, як допоміжний засіб до вивчення літературної російської мови (себ-то по-українському незрозуміле дітям). Згоджуючися Управа з другим пунктом у Шраговому докладі, нагадувала про одну дуже дивну, на її думку, річ: євангеліє шириться в межах Росії, перекладене на 70 мов та наріччів і нема його тільки в перекладі на українську

¹ Не можу не згадати, що як приїхали ми в Чернигів, то побачили, що нашій восьмилітній дочці немає українського товариства, бо тільки три дочки Тишинського говорили якою-такою українською мовою і це може через те, що мати їх була не Росіянка, а Французянка, але старшій з дівчат було років 17, а найменшій років 12. І ото їм доводилося часом бути за товаришок нашій Насті; та згодом виявилася ще одна дівчинка, Оля Гаврилова, років на два старша за нашу; вона теж говорила трохи по-українському, але що вже ходила до гімназії, то мало часу мала за-для товаришування з Настею. А земляки ще й дорікали нам за те, що виховали дочку такою Українкою, не жаліючи її, бо їй-же важко буде вчитися в гімназії. Через те, що не було товариства, довелося віддати її в гімназію раніше, ніж думалося, та і в гімназії не було в неї ні одної «вірної подруги», бо не було ні одної справжньої Українки, такої, щоб їй справи українські були такі дорогі, які були вони їй. Пригадую, що, маючу ще, на ювілей Нечуєві-Левицькому написала вона привітання від дітей і на-силу «назбирала» два підписи: підписали Оля Гаврилова та Рая Віхман, пасербидя Шрагова, яка таки й не говорила по-українському. А вже привітання на ювілей Кропивницькому написала вона тільки сама, уже й не спитуючися зби-рати підписи.

мову. На думку Управи, годилось-би всякими способами полегшувати доступ до такої великої всесвітньої книги.

До пункту 3-го додано було, що бажано було-б допустити книги місцевою мовою не тільки в шкільні, але і в сільські громадські, і в усякі інші бібліотеки.

Кінець резолюції Управи такий: «Щоб не було ніяких непорозуміннів, губерніяльна Управа вважає за потрібне заявити, що вона, як і гласний Шраг, бажає, щоб головною метою народної школи і надалі зосталося вивчення російської літературної мови».

Резолюція Управи була сприятлива Шраговому докладові, та іншою вона й бути не могла, бо насамперед доклад був Шрагів, з яким Управа рахувалася, а в складі Управи був Шликевич, доводи якого збити було вельми тяжко, і нарешті—резолюція Управи—це-ж не було остаточне вирішення долі Шрагового доклада. Земські Збори мусіли сказати своє авторитенте слово про те, чи виряджати його в подорож аж на далеку північ по майже неминучу смерть, чи дати спокійно померти вдома у рідній теплій хаті.

Щоб уже і скінчити з цією справою, подаю тут те, що знайшла серед матеріалів Б. Грінченка до питання про рідну (українську) мову в школі. Подаю без змін.

Справа з огаданим «Докладом» І. Шрага в році 1897. І. Шраг подав свій «Доклад» до загального Збору земського ще р. 1893-го. Порядок з докладами буває звичайно такий. Як з'їздяться земські гласні, то на Зборах вони діляться на комісії і кожна комісія бере собі який спеціальний відділ земського діла: медицину, народню освіту і т. и. Кожна комісія вибирає собі голову, що скликає комісію, порядкує її засіданнями і подає постанови комісії до розгляду загальному Зборові. Кожен «доклад», що має подаватися Зборові, розглядає попередю Комісія, пише свою постанову, і доля доклада в дуже великій мірі залежить од того, щоб написала комісія, бо звичайно доклади бувають занадто довгі, щоб їх читати на Зборі, і гласні задовольняються з того, що голова комісії коротко розкаже їм зміст доклада, прочитає резолютивну частину, а тоді оповістить постанову комісії. Од голови-ж залежить і те, коли саме подати доклад Зборові. А що докладів буває що-року звичайно більше, ніж може земство розглянути за сесію, то вмілий голова комісії може завжди зробити так, що доклад, йому небажаний, Збір не розгляне,—хіба що є які надзвичайні причини, що витягнуть ту справу до обміркування на Зборі.

Кільки літ поряд головою комісії народної просвіти в чернігівському губ. земстві був старий генерал Рудановський, ворог української мови, і всі ці літа з 1893 р. доклад хоч що-року стояв у звичайному сесійному реєстрі, але не подавався до Збору. Нарешті р. 1897-го Шраг почав наполягати, щоб доклад таки розглянуто. Рудановський обіцяв. Шраг, сам член комісії народної просвіти, все ходив у неї, сподіваючися, що от-от комісія розгляне доклад, а Рудановський усе не становить його на чергу. Нарешті Шрагові, яко

адвокатові, треба виїхати на один день до Києва: там у його судова справа була. Він заходить до Рудановського і просить його не розглядати докладу, поки він не вернеться. Рудановський обіцяє. Шраг поїхав на залізничну станцію, а Рудановський поставив на чергу в комісії доклад.

Засідання комісії відбувалося в тій світлиці, де звичайно працювали ми вдвох з В. Самійленком. Хоч це було ввечері, але підчас земських зборів нам доводилось бувати в Управі що-вечора, щоб постачати комісіям матеріял або давати які пояснення. Я завідував тоді в земстві відділом народ. просвіти і постачав матеріял комісії генерала Рудановського. Більше нічого я не мав права робити: гласні чернігівського губ. земства поводитися з земськими «служачими» як високе «начальство» з маленькими «подчиненими»; і цікаво, і комічно було бачити, як той самий панок, що сипав уранці на зборах ліберальними фразами, згорда «соизволял» кидати фразу—питання або наказ якому «делопроизводителю».

Так ото й сиділи ми з В. Самійленком кожен за своїм столом, а за два ступні від нас «засідала» комісія. Я записав мало не до слова всі її розмови з приводу Шрагового докладу, а В. Самійленко потім додав те, чого я не встиг записати.

«Заседание Комиссии по народному образованию, происходившее вечером 24 февраля 1897 г. Обсуждение доклада И. А. Шрага о введении в школу народного языка.

На заседании были: В. Рудзинский, В. Хижняков, Е. Молявка, Д. Тризна, А. Муханов, Чарнолуский, кн. Н. Долгоруков, председатель комиссии генерал В. (?) Рудановский.

(Кільки уваг що-до осіб: В. Рудзинський, предводитель дворянства, дуже дбав про школи в повіті і їздив навіть в Америку подивитися, як там стоїть шкільна справа; В. Хижняков—звісний земський діяч, колишній голова губ. зем. управи; Є. Молявка—член черніг. повітової зем. управи, а Д. Тризна—голова тієї-ж управи—в товаристві Русових вони звичайно злегенька «украинофильствовали»; А. Муханов—звісний земський діяч, пізніше видатний член кадетської партії, тепер уже помер (1908); Чарнолуский—молодий тоді гласний, прихильник шкіл, брат петербурзькому Чарнолуському; кн. Н. Долгоруков, губ. предв. дворянства і голова земського збору, рідний брат відомому П. Долгорукову, видатному кадетові; як він умер, його дуже хвалено за поступові погляди й особисті прикмети, між иншим і в «Кіевской Старине» (1899, VI, Док. изв. и зам., 149).

Подаю далі копію з нашого тодішнього запису.

Рудановский. Есть еще доклад Шрага.

Хижняков. Комиссии нечего делать с этим докладом.

Руданов. Заключение комиссии есть, но он не был доложен. (Читає заключение комиссии прошлого года). Я полагаю—доклад не рассматривать. Объяснения по малороссийски производятся в школе

и без того. Это уже есть. А в учебных книгах нет никакой надобности... А что касается малороссийских книг, то оне и допущены. Я знаю, что в каталоге школьных библиотек находится, напр. «Катерина» Шевченко.

Рудзинский. Зачем это? И к чему это священное писание по малороссийски?

Муханов. В заключении прошлой управы говорится о семидесяти языках, на которых есть св. писание; но это языки, а то наречие. Тогда придется на семидесяти наречиях каждого уезда и села вести обучение.

Молявка. (Явившись несколько позже и выслушав до участия в комиссии частное объяснение делопроизводителя (Б. Грінченка) о том, что в школьные библиотеки не допущено ни одной украинской книги, а в сельские только две книги Котляревского «Енеїда» и «Москаль чарівник»). Кажется в школьные библиотеки не допущен Шевченко.

Руданов. Нет, допущен.

Молявка. То в сельские.

Хижняков. В школьные только в переводе. А объяснения по малорусски запрещаются. В школе при мне учитель объяснил непонятное слово извѣсть словом вапна, и дети поняли. Учитель сказал: «Хорошо, что это вы, а если бы инспектор, то сейчас привязался бы,—что со мною и было».

Руданов. Все равно—это делается. Я сам совершил преступление: купил кипу малорусских книг Грінченка и еще какого то Харьковца и передал в школу. Но по отзыву учительницы они мало читаются.

Муханов. Да, конечно, кто там их будет читать. У нас малорусских книжек не понимают.

Тризна. Положим—такой язык, как у Шевченка, понимают, а этих современных авторов—нет.

Долгоруков¹. Я считаю этот доклад безобидным, ибо если бы собрание и приняло его, то удовлетворения ходатайства не последует. Но это навлечет на Черниговское земство обвинение в украинофильстве и сепаратизме. И так много обвинений против земства. Я считаю поэтому, что лучше доклада не рассматривать.

Муханов. Конечно, навлечет такое обвинение: преподавание и книги на каком то сепаратном языке!

Рудановский. Я предлагаю постановить: не представлять собранию доклада. (Спрашивает мнения).

Рудзинский. Не нужно.

Хижняков. Следует доложить.

Тризна. Не нужно.

Муханов. Не нужно.

¹ Він не був членом комісії і прийшов умисне тільки за-для Шрагового доклада.

Чарнолуський. Я думаю, что все-таки следовало-бы доложить, раз доклад есть.

Долгоруков. Да, но удобно-ли, чтобы земство обвинили в украинофильстве? Не нужно.

Молявка (через несколько времени). Я думаю, что следует подождать Шрага. Он ежедневно посещал заседания комиссии, а теперь нет его...

Рудановский и другие. Зачем это?

Молявка. Значит, запишется постановление комиссии об отклонении доклада?

Рудановский. Нет, можно ничего не писать,—так и останется.

Тризна. Умрет естественною смертью.

Комиссия соглашается с гл. Тризною».

До цього всього треба додати, що до комісії народної просвіти належали завжди «поступові» елементи: ретрогради туди ніколи не йшли, бо зовсім ніякої народної просвіти не бажали. З вищеподаного точного запису видно, яких оборонців мала українська мова в чернігівському земстві. Найбільший оборонець—Хижняк, що «славився» своїм «укаринофильством» серед «общерусских» Чернігівців, спромігся тільки на якесь нееміле белькотання в оборону справи, а Молявка не зробив навіть і цього, а коли щось і говорив, то тільки через те, що я попереду дуже його вмовляв про це (я був знайомий з ним давніше),—отож він і не міг не сказати чогось, бо я-ж тут сидів... А всі інші «поступові» діячі були навіть більшими ворогами справи, ніж дозволяли собі говорити... Доклад пішов на Земський Збір тільки вже тоді, як умер Рудановський».

Б. Грінченко.

Далі Грінченко пише про те, що підчас сесії Земських Зборів анонімні автори писали гумористичні або сатиричні вірші на теми дня. Ось одні такі вірші.

Лесной царь.

Кто скачет, кто мчится под холодной мглой?
Не Шраг-ли то, Людвигов сын удалой?
К груди украинский язык он прижал
И крепко малютку у сердца держал.
Но корчится бедный язык на руках
И терпит он скорбную думу и страх.
«Папаша, мне душно... Тропинкой лесной
Шесть лет ты уж скачешь безумно со мной.
Папаша, папаша, когда-б не найти
Нам смерти с тобою в проклятом пути!»
— Дитя, успокойся! ми скачем три дня.—
И Шраг погоняет и хлещет коня.
«Родимый, смотри: Максимовский хвостом
Мне машет и манит кровавым перстом,
И хочет он жадно Украины честь
Под соусом красным безжалостно с'есть.
Глаза его кровью уже налились
И в сердце мне больно как пьявки впились.

Родимый, жандармов уже он зовет,
 И рать их синее, и рать их идет».
 — О, боже! дитя, ошибаешься ты:
 То в дальней ложине синее кусты,
 Максимовского нет и напрасен твой страх—
 То боров копаются толстый в кустах.—
 «Ах, папа, спасения мне не видать,
 Фонограф Савицкий уж начал играть,
 Он бороду гладит, победно глядит,
 И смертью та музыка в сердце звучит».
 — Сыночек, не бойся: рассеется мрак,
 И сказкой тебя успокоит Хижняк,—
 А вот уж и свет восходящего дня...—
 И Праг погоняет и хлещет коня.
 «Родимый, скорбит мой истерзанный дух:
 Какие-то морды собрались вокруг,
 И адским меня поджигают огнем,
 И шип раздается змеиный кругом,
 И все, что сказал ты—одни пустяки,
 Не в силах помочь мне уже Хижняки,
 Я умер, папаша, и незачем мне
 Жить наново в дикой и мертвой стране».
 Илья погоняет, не скачет—летит,
 У сердца младенец тоскует, кричит.
 — О, сын мой, не морды, не рожи вокруг,
 То гласных цветущий и дружеский круг,
 И к ним-бы со временем сам ты привык.—
 Но дрогнув в ответ лишь холодный язык.
 А Праг погоняет, уж вот доскакал,
 Но мертвый язык он под сердцем держал.

З тону видно, що автором цих віршів був хтось із «поступових» ворогів української мови. Доклад прийнято, але потім деякі «поступові» гласні казали: «Да я только потому и подал голос «за», что уверен в том, что ходатайство удовлетворено не будет».

Звичайно: «поступовому» гласному якось ніяково було голосувати з Максимовським... Ну й голосував «за»,—однак нічого з того не буде...

Б. Г.

Шо-ж робила Громада далі, після цього першого виступу Шрагового?

Увесь час дбала про зріст та поширення української культури та підтримувала ґрунт під російським самодержавством.

Зрозуміло, що Громада не могла виступати прилюдно як організація; вона виступала в особі своїх членів і в земстві, і в міській думі, і на вчительських курсах, і вгагалі всюди, де тільки була змога. Гуртки молоді, що організовувалися для самоосвіти, мали порадиниками собі членів Громади. Досить великому гурткові семінаристів читано було лекції з української історії (Грінченко) і з історії письменства (здається Коваленко). Для гуртків у великій пригоді ставала українська бібліотека, яку Громада купила у вдови Ал. Ам. Тишинського, бо з неї давано було їм книги. Дбала Громада про розповсюдження книг українських, розсилаючи бібліотеки; спитувалася навіть мати свого книгоношу і свій рундук. Видано було і кілька книг;

«Думи кобзарські», альманах «Хвиля за хвилею» і другий «Дубове листе». Щоб подати відомості закордонозі про українське життя, написано було і видано за кордоном книжку, що звалася «Нарід в неволі». Написав її Грінченко, прочитав у Громаді, де зроблено було уваги; видано її було громадським коштом (за кордоном, звісно) чотирма мовами: українською, російською («Порабощаемый народ»), французькою («Une nation opprimée») і німецькою. Давано було допомогу Ол. Л. Глібову на видання «Байок» Л. Глібова і Гр. Ол. Коваленкові на видання дешевих портретів українських письменників (Шевченко, Котляревський, Квітка і 9 осіб на одній фотографічній картці).

Громадяни писали про українські справи у галицьких журналах «Зоря», «Життя і Слово», «Правда» — кожен писав у тому органі, який був йому до вподоби. Надруковано було навіть один фейлетон у «С.-Петербуржских Ведомостях», які тоді редагував князь Е. Ухтомський. Грінченко написав, Громада ухвалила і послано було в столицю до земляків з проханням поклопотатися, щоб надруковано. Багато клопотатися довелося, поки «сіятельный» редактор згодився надрукувати, а як надрукував, то вийшло, що ліпше було-б, якби він того не робив, бо він доточив до фейлетону такий кінець, що йшов усупереч з усім попереднім, але не відзначив, що то від редакції. А читачі думали, що все писав один автор, і доброго з того заходу Громади нічого не вийшло.

Через Миколу Васильовича Ковалевського давала Громада гроші на радикальні видання у Галичині. Посилано було досить довгий час щомісячну допомогу грошову Франкові.

Губерніальне земство мало свій «Земский Книжный Склад», себто книгарню, з якої розходилися книжки на всю Чернігівщину. Директорка в книгарні була така особа, що не зважала на те, які книжки вона ширить, а дбала тільки про те, щоб «товар был ходкий», і щоб книгарня давала земству більший зиск. А членові Управи, якому підлягала книгарня, було байдуже, що в її робиться. Грінченко довів це до відома Громади і йому доручено було взяти книгарню під свою опіку. Це не важко було зробити, бо членові ще й ліпше було збутися справи, про яку він не дбав, але був за неї відповідальний, та ще й збутися так, що це не коштуватиме земству ні шеляга, бо Грінченко однако працював у земстві і за цю нову додаткову працю не вимагав плати. Справа спочатку була не тільки клопітна, але й прикра, бо пані своїх позицій здавати не хотіла: «Бабушку Марфу или за богом молитва, а за царем служба не пропадает», хвалебні «жизнеописания» царів: Петра, Катерини II, Миколи I, безграмотні «Песенники» і всякий инший лубочний і нелубочний мотлох вона хотіла мати в книгарні, бо такі книжки й малюнки давали великий зиск, а українськими книжками гордувала, бо з їх зиск малий. До того ще пані була дуже нервова. Через те все, побачивши з вікна Грінченка, як він вертався додому, можна було вгадати, що він допіро був у книгарні і розмовляв з директоркою. Кільки місяців так поминуло, поки пані знайшла собі посаду десь инде і виїхала з Чернігова, а замість неї в книгарні

зосталася її помічниця, яку вона таки добре попомучила, Українка Ганна Андрієвська.

Потроху українізувала Громада «Земский Сборник Черниговской губ.», бо oprіч українських етнографічних матеріалів друковано було ще в йому розвідки громадян: Верзилова, Грінченків та Коваленка.

Брала участь Громада у святкуванні ювілеїв українських діячів. Першим ювілянтом, якого довелось Громаді вітати, був Драгоманов. Була це справа досить складна, бо треба було передати в Болгарію адресу й подарунок. Поштою цього не можна було зробити, бо-ж Росія вимагала від Болгарії видати їй Драгоманова, яко політичного злочинця, то не можна-ж було виявити свою прихильність до такої людини. Але якось зробилося: допоміг М. В. Ковалевський. Франкові на його ювілей послала Громада адресу, і на ювілейний подарунок грошовий послала досить значну для неї суму грошей. Брала участь Громада у всеукраїнському святі в Полтаві в столітню річницю нової укр. літератури. Не буду перелічувати всіх, кого доводилось Громаді вітати, скажу тільки, що без її участі не відбувалось ні одне громадське українське свято. Допомогла Громада грішми Ол. Л. Глібову поставити надгробок на могилі Леоніда Глібова. Відпитано було мого Опанаса Марковича і коштом Громади обгороджено її залізними ґратами та поставлено надгробок. Справу з надгробком доручено було громадянинуві Гр. Ол. Коваленкові.

Іноді, нечасто правда, бували в Чернигові нелегальні зібрання, «збіговиська». На таких збіговиськах виступали і громадяни, дискутуючи ріжні теми.

Підчас театрального з'їзду в Москві з Чернигова послано було туди два доклади про тяжке, з причин цензурних, становище українського театру; один доклад був Шрагів, другий Заньковецької, і обидва з ініціативи і за ухвалою громадською.

Наші трупи: Кропивницького, Саксаганського й Карпенка-Карого, Садовського, приїздячи в Чернигів, зазнавали від Громади найтеплішого відношення.

Не обійшлося без участі членів Громади і в чернигівській архівній Комісії; там були членами: Шраг, Коцюбинські, Шкуркина, але губернатор Хвостов їх викинув звідти.

Не вельми пощастило Громаді і з чернигівською громадською Бібліотекою. Треба сказати, що це була одна з найстаріших громадських бібліотек у Росії. Засновано було її в 70-х роках минулого століття при найближчій участі Шрага, Тишинського, Русових. У 90-тих роках Громада хотіла почати українізувати її і взагалі мати там свій вплив. Проведено було деякого з громадян навіть у Раду. Але мало що пощастило зробити, бо велику силу мали там «хорошие человеки» і багато треба було вжити часу й заходів, щоб їх переважити. Підчас столипінської реакції бібліотеку цю яко громадську було скасовано одночасно з чернигівською «Просвітою», дитиною чернигівської Громади.

В багатьох громадських справах Громада брала участь тим чи иншим робом, але вона, каже А. В. Верзилів, «демонстративно усунулась від участі у Всерос. Черн. Археол. З'їзді і вела проти нього обструкцію, бойкотувала його так, що на з'їзд не могли зібрати видатніших кобзарів та лірників. Це було з боку чернігівської Громади протестом проти нехтування графінею Уваровою та иншими організаторами археологічних з'їздів української мови».

Зрозуміло, що Громада впорядковувала Шевченкові роковини. Разів зо два чи зо три урочисто шановано пам'ять Л. Глібова в роковини його смерті. Сходилося чимало народу, читано реферати на різні теми. Відбувалися роковини звичайно «без дозволу начальства».

Дбала Громада і про те, щоб земство згодилось прийняти дар Василя Васильовича Тарновського—Музей української старовини. А це була нелегенька справа, бо чималий гурт гласних був проти того, щоб Музей приймати. Громадянам Шрагові та Грінченкові довелося багато агітувати, щоб приєднати більшість гласних до тієї думки, що Музей треба земству прийняти. Справа ця тяглася досить довгий час¹. Навіть коли вже на земських Зборах ухвалено було Музей прийняти, 15 гласних подали протест проти тієї постанови. Мотивуючи своє небажання взяти Музей, вороги його навіть уболівали над долею «бедного мужичка», який муситиме давати гроші на зовсім таки непотрібну йому річ, хоча на Музей малося витрачати зовсім таки небагато і хоча в инший час про «мужичка» не дуже пам'ятали.

Не обійшлося, звісно, і цього разу без віршів.

Ось що писав невідомий автор підчас земських Зборів:

Земский Музей.

Несмотря на недород,
Чтоб скорей развить народ,
Музей мы учреждаем,
Хотя, по правде, и не знаем,
Зачем затрата эта,
Явившись, как комета,
Сведет совсем на нет
Печальный наш бюджет!
Вот Шраг собранью говорит:
«Принять музей нам долг велит:
Он живописца вдохновит,
Поэму сочинит писатель,
Статую вылепит ваятель.
Лет через сто примерно,
А через тысячу наверно,
Мужик придет туда учиться
И саблям предков поклониться».
Но тут сорвался Котляревский,
Мужчина крайне дерзкий,
И став к собранью фасом,
Заговорил подземным басом:

«Забаву, цацку надо вам—
Да провались она к чертям!
Нельзя Музея созидать,
Когда народу нужно жрать
(А на историю плевать).
Когда он (народ) не одет и бос,
И до музеев не дорос.
Прошу—Тарновского благодарить,
Музей же надо провалить».
От смысла сих речей
Воспламенился Гамалей;
Спешит ужасно он
И просит слова Аполлон:
«Враги музея культуру забывают.
Музей наш роскошью считают,
Как дикари они свирепы,
Но мненья их нелепы!»
Гамалея поддержать готов
Сейчас же гласный Хижняков.
Он встал, глаза мечтательно поднял
И так собранью сказал:

¹ Про справу з Музеєм Тарновського у чернігівському земстві можна довідатися з ст. Немірича (Б. Грінченка) у Л.-Н. Вістнику.

«В дни древности глубокой,
В стране от нас далекой,
Где процветали сказки, мифы,
Народ жил храбрый—скифы.
Положим, земского они не знали дела,
Но с Македонским дрались смело,
И для защиты могил отцов
Каждый скиф был умереть готов
Отсюда вывожу я заключение:
В музея пользе нет сомненья!»
Затем Максимовский нежно—чув-

ствительно:
«Для населения все это разорительно,
Взгляните здесь, смотрите там,—
Трешат финансы по всем швам.
Земское музей лишь увлечение,—
Вот, господа, вам мое мнение». —
Из жизни Аргентинской республики,
Для поучения всей публики
Убедительно сильно, но невзначай
Свою речь сказал Ширай.

Торжественно давши обет молчанья,
Несмотря на все муки и терзанья
Лизогуб и Савидский сидят
И про музей не говорят.
Их положение высоко драматично
И вместе с тем комично:
Отказавшись от слова в собрании,
Вот и сидят себе в молчании.
От речей, дебатов, споров
И перекрестных разговоров
Так взволновалась наша громада,
Что князь¹ решил: покончить надо!
Он попросил тех встать,
Которые музей решили создать,
А тех, которые Музея не терпели,
Просил, чтоб на местах сидели.
Цивилизованных тридцать семь вско-
чило,
У пятнадцати диких сердце заняло:
О, боже, конец ужасный, нехороший:
Погибли, пропали земские гроши!

Додаток иншого автора:

К сему позвольте добавление:
Нет ни малейшего сомненья—
Пятнадцать бравых дикарей,
В упорной ярости своей
Протест подать на все решили
И так уж в нем постановили:
Просить правительство о том,
Чтоб Шрага вместе с Хижняком,
А с ними вместе Аполлона

Из'ять из веденья закона
И их под ту статью² отдать,
По коей может наказать
Начальник земский Котляревский
За ослушанья ропот дерзкий,
Музей же поскорей поджечь
И мужиков тем уберечь
От зараженья просвещеньем,—
И тем покончить с увлеченьем.

Неповний подаю перелік того, що робила чернігівська Громада— позабувалося. Може проминуто щось і дуже важне, але гадаю, що для характеристики Громади досить і поданого. Закінчу перелік словами А. В. Верзілова: «Взагалі чернігівська Громада не проминала відповідної нагоди, щоб демонструвати й підтримати українську справу: чи то на похороні—вінком з українським написом³, чи то адресою, на-

¹ Князь Долгоруков, губерніяльний маршалок і голова земських Зборів.

² Ст. 61 Полож. о земск. начальниках.

³ Хай не дивується читач, що згадується тут навіть про вінки з укр. написом. Ми переживали такі часи, коли й де було невідомо робити. Р. 1893-го в Харкові помер Володимир Олександров, що написав дві чи три п'єски українські, небагато віршів та видав альманах «Складку». Кільки українців написали зробити з його похорону хоч невеличку українську демонстрацію у мертвому, що-до українства, Харкові. Зібрали 22 карбованці, купили два вінки, зробили українські написи. Як рушив похорон з церкви, то жінка Кирпатого (письменника) та я взяли вінки і понесли на чолі процесії. Спершу ніхто нас не чіпав, але через якийсь час підійшов поліціант і хотів вінки забрати. Ми не віддали. Поліціант посперечався і зник. Трохи згодом прийшло їх уже двоє. Ми знов не хотіли віддавати, але побачивши, що до цвинтарю вже недалеко, а вінки покрасувалися вже досить довго, помирилися з поліціантами на тому, що положили вінки на труну на катафалкові так, щоб написи не кидалися у вічі. Обійшлося-ж так мирно через те, що Олександров був генерал і поліціантам

писаною українською мовою, чи то протестом, чи петицією за українську мову на земських зібраннях, у міській думі, на з'їздах лікарських і т. и. Громада, як організація потайна й конспіративна, скрізь виступала в особі своїх окремих членів через інші, легальні організації, алеїніціатива, часом план, виходила з Громади. Тому тяжко виділити, що стосується до виступу певного члена, як громадянина, і що и громадського чи політичного діяча.

«Всі ці виступи, підприємства, організації вимагали від нелегальної Громади великого напруження сил і коштів, принаймні від поодиноких її членів, більш відданих справі й здатніших до реальної праці».

Шевченкові роковини уряджала Громада мабуть що-року десь у приватній господі. Найчастіше бувало це у С. В. Василівського, бо жив він у великому казенному помешканні досить далеко від осередку міста на досить глухій вулиці. Кликаних гостей бувало кілька десятків. З великою втіхою пригадую, що серед їх за весь час не виявилось жодного зрадника. Хорових співів не було, були тільки випадкові сольні співи та часом хтось декламував. Головне—це були реферати і не тільки про Шевченка, а на різні теми (напр. «Було, є, буде» і «Нова сем'я» Грінченко писав за-для роковин). У Шрага завсідги тема була одна: він читав про український рух за минулий рік на Україні Наддніпрянській, Надністрянській і в Америці.

Згадаю тут ширше про роковини р. 1895 чи 1896, бо на їх відбувся такий номер, якого не передбачала програма, обміркована в Громаді.

В господі у С. Ол. Василівського щільно позатулювано вікна з вулиці віконницями, а з середини завісами, але в хатах ясно сяє світло, чути жвавий гомін. То десятків з чотири людей зійшлося згадувати Шевченка «не злим тихим словом». Єсть тут і люди поважного віку, і молоді зелена. Ось дзеленькнув дзвоник і тихо стало. Шраг згадав про Шевченків день і почав читати на свою звичайну тему: про український рух у минулому році на всій соборній Україні.

Навкруги стояла молодь і пильно-пильно слухала його. Тоді в Чернигові молоди української було вже чимало. В. Т. Андрієвський багато отрути української пустив своїми розмовами з молоддю; трупи українські досить часто приїздили до Чернигова, у земській та в приватній книгарні стало можна купувати книжки українські, навіть у самому Чернигові почали друкуватися книги українські. Нарешті виховували українську молодь і лекції з української історії, що, нелегально, читав молоді Грінченко.

Шраг дочитав. За столи* сідає Русов. Реферата він не встиг написати і вичитує з останньої книги «Кіевской Старины», як допи-

звелоно було поводитися так, щоб не зробити скандалу на генеральському похороні. Через те-ж пощастило Грінченкові сказати над труною на цвинтарі зробиленку промову по-українському. І демонстрацію хоч маленьку таки було зроблено, і в мертвому Харкові про неї таки було говорено.

З кожної фрази української доводилось радіти, коли щастило продемонструвати її прилюдно, М. /,

тувано Шевченка підчас слідства. Прочитав, сказав про тяжкі утиски, яких довелось зазнати Шевченкові, сказав, що Українці довіку не забудуть Шевченка і шануватимуть його пам'ять. От і ми мусимо вшанувати його пам'ять. Далі громадяни просто не стямалися з дива. Говорить Ол. Ол., що повинно громадянство нарешті вшанувати Шевченка якимсь гарним ділом. І діло це—заснування в Чернигові «Комітета Грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка». А громадяни знали, що перед кількома днями, коли в-останнє обмірковувано програму роковин, говорено було про те, що нудно вже стає шанувати Шевченка у катакомбах, і саме Олександр Олександрович сказав: «Не такими роковинами годиться шанувати Шевченка, а революцією». І от тепер замість революції він пропонує завести на Україні московський «комітет грамотности», та ще й тоді, коли в недавньому часі скасовано було такі комітети в Петербурзі і в Москві за неблагонадійність, а значить новий комітет, як-би його дозволено, мусів-би бути сугубо благонадійний. На пропозицію Олександра Олександровича ніхто ані пари з уст, навіть щедро на оплески молодь мовчить. Він устав, і за столик сів черговий референт. Як прочитано було всі реферати, Софія Федорівна Русова сіла за п'яніно і почала грати: «Орися-ж ти, моя ниво....», а Олександр Олександрович почав співати. А доспівавши каже:

— Так от, щоб оралася наша нива, і треба зробити те, про що я казав, себ-то—заснувати в Чернигові «Комітет Грамотности имени Т. Г. Шевченка».

Громадянам ясно було, що устами Русова промовляють чернігівські ліберали. Далі мовчати було не можна. Почав говорити Шраг, потім узяв слово ліберал Сергій Іванович Лисенко; потім говорив Грінченко. На цьому дискусію припинено, бо пізній час був, але вирішено було зібратися на дальшу розмову.

Громада доручила виступати Шрагові та Грінченкові. Цього разу досить численне товариство зійшлося в господі Іванова. З боку лібералів виступали: Іванов, Лисенко і Хижняков, може й ще хто—не пригадаю. На твердження Грінченка, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою, Хижняков почав свою відповідь урочистим трикратним вигуком: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!»

І того вечора дискусія не скінчилася. Ураджено було знову зібратися.

На нове «збіговисько» приготував Грінченко реферат «Яка тепер народня школа на Україні», в якому доводив нікчемність тієї школи. А щоб довести, хто саме виявляє «мракобесие», він демонстрував друкований перед кількома роками реєстрик історичних книжок для шкіл. У йому рекомендовано було «жизнеописания» царів та царидь (видання якогось ретроградного видавництва) та «житія». На реєстрікові був підпис Хижнякова. Та ще приніс Грінченко купу книжок з земської книгарні такого-ж змісту.

Але і Хижняков і всі «хорошие человеки» таки не впевнилися, що «мракобесы» на Україні є вони з своїми незрозумілими народів

московськими книжками та «Комитетами Грамотности», а не Українці, які обстають за рідне зрозуміле слово на Україні. З цим згодився, здається, тільки П. Солонина, бо він був педагог.

Реферат свій Грінченко надрукував у «Житті і Слові» р. 1896, кн. IV, ст. 241—258, викинувши з його все «місцеве».

А справа з «Комитетом Грамотности» тяглася далі: «хорошіє люди» зібралися, виготували статут і послали прохання по дозвіл на той комітет. Шрага та Грінченка не тільки не покликано на ті збори, а так ведено справу, що вони про їх і не знали. Але марні були заходи: комітета не дозволено.

Ол. Ол. Русов дуже швидко впевнився, що його зятягнено в непевну справу. А Громада, знаючи його добре, не ремствувала на його. І він, і Софія Федоровна були з походження не Українці, і з цим треба було рахуватися. Такими несподіванками вони не раз дивували товаришів-Українців, але вони покутували їх своєю працею для України, справжньою, вельми корисною працею. Не забували Українці і того, що це Русов був батьком земської статистики на Україні, що це він, з доручення старої Громади київської друкував у Празі заборонені твори Шевченкові, так-званий «Пражський Кобзарь». Отже за всю українську працю Русових і громадянство українське взагалі і чернігівська Громада зособна були їм вельми вдячні і ставилися до їх з пошаною.

Оце й кінець спогадам про чернігівську українську Громаду. Безперечно, дещо забулося, дещо може не точно пригадалося. Але загальну картину життя й праці нашої Громади виявлено тут. Не яскраве було те життя, не голосна й праця: ніяких подвигів, нічого блискучого, яскравого, все дрібне, буденне. Але-ж і таке, яке було воно, робило своє діло; воно було тими краплинками, що помаху пробивають камінь; тими цеглинками, що придавалися до спільного будування нашого кращого прийдешнього.

Микола Ткаченко.

З НОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ЧЕРНИГІВЩИНИ.

В ІСТОРІЇ розвитку української історіографії почесне місце займає студіювання української історії по певним географічно-історичним районам. Такому напрямкові студій сприяли самі історичні умови життя України; економічне життя, суспільні відносини, політичне життя поставили кожную частину України—Західню Україну, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Слобожанщину—в окремі умови; в них розвивався той чи інший напрямок студій цієї території. Час початку студій території, увага до тих чи інших питань залежали від тих економічних та суспільних відносин, що на цій території були поширені, та загального стану історіографії. Але це не значило, що ці студії мали лише вузьке місцеве значіння—краєзнавчий лише характер. Напрямок студій в українській історіографії по певним географічно-історичним районам ширший та має складніші завдання, студіюючи на певній території не тільки певні питання, але й ширше їх охоплюючи, напр., колонізаційні умови, то-що. Ми нагадаємо, що його розвинув та чимало поглибив проф. В. Б. Антонович, під керівництвом якого було написано багато цінних монографій з історії земель Київської держави. Тепер він відновлений акад. М. Грушевським в Історичній Секції при Українській Академії Наук утворенням так званих порайонних Комісій. І надалі він лишається в силі для розв'язання низки проблем української історії, які по цей час ще не повні з'ясовані та досліджені. Зараз ми спинимось на студіях одної з позначених вище територій, а саме Чернигівщини—північної частини Лівобережжя, історичний розвиток якої йшов в дечому в відмінних умовах в порівнянні з Полтавщиною, південною частиною Лівобережжя.

В українських джерелах уживається кілька назв північного Лівобережжя—земля Сіверян, Сіверська земля, Сівер, Чернигівська земля, Чернигівське князівство; назви ці зустрічаються в пізніших XVII, XVIII та XIX ст.; з них назва Чернигівщина набирає широкого значіння. О. М. Лазаревський зробив спробу дати іншу назву Черни-

¹ А. Лазаревський, «Села Конотопскаго у.», «Записки Черниг. Стат. Ком.», кн. II, ст. 149—60.

гівщині—города, а Полтавщині—поля¹, але ці назви не закріпилися, і ми залишаємося також при назві Чернигівщина—бо вона найбільш поширена та вже в історичному житті цієї території зафіксована².

Інтерес до вивчення Чернигівщини вельми давній. Ми можемо сказати тепер, що ще за часів Київської держави існував окремий літопис чернигівський, в якому накреслилися інтереси чернигівських князів. Пізніш ця територія згадується в зв'язку з загальними подіями історії України. В такому-ж зв'язку згадуються окремі місця, що мали те, чи инше значіння. Найбільш докладно починають освітлюватися події на Чернигівщині в козацьких літописах Самовидця, Граблянки, Величка та инших, а ще докладніші відомості починаються в XVII в.; з кінця XVIII ст., з яким зв'язується фактично початок української історіографії³, для Чернигівщини маємо багато матеріалу. Економічне життя, розвиток суспільних відносин на Лівобережжю, окремо на Чернигівщині сприяли зросту пануючих тут груп старшини та духовництва. Обстоюючи свої інтереси, ці групи визначалися значним інтересом до освіти⁴. Прокидається серед старшини та взагалі пануючої групи інтерес збирати відомості про край, в якому вони живуть. З найбільш цікавих праць назвемо трактат А. Шафонського «Черниговскаго намѣстничества топографическое описание, съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи»⁴ (1786)—праця зараз вже застаріла, але цікава для вияву тодішніх інтересів. Сама праця має два розділи—загальний та спеціальний. Автор поділяє саме Лівобережжя на дві частини—Полісся та Степ. В першій загальній частині характеризує природні умови, звичаї та потреби населення. Згадаємо тут його зауваження що-до річки Десни, що нею можна провозити товари з Чернигівщини далі до Херсона, до Чорного моря. Більш застаріла історична частина, хоча правда окремими відомостями ще дослідники користуються. Друга частина праці є опис самого Чернигівського намісництва. Тут описав автор 11 повітів. Нагадаємо, що до складу Чернигівського намісництва входили Чернигів, Городня, Борзна, Ніжин, Прилуки, Глинське, Ромен, Лохвиця, Гадяч, Зіньків, Березна. Подаються статистичні відомості, іноді економічні та инші, що мають зараз ще значіння. Ця праця Шафонського, що взяла територію в адміністративних межах, всієї Чернигівщини не охопила, але для знайомства та збирання дальших відомостей мала значіння.

Докладна та цікава пізніша праця М. Домонтовича «Черниговская

¹ Цьому не перешкоджає сучасний адміністративний поділ Лівобережної України на кілька округ, бо північні округи і географічними відмінами і економічними життям значно різняться від південних.

² М. Грушевскій, «Українскій народъ въ прошломъ и настоящемъ», т. I, ст. 6, «Развитіе укр. изученій в XIX в.»; Ник. Василенко, «Къ исторіи малороссійской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя», «Кіевская Старина», 1894, XI, ст. 245.

³ А. Ефименко, «Южная Русь», т. I, «Малорусское дворянство», ст. 178—9.

⁴ Видав його 1851 р. М. Судієнко.

губернія» (СПБ. 1865¹), вона звертає увагу на низку явищ, якими ще в кінці XVIII ст. не так цікавилися. Книжка починається з історичних відомостей та характеристики географічних умов; автор дуже багато сторінок присвячує промисловості краю, потім ідуть відомості про освіту, побут людности, управління; подаються відомості про залюднені місця. З огляду на малу ще розробленість української історії першої половини XIX ст. книжка М. Домонтовича надзвичайно важлива; вона дає чимало цікавого матеріалу для характеристики особливо економічного життя на Чернігівщині; але не треба забувати її хиб; на деякі з них цілком совісно вказав автор².

Фактично цими двома працями окреслюється вже дальший напрям студій Чернігівщини: 1) вивчають її історію, ув'язуючи її цілком справедливо з південним Лівобережжям—Полтавиною, 2) вивчають сучасний стан населення, його економічне життя, кількість людности, звичаї, то-що. Тільки при дальшому напрямкові студій суспільство висуває свої нові вимоги, інтереси, які різняться від попереднього часу.

Нові інтереси виявляють себе на Чернігівщині по реформі 1861 р. Економічний розвиток вніс в суспільні відносини зміни, скасувавши кріпацтво. Поширення капіталістичних форм господарства сприяє яскравішому виявленню інтересів суспільних груп та їх протиріч. Накреслюється зацікавлення долею селянина і ця течія виявляється найбільш в народниках, і пізніше в соціалістах-революціонерах та інших угрупованнях доживає до революції 1917 р. Симпатії до народу напр. виявляються і в ліберальних групах суспільства.

В зв'язку з цим значно розвиваються студії в різних галузях знання.

Друга половина XIX ст. для вивчення минулого Чернігівщини дала дуже багато. Для її розроблення чимало студій присвятив їй відомий історик Лівобережжя О. М. Лазаревський. Сам з південної Чернігівщини³, О. М. Лазаревський під впливом О. Бодянського та інших осіб зацікавився минулим Лівобережжя і вивчення його почав з «Указателя источниковъ Малороссійскаго края». О. М. фіксує головним чином увагу на суспільних відносинах XVII—XVIII ст., побуті людности, становищу старшини та селян, на історії заселення території, то-що. Його «Малороссійскіе посполитые крестьяне», «Описание старой Малороссіи» т. I, II, III (долки Стародубський, Ніжинський, Прилуцький), «Обозрѣніе Румянцевской описи», потім низка матері-

¹ Докладний заголовок такий: «Матеріали для географіи и статистики Россіи... Черниговская губернія».

² «Полное отсутствие какой бы то ни было предварительной обработки сырыхъ матеріаловъ, сомнительное достоинство тѣхъ источниковъ, къ которымъ нерѣдко приходилось обращаться за неимѣніемъ ничего лучшаго, и иные препятствія чисто общественнаго характера—вотъ та обстановка, которая никакимъ образомъ не могла благопріятствовать нашему дѣлу, хотя, къ сожалѣнію, нерѣдко его сопровождала». Про це пише М. Домонтович в передмові («Отъ составителя»).

³ «Pro domo sua», К., 1893.

ялів і розвідок в «Кіевской Старинѣ» та інших виданнях¹ дають для історії Чернигівщини XVII—XVIII ст. чимало нового. В своїх студіях і окремих замітках О. М. велике значіння надає старшині в життю Лівобережжя та Чернигівщини. Закріпачення селян він пояснює розвитком зловживань старшини, скуплею земель, побутом старшини, то-що. За виявленням її інтересів він весь час слідкує, відзначаючи їх цитатами з джерел, чи то описом випадку, який це явище характеризує. Крім цієї уваги до старшини, потрібно зазначити, що О. М. дуже багато опублікував матеріялу що-до історії поселень—хуторів, сіл, міст, їх населення, володільців, то-що². Виявив він також інтерес до вивчення мистецтва Чернигівщини.

Ця ріжноманітна та многогранна діяльність О. М. уклалася під впливом того часу, в який жив Лазаревський; вона сприяла утворенню по собі кадру дослідників, що пішли далі в своїх студіях з історії Чернигівщини та взагалі Лівобережжя. Назвемо тут М. Василенка, О. Єфименка, В. Мякотина, В. Модзалевського та інших. Хоча напрям студій та характер їх, що дав їм початок О. М. Лазаревський, має значні хиби³, все-ж він залишив чималий слід в українській історіографії. Багато було опубліковано нових матеріялів, раніш невідомих, сам О. М. Лазаревський зібрав чималу рукописну збірку та бібліотеку, без використання якої сучасний дослідник Чернигівщини та Лівобережжя взагалі не може обійтися⁴. Розквіт діяльності О. М. припав на другу половину XIX ст.; тоді після емського акту 1876 р. сильно обмежилася воля укр. слова та українських дослідів. О. М. Лазаревський використовував ті можливості, які у його були. Відомі зараз матеріяли свідчать, що він був в стороні від боротьби тодішніх течій ідеологічних, напр. боротьби народників та марксистів. Він лише був зайнятий своєю безпосередньою працею—дослідами, публікуванням та збиранням матеріялів з історії Гетьманщини. Цим він ближче як-би ув'язував себе з «культурниками».

Крім діяльності О. М. Лазаревського для історії Чернигівщини чимало зробили також в цих часах місцеві періодичні видання: «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», «Черниговскія Епархіальныя Извѣстія», «Земскій Сборникъ Черниговской губерніи»—які розвивалися в сприяючих умовах. Місцеві видання для історії краю, етнографії мають визначне місце серед інших джерел. Академик М. Сумцов цілком влучно відзначив цю рису провінційних видань, вказавши зокрема на «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», яко видання, що має велике значіння для знайомства з історією, етнографією, то-що⁵.

¹ Див. покажчик С. Пономарьова в «Кіевской Старинѣ», 1902, травень.

² Дм. Багалій, Рецензія на I т. «Описанія Старой Малороссіи»—полкъ Стариодубскій, ст. 10—14. Н. П. Василенко, «Памяти А. М. Лазаревскаго», «Чт. Ист. Общ. Н. А.», кн. 17, в. II (1903).

³ Ст. М. Грушевського в «Записках Льв. Н. Т-ва», т. 84 (1908 р., кн. 4).

⁴ Рукописна збірка та бібліотека, як відомо, переходується у Києві в бібліотеці київського ІНО (б. університету).

⁵ «Кіевская Старина», 1885, № 2. З інших видань—«Черн. Листокъ» та «Записки Черн. Стат. Комитета» з низкою цікавих студій.

Така висока оцінка провінційних видань, зокрема чернігівських, відповідала дійсності. Ми знаємо, що в «Губернских Вѣдомостяхъ», «Земскомъ Сборникѣ» скупчили роботу визначні сили, що сприяли розробленню низки питань з минулого Чернігівщини та виданню матеріалів. Чернігівське земство було тоді одно з найліберальніших. Нагадаємо для прикладу його відносин до уряду, що на початку 1879 р. гласний чернігівського земства запропонував проєкт адреси на затвердження губернському зібранню; правда, поліція не дозволила його зачитати, але він в копіях швидко став відомий в інших місцях. В адресі є такі слова: «не обладаа чувствомъ, заставляющимъ подчиняться закону, не имѣя гарантій въ законѣ, не имѣя общественнаго мнѣнія, обуздывающаго всякія личныя, негласныя съ общественными интересами стремленія, лишенное свободы критики возникающихъ среди него идей,—русское общество представляетъ разобщенную инертную массу, способную поглощать все, но неспособную къ борьбѣ»¹. Правда, уряд вислав кількох гласних, але це не пошкодило земству розвинути надзвичайно енергійну діяльність, притягнувши низку визначних робітників. В галузі історії в «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» та «Земскомъ Сборникѣ» надруковано було чимало матеріалів та статей з минулого XVII—XVIII—XIX ст. ст. Тут траплялися не тільки дрібні замітки, але ширші студії. Нагадаємо, що тут чимало своїх праць надрукували О. М. Лазаревський, А. Верзилов, Б. Грінченко, М. Василенко, А. Червинський, О. Русов, О. Шликевич, І. Шраг². Праця О. Шликевича «Лучше ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ» (Земскій Сборникъ Черниговской губерніи 1890 г., № 11—12) викликала, як відомо, полеміку. Висновки О. Шликевича повторив в свій час і А. Червинський. На їх відповідав І. В. Лучицький. Він відкинув погляд цих дослідників, що на Лівобережній Україні жилось населенню у XVIII ст. не тільки селянам, але й козакам гірше ніж тепер³. З інших праць зазначимо, що в «Черниговскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ» було надруковано «Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи»—праця Філарета, значіння якої відзначив академ. Д. Багалій⁴. Таким чином в кінці XIX ст. та на початку XX ст. у Чернігові значно розвинулася наукова робота в різних галузях вивчення території Чернігівщини. Тут, як ми бачимо, також працюють визначні українські діячі—

¹ А. Корниловъ, «Общественное движеніе при Александрѣ II», М., 1909, ст. 243—6.

² «Указатель статей по исторіи, археології и этнографіи, помѣщенныхъ въ «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ», «Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссії», вип. 7, Черн. 1908. Подібний покажчик до «Земскаго Сборника Черниговской губерніи», Черн., 1903 («Труды Чер. Губ. Арх. Ком.», Черн., 1905, вип. 6). Потрібують уваги ще праця Александровича, «Остерскій уѣздъ», ч. I, К., 1881 р.

³ Ред. Ів. Лучицького на книжку Філімонова про Суразький повіт (Юрид. Вѣсти, 1889, № 12, ст. 118).

⁴ Д. Багалій, Редензія на I т. «Описанія Старой Малороссіи» А. Лазаревскаго, ст. 7—9.

О. Русов¹, Б. Грінченко та інші². Все це сприяло звичайно розвитку студій з захованням інтересів української людности. Чимале значіння відіграло утворення музею у Чернигові з його цінними колекціями, портретами, то-що.

Крім позначених видань, визначну роботу на початку ХХ ст. розвинула новозаснована «Черниговская Губернская Ученая Архивная Коммиссія»; вона засіданнями та виданням «Трудів» згуртувала біля себе чимало сил та сприяла розвиткові наукової роботи³. В ній брало участь чимало осіб, що деяких з них ми вже згадували—А. Верзилов, І. Шраг, А. Червинський, М. Коцюбинський, П. Добровольський та інші. Пізніше почав працювати в Комісії В. Л. Модзалевський. В «Трудах» Комісії друкувалися в більшості розвідки з історії Чернигівщини XVII—XVIII ст. ст. та XIX ст. та архівні матеріали. XIV Археологічний З'їзд, що відбувся у Чернигові, поглибив та поширив студії в різних галузях—історії, археології, мистецтва, то-що.

Отже на початку ХХ ст. у Чернигові було значне оживлення наукової роботи, що звязувалося взагалі з значним піднесенням громадського життя перед буржуазно-демократичною революцією 1905 р. В галузі історії дослідники головним чином скупчили увагу на виданню матеріалів,—в більшості XVII—XVIII ст. ст.; менше XIX ст.,—з економічної історії, суспільних відносин. В цьому напрямкові друкувалися також статті та розвідки. Чималий внесок зробили чернигівські видання для історичної географії відомостями про села, міста. В діяльності цій найбільшу участь брали передові групи заможних кол, дворянства, інтелігенції, то-що. Дуже яскраво виявила себе українська течія, до якої належали особи різних напрямків. Тут були народники, ліберали, то-що. Впливами української групи наукових робітників можна пояснити поширення та поглиблення багатьох питань з історії, етнографії, то-що на Чернигівщині. Можна також думати, що тут студії йшли під значним впливом з Києва.

Серед цих умов наукового життя розвинулася наукова діяльність до вивчення Чернигівщини та взагалі Лівобережжя Вадима Львовича Модзалевського, якій ми хочемо присвятити особливу увагу, як останній замкненій ланці в ланцюгу цих дослідів.

В. Л. Модзалевський народився 28 березня 1873 р. у Тифлісі. Походив він з великої родини Лева Миколаєвича Модзалевського, давнього шляхетського роду Чернигівщини⁴. Освіту В. Л. отримав

¹ О. Гермайзе, «З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернигівщині 70-х рр. (до споминів Ол. Ол. Русова)» (Збірник Історичної Секції УАН, «За сто літ», ст. 259—66).

² Назвемо з праць цих дослідників «Описание Черниговской губернии» О. О. Русова, т. I, II; вона для новіших дослідів з історії Чернигівщини є зараз основною; Б. Д. Грінченка, «Каталогъ украинскихъ древностейъ В. В. Тарновскаго»; його-ж, «Этнографическіе матеріали» та інші.

³ Іноді нормальна праця Комісії терпіла перепони в роботі від урядових осіб. Напр. Засідання 6/V—1904, ст. 41—61, «Труды», вып. 6, 1905.

⁴ «Малороссійскій родословникъ», т. III, К., 1912, ст. 777.

у військових школах, з братів В. А. лише Борис Львович отримав цивільну освіту. Інтерес до історичних дисциплін виявився ще за шкільного віку, особливо В. А. цікавився геральдикой та нумізмати-кою. Гадають, що В. А. під впливом брата поширював свої інтереси в Петербурзі. Ще за дитячих років він був знайомий з відомим генеалогом Василем Румелем, який між иншим подарував йому книжку О. М. Лазаревського «Описание Старой Малороссіи» т. I¹. Під впли-вом цього відомого історика у В. А. викристалізуються інтереси та погляди в українській історії.

Початок наукової праці Вадима Левовича зв'язується з часами його перебування у Ленінграді та Києві. В перших працях окреслюється його ідеологічний зв'язок з напрямком діяльності О. М. Лазаревського. Перша з них присвячена була Павлу Левонтієвичу Полуботку для «Русского Биографического Словаря» (1903); р. 1905 виходять «Материалы для истории Полтавского полка», в. I, II («Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии»). Нагадаємо, що Лазаревський цікавився Полуботком; в останній час перед своєю смертю займався історією Полтавського полку. Ціком виявляє на собі вплив методу та поглядів Лазаревського праця В. А. «Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнухой, Куренской и Варвинской сотень, вошедших въ составъ Лохвицкаго уѣзда» (1906). В перших працях у Вадима Левовича накреслюється вже певний інтерес до Гетьманщини, до змалювання старшини, побуту населення та иншого. Ці інтереси змінюються, коли В. А. переїхав до Києва на посаду в саперний батальйон. Він у Києві ближче знайомиться з гуртком «Кіевской Старини» та бере участь в редакційних засіданнях. Він також працює з рукописною збіркою О. М. Лазаревського, яка дає дорожочинний матеріал для історії Лівобережної України XVII—XVIII ст. ст., ще і зараз не використаний. Крім впливів гуртка «Кіевской Старини» можна згадати про впливи також Ореста Івановича Левицького. Підчас перебування у Києві В. А. надрукував низку розвідок та матеріалів в «Кіевской Старині», «Трудахъ Полтавской Ученой Архивной Комиссии».

Перебування В. А. у Києві зв'язане з близькою участю його в громадському життю. Він був в числі тих військових, що підпали впливам бурхливих років 1905—6. Він служив в саперному батальйоні, з яким зв'язано відоме повстання саперів у Києві². Ці військові повстання в цей час були в різних місцях на Україні. Його 1906 р. заарештувало київське «Охранное отдѣленіе», деякий час просидів В. А. в «Косомъ капонирѣ». Звільнений він переїхав до Ленінграду на службу.

Тут В. А. за часів свого перебування одночасно зі звою офіційною службою присвятив вільний час своїм студіям. Наслідком його роботи були томи «Малороссійскаго Родословника». В. А. перевів значну

¹ Ф. Е., Вадим Львович Модзалевський (некролог), «Збірник секції мистецтв Українського Наукового Товариства», К., 1921, ст. 132.

² Про повстання саперів у Києві—В. Манилов, «Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (1905)», К., 1926 р.

підготовку до цієї праці, використавши друковані, а ще більше недруковані архівні матеріали. Він побував у всіх визначних архівах та музеях Києва, Москви, тодішнього Петербурга, Харкова, Чернигова, Полтави, вибираючи там потрібний для себе матеріал. Чимало здобув він матеріалу з родинних архівів. 1908 р. йому пощастило видрукувати I том «Малоросійського Родословника», 1910 р.—II т., 1912 р.—III т., 1914 р.—IV т. Кожний з цих томів має до 800 друк. ст. та 40 портретів. П'ятий том не вийшов. Хоча «Малоросійській Родословник» не закінчений, але він має важливе допоміжне значіння для вивчення української історії Лівобережжя. Томи «Родословника» дають не тільки матеріал для вивчення українських шляхетських родів, тут дослідник знайде взагалі чимало матеріалу для історії землеволодіння, економічного життя, пануючих верств на Україні—старшини, дворянства XVII—XX ст.ст. З цього погляду кожен том дає багато відомостей для економічного та соціального життя Лівобережжя. Як важливу рису зазначимо, що автор подає в своїй праці уривки з документів; напр., є уривки з Рум'янцевської ревізії—першорядного джерела для вивчення економічних та соціальних відносин Лівобережжя XVII—XVIII ст.ст. В томах «Родословника» портрети притягають увагу знавців мистецтва. В кожному з 4 томів є портрети різного характеру—мініатюра, аквареля, олійними фарбами, фотографія. Частина з них старовинні, XVIII ст. Назвемо портрети Миклашевського (3 т.), Милорадовича (3 т.), Полуботка (4 т.), Родзянка (4 т.), Кочубея (2 т.) та інші. З портретів XIX ст. звернемо увагу на портрети роботи Т. Гр. Шевченка—Лагоди (т. III), Лизогуба (т. III), роботи Мурашка—Кочубея (2 т.). Не всі з позначених томів вийшли за часів перебування у Петербурзі В. Л. Модзалевського; деякі вийшли підчас його життя в Чернигові, але підготовча робота переводилася у Петербурзі¹.

Там був В. Л. до 1911 р. Стан здоров'я його примусив залишити це північне місто і він переїхав до Чернигова. Він бере активну участь в науковому житті, ставши безпосередньо працювати на посаді в «Черниговской Ученой Архивной Комиссии». За часів перебування у Чернигові (1911—1917) В. Л. надрукував багато матеріалів та розвідок в «Трудах Черниговской Губернской Архивной Комиссии», яких низка випусків (9, 10, 11) виходять за його безпосередньою редакцією, та по інших виданнях. З матеріалів назовемо «Отрывки из Стародубовской меской книги» за 1664—73 рр., «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.», в. I, II, III, «Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 г.», з розвідок позначимо—«Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины». Разом з цим В. Л. бере діяльну участь в українських виданнях: «Записках Львівського Наукового Т-ва» (112), «Записках Наукового Т-ва в Києві» (XII, XIII), «Україні» (1914 р.), «Українському Науковому Збірникові» (в. I, 1915,

¹ «Предисловіе» до II тому «Родословника», ст. II—III. Також тут є вказівки на рецензії на «Родословник».

в. II, 1916). Нагадаємо, що, напр., в «Українському Науковому Збірникові» В. Л. Модзалевський брав діяльну участь за часів глухої російської реакції, коли прояви українського життя сильно переслідувалися. Згаданий збірник виходив у Москві тому, що на Україні це було тоді неможливе. До цих часів потрібно віднести видання «Дневникъ Якова Марковича» pp. 1735—1740 (Джерела до історії України-Руси, т. XXII, 1913 р., видала Археографічна Комісія Наукового Т-ва). За час перебування у Чернигові вийшли 3 та 4 т. «Малороссійскаго Родословника». В «Трудахъ Черниговской Архивной Коммисіи» (вып. 9) були надруковані «Матеріали по історії освободженія крестьянъ»; тут особливо увагу притягає «Извлеченія изъ журналовъ Черниговскаго Дворянскаго Губернскаго Комитета объ устройствѣ и улучшеніи быта помѣщичьихъ крестьянъ (1858—9 гг.)». Цілком справедливо В. Л. Модзалевський в передмові підкреслює: «Несомнѣнно эти матеріали представляютъ собою... большую историческую и научную цѣнность»¹.

Отже в Чернигові В. Л., як бачимо, видав багато невідомого ще архівного матеріалу. З виданих матеріалів звернемо увагу на систематичне зацікавлення актовими книгами. Це видно, напр., з передмови до «Отрывковъ изъ Стародубовской меской книги за 1664—73 гг.»²: «70 документовъ, извлеченныхъ изъ Стародубовской городской книги, представляютъ несомнѣнный интересъ для всякаго, интересующагося прошлымъ Малороссіи и, въ частности сѣвернаго ея уголка—Стародубщины, давая картину юридическаго быта, нравовъ и нѣкоторыхъ другихъ явленій народной жизни того времени»³. Ми вже згадували, що В. Л. видав низку актових книжок, і можна його вважати після Ореста Івановича Левицького кращим знавцем цих книжок. За час перебування В. Л. у Чернигові його діяльність значно поширилася: його можна справедливо цілком вважати одним з найкращих знавців архівів Лівобережжя після О. М. Лазаревського.

Разом з цим В. Л. не забував своїх студій з генеалогії, видавши декілька праць більшого та меншого розміру. Крім цього, можна ще зазначити низку заміток, статей з історії Гетьманщини. Всі вони зайвий раз підкреслюють його інтерес до вивчення різних форм суспільних відносин. Тут В. Л. цілком ішов шляхом студій О. Лазаревського.

Коли до цієї ріжноманітної роботи В. Л. додамо відомості про його постійну участь в засіданнях Архівної Комісії, про зв'язок з низкою установ поза Черниговом, то діяльність його для розвитку Чернигівської Архівної Комісії та вивчення Чернигівщини мала велике значіння. Коли, за словами А. Верзилова, П. М. Добровольський сприяв тому, що Чернигівська Архівна Комісія «обратилась въ солидное ученое учреждение, съ архивомъ, музеемъ, библиотекой»⁴, то

¹ «Труды Черн. Арх. Ком.», в. 8, Предисловіє.

² Уривки В. Л. здобув, працюючи в Московському Публічному та Рум'янцевському Музеях.

³ «Труды Черн. Арх. Ком.», в. 8, ст. 71.

⁴ Ibid., ст. 204.

за часів В. Л. Модзалевського ця комісія зміцнила себе виданням низки цінних матеріалів, до яких мусить звертатися не тільки дослідник Чернигівщини, але взагалі історик Лівобережної України. Ця Архівна Комісія зайняла визначне місце серед інших комісій та наукових установ перед революцією 1917 р.; тоді на Україні вивчення історії українського народу було явищем недозволеним, забороненим.

Коли імперіалістична війна 1914 р. закінчилася революцією 1917 р., коли старий лад, що його утворив царський уряд, занепав, ми зустрічаємо В. Л. Модзалевського серед творців та організаторів нового життя. Він в Чернові виконує низку обов'язків адміністративного характеру, звернувши пильну увагу на охорону пам'яток старовини та мистецтва. Він бере участь в «Черниговской Земской Газетѣ», «Черниговскомъ Краѣ», друкуючи свої замітки (напр., про музеї та інші). Колишній його досвід та наукова робота дає можливість перейти йому до Києва для праці в архівно-бібліотечній справі 1918 р. Він бере у Києві діяльну участь в Історичній секції, під його впливом ця секція 1919—20 рр. звертає увагу на опис архівних матеріалів м. Києва (архівна підсекція). Він був в числі організаторів секції Мистецтв Українського Наукового Т-ва і брав діяльну участь в її роботі. В. Л. Модзалевський працював в Комісії по утворенню Української Академії Наук. Пізніше він був керуючим комісії Біографічного словника, членом Археологічної Комісії, брав участь в роботі Комісії Західно-руського права в Українській Академії Наук.

Ця робота В. Л. йшла поруч з науковою працею. Він бере діяльну участь в українських журналах: «Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка у Києві», «Книгарі», «Нашому Минувшому». В роботі з історії В. Л. звернемо увагу на записку в справі видання актів Генерального Суду¹ та його розвідку «Перший військовий підскарбій Роман Ракушка»².

В останній розвідці В. Л. вернувся до теми, яка його цікавила раніш³, давши ширше освітлення низки питань, зв'язаних з діяльністю Романа Ракушки. Після написання цієї розвідки він, пригадаю, дуже цікавився виясненням автора «Літопису Самовидця». На одному з засідань 1920 р. мені довелося чути від В. Л., що він має дати доповідь про автора літопису Самовидця, бо здається він його знайшов. Ми тепер знаємо, коли з'явилася розвідка В. Романовського⁴, пильна студія М. Петровського⁵ та пізніше ще стаття О. Оглобіна⁶, що автором козацького літопису Самовидця був ніхто інший, як згаданий

¹ «Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», кн. I (К., 1919).

² Ibid., кн. I, II.

³ «Труди Черн. Арх. Ком.», вип. 10, «Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины».

⁴ В. Романовський, «Хто був «Самовидець», «Україна», 1925, кн. 5.

⁵ М. Петровський, «До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису», «Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти», кн. VI.

⁶ О. Оглоблін, «До питання про автора «Літопису Самовидця», «Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», кн. VII—VIII.

Роман Ракушка. Всі автори цих розвідок дуже пильно використовують відомості, що зібрав В. Л. Модзалевський про Ракушку. Правда, В. Л. не назвав автора літопису, якого він знайшов, але по тому, що звертався до студій над Романом Ракушкою, по тому, що він потім цікавився автором літопису Самовидця, можна припустити, що фактично Вадим Левович Модзалевський вже знав ім'я автора. В галузі архівній треба зазначити, що з його ім'ям зв'язується гадка про кончу потребу опису Рум. ревізії, рукописної збірки Лазаревського та інших матеріалів. Про це він порушив питання на засіданні архівної підсекції Історичної Секції Українського Наукового Т-ва. Ці матеріали, на жаль, не описав ще ніхто і зараз. Потім в архівній роботі у Києві, в її організації, в питанню зв'язаному з утворенням Архіву, в якому були-б зосереджені збірки виключної наукової вартости, виявив енергійну діяльність; йому належить укладання статуту, вироблення штатів, то-що; В. Л. брав в усьому цьому дуже близьку участь¹.

Разом з цією роботою В. Л. взяв діяльну участь в галузі українського мистецтва. Ми раніш зазначили інтереси В. Л. до українського мистецтва (портрет). В 1917—1920 рр. ці інтереси поширилися та поглибилися. В. Л. надрукував кілька розвідок «Основні риси українського мистецтва» (невеличка книжечка), потім «До історії українського лірництва», «Нові архівні дані про штихаря Григорія Левицького», то-що. Він брав діяльну участь в роботі секції Мистецтв Укр. Наук. Т-ва². Також при Секції він вказав на потребу організації розшукування архівних матеріалів, які відносяться до історії мистецтв. По його смерті в 1920 р. лишилася низка ненадрукованих ще работ³; з них одна, «Гути на Чернигівщині», була надрукована в виданнях Археологічного Комітету Академії Наук під доглядом покійного Д. М. Щербаківського, голови мистецького Відділу Археологічного Комітету при Українській Академії Наук. Ця розвідка В. Л. потребує окремої уваги. Про «Гути на Чернигівщині» В. Л. роби: доповідь в 1918 р. на зборах Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства, а матеріал до розвідок він почав збирати ще перед війною, щоб опрацювати це питання, охопивши всю територію України. «Спочатку думав я обробити цю тему ширше й простежити де явище не тільки на вузькому географічному просторі, зазначеному вище, ба й на території всенької України, і до того хтів я освітлити всі його сторони: економічну, побутову, художньо-історичну та технічну. Була ще думка й хронологічно охопити як-найбільший протяг часу». «Обставини останніх років» перешкодили В. Л. Модзалевському це зробити. Тому В. Л. обмежився історією гутної промисловости на Чернигівщині.

¹ Низку інформацій я отримав про В. Л. Модзалевського від В. В. Міяковського, за що приношу йому подяку.

² «Збірник Секції Мистецтв», Київ, 1921.

³ В. Л. також цікавився в цей час архівом Києво-Межигірської фабрики («Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», кн. IX, ст. 342).

Праця «Гути на Чернигівщині» складається з передмови покійного акад. М. Біляшівського, в якій підкреслено значіння цієї праці. Вона сама складається з розвідки та збірки матеріялів. До неї належить огляд чернигівських гут, в якому в абетковому порядку дає автор відомості про географічне місце гут, заснування її, володільця, виробництво, то-що, потім родоводи гутницьких фамілій, реєстри рухомих речей, де згадуються скляні вироби, показчик скляних виробів. В кінці розвідки додано показчик місцевостей та йменнів. Як для самої розвідки, так і вибираючи матеріяли, автор використав багато архівних матеріялів, які досвід допоміг йому здобути. Праця В. Л. Модзалевського притягнула до себе справедливу увагу знавців мистецтва та істориків-економістів. Відомості про розвиток скляної промисловості на Правобережжі та Західній Україні в XVI ст., потім на Чернигівщині з другої половини XVII ст. і в XVIII ст. дуже цінні, хоча неповні. Автор—обережний дослідник—дав більше, ніж поставив завданням собі. Тому шукати в роботі широкого історико-економічного підходу, як це робить О. Оглоблін¹, не можна. Ще не всі менти в історії економічного життя Лівобережної України вивчені; В. Л. Модзалевський дав цікавий матеріял для його вивчення, але вповні звичайно не міг його вичерпати.

Цим ми закінчимо наші відомості, що-до діяльності В. Л. Ми бачили, що його наукова діяльність укладалася під впливом О. Лазаревського, О. Левицького та цілком ув'язалася з розвитком українського наукового життя. Історик, генеалог, архівіст, знавець українського мистецтва, В. Л. Модзалевський своєю роботою зробив багато для вивчення Чернигівщини та взагалі Лівобережжя. В галузі генеалогії, в знанню архівних матеріялів Лівобережжя він був в числі кращих знавців, а в низці питань таким знавцем, що його не можна було ким заступити. Що-до вивчення життя Чернигівщини та Лівобережжя взагалі В. Л. поширив та поглибив його виданням матеріялів та розвідок. Зараз розроблення минулого Чернигівщини йде головним чином в історії її XVII—XVIII ст. ст. Така моя розвідка про Остер («Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», кн. VI), Ів. Пустовійта про Козелець (*ibid.*), Ів. Мандзюка про Гоголівську сотню 1766 р. («Студії з історії України», Збірки науково-дослідчої катедри історії України за ред. М. Грушевського, т. I, 1926). Всі ці розвідки написані на підставі Рум'янцевської ревізії. Потім згадаємо розвідки Петровського (Записки Ніжинського ІНО, кн. VI, VII), В. Шугаєвського (Науковий Збірник Історичної Секції 1925—26 р.), П. Федоренко (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, кн. XI)² та інші.

В галузі новішої історії найбільш уваги присвятили селянським рухам початку XX ст. в звязку з 20-літтям 1905 року. Маємо роз-

¹ Його рецензія в «Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», кн. X, К., 1927, ст. 374—5.

² Ще додамо студії В. Дубровського про втечі селян на Лівобережній Україні в кінці XVIII ст. та інші його студії з XVIII ст. (Данило Апостол, то-що).

відки Єфимовського, «Крестьянское движение на Черниговщине въ 1905 г.» (Летопись революции, 1925, № 2), С. Глушка, «3 селянських рухів на Чернигівщині» («Україна», 1925, кн. 4), О. Г. Дроздова, «Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции» М., 1925 (ред. «Пролет. революція», 1925, № 12). Дослідники тут розроблюють питання, зв'язані з економічною історією, суспільними відносинами, або інші різні окремі питання. Отже таким чином по революції 1917 р. поширилися студії з новіших часів історії Чернигівщини.

Для дальших дослідів ще залишається багато питань з раніших, пізніших та найновіших часів історичного життя Чернигівщини; останні найменше розроблені. Виникне мабуть потреба додаткового перегляду вже більш-менш освітлених в історії питань. Все це звичайно зробить той дослідник, який не тільки цікавиться певним питанням, але і стоїть в рівень з вимогами історичної науки взагалі та української історіографії зокрема.

Панас Батуринець (Суліз).

З ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

Видатний історик Ол. М-ч Лазаревський, що переважну частину своїх сил присвятив на вивчення минулого України, багато й започадував працював для переведення в життя реформи 1861 року—скасування кріпацтва. І потім, побіч наукової й службової праці немалу виявив він участь і в громадській роботі, значну частину якої віддав рідній Конотіпщині. Не даремно дехто з приятелів жартома називав його «конотіпським патріотом». Та й сам він мав особисту печатку з гербом Конотопа й написом «Лазаревський із Конотопа». На цій стороні його діяльності хочеться нам тут спинитись.

Народився Ол. М-ч у с. Гиравці, нині с. Шевченківка, що розташовувалася в долині р. Торговиці по Роменському шляху в 15 в. від м. Конотопа. В Гиравці жив Ол. М. під доглядом своєї матери, «божественної старушки», як називав її Т. Гр. Шевченко, тільки до 8 років. Р. 1842 Лазаревського відвезено до Харкова, де вчився в університеті його старший брат Федір. Через два роки по тому Ол. М-ч вступив до 1-го гуртка конотіпської повітової школи, де міститься нині 1-ша семирічна укр. труд. школа. Але з 2-го гуртка повітової школи хлопця забрали додому, а 24 лютого 1846 р. малий Олександр виїхав із старшим братом Василем «из благословенной Гиравки на земное странствие»... зразу до далекого Петербургу, а звідти до Оренбургу, де служили старші брати Михайло і Федір і де перебував потім Олександр до літа 1848 року, коли вибрався з родиною якогось майора, що їхала з обозом, до Самари. В Самарі він пробув кілька місяців, після чого вирушив на «обивательських» підводах з оренбурзькими козаками-гарматчиками до Нової Ладоги, а звідти на поштових з подорожньою «недоросля из дворян» до Петербургу, куди прибув у-осени 1848 р. й де закінчив гімназію, а потім і університет.

Але чи не ця одірваність від батьківщини й перебування в далекому Оренбурзі та Петербурзі розбудили в малому серці велику любов до України та її робочого скривдженого народу й направили Л-го на той шлях невисипущої наукової й громадської праці, з якого він не звертав до самої смерті?

¹ Див. «Кієвская Старина», 1902 р., июнь, стор. 470.

Сам Ол. М-ч у своїх автобіографічних записках оповідає¹, що в Оренбурзі, прочитавши якусь книжку з історії України, він зацікавився Україною, про яку чував не раз розмови старших братів та земляків, що співали українських пісень. Під впливом зворушення, викликаного перебуванням Т. Шевченка в Оренбурзі та його засланням до Орської фортеці, ця цікавість з часом зростала.

Ще з гімназійних років Лазаревський починає студіювати минуле України, а далі і друкувати наукові розвідки спершу в «Черн. Губ. Вѣдомостях», пізніше співробітничав в «Основі», але наукова й літературна праця не можуть його цілком задовольнити. Нелюдське становище селян-кріпаків кличе його до громадської праці. Лазаревський приєднується до гуртка петербурзьких Українців-народників¹. Ближче знайомство з Шевченком, що повернувся з заслання й часто бував у Лазаревського Михайла, де жив і Ол. М-ч, ще дужче сприяло бажанню його працювати на користь поневоленого українського селянства, і це не було поверховим наслідуванням тогочасної «моди». Доказом є вся дальша громадська й наукова праця Лазаревського.

З оголошенням «Положення від 19 лютого 1861 р.» Ол. М-ч захоплюється великим бажанням допомогти селянству скорше звільнитися від кріпацтва. Він рветься додому, на батьківщину. В кінці квітня 1861 р. Ол. М-ч виїхав з Петербурга з художником Г. М. Честахівським, щоб одвезти й поховати на березі Дніпра труну з тілом поета, що «волю писав». Виконавши це завдання, Л-ий поїхав до Гирявки, де в самоті перебувала його стара мати, що непокоїлась хвилюваннями панів і селян. І тут Ол. М-чу довелося роз'яснювати селянам «положення» про «куду волю», якої вони не розуміли й були безпорадні, бо панам і попам не вірили, а з своїх майже ніхто не міг до пуття розтлумачити того «закона».

Пробувши в Гирявці коло 4-х місяців, Л-ий дістав призначення на обідняну йому ще в Петербурзі посаду «члена від правительства» у з'їздах мирових посередників Конотіпського, Кролевецького, Сосницького та Борзенського повітів і з вересня місяця 1861 р. приступив до праці. Зразу довелося ознайомитися з роботою губерського «по крестьянским делам присутствия», що керувало справою здійснення реформи, а пізніше—приймати участь у з'їздах мирових посередників—головних виконавців переведення в життя реформи на місцях.

Від членів од правительства й мирових посередників вимагалось повне співчуття селянській реформі. Але цього співчуття на користь селян було надзвичайно мало. В своїх цікавих і правдивих «Отрывках изъ черниговскихъ воспоминаній»² Л-ий, даючи досить яскраві й докладні характеристики діячів по переведенню реформи на Черни-

¹ Як видно з листів Аф. Ол. Лазаревської, матери Ол. М-ча, з якими нам довелося похапцем познайомитися, Лазаревський, закінчивши гімназію та перебуваючи в університеті, приїздив на вакації до Гирявки, де ближче познайомився з селянами та їхнім життям, чимало розмовляв з ними, записував народні пісні. В тих-же листах є натяки, що Ол. М-ч «споровився» з місцевими панамі, захищаючи селян. ² Див. «Кіевская Старина», 1901 г. т. т. LXXII та LXXIII. Март и май.

гівщині, зазначає, що з 14-ти мирових посередників, добре відомих йому по праці в Конотіпському, Крелевецькому, Сосницькому та Борзенському повітах, тільки за одного можна сказати, що він цілком співчував визволенню селян і радів цій реформі. «Изъ остальныхъ, значительное большинство, конечно, сожалѣло объ утраченномъ крѣпостномъ правѣ уже по одному тому, что воочію видѣло всѣ грядущія для нихъ экономическія затрудненія»...¹

Щоб докладніше з'ясувати, в яких тяжких умовах доводилось працювати Л-му при здійсненні реформи на Конотіпщині, а потім тут-же провадити громадську працю, вважаю за потрібне подати характеристики й відомості про діяльність мирових посередників родом з Конотіпщини, користуючись для цього ненадрукованими з цензурних умов місцями рукопису зазначених «Отрывковъ изъ черниговскихъ воспоминаній»². Про одного з мирових посередників, Кандибу Миколу, Лазаревський зазначає:

«Трудно было выдумать большаго антагониста крестьянскому освобожденію, какъ Кандиба, и тѣмъ не менѣе это былъ посредникъ не изъ худшихъ. Всѣ братья Кандибы, конотопскіе помѣщики, съ старшимъ Петромъ, конотопскимъ предводителемъ, во главѣ, были очень тяжелые для крестьянъ помѣщики ужъ и потому, что четыре ихъ изъ пяти—поотбирали у крестьянъ полевые земли и давали имъ на этой землѣ только извѣстный снопъ при уборкѣ этими крестьянами хлѣбовъ. Однимъ словомъ, крестьянамъ у братьевъ Кандибъ жилось тяжело. Николай К. былъ не изъ лучшихъ братьевъ ужъ и потому, что это былъ ужасный скопидомъ, для котораго единственною цѣлью въ жизни было одно копленіе и увеличеніе своего имѣнія. Не досыпалъ и не доѣдалъ онъ, бѣгая по полямъ и стараясь все видѣть самъ, чтобы ничего не пропало, и въ результатѣ достигъ того, что умирая оставилъ до 2000 дес., получивъ отъ отца съ небольшимъ четыреста. По своему развитію Н. К., конечно, не могъ признавать за крестьянами права на свободу, а тѣмъ болѣе на свободу съ надѣленіемъ еще имъ и помѣщичьей земли. Но Н. К. былъ трусъ и потому онъ никогда громко не высказывалъ своего мнѣнія, жилъ молча и даже отъ братьевъ сторонился»³.

Далі Ол. М-ч додає, що Кандиба, будиши великим егоїстом, пішов у посередники виключно з-за платні, бо «по личному своєму характеру онъ никогда не могъ прійти на помощь своему ближнему».

Одним із трьох мирових посередників на Конотіпщині був К. Н. Тарновський, що був жонатий на доньці конотіпського багача Андрія Андр. Кандиби. За Тарновського Л-ий між иншим пише, що хоча той і вважав себе за людину освічену, а значить і законного прихильника визвольної реформи, але був він дуже лінивий і тому «велъ дѣло медленно до невозможности». «Трудно было у Т-го добиться скоро

¹ Див. «Кіевская Старина», 1901 г., V кн., ст. 297.

² Рукопис зберігається в Конотіпському Окр. Музеєві.

³ Див. 14—15 ст. рукопису. В друкованих «Отрывкахъ» про Кандибу Мик. вміщено тільки 6 рядків.

разсмотрѣнія жалоби и крестьяне въ этомъ отношеніи находились почти что въ безсудномъ положеніи»¹. Проте це був посередникъ найкращий з конотіпських посередників, бо вимагав від поміщиків достотного виконання закону.

Другий посередник—Астаф'єв, був синок петербурзького поліцейського чиновника, що купив частину Разумовщини—хутір Мазепи Поросючку, перейменовану потім у Богодаровку. Це була людина занадто релігійна, що доходила до містицизму. Посередник з нього був кепський: «Все, что онъ дѣлалъ, дѣлалъ медленно и какъ бы неохотно. Обращаться къ нему съ какимъ-нибудь дѣломъ была чистая мука. Приходившіе къ Астафьеву по своимъ дѣламъ крестьяне вылеживали у него на дворѣ по два, по три дня, пока удавалось имъ добиться посреднической аудіенціи»².

Дуже швидко працював третій посередник, Ол. Гр. Кандиба. «Это былъ—пише Л-ий³,—единственный изъ Кандибъ, получившій университетское образованіе; кромѣ того обладалъ этотъ К-ба и незауряднымъ умомъ, но за то въ нравственномъ отношеніи это былъ полный нигилистъ, для котораго ничего святого не существовало... При веденіи крестьянскаго дѣла К-ба допускалъ всяческія несправедливости въ отношеніи какъ помѣщиковъ, такъ и крестьянъ, если только тѣ или другіе въ чемъ-нибудь не умѣли ему угодить».

Ол. М-ч згадує ще, що коли Ол. К-бі треба було догодити якомусь поміщикові, то селянам нічого було сподіватися на справедливість... «Губ. присутствіе» мусило усунути з посади цього «вполнѣ лицепріятнаго судью».

Шкідливий був для селянства й голова конотіпського з'їзду мирових посередників—повітовий маршалок П. Г. Кандиба, рідний брат Ол. К-би. Бувши пертим «кріпосником-консерваторомъ», він намагався добути посаду мирового посередника, пропонуючи свою службу без платні, але, —пише Л-ий,—його бажання на щастя не збулось, бо з нього посередник був-би ще гірший за брата. Отже справи в конотіпському з'їзді велися кепсько, бо й Тарновський, і Астаф'єв не погоджувалися з Ол. Кандибою, лише тоді, «когда онъ задѣлалъ ихъ личное самолюбіе, а безъ этого—для нихъ было почти что безразличну то или другое разрѣшеніе вопроса, особенно для Астафьева»⁴.

Такі були «кращі» з представників конотіпського панства, від яких вимагалось повного співчуття найскоршому переведенню «двосословної» реформи. Лазаревський у своїх «Отрывкахъ» згадує, що маленькі панки були «підголосками» великих, які майже всі були реакціонерами; що середні й дрібні панки силкувалися «по малоимуществу отжилить отъ крестьянъ всякій незначительный выгонокъ, водоной въ болотѣ и т. п.»⁵. Поодинокі особи з багатших поміщиків вважалися за «лібералів» і «прихильників»

¹ Див. 16 ст. рукопису. ² Ibid. ³ Ibid., 17 ст.

⁴ Див. 20 стор. рукопису «Отр. изъ черн. востп.».

⁵ Див. 13 ст. рукопису. Підкреслення наше.

селянства, співчуваючи переведенню реформи 1861 р. До останніх належали: Рачинський Кост. Ол., Покорський-Жоравко Ол. Ф. (с. Григорівка) та Занкевич В. Н., що ворогував з Кандибами. Талановитим із них був безперечно Рачинський, професор московського університету, пізніше ректор сільсько-господарчого інституту в Москві, що й робив деякі полегшення селянам.

Не легко було Лазаревському захищати інтереси селян від цих панів, характеристики яких були подані. Проте-ж навіть небагаті відомості, що маємо за час діяльності Ол. М-ча на посаді члена мирових з'їздів, свідчать, що конотіпське «благородное дворянство»¹, коли не соромилося, то принаймні боялося цього «члена отъ правительства» і мусило стримуватися перед ним. Пробувши два роки (до р. 1863) на посаді чл. мирових з'їздів, Лазаревський потім кілька разів міняв різні посади, з яких на Конотіпщині він займав посаду мирового посередника (1873 р.). Бувши на посаді мирового посередника Григорівського участку, Лазаревський досить ретельно відстоював інтереси селян. Так, напр., коли повітовий маршалок Забіла М. М. у с. Красному Колядині не хотів видавати належних селянам хлібних запасів, Л-ий не зупинився перед тим, щоби притягти Забілу до су-²дової відповідальности. І з повітового маршалка через пристава були стягнені гроші на користь селян³.

В земській діяльності найвидатніший громадянин Конотіпщини Ол. М-ч завжди був щирим прихильником і оборонцем інтересів звільненого від кріпацтва селянства. Починаючи з другого трьохріччя існування земства на Конотіпщині (1868 р.) й по день смерті (31 березня 1902 р.), коло 34 років Л-ий був незмінним гласним повітових земських зібрань, при чому не одно трьохріччя був представником від конотіпського земства на губерніяльних земських зібраннях³. Вважаючи земство за єдину в ті часи громадську установу, в якій з користю можна було працювати на поліпшення умов життя селянства, Л-ий вельми уважно ставився до земської праці й, не зважаючи на захоплення науковою роботою й переобтяженість службою, що давала йому засоби до життя, він силкувався не пропустити жодного земського зібрання, жодного засідання комісії.

Переглядаючи журнали конотіпських земських зібрань, легко пересвідчитися, яку велетенську роботу провадив Л-ий у земстві. Здається,

¹ Так іронізуючи називав Л-ий представників українського панства, вживаючи ці слова в лапках.

² Про цей випадок розказував Бойко П. Пр., батько якого був зборщиком викупних платіжів у с. Рубанці й відчитувався перед Лазаревським. Докладніші відомості про працю Ол. М-ча на посаді мирового посередника можна добути, переглянувши архівні папери справ мирового посередника Григорівського участка; папери ці передані були Л-им до музею конотіпського земства, що передало їх до Музею Чернігівської Архівної Комісії.

³ На підставі матеріалів, якими ми користувалися, Ол. М-ч був гласним губ. земськ. зібр. 3 трьохріччя—з 1874, 1877 й 1880 рр. Див. «Журнали К. У. З. С.» за зазначені роки.

ні одна з комісій земських зібрань, що розглядала більш-менш серйозні справи, не обіходилася без участі в ній Ол. М-ча. На підставі неповних розглянутих нами матеріалів з діяльності конотіпського земства видно, що Л-ий працював в комісіях для розгляду проєктів кошторисів і розкладок, «смѣтныхъ комиссійхъ» 1872, 1883, 1885, 1886, 1897, 1898, 1899, 1900 і 1901 рр., у ревізійних комісіях—1872, 1883, 1886, 1899 і 1901 рр., у комісіях реорганізації земської медицини—1884, 1885, 1895 і 1901 рр. та в комісії відносно організації догляду за лікарською діяльністю 1898 р. Окрім того працював у комісіях: одіночний—1898 р., відносно видачі позик з хлібних магазинів—1884 р. та в багатьох інших. Поруч із тим Л-ого обирали не раз почесним мировим суддею (1872, 1884 рр.), членом загальних зібрань т-ва взаємного кредиту конотіпського земства (1873 р.) і тоді-ж був він секретарем земського зібрання. І вже перед несподіваною смертю Ол. М-ча земська управа 4 лютого 1902 р. (відношення №№ 760 та 766) повідомляла його про обрання на наступне трьохріччя в члени ревізійної комісії та в члени медичної комісії при земській управі...

Нераз земськими зібраннями доручалися Ол. М-чу відповідальні завдання, які він охоче і чесно виконував. Так, за постановою зібрання від 29 вересня 1888 р. з нагоди двадцятип'ятиріччя земських установ він редагував (переважно й складав!) «Памятную книжку Конотопскаго земства». 1865—1890. Київ. 1890 г. ст. 144. Ця «Памятная книжка», охоплюючи головніші галузі діяльності конотіпського земства, являється підсумком роботи земства за час з початку його існування до урядової реформи, з якою «мужицьке» земство перетворено було на «панське»¹.

Р. 1899 на земському зібранні голова зібрання, пов. маршалок К. Ф. Кулябка вніс пропозицію влаштувати «мѣстный историческій музей и архивъ», але ініціатором цієї думки був Ол. М-ч, якого зібрання і прохало «принять участіе въ разработкѣ проєкта устройства мѣстнаго историческаго музея»², а допомагати йому мав П. М. Кандиба. Ол. М-ч багато поклав праці на влаштування музею й перший подарував чимало коштовних речей і рукописів на утворення музею. На жаль, зі смертю Ол. М-ча конотіпські земці не дали ради тому музеєві й 4 жовтня 1910 р., коли головою управи був той-же Кандиба П. М., що повинен був доглядати й музею, за пропозицією повітового маршалка Рачинського А. К.³ ухвалили «передать въ Черниговскую Арх. Комиссію рукописи и предметы, пожертвованные А. М. Лазаревскимъ»...

Чимало допомагав Лазаревський і заснованій 1896 р. земській громадській бібліотеці, подарувавши для неї багато коштовних кни-

¹ Див. рецензію на «Памятную книжку Конотопскаго земства» у «Кіевской Старинѣ» 1891 г. II. Том XXXII, ст. 363—365.

² Див. «Журналы К. У. З. С.» за 1899 р., ст. 200.

³ А. К. Рачинський—син К. О. Рачинського, про якого згадувалося раніше—відомий консерватор.

жок і з власної книгозбірні і спеціально купуючи на цю мету. Переважна частина історичного та українського відділів бібліотеки довгий час складалася з книжок подарованих Л-им.

На земських зібраннях, у різних комісіях Л-ий завжди рішуче, сміливо й одверто стояв на сторожі інтересів селянства й бідноти. Переглядаючи журнали земських зібрань, ми не знайшли ні єдиного випадку, коли-б Л-ий хоч раз висловився не на користь селян. Ні одно серйозне питання, що в тій чи иншій мірі торкалося селянства, не розв'язувалося без участі Ол. М-ча.

Багато працював Л-й для налагодження земської медичної допомоги населенню Конотіпщини і до реформи земства (1890 р.) й особливо пізніше, коли з реорганізацією земства там переважало «благородное дворянство», що байдуже ставилося до охорони народного здоров'я й намагалося не збільшувати, а навіть зменшувати земські видатки на медичну частину, зводячи мало не на нівець досягнення попередньої праці. Існувало, як казали, «два сорта медицинской помощи»: 1-ий, лікарський для більш заможного населення й 2-ий, фельдшерський для більшості населення¹. По селах були фельдшери, більшість яких не закінчила навіть фельдшерських шкіл (так звані «ротні фершали») і лікування хворих цілковито було в руках цих фельдшерів, роля-ж лікарів (5 на повіт) обмежувалась переважно роз'їздами їх для відчитності і ревізування фельдшерів, або «інспектування», як висловлювався Ол. М-ч². «Врачъ при постоянныхъ разъѣздахъ гоняется за больнымъ, а больной за врачомъ и, къ сожалѣнію, тотъ и другой бесполезно»³. Бажаючи поліпшити справу медичної допомоги населенню, Л-ий нераз висловлювався проти фельдшерських аптек по селах з недоцільними роз'їздами лікарів, гаряче обстоюючи заміну такої системи лікування на стаціонарну, при якій малося влаштувати лікарські амбулаторії з невеличкими при них больничками в кожному з 10 участків Конотіпщини. Р. 1896 малося збільшити кількість лікарів удвічі (замість 5—10); при кожній участковій амбулаторії окрім лікаря повинно було бути по 2 фельдшери, при чому поодинокі фельдшери з аптечками мали залишитися лише в 4-х селах, найбільш віддалених від участкових лікарень.

Впертим супротивником реорганізації земської медицини, як і инших заходів на користь селянства, був Кандиба С. Андр., підтриманий значною частиною земців-дворян, що силкувалися «віджилити» кожну копійку земських видатків на задоволення потреб селянства, бо збільшення цих видатків збільшувало й земські податки на їх великі маєтки, і, маючи змогу сами користуватися з кращої лікарської медичної допомоги, вважали, що для «мужиків» досить і фельдшерської допомоги. Не легко було Л-му захищати інтереси широких кол селянства у земстві, де переважало панство, яке власне й верхо-

¹ Див. «Журн. К. У. З. С.» за 1898 р., ст. 230.

² Ibid. 1896 р., ст. 127—135.

³ Ibid. 1898 р., ст. 232.

води до всієї земської роботою. Представники від селянства—заможніші селяни, що після виборів у волостях пересідалися через решето благонадійности земськими начальниками, не відігравали значної ролі в земській роботі. На зібраннях гласних ці «представники», побоюючися земських начальників і не досить добре розбираючися в справах, більше мовчали, а коли доходило до голосування, підносили руки за більшістю. Так, напр. було з ухвалою постанови земського зібрання, за якою участкові земські лікарі повинні були негайно з'їздитися на консилиум по виклику того чи іншого з своїх товаришів, залишаючи на деякий час без лікарської допомоги одразу 3—4 участки.

Нераз Лазаревському доводилося пояснювати представникам від селян на земських зібраннях і в перервах між ними як перевагу тої чи іншої системи медичної допомоги для селянства, так і інші питання, вказуючи їм певну лінію поведінки в земській роботі на користь селянства. Один з старих земських гласних, Бойко П. Пр.¹ переказує, що після ухвали вищенаведеної постанови земського зібрання, в час перерви Ол. М-ч, скликавши представників від селян, казав їм: «Подумайте, хто з вас, чи ваших односельців скликатиме консилиум з 3-х—4-х лікарів. Такий консилиум скликатиме хіба багатий пан; та він зможе це зробити, запросивши лікарів із Києва, а не відриваючи земських лікарів від роботи з далеких участків. Отож дивіться, за що вам стоять, коли затверджуватиметься постанова про медичну інструкцію... При затвердженні протоколу попереднього земського зібрання наведена вище постанова була відхилена більшістю.

І, завдяки такій діяльній участі Ол. М-ча в організації медицини на Конотіпщині, в свій час конотіпське земство в справі медичної допомоги населенню займало одно з перших місць не тільки на Чернігівщині, а й у цілій Росії².

Чимало уваги звертав Л-ий у земській праці й на організацію народної освіти, гаряче намагаючись поширити, оскільки це було можливо в тих умовах, освіту поміж селянами і покращати стан освітніх установ. Відзначимо такі моменти. 11 жовтня 1898 р. обговорювалося на земському зібранні питання відносно утримання на рахунок земства вчителів у найбідніших селах повіту. Гласний Кандиба С. А., як звичайно, висловлювався проти таких заходів, застерігаючи земство від порушення рівноваги «нынѣ существующей организации», бо тоді, мовляв, земство покладе на себе непосильне завдання—прийняти на свій рахунок утримання всіх народних шкіл Конотіпщини³. Лазаревський вважав за своєчасне утримання вчителів за кошти земства, зазначаючи, що «если при несомненной и сознанный потребности

¹ Бойко Павло Прокопович як представник від селян був гласним з 1892 по 1895 р., пізніше до кінця існування конотіпського земства (10 лютого 1915 р.) був бухгалтером земської управи і, як живий свідок діяльності конотіпського земства, багато чого розповідав мені про Ол. Матвійовича й ролю його в земській роботі.

² Див. «Кіевская Старина» 1891 р., II, т. XXXII, ст. 364.

³ Див. Журн. 37-го Конотопського повіт. зем. зібрання за 1898 р., ст. 46.

народа в школах за 33 года существования земских учреждений, в Конотопском уезде существуют такие поселения, в которых еще не народились училища, то это явление могло бы быть вызвано лишь полной невозможностью для общества расходовать необходимые суммы на содержание и устройство таких сельских школ»¹.

Тоді-ж Л.-ий висловлювався за необхідність земської допомоги найталановитішим учням сільських шкіл до вступу їх в учительські семінарії, де вони повинні вчитися на кошти земства. І тут той-же Кандиба висловлювався проти таких заходів, але земським зібранням була прийнята пропозиція Ол. М-ча. В справі нар. освіти Л.-ий вважав між иншим за хибу і те, що на вчительські посади призначалися переважно попівни, діти дворян, чиновників, а не діти селян, і пропонував висувати кандидатів на вчительські посади переважно з селянського походження². Також Л.-ський на земських зібраннях стояв за реорганізацію, а не за знищення сирітського будинку в Чернігові.

Зупинимось ще на двох питаннях, порушених Ол. М-чем на з. з. 1895 р. й підтримуваних ним потім. За пропозицією Л.-го 1896 р. земська управа збрала відомості про богодільні на Конотипщині, з яких виявилось, що добре поставлених богодільень у повіті нема. Лише в м-ку Батурині при Воскресенській церкві та в шести селах збереглися невеличкі будинки для старців, калік і безпритульних, що утримувалися на кошти церковних попечительств, громадські, або приватних осіб. Частина цих богодільень були давнього походження (батуринська—поч. XIX ст., в с. Попівці—1846 р.). Інші—пізнішого. В деяких селах старі богодільні загинули. Вважаючи справу поліпшення соціального забезпечення за дуже складну, що потребує великих коштів, і приймаючи до уваги «рѣзкую особенностъ русскаго народа, его особенное стремленіе къ простору, къ стихійной свободѣ», управа пропонувала земському зібранню 1896 р. відпускати що-року... «не болѣе ста рублей» на допомогу окремим особам у особливо нагальних випадках, а решта, мовляв, «по-прежнему именемъ Христа на вольномъ воздухѣ будутъ находить себѣ и пропитаніе и пріютъ»...³ Лазаревський пропонував збудувати на кошти земства 3—4 богодільні у великих селах (кожну на 1000—1500 карб.), вважаючи, що за відсутності ініціативи сільських громад і церковних попечительств без починку з боку земства справа забезпечення безпритульних і калік у Конотипському повіті не посунеться наперед⁴. Зібрання погодилося з висновком управи й доручило обов'язки попечителів 8 гласним. Звичайно, нічого з того не вийшло і 1900 р. з. управа знову робила доповідь, в якій зазначалося, що справа «общественнаго призрѣнія» зможе бути добре поставлена лише тоді, коли утвориться... «мелкая земская самоуправляющаяся единица»... Лазаревський гадав, що справи

¹ Ibid.

² За спогадами про діяльність Ол. М-ча гр. Бойка П. Пр.

³ Див. «Ж. К. У. З. С.» 1 98 р., ст. 208.

⁴ Див. «Ж. К. У. З. С.» 1897 р. Промова Л.-го, ст. 78.

не можна відкладати. Посилаючися на історичні дані, він нагадував, що колись при кожній парохії існували богодільні-шпиталі й що зараз виникає потреба широкої організації суспільного догляду на засадах загальності й обов'язковості. Засобами для здійснення цієї організації могли-б бути кошти, що одержувалися громадами з шинкарів за дозвіл відкривати «трактирныя заведенія», і тому пропонував подбати, щоби уряд повернув громадам відповідні кошти на потреби соц. допомоги¹. Зібрання погодилося з пропозицією Л-го й доручило управі розробити питання що-до вишукування інших коштів для зазначеної мети на наступне чергове зібрання. Але в наступному зібранні Л-го вже не було.

Ще до заведення так званої «винної монополії» (скарбового продажу горілки)², на земському зібранні 1895 р. Л-ий пропонував управі виробити проєкта заходів до заміни шинків, як місць «общественныхъ собраний для народа», іншими установами. І нарешті ухвалено було організувати на земські гроші народні клуби з чайними, бібліотеками-читальнями, помешканнями для нар. читань, театральних вистав та інших розваг, щоби населення у вільні години могло в цих клубах і порадитися й почитати газету чи книжку й розважитися.

З загальної маси земців Ол. М-ч яскраво виділявся своїми переконаннями, симпатіями й відношенням до праців в земстві. Оповідають, що на земських зібраннях він завжди займав одно місце³, завжди уважно прислухався до питань, що обговорювалися, завжди коротко, але змістовно висловлювався з приводу того чи іншого питання, докладно, сміливо й різко критикуючи роботу, ті чи інші заходи земства, даючи корисні вказівки й конкретні пропозиції. І коли він говорив, зала, переповнена людьми, завмирала, всі двері й проходи до кімнати засідань заповнювалися громадянами, що жадібно ловили кожне його слово, кожную фразу. Ніколи не бачили Ол. М-ча на земських зібраннях байдужим, несерйозним, незосередженим...

Не покривав в цих своїх промовах Л-ий негарних вчинків панів, не замовчував, а завжди одверто називав речі і вчинки їх власними іменами і тому конотіпське панство не даремно вважало Ол. М-ча за людину ворожу панським верствам і боялося його гострої прилюдної критики. Отже не дивно, що після його смерті одна з Кандибиних, довідавшись, що Ол. М-ча вже нема, з полегшенням зідхнула: «И хорошо, что умер! Вредный был человек»...

¹ До заведення «винної монополії» сільські громади за право відкривати шинки брали з шинкарів відповідну платню, що складала на рік суму в розмірі 15.000—20.000 карб. (р. 1895—18.146 карб.).

² Горілка монополія введена з 1-го липня 1896 р.

³ Земські зібрання відбувалися в помешканні б. з'їзду мирових суддів (нині пом. окружного музею), де стояв великий напівкруглий стіл, на зразок підкови, до заднього краю якої приставлялися подовжні столи. За круглою частиною столу сиділо панство з повітовим маршалком на чолі. Побіч маршалка сиділи голова управи, голова кошторисної комісії, а далі інше панство; біля лівого рогу напівкруглого стола між представниками від селян, що сиділи за довгим столом, і панством було місце Лазаревського, якого він ніколи не міняв.

Іншої, звичайно, думки було селянство та невелика частина інтелігенції, здебільшого дрібні службовці конотіпські, на захист яких часто становився Ол. М-ч, що називали Л-го «сумлінням Конотіпщини». Незвичайно скромна, чесна й працьовита людина, Лазаревський у громадській праці не шукав собі кар'єри, похвали чи подяки, не афішував своєї любови до «меншого брата»—селянства, проте-ж не тільки все селянство, що знало Ол. М-ча, глибоко шанувало його за чесну, невтомну й корисну працю, за ширий захист інтересів бідноти. Ще земське зібрання 1872 р., бажаючи висловити Ол. М-чу «уваження общества» за корисну діяльність і заслуги, одногослосно ухвалило допустити його до балотування й потім обрало за почесного мирового суддю конотіпської округи¹.

Перше земське зібрання, що відбувалося по смерті Ол. М-ча 21 вересня 1902 р., влаштувало досить урочисте шанування пам'яті свого найстаршого гласного. Між иншим було заслухано доповідь про Ол. М-ча, складену П. Кандибою, і ухвалено встановити премію імені Л-го в 300 карбованців «за лучшее сочинение по истории Малороссии, которое должно быть написано настолько популярно и такимъ понятнымъ языкомъ, чтобы сдѣлаться книгой интересной и доступной для народа». Опріч того було засигновано 100 крб. на замовлення для земства портрета Ол. М-ча².

Стомлений службовою, науковою й громадською працею в місті Л-ий що-літа приїздив для відпочинку на село, спочатку в Гирявку а пізніше в Підлипне (5 в. від м. Конотопу). 1869 р. Ол. М-ч купив у Підлипному три опруги землі, на якій через рік заклав хату, і з осени 1872 р. жив у Підлипному, де р. 1873 й зимував, будиши мировим посередником Григорівського участку. Докупивши ще землі у якогось панка Чобота, після того як одведено йому (після нарізки) десятин 7 вигона й «коноплинок» з яром, став Л-ий заводити сад і гай, в якому розвів дуже багато різних порід дерев, особливо хвойних. Не дарма Ол. М-ч хвалився своїм гаєм, де мало не кожна деревина садилася його власними руками або за його доглядом. Це був єдиний на Конотіпщині куточок з великим багатством різної рослинности. Проста, крита соломою, хата Л-го була коштовним музеєм-бібліотекою з великою кількістю книжок, портретів діячів минулого і етнографічних збірок (ганчарських виробів, писанок, шиття, то-що). Одна кімната, обклеєна літографіями та иншими малюнками, з шафами та полицками, повними книжок, з робочим струментом, садовими ножами, пилками та ин. була робоча кімната Л-го, де він і влітку не залишав наукової праці.

¹ Див. «Ж. К. У. З. С.» 1872 р., ст. 205 й 239.

² Див. «Ж. К. У. З. С.» 1902 р., ст. 3—4, 304—307. Портрета замовлено було художнику Яременкові, який і виконав досить гарно замовлення. Після чого портрета було вміщено в залі засідань на стіні коло місця, де завжди сидів Лазаревський.

Прийжджаючи що - літа на село, Ол. М-ч мав дуже близькі й приязні відношення з селянством, якому дуже часто допомагав ріжними порадами, участю в громадській роботі, відгукуючися на різні потреби селян. В Гирявці Л-ий віддав селянам садибу матери своєї серед села для школи, і намовивши братів допомогти грошима, віддав і будинок, де жила його мати, на школу в пам'ять брата Михайла. Починаючи з осені 1879 р., в рідному селі Ол. М-ча була відкрита школа «для безплатнаго обученія» селянських дітей¹. Пізніше йому довелося допомогти селянам і в будові церкви в цьому селі. Участь Л-го в церковному попечительстві характеризує відношення Ол. М-ча до селянства та його потреб. Живий ще сусіда Ол. М-ча, селянин 58 р. Фотій Петруша так розповідав нам про цю справу:

«Треба було Гирявцям строїти нову церкву, бо стара була мала та й ветха. І як празник, половина людей у церкві не вміщається, а з церкви зимою аж пара йде. Грошей наших (церковних) було в консисторії 4¹/₂ тисячі та трохи у волості. Та ще збирали й у обществі років зо три й назбирали щось до 900 карб. Церкву треба строїти до зарізу, а піп² усе відтягає, що треба ще збирати років зо три. Для нього це було вигодно, бо процентами з грошей у консисторії користувався піп з дяком і тому він не хотів брати грошей з консисторії. Селяни рішили прохати на допомогу Л-го. Вибрали його в председателі церковного попечительства, скинувши попа, й поїхали просити. Він згодився. Приїхав до нас, розпитав, як і що, а по тому закликав і попа до попечителів та й питає:

— Що-ж, батюшка, треба церкву строїти?

— Та треба,—відказує той,—та малувато назбирали грошей.

— А які там є ще у вас церковні гроші?

— Та трохи є в консисторії, так то-б нехай були, як не хватить мирських... Треба ще позбирати і з постройкою трохи повременить...

— А як на той рік трапиться недорід? Не станете-ж ви з людей шкури драть?.. І що ви тоді робитиме? Краще-б тепер починати, не відкладаючи... А ви як думаєте?—питає в попечителів.

Ми всі в один голос: «Треба зараз»... Піп—нічого робить—согласився. Витребували з консисторії гроші й за рік збудували церкву... Зашита в нас Л-й буз, а панів не любив покійник.

І точний чоловік був, окуратний. Скаже було, щоб зібралися попечителі на такий то день і час, і сам неодмінно вже приїде, яка-б не була погода. Не такий був, як наші пани. Було приїдеш до нього годин у 4 ранку, а він уже ходить по саду; водив і мене, показував, що посадив своїми руками. І жалів людей, землю наймав дешевше від інших; не хотів наймать заводу (цукроварні), казав було: «Хай лучче я менше візьму, та люди не лаятимуть»... І вже ніхто, справді, не лаяв...

У селян сусідів збереглися ще такі спогади про Ол. М-ча; перебуваючи на селі, Ол. М-ч «не панився». Ходив у синій сорочці, про-

¹ Див. «Журн. К. У. З. С.» 1879 р., ст. 22.

² Андрій Базилевич, що помер 1902 р.

стих штанях, підперезаний звичайним пояском, «неваче черезсідельником», як кажуть селяни. Часто працював у себе в садку з лопатою, пилакою, ножем, «як мужицяга». З людьми говорив українською мовою, «так, як ми, мужики, по-простому». Трошки було скаже, та довго у пам'яті лежить, ніколи вже не забудеш. Бувало так говорить: «тепер пани панують та на людей насадають, а ось почекайте, як люди повстануть на панів, так таке буде, що й світ не бачив»... До селян був дуже приязний, ніколи не відмовлявся допомогти, чим міг. І часто зверталися до нього люди, як до рідного батька.

Допоміг він придбати біднішим селянам землю. Сторгував у якогось полупанка, а потім покликав кучан (Короваївців)¹ та й каже: «Беріть кому скільки під силу». «Ми й узали»—розказує Кравченко Андрон. «А він сам і купчу зробив і привіз, а потім і грошей ждав до году й нічого за це не взяв. Допоміг також купити землю у якогось Новікова в х. Саранівці»...

— Здали Підлипенці в оренду громадську (церковну) цегельню інженерові Кетхудову, відомому в свій час підприємцеві, що служив на залізниці, мав свій завод, брав різні підряди й довгий час безкарно шахраював. Здали йому цегельні підлипенці, а потім і самі не раді й нічого не можуть зробити. Кетхудов набудував багато цегельні, накопав печер, ям, мало не завалив яру—ні пройти, ні проїхати. Скотина почала вбиватися. А в Кетхудова договір і нічого йому селяне не вдіють. Довелося скаржитися Ол. М-чу. Зібрав Л-ий попечителів церковних, а потім закликали й Кетхудова. Той зразу давай кричати, що він нікого не боїться, бо має договір і буде жалуватися в суд... А Л-ий каже потихеньку селянам: «нехай перекричить»... Коли той стих, Л-ий і каже: «Ну, накричався? Тепер-же слухай: прибери все в яру, позакидай ями, зрівняй усе, щоб за три дні в яру нічого не було... А—ні, то жалійсь тоді на мене... й до мене». До цього селяни додають, що тоді-ж Кетхудов виловив на стіл 300 карб. громаді за збитки й за три дні дійсно прибрав цегельні й халабуди.

— Боялися його пани,—стверджують у один голос селяни:—Кандиби ото які були, а й ті боялися... Було у вікна вискакують, як після ревізії больниці прийде Л-ий до управи та покричить за непорядок. «Ви, каже, жирні, ситі, сидите/тут, а там у больниці люди голодні»...

«Бідовий був, строгий, ну та й добрий до людей. Як кому нужда яка, грошей треба, хліба, чи ще чого, сміло йди, не відкаже. І ото було не так, як у Костянтинова², що вистойш пів дня, доки дождешся, що він вийде. Л-ий як побачить, що хто йде до нього, зразу вийде назустріч, розпитає, що й як, і зараз-же дасть пораду, розкаже, як і що. Тільки любив було і наблюдав скрізь правду. Як позичаєш у нього було що, сам назначай строк, коли віддаси, а як прийде строк, то щоб прийшов і як не можеш віддати, ще підожде, поверменить, тільки щоб віддав, бо вдруге не дасть».

¹ Той куток у с. Підлипному, де жив Л-ий, зветься Караваївкою.

² Земський в с. Підлипному.

Оповідують ще селяни, що дуже не любив покійний п'яних і ті ховалися від нього, бо соромно було йому у вічі дивитися...

Але дуже любив і жалував Ол. М-ч чесних трудящих людей і найпаче малих дітей. Завжди було дає дітям гостинців. Коли їде було з города, то діти на вигоні ждуть його... Спинить коні, дасть гостинців (цукерок та «гербиків») і дивиться, щоб поділилися як слід, щобі більші не кривдили менших. Діти чіплялися часто за візок Лазаревського, щоб підвезтися. А він спинить коня, покличе дітей до себе й підвозить... А на Спаса діти з усього села приходять, всім яблук дає; та не тільки діти, а хто-б не прийшов, всіх оділяє яблуками; тим, у нього в саду ніхто ніколи не крав яблук, і батьки забороняли і самі хлопці не лазили, знають як попросити, то й дадуть...

«По науді він був пан, а по худобі не пан, та й по обиходці з нами він був не такий, як пани»,—казав Іван Погорілий, що їздив з Ол. М-чем і до Конотопу й до Гирявки, а потім разом з селянами проводив і тіло покійного на вічний спочинок у Гирявку.

— Аби такі всі пани були, то ще-б добре було жити,—каже старий сусіда Ол. М-ча, селянин Андрон Кривченко.—Часто згадую я покійного, часто й уві сні сниться»...

Багато з сусідів мають портрети Ол. М-ча, і у цього селянина в його убогій хатині під іконами у рамочці за склом зберігається личчя Ол. М-ча. І не тільки на стіні біля покутя зберіг Андрон Кривченко—та й не один він—образ свого великого покійного сусіда, а й трохи глибше, у своєму серці.

Осип Дроздов.

ЯК «ЗУСТРІЧАЛИ» НА ЧЕРНИГІВЩИНІ «КОНСТИТУЦІЮ 1905 РОКУ»¹.

ПЕРШЕ, ніж перейти до теми цієї статті, вважаємо, що не зайвим буде нагадати ту загальну картину, в яку вилилися «зустрічі» «конституції 1905 року» на всій території тодішньої Росії.

«Маніфест 17 жовтня» людність зустріла радісно.

«Моменти радості, яку виявила людність,—свідчить історик²,—майже всюди були однакові: з боку народу (робітників, учнів, інтелігенції) найчастіше безладне вуличне радіння, з боку місцевої влади—розгубленість, невпевність, як поводитися при цьому.

«Та ці перші моменти—пише далі той-же самий історик,—були лише моментами... Незабаром знову запрацював телеграф і приніс адміністрації належні інструкції. В деяких містах реакція виступила в той-же самий день, часто через кілька годин після того, як одержано було маніфеста—чи то у вигляді чорної сотні, яку підтримувало військо тим, що ні в що не втручалось, чи то... у вигляді голої військової сили».

В якому-ж колі, в яких шарах людности знаходила собі ґрунт тодішня реакція?

«Дрібну й середню буржуазію,—читаємо ми в того-ж таки історика,—з якої в значній мірі складалася людність російських міст, вперше вихопила забастовка з їхнього спокою, одірвала від їхніх крамниць, яток та дворів. Революційний страйк у значній мірі розбив політичний індивідуалізм цих класів суспільства, перш над усе порушуючи їх матеріальні інтереси: закриваючи—часто силоміць—крамниці, уводячи робітників, припиняючи залізничне сполучення, зменшуючи торгівлю... Поруч із матеріальними втратами, навколо, на очах цього міщанства—руйнувалося все те старе, до чого воно звикло, з чим зжилося, і творилося нове, незрозуміле ще йому, чуже, що його дратувало». Звідси ворожнеча цих міських шарів до революції, звідси—утворення в цьому колі ґрунту для різних реакційних експериментів. «Треба до того сказати,—додає той самий історик,—що протягом усього 1905 року невидима рука тут і там старанно працювала над організацією реакційних сил і скеровувала їх проти визвольного руху».

¹ За неопублікованими даними архіву черн. губ. жанд. упр.

² Див. «Общественное движение в России в начале XX в.», т. II, с. 96.

До якої-ж форми боротьби з революційним рухом штовхала ця «невидима рука» (себ-то департамент поліції та центральна жандармська охорона, взагалі владущі «сфери») реакційні сили? Цєю формою були єврейські погроми.

«На місцях—каже історик—адміністрація, удосконалена в сторожкому послуху, добре знала про такі настрої «сфер». Звідси,—дивна на перший погляд,—«надзвичайна одноманітність» загальної картини жовтневих погромів, що хвилею прокотилися по всій тодішній Росії».

Жовтнева чорносотенна контр-революція захопила сотні міст і містечок у найріжнорідніших кінцях Росії. «Більш як у ста містах—каже В. Обнинський («Полгода русской революции») —і при цьому протягом двох-трьох тільки тижнів відбулися однорідні—і програмою своєю, і злочинністю—сцени дикої розправи з мирними мешканцями: менш ніж за місяць було вбито від трьох з половиною до чотирьох тисяч чоловіка, а поранено та покалічено більш як десять тис.». Отже «конституція 1905 року» з першого дня свого існування—закінчує перший історик¹,—дістала криваве охрещення. Тепер погляньмо, як «зустрічали» «конституцію 1905 року» на Чернігівщині. Почнемо з міста Ніжен².

18 жовтня 1905 року, об 11 год. ранку, студенти ніженського філологічного інституту запропонували учням гімназії припинити навчання. Учні це зробили й разом із студентами рушили до жіночої гімназії. Тут навчання також було припинено.

Вся ця молодь рушила до технічної школи. З нею йшла також і приватна публіка. Підійшовши до школи, частина демонстрантів увійшла в будинок і подерла портрет Миколи II. Демонстрація з червоним прапором рушила звідси до окружного суду; тут у кабінеті прокурора також було знищено портрет царя.

Маніфестанти групами з'являлися в різних частинах міста й заходили в місцеві установи—на пошту, в повітове казначейство, поліцію та ин., усюди вимагаючи припинити заняття. Казначей Семенов відмовився припинити заняття,—він вимагав, щоб демонстранти йшли собі, і заявив, що «він дав присягу і т. ин., що він визнає свій уряд, який існує, і що як він зміниться, то про це його повідомить його-ж таки начальство, а не вони, що оголошують визвольний рух».

Потім маніфестанти хотіли бути ціті до в'язниці, щоб випустити політичних в'язнів, але поліцмейстер їх спинив.

В цей час—за словами донесення—число маніфестантів збільшилося до трьох тисяч чоловіка, і всі вони рушили до інституту. На балконі інституту було викинуто три червоні прапори. З інституту було винесено стола, що був промовцям за трибуну.

Керманичем мітингу був студент Шеремет—його-ж таки було обрано і на голову на мітинг. У своїй промові Шеремет повиншував нарід з «громадянською волею»... «Тепер,—казав промовець,—настав

¹ «Общ. движ.», т. II, с. 104.

² Опис подій складено на підставі «донесення» підполковника Суботина.

край сваволі... край козацьким кулям та нагайкам... Тепер поліція виконуватиме свої справи, а не розвозитиме політичних заарештованих по в'язницях». Виступало багато й інших промовців.

Сюди-ж таки прийшла й та частина маніфестантів, що йшла від в'язниці разом із що-йно звільненим з в'язниці учителем Гаврилеєм. Сталося це так.

18 жовтня до прокурора ніженського окружного суду Болдирева на помешкання з'явилися: присяжні повірені Корнійчик-Савастьянов і Курковський, проф. ніженського філологічного інституту Пескарський, прапорщики запасу 42 артил. бригади Іванов і Максим, студент Бичковський, купці Сергій Сеник і Фабрикантов та ще група молоді; вони стали прохати прокурора зараз-же звільнити політичних в'язнів, «згідно з відомостями про дарування конституції, що вони ніби-то одержали». Болдирев відповів, що він не одержав з цього приводу ніяких розпоряджень і тому політичних в'язнів ні в якому разі не може звільнити з в'язниці. Що-ж до народного учителя Гаврилея, то прокурор сказав, що його він може звільнити, бо слідство з приводу його справи зовсім закінчено.

Прокурор і купець Сеник пішли на помешкання до жандармського підполковника Суботина, де прокурор і передав свій наказ звільнити Гаврилея з в'язниці на поруки за порукою Сеника (він доводився родичем Гаврилеєві).

Одночасно в те-ж саме помешкання жандармського підполковника з'явилася депутація в особі купця Фабрикантова й прапорщика Максина; Максим схвильованим голосом повторяв: «який я щасливий, що даровано конституцію... Я завжди був її прихильником!!!... Я не дочекаюся, коли мене відпустять на волю, щоб я міг скинути військову уніформу!!!!...»

Коли Гаврилея було випущено з в'язниці, студенти вітали його промовами й криками «ура». Звідси всі пішли на мітинг до інституту, де під спів марсельєзи почали качати на руках Гаврилея. Той сказав: «Панове, я був у Москві... Коли я приїхав звідти до Ніжена, мене на вокзалі заарештували й посадили до в'язниці. Тепер я хворий... І більше сказати нічого не можу»...

Прапорщики Іванов і Максим також сказали промови. Говорили, що «земля наша велика й обильна», але порядку в ній не було до цього часу, що війна з Японією неуспішна, й критикували розпорядження Куропаткина. Зокрема Максим казав: «хоч ви мене й бачите військовим, але я поділяю з вами вашу загальну радість... Я також був студентом, та, на превеликий жаль, попав у прапорщики». Іванов казав: «я виступаю не як представник військових, а як громадянин, що випадково попав на військову службу. Я також поділяю з вами загальну радість з приводу дарованої народові конституції».

Виступало багато й інших промовців, як от: присяжний повірений Корнійчик-Савастьянов, акцизний надзиратель Пукашевський, професори інституту Мандес і Песковський та багато інших.

Підчас співу марсельєзи маніфестанти кричали поліції: «геть шапки!»

Жандармський підполковник Суботин до цього додає: «цілий час порядок на мітингу як з боку промовців, так і з боку публіки був вірцевий».

О 8 годині вечора мітинг скінчився. Голова Шеремет оголосив: «Мітинг закривається до завтра» й прохав розходитися додому групами й не стріляти в місті. «Я сам перший,—сказав Шеремет,—пушу кулю в голову тому, хто порушить спокій мешканців Ніжена» й що він одмовиться бути головою, коли його не послухають. «І дійсно,—зауважує Суботин,—нарід розійшовся по домівках спокійно, як цього вимагав від них студент Шеремет».

На другий день, 19 жовтня, годині о 9 ранку, велика юрба учнів технічної школи, разом із гімназистами, пройшла Гоголевською вулицею з криками: «Воля. Хай живе конституція!!» Молодь, забігаючи в крамниці, вимагала, щоб їх зачинили «на честь народнього свята», що купці й зробили.

Так зустрічало м. Ніжен «конституцію 1905 року». Але... того-ж самого дня, 19 жовтня почалися організовані від чорносотенців погроми Євреїв та революційної інтелігенції без ріжниць національності.

В «донесенні» жандармського підполковника Суботина ці погроми описано так (наводимо в скороченому викладі):

19 жовтня в Ніжені був базар. На базарі було багато селян. Серед селян почали ходити купець Сеник та учитель Гаврилей, що напередодні його було випущено з в'язниці, і інші особи. Вони пояснювали селянам «значення дарованої конституції». Селяни—оповідається в донесенні—були незадоволені з «крамольників-демократів» за те, що цього дня були зачинені крамниці в місті. Коли-ж вони крім того дізналися, що «демократи» подерли портрет царя, і коли почули розмови, що тепер у Росії «вже нема царя», то «розлютились» й «порішили громити» Євреїв та демократів.

Тут-таки на базарі вони побили Сеника та Гаврилея,—їх повалили в грязюку й почали топтати ногами. Побили також і голову мітингу—студента Шеремета.

Потім юрба розділилася на окремі купки, розійшлася по всьому Ніжені й почала громити єврейські крамниці й доми.

Жандарм Суботин каже, що «спинити юрбу не було ніякої змоги». Але з того-ж самого «донесення» того-ж таки Суботина видно, що частина козаків на Лїцейській вулиці боронила не людність від погромщиків, а погромщиків від... самоохорони, що її організували демократи й що була на цій вулиці.

Цього дня було побито камінням, ломаками й просто кулаками—повідомляв жандармський підполковник—«лише щось із 14 чоловіка». Це необережне словечко «лише» надзвичайно добре вказує, як ставилася влада до погрому: жандарми жалкували, що погромщики так мало побили «бунтівників»...

Погром тривав до 9 години вечора.

Того-ж таки дня було скликано дві наради, щоб обміркувати заходи проти погрому: одну в міського голови Лілеєва, а другу—в зем-

ській управі у складі повітового маршалка дворянства Глібова, голови земської управи Висоцького й земського начальника Руссо-де-Живон.

На всіх шляхах до міста було поставлено військову сторожу, що повинна була не пускати до міста селян. Однак це не помогло й з сіл до міста понаходило багато людей.

20 жовтня, з 9 год. ранку й до 8 год. вечора знову дико гуляли банди чорносотенних погромщиків.

Сам жандарм Суботин необережно зазначає, що погром відбувався «за участю також головним чином місцевого населення». Необережна ця вказівка тому, що вона дає підставу запевняти, що так зване «місцеве населення», а по-просту верховоди чорної сотні, нацьковані від поліції й узагалі влади (за допомогою грошей, горілки й т. ин.), організували погром, спровокувавши для цього селянство — елемент найбільш темний і найбільш пригнічений царським режимом, отже найбільш розлючений. Певна річ, що цей елемент легко було підняти як проти поміщиків, так і проти Євреїв та інтелігенції, яку селянство ладне було ставити за одну дужку з «панамися»...

Другого дня, 21 жовтня до Ніжена знову почали з'їжджатися селяни, при чому деякі з них прибули вже озброєні ломаками.

Міська управа випустила заклик до людности «припинити бешкети й чекати оголошення царського наказу».

А потім... потім було організовано «патріотичну маніфестацію». В соборі була «урочиста відправа». Протоіерей Степановський сказав промову, де просив нарід припинити розрухи. Було принесено з домів царські портрети, і процесія з портретами та корогвами, співаючи царського гімну, рушила на базарний майдан, а звідти до інституту. Але інститут був зачинений. Громили загрозили, що «рознесуть інститут»,—і його відчинили.

Чорносотенні маніфестанти вимагали, щоб «усі студенти з'явилися до них з портретом царя». «Через деякий час—оповідається в донесенні—студенти з'явилися» й принесли з собою й портрет царя.

«Несіть його разом із нами—командували чорносотенці.—Хто дозволив вам бунтувати? Співайте з нами російського гімна... А де ваш голова? Покличте його»...

«Його нема»—була відповідь.

«Брешеш... шукати його»...

Пішли шукати Шеремета. Знайшли його в інститутському садку під кущами. Наказали, щоб ішов із процесією, яка йшла до міської думи.

Тут прокурор Болдирев та протоіерей знову звернулися до погромщиків з промовою, де просили не робити насильств та не грабувати. Звідси процесія пішла до технічної школи.

Тут, — за словами жандармського донесення, — процесію зустріли учні з портретом царя, при чому чорносотенці примушували учнів цілувати портрет царя і йти разом із ними далі. Біля суду знову зустріч із портретом царя й т. д.

Підчас цієї ганебно-дикої оргії чорносотенці затримували на вулицях і в помешканнях «крамольників» і примушували їх ставати

на коліна перед портретом царя, цілувати його й співати з ними царського гімна.

Керманічі погромщиків затримали «яко соціал-демократів» таких осіб: колишню вчительку Солохненко, прис. пов. Корнійчика - Севастьянова, козака Бойка, дочку міського лікаря Наркович, купця Фабрикантова та побитого купця Сеника. Всіх цих також примушували нести портрет царя.

Натовп рушив до інституту на те місце, де 18 жовтня був мітинг. Тут було тепер організовано вже зовсім інший мітинг—чорносотенний, з відповідними промовами, співами царського гімна і вже не з червоними прапорами, а з трикольоровими, то-що. Як оповідає жандармське донесення,— «на тому-ж самому столі, який виносили студенти з інституту на мітинг 18 жовтня, ті-ж самі студенти говорили народові коротенькі вже промови і в них присягалися народові, що будуть служити вірою-й правдою Миколі II»¹. «Нарід,— каже далі донесення,— уважно слухав і кричав «ура», «хай живе поліція». Качали поліцмейстра Басанька та його помічника».

Але от громили чорносотенці почали вимагати, щоб студенти негайно віддали свої револьвери й дали списки всіх «демократів». Студенти пообіцяли.

22 жовтня зранку коло собору знову почала збиратися юрба— місцева людність та селяни, що поприходили з сіл. Люду зібралося багато. Знову з'явилися, звичайно, і царські портрети.

В цей час вияснилося, що студенти відмовляються віддати револьвери й скласти списки «демократів». Тоді з юрби почали кричати, що «вони й самі переловлять демократів, бо знають їх усіх». В цей час в огорожу біля собору почали приводити «демократів». Разом із іншими було приведено й проф. Мандеса; обличчя йому було в крові: по дорозі юрба його била. Його відпустили.

В донесенні з приводу цього говорить ся от що: «ратуючи приведенних демократів від неминучої загибелі, прокурор зробив розпорядження відвести їх під охорону в тюрму й арештний дім».

Далі в донесенні йде «пояснення», чому ніби-то було неможливо припинити всі ці чорносотенні бешкети, про які ми оповідали вище:

«Затримати когось із осіб, що чинили бешкети, не було ніякої змоги, бо юрба була велика й занадто наелектризована; тому всякий арешт викликав-би хвилювання й дужий протест цієї юрби, а війська, що було туг, було занадто мало, щоб спинити рух. А тимчасом нарід хвилювався; досить було-б одної іскри незадоволення з його боку, щоб він знову почав не тільки громити єврейське майно, але й бити всіх, хто йому здасться демократом».

Навряд чи треба коментувати брехливість цього пояснення, «чому не можна було спинити погром». «Неможливість» ця була дуже

¹ Чи справді «ті-ж самі» студенти виголошували вірнопідданські промови, що напередодні виголошували зовсім інші, перевірити не можна, бо в ділі нема про це даних.

проста: місцева влада, діставши директиви з центру (а також, без усякого сумніву, і з власного бажання) не тільки не хотіла спинити погром, а навпаки, допомагала йому...

Тимчасом юрба й далі вимагала від студентів списків «демократів».

«Не зважаючи на всі умовляння прокурора та артилерійського полковника—оповідає далі донесення,—що списків у студентів нема, схвилювана юрба, під проводом прикажчика купця Дмитренка, Вас. Герасименка—вирішила йти до інституту і прохала прокурора та жандармського підполковника зробити там у студентів трус і пошукати револьвери та списки. Коли прийшли туди, хтось із юрби сказав: «Хлопці! Студенти люди хитрі... Та-ж вони все поховали, а як у них нічого не знайдуть, то вони скажуть, що неповинні ні в чому».

25 жовтня до Ніжена приїхав віце-губернатор. У своїй промові до юрби він казав, що треба «припинити хвилювання», додаючи, що «цар засмучений звістками про погроми».

Донесення кінчається повідомленням, що паніка серед місцевої людности поширюється чим-раз більше й що ходять «чутки», ніби «реакція селянського руху зміниться і, під виглядом «демократів», почнеться винищення геть усієї інтелігенції».

Навряд чи й тут треба робити якісь коментарі, бо всім ясно, що згадані в жандармському донесенні «чутки» були «чутками», що їх фабрикували в штабі чорносотенних громил, яких напучувала жандармсько-поліцейська влада...

Так «зустріли» в Ніжені «конституцію 1905 року»...

А от як «зустрічали» її в м. Новозибкові¹ (Новозибків належав тоді до Чернігівської губ., а тепер приєднано його до Могилівської губернії).

18 жовтня в Новозибкові, «з нагоди маніфесту», було організовано маніфестацію.

Почалася вона з Чугуївської вулиці. Перед домом лікаря Іванова було зроблено «овацію». Виголошувалося промови. Іванови викинули червоні прапори, «а жінка Іванова дістала портрет царя й топтала його ногами».

Звідси похід рушив Долгоруківською вулицею. Коли дійшли до міської школи, то звідти винесли портрет царя й роздерли його на шматки, топтали в грязь, «гадили на нього» й кричали: «от де тепер цар... Ми—над царем, а не він над нами».

Від міської школи демонстранти рушили до поліцейського управління.

Тут якраз жандармський підполковник Протопопов і товариші прокурора Пігулевський робили допит «свідків» у політичній справі про Анатолія Гольдмана, якого було заарештовано за два дні перед тим, коли він читав на сході «преступные издания».

¹ Складено за донесенням жандармського підполковника Протопопова, з 21 жовтня 1905 року.

Не встигли представники «охранки» та царської «юстиції» допитати й одного «свідка», як з'явився унтер-офіцер і доповів, що на вулиці неспокійно і що юрба демонстрантів із червоними прапорами, співаючи революційних пісень, наближається до поліцейського управління.

Допит було припинено і жандарм з прокурором хотіли були піти собі, але було вже запізно: вихід з будинку зайняв нарід.

Цікава деталь: ще перед тим, як з'явилася юрба, поліцейський надзиратель приніс у поліцейське управління пачку телеграм, що сповіщали про маніфест 17 жовтня, який «дарував вільну конституцію». Проте ця «паперова обставина» не стурбувала тих, хто робив допит: вони вели далі царський «суд» та царську «расправу»... Але тільки-но з'явилося щось таке, що нагадувало про можливість революційного суду й революційної «расправи», як «відважні» жандармський підполковник і товариш прокурора відразу кинулися ратувати свої шкури...

Наблизившись до арештного дому, демонстранти зламали ґрати, що відділяли арештний дім від вулиці, й почали громити його, щоб звільнити заарештованих...

Аж ось у помешкання поліцейського управління увійшли депутати від маніфестантів: колишній народний учитель Федір Медведєв, Ліфшиц, студент Фрумкин, писар нотаря Боголюбова—Фурса та ще троє невідомих (одна жінка й два чоловіки).

В цей час одному поліцаєві пощастило перелізти через паркан на вулицю й викликати військо.

Тимчасом депутати від маніфестантів увійшли до поліцейського управління і поставили таку вимогу: «з огляду на оголошену конституцію» зараз-же звільнити політичних в'язнів, бо «подібні маніфести завжди бувають разом з амністією». Жандарм і прокурор відповіли, що коли буде оголошено амністію, політичних в'язнів буде негайно звільнено. На це депутати зауважили, що це порожня формальність, що тепер не до формальностей, що взагалі встановлений раніше «законний порядок уже порушено», і вони настоюють на тому, щоб негайно звільнити арештованих,—інакше вони, депутати, не ручаться за дальший спокій...

Підчас цих переговорів повернувся поліцай, якого послали по військо, і доповів, що військо відмовилося прийти без окремого на те наказу ісправника.

Жандармський підполковник і тов. прокурора, побоюючися за своє життя, скорилися цим домаганням маніфестантів і заявили депутації, що буде звільнено Пархоменка, Сандлера й Гольдмана.

Ліфшиц зараз-же повідомив про це демонстрантів. Але їх це не задовольнило: зараз-же вийшов один промовець (здається, Фрумкин) і сказав, що нарід не заспокоїться й не піде звідси доти, аж поки не буде звільнено і 39 куршановицьких селян, що їх було незадовго перед тим заарештовано. В додаток до цієї промови з юрби маніфестантів залунали погрози: «перебити всіх», коли домагання про

те, щоб звільнити політичних в'язнів, не буде задоволено. Жандарм і прокурор вернулися в помешкання й знову почали переговори з депутацією. Вони пробували довести, що заарештовані куршановицькі селяни не політичні, а кримінальні злодії й що звільнення їх залежить не від них, а від судового слідчого. Але доводи їх не переконали депутатів: вони й далі стояли на своєму.

Бачачи таку безпорадність свого становища, жандармський підполковник дав наказ поліцейському надзирателеві відчинити камери. Проте це розпорядження було вже запізним: замки з дверей камер зірвали вже маніфестанти, а заарештованих куршановицьких селян було звільнено.

Після цього депутати почали вимагати, щоб жандармський підполковник і товариш прокурора пішли разом із ними до в'язниці, щоб звільнити політичних. Жандарм і прокурор скорилися й цьому, але взяли з депутатів слово, що ті не будуть вимагати звільнити й кримінальних.

Обидва зазначені представники влади почали прохати, щоб їм дали візника, але демонстранти не дозволяли їм їхати й вимагали, щоб ті йшли пішки. Тоді тов. прокурора заявив, що він не може йти, бо в нього мовляв болить нога. Після цього їм дозволили їхати.

В цей час серед демонстрантів поширилася чутка, що з'явилися козаки. Справді 15 козаків під'їхали були до місця зібрання маніфестантів, але побачивши, що геть усю вулицю займає нарід, злякалися й повернули назад.

З в'язниці політичних в'язнів було звільнено.

Але нарід почав вимагати звільнити й кримінальних. Почалися знову переговори.

Скориставши з моменту, коли надзиратель для чогось відімкнув двері в'язниці, юрба відштовхнула його й заволоділа виходом. Всіх заарештованих було звільнено.

Що настрій народу, який зібрався тут, був бурхливий,—це добре підтверджують такі рядки в донесенні жандармського підполковника, де про це оповідається: «всякий опір був не до речі... й потягнув-би за собою бездільне кровопролиття».

Коло в'язниці було виголошено багато промов, серед промовців був і колишній губерський маршалок дворянства А. А. Муханов¹.

¹ Муханов був досить цікавою й оригінальною, взагалі не аби-якою суспільно-політичною фігурою. Про нього слід було-б поговорити окремо. Тут-же, в примітці, ми обмежимося такими короткими увагами:

В грудні 1904 року чернигівське губерське земське зібрання, де Муханов був головою, яко губерський маршалок дворянства, послало телеграфом Миколі II відому «держку» заяву про конечну потребу «увенчання здання», себ-то конституції. Відповіддю на це була гостра резолюція царя (див. В. М. Хижняков, «Воспоминания земского деятеля»). Тоді Муханов негайно послав телеграфну заяву міністрові внутрішніх справ, де зрікався посади губерського маршалка дворянства.

Після цього Муханов одверто перейшов до партії к-д, де й мав великий вплив.

Були промови, що закликали «бути культурними людьми й не допускатися насильства». Інші-ж закликали озброюватися, доводячи, що «боротьба неминуча й треба бути готовими до всього». А в цей час—оповідає з явним жалем донесення—на парканах сиділи салдати розташовані в Новозибкові «для порядку» роти й дивилися на це все як сторонні глядачі...

Того-ж самого дня демонстранти заходили до управління військового начальника й вимагали віддати їм зброю, що там переховувалася. Але тут вони зустріли озброєних салдатів і задовольнилися обідняркою, що зброю цю не буде вжито проти народу.

В донесенні оповідається, що «в подіях цього дня видатну роль грав Муханов: він офіційно повиншував учениць гімназії з конституцією й розпустив їх на 5 день». Демонстранти зробили йому овацію.

Вулицями їздили на візниках жінка інспектора с.-г. школи Рилова, жінка лікаря Іванова, учитель Гренковський: вони «проголошували конституцію», гукали «хай живе воля», «геть самодержавство», то-що.

«Всіх цих осіб—оповідається в донесенні—запримітили старовіри, і на другий день ці особи підчас погрому потерпіли за це».

Демонстранти—писав жандарм Протопопов—шаліли цілий день до пізньої ночі, глузували з військових та поліцейських, яких вони зустрічали, примушуючи їх скидати шапки перед своїми прапорами; двох поліцаїв обеззброїли. Всі новозибківські ліберали, що спочували демонстрантам, зовсім втратили всяке почуття міри. Жінка управителя під'їзних шляхів Юренева, стоячи на балконі, махала хусткою, гукала: «хай живе воля» й мала вигляд біснуватої. Ввечері в «Собрание» з'явився нотар Боголюбов; звичайно це була дуже стримана людина в стосунках із людьми, але тепер він, помітивши пристава,

Пізніше його було обрано від міста Чернигова, як б.-д., на депутата першої Державної Думи, де також був він чимало авторитетним. Його було обрано, напр., на голову аграрної комісії Державної Думи, і головував він там з надзвичайними для великого землевласника безсторонністю й тактом. Він підписав також разом із іншими відоме «Выборжское воззвание» (де рекомендувалося народові не платити податків і не давати рекрутів для армії). Він умер ще перед процесом у справі цього «Выборжского воззвания».

«Вільнодумствувати» Муханов почав ще в ті часи, коли був губернським маршалком дворянства (до речі, він мав великий маєток і був «камергером двора его величества»). Він, наприклад, не відмовлявся жертвувати на користь політичним засланцям та в'язням.

Одному з членів чернігівської с.-д. організації Муханов у розмові з ним висловлював такі свої думки: «Ви гадаєте, що я принципово проти соціалізму? Зовсім ні... Я тільки тої думки, що соціалізм справа далекого майбутнього. Тепер-же нам потрібна політична воля». І додав: «от ви, соціал-демократи, говорите про класові інтереси, про те, що вони—основа політичних партій і т. ин. Ну, але скажіть мені, будь ласка: хіба мої класові інтереси штовхали мене на ту путь, на яку я став? Якраз навпаки, в моїх прямих інтересах було залишатися там, у рядах двірського дворянства... Проте я зробив инакше»...

Треба взагалі віддати належне Муханову: він справді зробив великий політичний скок: був коло самого трону—і опинився в лавах «потрясателей основ» цього самого трону... І треба було мати не аби-який характер і розум, щоб зробити такий скок... Муханов мав і те, й друге. Місцева влада його глибоко ненавиділа,—мабуть, ще більше, ніж революціонерів.

підбіг до нього з телеграмою в руді, гукаючи: «Дочекалися, дочекалися! Досить тепер вам нас душити! Воля!» Коли-ж пристав щось йому сказав, Боголюбов зауважив: «та з вами, мерзотою, я не хочу й говорити».

«Місцева людність із старообрядців і одновірців, — оповідається далі в донесенні, — хоч і бачила все, що діялося в той день, але, очевидно, в перший день не знала, як його поставитися до цих подій, тому мовчала й була пасивним глядачем. Тільки коло поліції було зроблено спробу розігнати демонстрантів, але вона успіху не мала». Демонстранти повитягали дошки з парканів; залунав постріл, і купка чорносотенців, не будучи підтриманою від публіки, розбіглася.

Була чутка, що на другий день демонстрація повториться, поліцію буде обеззброєно, казначейство захоплено й правити містом буде обраний від соціал-демократів на мера студент Фрумкин...

Старовіри не дрімали. Не дрімали й жандарми та поліція...

О 8 годині ранку 19 жовтня на базарі зібралася купка старовірів — чоловіка з 15. До неї почали приєднуватися і Євреї. Йшли мирні розмови. Незабаром під'їхав помічник ісправника й заявив юрбі, що телеграма, яку розповсюджували вчора, «неправдива», і при цьому прочитав телеграму губернатора про маніфест, «з якої ніяк не можна було зробити висновку, що даровано конституцію». У відповідь на це з юрби чорносотенців залунали вигуки: «да здравствует наш царь-батюшка», «ура». В повітря полетіли шапки.

На ці вигуки прибігли учні с.-г. школи, учні ремесничої школи та инша публіка. Раптом із юрби чорносотенців хтось вигукає: «бий жидів»... Учні та Євреї почали тікати, а юрба чорносотенців, чоловіка з 60, почала громити крамницю Білодубровського.

Потім громили рушили до будинку Певзнера й почали його громити.

В церквах почали дзвонити на сполох. Юрба почала збільшуватись. З'явилися козаки. Громили сказали їм, щоб вони краще їхали охороняти казначейство, «яке демократи ладяться розграбувати». Тут-же громили, зовсім не соромлячися, заявили козакам, що коли вони почнуть боронити «жидів», то вони — громили — повбивають і козаків.

«19 жовтня — признається в своєму донесенні жандармський підполковник Протопопов — громили чинили все на вільну руку», нічого не боячися.

Донесення переказує, що жандармський підполковник та помічник ісправника пробували вмовляти юрбу. Для того, щоб заспокоїти юрбу, викликали священника Мельникова, «якого дуже поважають старовіри». В епітрахії священник пробував заспокоїти юрбу, але, за словами донесення, це йому не вдалося. Умовляв і жандармський підполковник. Але йому — за свідченням того-ж таки донесення — хтось сказав: «а де ви були вчора, коли топтали портрет государя й ображали його?»

Донесення далі оповідає, що громили поділилися на партії по кілька сот чоловіка в кожній і протягом дня обійшли мало не все місто.

Не зачепили тільки найбільш віддалені від центру міста вулиці, де євреї майже не живуть. «Можна вважати,—каже донесення,—що всю єврейську людність цілком розгромлено».

Кожна банда громил мала із собою царський портрет, його несли двоє з непокритими головами; перед будинком, засудженим на погром, громилі спиналися й починався розгром. Все майно ломалося, нищилося й розтягалося по домівках. В грабунках брали участь і селяни, що понаїхали з сіл до міста.

Далі жандармський підполковник у своєму донесенні каже от' що: «погром, коли можна так висловитися, був ідейний: боронили честь царя, зневаженого напередодні. Найкращим доказом цьому є та обставина, що аптека Тиктина (Єврея) залишилася цілою: коли громилі підійшли до неї, Тиктин виніс портрет царя, присягнувся, що визнає його, поцілував портрет і передав його громилам. За це громилі не тільки не заняли його, але навіть піднесли на ура. Що це не був спеціально єврейський погром, викликаний національною ворожнечою,—каже далі донесення,—може довести те, що одними з перших було розграбовано будинки Росіян, доктора Іванова та нотаря Боголюбова. Будинок Боголюбова стояв на самому краю міста і коло нього нема єврейських помешкань».

Мало не пограбували руський готель, де жив Муханов. Ледве вдалося запевнити юрбу, — оповідається в донесенні, — що Муханов виїхав. Було також пограбовано помешкання вчителя Гренковського за те, що бачили його напередодні, як він їздив із червоним прапором. Хотіли також громити помешкання Рикова й Чорнолуського, але власникові того будинку, одновірцеві Прискину, пощастило умовити громил не займати цих помешкань. Помешкань інших християн не зачіпали.

В донесенні жандармського підполковника Протопопова він називає описані вище події в Новозибкові 18 та 19 жовтня «революцією й контр-революцією». Запобігти таким подіям, — каже він далі, — «місцева поліція не мала сили і коли погром обмежився одним лише днем, то це свідчить, що поліція не залишилася бездіяльною; а вживала всіх можливих у даних обставинах заходів».

Перш над усе в цьому твердженні, що поліція ніби-то не залишалася бездіяльною, жандарм Протопопов суперечить собі самому: вище було вже наведено необережну помилку в словах самого-ж Протопопова, що 19 жовтня громилі робили все на вільну руку. Отже... їх, громил, легко було спинити, якби... якби того забажала поліція й взагалі місцева влада... Але їм треба було покарати якраз «революцію»; жандармам і поліції треба було якраз, щоб за революцією була контр-революція, яку влада без усякого сумніву й підготувала... І коли мету було досягнуто, коли контр-революцію було 19 жовтня зроблено, — поліція й не дозволила вже більше «гуляти» громилам...

Та й сам жандарм Протопопов каже далі, що 20 жовтня була спроба відновити погром, але його «було швидко спинено». Отже

ясно, як два рази два чотири: треба було владі тільки не захотіти продовження погрому—і його не було-б...

Були як убиті на смерть, так і побиті. Було дуже побито студента Фрумкіна й Куницю—«відомий соціал-демократ і один із головних демонстрантів» і ще кількох, серед яких були й «російські демократи». Прізвищ вбитих у донесенні не названо.

21 жовтня—закінчував своє донесення жандарм Протопопов—в день «восшествия на престол» «з ініціативи залізничних службовців було принесено до собору портрет государя з національним прапором, пронесено через усе місто й знову віднесено на вокзал».

Отже інсценійована від поліції в Новозибкові контр-революція тривала ще два дні—20 та 21 жовтня.

Так «відсвяткували» в Новозибкові «конституцію 1905 року».

А от що було¹ в місті Суражі².

Звістка «про дарування широких прав Державній Думі» викликала серед людности велику радість.

19 жовтня на вулицях Суражу були маніфестації. Вони мали цілком мирний характер. З натовпу було зроблено один лише постріл.

20 жовтня в поліцейське управління з'явився Лазар Левін і заявив, що в місті чекають якоїсь «неприємности».

20 жовтня за земською управою зібрався нарід. З'явився червоний прапор із написом: «Хай живе соціалізм».

Коли туди прийшов помічник ісправника, люди гукали: «геть поліцію»...

Коли помічник ісправника спитав: «чого вам треба?», йому відповіли: «ми святкуємо конституцію». Пом. ісправника почав наближатися до маніфестантів. Звідти закричали: «Не наближайтеся! Наша маніфестація мирна».

Демонстранти рушили до земської управи. По дорозі маніфестація спинилася; хтось сказав промову; в цій промові між иншим промовець закликав не прикладати ніякого насильства проти поліції.

Дійшовши до земської управи, маніфестанти звернулися до урядовців і запропонували їм «приєднатися до їхнього свята».

Співаючи революційних пісень, демонстранти пішли на базарний майдан.

Крамниці були зачинені. Тут різники, озброївшись сокирами та ломачами, почали прохати «дозволити їм почати бій з демонстрантами». Такого дозволу—оповідається в донесенні—не було дано.

Демонстранти пішли далі в напрямку в'язниці.

З побоювання, що демонстранти викличуть у в'язниці неприємності, було дано розпорядження «розсадити заарештованих у камери й порозставляти всю сторожу на пости».

¹ Опис цей складено на підставі донесення помічника суразького ісправника до чернігівського жанд. управління.

² Суразький повіт тоді також входив у склад Чернігівської губ. Тепер цей повіт приєднано до Білоруси.

Проте демонстранти до в'язниці не дійшли: вони спинилися коло міської школи. Депутація від демонстрантів пішла до інспектора вимагати, щоб їх впустили в помешкання школи для народного мітингу. Інспектор не дозволив; демонстранти настоювали. Тоді пом. исправника звернувся до демонстрантів і запропонував їм залишити це: «ви, як прихильники волі, не повинні силоміць вдиратися в помешкання, де вас не бажають приймати». Демонстранти—оповідається в донесенні,—«нагородили помічника исправника презирством» і пішли далі Білоруською вулицею.

«Керманичем і промовцем» був Гуревич, що жив у Суражі під доглядом поліції. В свій промові він казав, що народні гроші ховають по кешнях, починаючи з царя й кінчаючи городовим, і т. ин. «Отже геть самодержавство».

Звідси демонстранти пішли назад тою-ж Білоруською вулицею; потім перейшли на Садову й коло 2 години дня розійшлися по своїх домівках.

Тої-ж ночі поліція пішла арештувати Гуревича, але його не було вдома.

Настало 21 жовтня. День був базарний. Майдан був повнісінький народу, що понаїхав із сіл.

Спочатку все було спокійно. Аж ось коло 3 години дня залунали якісь свистки, а потім у пекарню Ейдліна почала сунути юрба й розтягати хліб. «Я бачив,—оповідає в донесенні помічник исправника,—що мужики, як сарана, лізуть у вікна та двері пекарні й виходять звідти із здобиччю».

Потім почався розгром і інших єврейських крамниць.

Одного селянина поліція спинила: «за що грабують?» «За те,—відповів селянин,—що дорого беруть за булки».

Було розграбовано й «ренсковый погреб».

Помічників исправника селяни сказали, що як він туди піде, його вб'ють... «Ми чули,—сказали селяни помічникам исправника,—як вони вчора на вас плювали... Тепер селяни на них поплюють»... «Але багаті євреї,—сказав пом. исправника,—не винні за демонстрантів»... На це громили відповіли: «коли-б багаті й не посилали, вони-б не пішли»...

«Громили озвіріли,—оповідається в донесенні,—і спинити їх можна було-б лише зброєю». Помічник исправника послав телеграму до губернатора, де сповіщав про погром і просив допомоги.

Аж ось почувся крик: «біжать озброєні демократи»...

Дійсно, від Мглинської вул. з'явилася група молоді з револьверами. Коли було зроблено кілька пострілів, «відважні» громили розбіглися. Але, коли перестали стріляти через брак набоїв, громили знову взяли за своє...

Але от громили вже дістали десь зброю й стали озброєними... Донесення пояснює це так: «почасти» зброю позабирали від убитих демонстрантів, «почасти» громили її «звідкись» здобули...

Насамперед виникає великий сумнів що-до правдивості що-йно

наведеної частини донесення, а саме про те, що зброю ніби-то «по-части» відібрали громили в убитих демонстрантів.

З самого змісту донесення, з того, як переказується в ньому біг подій, виходить, що вбитих демонстрантів ще ніби-то не було до того моменту, як у громих з'явилася зброя... Та припустимо навіть, що її дійсно відібрали громили від убитих демонстрантів... Але кількість зброї такого походження могла бути дуже незначною. Отже... отже дійсним джерелом зброї, що опинилася в руках громих, була якраз та зброя, що її вони «звідкись» здобули. От тут у донесенні пом. ісправника свідомо залишено порожнє місце: цей представник влади не захотів навіть у секретному донесенні розшифрувати це слівце—«звідкись»... Та це-ж таємниця полішинеля!!... Бо звідки-ж громили могли дістати в маленькому глухому містечку зброю, як не від самої-ж місцевої влади—військової, жандармської та поліцейської?!!

В результаті погром,—визнає саме донесення,—над вечір прийняв величезні розміри. Були вже вбиті й поранені.

Ввечері демонстранти заняли позицію в розграбованій пекарні й від часу до часу перестрілювалися з громилами.

Погром тривав всю ніч на 22 жовтня.

Громили, користаючи з своєї безкарности, стали надзвичайно нахабними.

«Дізнатися, хто саме грабує,—довідає пом. ісправника,—було надзвичайно небезпечно. Коли поліція наближалася до них, починалася стрілянина.

«Цієї ночі було розграбовано найкращі магазини. Селяни юрбами виносили з міста награбоване. Ходити вулицями було дуже небезпечно».

О першій годині вночі громили підпалили на базарному майдані крамницю. Пожежники й поліцейські загасили пожежу.

За годину знову підпалили крамниці в двох різних місцях. На цей раз громили навмисне стріляли з рушниць, щоб не дати пожежникам гасити пожежу, і не давали доти, аж поки пожежа не збільшилася настільки, що, за словами донесення, пожежники вже не змогли її подолати. Публіка в цьому не брала ніякої участі. Цієї ночі згоріло 48 крамниць.

Вранці 22 жовтня погром почався знову.

На майдан—оповідається в донесенні—було запрошено священика Лукашевича. Відправили там молебня. Священик сказав «слово увещання».

Проте погром тривав далі, тривав до того часу, аж доки всі будинки євреїв не були розбиті, а їх майно—розграбоване.

Лише вночі проти 23 жовтня було нарешті організовано самооборону міста. Проте й 23 жовтня були спроби робити погроми.

Тільки цього дня, коли чорносотенці вже доскочу «погуляли», влада знайшла потрібним послати військові патрулі, які, певна річ, і припинили швидко погроми.

За поліцейськими даними за час погрому було вбито: чотирьох євреїв та двох християн (селянин та селянка). Тяжко поранено було двох євреїв та шістьох християн (усі селяни). Було також багато легко поранених.

З наведеного ясно, що як тільки влада серйозно захотіла вжити заходів проти погрому, він швидко припинився.

Отже: самотнім привідником погрому була сама-ж така влада. Темне, затуркане й убоге селянство було в руках у влади лише тим дишлем, який, як каже приповідка, куди його не повернеш, туди він і вийшов.

А ось як «зустрічали» «конституцію 1905 року» в старовинному місті Чернігівської губ.:—Новгороді-Сіверському¹.

18 жовтня в місті Новгороді-Сіверському почала ширитися чутка, що з Києва одержано приватну телеграму про маніфест 17 жовтня, який «дарував конституцію».

«Єврейська людність міста і невеличке число християн, що спочували соціал-демократичній пропаганді», почали ходити «натовпами» по вулицях. Ввечері коло пошти «був мітинг».

Поліцейський надзиратель з двома поліцаями пішли туди. Коли це побачили на мітингу, юрба посунула назустріч поліції. Коли поліція проминула їх, з наговну залунали постріли, вигуки «ура» й співи. Людей зібралося багато, але жодних порушень порядку не було.

Через брак війська й малу кількість поліції помічник ісправника наказав не вживати проти них жодних репресивних заходів.

На другий день «застрайкували» гімназисти. Вони пішли в жіночу гімназію й запропонували гімназисткам взяти участь у «страйкові». Пропозицію було прийнято й гімназистки приєдналися до «страйку».

Потім «агітатори» почали обходити крамниці й вимагати, щоб прикажчиків було звільнено, а крамниці зачинено.

На 12 год. дня ринок зовсім спустів.

Після 12 год. почалася на Губерській вулиці демонстрація із червоними та чорними прапорами. Виголошувано промови. Говорили про новий державний лад, про потребу поділити все майно багатих поміж убогими, про потребу відібрати землю в поміщиків і віддати її селянам.

Олександра III було схарактеризовано як деспота, що проливав народню кров разом із своїми «діячами».

Всі промови кінчалися вигуками: «Геть самодержавство!», «Хай живе революція!»

Але от один промовець сказав: «був у нас Микола I, тепер Микола другий і... останній... Геть царя-кровопивцю та його гадюче кодро з челядниками!! Тепер ми будемо правити країною сами».

¹ Переказано за донесенням жандармського підполковника Протопопова. Жив він у Новозибкові, звідки й було послане згадане донесення.

Як тільки було сказано ці слова,—оповідається в донесенню,—із натовпу почулися вигуки: «Як? у нас нема царя? Бий жидів!» І при цих словах чорносотенці-громили почали ламати паліччя, якими було огорожено дерева, щоб учинити погром.

Почався погром (про самий погром донесення нічого не каже).

Було помічено «винуватців», що робили демонстрацію, що тримали прапори, що казали промови й т. ин. Двох було заарештовано, решта втікла.

Ціна 7 крб. 50 ко
р

907118 284 am

4-49